

श्री वीतरागाय नमः

उपनेर्षया
विगमेर्षया
ध्रुवेर्षया

श्री अनुयोगद्वार सूत्र

गुरुप्राण आगम जत्रीसी

आशीर्वाद दाता : तपस्वी गुरुदेव पूज्य श्री रतिलालजी महाराज साहेब
प्रधान संपादिका : अपूर्व श्रुत आराधक पू. श्री लीलमबाई महासतीजी

स्व. पू. गुरुदेव श्री प्राणलाल भ. सा. ना हस्ताक्षरो

जो समो सव्व न्नासु तसेसु धावरे सुय
तस्स सामाइयं होइ (इइ) केवली चासियं

अनुयोगद्वार सूत्र

जे तस अने स्थावर सर्वज्जवो प्रत्ये समभाव राजेछे तेने साअी
सामाधिउ होयछे अम उवली लगवाने इहेलेछे.

१ अनुयोगद्वारमांभारमुललगाव्याई
२ वा ३ एण २ मांरी ६ उआउनेय ४ वायव्यप्रदण
आ ३ एण ५ आ दा मुला घनसे नने विपे उवया उतपार ते
परलांल मंल मुकुटाना लाकल मडण कुट्टाणिगाई

धीमनेउहे वनामाउपि नाल...
मलिलाकी साकु उवापेपणकु...
मुपपुने आउप्या मुकुट...
धीमनेउहे वनामाउपि नाल...
मलिलाकी साकु उवापेपणकु...
मुपपुने आउप्या मुकुट...

ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା
ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା

ଆଲମ୍ ଶୁଭା

ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା
ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା ଆଲମ୍ ଶୁଭା

ଆଲମ୍ ଶୁଭା

श्री वीतरागाय नमः

गोंडल गच्छ जयवंत हो

पू. श्री दुंगर - देव - जय - माणिक - प्राण - रति गुरुस्थो नमः

श्री गुरु प्राण आगम जत्रीसी

सौराष्ट्र केसरी गुरुदेव पू. श्री प्राणलाल म. सा. नी चीर स्मृति तथा
तपसन्नाट गुरुदेव पू. श्री रतिलाल म. सा. महाप्रथाण दशाब्दीवर्ष उपलक्ष
स्थविर रचित मूल शास्त्र

श्री अनुयोगद्वार सूत्र

(मूलपाठ, शब्दार्थ, भावार्थ, विवेचन, परिशिष्ट)

: पावन निश्रा :

गोंडल गच्छ शिरोमण्णी परमदार्शनिक पू. श्री जयंतमुनि म. सा.

: संप्रेरक :

वाणीभूषण पू. श्री गिरीशमुनि म. सा. अने आगम दिवाकर पू. जनकमुनि म. सा.

: प्रकाशन प्रेरक :

ध्यानसाधक पू. श्री हसमुजमुनि म. सा. अने शासनअरुणोदय पू. श्री नम्रमुनि म.सा.

: शुभाशिष :

मंगलमूर्ति पूज्यवरा
पू. श्री मुक्ताबाई म.

: प्रधान संपादिका :

अपूर्व श्रुत आराधक
पू. श्री लीलमबाई म.

: अनुपादिका :

पू. श्री सुबोधिकाबाई म.

: परामर्श प्रयोजिका :

उत्साहधरा
पू. श्री उषाबाई म.

: सह संपादिका :

डॉ. साध्वी श्री आरतीबाई म.
तथा साध्वी श्री सुबोधिकाबाई म.

: प्रकाशक :

श्री गुरु प्राण प्रकाशन

PARASDHAM

पारसधाम, वल्लभबाग लेन, घाटकोपर(ईस्ट), मुंबई - ४०००७७

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૯૭ - ૧૯૯૮ પૂ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૫૦ * દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ : આસોવદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂજ્ય શ્રી રતિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ
શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org * www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભબાગ લેન,

ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell

CA - 95008-3721. U.S.A.

Ph. : (India) 09867054439

(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રય

પ્રસંગ હોલ પાછળ,

૧૫૦ ફુટ રીંગ રોડ,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫

ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૯

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,

નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,

ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩

ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૪૮૯

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૫૬૨૩૮૨૮

શ્રી

મ

પૂ

જી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી

બા. બ્ર. પૂ. ગુરુદેવ

શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રદ્ધાભાવે..

સમર્પણ

જેઓની પ્રતિભા પ્રાતઃ સ્મરણીય છે,

જેઓની ગુણ ગરિમા ચિરસ્મરણીય છે,

જેઓનું વાત્સલ્ય, સહૃદયતા

જીવનસ્મરણીય છે,

જેઓની અપાર કૃપા હૃદયસ્મરણીય છે,

શિષ્ય - શિષ્યાઓની પ્રાણધારામાં

ઘનકાર કરતી,

જેઓની પ્રાણધારા અવિસ્મરણીય છે,

તેવા પૂજ્યવર ગુરુદેવશ્રીને

ભાવસ્મરણપૂર્વક સમર્પણ.

- પૂ. મુક્ત - લીલમ - વીર ઉપાસિકા

સાધ્વી સુબોધિકા

તપ સમ્રાટ તપસ્વી ગુરુદેવ પૂ. રતિલાલજી મ. સા. બા

આશીર્વાચન

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થે રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાળ સાધ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાણીને સમગ્ર વિશ્વમાં
ગૂંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

– મુનિ રતિલાલ
તા. ૧૪/૯/૯૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગરહ શિવોમહિ પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા. ના સ્વદેસ્તાકારે

આશીર્વાચન

ૐ
ૐ નમો નામો ૨૨૫

એત્રા અનુજાયતે લલ્યેણ અનુમન્યતે ચ
યદ્ "ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીશી" પુનર્પ્રકાશને
અવશ્યં કાર્પી/ રૂં મલા કાર્પી પૂજ્ય -
ગોંડલ ગરહ કીર્તીધર અરુણોદય
નમ્ર મુનિના પ્રાચ્યતે રૂતિ મમ ભાવઃ
લત્ર કાર્પિ લોષો ન સ્યાન્ રૂતિ સદ -
પિસ્થક્તેન અનુમદનં કિયતે -
શુભં સ્યાન્
રૂતિ આશીર્વાચનં કાર્પિ સુચરં સ્યાન્
અર્પિતે -

આનંદ મંગલમ્

૨૭-૫-૨૦૦૧

અક્ષયવૃત્તીયા
સોમવાર

હું આજ્ઞા આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીશીનું પુનઃ પ્રકાશન અવશ્ય કરવું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજ્ય ગોંડલ ગરહ કીર્તીધર અરુણોદય શ્રી નમ્રમુનિ પ્રારંભ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુમોદના કરું છું.
આનંદ મંગલમ્.

શુભ થાઓ... સુંદર થાઓ...
આ આશીર્વાચન અર્પિત કરું છું.

તા. ૨૭-૦૪-૨૦૦૬
અક્ષયવૃત્તીયા - સોમવાર.

ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસી અનુવાદિકા મહાસતીજીઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવચોગિની
બા. શ્ર. પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાંધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા
સાંધ્વી શ્રી સુબોધિકાબાઈ મ.

સાંનિદ્ય
પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.
પૂ. શ્રી ગિરીશચન્દ્રજી મ. સા.
જ્ઞાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સૂત્રનું નામ

અનુવાદિકા

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂચગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી જ્ઞાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુત્તરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર
શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી ત્રણ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મીલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉષાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દ્વય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.

પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

सिंह सभा पराक्रमी, हंस सभा उज्ज्वल यशोमूर्ति, सौराष्ट्र केसरी पूज्य
गुरुदेव श्री प्राणलालजी म. सा. नां श्री चरणोभां शतगुण

प्रणामांजलि

ज्ञानता
आर्जवता

सहिष्णुता
लघुता

सज्जनता
प्रसन्नता
भव्यता
तज्जज्ञता
मार्दवता
अप्रमत्तता
दक्षता

प्रतिरुषता
उत्साहितता
नम्रता
विभुता
कृतज्ञता
प्रभुता
प्रौढता

वैदिकसाधनादि

करुणता
सौम्यता
साम्प्रता
शूरवीरता
धीरता
स्थिरता
दयाणुता
समयज्ञता
प्रमोदता

गिरागुरुत्वता
अवधार कुशणता
ईन्द्रिय दमनता
गरिष्ठता
विशाणता
प्रेमाणता
निर्भयता
स्वर्माधुर्य

आत्मरमणता
तल्लीनता
सत्यवस्तुत्वता
प्रतिभासंपन्नता
पवित्रता
दोक्षिण्यता
प्रशमता
अर्हता

कान्तिकारकता
समन्वयता
लोकप्रियता
ज्ञानदाता
शिक्षादाता
कृतार्थता
तत्त्वलोकता

ज्ञानोत्सुकता
आस्तिक्यता
ज्ञानपूढता
क्षमाशीलता
वेराग्यवार्धक्य
उदासीनता
नेतिकता

ओजस्विता
तेजस्विता
वर्यस्विता
प्रयवन पटुता
गुणशालकता
ज्ञानप्रसारकता
श्रद्धाणुता
उदारता

स्नेहयुक्तता
धर्मकलाधरता
संगठनकारकता
पथप्रदर्शितता
सम्यक्पराक्रमता
सौष्ठवता
वरिष्ठता
गंभीरता

सेवाशीलता
अकुतूहलता
ओकांतप्रियता
अनेकांतदर्शिता
वियक्षणता
आराधकता
लावण्यता
परमार्थता
कुशलता

कर्मनिष्ठता
निर्वपता
दिव्यता

रोयकता

उपशमता

सुविनीतता
निर्वेदता
समता
वीरता

प्रविणता
उपशांतता

परिपक्वता
श्रुतसंपन्नता
श्रेष्ठता
अमीरता

अमीरता
चारित्र परायणता

शतादि सद्गुणालंकृत तव वपुः लूयाद् लवालंबनम्

પૂ. શ્રી કુંભર-દેવ-જય-માણિક-પ્રાણ-રતિ-જમ-ગુરુભ્યો નમઃ
પૂ. હીર-વેલ-માન-દેવ-ઉજમ-કૂલ-ગોત્રી-આમ્ર-અમૃત-ગુરુડીભ્યો નમઃ

ગોંડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાય રતિ પરિવાર

મંગલ મનીષી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા શ્રમણીવુંદ

૦૧. પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૬. પૂ. શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ.સા.	૦૭. પૂ. શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂ. શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂ. શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂ. શ્રી જગદીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂ. શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂ. શ્રી પીચુખમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂ. ગુલાબબાઈ મ.	૩૭. પૂ. પ્રીતિસુધાબાઈ મ.	૭૩. પૂ. નલિનીબાઈ મ.
૦૨. પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.	૩૮. પૂ. મીનળબાઈ મ.	૭૪. પૂ. રક્ષિતાબાઈ મ.
૦૩. પૂ. લલિતાબાઈ મ.	૩૯. પૂ. મનીષાબાઈ મ.	૭૫. પૂ. રોશનીબાઈ મ.
૦૪. પૂ. લીલમબાઈ મ.	૪૦. પૂ. કિરણબાઈ મ.	૭૬. પૂ. અંજીતાબાઈ મ.
૦૫. પૂ. વિમળાબાઈ મ.	૪૧. પૂ. હસ્મિતાબાઈ મ.	૭૭. પૂ. સંજીતાબાઈ મ.
૦૬. પૂ. હંસાબાઈ મ.	૪૨. પૂ. શૈલાબાઈ મ.	૭૮. પૂ. સંઘમિત્રાબાઈ મ.
૦૭. પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.	૪૩. પૂ. ઉર્મિબાઈ મ.	૭૯. પૂ. આરતીબાઈ મ.
૦૮. પૂ. વિજયાબાઈ મ.	૪૪. પૂ. સુધાબાઈ મ.	૮૦. પૂ. રૂપાબાઈ મ.
૦૯. પૂ. તરૂલતાબાઈ મ.	૪૫. પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.	૮૧. પૂ. મિતલબાઈ મ.
૧૦. પૂ. જસવંતીબાઈ મ.	૪૬. પૂ. સ્મિતાબાઈ મ.	૮૨. પૂ. શ્રેયાબાઈ મ.
૧૧. પૂ. વસુબાઈ મ.	૪૭. પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.	૮૩. પૂ. શ્રીદેતાબાઈ મ.
૧૨. પૂ. પ્રભાબાઈ મ.	૪૮. પૂ. ડોલરબાઈ મ.	૮૪. પૂ. શ્રુતિબાઈ મ.
૧૩. પૂ. લતાબાઈ મ.	૪૯. પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.	૮૫. પૂ. ભાવનાબાઈ મ.
૧૪. પૂ. ભદ્રાબાઈ મ.	૫૦. પૂ. સંગીતાબાઈ મ.	૮૬. પૂ. ભવિતાબાઈ મ.
૧૫. પૂ. સુમિત્રાબાઈ મ.	૫૧. પૂ. નંદાબાઈ મ.	૮૭. પૂ. જીજ્ઞેષાબાઈ મ.
૧૬. પૂ. સાધનાબાઈ મ.	૫૨. પૂ. સુનંદાબાઈ મ.	૮૮. પૂ. શ્રેયાંસીબાઈ મ.
૧૭. પૂ. અરુણાબાઈ મ.	૫૩. પૂ. જયેશાબાઈ મ.	૮૯. પૂ. પરિજ્ઞાબાઈ મ.
૧૮. પૂ. સરલાબાઈ મ.	૫૪. પૂ. અર્ચિતાબાઈ મ.	૯૦. પૂ. શ્વેતાંસીબાઈ મ.
૧૯. પૂ. વનિતાબાઈ મ.	૫૫. પૂ. અજિતાબાઈ મ.	૯૧. પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.
૨૦. પૂ. દીક્ષિતાબાઈ મ.	૫૬. પૂ. અમિતાબાઈ મ.	૯૨. પૂ. શીલાબાઈ મ.
૨૧. પૂ. ધીરમતીબાઈ મ.	૫૭. પૂ. પુનિતાબાઈ મ.	૯૩. પૂ. હેમાંશીબાઈ મ.
૨૨. પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.	૫૮. પૂ. સુનિતાબાઈ મ.	૯૪. પૂ. નમ્નતાબાઈ મ.
૨૩. પૂ. હસુમતીબાઈ મ.	૫૯. પૂ. ગીતાબાઈ મ.	૯૫. પૂ. પત્રાબાઈ મ.
૨૪. પૂ. સુમતિબાઈ મ.	૬૦. પૂ. વિદુબાઈ મ.	૯૬. પૂ. પૂર્વાબાઈ મ.
૨૫. પૂ. અનુમતિબાઈ મ.	૬૧. પૂ. તરુબાઈ મ.	૯૭. પૂ. જાગૃતિબાઈ મ.
૨૬. પૂ. વીરમતીબાઈ મ.	૬૨. પૂ. મીનાબાઈ મ.	૯૮. પૂ. પ્રબોધિકાબાઈ મ.
૨૭. પૂ. યશોમતીબાઈ મ.	૬૩. પૂ. પૂર્ણાબાઈ મ.	૯૯. પૂ. પ્રિયલબાઈ મ.
૨૮. પૂ. જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.	૬૪. પૂ. રશ્મિતાબાઈ મ.	૧૦૦. પૂ. સ્વરૂપાબાઈ મ.
૨૯. પૂ. દર્શનશીલાબાઈ મ.	૬૫. પૂ. બિંદુબાઈ મ.	૧૦૧. પૂ. સુહાનીબાઈ મ.
૩૦. પૂ. વિનોદીનીબાઈ મ.	૬૬. પૂ. વિરલબાઈ મ.	૧૦૨. પૂ. હૃદયાબાઈ મ.
૩૧. પૂ. પ્રજ્ઞાબાઈ મ.	૬૭. પૂ. રૂપલબાઈ મ.	૧૦૩. પૂ. વૈદેહીબાઈ મ.
૩૨. પૂ. પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.	૬૮. પૂ. તેજલબાઈ મ.	૧૦૪. પૂ. ભવ્યાંશીબાઈ મ.
૩૩. પૂ. કૃપાબાઈ મ.	૬૯. પૂ. સુજીતાબાઈ મ.	૧૦૫. પૂ. જયણાબાઈ મ.
૩૪. પૂ. મીરાબાઈ મ.	૭૦. પૂ. સ્વાતિબાઈ મ.	૧૦૬. પૂ. સંબોદીબાઈ મ.
૩૫. પૂ. કુંદનબાઈ મ.	૭૧. પૂ. શ્વેતાબાઈ મ.	૧૦૭. પૂ. ભવ્યાનીબાઈ મ.
૩૬. પૂ. જયોતિબાઈ મ.	૭૨. પૂ. રેણુકાબાઈ મ.	

શ્રુત સેવાનો સત્કાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

સાધ્વી સુબોધિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટ
માતૃશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી)

સૂર્ય અસ્ત થાય, અવની પર અંધકાર ફેલાય ત્યારે પ્રકાશ પાથરવાનું કાર્ય દીપક કરે છે, તેમ તીર્થંકર પરમાત્માથી વિહીન આ કાળમાં સંત અને શાસ્ત્ર શાસનના દીપક બનીને રહ્યા છે. આ બંને આધારે જ જિનશાસન ૨૧૦૦૦ વરસ સુધી ટકવાનું છે.

માતૃશ્રી લલિતાબેન અને પિતાશ્રી પોપટલાલભાઈએ શાસનના અણમોલા આ બંને દીપકમાં ચત્કિચિત્ દીવેલ પૂરવાનું સત્કાર્ય કર્યું છે. પોતાની સુપુત્રી કુ. ભદ્રા (પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.)ને શાસનના ચરણે સમર્પિત કરી શાસનની સેવા કરી છે.

તેમના સંસ્કાર વારસાને ઉજ્જવળ બનાવતા સુપુત્ર ગિરીશ શાહ અને પુત્રવધુ સૌ. દત્તાબેન અમેરીકામાં પણ ધર્મની સેવા કરી રહ્યા છે. વર્ષોની ભાવનાને સાકાર કરતા મિલપિટસમાં વિશાળ ધર્મસ્થાન - ધર્મસંકુલના નિર્માણમાં તેઓ બંને એ મહત્તમ યોગદાન આપ્યું છે અને જૈના (જૈન ફેડરેશન ઓફ અમેરીકા) માં ફાઉન્ડીંગ મેમ્બર તથા ટ્રેઝરર રૂપે વર્ષોથી સેવા આપી રહ્યા છે.

સુપુત્રી સૌ. લતા શરદ શાહ પણ અમેરીકામાં તપ, જપ, સ્વાધ્યાય દ્વારા જીવનને સફળ બનાવી રહ્યા છે. આકોલા સ્થિત સુપુત્રી સૌ. હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી પ્રાણ મહિલા મંડળની બહેનોને અધ્યાત્મ ના સોપાન સર કરાવી રહ્યા છે.

સાધ્વી બનેલા પોતાની સુપુત્રીના આગમ સંપાદન કાર્યની તથા આગમના પ્રકાશનના કાર્યની ગુરુદેવ પૂ. નમ્રમુનિ મ. સા. તથા વીરમતીબાઈ મ. એ ગિરીશભાઈને સોંપેલા શાસ્ત્ર સેવાના કાર્યની અનુમોદના કરીને તથા સ્વયં પોતે આગમ પ્રકાશનમાં શ્રુતાધાર બનીને શાસ્ત્રરૂપી દીપકમાં દીવેલ પૂરી કૃતાર્થ બન્યા છે.

તીર્થ સેવાના કાર્ય કરતા તમે ચતુર્થ તીર્થમાંથી દ્વિતીય તીર્થસ્થાનને પામો, શાસ્ત્રના રહસ્યો તમારે હૈયે પ્રગટ થાય અને આત્મોન્નતિ કરાવે, તેવી ભાવના સહ તમારી બંને પ્રકારની શાસન સેવાના અનેકશઃ ધન્યવાદ.

ગુરુબ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય

સદ્વિવેક

- તીર્થંકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશરૂપ આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થંકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થંકરોના ઉપદેશરૂપ ગ્રંથો સાક્ષાત્ તીર્થંકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થંકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ત્રણ ભાવ વંદન કરવા .
- ઘરના સદસ્યોએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ૩૨ આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રહરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને એટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ ઉષાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ૩૨ અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથરૂમ હોય, સ્ત્રીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણકે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- **આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે.** કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જયવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	11	૧૬. દસનામ – પ્રમાણનિષ્પત્ત નામ	૨૬૩
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	13	૧૭. દસનામ – સમાસ	૨૭૦
પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	15	૧૮. દસનામ – તદ્વિત	૨૭૬
પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ	17	ઉપક્રમનો ત્રીજો ભેદ—પ્રમાણ	
પૂર્વ પ્રકાશનના બે બોલ	19	૧૯. દ્રવ્યપ્રમાણ	૨૮૪
અભિગમ	21	૨૦. ક્ષેત્રપ્રમાણ— અંગુલ સ્વરૂપ	૨૯૭
આર્શીવચન સહ અનુમોદના	25	૨૧. ચારગતિની અવગાહના	૩૧૦
સંપાદકીય	27	૨૨. પ્રમાણાંગુલ	૩૩૧
સંપાદન અનુભવો	35	૨૩. કાલપ્રમાણ પલ્યોપમ સ્વરૂપ	૩૩૭
અનુવાદિકાની કલમે	37	૨૪. ચારગતિની સ્થિતિ	૩૫૧
૩૨ અસ્વાધ્યાય	50	૨૫. ક્ષેત્ર પલ્યોપમ	૩૭૮
શાસ્ત્ર પ્રારંભ		૨૬. બદ્ધ—મુક્ત શરીર	૩૮૫
૧. આવશ્યક નિક્ષેપ	૧	૨૭. ભાવપ્રમાણ – પ્રત્યક્ષાદિ	૪૨૪
૨. શ્રુત નિક્ષેપ	૩૫	૨૮. ભાવપ્રમાણ – નય દષ્ટાંત	૪૫૪
૩. સ્કંધ નિક્ષેપ	૪૮	૨૯. ભાવપ્રમાણ – સંખ્યા(શંખ)	૪૬૯
પ્રથમ અનુયોગદ્વાર—ઉપક્રમ		૩૦. અનંત સુધીની ગણના	૪૮૫
ઉપક્રમનો પ્રથમભેદ—આનુપૂર્વી		ઉપક્રમનો ચોથો ભેદ	
૪. ઉપક્રમ નિક્ષેપ	૬૨	૩૧. વક્તવ્યતા	૫૦૧
૫. અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૭૩	ઉપક્રમનો પાંચમો ભેદ	
૬. ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૧૦૮	૩૨. અર્થાધિકાર	૫૦૭
૭. ક્ષેત્રાનુપૂર્વી	૧૧૪	ઉપક્રમનો છઠ્ઠો ભેદ	
૮. કાલાનુપૂર્વી	૧૪૦	૩૩. સમવતાર	૫૦૯
૯. ઉત્કીર્તનાદિ પાંચ આનુપૂર્વી	૧૬૧	બીજું અનુયોગદ્વાર – નિક્ષેપ	
ઉપક્રમનો બીજો ભેદ—નામ		૩૪. અધ્યયન નિક્ષેપ	૫૧૯
૧૦. એકથી પાંચ નામ	૧૭૧	૩૫. અક્ષીણ—આય—ક્ષપણા નિક્ષેપ	૫૨૫
૧૧. છ નામ – છ ભાવ	૧૯૮	૩૬. સામાયિક નિક્ષેપ	૫૩૯
૧૨. સાતનામ— સાત સ્વર	૨૨૫	ત્રીજું અનુયોગદ્વાર	
૧૩. આઠનામ – આઠ વિભક્તિ	૨૩૭	૩૭. અનુગમ	૫૪૭
૧૪. નવનામ – નવ કાવ્ય રસ	૨૪૧	ચોથું અનુયોગદ્વાર	
૧૫. દસનામ – ગુણનિષ્પત્ત નામ	૨૫૧	૩૮. નય – સાત નય	૫૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કોષ્ટકોની સૂચી		ચાર્ટ સૂચિ	
આવશ્યક સૂત્ર પરિચય	૧૦	અભિધેય દર્શક	૭
આગમતઃ—નોઆગમતઃ ભાવશ્રુતનો તફાવત	૪૪	આવશ્યક નિક્ષેપ	૩૪
ભંગ સમુત્કીર્તનના ૨૬ ભંગ	૮૧	શ્રુતનિક્ષેપ	૪૭
દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલનું ક્ષેત્ર	૯૦	આવશ્યક નામ—અર્થાધિકાર	૫૯
દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલની સ્પર્શના	૯૩	સ્કંધ નિક્ષેપ	૬૧
અનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યનું		અનુયોગના ચાર દ્વાર	૬૩
અલ્પબહુત્વ	૧૨૮	ઉપક્રમ નિક્ષેપ	૭૨
કાળની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિની વ્યાખ્યા	૧૪૨	દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૧૧૩
નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી		ક્ષેત્રાનુપૂર્વી	૧૩૯
દ્રવ્યાનુપૂર્વી—ક્ષેત્રાનુપૂર્વી—કાલનપૂર્વી	૧૫૩	કાલાનુપૂર્વી	૧૬૦
જીવ ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ	૨૦૧	ઉત્કીર્તનાદિ પાંચ આનુપૂર્વી	૧૭૦
ક્ષયોપશમ નિષ્પન્નભાવ	૨૦૮	ઉપક્રમનો બીજો ભેદ—નામ (એકથી પાંચ નામ)	૧૯૭
સન્નિપાતિકભાવના ૨૬ ભંગ	૨૨૨	છ નામ	૨૨૪
સપ્ત સ્વર વિગત	૨૩૪	સાત નામ	૨૩૬
૭ નરકના નારકીઓની અવગાહના	૩૧૩	આઠ નામ	૨૪૦
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના	૩૨૪	નવ નામ	૨૫૦
મનુષ્ય શરીરની અવગાહના	૩૨૬	દસ નામ	૨૮૩
ચાર પ્રકારના દેવોની અવગાહના	૩૨૮	દ્રવ્ય પ્રમાણ	૨૯૬
નારકીઓની આયુ સ્થિતિ	૩૫૩	ક્ષેત્ર પ્રમાણ	૩૩૬
પાંચ સ્થાવરની સ્થિતિ	૩૫૮	કાલ પ્રમાણ	૩૮૪
વિકલેન્દ્રિયની સ્થિતિ	૩૬૦	ભાવ પ્રમાણ	૪૫૩
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ	૩૬૬	ભાવ પ્રમાણમાં સંખ્યા	૫૦૦
મનુષ્યની સ્થિતિ	૩૬૭	વક્તવ્યતા—અર્થાધિકાર—સમવતાર	૫૧૮
ચારે નિકાયના દેવોની સ્થિતિ	૩૭૫	બીજું નિક્ષેપ દ્વાર — અનુયોગદ્વાર	૫૪૬
છ પ્રકારના પલ્યોપમ	૩૮૬	ત્રીજું અનુગમ દ્વાર — ચોથું નય દ્વાર	૫૬૭
બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૩૯૯	પરિશિષ્ટ-૧	
પાંચ સ્થાવરના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૦	અનુયોગના ચાર દ્વાર અને તેના ભેદ	૫૬૮
વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૦	અનુયોગના ચાર દ્વારના ચાર્ટ	
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૧	પરિશિષ્ટ-૨	
મનુષ્યના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૧	વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૫૭૫
નારકી દેવતાના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૨		

ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા.

જીવન દર્શન

નામ	: શ્રી ડુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૯૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ્ઠ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપન્ના શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સંકેત	: માતાએ સ્વપ્નમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતૃ ભગિની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૧૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવસબંદર.
સદ્ગુરુદેવ	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતૃશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજી - માનકુંવરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમત્તદશાની પ્રાપ્તિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજયના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર. સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનરૂપ આભ્યંતર તપ.
ગોંડલ ગચ્છ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોંડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જવલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કડ્ડણા, સમયસૂચકતા વગેરે...

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંવરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૧માં આજ્ઞાનુવર્તી ૪૫ જેટલા સાધુ-સાધ્વીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, કચ્છ, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઠાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ષ	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વૈશાખ સુદ - ૧૫ સમાધિમરણ.
આયુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંયમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાધિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા. દ્વિતીય પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી. તૃતીય પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી. ચતુર્થ પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી. પંચમ પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી. મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જયચંદ્રજી સ્વામી યુગદષ્ટા તપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા. સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા. તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.
વિદ્યમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ
પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

જીવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળ.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરભાઈ.
જ્ઞાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષે વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છટ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્યાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગચ્છ પરંપરા	ગોંડલ ગચ્છ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશાળ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજજ્ઞ.
સંઘ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંચારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુબ્રાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

ચતુર્વિધ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત
(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા
(૨) અ ખંડન વાદ (૩)નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું
આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સખ
વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

જ્ઞાન પ્રસાર

રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર, ધીરાજી, વડિયા, વેરાવળ,
પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક
સ્થાને જ્ઞાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીર્ણોદ્ધાર.

દેહ વૈભવ

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત
આત્મા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યા નયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીણા
જેવો સુમધુર કંઠ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

આભ્યંતર વૈભવ

વિનય સંપન્નતા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા,
પ્રવચન-પટુતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દષ્ટિ, ત્યાગમસ્તી.

વિહાર ક્ષેત્ર

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

ગોંડલ ગચ્છ સંમેલન

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

ઉપનામ

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદત્ત
'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન
આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના
રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી
મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાબાઈ મ. આદિ ૧૫ સતીજી.

અંતિમ ચાતુર્માસ

બગસરા.

દેહ વિલય

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦
કલાકે ઈ. સ. ૨૯-૧૨-૧૯૫૬.

અંતિમ વિધિ

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

શિષ્ય પરિવાર

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતિજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે
સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસત્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

જીવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૬૯
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્તા જમકુબાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૯-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોંડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૯ આગમ કંઠસ્થ, શ્વેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રંથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જાગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ ૯ સંતોની સેવા કરી.
તપયોગ	૧૯ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૯૯૯ આર્યબિલ તપ(સાગાર), ૧૯ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૯ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ

દીક્ષા પછી ૯ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૯૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.

પુણ્ય પ્રભાવ

ગુરુદેવના પુણ્ય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ષાંતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વિહાર ક્ષેત્ર

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ

જ્ઞાન અનુમોદન

શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ૩૦ શિષ્યાઓ અને ૩૦ વૈરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજ્ઞા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.

દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા

૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.

આચરિત સૂત્રો

જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.

જીવંત ગુણો

વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનરુચિ.

અનશન પ્રત્યાખ્યાન

ઈ. સ. ૧૯૯૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને ૫૯ દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.

અંતિમ ચાતુર્માસ

રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય.(૧૯૯૭)

મહાપ્રયાણ

રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૯૮ મહા સુદ ૧૧ા રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.

અંતિમ દર્શન તથા પાલખી

શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.

અંતિમક્રિયા સ્થાન

'તપસમ્રાટ તીર્થધામ',
રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે,
રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થંકર ભગવાનના અમૃતસમા વચનોને ‘આગમ’ રૂપે ગણધર ભગવંતોએ ઝીલીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાં અને આપણને અમૃત વચનો પ્રાપ્ત થયા.

તીર્થંકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્દિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યોએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની જ્ઞાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાધિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવચોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્રીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર કૃપાદષ્ટિ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદષ્ટિ અને કૃપાદષ્ટિને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા. એ અમોને આજ્ઞા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ 'પારસધામ' ના ઉપક્રમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા. ની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ઘાટકોપરના ઉપક્રમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ અણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. અમારા આ કોમ્પ્યુટર કાર્યમાં શ્રી અમીનભાઈ આઝાદ તથા સ્નેહા અમીત દર્જનો પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી જ રીતે ઉદારદિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાગટ્યમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

PARASDHAM

વલ્લભબાગ લેન, તિલક રોડ, ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થંકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જયવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જીવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સમર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુણ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજાણા નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાશ્રયમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુરુવર્યોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહુના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્રામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૩ સન્ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્રાટ શ્રી રતિલાલજી મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા. ઠા. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ૭૩ સાધ્વીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જપ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ૩૨ આગમો અને પ્રાણગુરુ સ્મૃતિ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્રીસ આગમો ક્રમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમ્રાટ ગુરુદેવ **પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા.** તથા દરેક આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેષિત કરનારા ગોંડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક **પૂ. શ્રી જયંતીલાલજી મ. સા.**, અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી **પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા.**, તથા આગમ દિવાકર **પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા.** નીડર વક્તા **પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા.** આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીષી **પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા.** ના પણ અમો ઋણી છીએ.

વાત્સલ્ય વરિષ્ઠા પૂજ્યવરા **પૂ. મુક્તાબાઈ મ.**, પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશ્રુત આરાધક **પૂ. લીલમબાઈ મ.**, અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા **પૂ. ઉષાબાઈ મ.**, સહ સંપાદિકા **ડો. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ.** તથા **પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.** અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમે ઋણી છીએ.

શ્રુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરુબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જયવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્યાંય અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા નમ્ર વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતજ્ઞ બની રહેશે.

જય જિનેન્દ્ર

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણેકચંદ શેઠ (પ્રમુખ)
શ્રી અશ્વિનભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)
શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)
શ્રી ટી. આર. દોશી (ઉપપ્રમુખ)
શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ.સા.

અનુયોગદ્વાર જૈન વાજ્ઞમયમાં નિરાળું સ્થાન ધરાવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કે જૈનદર્શનનો જે વૈચારિક વિભાગ છે તે સંપૂર્ણ વિભાગનો આધાર મૂળ ચાર નિક્ષેપ છે.

જૈન શાસ્ત્રકાર ભૌતિક પદાર્થનો કે વિશ્વગત દ્રવ્યનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેને સાંગોપાંગ સમજવા માટે મુખ્યત્વે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ આ ચાર પાયાનો પુરો ઉપયોગ કરે છે.

કેવળ પદાર્થને જ નહીં પરંતુ પદાર્થ માટે વપરાતા શબ્દોનો પણ સાથે સાથે એટલો જ ઊંડો વિચાર કરે છે. ફક્ત પદાર્થ નહીં પરંતુ કોઈપણ ભાવતત્ત્વોને સમજવા માટે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય તે શબ્દોનો પણ પૂર્ણ રીતે વિચાર કરે છે અને આ શબ્દ વિચારને નામ નિક્ષેપમાં ગોઠવી પદાર્થથી તેનું વિભાજન કરે છે.

ત્યાર બાદ શબ્દ અને શબ્દના અર્થને "નય" ના ત્રાજુથી તોળે છે. ત્યાર બાદ શબ્દનો જે અર્થ નીકળતો હોય, તે અર્થના ભાવને સાક્ષાત્ સમજનારને ઉપયોગ યુક્ત જ્ઞાતા કહે છે.

આ માટે શબ્દ વાપર્યા છે જાણે ઉવડત્તો અર્થાત્ જ્ઞાયક તે ઉપયોગવાન હોય તેવો સ્પષ્ટ અર્થ તારવીને અનુયોગદ્વારમાં પ્રારંભના પ્રકરણમાં જ ફેંસલો આપ્યો છે કે— જે અણુવડત્તે સે ન જાણે । જે જાણે સે ન અણુવડત્તે અર્થાત્ જાણનાર ઉપયોગ રહિત ન હોય અને જે ઉપયોગ રહિત હોય તે જાણનાર ન હોય, આ રીતે અંતિમ બોલનો વિચાર કરી બાકીના બધા ભાવોને પોતાની રીતે ગોઠવ્યા છે. જેમકે— (૧) નામશ્રુત (૨) સ્થાપના શ્રુત (૩) દ્રવ્યશ્રુત (૪) ભાવશ્રુત. તેમાં દ્રવ્યશ્રુતમાં (૧) આગમ દ્રવ્યશ્રુત અને (૨) નોઆગમ દ્રવ્યશ્રુત એ બે ભેદ છે. તેમાં પણ નોઆગમ દ્રવ્યશ્રુતના (૧) ચ્યુત ચૈતન્ય શરીર (૨) ભાવિ ચૈતન્ય શરીર અને (૩) એ બંનેથી વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ ભેદ પાડેલા છે તથા ભાવશ્રુતના બે ભેદ છે— (૧) આગમથી ભાવશ્રુત અને (૨) નોઆગમથી ભાવશ્રુત. અહીં આગમથી ભાવશ્રુત એ જ્ઞાનનો અંતિમ

શ્રેષ્ઠ દરજ્જો છે. જેને જાણે ઉવચ્છે કહેવાય છે. જ્યારે નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે ભેદવાળું છે, જેમાં લૌકિક એટલે જૈનશાસ્ત્ર સિવાયના બીજા ધર્મના માન્ય પુસ્તકો ઉપરાંત નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, વૈદકીય પુસ્તકો એ બધા કળાના શાસ્ત્રો પણ લૌકિક ભાવશ્રુતમાં ગણ્યા છે. જ્યારે લોકોત્તર ભાવશ્રુતમાં બધા અરિહંત પ્રરૂપિત, સર્વજ્ઞ માન્ય જૈનધર્મને માટે પ્રમાણિક બધા શાસ્ત્રો ગણવામાં આવ્યા છે. આ રીતે નામશ્રુતથી લઈને આગમભાવશ્રુત સુધી આખો શ્રુતજ્ઞાનનો ક્રમ બતાવેલો છે. આ જ રીતે અનુયોગદ્વાર આવશ્યક અને એવા બીજા તત્ત્વોના પણ અણીશુદ્ધ ક્રમ પ્રદર્શિત કર્યા છે. શાસ્ત્રની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે.

પાઠક તે ધ્યાનથી સમજે તો શાસ્ત્રવાણી ઘણા જ વ્યાપક વિષયને આવરી લે છે.

આ રીતે આખો ક્રમ કોઈપણ શબ્દ કે ભાવો ઉપર લાગુ કરેલો છે તથા શબ્દ અને અર્થ બંનેને ખંડ ખંડ કરી અંદરથી નિહાળવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને સાધારણ જનસમૂહ કે સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા જીવો જ્ઞાનના કે પદાર્થના જાણપણામાં કેટલા સ્થૂળ રીતે રમતા હોય છે તેનું દર્શન કરાવ્યું છે.

અનુયોગદ્વાર ખરેખર ! જોવા જાણવાની એક અલૌકિક મેથડ પૂરી પાડે છે. પંડિત સુખલાલજીએ "અનુયોગદ્વાર" શબ્દનો અર્થ ફોડતા જણાવ્યું છે કે— અનુયોગ = એ પ્રશ્ન અને દ્વાર = એ તેનો ઉત્તર છે અર્થાત્ અનુયોગદ્વારનું બીજું નામ "પ્રશ્નોત્તરશાસ્ત્ર" એમ કહી શકાય. જોકે સમગ્ર જૈનશાસ્ત્રો લગભગ પ્રશ્નોત્તર રૂપે જ લખાયા છે; પ્રશ્નોત્તર રૂપે જ જ્ઞાન પીરસે છે અને અનુયોગદ્વાર તો સાક્ષાત્ પ્રશ્નોત્તરનો નમૂનો જ છે. ખરૂ પૂછો તો પ્રશ્નોત્તર—પદાર્થને પચાવવાની યાવી છે.

આ દ્રષ્ટિએ પંડિત સુખલાલજી ઘણા સાચા છે. છતાં અહીં કહેવું પડશે કે— અનુયોગનો અર્થ પ્રશ્ન પુરતો જ સીમિત નથી, તે જ રીતે "અનુયોગદ્વાર"નો અર્થ પ્રશ્નોત્તર પૂરતો જ સીમિત નથી.

હવે આપણે અનુયોગદ્વારને જરા વધારે ઊંડાઈથી સમજીએ—

"યોગ"નો અર્થ સંધિ થાય છે, સંમિલન થાય છે. યોગ બે અનુકૂળ પદાર્થ કે અનુકૂળ ભાવોનું સામંજસ્ય પ્રગટ કરે છે. યોગ શબ્દ ભારતની સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિ અને

સમસ્ત ભારતીય દર્શનનો આધાર છે. ભારતમાં "યોગ" શબ્દને લગભગ ભણેલ-અભણ બધા માણસો જાણે છે.

'યોગ' શબ્દ સંઘટિત, સંગઠિત, સંતુલિત, સમન્વિત, સમભાવી, સમતોલ, ભૂમિકાનું સૂચન કરે છે. જીવ-શિવનું મિલન એ પણ મોટો યોગ જ છે. શબ્દ અને અર્થનું સામંજસ્ય એ પણ યોગ જ છે. પિતા-પુત્ર, માતા-પુત્ર, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્ની, સ્વામી-સેવક, આવા સ્થૂલ સાંસારિક સંબંધો પણ ભૌતિક યોગના સૂચક છે. જ્યારે યોગનો ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિચાર કરીએ ત્યારે મનનો આત્મા સાથે યોગ, વાણીનો લક્ષ સાથે યોગ, શરીરની ક્રિયાઓનો સાધના સાથે યોગ, આ બધા યોગ જીવાત્માને ઉપરની ભૂમિકામાં લઈ જાય છે અને જ્યારે જીવની દૃષ્ટિ ખૂલે છે અને વિશ્વદર્શન થાય છે; ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વમાં ચાલતા કાર્યકારણના યોગ, પરસ્પર છ દ્રવ્યના યોગ, ભાવોના અને દ્રવ્યના યોગ આવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ યુક્ત યોગ અને ભવ્ય વ્યાપક વિશ્વમાં ઘટિત થતા મહાયોગ એ બધા યોગોનું બુદ્ધિ અનુસંધાન કરે છે. ત્યાર બાદ જીવમાં ભક્તિનો ઉદય થતા જ્ઞાન અતિ નમ્રભાવે વહે છે. ત્યારે શાસ્ત્ર આજ્ઞાના, ગુરુદેવોના અને શ્રી જિનેશ્વર દેવોના ઉપદેશ, આદેશ અને શાસ્ત્રના રહસ્યમય ભાવોથી બનતા યોગોનું ભાન થતાં જીવ તેનું અનુસરણ કરવા તૈયાર થાય છે. આવા અનુસરણ ભાવને અનુયોગ કહેશું અને અનુયોગનું અવલંબન લેતા, આગળ વધતાં એક એક રહસ્યમય દ્વાર ખુલતા જાય છે જેને આપણે અનુયોગદ્વાર કહેશું.

હવે આપને સમજાયું હશે કે- અનુયોગદ્વારનો અર્થ ફક્ત પ્રશ્નઉત્તર જેટલો સીમિત નથી પરંતુ જે જે યોગોના રહસ્ય છે તેને પામવા માટે જેનાથી અનુસરણ થાય તે અનુયોગ છે અને અનુયોગના પ્રભાવે જે કપાટ ખુલે તે "અનુયોગદ્વાર" છે.

આ શાસ્ત્ર તો વિશેષ રૂપે અનુયોગદ્વાર સ્વયં છે પરંતુ બાકીના બધા શાસ્ત્રોમાં અનુયોગદ્વાર ડગલે પગલે પથરાયેલ છે.

પાઠકને અનુયોગદ્વાર વાંચવા કે સમજવા માટે દાર્શનિક જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. તર્કશાસ્ત્ર કે ન્યાય શાસ્ત્ર ઉપરાંત "નય" "નિક્ષેપ" "સપ્તભંગ" ઈત્યાદિ જૈનદર્શન અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને સમજવા માટેની જે આ ચાવીઓ છે તેનો પણ પૂરો ઉપયોગ કરવાનો છે.

સમજ્યા વિના આમ જ કંઠસ્થ કરી સ્વાધ્યાય કરવાથી પણ અનંત નિર્જરા થાય છે. એ દ્રવ્યશ્રુત તરીકે અનુયોગદ્વાર ઉપાર્જન થાય છે.

અનુયોગદ્વારને ઝીણવટથી જોઈએ તો દર્શન શાસ્ત્રનો મુકુટ મણીગ્રંથ છે અને જિનેશ્વરોએ ઉપદેશેલી વાણીને ગણધરોએ જે રીતે ગૂંથી છે, તે ભૂલ ભૂલામણીવાળા મોટા રાજમહેલ જેવી છે.

પાઠક બધા દ્વારોનું અને બધા રસ્તાઓનું ઉપયોગવાન રહી ચીવટથી ધ્યાન રાખે તો આ રાજમહેલમાં રમણ કરવાનો આનંદ લઈ શકે.

સાધારણ મનુષ્યને પોતાની સમજણ માટે "હું જાણું છું" એવો સૂક્ષ્મ અહંકાર હોય છે. આવા મિથ્યા અહંકારે કરી તેમના વાણી વર્તનમાં રાગદ્વેષની પ્રબળતા પથરાય છે પરંતુ અનુયોગ શાસ્ત્ર જેવા ગહનશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે, ત્યારે સમજાય છે કે પોતાની સમજ કેટલી અધૂરી છે. અહંકારની જગ્યાએ નમ્રતા અને વિનયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

ધન્ય છે આ વીતરાગ વાણીને, જેમણે પાંચીએ પાંચીએ તેલ નાંખ્યું છે.

**જયંતમુનિ
પેટરબાર.**

આશીર્વાચન સહ અનુભોદના
નિઠર વક્તા
બા. બ્ર. પૂ. જગદીશચંદ્ર મ. સા.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના પરમ ઉપકારી, ગોંડલ સંપ્રદાયના નિદ્રાવિજેતા એકાવતારી યુગપુરુષ પૂ. શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી ડુંગરશી મ. સા. ની પાટપરંપરાએ શ્રી કાનજી સ્વામી, શ્રી ભીમજી સ્વામી, શ્રી નેણશી સ્વામી, શ્રી જેસંગજી સ્વામી, શ્રી દેવજી સ્વામીના શિષ્ય શ્રી જયમાણેક ગુરુદેવના સેવાભાવી, લાડીલા શિષ્યરત્ન બા.બ્ર. સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.થી જૈન જૈનેત્તર અબાલવૃદ્ધ પરિચિત છે.

અનોખા સંપાદન માટે ધન્યવાદ :-

આ પરમ જ્યોતિર્ધરના જન્મશતાબ્દી વર્ષને અમર બનાવવા માટે અજોડ પુરુષાર્થ પૂર્વક વિવિધ કાર્યો દ્વારા થઈ રહ્યા છે. તેમાંનું એક કાર્ય આગમ પ્રકાશન છે. જૈનદર્શને સ્વાધ્યાયને તપ ગણાવેલ છે. આત્માને પ્રકાશિત કરવા માટેનું વિરલ સાધન "સ્વાધ્યાય" છે. વીતરાગવાણી જ માનવમાત્રના કલ્યાણ માટે ખૂબ ઉપકારક- માંગલ્યકારક બની રહેશે. અર્ધમાગધી ભાષામાં રચાયેલા આપણાં શાસ્ત્રોને માતૃભાષા ગુજરાતીમાં રજૂ કરવા માટેનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરનાર સહુને ધન્યવાદ.

પૂ. અંબાબાઈ મહાસતીજીના શિષ્યા પરિવારે શ્રમણી વિદ્યાપીઠ-મુંબઈમાં અભ્યાસ કરી થોડા શાસ્ત્રોનું પ્રકાશન કરાવી સ્વાધ્યાયનો મહાલાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને પૂ. ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દીના માંગલિક વર્ષે "આગમ બત્રીસી" માતૃભાષામાં પ્રકાશિત કરવાના મહાન કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો છે. પ્રાણ પરિવારના પૂ. મુક્તાબાઈ મ. પૂ. લીલમબાઈ મ. તથા તેમના પરિવારે અજોડ પરિશ્રમ ઉઠાવી આગમ લેખનનું કાર્ય કર્યું છે. તે તેઓની સ્વાધ્યાય પ્રીતિ, શાસન પ્રભાવના અને પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિ પ્રગટ કરે છે. પ્રત્યેકને ધન્યવાદ અને અભિનંદન. તેઓનું આ કાર્ય ફક્ત ગોંડલ સંપ્રદાય કે સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ માટે જ નહીં, સમસ્ત જૈનસમાજ માટે પ્રેરક બની

રહેશે. વર્તમાન સમયની અનેક વિષમતાઓની વચ્ચે દુઃખી એવા લોકોને માટે આ બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય ભવકટ્ટી માટેનું ઉત્તમ અવલંબન બની રહેશે એ નિઃશંક છે.

યોજના જાહેર થતાંની સાથે જ મારું હૃદય આનંદવિભોર બની ગયું હતું. પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા. તથા પૂ. રતિલાલજી મ.સા. મારા મહાન ઉપકારી છે. એ ઉપકારનું ઋણ જન્મો જન્મ સુધી વાળી શકું તેમ નથી. પ્રકાશન પૂર્વે જ મારા પર પૂ. મુક્તાબાઈ સ્વામીનો પત્ર આવ્યો હતો પરંતુ મારી નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે જવાબ લખી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી શક્યો ન હતો. ખૂબ મોડો જવાબ આપું છું તે બદલ પૂ. સાધ્વીગણ મને માફ કરશે.

'શ્રી ઉપાસક દશાંગ' આદિ આગમોની પ્રત મારા હાથમાં આવતા તન-મન પુલકિત બની ગયા. ઉત્તમ ક્વરપેઈજ, સુઘડ છપાઈ, મૂળપાઠ સાથે સરળ-રસાળ ભાવાર્થ, પરિશિષ્ટ વગેરે સામગ્રી અત્યંત ઉત્તમ છે. વિદ્વતાપૂર્ણ-લોકભોગ્ય, કળામય આકર્ષક સંપાદન સીમાચિહ્ન જેવું બની રહેશે. આ પ્રકાશનનું અગિયારમું આગમ 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર' પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. અન્ય આગમો પણ સવેળા પ્રકાશિત થાય અને તે માટે તન-મન-ધનથી શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો સહકાર પ્રાપ્ત થાય તેમજ સંપાદન કાર્યમાં ઉપકારક સહુ કોઈનું કલ્યાણ થાય એવી શુભેચ્છા...

ઉપાના પ્રથમ કિરણો વડે જગતના અંધારા દૂર થઈ જાય, આરતીના તેજસ્વી કિરણો વડે સુબોધ પામી, શ્રદ્ધાના તાર મજબૂત બને, હસતા ડોલરના ફૂલ વડે સુગંધ ફેલાઈ જાય, લીલીછમ પ્રકૃતિ મન અને હૃદયને અદ્ભુત શાંતિ બક્ષે. આ બધું કાર્ય ભાવ પ્રાણને ઉજાગર કરી, ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવા, મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા સહયોગી બને.... એ જ પ્રાણબાલના અંતરના આશીર્વાદ...

આ સંપાદનનો જૈનસમાજ ભરપૂર લાભ લે અને વીતરાગવાણીને જીવનમાં ઉતારી, જીવનને સફળ બનાવે, સંપૂર્ણ સહયોગ આપે એવી આશા અને અભિલાષા સહ...

લિ. 'પ્રાણબાલ'

જગશાંતિ

સંપાદકીય

અપૂર્વ શ્રુતઆરાધક ભાવયોગિની
બા. બ્ર. પૂ. લીલમબાઈ મ. સ.

દેવ ગુરુ ધર્મ પસાયે, આસન્ન ઉપકારી, અનન્ય શરણદાતા, પરમોપકારી, પરમકૃપાળુ ગુરુવર્યોની કૃપાબળે, જેમ ડગમગતી ડોલતી નૈયા સારા સૂકાની દ્વારા પાર પામી જાય તેમ અમારી ક્રિયાત્મક થયેલી ગુજરાતી ભાષા અનુવાદ રૂપી આગમ નૈયા સંવેગ પકડી ગુરુ પ્રાણ શતાબ્દીના ઉપલક્ષે આગળ ધપી રહી છે.

પ્રિય પાઠક !

આજે તમારા કરકમળમાં ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીનું ચોથું મૂળ આગમ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પ્રેષિત કરી રહ્યા છીએ. અનુયોગ શબ્દ ચાર વિભાગમાં દર્શાવેલ છે. દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ. અનુ = પાછળ, યોગ= જોડાણ. જેની અંદર દ્રવ્યનું વર્ણન કરી શબ્દનું જોડાણ કર્યું હોય તે દ્રવ્યાનુયોગ, આચરણ તથા ક્રિયાનું જોડાણ થાય તે ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતનું વર્ણન કરી સંખ્યાનું જોડાણ થાય તે ગણિતાનુયોગ અને ધર્મની કથામાં સિદ્ધાંત પૂર્વકના વૈરાગ્ય વાસિત દષ્ટાંતનું—કથાનું જોડાણ થાય તેને ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે.

અનુયોગદ્વાર નામના આ મૂળસૂત્રમાં મુખ્યતથા દ્રવ્યાનુયોગ અને ગૌણતા એ ત્રણેય અનુયોગ સમાવિષ્ટ છે. મુદ્દાની વાત તો એ છે કે દષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગસૂત્રના પણ પાંચ અધ્યયન પૈકી ચોથું અધ્યયન "અનુયોગ" છે. તેમાં બે વિભાગ છે— મૂળ પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ. મૂળ પ્રથમાનુયોગમાં તીર્થકર અરિહંત પરમાત્માને જે ભવમાં સમ્યગ્દર્શન(બોધિ બીજ)ની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારથી પૂર્વ ભવોના કથાનકથી લઈને તેમના આયુષ્ય, દેવલોક ગમન, ચ્યવન, જન્મ, અભિષેક, પ્રવ્રજ્યા, કેવળજ્ઞાન, તીર્થ પ્રવર્તનાદિ વર્ણન કરેલ છે તો બીજા ગંડિકાનુયોગમાં સમાન વક્તવ્યતાથી અર્થાધિકારનું અનુસરણ કરનારી વાક્ય પદ્ધતિ, અર્થ પ્રગટ કરવાની વિધિ દર્શાવી છે. શેરડીના મધ્ય ભાગને માટે ગંડિકા શબ્દ કહેવાય છે. તેવી રીતે એકાર્થ અધિકાર રૂપ

ગ્રંથની પદ્ધતિને અહીં ગંડિકા કહેલ છે અને અર્થભાવના યોગે તેને ગંડિકાનુયોગ કહેલ છે. ગંડિકાનુયોગમાં અનેક પ્રકારના કુલકરો તથા સામાન્ય જીવોથી લઈને ચક્રવર્તી વગેરેની જીવનકથાનું વર્ણન છે. અનુયોગ શબ્દમાં અનેક સંકેત ભર્યા છે. સંસારમાં તો યોગ, સંયોગ, વિયોગ, નિયોગ, પ્રયોગ, મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગના વિવિધ કાર્યોથી કર્મ બંધાય છે. યોગ્ય શબ્દ ઉપસર્ગ લઈને આવે ત્યારે તે અનેક અર્થ થઈને પ્રગટે, પાંગરે. તેવી જ રીતે 'અનુ' ઉપસર્ગ યોગ સાથે જોડાયો છે. તેનો અર્થ છે પાછળ થી જે જોડાય તે અનુયોગ કહેવાય. જોડાણ માત્ર બે વસ્તુ વચ્ચે જ થાય છે. બે વસ્તુ જોડાઈને એકરૂપે દેખાય છે પરંતુ તે એક, અજોડ, સળંગ, અખંડ નથી. માટે જ્ઞાની પુરુષો કહે છે કે જ્યાં સાંધો કર્યો ત્યાં વાંધો જ ઊભો થાય. વાંધો માત્ર વિકૃતિની વિજાતીય તત્ત્વની હોનારતો સર્જે, જ્યાં જ્યાં હોનારત સર્જાણી ત્યાં ત્યાં જે હતું તે ન રહે અર્થાત્ વાસ્તવિકતા દબાઈ જાય, છુપાઈ જાય; કૃત્રિમતા પ્રગટ થાય. એ જ કૃત્રિમતાની કૃતિ, પ્રકૃતિ આદિ બંધ પાડી ભવોભવની વિકૃતિના વ્યવહારનો વ્યાપાર ચાલુ કરી દે છે. આ રીતે જીવ અને કર્મનો યોગ જોડાયો છે. તે પણ ઉપાધિ રૂપ કર્મનો અનુયોગ છે. આ સર્વ ભાર જીવની ઉપર લાદેલો છે. તે લાદેલા બોજને હળવો કરવા સંસ્કૃતિમાં લાવવા જ્ઞાની પુરુષોએ કરુણા બુદ્ધિથી મૂળભૂત વાતનું નિરૂપણ મંદતમ બુદ્ધિથીલઈને તીવ્રતમ બુદ્ધિમાન માટે કરેલું છે.

પ્રસ્તુત સૂત્ર આર્યરક્ષિત મહારાજે પોતાની આગવી શૈલીમાં દ્વાર મૂકીને શિષ્ય પરંપરાએ ઉપયોગી થાય તે હેતુથી અનુયોગ કરીને મહાઉપકાર કર્યો છે. એકાગ્ર ચિત્તથી વાંચતા, વિચારતા લાગે છે કે જાણે એક વિશ્વમાં પુદ્ગલના પ્રચય પરમાણુથી રચાયેલ જીવ, અજીવના પરિચયથી પૂર્ણ અધ્યાસથી વાસિત થયેલ દેહાધ્યાસનું પ્રદર્શન ભર્યું ન હોય ! તેવી અનોખી ભાત પાડે છે. દેહના દર્શનથી જીવ લોભાયો, થોભાયો છે તેવા આત્માઓના લોભથોભ થંભાવી અનુશાસિત કરી આત્માનું સમ્યગ્દર્શન કરાવવાનો મૂળ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ ગ્રંથકારનો છે.

જેમ પ્રદર્શનમાં હસ્ત લાઘવતાની કલા કરીને વસ્તુ ગોઠવવામાં આવે, શૃંગારથી સજ્જ કરવામાં આવે તેમ અનંતજ્ઞાની પરમાત્માએ અખંડ, ધ્રુવ દ્રવ્યને નિહાળ્યું, અનુભવ્યું તેવું જ તેઓએ પ્રગટ કરી આપણી સમક્ષ જાહેર કર્યું; વિશ્વના જીવો દુઃખી ન થાય, સ્વરૂપનું સુખ પામી મારી સમાન અનંત સુખનો અનુભવ કરે તેવા તત્ત્વને પ્રકાશ્યું

ત્યારે આચાર્ય ગણધર પરમાત્માએ તે ઝીલી રચનાત્મક રૂપે રચી, ઉપાધ્યાય ભગવંતે યાદ કરી, સાધુ ભગવંતોએ સાધનામાં ઉતારી ધ્રુવ તત્ત્વની મસ્તી માણી છે. તે મસ્તીમાં મસ્તાન બનાવવા આ પ્રદર્શન પ્રગટ કર્યું છે.

આવો પ્રિય પાઠકો ! આપણે સર્વે "પ્રદર્શન"માં પ્રવેશ કરી આત્માની ઓળખ કરીએ. કર્મક્ષય કરવાની હૃદયકળા હસ્તગત કરી લઈએ.

પ્રવેશદ્વારનું નામ છે મંગલાચરણ, ઉદ્દેશ છે મમતાને ગાળવી, સમુદ્દેશ છે વિશેષ પ્રયોગ કરવો. જેમકે જીવનામધારી એક વ્યક્તિ દુર્દશાથી દુઃખી થઈ રહી છે, સહજ સુખ શોધવા દોટ મૂકી રહી છે, જોરદાર પ્રયત્ન કરી રહી છે પરંતુ સુખને બદલે સંયોગ સંબંધથી પાછળ જોડાયેલું કર્મબંધનનું દુઃખથી ભરેલું આવરણ જ શોધાય છે અને તેને જ સ્વરૂપ માની બેસી, લમણે હાથ દઈને છેતરાતો છેતરાતો જીવ શરીરધારી બની, દુઃખી થઈ ધૂમવા લાગે છે. બિચારો બાપડો અનુયોગમાં અનુરંજિત થઈ, વ્યથિત થઈ, જીવન વ્યતીત કરે છે.

આખર આત્માનું જ્યારે ભાગ્ય ખીલે છે ત્યારે કોઈ મહાપુરુષનો વરદ હસ્ત મસ્તક ઉપર આવે છે અને તે જીવને લલકારે છે. અહો ! મહાનુભાવ ! તું તને જો, તું આત્મા છો. પેલા સિદ્ધ લોકાગ્રે બિરાજે છે તેની સમાન સર્વ જીવ છે. સમજીશ તો તું તેની સમાન થઈશ પછી તારે ક્યારે ય દુર્દશા ભોગવવી નહીં પડે. અવાજ સાંભળી પેલો દરિદ્રી આવી કહે છે, ક્યાં છે આત્મા ? મહાત્માએ જવાબ આપ્યો આ પાંચ પ્રકારે વહેંચાયેલો દેખાય છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળ જ્ઞાનવાળો છે. પેલા બે જ્ઞાન આત્મ દષ્ટિએ પરોક્ષ છે, પછીના ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. તેમાં પણ પાંચે જ્ઞાન અનુભવાય છે. પરંતુ તે અનુભવને વ્યક્ત કરનાર શ્રુતજ્ઞાન જ છે. છદ્મસ્થ જીવને શ્રુતજ્ઞાનથી જ આત્માની ઓળખ થાય છે. તેથી જ્ઞાનના પાઠથી જ પ્રસ્તુત આગમનું મંગલાચરણ કર્યું છે. કારણ કે ચાર જ્ઞાન તો મૌન જ છે, ફક્ત શ્રુતજ્ઞાનથી વ્યવહાર કરાય છે. તે જ્ઞાનથી જ નિર્દેશ કરી શકાય છે. તેથી આગમ માત્ર શ્રુતજ્ઞાનને વિસ્તારથી વર્ણવે છે.

તેમાં ઉદ્દેશ = ભણવાની આજ્ઞા અને જાણવું, સમુદ્દેશ = ભણેલ જ્ઞાનનું સ્થિરીકરણ, અનુજ્ઞા = ભણાવવાની આજ્ઞા તેમજ અનુયોગ = વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન.

આ રીતે અનુયોગનો કીર્તિધ્વજ શ્રુતજ્ઞાન લહેરાવે છે અને દિવ્ય નાદથી કહે છે કે જેમ માટીથી બાંધેલું મકાન પૂર્ણ થાય ત્યારે લાદી વગેરેને સાફ કરનાર પણ માટી જ હોય છે, તેવી જ રીતે કર્મ બાંધનાર યોગ જ છે તેમજ કર્મ છોડનાર, તોડનાર આત્માના સુયોગ યોગ જ છે, તેના વડે જ કર્મ તોડી, આત્મામાં ઉપયોગ જોડી, જીવ શિવ થાય છે. સિદ્ધ થવા માટે "આવશ્યક અધિકાર" દર્શાવ્યો. તેના ઉપર નામ, સ્થાપના નિક્ષેપ, ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનિક્ષેપ અર્થાત્ જશરીર, ભવ્ય શરીર, તદ્વ્યતિરિક્ત તથા નોઆગમથી અને આગમથી ભાવનિક્ષેપ છે. જેનું લૌકિક અને લોકોત્તર રૂપે વર્ણન છે. નયના વાર્તાલાપના વૈભવ પૂર્વકના દ્વાર દર્શાવી શાસ્ત્રકારે ચૈતન્યના ગુણકીર્તન કરેલ છે.

દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સંસારનો સંપૂર્ણ લૌકિક ક્રિયાકલાપ, મોહરાજાનું રાજ્ય કેટલું વિશાળ છે તેમાં પોલમપોલ કેવી ચાલે છે ? તેના મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાન બે કુમારોને અવિરતિ દેવી કેવા લાડ લડાવે છે, તેના લાડકોડ પૂરા કરવાના વૈભવ વિલાસના કેવા રમકડા છે તે સંપૂર્ણ સંસારજન્ય કષાય વૃદ્ધિનું કારણ શરીર થકી જીવતા મોહમુગ્ધ જીવોનું આબેહૂબ લૌકિક આવશ્યકનું વર્ણન કર્યું.

ત્યાર પછી લોકોત્તરીય દ્રવ્યાવશ્યકનું જ્ઞાન કરાવ્યું, આવશ્યક સૂત્ર માત્ર રટાવી સાધુપણાનો વેશમાત્ર ન રહી જાય તેવું ભાન કરાવ્યું અને ત્યાર પછી ભાવાવશ્યકનું લોકાત્રે પહોંચાડવાનું જ્ઞાન કરાવ્યું. સાધકની ક્રિયા સાધ્ય કેમ બને તેનો હૂબહુ ચિત્તાર રજૂ કર્યો છે; અનેક દષ્ટિકોણથી જોતાં શીખવાડી સાપેક્ષવાદનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. ત્યાંથી આગળ વધવા, પુરુષાર્થ—સ્વબળને જાગૃત કરવા સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ સતત રાખી કર્મક્ષય કરવા શ્રુત પરિચિત કરવું જોઈએ.

ભવોભવના બાંધેલા કર્મને સાફ કરવા જ્ઞાતાદૃષ્ટા ભાવ કેળવવા શ્રુતનું આલંબન લેવું જરૂરી છે. તેથી બીજો અધિકાર "શ્રુત" રૂપે આવશ્યકનો અનુયોગ કર્યો તે શ્રુતનો અર્થ થાય છે— બોલવું, સાંભળવું, સંભળાવવું તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં મૂકવું હોય ત્યારે વચનયોગ કરવો પડે તે વચનયોગ બનાવવા પુદ્ગલ દ્રવ્યસ્કંધ પર દ્રવ્યનો સહારો લેવો પડે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય ફક્ત પરમાણુના રૂપમાં શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. તે પરમાણુ શુદ્ધ દ્રવ્યથી વચન અનુયોગ થાય નહીં તે પણ વિકૃત સ્વરૂપ અનંત સ્કંધ રૂપને ધારણ કરે અર્થાત્ એક પ્રદેશની વર્ગણાથી માંડીને અનંતાનંત પરમાણુઓના

જથ્થા વર્ગણા રૂપે બને ત્યારે વચનયોગની વર્ગણા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થાય છે, તેને પણ "સ્કંધ" કહે છે.

શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી તેમજ ઈન્દ્રિયના માધ્યમથી નિરૂપણ થઈ શકતું હોવાથી શ્રુત અધિકાર બાદ સ્કંધ અધિકાર ફરમાવ્યો. તે સ્કંધ અધિકારમાં સ્કંધ શબ્દ ક્યાં ક્યાં લાગુ પડે તેના પર્યાયવાચી નામ કેટલા, તેનો ચિતાર રજૂ કર્યો. તે સ્કંધોની વર્ગણા જીવની શુભાશુભ પરિણતિ પ્રમાણે અધ્યવસાયના બળ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય પ્રાણની સાથે સ્પર્શિત, અવગાહિત સ્કંધોને વચનાદિ યોગ માટે આકર્ષિત કરે છે. તે સ્કંધો ઉપક્રમથી આવે છે.

ઉપ = નજીક, ક્રમ = ક્રમશઃ જે આવીને આત્મસાત્ થાય તેને ઉપક્રમ કહેવાય. તેથી પછીનો અધિકાર "ઉપક્રમ"ના નામે આપ્યો. તેમાં તો ઉપક્રમ ઉપર ઘણા દ્વાર ઉતારી પર્યાયવાચી અનેક નામ આપી, તેના ભેદ પ્રભેદનું વર્ણન જ્ઞાની ભગવંતોએ કરાવ્યું છે. આપણે પણ તે અધિકારનો અનુયોગ કરી રહ્યા છીએ. આગળ વધીને કહે છે કે જીવ કર્મ બાંધે છે કે છોડે છે તે કર્મમાં પણ ડિસીપ્લીન હોય છે. તે બધી જ કર્મવર્ગણા કાર્મણ શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાય તે પણ "આનુપૂર્વી" થી જ ગોઠવાયેલ હોય છે. તેથી ઉપક્રમ બાદ 'આનુપૂર્વી'નો અધિકાર કહ્યો. તેમાં તો પૂવાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, મધ્યાનુપૂર્વી વગેરે અનેકશઃ ભેદ દષ્ટાંત સહિત આપ્યા છે. લોકમાં વિચરતાં જડ ચૈતન્ય દ્રવ્ય બેલેન્સ જાળવીને કાર્યરત થાય છે; નહીં તો લોકની વ્યવસ્થા નાશ પામે. લોકના છએ છ દ્રવ્ય શાશ્વત છે તે ક્યારેય અવ્યવસ્થિત હોય જ નહીં.

પૂવાનુપૂર્વીનું જ્ઞાન કયા સ્થાને કઈ વ્યક્તિમાં ક્યારે પ્રાપ્ત થાય તેનું જ્ઞાન કરાવવા "નામ" અધિકારનો અનુયોગ ફરમાવ્યો છે. નામ દ્વારના દસ નામથી જુદી જુદી રીતે એકનામ, બેનામ, ત્રણ નામના જગતના સર્વ પદાર્થોને આવરી લઈને પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેમાં પણ મોહરાજાના સંપૂર્ણ રાજ્યની પૌદ્ગલિક સામગ્રીનું વર્ણન કર્યું છે, સંસારની લીલાનું પ્રદર્શન ભર્યું છે. સંસારપ્રેમી પ્રેક્ષક આખી લીલવિલાસનો અભ્યાસ કરે તો જ્ઞાનીના જ્ઞાનનું બહુમાન થયા વિના રહે નહિ તથા તેમ પણ થાય કે આવું લખાણ કરવાની શી જરૂરિયાત હતી ? તેના જવાબમાં એક જ વાત છે કે મોહાધીન આત્મા ક્યાં ક્યાં ફસાઈ પડે છે, તે કેવળજ્ઞાનમાં પૂર્ણ રૂપે જણાઈ આવે છે. તેથી યથાર્થ વાત બતાવીને

તત્ત્વવેત્તાને ઉપર ઊઠાવી ઉઠાસીન વૃત્તિ કેળવવાનો બોધ આપ્યો તેમાં ચારે ચાર અનુયોગ સમાવી દીધા. તે લીલા જીવના કર્મ પ્રમાણે થાય છે.

તેમાંય કર્મ પણ કષાયના રસ યોગના આંદોલન પ્રમાણે બંધાય છે તે બાંધવાની પરિણામધારામાં ગતિ, જાતિ, અવગાહના વગેરેનું માપ દેખાડવા નામદ્વારના અનુયોગ બાદ "પ્રમાણ"નો અધિકાર દેખાડ્યો. શરીરની શ્વાસોચ્છવાસની તથા શરીરના અવયવોની લંબાઈ, પહોળાઈ, પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણ બતાવી ગણિતાનુયોગ સિદ્ધ કરી આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અનંતાગુણો રહેલા છે તે દર્શાવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય ગુણ જ્ઞાન છે. તેને પણ સિદ્ધ કરી જીવ દ્રવ્યને જાહેર કર્યું.

પ્રમાણથી કહેવા યોગ્ય કેટલાક પદાર્થો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રમાણ બાદ "વક્તવ્ય" અધિકાર ફરમાવ્યો છે. તેમાં સ્વ સમય, પરસમયનું અનુષ્ઠાન શાસન, અનુશાસન બતાવવા માટે નયદષ્ટિ કેળવવી પડે.

જીભ એક છે, વક્તવ્ય પદાર્થો અનંતા છે, તેની અંશે અંશે પ્રરૂપણા કરાય તેથી "નય"નો અધિકાર ફરમાવ્યો. દરેકની અપેક્ષાઓ સાપેક્ષ હોય છે. કોઈ જૂઠો કે સાચો નથી પરંતુ દરેકની દષ્ટિએ અનંત નયની વાત કરવાની રીત હોય છે. તેમની સપ્તભંગી બતાવી પૂર્ણ સાપેક્ષવાદ-સ્યાદ્વાદ રૂપે વર્ણવ્યો છે. તે નયની દષ્ટિએ શું શું અર્થ થાય છે, તેને સિદ્ધ કરવા "અર્થ" અધિકાર કરી સામાયિક આવશ્યકથી લઈને પ્રત્યાખ્યાન સુધીના ષટ્કનો અર્થ સમજાવી કોણ કોનામાં સમાવિષ્ટ થાય છે તે બતાવવા "સમવતાર" અનુયોગ ફરમાવ્યો. તે સમવતાર સ્વમાં, પરમાં, તદુભયમાં પણ થઈ શકે છે. તો કયા પદાર્થમાં મૂકવો તેનું જ્ઞાન કરાવવા "નિક્ષેપ" અધિકાર જોડાયો. તે નિક્ષેપ અધિકારમાં ખાસ વર્ણન એ જ કર્યું છે કે આવશ્યકનો અધિકારી કોણ થઈ શકે. તે અધિકારીને દેખાડવા ભાવ સામાયિકને યથાર્થ સેવનારો જ સુભગ ઘડી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમજ કર્મબંધન તોડવાનો "અનુગમ" પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી અનુગમ અધિકાર ફરમાવ્યો. આ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાછળથી જેટલું જોડાયું તે અનુક્રમે છે.

આ રીતે મહાત્મા વીતરાગ પરમાત્માએ દુર્દશાથી પીડાયેલા માનવીને જાગૃત કર્યો, સિદ્ધ થવાની દશાનું ભાન કરાવ્યું અને ત્યાર પછી પૂરા વિશ્વનું પ્રદર્શન દેખાડી

"નય" અધિકાર ફરમાવી પ્રયોગમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યો, તેથી તે માનવે અનાવશ્યક છોડી, મંગલ આચરણ કરી આવશ્યક સ્વીકારી શ્રુતનો પ્રેમી બની કર્મસ્કંધની નિર્જરા કરી ઉપક્રમથી નિરૂપકમી બની, પૂર્વાનુપૂર્વી આત્મ વિશુદ્ધિ પામી, નામ કર્મોનો નાશ કરી, અનામી બની, અનુપમ પ્રમાણવાળું કેવળજ્ઞાન પામી, વક્તવ્ય, અવક્તવ્ય સંપૂર્ણ પદાર્થના લોકાલોકના ભાવ જાણી, એવંભૂત નયમાં પ્રવેશી, શુદ્ધ સામાયિક યથાર્થ ચારિત્રમાં રમણતા કરી, ચારેય જ્ઞાનનો સમવતાર પામી, અનંત ગુણાત્મક દશા પ્રગટ કરી, સંપૂર્ણ કર્મક્ષય કરી, સિદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત બની મોક્ષે ગયો. સ્વાભાવિક અનંત સહજ સુખને પ્રાપ્ત કર્યું. આ છે અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું પ્રદર્શન.

વાચકવૃંદ ! પ્રસ્તુત સૂત્ર ઘણું જ ગંભીર છે. શ્રીમદ્ જેવા બુદ્ધિનિધાન પુરુષે પણ કહી દીધું છે. વીતરાગ વિજ્ઞાન અમાપ છે. મને લાગે છે કે શ્રીમદ્જીએ અનુયોગ ઘૂંટી ઘૂંટીને પીધું હશે. તેથી તેમણે સિદ્ધાંતનો નિષ્કર્ષ ઉત્કર્ષ ભાવથી હૃદયદ્રાવક દોહનમાંથી નીતાર્યું. જિનેશ્વરની વાણીને લલકારી જે જાણે છે તે જ જાણે છે. આ રહી પેલી પંક્તિઓ—

અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય, નિક્ષેપ વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજમતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો ! રાજચંદ્રબાળ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.

પ્રાન્તે વીતરાગ વાણીને ભાગ્યવાન જ અવધારે છે. ત્યારે લાખોમાંથી કોઈક આત્માઓ પાકે છે. હજારોમાંથી કોઈક દેશ વિરતિ શ્રાવક બને છે કે સાચો સંયમી સાધુ બને છે અને મોક્ષ યોગ્ય થાય છે.

આ સૂત્રમાં અવગાહન કરવાથી આ લેખિકાને અરિહંત આપ્ત પુરુષ પ્રતિ અહો અહો ભાવ જાગે છે. આવો અનુપમ અનુયોગ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય અને શરીર કર્મ જંજીરથી મુક્ત થાય તેવી ભાવના પ્રગટે છે. આવી ભાવના સર્વ જીવોના ઉરે વહે તેવી

કામના. માટે જ કહું છું કે "નંદી શબ્દાર્થ વાક્ય રચનાનો કોષ છે ત્યારે તત્વાલોકના તાળાઓ ખોલવામાં અનુયોગદ્વાર ઊંચી કૂચીનો ઝુડો છે."

પ્રસ્તુત સૂત્રની અનુવાદિકા છે ઊંડી સૂઝબૂઝ ધરાવનાર અમારી સહ સંપાદિકા તપસ્વિની સાધ્વી રત્ના પ્રશિષ્યા સુબોધિકાશ્રી. તેમણે બહુ સરલ, સરસ, સહજભાવે સમજાય તેવું આલેખન કર્યું છે. અર્થ, ભાવાર્થ, વિવેચન અને ચાર્ટ બનાવી વીતરાગવાણી મંદબુદ્ધિના બાળકથી લઈને વૃદ્ધ સુધીના લોકોને ગ્રાહ્ય બને તેવો પુરુષાર્થ કર્યો છે, કલ્યાણકારી કોશીશ કરી છે. તેનો પુરુષાર્થ સ્તુત્ય તેમજ અનેકશઃ ધન્યવાદને પાત્ર બને છે. હું પણ કામના કરું છું કે સુબોધિકાશ્રી અનુયોગનો અનુગમ કરી આત્માભિમુખ બની સહજ સ્વરૂપ પામવાનો સુબોધ પ્રાપ્ત કરે.

આ આગમને સુશોભિત બનાવનાર, સુંદર હાઈના ભાવભરી અલંકૃત કરનાર પૂ. ત્રિલોક મુનિવર્યને શત કોટી વંદના. સહ સંપાદિકા સાધ્વી-આરતીને ધન્યવાદ. આ આગમ અવગાહન કરાવનાર સહયોગી દરેક સાધ્વીવંદને અનેકશઃ સાધુવાદ.

શ્રમણોપાસક મુકુંદભાઈ, ધીરૂભાઈ વગેરેને ધન્યવાદ. પ્રકાશન સમિતિનાં માનદ શ્રીયુત શ્રી પરમાગમ પ્રત્યે અવિહડ ભક્તિભાવથી ભરેલા ભામાશા રમણિકભાઈ એવં આગમ પ્રકાશન કરવાના અડગ ભેખધારી દઢ સંકલ્પી તપસ્વિની વિજયાબહેન તથા ભક્તિસભર શ્રી માણેકચંદભાઈ શેઠના સુપુત્ર નરબંકા રોયલપાર્ક સ્થા. જૈનસંઘના પ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ તથા કાર્યાન્વિત સર્વ સભ્યગણો, કાર્યકર્તાઓ, મુદ્રણ કરનાર નેહલભાઈ, તેમના પિતાશ્રી હસમુખભાઈ તથા આગમના શ્રુતજ્ઞાન દાતાઓ વગેરેને અભિનંદન સાથે અનેકશઃ ધન્યવાદ.

આ આગમના અનુવાદ, સંશોધન, સંપાદનમાં ઉપયોગી થયેલા, પૂર્વ પ્રકાશિત આગમોના પ્રકાશક, સંપાદકોને આભારસહ અનેકશઃ સાધુવાદ.

આગમ અવગાહન કરવામાં ઉપયોગ શૂન્યતાના યોગે ત્રુટિ રહી જવા પામી હોય, વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું કે છપાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડં..

બોધિબીજ દીક્ષા-શિક્ષા દોરે બાંધી, "મુક્ત-લીલમ" તણા તારક થયા,
એવા ગુરુણી "ઉજમ-ફૂલ-અંબામાત" ને વંદન કરું છું ભાવ ભર્યા;
વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો માંગુ પુનઃ પુનઃ ક્ષમાપના,
મંગલ મૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું છું વિજ્ઞાપના.

પ. પૂ. સૌમ્યમૂર્તિ અંબાબાઈ મ. સ. ના
સુશિષ્યા - આર્યા લીલમ.

સંપાદન અનુભવ

ડો. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

અનંત અનંત ભાવ - ભેદથી ભરેલી, અનંત અનંત નય અને નિક્ષેપથી જેનું વ્યાખ્યાન થઈ શકે તેવી પરમાત્માની વાણી અને તે પરમ પાવન વાણી જેમાં સંગ્રહિત છે, તે આગમગ્રંથો આપણા માટે બહુમૂલ્યવાન તિજોરી સમાન છે અને તેમાં ભરેલા ગહનતમ ભાવો તિજોરીના રત્નો જેવા છે પરંતુ આત્માના વૈભાવિક ભાવોથી, ભ્રમ અને ભ્રાંતિથી તે તિજોરીને તાળુ લાગેલું છે. આ તાળાને ખોલવું કેવી રીતે ? શાસ્ત્રોના ગહનતમ ભાવોને, શાસ્ત્રોના અદ્ભુત રહસ્યોને પામવા કેવી રીતે ? આચાર્ય શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીજીએ શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૩૫ એક માસ્ટર કી સમ આગમની રચના કરી. જે માસ્ટર કી થી સાધક પ્રત્યેક આગમમાં પ્રવેશ કરવા માટે સક્ષમ બની જાય છે. આગમના ભાવોને જાણીને સાધક ભ્રમ અને ભ્રાંતિના તાળા તોડી શકે છે.

એક અપેક્ષાએ અન્ય આગમોના અભ્યાસ માટે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ઘણું ઉપયોગી છતાં કઠિન શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્ર સંપાદનનો પ્રારંભ કર્યો તે પહેલાં આ શાસ્ત્રનું વાંચન ક્યારેય કર્યું ન હતું, તેના વિષયનો પણ વિશેષ ખ્યાલ ન હતો, તેમ છતાં ગુર્વાજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો કારણ કે અંતરમાં શ્રદ્ધા સહ વિશ્વાસ હતો કે ગુરુ જ્યારે શિષ્યને કોઈ પણ આજ્ઞા આપે છે, ત્યારે કેવળ આજ્ઞા જ આપતા નથી પરંતુ આજ્ઞાપાલનનું સામર્થ્ય પણ અવશ્ય આપે જ છે. બસ ! આ શ્રદ્ધાના સથવારે આગળ વધ્યા.

આ શાસ્ત્રમાં શતક, અધ્યયન કે ઉદ્દેશક જેવા કોઈ વિભાગ નથી. સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર અખંડ છે. વિષયોની સ્પષ્ટતા માટે સહુ પ્રથમ અમે વિષયાનુસાર 'પ્રકરણ' શબ્દથી તેનું વિભાજન કર્યું છે. અન્ય શાસ્ત્રોથી અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો વિષય અને તેની કથન પદ્ધતિ સર્વથા નિરાળી છે.

તેમાં ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય, આ મુખ્ય ચાર અનુયોગદ્વારનું ભેદ-પ્રભેદના માધ્યમથી વિસ્તૃત વર્ણન છે. પ્રત્યેક વિષયનું કથન શાસ્ત્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ, આ ચાર નિક્ષેપથી તથા તેના ભેદ-પ્રભેદના માધ્યમથી કર્યું છે. 'અનુપૂર્વી' ના ભેદ -

પ્રભેદની જાળ એટલી વિસ્તૃત છે તે સામાન્ય પાઠકો તેમાં ક્યાં અટવાઈ જાય, તેનો ખ્યાલ રહેતો નથી, સંપાદન સમયે લક્ષ્યપૂર્વક એક - એક વિષય પૂર્ણ થતાં તેનું કોટક અને ચાર્ટ આપ્યા છે, તેથી પાઠકો તેનું પુનરાવર્તન સરળતાથી કરી શકે છે. તેમ જ પરિશિષ્ટમાં શાસ્ત્રના વિષયને પૂર્ણતઃ આવરી લેતાં ચાર્ટ આપ્યા છે, આ પ્રસ્તુત સંપાદનની વિશેષતા છે.

તેમ જ એક પરિશિષ્ટમાં સૂત્રગત પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

સ્યાદ્વાદ જૈનદર્શનનો મૌલિક સિદ્ધાંત છે. તેને સમજવા માટે ચાર નિક્ષેપ અને સાત નયની સમજણ અત્યંત જરૂરી છે. તે વિષયની મહત્તાને સમજીને તેને વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાન આ કઠિનતમ શાસ્ત્રના ભાવોને જન-જનના મન સુધી પહોંચાડવાનો યત્કિંચિત પુરુષાર્થ કર્યો છે. ગુરુકૃપાબળે આ કાર્યમાં અમોને સફળતા મળી છે. તેનો અમોને આનંદ છે. તે માટે અમારી ચૈતન્યજ્યોતને પ્રજ્વલિત કરવા માટે સત્પ્રેરણા આપનાર ઉપકારી ગુરુભગવંતોના પાવન ચરણોમાં નતમસ્તકે વંદન કરી વિરામ પામી છીએ.

અંતે આગમોમાં માસ્ટર કી સમાન આ શાસ્ત્રનું સંપાદન અમારા અંતરના તાળા ખોલી આત્માના સ્વભાવભૂત નિર્મળ જ્ઞાન પ્રગટાવવામાં સહાયક બને એ જ શુભકામના...

જિનવાણીથી કોઈ પણ વિપરીત પ્રરૂપણા થઈ હોય તો પરમેષ્ટી ભગવંતોની સાક્ષીએ મિચ્છામિ દુકકકમ્...

સદા ઋણી માત-તાત ચંપાબેન-શામળજીભાઈ !
 કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,
 અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !
 આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન
 શરણુ ગ્રહ્યું પૂ. મુક્ત - લીલમ ગુરુણીશ્રી !
 ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન
 દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા
 શ્રુત આરતીએ પામું આત્મદર્શન.

સદા ઋણી માત-તાત લલિતાબેન-પોપટભાઈ !
 કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,
 અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !
 આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન
 શરણુ ગ્રહ્યું પૂ. મુક્ત - લીલમ - વીર ગુરુણીશ્રી !
 ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન
 દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા
 શ્રુત સુબોધે કરું કપાયોનું શમન.

અનુવાદિકાની કલમે

— સાધ્વીશ્રી સુબોધિકાબાઈ મ. સ

જૈન સાહિત્યમાં આગમનું સ્થાન અપૂર્વ છે. આગમ જૈનધર્મની કરોડરજજુ છે. આગમ જૈન ધર્મનો પ્રાણ છે, મુખ્ય આધાર છે. 'આગમ' શબ્દ જ પવિત્ર અને વ્યાપક અર્થ ગરિમાને પોતામાં સમાવિષ્ટ કરે છે. આગમ એ તો સત્યના દ્રષ્ટા, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, વીતરાગ તીર્થકરોની વિમલ વાણીનું સંકલન છે.

યથાર્થ સત્યનું પરિજ્ઞાન કરાવી શકે, આત્માનો પૂર્ણતયા બોધ કરાવી શકે, જેના દ્વારા આત્મા પર અનુશાસન કરી શકાય તે આગમ છે. આગમને જ શાસ્ત્ર અથવા સૂત્ર કહેવામાં આવે છે.

આગમ(શાસ્ત્ર કે સૂત્રની) વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ :-

(૧) જેના દ્વારા યથાર્થ સત્યરૂપ જ્ઞેયનો અર્થાત્ આત્માનો પરિબોધ કરી શકાય અને આત્માનું અનુશાસન કરી શકાય તે શાસ્ત્ર. શાસ્ત્ર શબ્દ 'શાસ્' ધાતુથી બને છે. શાસ્નો અર્થ છે શાસન, શિક્ષણ અથવા ઉદ્બોધન. જે તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મા અનુશાસિત, ઉદ્બુદ્ધ થાય તે શાસ્ત્ર. — જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કૃત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય—ગા. ૧૩૮૪.

(૨) ગણધર, પ્રત્યેક બુદ્ધ, શ્રુતકેવળી અને અભિન્ન દસપૂર્વી દ્વારા કથિત શ્રુત સૂત્ર કહેવાય છે. — મૂલાચાર ૫/૮૦.

(૩) જે ગ્રંથ પ્રમાણમાં અલ્પ, અર્થમાં મહાન, બત્રીસ દોષ રહિત, લક્ષણ તથા આઠ ગુણોથી સંપન્ન, સારભૂત અનુયોગથી સહિત, વ્યાકરણ વિહિત, નિપાત રહિત, અનિંદ્ય, સર્વજ્ઞ કથિત હોય તે સૂત્ર કહેવાય છે. — આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૮૮૦/૮૮૬.

(૪) જેમ પાણી વસ્ત્રની મલિનતા દૂર કરી ઉજ્જવળ બનાવે છે તેમ શાસ્ત્ર પણ અંતઃકરણમાં સ્થિત કામ, ક્રોધાદિ, કાલુષ્યને દૂર કરી પવિત્ર અને નિર્મળ બનાવે છે. — હરિભદ્ર સૂરિ કૃત યોગ બિન્દુ પ્રકરણ ૨/૯.

ડો. હરમન જેકોબી, ડો. શુબ્રિંગ વગેરે પાશ્ચાત્ય મનીષીઓએ જૈન આગમ સાહિત્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી જાહેર કર્યું છે કે અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાન્ત દ્વારા વિશ્વને સર્વધર્મ સમન્વયનો પુનીત પાઠ ભણાવનારું આ શ્રેષ્ઠતમ સાહિત્ય છે.

આગમનું વર્ગીકરણ :-

આગમ સાહિત્ય ઘણું જ વ્યાપક અને વિરાટ સ્વરૂપ ધરાવે છે. સમયાનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન રીતે તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ વર્ગીકરણમાં આગમ સાહિત્ય "પૂર્વ અને અંગ" એવા બે વિભાગમાં વિભક્ત જોવા મળે છે. — સમવાયાંગ સૂત્ર ૧૪/૧૩૬.

બીજા વર્ગીકરણમાં આગમ સાહિત્ય 'અંગ પ્રવિષ્ટ અને અંગ બાહ્ય' તેવા બે વિભાગમાં વિભક્ત જોવા મળે છે. — નંદીસૂત્ર-૪૩.

ત્રીજા વર્ગીકરણમાં સંપૂર્ણ આગમ સાહિત્ય જ અનુયોગમાં વિભક્ત જોવા મળે છે.

અનુયોગ એટલે શું :-

અનુયોગ શબ્દ 'અનુ' ઉપસર્ગ અને 'યોગ' શબ્દના સંયોગથી નિર્મિત થયો છે. યોગ શબ્દ 'યુજ-જોડવું' ધાતુ પરથી બન્યો છે. 'અનુયોગ' શબ્દના અર્થને સ્પષ્ટ કરતી વિભિન્ન પરિભાષાઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) અણુઓયણમણુયોગો- અનુયોજનને અનુયોગ કહેવામાં આવે છે. અનુયોજન એટલે જોડવું, એક-બીજાને સંયુક્ત કરવું, શબ્દ અને અર્થને સંબંધિત કરવા તે અનુયોગ.

(૨) યુજ્યતે સંબંધ્યતે ભગવદુક્તાર્થેન સહેતિ યોગઃ । જે ભગવત્ કથનથી સંયોજિત કરે તે અનુયોગ. આ વ્યાખ્યા ટીકાકારની છે.

(૩) અણુ સૂત્રં મહાનર્થસ્તતો મહતોર્થસ્યાણુના સૂત્રેણ યોગો અનુયોગઃ ।
- અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ. લઘુસૂત્ર સાથે મહાન અર્થનો યોગ કરવો તે અનુયોગ છે અર્થાત્ સૂત્રની સાથે અનુકૂળ, અનુરૂપ અથવા સુસંગત અર્થનો સંયોગ તે અનુયોગ

કહેવાય છે.

(૪) અણુના જોગો અણુજોગો અણુ પચ્છાભાવઓ ય થોવે વા ।
જમ્હા પચ્છાઽભિહિયં સુત્તં થોવં ચ તેણાણુ ।- બુહત્કલ્પ-૧
ગા-૧૯૦.

'અનુ' એટલે પશ્ચાદ્ભાવ અથવા સ્તોક. આ દષ્ટિએ સૂત્રપશ્ચાત્(પછી)
અભિહિત અર્થ અથવા સ્તોક સૂત્ર સાથે અર્થનો યોગ તે અનુયોગ.

(૫) સૂત્રસ્યાર્થેન સહાનુકૂલં યોજનમનુયોગઃ ।
અથવા અભિધેય વ્યાપારઃ સૂત્રસ્ય યોગઃ।

અનુકૂલોઽનુરુપો વા યોગો અનુયોગઃ ।
યથા ઘટશબ્દેન ઘટસ્ય પ્રતિપાદનમિતિ ।-આવશ્યક નિર્યુક્તિ, મલય
વૃ.નિ.૧૨૭

સૂત્ર સાથે અનુકૂળ અર્થની યોજના તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના
અભિધેયમાં જે વ્યાપાર-યોગ તે અનુયોગ કહેવાય છે. જેમ 'ઘટ' શબ્દનો ઘટના
પ્રતિપાદક અર્થ-પદાર્થ સાથે યોગ થાય તેમ.

(૬) સંક્ષિપ્તમાં 'અનુયોગ' એટલે અનુરૂપ અર્થ સાથે સૂત્રનું જોડાણ. અર્થ પ્રગટ
કરવાની વિધિ એટલે અનુયોગ.

અનુયોગના ભેદ-પ્રભેદ :-

જૈન આગમ સાહિત્યમાં અનુયોગના વિવિધ રીતે ભેદ-પ્રભેદ જોવા મળે છે.
આચાર્ય દેવવાચકે નંદીસૂત્રમાં દષ્ટિવાદ સૂત્રના પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે. તેમાં અનુયોગ
એ ચોથો ભેદ બતાવ્યો છે. તે પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે- (૧) પરિકર્મ (૨) સૂત્ર (૩)
પૂર્વગત (૪) અનુયોગ (૫) ચૂલિકા. દષ્ટિવાદ સૂત્રના ચોથા ભેદરૂપ અનુયોગના 'મૂલ
પ્રથમાનુયોગ' અને 'ગંડિકાનુયોગ' એવા બે ભેદ કર્યા છે.

મૂલ પ્રથમાનુયોગ- મૂલ પ્રથમાનુયોગમાં અર્હત્ ભગવાનના સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછીના
ભવો, દેવલોક ગમન, આયુષ્ય, ચ્યવન, જન્મ, અભિષેક, રાજ્યશ્રી, પ્રવ્રજ્યા, તપ,

કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, તીર્થ પ્રવર્તન, શિષ્ય-સમુદાય, ગણ-ગણધર, આર્યિકાઓ, પ્રવર્તિની, ચતુર્વિધ સંઘનું પરિમાણ, સામાન્ય કેવળી, મન:પર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાની, વાદી, અનુત્તર વિમાનને પ્રાપ્ત મુનિઓ, ઉત્તર વૈક્રિયધારી મુનિ, સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત મુનિ, કયા સ્થાન પર કેટલા ભક્તનો ત્યાગ કરી પાદપોષગમન અનશનને પ્રાપ્ત અંતકૃત મુનિઓની સંખ્યા તથા અજ્ઞાન રજથી વિપ્રમુક્ત થઈ જે મુનિવરો સિદ્ધિમાર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે તેનું વર્ણન જોવા મળે છે. સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ તો પ્રથમાનુયોગમાં તીર્થકરોનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી લઈ તીર્થપ્રવર્તન અને મોક્ષગમન સુધીનું વર્ણન જોવા મળે છે.

ગંડિકાનુયોગ :- અનુયોગનો બીજો ભેદ ગંડિકાનુયોગ છે. ગંડિકાનો અર્થ છે- સમાન વક્તવ્યતાથી અર્થાધિકારનું અનુસરણ કરનાર વાક્યપદ્ધતિ અને અનુયોગ એટલે અર્થ તાત્પર્યાર્થ પ્રગટ કરવાની વિધિ અથવા વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન તે અનુયોગ. આ રીતે ગંડિકાનુયોગમાં એક એક વિષયનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ગંડિકાનુયોગના અનેક પ્રકાર છે.

- (૧) કુલકર ગંડિકાનુયોગ- વિમલ વાહન વગેરે કુલકરોના જીવન.
- (૨) તીર્થકર ગંડિકાનુયોગ- તીર્થકર પ્રભુના જીવન.
- (૩) ગણધર ગંડિકાનુયોગ- ગણધરોના જીવન.
- (૪) ચક્રવર્તી ગંડિકાનુયોગ- ભરત વગેરે ચક્રવર્તીના જીવન.
- (૫) દશાર્હ ગંડિકાનુયોગ- સમુદ્રવિજય વગેરે દશાર્હોના જીવન.
- (૬) બળદેવ ગંડિકાનુયોગ- રામ વગેરે બળદેવોના જીવન.
- (૭) વાસુદેવ ગંડિકાનુયોગ- કૃષ્ણ વગેરે વાસુદેવોના જીવન.
- (૮) હરિવંશ ગંડિકાનુયોગ- હરિવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાપુરુષોના જીવન.
- (૯) ભદ્રબાહુ ગંડિકાનુયોગ- ભદ્રબાહુ સ્વામીનું જીવન.
- (૧૦) તપકર્મ ગંડિકાનુયોગ-વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓનું વર્ણન.
- (૧૧) ચિત્રાન્તર ગંડિકાનુયોગ- ભગવાન ઋષભદેવ અને ભગવાન અજિતનાથની વચ્ચેના સમયાંતરમાં તેઓના વંશજ સિદ્ધ કે સર્વાર્થસિદ્ધમાં ગયા હોય તેમનું વર્ણન.
- (૧૨) ઉત્સર્પિણી ગંડિકાનુયોગ- ઉત્સર્પિણી કાળનું વિસ્તૃત વર્ણન.
- (૧૩) અવસર્પિણી ગંડિકાનુયોગ- અવસર્પિણી કાળનું વિસ્તૃત વર્ણન.

ચારે ગતિમાં ગમનાગમનનું વર્ણન પણ ગંડિકાનુયોગમાં સમાવિષ્ટ છે. વૈદિક

પરંપરામાં જેમ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનું વર્ણન પુરાણ સાહિત્યમાં છે તેમ જૈન પરંપરામાં મહાપુરુષોનાં વર્ણન ગંડિકાનુયોગમાં છે. સમયે-સમયે મૂર્ધન્ય મનીષીઓ અને આચાર્યોએ ગંડિકાનુયોગની રચના કરી અને તે સંઘ દ્વારા સ્વીકૃતિ પામી માન્ય બની છે.

અન્ય પ્રકારે અનુયોગના ચાર પ્રકાર :- અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યા. વ્યાખ્યેય વસ્તુના આધારે વ્યાખ્યા સાહિત્યમાં અનુયોગના ચાર વિભાગ કરવામાં આવે છે- (૧) ચરણકરણાનુયોગ (૨) ધર્મકથાનુયોગ (૩) ગણિતાનુયોગ (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

(૧) ચરણકરણાનુયોગ- શ્રાવકો અને સાધુઓના ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષા સંબંધી વર્ણન ચરણકરણાનુયોગ કહેવાય છે. આગમ સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં સાધુ અને શ્રાવકચારનું મુખ્યતાએ કથન છે, તે ચરણકરણાનુ યોગ કહેવાય છે. ટૂંકમાં શ્રાવક અને સાધુના આચારને વર્ણવતા અનુયોગ(વ્યાખ્યાઓને) ચરણકરણાનુયોગ કહેવામાં આવે છે.

(૨) ધર્મકથાનુયોગ- સર્વજ્ઞ કથિત અહિંસા, સંયમ, તપ વગેરે ધર્મો સંબંધી કથાઓ ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે. ત્રિષષ્ટિ શ્લાઘનીય પુરુષો તથા અન્ય મહાપુરુષોના માધ્યમથી જ્ઞાનાદિ ધર્મોને વર્ણવતા અનુયોગને ધર્મકથાનુયોગ કહેવામાં આવે છે.

(૩) ગણિતાનુયોગ- ગણિતના માધ્યમથી વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવતો હોય તે ગણિતાનુયોગ કહેવાય છે. કાળ, ક્ષેત્ર વગેરેની ગણનાનું વર્ણન આગમોમાં જ્યાં છે તે ગણિતાનુયોગમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૪) દ્રવ્યાનુયોગ- જીવાદિ દ્રવ્યો, નવતત્ત્વાદિ વિષયોના વર્ણનને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યો દ્વારા, દ્રવ્ય હેતુક જે અનુયોગ અથવા દ્રવ્યનો દ્રવ્ય સાથે, દ્રવ્યનો પર્યાય સાથેનો યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પરિચય :-

આ ચાર પ્રકારના અનુયોગ ઉપર અહીં વિશેષ ચિંતન ન કરતાં આપણે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ઉપર જ વિશેષ ચિંતન કરશું. મૂળ આગમમાં નંદીસૂત્ર પછી અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું નામ આવે છે. નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર, આ બંને આગમ

"યૂલિકા સૂત્ર"ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ અધ્યયન કે ગ્રંથોના અવશિષ્ટ-શેષ રહી ગયેલ વિષયોનું વર્ણન જેમાં કરવામાં આવે છે તે યૂલિકા કહેવાય છે. દશવૈકલિક અને મહાનિશીથ સૂત્રના અંતમાં પણ યૂલિકા, યૂલા કે યુડા જોવા મળે છે. વર્તમાન યુગની ભાષામાં યૂલિકા એટલે પરિશિષ્ટ. નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર આગમ સાહિત્યના અધ્યયન માટે પરિશિષ્ટનું કાર્ય કરે છે. પાંચ જ્ઞાનરૂપ નંદી મંગલ સ્વરૂપ છે તો અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમગ્ર આગમો અને તેની વ્યાખ્યાઓ સમજવા માટે ચાવી સદૃશ છે. આ બંને આગમ એક બીજાના પૂરક છે. આગમોના વર્ગીકરણમાં આ બંનેનું સ્થાન "યૂલિકા" રૂપે છે. જેમ કોઈ ભવ્ય મંદિર તેના શિખરથી વધુ શોભા પામે છે તેમ આગમ મંદિર પણ નંદી અને અનુયોગદ્વાર રૂપી શિખરથી વધુ ઝગમગે છે.

શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં આ સૂત્રની યૂલિકાસૂત્રમાં ગણતરી થાય છે જ્યારે સ્થાનકવાસી આચાર્યોએ આ સૂત્રની ચાર મૂળસૂત્રોમાં ગણતરી કરી છે. વર્તમાનમાં પણ તે અનુસાર પરંપરા પ્રચલિત હોવાથી પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આ સૂત્રને ચોથા મૂળ સૂત્ર રૂપે અંકિત કર્યું છે. આ રીતે આ સૂત્રની બે પ્રકારે મહત્તા છે— (૧) યૂલિકા એટલે શિખરસ્થ (૨) મૂલ એટલે મૌલિક અથવા મૂળભૂત શાસ્ત્ર.

બંને પ્રકારના વિભાજન સમય સમયની અપેક્ષાને લઈને થયા છે. આગમ વર્ણનની અપેક્ષાએ તો આ સૂત્ર અંગબાહ્ય ઉત્કલિક સૂત્ર છે. આગમમાં આ સૂત્રને યૂલિકાસૂત્ર કે મૂળસૂત્ર કહેલ નથી. તે બંને કથન પરંપરાના આધારે જુદી જુદી અપેક્ષાથી પ્રચલિત છે.

અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા કે વિવેચન છે. તેથી જ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં નિયોગ, ભાષા-વિભાષા, વાર્તિક અને અનુયોગના પર્યાયવાચી શબ્દ કહ્યા છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં સૂત્રની જે વ્યાખ્યા પદ્ધતિ હતી તે વ્યાખ્યા પદ્ધતિનું વિકસિત અને પરિચય રૂપ સહજરૂપે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં જોવા મળે છે. તત્પશ્ચાત્ લખાયેલા જૈનાગમોના વ્યાખ્યા સાહિત્યમાં અનુયોગદ્વારની જ શૈલી સ્વીકારવામાં આવી છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો વિષય પરિચય :-

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગની પ્રધાનતા છે. તેના ચાર દ્વાર છે. ૧૮૯૯

શ્લોક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ મૂળપાઠ છે. આ સૂત્ર ગદ્યમય છે. તેમાં ૧૪૩ પદ્યસૂત્ર છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં પ્રથમ પાંચ જ્ઞાનથી મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે. તત્પશ્ચાત્ આવશ્યક અનુયોગનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી પાઠકને અનુમાન થાય કે આ સૂત્રમાં આવશ્યક સૂત્રની વ્યાખ્યા હશે પરંતુ તેમ નથી. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં તો તેના ઉપક્રમાદિ દ્વારનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચન અથવા વ્યાખ્યા પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે બતાવવા માટે શાસ્ત્રકારે આવશ્યકને દષ્ટાંત રૂપે પ્રસ્તુત કરેલ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવશ્યક, શ્રુત, સ્કન્ધ, અધ્યયનની વ્યાખ્યા, તેમાં છ અધ્યયનોનો પિંડાર્થ(અર્થાધિકારનો નિર્દેશ), તેના નામ અને સામાયિક શબ્દની વ્યાખ્યા આપી છે. આવશ્યક સૂત્રોના પદોની વ્યાખ્યા નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર' એ મુખ્યરૂપે અનુયોગની વ્યાખ્યાના દ્વારોનું નિરૂપણ કરતો ગ્રંથ છે. આવશ્યક સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનાર નહીં. પરંતુ આવશ્યકનો આધાર લઈ અનુયોગની વ્યાખ્યા પદ્ધતિ દર્શાવી છે.

આગમ સાહિત્યમાં અંગો પછી મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન આવશ્યકસૂત્રને આપવામાં આવ્યું છે અને તેનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નિરૂપિત સામાયિકથી જ શ્રમણ જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ અને સંધ્યા સમયે શ્રમણ જીવનની આવશ્યક ક્રિયાની આરાધનાનું નિરૂપણ તેમાં છે. તેથી અંગસૂત્રના અધ્યયન પૂર્વે આવશ્યકનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે. આ જ કારણથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. વ્યાખ્યારૂપે ભલે સંપૂર્ણ ગ્રંથની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં નથી. માત્ર ગ્રંથમાં ઉલ્લેખિત નામોના પદોની જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. તોપણ આ સૂત્રમાં વ્યાખ્યાની જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે, તે જ પદ્ધતિ સંપૂર્ણ આગમોની વ્યાખ્યામાં સ્વીકારવામાં આવે છે. આવશ્યકની વ્યાખ્યાના બહાને સૂત્રકારે સંપૂર્ણ આગમોના રહસ્યોને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

રચનાકાર :- આ અનુયોગદ્વાર સૂત્રના રચયિતા કે સંકલનકર્તા આર્યરક્ષિત છે. તે સાડાનવ પૂર્વના જ્ઞાતા હતા અર્થાત્ પૂર્વધર હતા. આ સૂત્રની રચના વિષયમાં કંઈક મંતવ્યભેદ પણ છે. તેની રચનાનો સમય વીરનિર્વાણ સંવત ૮૨૭ થી પૂર્વનો ગણાય છે, કેટલાક વિદ્વાન તેને બીજી શતાબ્દીની રચના માને છે. આગમ પ્રભાવક પુણ્યવિજયજી

મહારાજ આદિનુ મંતવ્ય છે કે અનુયોગ દ્વાર સૂત્રની રચના આચાર્ય આર્યરક્ષિતે કરી છે તેવું નિશ્ચિત્ત રૂપથી કહી ન શકાય. તેઓનું મંતવ્ય છે કે પ્રત્યેક આગમની જેમ આ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની ભાષા અર્ધમાગધી જ છે. તેમ છતાં ચારનામ, પાંચનામ, તદ્વિત સમાસ જેવા પ્રકરણો સંસ્કૃતનાજ વિષય છે અને તેના ઉદાહરણો માટે મૂળપાઠમાં સંસ્કૃત શબ્દો આપ્યા છે. તે રચનાકાર અને તેના સમય નિર્ધારણ માટે વિચારણીય છે. પરંતુ તેનું સમાધાન એ છે કે સ્થવિર કૃત આગમમાં તેમ શક્ય થઈ શકે છે. માટે આ સૂત્ર આર્યરક્ષિત કૃત છે, તે સુપ્રસિદ્ધ છે અને સમીચીન છે.

વ્યાખ્યા સાહિત્ય :-

મૂળ ગ્રંથોના રહસ્યોને ઉદ્ઘાટિત કરવા પ્રાચીન સમયથી જ વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્ય રચવામાં આવી રહ્યું છે. વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્ય લેખક મૂળગ્રંથના અભીષ્ટ અર્થનું વિશ્લેષણ તો કરે, સાથે તે સંબંધમાં પોતાનું સ્વતંત્ર ચિંતન પણ પ્રસ્તુત કરે છે. પ્રાચીન જૈન વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્યમાં આગમિક વ્યાખ્યાઓનું ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. તે વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્ય પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. ૧. નિર્યુક્તિ ૨. ભાષ્ય ૩. ચૂર્ણિ ૪. ટીકા અને ૫. લોકભાષામાં રચિત વ્યાખ્યા.

નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય એ જૈન આગમોની પ્રાકૃત પદ્યબદ્ધ વ્યાખ્યાઓ છે. તેમાં પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આ વ્યાખ્યા શૈલીનું દર્શન અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં થાય છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર ન નિર્યુક્તિ છે કે ન ભાષ્ય. અનુયોગદ્વાર પર સૌથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા ચૂર્ણિરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

ચૂર્ણિ એ પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃત મિશ્રિત પ્રાકૃતમાં લખાયેલી વ્યાખ્યારૂપ છે. ચૂર્ણિઓ ગદ્યાત્મક હોવાથી ભાવનાની અભિવ્યક્તિ નિર્બાધગતિથી તેમાં જોવા મળે છે. નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યની અપેક્ષાએ તે વધુ વિસ્તૃત અને ચર્તુમુખી જ્ઞાનના સોતરૂપ છે. અનુયોગદ્વાર પર બે ચૂર્ણિ ઉપલબ્ધ છે. એક ચૂર્ણિ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની છે. તે માત્ર 'અંગુલ' પદ પર જ છે. બીજી ચૂર્ણિના રચયિતા જિનદાસગણિમહત્તર છે. તેનો સમય વિક્રમ સં. ૬૫૦ થી ૭૫૦ ની મધ્યમાં છે કારણ કે નંદીચૂર્ણિની રચના વિ.સં. ૭૩૩માં તેઓએ કરી છે.

અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ મૂળસૂત્રનું અનુસરણ કરીને લખવામાં આવી છે. આ ચૂર્ણિમાં

પ્રાકૃત ભાષાનો જ મુખ્યરૂપે પ્રયોગ થયેલ છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રયોગ અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. તેમાં આરામ, ઉદ્યાન, શિવિકા વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો પ્રારંભ પાંચ જ્ઞાનના નિર્દેશથી થાય છે. આ પાંચ જ્ઞાન પર ચૂર્ણિમાં ચૂર્ણિકારે પોતાનું ચિંતન ન આપતા લખ્યું છે કે આ વિષય પર નંદીચૂર્ણિમાં વ્યાખ્યા કરી છે તેમ જણાવી પાઠકોને ત્યાંથી પાંચ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જોવાનું સૂચન કર્યું છે. તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુયોગદ્વાર સૂત્રની ચૂર્ણિ નંદીચૂર્ણિ પછી લખવામાં આવી છે.

ચૂર્ણિમાં અનુયોગ વિધિ અને અનુયોગાર્થ પર ચિંતન કરતાં આવશ્યકને ઘણું ઉજાગર કર્યું છે. આનુપૂર્વી પર વિવેચન કરતાં અને કાલાનુપૂર્વીનું પ્રતિપાદન કરતાં કાલના એકમોનો પરિચય કરાવ્યો છે. સંગીત દષ્ટિએ સપ્ત સ્વરોનું ઉંડાણથી ચિંતન કર્યું છે. વીર, શ્રૃંગાર, અદ્ભુત, રૌદ્ર, વ્રીડનક, બીભત્સ, હાસ્ય, કરુણ અને પ્રશાંત આ નવ રસોનું સોદાહરણ નિરૂપણ છે. આત્માંગુલ, ઉત્સેઘાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ, કાલપ્રમાણ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનું પ્રમાણ, ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા વગેરે પર વિવેચન કર્યું છે. જ્ઞાન, પ્રમાણ, સંખ્યાત— અસંખ્યાત, અનંત વગેરે વિષયોને સ્પષ્ટ કરવા ચૂર્ણિકારે પ્રયાસ કર્યો છે.

આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ સુપ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર હતા. તેઓએ અનુયોગદ્વારના અંગુલપદ પર એક ચૂર્ણિ લખી હતી. જિનદાસગણિ મહતરે તે ચૂર્ણિ પોતાની ચૂર્ણિમાં અક્ષરસઃ ઉદ્ધૃત કરેલ છે. પ્રસ્તુત ચૂર્ણિમાં આચાર્યે પોતાનું નામ પણ લખ્યું છે. — અનુયોગદ્વાર ચૂર્ણિ

જૈન મનીષીઓએ ચૂર્ણિ પછી આગમ સાહિત્ય પર સંસ્કૃતમાં અનેક ટીકાઓ લખી છે. ટીકાકારોમાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિનું નામ પ્રધાન છે. તેઓ પ્રાચીન ટીકાકાર છે. હરિભદ્રસૂરિ પ્રતાપપૂર્ણ પ્રતિભાના ધણી આચાર્ય હતા. તેઓએ અનેક આગમો પર ટીકાઓ લખી છે.

અનુયોગદ્વાર પર પણ તેમની એક મહત્ત્વપૂર્ણ ટીકા છે. જે અનુયોગદ્વાર ચૂર્ણિની શૈલીથી લખેલ છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પ્રથમ મહાવીર સ્વામીને વંદન કરી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર વિવૃત્તિ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ અનુયોગવૃત્તિનું નામ તેઓએ 'શિષ્યદિતા' રાખ્યું છે. અનુયોગદ્વાર પર બીજી વૃત્તિ મલ્લધારી હેમચંદ્રાચાર્યની

છે. આ વૃત્તિ સૂત્ર સ્પર્શી છે. સૂત્રના ગંભીર રહસ્યોને તેમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. આ વૃત્તિ ગ્રંથકારની પ્રૌઢ રચના છે. અનુયોગદ્વારની ગહનતા સમજાવવા માટે આ વૃત્તિ અત્યંત ઉપયોગી છે. આચાર્ય હરિભદ્રની ટીકા અત્યંત સંક્ષિપ્ત હતી અને તે મુખ્યરૂપે પ્રાકૃત ચૂર્ણનો જ અનુવાદરૂપ હતી. આચાર્ય હેમચંદ્રે સુવિસ્તૃત ટીકા લખી, પાઠકો માટે અનુયોગદ્વાર સૂત્રને સરળ અને સુગ્રાહ્ય બનાવી દીધું. આ વૃત્તિ (ટીકા)નું ગ્રંથમાન ૫૯૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. વૃત્તિની રચના સમયનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યનો સમય વિક્રમની તેરમી શતાબ્દી ગણાય છે.

સંસ્કૃત ટીકાયુગ પછી લોકભાષાઓમાં 'બાલાવબોધ' ની રચનાઓનો પ્રારંભ થયો. ટીકાઓમાં દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચાઓ ચરમસીમા પર પહોંચી ગઈ હતી. સાધારણ લોકો તે સમજી ન શકે તેથી જનહિતની દૃષ્ટિએ આગમોના શબ્દાર્થ કરતા સંક્ષિપ્ત લોકભાષામાં 'ટબ્બા' ઓ લખાવા લાગ્યા. આચાર્ય ધર્મસિંહજી મુનિએ વિક્રમની અઠારમી સદીમાં સત્યાવીસ આગમો પર બાલાવબોધ ટબ્બા લખ્યા. ટબ્બાઓ મૂળ સ્પર્શી અર્થને સ્પર્શ કરે છે. સામાન્ય પાઠકો માટે તે ખૂબ ઉપયોગી છે. અનુયોગદ્વાર પર પણ એક ટબ્બો છે.

ટબ્બા પછી આગમોના અનુવાદનો યુગ શરુ થયો. આચાર્ય અમોલક ઋષિજીએ સ્થાનકવાસી પરંપરા માન્ય બત્રીસી આગમોનો હિન્દી અનુવાદ કર્યો. તેમાં અનુયોગદ્વાર પણ છે. આ અનુવાદ સામાન્ય પાઠકોને અત્યંત ઉપયોગી થયો. આચાર્ય આત્મારામજી સાહેબે આગમોના રહસ્યો ખુલ્લા કરવા આગમો પર હિન્દી વ્યાખ્યાઓ લખી. તે વ્યાખ્યાઓ સરળ અને સુગમ છે. તેઓએ અનુયોગદ્વાર પર પણ સંક્ષિપ્ત વિવેચન લખ્યું છે.

આચાર્ય ઘાસીલાલજી મહારાજ સાહેબે સંસ્કૃતમાં વિસ્તૃત ટીકાઓ લખી છે. સાથે જ તે ટીકાઓનો હિન્દી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. ટીકાઓમાં તેઓએ અનેક ગ્રંથોના ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે.

આ રીતે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર અનેક મૂર્ધન્ય મનીષીઓએ કાર્ય કર્યું છે. પ્રકાશનયુગ પ્રારંભ થયા પછી સર્વ પ્રથમ ઈ.સ. ૧૮૮૦માં મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત અનુયોગદ્વાર વૃત્તિ સહિત આ સૂત્ર રાયબહાદુર ધનપતસિંહ—કલકતાથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૧૫-૧૬માં તે જ વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર દ્વારા મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૨૪માં તે જ વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર આગમોદય સમિતિ મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૨૮માં હરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા રતલામથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ઉપાધ્યાય આત્મારામજી મ. કૃત અનુયોગદ્વાર- હિન્દી અનુવાદનો પૂર્વાર્ધ શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ, મુંબઈ અને ઉત્તરાર્ધ મુરારીલાલ ચરણદાસ જૈન, પટિયાલાથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૩૯-૪૦માં તે જ વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર કેસરભાઈ જ્ઞાનમંદિર પાટણથી પ્રકાશિત થયું.

વીર સંવત ૨૪૪૬માં આચાર્ય અમોલકઋષિ અનુવાદિત 'અનુયોગદ્વાર' હિન્દી અનુવાદ સહિત સુખદેવસહાય જવાલાપ્રસાદ જૈહરી, હૈદરાબાદથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૭૭માં વૈરાગી ભદ્રાબેન(વર્તમાને સાધ્વી સુબોધિકા દ્વારા) અનુવાદિત અનુયોગદ્વાર ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત પ્રેમજિનાગમ સમિતિ, મુંબઈ શ્રમણી વિદ્યાપીઠથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૮૭માં ઉપાધ્યાય કેવળમુનિ અનુવાદિત અનુયોગદ્વાર સૂત્ર વિવેચન સહિત શ્રી આગમ પ્રકાશન સમિતિ, બ્યાવરથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૯૩માં આગમમનીષી પૂ. ત્રિલોકમુનિ લેખિત 'અનુયોગદ્વાર' સૂત્રના સારાંશ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો મૂળપાઠ અનેક પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. મહાવીર વિદ્યાલય મુંબઈનું સંસ્કરણ અને તેરાપંથી યુવાચાર્ય મુનિ નથમલજી દ્વારા સંપાદિત જૈન વિશ્વભારતી લાડનું દ્વારા પ્રકાશિત સંસ્કરણ પ્રાધાન્ય પામે છે. શુદ્ધ મૂળ પાઠ સાથે પ્રાચીનતમ પ્રતિઓના આધારે મહત્વપૂર્ણ ટિપ્પણ પણ તેઓએ આપી છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ આભાર અભિવ્યક્તિ

સ્વર્ગીય સંતરત્ન, પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા.ની જન્મશતાબ્દીની સ્મૃતિમાં ગોંડલ સંપ્રદાયના પ્રાણ પરિવાર અને તેમાં પણ મુખ્યતથા મુક્ત-લીલમ પરિવારના મહાસતીજીઓના પુરુષાર્થે શ્રી પ્રાણગુરુ ફાઉન્ડેશન દ્વારા પ્રકાશિત "પ્રાણ આગમ બત્રીસી" અંતર્ગત " અનુયોગદ્વાર સૂત્ર" નું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

વિશાળ પરિવારના આધારસ્તંભ સમા પૂજ્યવરા મુક્ત-લીલમ ગુરુણીદ્વય તથા આગમ અનુવાદ ઉદ્ભાવિકા શ્રી ઉષાબાઈ મ. એ આગમોની ચાવી સમા ગહન વિષય ધરાવતાં 'શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'ના અનુવાદ કાર્ય માટે મારી પસંદગી કરી, મને શ્રુત સેવાનો લાભ આપ્યો છે અને મારા અંતસ્થલમાં અનુવાદરૂપ કાર્યનું બીજારોપણ કર્યું.

બીજને અંકુરિત, પુષ્પિત, ફલિત થવા માટે ધરતીની ગહનતા, પાણીની રસાળતા, હવાની લહેરો, સૂર્યનો પ્રકાશ અને ચંદ્રની ચાંદનીની પણ અતિ આવશ્યકતા હોય છે.

'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'ના આ અનુવાદ કાર્યની પૂર્ણતા, એ મુજ માત-તાતના અંતરની શુભ ભાવનાની અને મુજ દ્વિતીય અમ્મા પિયા, શ્રદ્ધાના કેન્દ્ર ગુરુદેવશ્રી રતિલાલજી મ.સા. ની અસીમકૃપારૂપ અંતર પ્રવાહની જ ફલશ્રુતિ છે.

આગમમનીષી અપ્રમત્તયોગી પૂજ્ય ત્રિલોકમુનિએ અહર્નિશ, અવિરતભાવે આગમ સંશોધનમાં રત બની મારા આ અનુવાદકાર્ય રૂપી બીજને પરિપક્વ બનાવ્યું છે.

મુખ્ય સંપાદિકા બની, આ આગમનું અવગાહન કરી, મુજ જીવન શિલ્પી પૂજ્ય લીલમબાઈ મ. એ ધરતીને ઉપજાઉ બનાવી છે.

મુજ જીવન સુકાની, મુજ સાધનાના સહયોગી ગુરુણીશ્રી પૂજ્ય વીરમતીબાઈ મ. એ પ્રેરણા, ઉત્સાહ તથા સહયોગરૂપ પાણીનું સિંચન કર્યું છે.

મુજ અંતર હિતૈષી, પૂજ્યપાદ શ્રી નમ્નમુનિ મ. સાહેબે આ અનુવાદનું અવલોકન કરી, સ્થાને-સ્થાને ધ્યાન રેખા દોરી, હવાની લહેરખી પુરી પાડી છે. સહસંપાદિકા બની ડૉ. આરતીબાઈ મ. એ નિજ જ્ઞાનબળે આ કાર્ય પર પ્રકાશ પાથર્યો છે, તો મમ ગુરુકુલવાસી પૂ. બિન્દુબાઈ મ., પૂ. પ્રબોધિકાબાઈ મ. ના સાથ સહકારે શીતળ ચાંદનીની ગરજ સારી છે.

આ સહુના સહિયારા પ્રયત્ને આજે 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'નું અનુવાદ કાર્ય સંપન્ન થયું છે, તે સહુની હું આભારી છું.

આ અનુવાદકાર્યમાં પૂ. મિશ્રીમલજી મ. સા. તથા પૂ. ઘાસીલાલજી મ.સા. અનુવાદિત 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર' મુખ્ય આધારરૂપ બન્યા છે. આપ બંને પૂજ્યશ્રીની પણ હું આભારી છું.

શ્રી રોયલપાર્ક મોટા સંઘના યુવા પ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ, આગમ પ્રકાશન ધુરાને વહન કરતાં શ્રુત સેવામાં રત બન્યા છે.

શ્રી નેહલભાઈએ આ આગમને મુદ્રિત કરીને અને શ્રી મુકુન્દભાઈ તથા શ્રી ઘીરુભાઈએ સહકાર આપી, શ્રુતસેવામાં પોતાનો તાલ પૂર્યો છે. 'સાધ્વી સુબોધિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટે' શ્રુતાધાર બની શ્રુતભાવના પ્રગટ કરી છે, તે સહુની હું આભારી છું.

આ અનુવાદ કાર્ય દરમ્યાન શ્રુતની કોઈ પ્રકારે આશાતના થઈ હોય તથા આગમ વિરુદ્ધ કાંઈ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

– પૂ. શ્રી મુક્ત લીલમ વીર ઉપાસિકા
સાધ્વી સુબોધિકા.

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	એક પ્રહર
૨	દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	અકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાઋતુ સિવાય]	બે પ્રહર
૪	અકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાઋતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	આકાશમાં ઘોરગર્જના અને કડાકા થાય	આઠ પ્રહર
૬	શુકલપક્ષની ૧, ૨, ૩ની રાત્રિ	એક પ્રહર
૭	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યજ્ઞનું ચિહ્ન દેખાય	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	ધુમ્મસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	આકાશ ધૂળ—૨જથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
	ઔદારિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧૧	તિર્યચ, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય,	૧૨ વર્ષ
૧૨-૧૩	તિર્યચના લોહી, માંસ ૬૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈંડા હોય તો ત્રણ પ્રહર]	દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ—મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મશાન ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	—
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ—ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ—ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૬ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચેન્દ્રિયનું કલેવર	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
	ચાર મહોત્સવ—ચાર પ્રતિપદા	
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ—રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :- પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદ પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે. તેની ગણના કરતાં ૩૪ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર

સ્થવિર રચિત મૂળ શાસ્ત્ર

મૂળપાઠ, શબ્દાર્થ,
ભાવાર્થ, વિવેચન,
પરિશિષ્ટ

શ્રી : અનુવાદિકા :
સુબોધિકાબાઈ મ.

આ ઉત્કાલિક સૂત્ર છે. તેના મૂળ પાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાયકાલને છોડીને ગમે ત્યારે થઈ શકે છે.

પ્રથમ પ્રકરણ

આવશ્યક નિક્ષેપ

મંગલાચરણ : પાંચ જ્ઞાન :-

૧ જ્ઞાનં પંચવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- આભિણિબોહિયણાણં, સુયણાણં, ઓહિણાણં, મણપજ્જવણાણં, કેવલણાણં ।

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે. (૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન:પર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન.

વિવેચન :-

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું આ પ્રથમ સૂત્ર મંગલાચરણાત્મક છે. જોકે સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર પોતે મંગલ સ્વરૂપ જ છે, તેમ છતાં સૂત્રકારે ત્રણ કારણથી મંગલાચરણ કર્યું છે. (૧) આચાર પરંપરાનું પાલન કરવા, (૨) શાસ્ત્રની નિર્વિદ્ધને સમાપ્તિ કરવા, (૩) શિષ્યોને શાસ્ત્રના વિષયભૂત અર્થજ્ઞાનની દૃઢ પ્રતીતિ કરાવવા.

જ્ઞાન, સર્વ જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાયક, વિદ્ધનોનું ઉપશામક, કર્મનિર્જરાનું કારણ, નિજાનંદનું દાયક અને આત્મગુણોનું બોધક હોવાથી મંગલરૂપ છે. તેથી સૂત્રકારે પાંચ જ્ઞાનના વર્ણન દ્વારા આ શાસ્ત્રનું મંગલાચરણ કર્યું છે.

'જ્ઞાન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ :-

(૧) ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ :- 'જ્ઞાતિ:જ્ઞાનમ્' જાણવું તે જ્ઞાન. આ ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જાણવારૂપ ક્રિયાને જ્ઞાન કહે છે.

(૨) કરણસાધન વ્યુત્પત્તિ :- 'જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્' આત્મા જેના દ્વારા પદાર્થને જાણે તે જ્ઞાન. આત્મા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમ દ્વારા પદાર્થને જાણે છે. આ ક્ષય કે ક્ષયોપશમ પદાર્થને જાણવામાં કારણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ જ્ઞાન કહેવાય છે.

(૩) અધિકરણ મૂલક વ્યુત્પત્તિ :- 'જ્ઞાયતે અસ્મિન્નિતિ જ્ઞાનમાત્મા' પદાર્થ જેમાં જણાય તે જ્ઞાન. પદાર્થ આત્મામાં જણાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આત્મા જ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અહીં પરિણામ જ્ઞાન

અને પરિણામી આત્મામાં અભેદ હોવાથી આત્માને જ્ઞાનરૂપ માનેલ છે.

(૪) કર્તૃસાધન વ્યુત્પત્તિ :- 'જાનાતીતિ જ્ઞાનમ્' જાણનાર તે જ્ઞાન. આત્મા જાણવાની ક્રિયાનો કર્તા છે. ક્રિયા અને કર્તા માં અભેદોપચાર થવાથી આત્માને જ્ઞાન કહેલ છે.

સંક્ષેપમાં જેના દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી શકાય તે જ્ઞાન, જેમાં વસ્તુ જણાય તે જ્ઞાન. જે નિજ સ્વરૂપનું પ્રકાશક હોય તે જ્ઞાન. જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય તે જ્ઞાન.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર અર્થની અપેક્ષાએ તીર્થકરોએ અને સૂત્ર અપેક્ષાએ ગણધરોએ પ્રરૂપિત કર્યા છે. સૂત્રકારે આ બાબતનો સંકેત 'પણ્ણત્તં' શબ્દ દ્વારા આપેલ છે. પળ્ણત્તં શબ્દની સંસ્કૃત છાયા પ્રજ્ઞાપ્તં, પ્રાજ્ઞાપ્તં, પ્રાજ્ઞાત્તં, પ્રજ્ઞાપ્તં થાય છે.

(૧) પ્રજ્ઞાપ્તં- પ્રરૂપિત. અર્થરૂપે તીર્થકરોએ, સૂત્રરૂપે ગણધરોએ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર પ્રરૂપ્યા છે.

(૨) પ્રાજ્ઞાપ્તં- પ્રાજ્ઞ+આપ્તં, પ્રાજ્ઞ એટલે તીર્થકર અને આપ્ત એટલે પ્રાપ્ત કરવું. તીર્થકરો પાસેથી ગણધરોએ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

(૩) પ્રાજ્ઞાત્તં- પ્રાજ્ઞ+આત્તં, પ્રાજ્ઞ એટલે ગણધરો, આત્તં એટલે ગ્રહણ કરવું. ગણધરોએ તીર્થકર પાસેથી જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ ગ્રહણ કરેલ છે.

(૪) પ્રજ્ઞાપ્તં- પ્રજ્ઞા+આપ્તં, પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિ, આપ્ત એટલે પ્રાપ્ત કરવું. ભવ્ય જીવોએ સ્વપ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

સારાંશ એ છે કે સૂત્રકારે 'પળ્ણત્તં' શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા પોતાની લઘુતા પ્રગટ કરી છે. તે ઉપરાંત સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનું કથન સ્વબુદ્ધિ કે કલ્પનાથી કર્યું નથી પરંતુ તીર્થકરો દ્વારા પ્રરૂપિત આશયને જ પ્રગટ કર્યો છે.

(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન :- પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી, યોગ્ય દેશમાં અવસ્થિત વસ્તુને જાણે તે જ્ઞાન આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહેવાય છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું જ બીજું નામ મતિજ્ઞાન છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન :- (૧) પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ગ્રહણ કરેલ અર્થનો વિશેષ બોધ, મતિજ્ઞાનથી ગ્રહણ કરેલા અર્થની વિશેષ વિચારણા તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૨) શ્રુત એટલે સાંભળવું અથવા શ્રુત એટલે શબ્દ. શબ્દ સાંભળીને અર્થગ્રહણરૂપ ઉપલબ્ધિ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન. ઉપલક્ષણથી રૂપ જોઈને, ગંધ સૂંધીને, રસ આસ્વાદીને, સ્પર્શ કરીને જે અર્થગ્રહણરૂપ ઉપલબ્ધિ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

આ જ્ઞાન મન અને ઈન્દ્રિયના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે છતાં પણ તેમાં મનની મુખ્યતા છે. તેથી તે મનનો વિષય મનાય છે. 'શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય'—શ્રુતજ્ઞાન મનનો વિષય છે. મતિજ્ઞાન કારણ છે અને

શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય દ્વારા થતું મતિજ્ઞાન કારણ છે અને તેની વિશેષ વિચારણા દ્વારા થતું શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે. તેથી જ શ્રુતજ્ઞાન મનનો વિષય મનાય છે.

તીર્થંકર પ્રરૂપિત, ગણધર રચિત દ્વાદશાંગી તથા દ્વાદશાંગીના આધારે સ્થવિર ભગવંતો દ્વારા રચિત આગમો "શ્રુતજ્ઞાન" રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ મૂળસૂત્ર, ૪ છેદસૂત્ર અને ૧ આવશ્યક સૂત્ર તેમ ૩૨ આગમ શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ છે.

(૩) **અવધિજ્ઞાન** :- ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી રૂપી પદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. અવધિ એટલે મર્યાદા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની મર્યાદાથી રૂપી પદાર્થને જાણે તે અવધિજ્ઞાન. જે જ્ઞાન મર્યાદા સહિત રૂપી પદાર્થને ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી જાણે તે અવધિજ્ઞાન.

(૪) **મન:પર્યવ જ્ઞાન** :- સંજ્ઞી જીવો ચિંતન કરે ત્યારે ચિંતનાનુરૂપ મનના જે પરિણામો થાય તેને સર્વપ્રકારે અવગમ કરે, જાણે તે મન:પર્યવ જ્ઞાન. સંજ્ઞી જીવોએ કાયયોગથી ગ્રહણ કરી, મનરૂપે પરિણમાવેલ, મનોવર્ગણાના પુદ્ગલને મન કહેવામાં આવે છે અને 'પરિ' એટલે સર્વ પ્રકારે, 'અવ' એટલે બોધ-જાણવું. સંજ્ઞી જીવોના મનરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને સર્વથા પ્રકારે જાણવા તે મન:પર્યવજ્ઞાન.

(૫) **કેવળજ્ઞાન** :- સંપૂર્ણ જ્ઞેય પદાર્થોના ત્રિકાલવર્તી ગુણ-પર્યાયને યુગપદ્ જે જ્ઞાન વિષય કરે, જાણે તે કેવળજ્ઞાન.

પાંચ જ્ઞાનનો ક્રમ :- સમ્યક્રૂપે અથવા મિથ્યારૂપે મતિ અને શ્રુત સર્વ સંસારી જીવોને અવશ્ય હોય જ છે. તે બંને જ્ઞાનમાંથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે, તેથી પ્રથમ મતિજ્ઞાન અને ત્યાર પછી શ્રુતજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન સાથે કંઈક અંશે સમાનતા છે. મિથ્યાત્વના ઉદયમાં મતિ-શ્રુતની જેમ અવધિ પણ મિથ્યારૂપે-અજ્ઞાનરૂપે પરિણત થાય છે. મિથ્યાત્વીજીવ સમ્યક્ત્વી બને ત્યારે ત્રણે જ્ઞાન સમ્યક્ રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. મતિ-શ્રુતની સ્થિતિ લબ્ધિની અપેક્ષાએ ૬૬ સાગરોપમની છે, અવધિજ્ઞાનની પણ તેટલી જ સ્થિતિ છે. આ સમાનતાને લક્ષ્યમાં રાખી મતિ-શ્રુત પછી અવધિનો નિર્દેશ કર્યો છે.

અવધિજ્ઞાનની જેમ મન:પર્યવ જ્ઞાન વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. આ બંને ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન છે અને રૂપી પદાર્થને વિષય કરે છે, આ સમાનતાના કારણે અવધિ જ્ઞાન પછી મન:પર્યવજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

કેવળજ્ઞાન આ સર્વના અંતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનો નિર્દેશ અંતે કર્યો છે. આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી પ્રથમના ચાર જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક છે. મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે અને કેવળ જ્ઞાન ક્ષાયિકભાવ રૂપ છે. તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વ સંસારી જીવને મતિ અને શ્રુત, આ બે જ્ઞાન તો હોય જ છે. કોઈને ત્રણ જ્ઞાન હોય તો મતિ-શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યવ હોય. કોઈને ચાર જ્ઞાન હોય તો મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાન હોય.

પાંચ જ્ઞાન એક સાથે કોઈપણ જીવને સંભવિત નથી. કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે. તેની સાથે મત્યાદિ ચાર ક્ષાયોપાશિમિક જ્ઞાન સંભવિત નથી. તેથી કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે તે એક જ હોય, અન્ય ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તેમાં તિરોહિત થઈ જાય છે. બે, ત્રણ, ચાર જ્ઞાન સાથે હોય તે લઘ્વિની અપેક્ષાએ સમજવું, ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો એક સમયે એક જ્ઞાનનો જ ઉપયોગ હોય છે.

પાંચ જ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાનનો અધ્યયન વ્યવહાર :-

૨ તત્થ ચત્તારિ ણાણાં ઠપ્પાં ઠવણિજ્જાં, ણો ઉદ્દિસ્સંતિ ણો સમુદ્દિસ્સંતિ ણો અણુણવિજ્જંતિ, સુયણાણસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ય પવત્તઇ ।

શબ્દાર્થ :- તત્થ = તેમાંથી, ચત્તારિ = ચાર, ણાણાં = જ્ઞાન, ઠપ્પાં = સ્થાપ્ય છે, ઠવણિજ્જાં = સ્થાપનીય છે, તેનું વર્ણન અહીં કરવાનું નથી, ણો ઉદ્દિસ્સંતિ = (ગુરુદ્વારા શિષ્યને) ઉપદેશ નથી કરાતો-ઉપદિષ્ટ નથી, ણો સમુદ્દિસ્સંતિ = સમુપદિષ્ટ નથી, ણો અણુણવિજ્જંતિ = આજ્ઞા આપી શકાતી નથી, સુયણાણસ્સ = શ્રુતજ્ઞાનનો, ઉદ્દેસો = ઉપદેશ, સમુદ્દેસો = સમુપદેશ, અણુણા = આજ્ઞા, અણુઓગો = અનુયોગ, પવત્તઇ = પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી મતિ, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ આ ચાર જ્ઞાન વ્યવહાર યોગ્ય ન હોવાથી સ્થાપ્ય છે, સ્થાપનીય છે. આ ચારે જ્ઞાન ગુરુ દ્વારા શિષ્યોને ઉપદિષ્ટ નથી, તેનો ઉપદેશ આપી શકાતો નથી. તે સમુપદિષ્ટ નથી, તેની આજ્ઞા આપી શકાતી નથી. ફક્ત એક શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપદેશ, સમુપદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ થાય છે.

૩ જઇ સુયણાણસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ય પવત્તઇ, કિં અંગ- પવિટ્ઠસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ય પવત્તઇ ? અંગબાહિરસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ય પવત્તઇ ?

અંગપવિટ્ઠસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ય પવત્તઇ, અંગબાહિરસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ય પવત્તઇ । ઇમં પુણ પટ્ટવણં પટ્ટુચ્ચ અંગ- બાહિરસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણા અણુઓગો ।

શબ્દાર્થ :- જઇ = જો, કિં = શું?, અંગપવિટ્ઠસ્સ = અંગપ્રવિષ્ટમાં(બાર અંગ સૂત્રો અંગપ્રવિષ્ટ છે), અંગબાહિરસ્સ = અંગબાહ્યમાં, (અંગશ્રુતનો આધાર લઈ જે આગમોની રચના સ્થવિર સાધુઓ કરે છે તે

આગમ), ઇમં = અહીં, પટ્ટવણં પટ્ટુચ્ચ = પ્રાસ્તાવિકની અપેક્ષાએ, પ્રસંગાનુસાર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જો શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો તે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતમાં થાય છે કે અંગબાહ્ય શ્રુતમાં થાય છે ?

ઉત્તર— અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત અને અંગબાહ્યશ્રુત આ બંનેમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા, અને અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં અંગબાહ્યશ્રુતના ઉદ્દેશાદિનો (કહેવાનો) પ્રારંભ કરાશે.

૪ જઈ અંગબાહ્યરસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ય પવત્તઈ, કિં કાલિયસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ? ઉક્કાલિયસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ?

કાલિયસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો । ઉક્કાલિયસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો । ઇમં પુણ પટ્ટવણં પટ્ટુચ્ચ ઉક્કાલિયસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ।

શબ્દાર્થ :-કાલિયસ્સ = કાલિક શ્રુતમાં, જે શ્રુતનો રાત્રિ અને દિવસના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તે કાલિકશ્રુત, ઉક્કાલિયસ્સ = ઉત્કાલિક શ્રુતમાં, અસ્વાધ્યાય કાળને છોડી શેષ સર્વકાળમાં જેનો સ્વાધ્યાય કરી શકાય તે ઉત્કાલિકશ્રુત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જો અંગબાહ્યશ્રુતમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો શું તે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ કાલિક શ્રુતમાં થાય છે કે ઉત્કાલિકશ્રુતમાં થાય છે?

ઉત્તર— કાલિકશ્રુત અને ઉત્કાલિકશ્રુત, આ બંનેમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં ઉત્કાલિકશ્રુતમાં ઉદ્દેશાદિનો(કહેવાનો) પ્રારંભ કરાશે.

૫ જઈ ઉક્કાલિયસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ય પવત્તઈ કિં આવસ્સગસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ? આવસ્સગવઈરિત્તસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો ?

આવસ્સગસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો, આવસ્સગવઈરિત્તસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણ્ણા અણુઓગો । ઇમં પુણ પટ્ટવણં પટ્ટુચ્ચ આવસ્સગસ્સ અણુઓગો ।

શબ્દાર્થ :-આવસ્સગસ્સ = આવશ્યકનો, આવસ્સગવઈરિત્તસ્સ = આવશ્યક વ્યતિરિક્તનો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જો ઉત્કાલિકશ્રુતમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા, અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે, તો શું આવશ્યકમાં ઉદ્દેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય કે આવશ્યક વ્યતિરિક્તમાં ઉદ્દેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય ?

ઉત્તર— આવશ્યક સૂત્ર અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર, આ બંને પ્રકારના ઉત્કાલિક સૂત્રમાં ઉદ્દેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પ્રારંભ કરાય છે.

વિવેચન :-

પાંચ જ્ઞાનમાંથી શ્રુતજ્ઞાન વર્જીને શેષ ચાર જ્ઞાન દ્વારા પદાર્થનો બોધ થાય છે પરંતુ એ ચાર જ્ઞાનનું આદાન—પ્રદાન થઈ શકતું નથી અર્થાત્ એ ચાર જ્ઞાન ભણી શકાતા નથી કે ભણાવી શકાતા નથી. તેથી તે જ્ઞાનનો અધ્યયન રૂપ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ આપી શકાતો નથી. તેની આજ્ઞા આપી શકાતી નથી. પોતાના આવરણીય કર્મના ક્ષય—ક્ષયોપશમથી તે સ્વતઃ આવિર્ભૂત થાય છે. તે ચારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપદેશાદિની અપેક્ષા પણ હોતી નથી. તેથી તે સ્થાપનીય છે, સ્થાપી રાખવા યોગ્ય છે, અવર્ણનીય છે. અહીં તે જ્ઞાનનો અનુયોગ કરવાનો પ્રસંગ નથી.

લોકોમાં હેય—છોડવા યોગ્ય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ, ઉપાદેય—ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે. કેવળજ્ઞાન દ્વારા જણાયેલ પદાર્થ—અર્થની પ્રરૂપણા પણ શ્રુતજ્ઞાન(શબ્દ) દ્વારા થાય છે માટે શ્રુતજ્ઞાન લોકવ્યવહારનું કારણ છે, સંવ્યવહાર્ય છે. ગુરુના ઉપદેશથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુ શિષ્યને તે પ્રદાન કરી શકે છે. તે સ્વસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેથી તેમાં ઉદ્દેશ— સમુદ્દેશ— આજ્ઞારૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. ઉદ્દેશ આદિ થવાથી તેમાં અનુયોગના ઉપક્રમ વગેરે દ્વારની પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ :- આગમ વાચનાની અપેક્ષાએ 'ઉદ્દેશ' આદિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

ઉદ્દેશ = શિષ્યને સૂત્ર અને અર્થની વાચના આપવી.

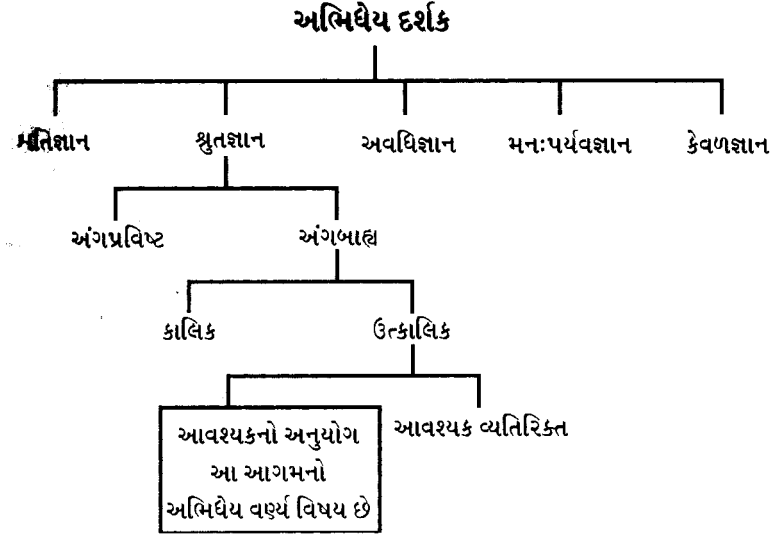
સમુદ્દેશ = બે—ત્રણવાર વાચના આપી સૂત્ર અને અર્થને પરિપક્વ કરાવવા, શુદ્ધ કરાવવા.

અનુજ્ઞા = વાચના પ્રાપ્ત શિષ્યને, વાચના આપવાની તથા સૂત્રાર્થ પરિપક્વ કરાવવાની અનુમતિ આપવી, અધિકાર આપવો.

અનુયોગ = સૂત્રના અર્થને વિસ્તારથી સમજાવવા.

પાંચમા સૂત્રમાં આવસ્સગસ્સ અણુઓગો આ પદથી અભિધેયનું કથન કર્યું છે. આવશ્યકસૂત્રનો અનુયોગ કરવો સૂત્રકારને ઈષ્ટ છે. આવશ્યક સૂત્ર સકલ સમાચારીના મૂલાધાર રૂપ છે. તેનો અનુયોગ કરવા માટે જ આ શાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી છે. પોતાને ઈષ્ટ અભિધેયનો સમાવેશ કયા જ્ઞાનમાં, કયા શ્રુતમાં થાય છે, તે સૂત્રકારે ૨,૩,૪,૫ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવ્યું છે. પાંચ જ્ઞાનમાંથી એક શ્રુતજ્ઞાનનો જ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા, અનુયોગ થાય છે. શ્રુતના બે ભેદ છે. અંગપ્રવિષ્ટ— અંગબાહ્યશ્રુત, તેમાં આવશ્યકસૂત્ર અંગબાહ્યશ્રુત છે. અંગબાહ્ય શ્રુતના બે ભેદ છે— કાલિકશ્રુત, ઉત્કાલિકશ્રુત. તેમાં આવશ્યક

ઉત્કાલિકશ્રુત છે. આવશ્યક સૂત્રમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ આ ચારે પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ છતાં 'અનુયોગ કરવો' તે આ શાસ્ત્રનો અભિધેય હોવાથી શાસ્ત્રકારે ઉદ્દેશાદિ સર્વનો ઉલ્લેખ ન કરતા 'આવસ્સગસ્સ અણુઓગો ' દ્વારા માત્ર અનુયોગનું કથન કર્યું છે.

અનુયોગનો નિરુક્ત્યર્થ :-

ણિયયાણુકૂલો જોગો સુત્તસ્સત્થેણ જો ય અણુઓગો ।

સુત્તં ચ અણું તેણં જોગો અત્થસ્સ અણુઓગો ॥- અનુયોગવૃત્તિ. પ.૭.

(૧) 'અનુ' એટલે નિયત-અનુકૂળ અર્થને, 'યોગ' એટલે જોડવું. સૂત્રને નિયત અને અનુકૂળ અર્થ સાથે જોડવા તે અનુયોગ. (૨) સૂત્રના અનુકૂળ અર્થનું કથન કરવું તે અનુયોગ (૩) સૂત્ર-અણુ(નાનું) અને અર્થ મહાન હોય છે. એક સૂત્રના અનંત અર્થ હોય છે તેથી અર્થ મહાન છે. અણુ એવા સૂત્ર સાથે અર્થનો યોગ તે અનુયોગ કહેવાય છે.

અનુયોગ(સૂત્રના અર્થ કરવા) વિષયક વક્તવ્યનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

(૧) નિક્ષેપ :- નામ, સ્થાપના વગેરેરૂપે વસ્તુને સ્થાપી પછી અનુયોગનું કથન કરવું.

(૨) એકાર્થ :- અનુયોગના પર્યાયવાચી શબ્દ કહેવા, જેમકે અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા, વાર્તિક આ અનુયોગના સમાનાર્થક પર્યાયવાચી નામ છે.

અણુઓગો ય નિયોગ ભાસ વિભાસા ય વત્તિયં ચેવં ।

एए अणुओगस्स य नामा एगट्टिया पंच ॥- અનુયોગવૃત્તિ.

(૩) નિર્યુક્તિ :- શબ્દગત અક્ષરોના નિર્વચન કરવા અર્થાત્ તીર્થકર પ્રરૂપિત અર્થનો ગણધરોક્ત શબ્દસમૂહ રૂપ સૂત્ર સાથે અનુકૂળ અને નિયત સંબંધ પ્રગટ કરવો.

(૪) વિધિ :- સૂત્રના અર્થ કરવાની અથવા અનુયોગ કરવાની પદ્ધતિને વિધિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે છે. સર્વ પ્રથમ ગુરુએ શિષ્ય માટે સૂત્રના અર્થ કરવા જોઈએ, ત્યાર પછી બીજીવારમાં તે કથિત અર્થને નિર્યુક્તિ કરી સમજાવવા જોઈએ અને ત્રીજીવાર પ્રસંગ, અનુપ્રસંગ સહિત જે અર્થ થતાં હોય તેનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. સમાન્ય રીતે આ અનુયોગની વિધિ છે. વૃત્તિકારે આ ભાવ દર્શાવતા કહ્યું છે.

सुत्तत्थो खलु पढमो, बीओ णिज्जुत्तिमीसितो भणितो ।

तइओ य णिरवसेसो, एस विही होइ अणुओगो ॥ -અનુયોગવૃત્તિ

અનુયોગ શ્રવણના અધિકારી :- શ્રોતા સમુદાય ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. (૧) જ્ઞાયક, (૨) અજ્ઞાયક, (૩) દુર્વિદગ્ધ.

(૧) જ્ઞાયક પરિષદ :- જે પરિષદ-જે શ્રોતા સમુદાય ગુણ અને દોષને જાણે છે, કુશાસ્ત્રના મતનો આગ્રહ નથી, તે જ્ઞાયક પરિષદ કહેવાય છે.

(૨) અજ્ઞાયક પરિષદ :- જે પરિષદના સભ્ય કોઈ પણ વિષયના ગુણ કે દોષને જાણતા નથી પરંતુ સ્વભાવથી ભદ્ર અને સરળ હોય, સમજાવવાથી સન્માર્ગે આવી જાય તેવો શ્રોતા સમુદાય અજ્ઞાયક પરિષદ કહેવાય છે.

(૩) દુર્વિદગ્ધ પરિષદ :- જે પરિષદના સભ્ય કોઈપણ વિષયમાં નિષ્ણાત ન હોય અને સરળતાના અભાવે તેમજ અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી નિષ્ણાતને પૂછતા પણ ન હોય, જ્ઞાનના સંસ્કારથી રહિત હોય, પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્યથી યુક્ત હોય (ઉપર છલ્લું જ્ઞાન હોય), આવી વ્યક્તિઓની સભા દુર્વિદગ્ધ પરિષદ કહેવાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારની પરિષદમાંથી આદિની બે પરિષદ અનુયોગનો બોધ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગણાય છે.

અનુયોગ કર્તાની યોગ્યતા :- શાસ્ત્રમાં અનુયોગ કરવાના અધિકારી-કર્તાની યોગ્યતા આ પ્રમાણે બતાવી છે. (૧) આર્યદેશમાં જન્મેલો હોય, (૨) કુળ-પિતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૩) જાતિ-માતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૪) સુંદર આકૃતિ, રૂપ આદિથી સંપન્ન હોય, (૫) દૃઢ સંહનની-શારીરિક શક્તિ સંપન્ન હોય, (૬) ધૃતિયુક્ત-પરિષદઉપસર્ગ સહન કરવામાં સમર્થ હોય, (૭) અનાશંસી-સત્કાર, સમ્માન આદિના આકાંક્ષી ન હોય, (૮) અવિકલ્પ-વ્યર્થ ભાષણ કરનાર ન હોય, (૯) અમાયી-નિષ્કપટી હોય, (૧૦) સ્થિર પરિપાટી-અભ્યાસ દ્વારા અનુયોગ કરવાના સ્થિર અભ્યાસી હોય, ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન

સંપન્ન હોય, (૧૧) ગૃહીતવાક્ય-આદેય વચન બોલનાર હોય, (૧૨) જિત પરિષદ-સભાને પ્રભાવિત કરનાર અને ક્ષુભિત થનાર ન હોય, (૧૩) જિતેન્દ્રિય-શાસ્ત્રીય અધ્યયન-ચિંતન-મનન સમયે નિદ્રાને વશ થનાર ન હોય, (૧૪) મધ્યસ્થ-નિષ્પક્ષ હોય, (૧૫) દેશ, કાળ, ભાવના જ્ઞાતા હોય, (૧૬) આસન્નલબ્ધ પ્રતિભા-પ્રતિવાદીને પરાસ્ત કરવાની પ્રતિભા સંપન્ન હોય, (૧૭) નાનાવિદ્યદેશભાષા વિજ્ઞ-અનેક દેશોની ભાષાના જ્ઞાતા હોય, (૧૮) પંચવિદ્ય આચાર યુક્ત અર્થાત્ જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચ પ્રકારના આચારના પાલક હોય, (૧૯) સૂત્રાર્થ, તદુભય, વિધિજ્ઞ-સૂત્ર, અર્થ અને ઉભય (સૂત્રાર્થ) વિધિના જાણકાર હોય, (૨૦) આહરણ, હેતુ, ઉપનય નય નિપુણ-ઉદાહરણ, હેતુ, ઉપનય અને નયદષ્ટિના મર્મજ્ઞ હોય, (૨૧) ગ્રાહણાકુશલ-શિષ્યોને તત્ત્વગ્રહણ કરાવવામાં કુશળ હોય, (૨૨) સ્વસમય, પરસમયવિત-સ્વ અને પર સિદ્ધાન્તમાં નિષ્ણાત હોય, (૨૩) ગંભીર, ઉદાર, સ્વભાવવાળા હોય, (૨૪) દીપ્તિમાન-પરવાદીઓ પરાસ્ત ન કરી શકે તેવા તેજસ્વી હોય, (૨૫) શિવ-જનકલ્યાણ કરવાની ભાવનાથી ભાવિત હોય, (૨૬) સૌમ્ય-શાંત સ્વભાવવાળા હોય, (૨૭) ગુણ શત કલિત-દયા, દાક્ષિણ્ય વગેરે સેંકડો ગુણોથી યુક્ત હોય, આ ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ જ અનુયોગ કરવામાં સમર્થ હોય છે. તે જ અનુયોગ કરવાના અધિકારી છે. [અનુયોગવૃત્તિ-પત્ર-૭]

આવશ્યક સૂત્રનો પરિચય :-

૬ જઈ આવસ્સયસ્સ અણુઓગો આવસ્સયણ્ણં કિમંગં અંગાઈં ?
સુયક્ખંધો સુયક્ખંધા ? અજ્ઞયણં અજ્ઞયણાઈં ? ઉદ્દેસગો ઉદ્દેસગા ?

આવસ્સયણ્ણં ણો અંગં ણો અંગાઈં, સુયક્ખંધો ણો સુયક્ખંધા,
ણો અજ્ઞયણં, અજ્ઞયણાઈં, ણો ઉદ્દેસગો, ણો ઉદ્દેસગા ।

શબ્દાર્થ :- જઈ = જો, આવસ્સયસ્સ = આવશ્યક સૂત્રનો, અણુઓગો = અનુયોગ ઈષ્ટ છે તો, પ્રાસંગિક છે તો, આવસ્સયણ્ણં કિમંગં = આવશ્યકસૂત્ર, શું એક અંગરૂપ છે કે, અંગાઈં = અનેક અંગરૂપ છે, સુયક્ખંધો = એક શ્રુતસ્કંધ 'અધ્યયનના સમૂહ' રૂપ છે? સુયક્ખંધા = અનેક શ્રુતસ્કંધ રૂપ છે, અજ્ઞયણં = અધ્યયન રૂપ છે કે, [કોઈ એક વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રના નાના વિભાગને અધ્યયન કહે છે], અજ્ઞયણાઈં = અનેક અધ્યયન રૂપ છે, ઉદ્દેસગો = એક ઉદ્દેશક રૂપ છે કે, (અધ્યયનની અંતર્ગત (અંદર) નામનિર્દેશપૂર્વક વસ્તુનું નિરૂપણ કરનાર પ્રકરણ વિશેષ ઉદ્દેશક કહેવાય છે), ઉદ્દેસગા = અનેક ઉદ્દેશક રૂપ છે? ણો અંગં ણો અંગાઈં = એક કે અનેક અંગ સૂત્રરૂપ નથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જો આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાનો છે તો આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ છે કે અનેક અંગરૂપ છે? એક શ્રુતસ્કંધ રૂપ છે કે અનેક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે? એક અધ્યયન રૂપ છે કે અનેક અધ્યયન રૂપ છે? એક ઉદ્દેશક રૂપ છે કે અનેક ઉદ્દેશક રૂપ છે?

ઉત્તર- આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ પણ નથી, અનેક અંગરૂપ પણ નથી. આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુત સ્કંધરૂપ છે, અનેક શ્રુતસ્કંધરૂપ નથી. તે એક અધ્યયન રૂપ નથી, અનેક અધ્યયન રૂપ છે. આવશ્યકમાં

ઉદ્દેશક નથી માટે તે એક કે અનેક ઉદ્દેશક રૂપ નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આઠ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા આવશ્યક સૂત્રનો પરિચય કરાવ્યો છે. આવશ્યક સૂત્ર અંગસૂત્ર નથી અંગબાહ્ય છે. તેથી તે એક કે અનેક અંગરૂપ નથી. તે છ અધ્યયનાત્મક એક શ્રુતસ્કન્ધરૂપ છે. તેથી તે અનેક અધ્યયન અને એક શ્રુતસ્કન્ધ રૂપ છે. શેષ છ પ્રશ્નો અગ્રાહ્ય છે. અનાદેય છે.

આવશ્યક સૂત્ર પરિચય

	એક અંગરૂપ	અનેક અંગરૂપ	એક શ્રુતસ્કન્ધ	અનેક શ્રુતસ્કન્ધ	એક અધ્યયન	અનેક અધ્યયન	એક ઉદ્દેશક	અનેક ઉદ્દેશક
આવશ્યક સૂત્ર	ના	ના	હા	ના	ના	હા	ના	ના

આવશ્યક વગેરે પદોના નિક્ષેપની પ્રતિજ્ઞા :-

૭ તમ્હા આવસ્સયં ણિક્ખવિસ્સામિ, સુયં ણિક્ખવિસ્સામિ, ખંધં ણિક્ખવિ- વિસ્સામિ, અઙ્ગયણં ણિક્ખવિસ્સામિ ।

જત્થ ય જં જાણેજ્જા, ણિક્ખવેવં ણિક્ખવે ણિરવસેસં ।

જત્થ વિ ય ણ જાણેજ્જા, ચઠ્ઠકકયં ણિક્ખવે તત્થ ॥૧॥

શબ્દાર્થ :- ણિક્ખવિસ્સામિ = નિક્ષેપ કરીશ, સુયં = શ્રુતનો, ખંધં = સ્કન્ધનો, જત્થ = જ્યાં, જં = જેટલા, જાણેજ્જા = જાણતા હોય, ણિક્ખવેવં = નિક્ષેપ, ણિક્ખવે = નિક્ષેપ કરવો જોઈએ, ણિરવસેસં = સંપૂર્ણ, તે સર્વનો, જત્થ વિ = જ્યાં, ણ જાણેજ્જા = ન જાણતો હોય તો, ચઠ્ઠકકયં = ચાર, ણિક્ખવે = નિક્ષેપ કરવો જોઈએ, તત્થ = ત્યાં.

ભાવાર્થ :- આવશ્યક સૂત્ર શ્રુતસ્કન્ધ અને અધ્યયન રૂપ છે. તેથી આવશ્યકનો, શ્રુતનો, સ્કન્ધનો અને અધ્યયનનો નિક્ષેપ (યથાસંભવ નામ વગેરેમાં ન્યાસ) કરીશ.

જો નિક્ષેપ્તા-નિક્ષેપ કરનાર વ્યક્તિ સમસ્ત નિક્ષેપને જાણતા હોય તો, તેને તે જીવાદિ વસ્તુનો સર્વ પ્રકારે નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. જો સર્વ નિક્ષેપ જાણતા ન હોય તો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ આ ચાર નિક્ષેપ તો કરવા જ જોઈએ.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં આવશ્યક વગેરે પદોનો નિક્ષેપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સૂત્રકારે વધુ અને ઓછા

નિક્ષેપ કરવાનું કારણ દર્શાવી, નિક્ષેપ કર્તાની યોગ્યતાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો વિષય 'આવશ્યકનો અનુયોગ' છે. સૂત્રના અનુકૂળ અર્થ કરવા તે અનુયોગ છે. આવશ્યક સૂત્રનું સ્પષ્ટરૂપથી વિવેચન ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે તેના પદોનો નિક્ષેપ કરાય. તેથી સૂત્રમાં આવશ્યકાદિ પદનો નિક્ષેપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

એક શબ્દના અનેક અર્થ હોય છે. તે વિવિધ અર્થોમાંથી પ્રસંગને અનુરૂપ અર્થની અભિવ્યક્તિ નિક્ષેપ દ્વારા થાય છે. નિક્ષેપ અપ્રસ્તુતનું નિરાકરણ કરી, પ્રસ્તુતનું વિધાન કરવામાં સમર્થ છે. તેથી પ્રકૃત (પ્રસંગસંગત) અર્થનો બોધ અને અપ્રકૃત(અપ્રાસંગિક) અર્થનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

આવશ્યક પર નિક્ષેપ :-

૮ **સે કિં તં આવસ્સયં ?**

આવસ્સયં ચઽત્વિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- ણામાવસ્સયં, ઠવણાવસ્સયં, દઁવાવસ્સયં, ભાવાવસ્સયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યકના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ આવશ્યક, (૨) સ્થાપના આવશ્યક, (૩) દ્રવ્ય આવશ્યક, (૪) ભાવ આવશ્યક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં 'સે' શબ્દ 'અથ' અર્થનો દ્યોતક મગધદેશીય શબ્દ છે. 'અથ' શબ્દનો પ્રયોગ મંગલ, અનન્તર, પ્રારંભ, પ્રશ્ન અને ઉપન્યાસ વગેરે અર્થમાં કરાય છે. અહીં વાક્યના ઉપન્યાસ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થયો છે. કિં શબ્દ પ્રશ્નાર્થસૂચક છે અને તં શબ્દ સર્વનામ છે. આ રીતે સમસ્ત શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં સે કિં તં નો પ્રયોગ છે, ત્યાં ત્યાં આ જ અર્થ સમજવો.

આવશ્યક શબ્દનું નિર્વચન :- નિર્વચન એટલે સંયુક્ત પદને વિભક્ત-ટુકડા કરી, વાક્યના અર્થને સ્પષ્ટ કરવો.

(૧) અવશ્યં કર્તવ્યમાવશ્યકમ્ :- અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તે આવશ્યક. દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને અવશ્ય કરવા યોગ્ય સાધના તે આવશ્યક કહેવાય છે.

(૨) ગુણાનાં આસમન્તાદ્વશ્યમાત્માનં કરોતીત્યાવશ્યકમ્ । સર્વ પ્રકારે ગુણોને વશ્ય-આધીન કરે તે આવશ્યક.

(૩) આ-સમન્તાદ્ વશ્યા ભવન્તિ ઇન્દ્રિયકષાયાદિભાવશત્રવો યસ્માત્તદાવશ્યકમ્ ।

ઈન્દ્રિય અને કષાયાદિ ભાવશત્રુ સર્વપ્રકારે જેના દ્વારા વશ કરાય તે આવશ્યક.

(૪) ગુણશૂન્યમાત્માનમ્ આ-સમન્તાત્ વાસયતિ ગુણૈરિત્યાવાસકમ્ ॥ ગુણશૂન્ય આત્માને સર્વાત્મના ગુણોથી જે વાસિત કરે તે આવસક (આવશ્યક) 'આવસસયં' શબ્દની સંસ્કૃત ણયા 'આવાસકં' પણ થાય છે. આવાસકનો અર્થ છે વાસિત કરનાર.

આ સૂત્રમાં આવશ્યકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે નિક્ષેપ અનુસાર ચાર પ્રકાર છે. નિક્ષેપના ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકાર છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ.

સંક્ષેપમાં ચાર નિક્ષેપ :-

(૧) નામ નિક્ષેપ :- કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પદાર્થનું ગુણાદિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના નામ રાખવું. જેમ કે કોઈ બાળકનું નામ ઈન્દ્ર રાખવામાં આવે અને તે વ્યક્તિને ઈન્દ્ર કહીએ, તે નામ ઈન્દ્ર કહેવાય.

(૨) સ્થાપના નિક્ષેપ :- પ્રતિમા, ચિત્ર, લાકડા વગેરેમાં તે આકાર રૂપ અથવા ચોખા વગેરેમાં આકાર વિના જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમ કે પ્રતિમામાં 'આ ઈન્દ્ર છે' તેમ સ્થાપવું. પ્રતિમાને ઈન્દ્ર કહેવો તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે.

(૩) દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- જીવ-અજીવની ભૂતકાલીન અવસ્થા અથવા ભવિષ્યકાલીન અવસ્થાનું વર્તમાનમાં કથન કરાય તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય છે. જે સાધુ, આ મનુષ્ય આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ઈન્દ્ર બનવાના હોય તે સાધુને ઈન્દ્ર કહેવા અથવા ઈન્દ્ર પર્યાય પૂર્ણ કરી મનુષ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ વ્યક્તિને ઈન્દ્ર કહેવામાં આવે, તે દ્રવ્ય ઈન્દ્ર કહેવાય.

દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જે પદ(શબ્દ)ઉપર નિક્ષેપ ઉતારવા હોય તે પદના જ્ઞાન-જ્ઞાતાના આધારે બે ભેદ કરવામાં આવે છે. (૧) આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને (૨) નોઆગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ. આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જ્ઞાનાપેક્ષયા કથન હોય છે તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાતાનો ઉપયોગ હોતો નથી માટે તે આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય છે. 'અનુપયોગો દ્રવ્ય' અનુયોગ તે દ્રવ્ય.

નોઆગમતઃ દ્રવ્યનિક્ષેપમાં 'નો' પદ સર્વથા નિષેધ અર્થમાં છે. તેનું તાત્પર્ય છે- જ્ઞાનાભાવની અપેક્ષા આવશ્યકનો દ્રવ્ય નિક્ષેપ અથવા પ્રવૃત્યપેક્ષયા આવશ્યકનો દ્રવ્ય નિક્ષેપ. નોઆગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપના ત્રણ ભેદ કરવામાં આવે છે. (૧) જ્ઞાયકશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ (૨) ભવ્યશરીર નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ (૩) તદ્દવ્યતિરિક્ત (જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત અથવા ઉભયશરીર વ્યતિરિક્ત) નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ. અહીં બે ભેદમાં જ્ઞાનાભાવની અપેક્ષા છે અને ત્રીજા ભેદમાં પ્રવૃત્યપેક્ષયા નિક્ષેપ છે.

(૧) જ્ઞાયકશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ :- જેણે ભૂતકાળમાં તે તે પદના અર્થને જાણ્યો હોય, તેવા જ્ઞાતાનું વર્તમાનમાં મૃતક શરીર પડ્યું હોય, તેને તે નામથી સંબોધિત કરવું. જેમ કે 'ઈન્દ્ર' પદના અર્થને જાણનાર કોઈ વ્યક્તિના મૃત શરીરને 'ઈન્દ્ર' કહે તો તે જ્ઞાયકશરીરનોઆગમદ્રવ્યથી ઈન્દ્ર કહેવાય.

વર્તમાનમાં તે શરીરમાં જ્ઞાન નથી પણ ભૂતકાળમાં આ શરીર દ્વારા જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે ભૂતકાલીન અવસ્થાને લક્ષ્યમાં રાખી તેને દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેલ છે.

(૨) ભવ્ય શરીરનોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- કોઈ બાળક કે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં 'ઈન્દ્ર' પદના અર્થને જાણશે. વર્તમાનમાં જ્ઞાન નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં જ્ઞાતા બનશે, તેને વર્તમાનમાં 'ઈન્દ્ર' કહેવામાં આવે તો તે ભવ્યશરીરનોઆગમ દ્રવ્યથી ઈન્દ્ર કહેવાય.

(૩) તદ્વ્યતિરિક્તનોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- તેમાં તે શબ્દનો જે જે પદાર્થ માટે પ્રયોગ થતો હોય, તે સર્વનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(૪) ભાવ નિક્ષેપ :- શબ્દના અર્થ અનુરૂપ અવસ્થા વર્તમાને હોય ત્યારે તે શબ્દનો પ્રયોગ થાય તે ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમ કે ઈન્દ્રની પર્યાયનો અનુભવ કરે ત્યારે તેને ઈન્દ્ર કહેવું, તે ભાવ ઈન્દ્ર છે. ભાવ નિક્ષેપમાં પણ તે પદ(જેનો નિક્ષેપ થતો હોય તે પદ)ના જ્ઞાન-જ્ઞાતાના આધારે બે ભેદ કરવામાં આવે છે. (૧) આગમથી ભાવનિક્ષેપ (૨) નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ.

(૧) આગમથી ભાવ નિક્ષેપ - 'ઈન્દ્ર' પદના જ્ઞાનથી યુક્ત કોઈ જ્ઞાતા તેમાં ઉપયોગવાન હોય ત્યારે તે આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૨) નોઆગમથી ભાવ નિક્ષેપ - તે પદનું જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે તદ્દનુરૂપ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ હોય તો તે નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

અહીં 'નો' પદનો પ્રયોગ સૂત્રકારે એક દેશ નિષેધ અર્થમાં કર્યો છે. જ્ઞાન છે તે આગમ છે પરંતુ ક્રિયા છે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. કિરિયા આગમો ન હોઈ । તેથી ક્રિયા દેશમાં જ્ઞાનરૂપતાના નિષેધ માટે 'નો' કહ્યું. એક દેશમાં જ્ઞાન છે એક દેશમાં નથી તે સૂચવવા 'નોઆગમથી' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે 'ઈન્દ્ર' આ પદને જાણનાર(જ્ઞાયક)ઉપયોગપૂર્વક વંદન નમસ્કાર આદિ ક્રિયાયુક્ત હોય તો તે નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

આગમથી-નોઆગમથી દ્રવ્ય ભાવ નિક્ષેપનો તફાવત :-

આગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ- જ્ઞાન હોય પણ ઉપયોગ ન હોય તેવા જ્ઞાયકને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે.

આગમથી ભાવ નિક્ષેપ- જ્ઞાન પણ હોય અને તેમાં ઉપયોગ પણ હોય, તેવા જ્ઞાયકને આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

નોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ- ભૂતકાળમાં તે પદનું જ્ઞાન હતું, ભવિષ્યમાં તે પદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે પણ વર્તમાનમાં તે પદનું જ્ઞાન ન હોય તેવી વ્યક્તિ, તે પદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પુસ્તકાદિ સાધનો અથવા તે પદથી સૂચવાતા અન્ય સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે.

નોઆગમથી ભાવ નિક્ષેપ- જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે(તદ્દનુરૂપ)ક્રિયા હોય તો તેને નો

આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

નામ-સ્થાપના આવશ્યક :-

૯ સે કિં તં ણામાવસ્સયં ? ણામાવસ્સયં- જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા આવસ્સાદિ ણામં કીરણં । સે તં ણામાવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :- જસ્સ = જે, જીવસ્સ = જીવનું, અજીવસ્સ = અજીવનું, જીવાણ = જીવોનું, અજીવાણ = અજીવોનું, તદુભયસ્સ = તદુભયનું, તદુભયાણ = તદુભયોનું, આવસ્સાદિ = આવશ્યક એવું, ણામં કીરણં = નામ કરવામાં આવે, નામ રાખવામાં આવે, સે તં ણામાવસ્સયં = તે નામ આવશ્યક કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે કોઈ જીવનું, અજીવનું અથવા જીવોનું, અજીવોનું અથવા તદુભયનું, તદુભયોનું 'આવશ્યક' એવું નામ રાખવું, તે નામ આવશ્યક કહેવાય.

૧૦ સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં ? ઠવણાવસ્સયં- જણ્ણં કઠ્ઠકમ્મે વા ચિત્તકમ્મે વા પોત્થકમ્મે વા લેપ્પકમ્મે વા ગંથિમે વા વેઢિમે વા પૂરિમે વા સંઘાઈમે વા અક્ખે વા વરાહણે વા ઈગો વા અણેગા વા સંભાવઠવણાણે વા અસંભાવઠવણાણે વા આવસ્સાદિ ઠવણા ઠવિજ્જતિ । સે તં ઠવણાવસ્સયં ।

ણામ-ઠવણાણં કો પઙ્ગવિસેસો ? ણામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા, આવકહિયા વા ।

શબ્દાર્થ :- કઠ્ઠ કમ્મે = કાષ્ઠકર્મ- લાકડામાં કોતરેલી આકૃતિ, ચિત્તકમ્મે = ચિત્રકર્મ, કાગળ પર દોરેલી આકૃતિ, પોત્થકમ્મે = પુસ્તક કર્મ- કપડા પર છાપેલી આકૃતિ અથવા પુસ્તકમાં દોરેલી આકૃતિ અથવા તાડપત્ર પર છેદ કરી બનાવેલી આકૃતિ, લેપ્પકમ્મે = લેપકર્મ, ભીની માટીના પિંડમાંથી બનાવેલી આકૃતિ, ગંથિમે = ગ્રન્થિમ-સૂતરથી ગૂંથીને બનાવેલી આકૃતિ, વેઢિમે = વેષ્ટિમ- એક-બે કે અનેક વસ્ત્ર વીંટીને બનાવેલી આકૃતિ, પૂરિમે = પૂરિમ, તાંબા-સીસાના રસને બિંબમાં ઢાળી બનાવેલી આકૃતિ, સંઘાઈમે = સંઘાતિમ- પુષ્પોથી બનાવેલી અથવા વસ્ત્ર ખંડોને જોડીને બનાવેલી આકૃતિ, અક્ખે = અક્ષ, ચોપાટના પાસા, વરાહણે = કોડી, ઈગો વા = એક અથવા, અણેગા = અનેક, સંભાવઠવણાણે = સદ્ભાવરૂપ સ્થાપના, અસંભાવઠવણાણે = અસદ્ભાવ સ્થાપના, ઠવણા = સ્થાપના, ઠવિજ્જતિ = સ્થપાય છે, ણામ-ઠવણાણં = નામ સ્થાપના વચ્ચે, કો = શું, પઙ્ગવિસેસો = વિશેષતા છે, તજ્જાવત છે, ણામં આવકહિયં = નામ યાવત્કથિક, ઠવણા-ઇત્તરિયા = સ્થાપના ઈત્વરિક, હોજ્જા = હોય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કાષ્ઠકર્મ, ચિત્રકર્મ, લેપ્યકર્મ, ગ્રંથિમ, વેષ્ટિમ, પૂરિમ, સંઘાતિમ, અક્ષ અથવા વરાટકમાં એક અથવા અનેક આવશ્યક રૂપ જે સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવરૂપ સ્થાપના કરવામાં આવે તે સ્થાપના આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન— નામ અને સ્થાપના વચ્ચે શું તફાવત છે ?

ઉત્તર— નામ યાવત્કથિક હોય છે જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક પણ હોય અને યાવત્કથિક પણ હોય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે નામ અને સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ તેમજ નામ સ્થાપના વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવ્યો છે.

નામ, અભિધાન કે સંજ્ઞા આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થનું સૂચન કરે છે. નામ માત્રથી જે આવશ્યક તે **નામ આવશ્યક**. લોક વ્યવહાર ચલાવવા જીવ, અજીવ, જીવ—અજીવ ઉભયરૂપ પદાર્થનું નામ રાખવું જ પડે છે. નામ વિના વ્યવહાર શક્ય નથી.

કોઈ વ્યક્તિનું 'આવશ્યક' એવું નામ રાખવામાં વ્યક્તિની ઈચ્છા જ મુખ્ય છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિએ પુત્રનું નામ દેવદત્ત રાખ્યું. દેવે આપ્યો નથી છતાં લોક વ્યવહાર માટે 'દેવદત્ત' નામ રાખ્યું, તેમ નામ આવશ્યક માટે પણ સમજવું. ભાવની, અર્થક્રિયાની શૂન્યતા હોવા છતાં વ્યવહાર માટે જીવ, અજીવનું આવશ્યક એવું નામ રાખવામાં આવે તો તે નામ આવશ્યક કહેવાય છે.

એક જીવ આવશ્યક :- કોઈ બાળકનું નામ આવશ્યક રાખવામાં આવે તો તે એક જીવ આવશ્યક છે.

અનેક જીવ આવશ્યક :- નિંભાડાની અગ્નિમાં અનેક ઉષ્ણયોનિક સંમૂર્ચિમ ઉંદરો જન્મ ધારણ કરે છે. તે નિંભાડાની અગ્નિ તેઓ માટે આવાસરૂપ છે. તે નિંભાડાની અગ્નિ 'આવાસક' નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ અસંખ્યાત અગ્નિકાય જીવોનું આવાસક નામ પડ્યું તે અનેક જીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે. આવશ્યક શબ્દનો એક અર્થ આવાસ પણ થાય છે. જે પૂર્વે આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરતાં બતાવ્યું છે.

એક અજીવ આવશ્યક :- અનેક બખોલવાળા સૂકાવૃક્ષ (દૂંઠા)માં સાપ રહેતો હોય તો તે વૃક્ષ સર્પના 'આવાસ' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામે છે. તે વૃક્ષ એક અજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

અનેક અજીવ આવશ્યક :- પક્ષીનો માળો અનેક સૂકા ઘાસના તણખલાથી બને છે. તેમાં પક્ષીઓ રહે છે. તેથી તે પક્ષીઓના આવાસરૂપ પ્રસિદ્ધિ પામે છે. માળાનું 'આવાસ' એવું નામ અનેક અજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

એક જીવાજીવ આવશ્યક— જલાશય, ઉદ્યાન વગેરેથી યુક્ત રાજમહેલ, રાજાના 'આવાસ' રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામે છે. જલાશય—ઉદ્યાન વગેરે સચિત્ત છે અને ઈંટ વગેરેથી બનેલ રાજમહેલ અચિત્ત છે. આ બંનેથી સંયુક્ત મહેલ રાજાના આવાસરૂપ હોવાથી એક જીવાજીવ આવશ્યક છે.

અનેક જીવાજીવ આવશ્યક :— રાજપ્રસાદથી યુક્ત સમસ્તનગર રાજાના આવાસરૂપે કહેવાય છે. તેમાં અનેક જીવો—અજીવો સંમિલિત છે તેથી તે અનેક જીવાજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે. આ રીતે કોઈ પણ પદાર્થને 'આવશ્યક' સંજ્ઞા આપવી તે નામાવશ્યક છે.

સ્થાપના આવશ્યક :— ચોક્કસ વસ્તુ કે વ્યક્તિના અભિપ્રાયથી સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તે સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. કાષ્ઠાદિની પૂતળીમાં આવશ્યકવાન શ્રાવકની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તે સ્થાપના આવશ્યક કહેવાય. ભાવ આવશ્યકથી રહિત વસ્તુમાં 'આ આવશ્યક છે' તેવા અભિપ્રાયથી સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

તે સ્થાપના તત્સદૃશ—તદાકાર અથવા અસદૃશ—અતદાકાર, બંને પ્રકારે થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત નિયતકાળ માટે—અલ્પકાળ માટે અથવા જ્યાં સુધી વસ્તુ રહે ત્યાં સુધી—યાવત્કથિક સમય માટે આવશ્યકની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

નામ—સ્થાપના વચ્ચે સમાનતા તથા ભિન્નતા :—

(૧) ભાવ શૂન્યતાની અપેક્ષાએ સમાનતા :— નામ અને સ્થાપના બંને નિક્ષેપ ભાવશૂન્ય છે. જેમ ભાવ શૂન્ય વસ્તુમાં નામ નિક્ષેપ કરાય છે, તેમ ભાવશૂન્ય વસ્તુમાં તદાકાર, અતદાકાર સ્થાપના પણ કરાય છે.

(૨) અભિપ્રાયની અપેક્ષાએ અસમાનતા :— નામ આવશ્યકમાં 'આ ભાવ આવશ્યક છે', તેવો અભિપ્રાય હોતો નથી જ્યારે સ્થાપના આવશ્યકમાં 'આ ભાવ આવશ્યક છે' તેવો અભિપ્રાય મનમાં હોય છે.

(૩) કાળની અપેક્ષાએ અસમાનતા :— નામ આવશ્યક યાવત્કથિક(યાવત્અસ્તિત્વ) હોય છે. નામ વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. સ્થાપના અલ્પકાળ માટે પણ હોય અને યાવત્કથિક પણ હોય છે.

(૪) ભાવની અપેક્ષાએ અસમાનતા :— સ્થાપનામાં પ્રતિમા વગેરે જોઈ આદર, સન્માન વગેરે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે નામમાં આદર ભાવ વગેરે ઉત્પન્ન થતા નથી. ઈન્દ્રની પ્રતિમા જોઈ આદરભાવ જાગૃત થાય છે પણ કોઈ બાળકનું ઈન્દ્ર નામ હોય તો તેના પ્રત્યે ઈન્દ્ર જેવા આદરભાવ જાગૃત થતા નથી.

દ્રવ્ય આવશ્યક :—

૧૧ **સે કિં તં દઘ્વાવસ્સયં ? દઘ્વાવસ્સયં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા— આગમઓ**
ય, ણો આગમઓ ય ।

શબ્દાર્થ :— દુવિહં = બે પ્રકારના, પણ્ણત્તં = પ્રરૂપ્યા છે, આગમઓ = આગમથી, આગમની અપેક્ષા,

જ્ઞાનની અપેક્ષા, જો આગમઓ = નો આગમથી, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા, દેશ કે સર્વ જ્ઞાનનો અભાવ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્ય આવશ્યકના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— આગમથી(જ્ઞાનની અપેક્ષા) દ્રવ્યઆવશ્યક અને નોઆગમથી(પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા) દ્રવ્ય આવશ્યક.

વિવેચન :-

તે તે પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્રવ્ય અર્થાત્ જે અતીત અને અનાગત ભાવનું કારણ છે, તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. વિવક્ષિત પર્યાયનો જેણે અનુભવ કરી લીધો છે અથવા ભવિષ્યમાં વિવક્ષિત પર્યાયનો અનુભવ કરશે, તે વસ્તુની વર્તમાનમાં તે દ્રવ્યરૂપે પરિગણના થાય છે. જે આવશ્યકરૂપે પરિણામનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છે અથવા ભવિષ્યમાં અનુભવ કરશે એવા આવશ્યકના ઉપયોગથી શૂન્ય સાધુના શરીરને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે.

આગમઓ :- જ્ઞાનની અપેક્ષાએ. આવશ્યક સંબંધી આગમ—જ્ઞાન વર્તમાનમાં છે પણ તેમાં ઉપયોગ ન હોય તો તેને આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે. આગમઓ આ શબ્દ માટે અનુવાદમાં આમગતઃ, આગમથી, જ્ઞાનની અપેક્ષાએ, જ્ઞાનાપેક્ષયા વગેરે કોઈપણ શબ્દ પ્રયોગ થાય, તાત્પર્ય એક જ છે.

જોઆગમઓ :- પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા આવશ્યક સંબંધી આગમ—જ્ઞાન વર્તમાનમાં નથી, ભૂતમાં હતું અથવા ભવિષ્યમાં થશે તો તેને નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે તથા જે લૌકિક, લોકોત્તર આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ છે, તેને પણ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં પ્રવૃત્તિની(ક્રિયાની)અપેક્ષા હોય અથવા વર્તમાનમાં દેશ કે સર્વ આવશ્યકનું જ્ઞાન ન હોય તેને નોઆગમથીદ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે. જોઆગમઓ આ શબ્દ માટે અનુવાદમાંનો આગમતઃ નોઆગમથી, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા, ક્રિયાપેક્ષયા વગેરે શબ્દ પ્રયોગ થાય, તાત્પર્ય એક જ છે.

આગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૨ સે કિં તં આગમઓ દવ્વાવસ્સયં ?

આગમઓ દવ્વાવસ્સયં જસ્સ ણં આવસ્સણં ત્તિ પદં સિલ્લિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં ણામસમં ઘોસસમં અહીણક્ખરં અણચ્ચક્ખરં અવ્વાહ્મિક્ખરં અક્ખલિયં અમિલિયં અવચ્ચામેલિયં પહિપુણ્ણં પહિપુણ્ણઘોસં કંઠોટ્ટવિપ્પમુક્કં ગુરુવાયણોવગયં । સે ણં તત્થ વાયણાણ પુચ્છણાણ પરિયટ્ટણાણ ધમ્મકહાણ, જોઅણુપ્પેહાણ । કમ્હા ? "અણુવઓગો દવ્વ" મિતિ કટ્ટટ્ટ ।

શબ્દાર્થ :-આગમઓ = આગમથી, જ્ઞાનની અપેક્ષા, દવ્વાવસ્સયં = દ્રવ્યાવશ્યક, જસ્સણં =

જેણે, આવસ્સણ ત્તિ પયં = આવશ્યક એવા પદને, સિક્ખિયં = શીખી લીધું હોય, ઠિયં = હૃદયમાં સ્થિર કર્યું હોય, જિયં = આવૃત્તિ કરી ધારણા કરી હોય, મિયં = શ્લોક, પદ, વર્ણ વગેરે સંખ્યા પ્રમાણનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય, પરિજિયં = આનુપૂર્વી પૂર્વક સર્વાત્મના પરિવર્તિત કર્યું હોય, ણામસમં = નામસમ, પોતાના નામની જેમ અવિસ્મૃત કર્યું હોય, ઘોસસમં = ઉદાત્તાદિ સ્વરોને અનુરૂપ ઉચ્ચાર કર્યા હોય, અહીંણકચ્ચરં = અક્ષરોની હીનતા રહિતપણે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અણચ્ચકચ્ચરં = અક્ષરોની અધિકતા રહિત ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અવ્વાઙ્ગકચ્ચરં = વ્યતિક્રમ રહિત ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અકચ્ચલિયં = અસ્ખલિતરૂપે (વચ્ચે-વચ્ચે અક્ષરો છોડ્યા વિના) ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અમિલિયં = શાસ્ત્રના પદોમાં અન્ય પદોને મિશ્રિત કર્યા વિના ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અવચ્ચામેલિયં = અવ્યત્યામ્નેડિત-એક શાસ્ત્રના ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાને આવેલા એકાર્થક સૂત્રોને એકત્રિત કર્યા વિના પાઠ કર્યો હોય, પડિપુણ્ણં = પ્રતિપૂર્ણ-અક્ષરો અને અર્થની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રનો અન્યૂનાધિક અભ્યાસ કર્યો હોય, પડિપુણ્ણઘોસં = યોગ્ય ઘોષપૂર્વક-અવાજ કાઢીને શાસ્ત્રનું પરાવર્તન કર્યું હોય, કંઠોઢ્ઠવિપ્પમુક્કં = સ્વરોત્પાદક કંઠાદિના માધ્યમથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, ગુરુવાયણોવગયં = ગુરુવાચનોપગત-ગુરુ પાસે (આવશ્યક સૂત્રની) વાચના લીધી હોય, સે = તે, તત્થ = ત્યાં-તેથી, વાયણાણ = વાચના, પુચ્છણાણ = પૃચ્છના, પરિયટ્ટણાણ = પરાવર્તના, ધમ્મકહાણ = ધર્મકથાથી યુક્ત હોય, પરંતુ, ણો અણુપ્પેહાણ = અનુપ્રેક્ષા રહિત હોય, કમ્હા = શા માટે, અણુવઓગો દવ્વ = અનુપયોગ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, મિતિ કદ્દુ = તેથી કરીને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી(જ્ઞાનાપેક્ષયા) દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જ્ઞાનની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- જે સાધુએ આવશ્યક પદને શીખી લીધું હોય, સ્થિર કર્યું હોય, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું હોય, નામસમ, ઘોષસમ, અહીનાક્ષર, અનત્યક્ષર, અવ્યાવિદ્ધાક્ષર, અસ્ખલિત, અમિલિત, અવ્યત્યામ્નેડિત રૂપે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, પ્રતિપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ, કંઠોઢ્ઠવિપ્રમુક્તરૂપે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, ગુરુ પાસેથી વાચના લીધી હોય, તેથી વાચના, પુચ્છના, પરાવર્તના અને ધર્મકથાથી યુક્ત હોય પરંતુ અનુપ્રેક્ષાથી રહિત હોય-ઉપયોગ શૂન્ય હોય. 'અનુપયોગો દ્રવ્ય' આ શાસ્ત્ર વચનાનુસાર આવશ્યક પદના જ્ઞાતા હોય પણ તેમાં ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આગમથી-જ્ઞાનાપેક્ષયા દ્રવ્યઆવશ્યકનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં આગમ એટલે શ્રુતજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાનના કારણભૂત આત્મા, તેનાથી અધિષ્ઠિત શરીર અને તેના દ્વારા થતાં સૂત્રના ઉચ્ચારણ વગેરેમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તે સર્વને શ્રુતજ્ઞાન-આગમ રૂપ કહેલ છે. આવશ્યક પદનું જ્ઞાન હોવા છતાં દ્રવ્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં ઉપયોગ નથી. અનુપ્રેક્ષા ઉપયોગ રહિતપણે થઈ શકતી નથી. બાકી વાચનાદિ ઉપયોગ વિના થઈ શકે છે તેથી સૂત્રમાં ણો અણુપ્પેહાણ કહ્યું છે. અનુપયોગ અવસ્થા દ્રવ્ય કહેવાય છે. જ્ઞાન છે પણ ઉપયોગ નથી તેથી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેલ છે. ઉપયોગપૂર્વકની અનુપ્રેક્ષા ભાવઆવશ્યક કહેવાય છે.

શ્રુતના ગુણોમાં અહીનાક્ષર ગુણ કહેવાનું કારણ એ છે કે અક્ષરોની ન્યૂનાધિકતા કે ઉચ્ચારણની અનુચિતતાથી અર્થમાં તફાવત થઈ જાય છે. અર્થમાં ભેદ થવાથી ક્રિયા ભેદ થાય છે અને તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થતાં અનંત સંસારની પ્રાપ્તિ થાય. ઘોષસમ વિશેષણ શિક્ષાકાલ આશ્રયી છે અને પરિપૂર્ણ ઘોષ-પરાવર્તન કાલની અપેક્ષાએ છે.

આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યક સંબંધી નયદષ્ટિઓ :-

૧૩ પેગમસ્સ ઈગો અણુવત્તો આગમઓ ઈગં દવ્વાવસ્સયં, દોણિણ અણુવત્તા આગમઓ દોણિણ દવ્વાવસ્સયાઈં, તિણિણ અણુવત્તા આગમઓ તિણિણ દવ્વાવસ્સયાઈં, ઈવં જાવઙ્યા અણુવત્તા તાવઙ્યાઈં તાઈં પેગમસ્સ આગમઓ દવ્વાવસ્સયાઈં । ઈવમેવ વવહારસ્સ વિ ।

સંગહસ્સ ઈગો વા અણેગા વા અણુવત્તો વા અણુવત્તા વા આગમઓ દવ્વાવસ્સયં વા દવ્વાવસ્સયાણિ વા સે ઈગો દવ્વાવસ્સય । ડજ્જુસુયસ્સ ઈ ગો અણુવત્તો આગમઓ ઈગં દવ્વાવસ્સયં, પુહુત્તં ણેચ્છઈ ।

તિણ્હં સહ્ણયાણં જાણઈ અણુવત્તે અવત્થુ । કમ્હા ? જઈ જાણઈ અણુવત્તે ણ ભવઈ । સે તં આગમઓ દવ્વાવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :- પેગમસ્સ = નૈગમ નયના મતે, ઈગો = એક, અણુવત્તો = અનુપયુક્ત આત્મા, આગમઓ = આગમથી, ઈગં દવ્વાવસ્સયં = એક દ્રવ્યઆવશ્યક છે, ઈવં = આ રીતે, જાવઙ્યા = જેટલા, અણુવત્તા = અનુપયુક્ત આત્મા, તાવઙ્યાઈં = તેટલા, તાઈં = તે, ઈવમેવ = આ પ્રમાણે-નૈગમનયની જેમ, વવહારસ્સ વિ = વ્યવહારનયની મંતવ્યતા જાણવી.

સંગહસ્સ = સંગ્રહનયના મતે, ઈગો = એક, અણેગા = અનેક, અણુવત્તો = અનુપયુક્ત અણુવત્તા = અનુપયુક્ત આત્માઓ, ડજ્જુસુયસ્સ = ઋજુસૂત્રનયના મતે, પુહુત્તં = પૃથક્ત્વ, બહુત્વ, ભેદને, ણેચ્છઈ = ઈચ્છતો નથી.

તિણ્હં = ત્રણે, સહ્ણયાણં = શબ્દનયો, જાણઈ = જ્ઞાયક, અવત્થુ = અવસ્તુ માને છે, કમ્હા = શામાટે ? જઈ = જો, ણ ભવઈ = ન હોય.

ભાવાર્થ :- નૈગમ નયના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા, આગમથી-જ્ઞાનાપેક્ષયા એક દ્રવ્ય આવશ્યક છે. બે અનુપયુક્ત આત્મા, જ્ઞાનાપેક્ષયા બે દ્રવ્ય આવશ્યક છે. ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા, આગમથી ત્રણ દ્રવ્ય આવશ્યક છે. આ રીતે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા, તેટલા આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક છે, તેવું નૈગમનયનું મંતવ્ય છે. નૈગમનયની જેમ જ વ્યવહાર નય આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ભેદો સ્વીકારે છે.

સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહ નય એક અનુપયુક્ત આત્મા એક અને અનેક અનુપયુક્ત

આત્મા અનેક આગમતઃ દ્રવ્ય છે, તેવા કથનનો સ્વીકાર કરતો નથી. તે બધા અનુપયુક્ત આત્માને એક દ્રવ્યાવશ્યક રૂપે માને છે. ઋજુસૂત્ર નય પૃથક્ત્વ-ભેદને સ્વીકારતો નથી. તેથી તેના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા જ્ઞાનાપેક્ષયા એક દ્રવ્ય આવશ્યક છે(વર્તમાનકાલીન એક જ આગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યકનો તે સ્વીકાર કરે છે.)

ત્રણે શબ્દનય, [શબ્દનય, સમભિરૂઢ નય અને એવંભૂતનય] જ્ઞાયક અનુપયુક્ત હોય તો તેને અવસ્તુ, અસત્ માને છે. જે જ્ઞાયક હોય તે ઉપયોગ શૂન્ય હોય શકે નહીં અને જો ઉપયોગ શૂન્ય હોય તો તે જ્ઞાયક કહેવાય નહીં. આ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

નય :- વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે. એક સમયે એક જ ધર્મનું કથન થઈ શકે, તેથી અન્ય ધર્મને ગૌણ કરી એક ધર્મને મુખ્યતાએ જે ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. વસ્તુમાં અનંત ધર્મો હોવાથી નયો પણ અનંત થાય છતાં સુગમતાથી બોધ કરાવવા તેને સાત વિભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે, તે જ સાત નય રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) **નૈગમનય :-** વસ્તુમાં રહેલ સામાન્ય અને વિશેષ બંને ધર્મોનો સ્વીકાર કરે છે. તે અનેક પ્રકારે વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. વિશેષરૂપ ભેદને પ્રધાન બનાવી આ નય જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલા આગમ દ્રવ્ય આવશ્યકને સ્વીકારે છે.

(૨) **વ્યવહારનય :-** સંગ્રહનય દ્વારા ગૃહીત પદાર્થમાં વિધિપૂર્વક વિભાગ જે અભિપ્રાયથી કરવામાં આવે તે અભિપ્રાયને વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે. આ નય લોકવ્યવહારને પ્રધાનતા આપે છે. તે વ્યવહારમાં 'વિશેષ' ઉપકારી છે. પાણી લાવવું હોય તો ઘટ વિશેષમાં લાવી શકાય, ઘટત્વ સામાન્યથી કાર્ય થઈ શકતું નથી. વ્યવહારનય 'વિશેષ'ને જ માન્ય કરે છે તેથી વિશેષગ્રાહીનૈગમનય જેવું જ તેનું વક્તવ્ય છે. તે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા, તેટલા આગમ દ્રવ્યઆવશ્યકને સ્વીકારે છે.

નૈગમનય જેવી જ પ્રરૂપણા હોવાથી સૂત્રકારે ક્રમપ્રાપ્ત સંગ્રહનયને છોડી વ્યવહાર નયનું પહેલા કથન કર્યું છે. બાકી સાત નયમાં સંગ્રહનય બીજા ક્રમે અને વ્યવહાર નય ત્રીજા ક્રમે છે.

(૩) **સંગ્રહનય :-** પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહેલ વિશેષ ધર્મોને ગૌણ કરીને સામાન્યને સ્વીકારી પ્રત્યેક પદાર્થને એકરૂપે સ્વીકારે તેને સંગ્રહનય કહે છે. અનેક ઉપયોગ શૂન્ય આત્માઓમાં અનુપયુક્તત્વ એક સમાન છે તે સામાન્યને લક્ષ્યમાં રાખી સંગ્રહનય એક આગમ દ્રવ્યઆવશ્યકને સ્વીકારે છે.

(૪) **ઋજુસૂત્રનય :-** જે કેવળ વર્તમાન અને સ્વકીય પર્યાયને સ્વીકારે તેને ઋજુસૂત્રનય કહે છે, તેના મતે અતીતકાલ વિનષ્ટ છે, અનાગતકાળ અનુત્પન્ન છે, તેથી તે વર્તમાન પર્યાયને જ સ્વીકારે છે. વર્તમાન પર્યાય એક સમયની જ હોવાથી એક છે. તેથી આ નય અનેકતાને સ્વીકારતો નથી, તેના મતે આગમ દ્રવ્ય આવશ્યક એક જ છે, અનેક નહીં.

(૫, ૬, ૭) **શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂત નય :-** આ ત્રણે નય શબ્દ પ્રધાન છે. તેના મતે

જ્ઞાતૃત્વ અને અનુપયુક્તત્વનો સમન્વય સંભવિત નથી. જ્ઞાતા હોય તો અનુપયુક્ત ન હોય અને અનુપયુક્ત હોય તો જ્ઞાતા ન કહેવાય. તે ત્રણેના મતે દ્રવ્યઆવશ્યક પ્રરૂપણા અસત્ છે.

આ રીતે આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક સંબંધી નયોનું મંતવ્ય જાણવું. સાતે નયના સ્વરૂપની વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ પ્રકરણ એકતાલીસમું- નય અધિકાર.

નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૪ સે કિં તં નોઆગમઓ દ્વાવસ્સયં ?

નોઆગમતો દ્વાવસ્સયં તિવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- જાળગસરીરદ્વાવસ્સયં, ભવિયસરીરદ્વાવસ્સયં, જાળગસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તં દ્વાવસ્સયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાવશ્યક (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યક (૩) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ભેદનું કથન છે. અહીં 'નો' શબ્દ સર્વથા નિષેધ અને એકદેશ નિષેધ બંને અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પ્રથમ બે ભેદ જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સર્વથા જ્ઞાનનો અભાવ છે, તેથી નોઆગમથી કહ્યું છે. ભૂત-ભાવિનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય કહેલ છે. ઉભય વ્યતિરિક્ત નોઆગમ દ્રવ્ય આવશ્યક રૂપ ત્રીજા ભેદમાં આવશ્યક શબ્દ અન્ય જે જે અર્થમાં, પ્રવૃત્તિમાં પ્રયુક્ત હોય, તે સર્વનું ગ્રહણ કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે બે ભેદ જ્ઞાનાભાવ અપેક્ષાએ છે અને ત્રીજો ભેદ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ છે. શાસ્ત્રકાર આ ત્રણે ભેદનું કમથી વર્ણન હવે પછીના સૂત્રોમાં કરે છે.

જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૫ સે કિં તં જાળગસરીરદ્વાવસ્સયં ?

જાળગસરીરદ્વાવસ્સયં- આવસ્સણ ત્તિ પદત્થાધિકારજાળગસ્સ જં સરીરયં વવગયચુયચાવિયચત્તદેહં જીવવિપ્પજઠં સેજ્જાગયં વા સંથારગયં વા સિદ્ધસિલાતલગયં વા પાસિત્તા ણં કોઙ્ગ ભણેજ્જા-અહો ! ણં ઙ્ગમેણં સરીરસમુસ્સણં જિણદિટ્ઠેણં ભાવેણં આવસ્સણ ત્તિ પયં આઘવિયં પળ્ણવિયં પરૂવિયં ઢંસિયં ણિઢંસિયં ઉવઢંસિયં । જહા કો ઢિટ્ઠંતો ? અયં મહુકુંભે

આસી, અયં ઘયકુંભે આસી । સે તં જાણગસરીરદવ્વા- વસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :- આવસ્સણ ત્તિ = આવશ્યક એવા, પદત્થાધિકાર = પદના અર્થાધિકારને, જાણગસ્સ = જાણનાર, જં સરીર યં = જે શરીર, વવગય = વ્યપગત- ચૈતન્ય રહિત, ચુય = ચ્યુત-આયુષ્યકર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી દસ પ્રાણથી રહિત, નિર્જવ શરીર, ચાવિય = ચ્યાવિત, વિષ વગેરે દ્વારા આયુષ્ય પૂરું થઈ જતાં, નિર્જવ થયેલ શરીર, ચત્તદેહં = ત્યક્ત દેહ, સંલેખના-સંથારાપૂર્વક સ્વેચ્છાએ ત્યાગેલ શરીર, જીવવિપ્પજઢં = જીવવિપ્રમુક્ત, જીવ દ્વારા પરિત્યક્ત શરીર, સેજ્જાગયં = શચ્યાગત- શરીરપ્રમાણ લાંબી પહોળી પાટ-પર સ્થિત, સંથારગયં = સંસ્તારકગત-અઢીહાથ પહોળી પાટ-પથારી પર સ્થિત, સિદ્ધસિલાતલગયં = સિદ્ધશિલાગત-અનશન અંગીકાર કરેલ સ્થાન પર સ્થિત (મૃત શરીરને), પાસિત્તા = જોઈને, કોઈ ભણેજ્જા = કોઈ કહે કે, અહો = અહો ! હમેણં = આ, સરીરસમુસ્સણં = શરીર સંઘાતે (સમુદાયથી), જિણદિદ્દેણં = જિનોપદિષ્ટ, ભાવેણં = ભાવથી, આવસ્સણ ત્તિ પયં = આવશ્યક એ પદનું, આઘવિયં = (ગુરુ પાસેથી) અધ્યયન કર્યું હતું, પણ્ણવિયં = સામાન્યરૂપે શિષ્યોને પ્રજ્ઞાપિત કરાવ્યું હતું, પરૂવિયં = વિશેષરૂપથી સમજાવ્યું હતું, દંસિયં = પોતાના આચરણ દ્વારા બતાવ્યું હતું, ણિદંસિયં = અક્ષમ શિષ્યોને આવશ્યક પદ ગ્રહણ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ઉવદંસિયં = નય-યુક્તિઓ દ્વારા આવશ્યકપદના અર્થ શિષ્યોને અવધારણ કરાવ્યા હતા, જહા = જેમ, કો દિદ્દંતો ? = કોઈ દષ્ટાંત છે ? અયં = આ, મહુકુંભે = મધુકુંભ, આસી = હતો, અયં ઘયકુંભે આસી = આ ધીનો ઘડો હતો, સે તં જાણગસરીરદવ્વાયસ્સયં = આવું જ્ઞાયક શરીરદ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યક એ પદના અર્થાધિકાર જાણનારના વ્યપગત, ચ્યુત-ચ્યાવિત, ત્યક્ત, જીવરહિત શરીરને શચ્યાગત, સંસ્તારકગત, સિદ્ધશિલાગત-જે સ્થાન પર સંથારો કર્યો હોય તે સ્થાન પર (મૃત શરીરને) સ્થિત જોઈ, કોઈ કહે, અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સમુદાયે જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુસાર આવશ્યકપદનું ગુરુ પાસેથી અધ્યયન કર્યું હતું, શિષ્યોને પ્રજ્ઞાપિત કર્યું હતું, વિશેષ રૂપે સમજાવ્યું હતું, પોતાના આચરણ દ્વારા શિષ્યોને બતાવ્યું હતું, અક્ષમ શિષ્યોને 'આવશ્યક' પદના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, નય-યુક્તિઓ દ્વારા શિષ્યોને અવધારણ કરાવ્યું હતું. તેવું આ મૃત શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- આ વાતને સમર્થન આપતું કોઈ દષ્ટાંત છે ?

ઉત્તર- આચાર્ય ઉત્તર આપે છે. હા, 'આ ધીનો ઘડો હતો, ' આ મધનો ઘડો હતો.' આ રીતે જ્ઞાયક દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

જેણે પહેલા વિધિપૂર્વક 'આવશ્યક સૂત્ર'નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અત્યારે તેનું આ મૃત શરીર

આવશ્યકસૂત્રના જ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે, વર્તમાનમાં આ મૃત શરીરમાં ચેતના—જ્ઞાન નથી પરંતુ ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ ભૂતકાલીન આવશ્યક પર્યાયનું તે કારણ હતું. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે. લોક વ્યવહાર પણ તેવો છે. તે દષ્ટાંત દ્વારા સૂચવ્યું છે. પહેલા જે ઘડામાં મધ કે ઘી ભરવામાં આવતું હોય, વર્તમાનમાં તેમાં મધ કે ઘી ન ભરવા છતાં 'આ મધનો ઘડો છે,' 'આ ઘીનો ઘડો છે,' તેવો પ્રયોગ વ્યવહારમાં જોવા મળે છે. તે જ રીતે આ નિર્જીવ શય્યાગત શરીર ભૂતકાલીન આવશ્યકજ્ઞાન પર્યાયનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

સૂત્રમાં 'અહો' શબ્દ દૈન્ય, વિસ્મય અને આમંત્રણ આ ત્રણ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. આ શરીર અનિત્ય છે માટે દૈન્યઅર્થ, આ નિર્જીવ શરીરે આવશ્યકને જાણ્યું હતું તેથી વિસ્મય અર્થ અને જુઓ ! આ શરીર સંઘાતે આવશ્યક શાસ્ત્રનું જ્ઞાનપ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમ પરિચિતોને આમંત્રણ આપવા માટે 'અહો'નો પ્રયોગ થયો છે.

ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૬ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં ?

ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં- જે જીવે જોણિજમ્મણણિક્ખંતે ઇમેણં ચેવ સરીર- સમુસ્સણં આત્તણં જિણોવદિટ્ટેણં ભાવેણં આવસ્સણં તિ પયં સેયકાલે સિક્ખિસ્સઈ, ણ તાવ સિક્ખઈ । જહા કો દિટ્ઠંતો ? અયં મહુકુંભે ભવિસ્સઈ, અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સઈ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :-જે જીવે = જે જીવે, જોણિ = યોનિમાંથી, જમ્મણ = જન્મ સમયે, ણિક્ખંતે = નીકળ્યો છે, ઇમેણં = આ, સરીરસમુસ્સણં = શરીર સમુદાય વડે, આત્તણં = પ્રાપ્ત, જિણોવદિટ્ટેણં = જિનોપદિષ્ટ, ભાવેણં = ભાવથી, આવસ્સણ તિ પયં = આવશ્યક પદને, સેયકાલે = ભવિષ્યકાળમાં, સિક્ખિસ્સઈ = શીખશે, ણ તાવ સિક્ખઈ = વર્તમાનમાં શીખતો નથી, જહા = તે માટે, કો દિટ્ઠંતો = શું દષ્ટાંત છે? અયં = આ, મહુકુંભે ભવિસ્સઈ = આ મધુકુંભ થશે, અયં ઘય કુંભે ભવિસ્સઈ = આ ઘી ભરવાનો ઘટ થશે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે યોનિસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી જન્મને ધારણ કર્યો છે તેવું બાળક, તે પ્રાપ્ત શરીર સમુદાય દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર આવશ્યકપદ ભવિષ્યમાં શીખશે, વર્તમાનમાં શીખતો નથી, જીવના તે શરીરને ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહે છે.

પ્રશ્ન- તે માટે કોઈ દષ્ટાંત છે ?

ઉત્તર- આ મધુકુંભ થશે, આ ઘૃતકુંભ થશે. આવું ભવ્ય શરીર દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

ભવિષ્યમાં આવશ્યક પદને જે શીખવાના છે તેવા જીવનું-બાળકનું શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. ભાવિનિ ભૂતવદુપચાર: ભૂતકાળની જેમ ભાવી-ભવિષ્યમાં પણ ઉપચાર કરાય છે. આ બાળકનું શરીર ભવિષ્યમાં આવશ્યકજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું કારણ બનવાનું છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેલ છે. જેમ ભવિષ્યમાં કોઈ ઘડામાં મધ કે ઘી ભરવાનું હોય, વર્તમાનમાં તેમાં મધ કે ઘી ભર્યું ન હોવા છતાં વર્તમાનમાં તે ઘડા માટે 'આ મધનો ઘડો છે,' 'આ ઘી નો ઘડો છે' તેવો વ્યવહાર થાય છે, તેમ ભવિષ્યમાં આવશ્યક પદને શીખશે, તેવા આ બાળકાદિના શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક' કહે છે.

જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૭ સે કિં તં જાણગસરીરભવિયસરીરવતિરિક્તે દવ્વાવસ્સણ ?

જાણગસરીરભવિયસરીરવરિક્તે દવ્વાવસ્સણ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-લોહ્ણકુપ્પાવયણિણ, લોહ્ણત્તરિણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) લૌકિક (૨) કુપ્રાવચનિક (૩) લોકોત્તરિક.

વિવેચન :-

નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના આ ત્રીજા ભેદમાં, ભૂત અને ભાવિની અપેક્ષા સિવાય જેટલા નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક હોય, તે સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. તે સર્વને ત્રણ ભેદમાં વિભાજિત કર્યા છે- (૧) લૌકિક આવશ્યક ક્રિયાઓ (૨) કુપ્રાવચનિક આવશ્યક ક્રિયાઓ (૩) વીતરાગમાર્ગની આવશ્યક ક્રિયાઓ.

લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યક :-

૧૮ સે કિં તં લોહ્ણયં દવ્વાવસ્સયં ?

લોહ્ણયં દવ્વાવસ્સયં- જે ઇમે રાઈસર-તલવર-માહંબિય-કોહુંબિય-ઈબ્બ-સેટ્ટિ- સેણાવહ-સત્થવાહપ્પભિહ્ણો કલ્લં પાહ્ણપ્પભાયાણ રયણીણ સુવિમલાણ ફુલ્લુપ્પલ- કમલકોમલુમ્મિલ્લિયમ્મિ અહપંહુરે પભાણ રત્તાસોગપ્પગાસકિંસુય

સુયમુહગુંજદ્ધરાગ સરિસે કમલાગર-ળલિણિસંડબોહૈ ઉટ્ટિયમ્મિ સૂરે સહસ્સરસ્સિમ્મિ દિળયરે તેયસા જલંતે મુહધોયળ-દંતપક્ખાલળ-તેલ્લળહાળ-ફણિહ-સિદ્ધત્થય-હરિયાલિયઅદ્દાગ-ધૂવ-પુપ્ફ-મલ્લ-ગંધ-તંબોલ-વત્થમાઙ્ગાઙ્ગાં દવ્વાવસ્સયાઙ્ગાં કરેત્તા તઓ પચ્છા રાયકુલં વા દેવકુલં વા આરામં વા ઉજ્જાણં વા સભં વા પવં વા ગચ્છંતિ । સે તં લોઙ્ગયં દવ્વાવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :-લોઙ્ગયં દવ્વાવસ્સયં = લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યક, જે ઇમે = જે આ, રાઈસર = રાજેશ્વર, ચક્રવર્તી વાસુદેવ વગેરે અથવા રાજા, ઈશ્વર એટલે યુવરાજ, અમાત્ય વગેરે, તલવર = તલવર, રાજા દ્વારા પ્રદત સુવર્ણપદને મસ્તક ઉપર ધારણ કરનાર, માડંબિય = માડંબિક જેની આસપાસ અન્ય ગામ ન હોય તે અથવા વિખરાયેલ જનાશ્રય વિશેષને મડંબ કહે છે, તેના અધિપતિ, કોડુંબિય = કૌટુંબિક, અનેક કુટુંબોનું પાલન કરનાર, ઇભ્મ = ઈભ્ય, ઈભ એટલે હાથી-જેની પાસે હાથી પ્રમાણ દ્રવ્ય હોય તે, સેટ્ટિ = શ્રેષ્ઠી-કોટયાધીશ અથવા રાજાએ નગરશેઠની પદવી તથા સુવર્ણપદ આપ્યો હોય તે, સેણાવઙ્ગ = સેનાપતિ, સત્થવાહ = સાર્થવાહ-ક્રય-વિક્રય અર્થે દ્રવ્ય સમૂહ લઈ, જે અન્ય વ્યાપારીઓ સાથે દેશાન્તરમાં જાય તે, પ્પભિઙ્ગો = વગેરે, કલ્લં = સામાન્યરૂપે પ્રભાતે, (હવે પ્રભાતની વિશેષ અવસ્થાઓ કહે છે.) પાઠપ્પમાયાઙ્ગ = પ્રભાતની પ્રથમ અવસ્થા, પ્રભાતની આત્મા પ્રાદુર્ભૂત થતી હોય તે. લગભગ સવારના ચાર વાગ્યાનો સમય, રયણીઙ્ગ સુવિમલાઙ્ગ = સુવિમલ રાત્રિ, પહેલા કરતાં વધુ સ્પષ્ટ પ્રકાશ થાય તેવી પ્રભાતની બીજી અવસ્થા. જેને 'પો ફાટવો' અથવા ભળભાખળાનો સમય કહે છે, ફુલ્લુપ્પલ = ઉત્પલ-કમળ, ફુલ્લુ-કાંઈક વિકસિત હોય, કમલ = મૃગવિશેષના, કોમલ = કોમળ નયનો, ઉમ્મિલ્લિયમ્મિ = ઉન્મીલિત(કાંઈક ખુલેલા), અહપંડુરે = યથાયોગ્ય પીત મિશ્રિત શ્વેતવર્ણ યુક્ત, પમાઙ્ગ = પ્રભાત, (આવી પ્રભાતની બીજી અવસ્થા પસાર થાય ત્યારે ત્રીજી અવસ્થા આવે છે.), રત્તાસોગ = રક્ત અશોકવૃક્ષ, પગાસ = પલાસ, કિંસુય = પુષ્પ કિંશુક-કેસુડાનું, સુયમુહ = પોપટનું મુખ(ચાંચ), ગુંજદ્ધ = ચણોઠીના અર્ધભાગ, રાગ સરિસો = સમાન રક્ત, કમલાગર = જળાશય, કમળોની ખાણ-કમળોના ઉત્પત્તિસ્થાન એવા સરોવરવર્તી, ળલિણિસંડ = કમળવનો, બોહૈ = બોધક-વિકસિત કરનાર, ઉટ્ટિયમ્મિ = ઉદય થાય ત્યારે, સૂરે = સૂર્યનો, સહસ્સરસ્સિમ્મિ = સહસ્ર-હજારો, રશ્મિ-કિરણોથી, દિળયરે = દિનકર-દિવસ વિધાયક, તેયસા = તેજથી, જલંતં = જ્વલંત-દેદીપ્ત્યાન, મુહધોયળ = મુખધોવન, દંતપક્ખાલળ = દંત પ્રક્ષાલન, તેલ્લ = તેલમાલિશ, ળહાળ = સ્નાન, ફણિહ = દાંતિયાથી વાળ ઓળવા, સિદ્ધત્થય = સરસવ, હરિયાલિય = દુર્વા (નુ પ્રક્ષેપણ), અદ્દાગ = અરિસામાં મુખ જોવું, ધૂવ = ધૂપ કરવો, ધૂપથી વસ્ત્રને સુવાસિત કરવા, પુપ્ફમલ્લ = પુષ્પમાળા ધારણ કરવી, ગંધ = સુગંધિત, તંબોલ = પાનખાવું, વત્થમાઙ્ગાઙ્ગાં = વસ્ત્ર પહેરવા વગેરે, દવ્વાવસ્સયાઙ્ગાં = દ્રવ્ય આવશ્યક, કરેત્તા = કરીને, તઓ પચ્છા = ત્યારપછી, રાયકુલં = રાજસભામાં, દેવકુલં = દેવાલયમાં, આરામં = આરામગૃહમાં, ઉજ્જાણં = ઉદ્યાનમાં, સભં = સભામાં, પવં = પરબે, ગચ્છંતિ = જાય છે, સે તં લોઙ્ગયં દવ્વાવસ્સયં = તે લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે આ રાજેશ્વર અથવા રાજા, ઈશ્વર, તલવર, માડબિક, કૌટુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ વગેરે રાત્રિવ્યતીત થાય ત્યારે, પ્રભાતકાલીન કિંચિન્માત્ર પ્રકાશ થાય, પહેલાની અપેક્ષાએ વધુ સ્કૂટ પ્રકાશ થાય, વિકસિત કમળપત્રો તેમજ મૃગના નયનોના ઈષદ્ ઉન્મીલનયુક્ત, યથાયોગ્ય પીતમિશ્રિત શ્વેતવર્ણયુક્ત, પ્રભાત થાય ત્યારે તથા રક્ત અશોકવૃક્ષ, પલાશપુષ્પ, પોપટની ચાંચ, ચણોઠીના અર્ધભાગ સમાન રક્ત, સરોવરવર્તી કમળવનોને વિકસિત કરનાર, પોતાના હજારો કિરણોથી દિવસવિધાયક તેજથી દેદીપ્યાન સૂર્ય ઉદિત થાય ત્યારે મુખધોવું, દંતપ્રક્ષાલન, તેલમાલિશ, સ્નાન, દાંતિયાથી વાળ ઓળવા, મંગલ માટે સરસવ, દુર્વા વગેરેનું પ્રક્ષેપણ કરવું, દર્પણમાં મુખ જોવું, ધૂપ દ્વારા વસ્ત્રને સુવાસિત કરવા, પુષ્પ અને પુષ્પમાળાને ધારણ કરવી, પાન ખાવું, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવા વગેરે દ્રવ્ય આવશ્યક કરી રાજસભા, દેવાલય, આરામ ગૃહ, ઉદ્યાન, સભા અથવા પરબ તરફ જાય છે. તે લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

વિવેચન :-

સંસારી લોકો દ્વારા આવશ્યક કૃત્ય રૂપે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તે, સર્વ લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે. દંતપ્રક્ષાલન, સ્નાન વગેરે આવશ્યક કૃત્યોને મોક્ષ પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આવશ્યકની અપ્રધાનતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કહેલ છે. મોક્ષનું પ્રધાનકારણ ભાવ આવશ્યક છે. અપ્પાહણે દવ્વસદ્દોત્થિ અપ્રધાન અર્થમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે. સ્નાનાદિ દૈનિક આવશ્યક કૃત્ય મોક્ષમાર્ગમાં અપ્રધાન છે. તેથી દ્રવ્ય કહેલ છે. તેમાં આગમ રૂપતા નથી, પ્રવૃત્તિરૂપતા છે. તેથી તેને 'નોઆગમતઃ'ના ભેદમાં કહેલ છે.

કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક :-

૧૯ સે કિં તં કુપ્પાવચનિયં દવ્વાવસ્સયં ?

કુપ્પાવચનિયં દવ્વાવસ્સયં જે ઇમે ચરગ-ચીરિગ-ચમ્મખંડિય-ભિચ્છુંડગ-પંડુરંગ-ગોતમ-ગોવ્વતિય-ગિહિધમ્મ-ધમ્મચિંતગ-અવિરુદ્ધ-વિરુદ્ધ-વુદ્ધ-સાવગપ્પભિદ્ધયો પાસંહત્થા કલ્લં પાઠપ્પભાયાએ રયણીએ જાવ તેયસા જલંતે ઇંદસ્સ વા ખંદસ્સ વા રુદ્ધસ્સ વા સિવસ્સ વા વેસમણસ્સ વા દેવસ્સ વા ણાગસ્સ વા જક્ખસ્સ વા ભૂયસ્સ વા મુગુંદસ્સ વા અજ્જાએ વા કોટ્ટકિરિયાએ વા ઉવલેવણ-સમ્મજ્જણાઽઽવરિસણ-ધૂવ- પુપ્ફ-ગંધ-મલ્લાઇયાઇં દવ્વાવસ્સયાઇં કરંતિ । સે તં કુપ્પાવચનિયં દવ્વા- વસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :-કુપ્પાવચનિયં = કુપ્રાવાચનિક, દવ્વાવસ્સયં = દ્રવ્ય આવશ્યક, જે = જે, ઇમે = આ, ચરગ = ચરક-સાથે મળી ભિક્ષા માંગનાર અથવા ખાતા-ખાતા ચાલનાર, ચીરિગ = ચીરિક-માર્ગમાં પડેલ ચીથરાઓને પહેરનાર, ચમ્મખંડિયં = ચર્મખંડિક-ચામડાના વસ્ત્ર પહેનાર અથવા જેના સમસ્ત ઉપકરણ ચામડાના હોય તે, ભિચ્છુંડગ = પોતાની પાલિત ગાયના દૂધાદિથી નહીં પરંતુ ભિક્ષા પ્રાપ્ત

અન્નથી જ ઉદરપૂર્તિ કરનાર અથવા સુગતના શાસનને માનનાર, **પંડુરંગ** = પાંડુરંગ = શરીર પર ભસ્મ લગાડનાર, **ગૌતમ** = ગૌતમ-બળદને કોડીની માળાઓથી વિભૂષિત કરી, તેની વિસ્મયકારી ચાલ બતાવી ભિક્ષા લેનાર, **ગોવ્વતિય** = ગોવ્રતિક-ગાયની સાથે રહી, ગાય સાથે ગામની બહાર નીકળી, ગાય બેસે ત્યારે બેસવું, ઊઠે ત્યારે ઊઠવું, ચરે ત્યારે ફરાળ કરવું અને ગાય જ્યારે પાણી પીવે ત્યારે પાણી પીવું, તેવું શ્રોત્ર લેનાર, **ગિહિધમ્મ** = ગૃહીધર્મ-ગૃહસ્થધર્મી, ગૃહસ્થ, **ધમ્મચિંતગ** = ધર્મસંહિતાના વિચારક, **અવિરુદ્ધ** = અવિરુદ્ધ-દેવ-રાજા-માતા-પિતા, પશુ, પક્ષી વગેરેનો સમાનરૂપે વિનય કરનાર, વિનયવાદી મિથ્યાદષ્ટિ, **વિરુદ્ધ** = વિરુદ્ધ-પુણ્ય, પાપ વગેરેને માનનાર ક્રિયાવાદી, **વુદ્ધ-સાવગ** = વૃદ્ધશ્રાવક - બ્રાહ્મણ-ભરતચક્રવર્તીએ પોતાના શાસનકાળમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ સંભળાવે તે માટે તેઓની સ્થાપના કરી હતી. તેઓને પ્રાચીનતાની અપેક્ષાએ વૃદ્ધ કહ્યા છે અથવા વૃદ્ધાસ્થામાં દીક્ષા અંગીકાર કરી, તપસ્યા કરનાર શ્રાવક, **પ્પભિજ્યા** = વગેરે, **પાસંડત્યા** = પાષંડસ્થ-પાંખડી-મિથ્યા વ્રતોનું પાલન કરનાર, **કલ્લં** = પ્રભાત થાય ત્યારે, **પાઝપ્પમાયા** = પ્રભાતની આભા પ્રાદુર્ભૂત થાય ત્યારે, **રયણી** **જાવ તેયસા જલંતે** = રજની-રાત્રિ (વ્યતીત થાય), ત્યાંથી શરુ કરી તેજથી દેદીપ્યાન સૂર્ય ઉદય પામે, ત્યાં સુધીનું વર્ષન અહીં પૂર્વ સૂત્રથી લેવું, **ઈંદસ્સ** = ઈન્દ્ર, **ચંદસ્સ** = ચન્દ્ર-કાર્તિકેય, **રુદ્દસ્સ** = રુદ્ર-મહાદેવ, શંકર, **સિવસ્સ** = શિવ-વ્યંતરદેવ વિશેષ, **વેસમણસ્સ** = વૈશ્રમણ-કુબેર-ધનરક્ષક દેવ, **દેવસ્સ** = દેવ, **નાગસ્સ** = નાગકુમાર-ભવનપતિ દેવવિશેષ, **જક્ખસ્સ** = યક્ષ, **ભૂયસ્સ** = ભૂત-વ્યંતર દેવ વિશેષ, **મુગુંદસ્સ** = મુકુન્દ-બળદેવ, **અજ્જા** = આર્યાદેવી, **કોટ્ટકિરિયા** = મહિષાસુ મર્દકદેવીની, **ઉવલેવણ** = ઉપલેપન-તેલ-ઘી વગેરેનો લેપ કરવો, **સમ્મજ્જણા** = સંમાર્જના-વસ્ત્રખંડથી લૂછવું, **આવરિસણ** = આવર્ષણ-ગંધોદકથી અભિષેક કરવો, સ્નાન કરાવવું, **ધૂવ** = ધૂપ, **પુપ્પ** = પુષ્પ, **ગંધ** = ગંધ, **મલ્લાઈયાઈ** = પુષ્પ માળા આદિ દ્વારા (પૂજા કરવારૂપ), **દવ્વાવસ્સયાઈ** = દ્રવ્યાવશ્યક, **કરેતિ** = કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કુપ્રાવચનિ દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેઓ ચરક, ચીરિક, ચર્મખંડિક, ભિક્ષોદંડક, પાંડુરંગ, ગૌતમ, ગોવ્રતિક, ગૃહસ્થ, ધર્મચિંતક, વિનયવાદી, અક્રિયાવાદી, બ્રાહ્મણ અથવા વૃદ્ધ શ્રાવક વગેરે વિવિધ વ્રતધારક પાષંડીઓ રાત્રિ વ્યતીત થઈ પ્રભાત કાળે સૂર્ય ઉદય પામે ત્યારે ઈન્દ્ર, ચન્દ્ર, રુદ્ર, શિવ, વૈશ્રમણદેવ અથવા દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત, મુકુન્દ, આર્યાદેવી, કોટ્ટક્રિયાદેવી વગેરેની પ્રતિમાને ઉપલેપન, સમાર્જન, પ્રક્ષાલન, ધૂપ, પુષ્પ, ગંધ, માળા વગેરે દ્વારા પૂજા કરવા રૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કરે છે, તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

મોક્ષના કારણભૂત સિદ્ધાન્તોથી વિપરીત સિદ્ધાન્તોની પ્રરૂપણા તેમજ આચરણ કરનાર ચરક વગેરે કુપ્રાવચનિકોના આવશ્યકને કુપ્રાવચનિકદ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે. તેઓ ઈન્દ્રાદિની પ્રતિમાને ઉપલેપન કરવા રૂપ આવશ્યક કૃત્ય કરે છે, તેથી આવશ્યકપદ કહ્યું છે. આ ક્રિયામાં મોક્ષના સાધનભૂત ભાવ આવશ્યકની અપ્રધાનતા હોવાથી દ્રવ્ય છે. તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષાનો સર્વથા અભાવ છે અને પ્રવૃત્તિની પ્રમુખતા છે તેથી તેને નોઆગમતઃ કહ્યું છે.

લોકોત્તરિક દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૨૦ સે કિં તં લોગોત્તરિયં દવ્વાવસ્સયં ?

લોગોત્તરિયં દવ્વાવસ્સયં જે ઇમે સમણગુણમુક્કજોગી છક્કાય ણિરણુકંપા હયા ઇવ ઉદ્દામા, ગયા ઇવ ણિરંકુસા, ઘટ્ટા મટ્ટા તુપ્પોટ્ટા પંડરપડપાડરણા જિણાણં અણાણાણ સચ્છંદં વિહરિરુણં ઉભઓકાલં આવસ્સગસ્સ ઉવટ્ટંતિ । સે તં લોગુત્તરિયં દવ્વાવસ્સયં । સે તં જાણગસરીરભવિયસરીરવહરિત્તં દવ્વાવસ્સયં । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વાવસ્સયં । સે તં દવ્વાવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :-લોગોત્તરિયં = લોકોત્તરિક, દવ્વાવસ્સયં = દ્રવ્યાવશ્યક, સમણગુણ = શ્રમણ-ગુણથી, મુક્ક = મુક્ત, રહિત, જોગી = સાધુ, છક્કાય = છકાયજીવપ્રતિ, ણિરણુકંપા = અનુકંપારહિત હોવાથી, હયા = અશ્વની, ઇવ = જેમ, ઉદ્દામા = ઉદ્દામ-શીઘ્રગામી-જલ્દી ચાલનાર (ઈર્યા સમિતિ નહીં જાળવનાર), ગયા ઇવ = હાથીની જેમ, ણિરંકુસા = નિરંકુશ અર્થાત્ ગુરુની આજ્ઞામાં ન હોય, ઘટ્ટા = સ્નિગ્ધ પદાર્થ દ્વારા અંગ-પ્રત્યંગને મુલાયમ કરનાર, મટ્ટા = તેલ વગેરે લગાડી વાળ તથા શરીરને સંસ્કારિત કરનાર, તુપ્પોટ્ટા = તુપ-ઘી લગાડી હોઠને મુલાયમ રાખનાર, તુપ-ઘી વગેરે લગાડનાર, પંડુર = પંડર-ધોવે, પડ = પહેરવાના વસ્ત્ર, પાડરણા = પ્રાવરણ-પાથરવા-ઓઢવાના વસ્ત્રને, જિણાણં = જિનેશ્વરની, અણાણાણ = આજ્ઞા વિના, આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી, સચ્છંદં = સ્વચ્છંદપણે, વિહરિરુણં = વિચરણ કરનાર, ઉભઓ કાલં = ઉભયકાળ, સવારે અને સાંજે, આવસ્સગસ્સ = આવશ્યક કરવા, ઉવટ્ટંતિ = ઉદ્ભવંત હોય તે, સે તં લોગુત્તરિયં દવ્વાવસ્સયં = આ લોકોત્તરિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોત્તરિક દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે સાધુ શ્રમણગુણોથી રહિત હોય, છકાયજીવ પ્રત્યે અનુકંપા રહિત હોવાથી જેની ચાલ અશ્વની જેમ ઉદ્દામ હોય, હાથીની જેમ નિરંકુશ હોય, સ્નિગ્ધ પદાર્થના માલિશ દ્વારા અંગ-પ્રત્યંગને કોમળ રાખતા હોય, પાણીથી વારંવાર શરીરને ધોતા હોય અથવા તેલથી વાળ-શરીરને સંસ્કારિત કરતા હોય, હોઠને મુલાયમ રાખવા માખણ-ઘી લગાડતા હોય, પહેરવા-ઓઢવાના વસ્ત્રને ધોવામાં આસક્ત હોય, જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી, સ્વચ્છંદપણે વિચરનાર હોય તેવા સાધુ ઉભયકાળ આવશ્યક કરવા તત્પર થાય ત્યારે તેની તે ક્રિયા લોકોત્તરિક દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. આ તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક અને દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

વિવેચન :-

લોકમાં શ્રેષ્ઠ સાધુઓ દ્વારા આચરિત અને ઉત્કૃષ્ટ એવા જિનપ્રવચનમાં વર્ણિત હોવાથી આવશ્યકસૂત્ર લોકોત્તરિક કહેવાય છે. લોકોત્તરિક અને ભાવ આવશ્યકરૂપ હોવા છતાંએ અહીં તેને દ્રવ્ય

આવશ્યક કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે આવશ્યક કરનાર તે સાધુ શ્રમણગુણથી રહિત, સ્વચ્છંદ વિહારી, દ્રવ્યલિંગી છે. આવશ્યક કરવાની પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી તેને નોઆગમતઃ કહેલ છે. આ રીતે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું અને અંતે દ્રવ્ય આવશ્યક નિક્ષેપનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

ભાવાવશ્યક :-

૨૧ સે કિં તં ભાવાવસ્સયં ? ભાવાવસ્સયં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા-
આગમઓ ય, ણોઆગમઓ ય ।

શબ્દાર્થ :-ભાવાવસ્સયં = ભાવાવશ્યક, આગમઓ = આગમથી, જ્ઞાન-અધ્યયનની અપેક્ષાએ
ણોઆગમઓ = નોઆગમથી, પ્રવૃત્તિ-ક્રિયાની અપેક્ષા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવાવશ્યકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી ભાવાવશ્યક (૨)
નોઆગમથી ભાવાવશ્યક.

વિવેચન :-

વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી યુક્ત અર્થ, ભાવાવશ્યક કહેવાય છે અર્થાત્ જે શબ્દની જે અર્થક્રિયા હોય તેનાથી યુક્ત હોય તો તે ભાવાવશ્યક કહેવાય છે. જેમ ઈન્દ્રપણાના ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તે આદેશ પ્રત્યાદેશની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત હોય તે ભાવાવશ્યક કહેવાય. તેમ વિવક્ષિત ક્રિયાની સાથે ભાવાવશ્યક જે આવશ્યક કરાય તે ભાવાવશ્યક છે.

આગમતઃ ભાવાવશ્યક :-

૨૨ સે કિં તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ? આગમઓ ભાવાવસ્સયં જાણ્ણ
ઊવઝત્તે। સે ત્તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :-જાણ્ણ = જ્ઞાયક, આવશ્યક પદના જાણકાર હોય, ઊવઝત્તે = ઉપયુક્ત-તેમાં(તેના અર્થમાં)
ઉપયોગવાન હોય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યકપદના જ્ઞાતા હોય અને તેમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તે આગમથી ભાવાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

આવશ્યકના અર્થજ્ઞાનથી જનિત ઉપયોગને ભાવ કહેવામાં આવે છે, ભાવથી યુક્ત આવશ્યકને ભાવ આવશ્યક કહેવાય છે. આગમ એટલે જ્ઞાન, આવશ્યક પદના જ્ઞાનથી યુક્ત જ્ઞાતાને અહીં આગમથી આવશ્યક કહેલ છે. તે આવશ્યકના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોય તેને ભાવ આવશ્યક કહે છે. ઉપયોગ તે આત્માનો ગુણ છે. જ્ઞાતા ગુણી અને ઉપયોગ રૂપ ગુણમાં અભેદ હોવાથી તે આગમથી ભાવાવશ્યક કહેવાય છે.

નોઆગમતઃ ભાવાવશ્યક :-

૨૩ સે કિં તં નોઆગમઓ ભાવાવશ્યકયં ? નોઆગમઓ ભાવાવશ્યકયં તિવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- લોહ્યં, કુપ્પાવયણિયં, લોગુત્તરિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે- લૌકિક, કુપ્પાવયનિક અને લોકોત્તરિક.

લૌકિક ભાવાવશ્યક :-

૨૪ સે કિં તં લોહ્યં ભાવાવશ્યકયં ? લોહ્યં ભાવાવશ્યકયં પુવ્વણ્ણે ભારહં અવરણ્ણે રામાયણં । સે તં લોહ્યં ભાવાવશ્યકયં ।

શબ્દાર્થ :-લોહ્યં ભાવાવશ્યકયં = લૌકિક ભાવાવશ્યક, પુવ્વણ્ણે ભારહં = પૂર્વાહ્નમાં મહાભારત, અવરણ્ણે રામાયણં = અપરાહ્નમાં રામાયણની સ્વાધ્યાય કરવી તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લૌકિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વાહ્નકાળ-દિવસના પૂર્વભાગમાં મહાભારત અને અપરાહ્નકાળ-દિવસના પશ્ચાત્ ભાગમાં રામાયણનું વાંચન, શ્રવણરૂપ સ્વાધ્યાય કરવી, તે લૌકિક ભાવાવશ્યક કહેવાય છે. આ લૌકિક ભાવ આવશ્યકનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

લોકમાં આગમરૂપે માન્ય એવા મહાભારત-રામાયણ વગેરે ગ્રંથોનું વાંચન, શ્રવણ નિયત સમયે કરવું આવશ્યક છે, તેવો લોકવ્યવહાર જોવા મળે છે માટે તે લૌકિક આવશ્યક છે. તેના વાંચન-શ્રવણમાં વક્તા અને શ્રોતાનો ઉપયોગ હોવાથી તે ભાવ રૂપે છે. પાઠ કરવો તે પ્રવૃત્તિ રૂપ ક્રિયા હોવાથી તેને નો આગમથી કહેવાય છે. વ્યાખ્યાકારે કહ્યું છે કે કિરિયા આગમો ન હોઈ- ક્રિયા આગમરૂપ નથી, ક્રિયા રૂપ દેશમાં આગમતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે આવશ્યકના જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગયુક્ત આગમથી ભાવાવશ્યક

એક જ પ્રકારનો છે જ્યારે પ્રવૃત્તિ રૂપ નોઆગમથી ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે.

કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક :-

૨૫ સે કિં તં કુપ્પાવચણિયં ભાવાવસ્સયં ?

કુપ્પાવચણિયં ભાવાવસ્સયં જે इमे चरग-चीरिय जाव पासंडत्था इज्जंजलि-होम-जप्प-उंदुरुक्क-णमोक्कारमाइयाइं भावावस्सयाइं करंति । से तं कुप्पावचणियं भावावस्सयं ।

શબ્દાર્થ :- ભાવાવસ્સયં = ભાવાવશ્યક, इज्जं = ઈજ્યા-યજ્ઞ, अंजलि = અંજલિ-પાણીની અંજલિ, ઈજ્યાંજલિ એટલે યજ્ઞ અને તે નિમિત્તે જલધારા કરવી અથવા ઈજ્યા એટલે પૂજા, ગાયત્રી આદિના પાઠ પૂર્વક બ્રાહ્મણ દ્વારા કરાતી સંઘ્યોપાસના અને અંજલિ એટલે હાથ જોડી નમસ્કાર અથવા ઈજ્યા એટલે માતા-પિતા વગેરે ગુરુજનો-વડીલોને અંજલી એટલે નમસ્કાર કરવા, होम = હોમ, હવન, जप्प = જાપ, उंदुरुक्क = ધૂપપ્રક્ષેપ અથવા ઉન્દુ એટલે મુખ, रुक्क એટલે બળદ જેવો અવાજ-બળદ જેવો ધ્વનિ કરવો, णमोक्कारं = નમસ્કાર વંદન, आइयाइं = આદિ, વગેરે, भावावस्सयाइं = ભાવાવશ્યક, करंति = કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચરક, ચીરિકથી લઈ પાર્ષડસ્થ સુધીના કુપ્રાવચનિકો (સૂ.૧૮ પ્રમાણે) ઈજ્યા-યજ્ઞ, અંજલિ, હોમ-હવન, જાપ, ધૂપપ્રક્ષેપ અથવા બળદ જેવો ધ્વનિ, વંદના વગેરે ભાવાવશ્યક કરે છે, તે કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

મિથ્યાશાસ્ત્રને માનનાર ચરક, ચીરિક વગેરે કુપ્રાવચનિક છે. તેઓ નિશ્ચિત સમયે, નિયમિતરૂપે યજ્ઞાદિ આવશ્યક ક્રિયા કરે છે. તે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ અને શ્રદ્ધા હોવાથી તેમાં ભાવરૂપતા છે, તે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ જ્ઞાનરૂપ ન હોવાથી નોઆગમથી છે. આ રીતે કુપ્રાવચનિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક :-

૨૬ સે કિં તં લોગોત્તરિયં ભાવાવસ્સયં ?

લોગોત્તરિયં ભાવાવસ્સયં जण्णं इमं समणे वा समणी वा सावए वा साविया वा तच्चित्ते तम्मणे तल्लेसे तदज्झवसिए तत्तिव्वज्झवसाणे तदट्ठोवउत्ते तदप्पियकरणे तबभावणाभाविए अण्णत्थ कत्थइ मणं अकरेमाणे उभओकालं

આવસ્સયં કરેતિ, સે તં લોગોત્તરિયં ભાવાવસ્સયં । સે તં જોઆગમઓ ભાવાવસ્સયં ।
સે તં ભાવા- વસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :-લોગોત્તરિયં = લોકોત્તરિક, સમણે = શ્રમણ, સમણી = શ્રમણી, સાવણ = શ્રાવક, સાવિયા = શ્રાવિકા, તચ્ચિત્તે = દત્તચિત્ત, તમ્મણે = તેમાં જ મન એકાગ્ર કરી, તલ્લેસે = તે શુભલેશ્યા યુક્ત બની, તદજ્ઞવસિણ = તે અધ્યવસાયમય બની, તત્તિવ્વજ્ઞવસાણે = તે (આવશ્યકતાના) તીવ્ર અધ્યવસાયથી, તીવ્ર આત્મ પરિણામથી યુક્ત, તદદ્વોવડત્તે = તે આવશ્યકતાના અર્થમાં ઉપયુક્ત થઈને, તયપ્પિયકરણે = તદર્પિત કરણ યુક્ત થઈને (તેમાં શરીર નિયોજિત કરીને), તબ્ભાવણાભાવિણ = તેની-આવશ્યકની ભાવનાથી ભાવિત બની, અણ્ણત્થ = અન્યત્ર, કત્થઈ = ક્યાંય, મણં = મનને, અકરેમાણે = ન કરતાં અર્થાત્ અન્ય કોઈપણ વિષયમાં મનને જવા દીધા વિના, ઉભઓકાલં = ઉભયકાળ-સવારે અને સાંજે, આવસ્સયં કરેતિ = આવશ્યક કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દત્તચિત્ત બની, મનને એકાગ્ર કરી, શુભલેશ્યા અને તન્મય અધ્યવસાય યુક્ત બની, તીવ્ર આત્મ પરિણામથી, આવશ્યકના અર્થમાં ઉપયુક્ત બની, શરીરાદિ કરણને તેમાં અર્પિત કરી, તેની ભાવનાથી ભાવિત બની, અન્ય કોઈ વિષયમાં મનને જવા દીધા વિના જે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક કે શ્રાવિકા ઉભયકાળ આવશ્યક-પ્રતિક્રમણાદિ કરે છે. તે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યક છે. આ રીતે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યકના વક્તવ્યતાની પૂર્ણતા સાથે નોઆગમભાવાવશ્યક અને ભાવઆવશ્યકની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જે શ્રમણાદિ આવશ્યકમાં મન કેન્દ્રિત કરી ઉભયકાલ-સવારે અને સાંજે આવશ્યક કરે છે, તે લોકોત્તરિકભાવ આવશ્યક કહેવાય છે.

પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયા ચતુર્વિધ સંઘને અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે માટે તે આવશ્યક કહેવાય છે, આવશ્યકસૂત્ર જિનોપદિષ્ટ છે માટે લોકોત્તરિક છે, તેમાં વર્તમાને ઉપયોગ હોવાથી ભાવરૂપતા છે. તે પ્રતિક્રમણની ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ છે તેથી નોઆગમ છે. આ રીતે લોકોત્તરિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે આવશ્યકના ચારે નિક્ષેપ પૂર્ણ થયા.

આવશ્યકના પર્યાયવાચી નામ :-

૨૭ તસ્સ ણં ઇમે ઇગઢિયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ ।
તં જહા-

આવસ્સયં અવસ્સકરણિજ્જં, ધુવણિગ્ગહો વિસોહી ય ।
અજ્ઞયણછક્કવગ્ગો, ણાઓ આરાહણા મગ્ગો ॥૨॥

સમણેણ સાવણ ય, અવસ્સ-કાયવ્વયં હવઙ્ગ જમ્હા ।
અંતો અહો-ણિસિસ્સ ડ, તમ્હા આવસ્સયં ણામ ॥૩॥
સે તં આવસ્સયં ।

શબ્દાર્થ :—તસ્સ ણં = તે આવશ્યકના, ઇમે = આ, ણગટ્ટિયા = એક અર્થવાળા—એકાર્થક, ણાણાઘોસા = અનેક ઘોષ—સ્વરવાળા, ણાણાવંજણા = અનેક વ્યંજનવાળા, ણામધેજ્જા = અનેક નામ, ભવંતિ = છે.

આવસ્સયં = આવશ્યક, અવસ્સકરણિજ્જં = અવશ્યકરણીય, ધુવણિગ્ગહો = ધ્રુવનિગ્રહ, વિસોહી = વિશોધિ, અજ્ઞયણછક્કવગ્ગો = અધ્યયન—ષટ્કવર્ગ, ણાઓ = ન્યાય, આરાહણા = આરાધના, મગ્ગો = માર્ગ.

સમણેણ = શ્રમણો અને, સાવણ = શ્રાવકો દ્વારા, અવસ્સકાયવ્વયં = અવશ્ય કરવા યોગ્ય, હવઙ્ગ = હોય છે, જમ્હા = જેથી, અંતો = અંતે, અહો = દિવસના, ણિસિસ્સ = રાત્રિના, તમ્હા = તેથી, આવસ્સયં ણામં = તેનું નામ આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :— આ આવશ્યકના વિવિધ ઘોષ—સ્વરવાળા અને અનેક વ્યંજનવાળા, એકાર્થક એવા અનેક નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. આવશ્યક, ૨. અવશ્યકરણીય, ૩. ધ્રુવનિગ્રહ, ૪. વિશોધિ, ૫. અધ્યયન ષટ્કવર્ગ, ૬. ન્યાય, ૭. આરાધના, ૮. માર્ગ.

શ્રમણો અને શ્રાવકો દ્વારા દિવસ અને રાત્રિના અંત ભાગમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી તેનું નામ આવશ્યક છે. આ આવશ્યકનું સ્વરૂપ વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આવશ્યકના પર્યાયવાચી નામ બતાવ્યા છે. તે પૃથક્ પૃથક્ સ્વરવાળા અને અનેક પ્રકારના 'ક' કારાદિ વ્યંજનવાળા હોવાથી કિંચિત્ અર્થભેદ હોવા છતાં એકાર્થક, સમાનાર્થક છે.

(૧) **આવશ્યક :-** અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્ય આવશ્યક કહેવાય છે, સામાયિકાદિની સાધના ચતુર્વિધ સંઘને નિશ્ચિત્તરૂપે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી તે આવશ્યક કહેવાય છે.

(૨) **અવશ્યકરણીય :-** મુમુક્ષુ સાધકો દ્વારા તે અવશ્ય અનુષ્ટેય—આચરણીય હોવાથી તે અવશ્યકરણીય છે.

(૩) **ધ્રુવનિગ્રહ :-** કર્મ અને કર્મના ફળસ્વરૂપ આ સંસાર અનાદિ કાળથી છે અને અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અનંત પણ છે. તેથી તેને ધ્રુવ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવ એવા કર્મ અને સંસારનો આવશ્યક દ્વારા

નિગ્રહ થતો હોવાથી તે ધ્રુવનિગ્રહ કહેવાય છે.

(૪) વિશોધિ :- કર્મથી મલિન આત્માની વિશુદ્ધિનું કારણ આવશ્યક છે તેથી તેને 'વિશોધિ' કહે છે.

(૫) અધ્યયન ષટ્કવર્ગ :- આવશ્યકસૂત્રમાં સામાયિકાદિ છ અધ્યયન હોવાથી તેને 'અધ્યયન ષટ્કવર્ગ' કહે છે.

(૬) ન્યાય :- અભીષ્ટ-ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિના સમ્યક્ ઉપાયરૂપ આવશ્યક છે તેથી અથવા જીવ અને કર્મના અનાદિકાલીન સંબંધને આવશ્યક અપનયન-પૃથક્ કરે છે, માટે તેને ન્યાય કહે છે.

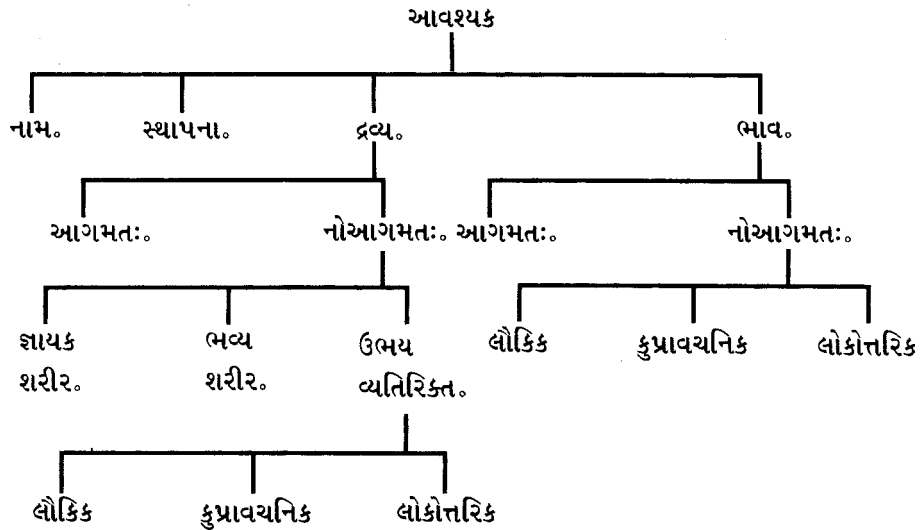
(૭) આરાધના :- આવશ્યક આરાધ્ય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન છે માટે તેને આરાધના કહે છે.

(૮) માર્ગ :- માર્ગ એટલે ઉપાય. મોક્ષના ઉપાયભૂત હોવાથી તેને માર્ગ કહે છે.

આ રીતે સૂત્રકારે સૂત્ર-૭માં 'આવસ્સયં ણિક્ષિવિસ્સામિ' આવશ્યકનો નિક્ષેપ કરીશ' આવી જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે અનુસાર આવશ્યકના નિક્ષેપ દ્વારા તેનું નિરૂપણ પૂર્ણ કરતાં આવશ્યક અધિકાર સમાપ્ત થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧ સંપૂર્ણ ॥

આવશ્યક નિક્ષેપ

બીજું પ્રકરણ

શ્રુત નિક્ષેપ

શ્રુત નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં સુયં ? સુયં ચઙ્ચિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- ણામસુયં, ઠવણાસુયં, દવ્વસુયં, ભાવસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શ્રુતના ચાર ભેદ છે, તે આ પ્રકારે છે- (૧) નામશ્રુત (૨) સ્થાપનાશ્રુત (૩) દ્રવ્યશ્રુત (૪) ભાવશ્રુત.

નામ-સ્થાપના શ્રુત :-

૨ સે કિં તં ણામસુયં ? ણામસુયં જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા સુણ ત્તિ ણામં કીરિહ । સે તં ણામસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોઈ જીવ-અજીવ કે જીવાજીવ અથવા જીવો-અજીવો કે જીવાજીવોનું 'શ્રુત' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામશ્રુત છે.

૩ સે કિં તં ઠવણાસુયં ? ઠવણાસુયં જળ્ણં કટ્ટકમ્મે વા જાવ સુણ ઇ ઠવણા ઠવિજ્જતિ । સે તં ઠવણાસુયં ।

ણામ-ઠવણાણં કો પઙ્ગિસેસો ? ણામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થાપના શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કાષ્ઠમાં કોતરેલ આકૃતિથી લઈ કોડી આદિમાં 'આ શ્રુત' છે, તેવી જે સ્થાપના કરવામાં આવે, આરોપ કરવામાં આવે તે સ્થાપના શ્રુત છે.

પ્રશ્ન— નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ?

ઉત્તર— નામ યાવત્કથિક હોય છે જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક, બંને પ્રકારે હોય છે.

વિવેચન :-

આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે તેમ પૂર્વે સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેમાં બે શબ્દો છે— સુય + ખંધો = સુયખંધો અહીં સર્વ પ્રથમ 'આવશ્યક' શબ્દની અનુયોગ પ્રરૂપણા કર્યા પછી ક્રમ પ્રાપ્ત 'સુય'(શ્રુત) શબ્દની પ્રરૂપણા આ સૂત્રોમાં કરી છે.

શ્રુતનો અર્થ છે સાંભળવું. ઉપલક્ષણથી જોવું, સૂંઘવું, આસ્વાદ અને સ્પર્શ દ્વારા પ્રાપ્ત વિષયની વિચારણા કરતા, જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે શ્રુત કહેવાય છે. તે શ્રુતના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે. કોઈ જીવ કે અજીવનું 'શ્રુત' એવું નામ રાખવું તે નામશ્રુત છે. તદાકાર અને અતદાકાર અન્ય વસ્તુમાં 'આ શ્રુત છે' તેવી સ્થાપના, આરોપણ કરવી તે સ્થાપના શ્રુત છે. નામ—સ્થાપના શ્રુતનું વિશેષ વર્ણન નામ—સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્યશ્રુત :-

૪ સે કિં તં દવ્વસુયં ? દવ્વસુયં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા— આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યશ્રુતના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આગમથી દ્રવ્યશ્રુત (૨) નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત.

આગમતઃ દ્રવ્યશ્રુત :-

૫ સે કિં તં આગમઓ દવ્વસુયં ? આગમઓ દવ્વસુયં જસ્સ ણં સુણ ત્તિ પયં સિક્ખિયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ કમ્હા ? જહ્ જાણતે અણુવત્તે ણ ભવહ્। સે તં આગમઓ દવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે સાધુએ 'શ્રુત' આ પદ શીખ્યું હતું. સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું હતું યાવત્ શાયક

હોય તે અનુપયુક્ત ન હોય ત્યાં સુધીનો સૂત્રપાઠ (સૂ. ૧૨-૧૩ પ્રમાણે) ગ્રહણ કરવો. આ આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'શ્રુતપદ'ના અભિધેય આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્ર જેઓએ શીખી લીધા પરંતુ ઉપયોગ શૂન્ય હોય તો તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. 'અણુવઓગો દવ્વં' અનુપયોગ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. 'જાવ કમ્હા' આ શબ્દ શા માટે ? જઈ જાણતે અણુવઉત્તે ણ ભવઈ = જે જ્ઞાયક છે તે અનુપયુક્ત હોઈ શકે ત્યાં સુધીના સૂત્રપાઠનો અતિદેશ જાવ કમ્હા આ શબ્દ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય આવશ્યકના સૂ.૧૨-૧૩ પ્રમાણે અહીં તે સૂત્રપાઠ લેવાનું સૂચન કર્યું છે.

નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત :-

૬ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વસુયં ? ણોઆગમઓ દવ્વસુયં તિવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વસુયં, ભવિયસરીરદવ્વસુયં, જાણયસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તં દવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુત, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત.

જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યશ્રુત :-

૭ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વસુયં ?

જાણયસરીરદવ્વસુયં- સુયત્તિપદત્થાહિકારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય- ચુત્તચાવિયચત્તદેહં જીવવિપ્પજઠં સેજ્જાગયં વા સંથારગયં વા સિદ્ધ- સિલાતલગયં વા, અહો ! ણં ઇમેણં સરીરસમુસ્સણં જિણદિટ્ઠેણં ભાવેણં સુણે ત્તિ પયં આઘવિયં પણ્ણવિયં પરૂવિયં દંસિયં ણિદંસિયં ઉવદંસિયં। જહા કો દિટ્ઠંતો? અયં મધુકુંભે આસી, અયં ઘયકુંભે આસી । સે તં જાણયસરીરદવ્વસુયં ।

શબ્દાર્થ :- સુયત્તિપદત્થાહિકાર જાણયસ્સ = શ્રુતપદના અર્થને જાણનારા વ્યક્તિના.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શ્રુતપદના અર્થાધિકારના જ્ઞાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત, જીવરહિત શરીરને,

શય્યાગત, સંસ્તારકગત અથવા સિદ્ધશિલા-તપોભૂમિગત શરીરને જોઈ, કોઈ કહે, અહો ! આ શરીરરૂપ પરિણત પુદ્ગલ સંઘાત દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુરૂપ 'શ્રુત' પદની ગુરુ પાસેથી વાચના લીધી હતી, શિષ્યોને સામાન્યરૂપે પ્રજ્ઞાપિત, વિશેષ રૂપે પ્રરૂપિત, દર્શિત, નિદર્શિત, ઉપદર્શિત કર્યું હતું. તેનું આ મૃત શરીર જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાશ્રુત છે. પ્રશ્ન-તેને માટે કોઈ દષ્ટાંત છે ? હા, કોઈ ઘડામાં ઘી કે મધ ભરતા હોય, તે કાઢી લીધા પછી પણ તે ઘડાને આ ઘીનો ઘડો છે, આ મધનો ઘડો છે, તેમ કહેવામાં આવે તેમ. નિર્જીવશરીર ભૂતકાલીન શ્રુતપર્યાયના આધારરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે.

ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત :-

૮ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વસુયં ?

ભવિયસરીરદવ્વસુયં-જે જીવે જોળીજમ્મણ-ણિક્ખંતે ઇમેણં ચેવ સરીર સમુસ્સણં આદત્તણં જિણોવહ્ણેણં ભાવેણં સુણ ત્તિ પયં સેયકાલે સિક્ખિસ્સહ, ણ તાવ સિક્ખહ । જહા કો દિટ્ઠંતો ? અયં મધુકુંભે ભવિસ્સહ, અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સહ, સે તં ભવિયસરીરદવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમય થતાં જે જીવે યોનિને છોડી જન્મને ધારણ કર્યો છે, તેવા બાળકાદિના પ્રાપ્ત શરીર સંઘાત દ્વારા ભવિષ્યમાં જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર શ્રુતપદને શીખશે પરંતુ વર્તમાનમાં શીખી રહ્યો નથી; તેવા તે જીવનું તે શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. પ્રશ્ન- તે માટે કોઈ દષ્ટાંત છે ? જેમ કોઈ ઘડામાં ઘી કે મધ ભરવામાં આવશે પરંતુ વર્તમાનમાં ભર્યું નથી, છતાં તેના માટે 'આ ઘીનો ઘડો છે' આ મધનો ઘડો છે' તેમ કહેવામાં આવે છે. તેમ ભવિષ્યમાં આ શરીરથી શ્રુતપદને ભણશે, તેને વર્તમાનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહે છે. તેનું સર્વ વિવરણ દ્રવ્યઆવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

જ્ઞાશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત :-

૯ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવહ્ણિત્તં દવ્વસુયં ? જાણયસરીર ભવિયસરીરવ હ્ણિત્તં પત્તયપોત્થયલિહિયં ।

શબ્દાર્થ :- પત્તય = પત્રો-તાડપત્રો, પોત્થય = પત્રોના સમૂહરૂપ પુસ્તકમાં, લિહિયં = લખેલું જે શ્રુત તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુતનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર- તાડપત્રો કે પત્રોના સમૂહરૂપ પુસ્તકમાં લિખિત શ્રુત જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત

દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પત્રાદિમાં લખેલ શ્રુત ભાવશ્રુતનું કારણ છે, તેથી તેને દ્રવ્ય કહ્યું છે. પત્ર પર લખેલ શ્રુતમાં ઉપયોગ નથી તેથી પણ તે દ્રવ્ય છે. પત્રાદિમાં લેખિતશ્રુત અચેતન છે તેથી તે નોઆગમતઃનો ભેદ છે.

'સુયં' પદની સંસ્કૃત ઇયા સૂત્ર પણ થાય છે. શિષ્યની બુદ્ધિ વ્યાપક બને તે માટે સુય-શ્રુતનું પ્રકરણ હોવા છતાં પ્રાસંગિક સૂત્ર-સૂતરનું વર્ણન કરે છે.

સૂત્ર-સૂતરના પાંચ પ્રકાર :-

૧૦ અહવા સુત્તં પંચવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- અંડયં, બોંડયં, કીડયં, વાલયં, વક્કયં ।

ભાવાર્થ :- અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સૂત્ર પાંચ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અંડજ, (૨) બોંડજ, (૩) કીટજ, (૪) વાલજ (૫) વલ્કજ.

૧૧ સે કિં તં અંડયં ? અંડયં હંસગબ્ભાદિ । સે તં અંડયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અંડજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- હંસગર્ભાદિથી બનેલ સૂત્ર અંડજ કહેવાય છે. [કોશેટામાંથી જે તાર નીકળે તે.]

૧૨ સે કિં તં બોંડયં ? બોંડયં ફલિહમાદિ । સે તં બોંડયં ।

શબ્દાર્થ :- બોંડયં = બોંડજ સૂત્ર, ફલિહમાદિ = ૩ વગેરેમાંથી બને તે,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બોંડજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કપાસ કે રૂમાંથી બનતા સૂત્રને બોંડજ કહેવામાં આવે છે.

૧૩ સે કિં તં કીડયં ? કીડયં પંચવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- પટ્ટે, મલણ, અંસુણ ચીળંસુણ, કિમિરાગે । સે તં કીડયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કીટજસૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કીટજ સૂત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પટ્ટ (૨) મલય (૩) અંશુક (૪) ચીનાંશુક (૫) કૃમિરાગ.

૧૪ સે કિં તં વાલયં ? વાલયં પંચવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- ડળ્ણિણ્ણ, ડટ્ટિણ્ણ, મિયલોમિણ્ણ, કુતવે, કિટ્ટિણ્ણે । સે તં વાલયં ।

શબ્દાર્થ:-વાલયં = વાલજ, વાળથી નિષ્પન્ન સૂત્ર, ડળ્ણિણ્ણ = ઔર્ષિક, ડટ્ટિણ્ણ = ઔષ્ટ્રિક, મિયલોમિણ્ણ = મૃગલોમિક, કુતવે = કૌતવ, કિટ્ટિણ્ણે = કિટ્ટિસ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વાલજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વાલજ-વાલથી નિષ્પન્ન સૂત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઔર્ષિક (૨) ઔષ્ટ્રિક (૩) મૃગલોમિક (૪) કૌતવ (૫) કિટ્ટિસ.

૧૫ સે કિં તં વક્કયં ? વક્કયં સળ્ણમાઈ । સે તં વક્કયં । સે તં જાળય સરીર ભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તં દવ્વસુયં । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વસુયં । સે તં દવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વલ્કજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શણ્ણાદિમાંથી નિર્મિત સૂત્ર વલ્કજ સૂત્ર કહેવાય છે. તે જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું અને સમુચ્ચય દ્રવ્યશ્રુતનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

વિવેચન :-

'સુય' નો અર્થ સૂત્ર(સૂતર)પણ થાય છે, જે વસ્તુથી અને જે ક્ષેત્રમાં તે સૂતર બનતું હોય, તેના આધારે તે સૂતર તે નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

(૧) અંડજ- હંસ, પતંગ વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જાતિના જીવ છે. તે કોશેટા પણ કહેવાય છે. તે પોતાની લાળમાંથી એક થેલી જેવું બનાવી, તે કોશિકા કે કોશેટામાં પુરાય જાય છે. તેમાંથી બનતું સૂતર અંડજ કહેવાય છે. જેમ કે રેશમી તાર. (૨) બોંડજ- બોંડ એટલે કપાસનું કાલુ, જાંડવું, તે કપાસમાંથી બનતું સૂતર બોંડજ કહેવાય છે. જેમ કે સૂતરાઉ તાર અથવા બોંડ એટલે રૂ, આકોલીયાનું રૂ, તે રૂમાંથી બનતું સૂતર બોંડજ કહેવાય છે. (૩) કીટજ- ચતુરિન્દ્રિય જીવ વિશેષની લાળથી ઉત્પન્ન સૂતર કીટજ કહેવાય છે. પટ્ટ વગેરે પાંચે ભેદ કીટ જન્ય છે તેથી તે કીટજ કહેવાય છે, (૧) પટ્ટસૂત્ર-પટ્ટસૂત્ર માટે એવું મનાય છે કે જંગલમાં સઘન લત્તાચ્છાદિત સ્થાનમાં માંસના ટૂકડાઓ રાખી આજુબાજુમાં થોડા-થોડા અંતરે નાના મોટા અનેક ખીલા ખોડવામાં આવે છે. માંસના લોભી કીટ-પતંગો માંસ ઉપર ઉડે છે અને ખીલાઓની આસપાસ લાળ પાડે છે. તે લાળ એકત્રિત કરી જે સૂતર બનાવવામાં આવે તે પટ્ટ સૂત્ર. (૨.૩.૪) મલયજ વગેરે- મલયદેશમાં બનતા કીટજસૂતર મલયજ, ચીન દેશ સિવાયના દેશોમાં કીડાઓની લાળથી બનતું સૂતર અંશુક અને ચીન દેશમાં બનતું કીટજ સૂતર ચીનાંશુક કહેવાય છે. (૫) કૃમિરાગ- કૃમિરાગ સૂતરના વિષયમાં એવું મનાય છે કે કોઈ ક્ષેત્ર વિશેષમાં મનુષ્યના લોહીને પાત્રમાં

ભરી તેના મુખને છિદ્રોવાળા ઢાંકણથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે. તેમાં ઘણા લાલ રંગના કૃમિકીડા ઉત્પન્ન થાય છે. તે કીડા છીદ્રમાંથી બહાર નીકળી આસપાસના પ્રદેશમાં ઉડતા પોતાની લાળ છોડે છે. તે લાળ ભેગી કરી જે સૂતર બનાવવામાં આવે તે કૃમિરાગ સૂતર કહેવાય છે. લાલરંગના કૃમિઓથી તે ઉત્પન્ન થવાના કારણે તે સૂતરનો રંગ પણ લાલ હોય છે. (૪) વાલજ- રોમ અથવા વાળથી નિષ્પન્ન સૂતર વાલજ કહેવાય છે. ઘેંટાના વાળમાંથી નિષ્પન્ન સૂત્ર ઔર્ષિક, ઊંટના રોમમાંથી નિષ્પન્ન સૂતર ઔષ્ટ્રિક અને મૃગના રોમમાંથી નિષ્પન્ન સૂતર મૃગલોમિક, ઉંદરના રોમમાંથી નિષ્પન્ન સૂતર કૌતવ કહેવાય છે. ઔર્ષિક સૂત્ર બનાવતા સમયે રહી ગયેલ નાના-નાના રોમને કિટ્ટિસ કહે છે. તેમાંથી બનતું સૂતર અથવા ઔર્ષિક સૂત્રને ડબલ-ડબલ કરી બનતું સૂતર અથવા ઘોડાના વાળમાંથી બનતા સૂતરને કિટ્ટિસ કહેવામાં આવે છે. (૫) વલ્કજ- શણની છાલમાંથી નિષ્પન્ન સૂત્ર વલ્કજ કહેવાય છે.

ભાવશ્રુત :-

૧૬ સે કિં તં ભાવસુયં ? ભાવસુયં દુવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- આગમઓ ય, જોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવશ્રુતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, આગમભાવશ્રુત અને નોઆગમભાવશ્રુત.

આગમતઃ ભાવશ્રુત :-

૧૭ સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં ? આગમઓ ભાવસુયં જાળણે ઉવડત્તે । સે તં આગમઓ ભાવસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉપયોગયુક્ત શ્રુતપદના જ્ઞાતા આગમભાવશ્રુત છે. આ આગમભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે.

વિવેચન :-

અહીં ઉપયોગરૂપ પરિણામનો સદ્ભાવ હોવાથી ભાવરૂપતા અને શ્રુતના અર્થજ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી આગમતા જાણવી.

નોઆગમતઃ ભાવશ્રુત :-

૧૮ સે કિં તં જોઆગમઓ ભાવસુયં ? જોઆગમઓ ભાવસુયં દુવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા- લોઙ્ગયં, લોઙ્ગત્તરિયં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમ ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમ ભાવશ્રુતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, લૌકિક ભાવશ્રુત અને લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત.

લૌકિક ભાવશ્રુત :-

૧૯ સે કિં તં લોઙ્ય ભાવસુયં ?

લોઙ્યં ભાવસુયં- જં ઇમં અણ્ણાણિંહિં મિચ્છાદિદ્વીહિં સચ્છંદબુદ્ધિ-મઙ્ગિ- ગપ્પિયં । તં જહા- ભારહં રામાયણં ભીમાસુરુક્કં કોઢિલ્લયં ઘોઢમુહં સગઢભદ્દિઆઓ કપ્પાસિયં ણાગસુહુમં કણગસત્તરી વઙ્ગેસિયં બુદ્ધવયણં વેસિયં કાવિલં લોયાયયં સદ્ધિતં માઠરં પુરાણં વાગરણં ણાઢગાદી, અહવા બાવત્તરિકલાઓ ચત્તારિ ય વેદા સંગોવંગા । સે તં લોઙ્યં ભાવસુયં ।

શબ્દાર્થ :-ભીમાસુરુક્કં = ભીમાસુરોક્ત, કોઢિલ્લયં = કૌટિલ્ય (અર્થ શાસ્ત્ર), ઘોઢમુહં = ઘોટમુખ-અશ્વાદિ પશુઓનું વર્ણન કરતું શાસ્ત્ર, સગઢભદ્દિઆઓ = શકટભદ્રિકા-શકટવ્યૂહ વગેરે સૈન્ય રચના બતાવતું શાસ્ત્ર, કપ્પાસિયં = કાર્પાસિક-કપાસમાંથી સૂતર, વસ્ત્ર બનાવવાની વિધિ બતાવતું શાસ્ત્ર, ણાગસુહુમં = નાગસૂક્ષ્મ-સંભવતઃ સર્પ વગેરે વિષયુક્ત જીવજંતુને વર્ણવતું શાસ્ત્ર, કણગસત્તરી = કનક સપ્તતિ. સંભવતઃ તેમાં સુવર્ણાદિ ધાતુઓના અથવા સોનાના તારથી મિશ્રિત વસ્ત્ર બનાવવાની વિધિનું વર્ણન હોઈ શકે, વેસિયં = વૈષિક-કામશાસ્ત્ર, વ્યાપાર-વ્યવસાય શાસ્ત્ર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લૌકિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અજ્ઞાની, મિથ્યાદષ્ટિઓ દ્વારા પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ અને મતિથી રચિત સર્વ ગ્રંથો લૌકિક ભાવશ્રુત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી લૌકિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. સર્વજ્ઞોક્ત પ્રવચનથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળી બુદ્ધિ અને મતિદ્વારા રચિત બધા શાસ્ત્ર લૌકિક શ્રુત છે. મોક્ષ સાધક ન હોવાથી તેને લૌકિક શ્રુત કહ્યું છે. આ શાસ્ત્રના વાંચન-શ્રવણાદિમાં ઉપયોગ હોવાથી તે ભાવશ્રુતરૂપ છે.

અહીં સૂત્રમાં **બુદ્ધસાસનં** (બુદ્ધનું શાસન) પાઠ પ્રતોમાં મળે છે પરંતુ તે શ્રુતના નામોમાં પ્રાસંગિક નથી અથવા બુદ્ધશાસન નામના ગ્રંથની અપેક્ષાએ તે પાઠ હોય શકે છે.

સૂત્રમાં બુદ્ધિ અને મતિ, આ બે શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. અવગ્રહ-ઈહારૂપ વિચારધારા બુદ્ધિ

અને અવાય-ધારણા રૂપ વિચારધારા મતિ કહેવાય છે. ના સમાસથી અજ્ઞાની શબ્દનો અલ્પજ્ઞાન એવો અર્થ થાય અને અલ્પજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પણ હોઈ શકે. તેની નિવૃત્તિ માટે મિથ્યાદષ્ટિ વિશેષણ આપ્યું છે.

લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત :-

૨૦ સે કિં તં લોગોત્તરિયં ભાવસુયં ?

લોગોત્તરિયં ભાવસુયં જં ઇમં અરહંતેહિં ભગવંતેહિં ઉપ્પણ્ણાણ-દંસણધરેહિં તીયપડુપ્પણ્ણમણાગયજાણેહિં સવ્વણ્ણૂહિં સવ્વદરિસીહિં તેલોકકવહિય- મહિય-પૂઙ્ગેહિં અપ્પહિહયવરણાણ-દંસણધરેહિં પ્ણીયં દુવાલસંગં ગણિપિટકં । તં જહા- આયારો, સૂયગડો, ઠાણં, સમવાઓ, વિવાહપણ્ણત્તી, ણાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગ- દસાઓ, અંતગડદસાઓ, અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ, પ્ણહાવાગરણાઇં, વિવાગસુયં, દિટ્ઠિવાઓ, ય । સે તં લોગોત્તરિયં ભાવસુયં । સે તં ણોઆગમઓ ભાવસુયં । સે તં ભાવસુયં ।

શબ્દાર્થ :-લોગોત્તરિયં = લોકોત્તરિક, ભાવસુયં = ભાવશ્રુત, જં ઇમં = જે આ, અરહંતેહિં = અરિહંત, ભગવંતેહિં = ભગવાન વડે, ઉપ્પણ્ણ = ઉત્પન્ન, ણાણ-દંસણધરેહિં = જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનાર, તીય = અતીત, પડુપ્પણ્ણં = પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન, અણાગય = અનાગત, ભવિષ્ય કાલિક પદાર્થને, જાણેહિં = જાણનાર, સવ્વણ્ણૂહિં = સર્વજ્ઞ, સવ્વદરિસીહિં = સર્વદર્શી, તેલોકકવહિય = ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા અવલોકિત, અહીં વહિય શબ્દ દેશી શબ્દ છે, તેનો અર્થ અવલોકન થાય છે, મહિય = મહિત, ગુણસ્તવનાથી સ્તવિત, પૂઙ્ગેહિં = પૂજિત, અપ્પહિહય = અપ્રતિહત, વરણાણદંસણ = શ્રેષ્ઠ એવા કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનના, ધરેહિં = ધારક, પ્ણીયં = પ્રણીત, દુવાલસંગં = દ્વાદશાંગ, ગણિપિટકં = ગણિપિટક, આયારો = આચારાંગ, સૂયગડો = સૂયગડાંગ, ઠાણં = ઠાણાંગ, સમવાઓ = સમવાયાંગ, વિવાહપણ્ણત્તી = વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, ણાયાધમ્મકહાઓ = જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉવાસગદસાઓ = ઉપાસક દશાંગ, અંતગડદસાઓ = અંતગડદશાંગ, અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ = અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, પ્ણહાવાગરણાઇં = પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિવાગસુયં = વિપાકસૂત્ર, દિટ્ઠિવાઓ = દષ્ટિવાદ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોત્તરિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉત્પન્ન જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનાર, ભૂત-ભવિષ્ય, વર્તમાનકાલિક પદાર્થને જાણનાર, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા અવલોકિત, મહિત, પૂજિત, અપ્રતિહત, શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક એવા અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત (૧) આચારાંગ, (૨) સૂયગડાંગ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અન્તગડદશાંગ, (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકશ્રુત, (૧૨) દષ્ટિવાદ. આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત છે. આ રીતે લોકોત્તરિકભાવશ્રુતનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ નોઆગમથી

ભાવશ્રુતની અને સમુચ્ચય ભાવશ્રુતની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં લોકોત્તરિક નોઆગમતઃ ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. મોક્ષ સાધક હોવાથી દ્વાદશાંગી(બાર અંગસૂત્રો) લોકોત્તરિક છે. અરિહંત પરમાત્મા દ્વારા પ્રણીત હોવાથી તથા તે દ્વાદશાંગીના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવાથી ભાવરૂપ છે. તે દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે તદનુરૂપ ક્રિયા હોય અથવા તેના ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ અને આજ્ઞા સમયે સાથે ક્રિયા હોવાથી તેને નોઆગમતઃના ભેદમાં દર્શાવેલ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતમાં લૌકિક, લોકોત્તરિકતા મોક્ષ સાધકતાની અપેક્ષાએ છે. ભાવશ્રુતત્વ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છે. જ્ઞાન-ક્રિયાની સંયુક્તતાની અપેક્ષાએ અથવા ક્રિયાની પ્રમુખતાએ તે શ્રુતને નોઆગમતઃના ભેદમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

આગમતઃ ભાવશ્રુત અને નોઆગમતઃ ભાવશ્રુત વચ્ચે અંતર :- આગમતઃ અને નોઆગમતઃ ભાવશ્રુત વચ્ચેનો તફાવત અનેક અપેક્ષાએ સમજી શકાય છે.

આગમતઃ ભાવશ્રુત	નોઆગમતઃ ભાવશ્રુત
(૧) જ્ઞાન અને તેના ઉપયોગની પ્રમુખતા હોય છે.	(૧) જ્ઞાન-ઉપયોગ સાથે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિની પ્રમુખતા હોય.
(૨) જ્ઞાતા-વ્યક્તિને જ્ઞાન શબ્દશઃ ઉપસ્થિત હોય, કંઠસ્થ	(૨) જ્ઞાતા-વ્યક્તિને કંઠસ્થ જ્ઞાન ઉપસ્થિત ન હોય હોય. પણ અસ્તિત્વરૂપે, ભાવરૂપે તે જ્ઞાન હોય જ.
(૩) 'શ્રુત' પદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય.	(૩) શ્રુતથી ફલિત લૌકિક-લોકોત્તરિક જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય.
(૪) ઉપયોગપૂર્વક સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાન હોય.	(૪) શ્રુતજ્ઞાન અને તે જ્ઞાનને અનુરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધજીવન હોય. શ્રુતજ્ઞાન અને તદનુરૂપ પ્રવૃત્તિ એકરૂપ થઈ જાય.

આવશ્યકાદિ નિક્ષેપના પ્રમાણમાં આગમતઃ અને નોઆગમતઃ આ બે પદ વિશેષ ગહન અર્થ ધરાવે છે, તેથી અહીં વિવિધ રીતે તે બંને વચ્ચેનું અંતર દર્શાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત તફાવતનો આધાર :- 'આવશ્યક નિક્ષેપ' નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં આગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યકમાં 'આવશ્યક' આ પદના જ્ઞાતાને ઉપયોગનો અભાવ સૂચવેલ છે અને આગમતઃ ભાવ આવશ્યકમાં 'આવશ્યક' પદના જ્ઞાતા તથા ઉપયોગવંતને ગ્રહણ કર્યા છે.

નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યકના ઉભય વ્યતિરિક્તમાં લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તર આવશ્યક આ ત્રણ ભેદ કર્યા છે. જેમાં લૌકિકમાં લૌકિક આવશ્યક ક્રિયાઓનું વર્ણન છે. લોકોત્તર નોઆગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકમાં આવશ્યક સૂત્રમાં વર્ણિત મહાવ્રત, સમિતિ, સાધવાચારનું યથાર્થ પાલન નહીં કરતા,

સ્વઈંદ્રપણે જિનાજ્ઞાથી બહાર વિચરતા પરંતુ ઉભયકાલ આવશ્યક કરનારાને ગ્રહણ કર્યા છે. જે શ્રમણ જિનાજ્ઞાનુસાર યથાર્થ સંયમાચરણ કરતાં ઉભયકાલ એકાગ્રચિત્તથી આવશ્યક(પ્રતિક્રમણ) કરતા હોય તેઓને નોઆગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકમાં ગ્રહણ નહીં કરતાં નોઆગમતઃ ભાવ આવશ્યકમાં ગ્રહણ કર્યા છે.

'શ્રુત' નિક્ષેપના પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'શ્રુત' એ પદના યથાર્થ જ્ઞાતા અને ઉપયોગ રહિતને આગમતઃ દ્રવ્યશ્રુતમાં અને ઉપયોગ સહિતને આગમતઃ ભાવશ્રુતમાં ગ્રહણ કર્યા છે.

નોઆગમતઃ દ્રવ્યશ્રુતમાં ઉભયવ્યતિરિક્ત ભેદમાં પુસ્તક, પાનામાં લખેલ શ્રુતને તથા અપેક્ષા વિશેષથી કપાસ વગેરેના સૂતરને ગ્રહણ કર્યા છે. જ્યારે નોઆમગતઃ ભાવશ્રુતમાં લૌકિક અને લોકોત્તર બે ભેદ કરી અન્યમત તથા સ્વમતના શાસ્ત્રોને ગ્રહણ કર્યા છે.

આ રીતે આવશ્યક અને શ્રુતના નિક્ષેપ વર્ણનથી તથા 'આગમતઃ' 'નોઆગમતઃ'ના વિષય વર્ણનના આધારે ઉપર્યુક્ત વિવિધ(ચાર) અપેક્ષાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

સાથે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આવશ્યકના નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અને નોઆગમતઃભાવમાં પ્રવૃત્તિની પ્રધાનતા છે. તેમાં લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તરમાં વિવિધ આવશ્યક ક્રિયાઓનો સમાવેશ છે. દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય (મોક્ષ અહેતુક) ક્રિયાઓનું તથા જિનાજ્ઞાથી બહાર વિચરણ કરનારા જૈનશ્રમણોની ક્રિયાનું કથન છે અને ભાવમાં મોક્ષ હેતુક શુદ્ધ સંયમ આચરણ રૂપ આવશ્યક ક્રિયાઓનું વર્ણન છે. આ રીતે આવશ્યકના નોઆગમતઃ વર્ણનમાં જે રીતે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓની નામાવલિ અને જૈન શ્રમણનો શુદ્ધાચાર અને અશુદ્ધ આચાર વર્ણવેલ છે તે રીતે શ્રુતનિક્ષેપના આ પ્રકરણમાં નોઆગમતઃ ના વર્ણનમાં દ્રવ્ય કે ભાવ કયાંય પણ ક્રિયાઓનું સ્પષ્ટ સૂચન નથી. પરંતુ દ્રવ્યશ્રુતમાં પુસ્તક લેખિત શ્રુત અને કપાસ આદિના સૂતરનું કથન છે તથા ભાવશ્રુતમાં લૌકિક અને લોકોત્તર શાસ્ત્રોના નામ માત્રની સૂચિ આપેલ છે. તેની સાથે કોઈપણ ક્રિયાની ગણતરી ત્યાં કરેલ નથી. ઈત્યાદિ આધારોથી અનુપ્રેક્ષા કરતાં 'આગમતઃ' 'નોઆમગતઃ' નું ઉપરોક્ત અંતર અને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રુતના પર્યાયવાચી નામો :-

૨૧ તસ્સ ણં ઇમે એગટ્ટિયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ, તં જહા-

સુચ સુત્ત ગંથ સિદ્ધાંત, સાસણે આણા વચણ ઉવદેસે ।

પણ્ણવણ આગમે યા એગટ્ટા પજ્જવા સુત્તે ॥ ૪ ॥ સે તં સુચં ।

ભાવાર્થ :- ઉદાત્તાદિ વિવિધ સ્વરો અને 'ક' કારાદિ અનેક વ્યંજનોથી યુક્ત તે શ્રુતના, એક અર્થવાચી-પર્યાયવાચી નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) શ્રુત, (૨) સૂત્ર, (૩) ગ્રંથ, (૪) સિદ્ધાન્ત, (૫) શાસન, (૬) આજ્ઞા, (૭) વચન, (૮) ઉપદેશ, (૯) પ્રજ્ઞાપના, (૧૦) આગમ. આ બધા શ્રુતના પર્યાયવાચી નામ છે. આ રીતે શ્રુતની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

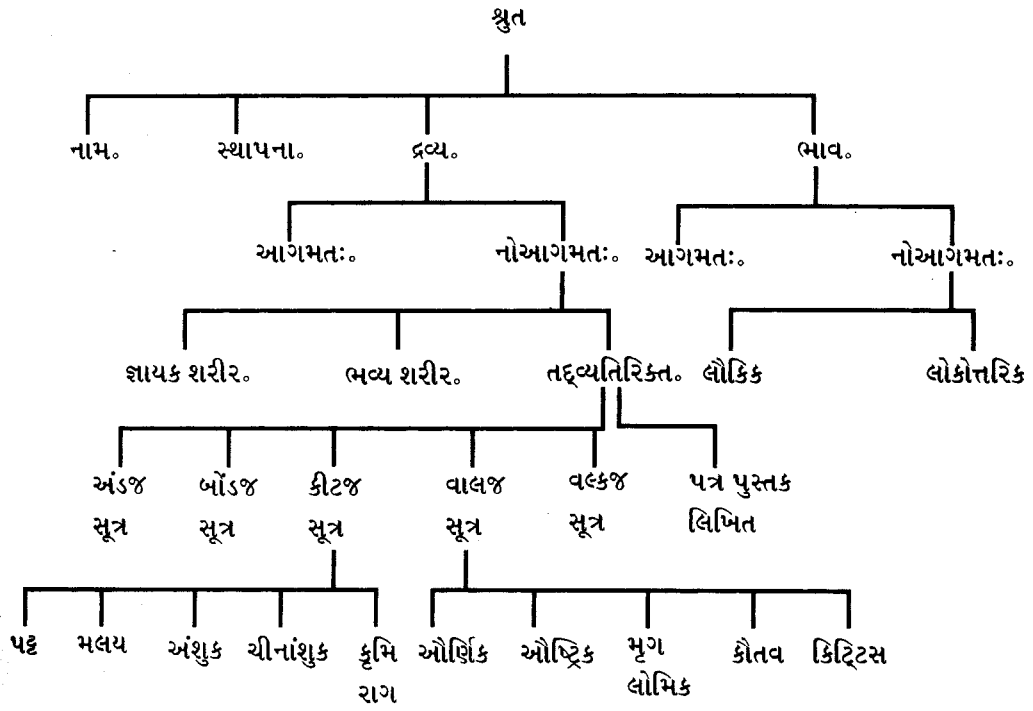
આ સૂત્રમાં 'શ્રુત'ના પર્યાયવાચી નામ બતાવ્યા છે. તેમાં શબ્દભેદ છે પણ અર્થ ભેદ નથી, છતાં વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ આ રીતે અર્થ થઈ શકે છે.

- (૧) શ્રુત :- ગુરુ પાસેથી સાંભળવાના કારણે તે શ્રુત છે.
- (૨) સૂત્ર :- અર્થોની સૂચના મળવાના કારણે તેનું નામ સૂત્ર છે.
- (૩) ગ્રંથ :- તીર્થકરરૂપી કલ્પવૃક્ષના, વચનોરૂપી પુષ્પોનું તેમાં ગ્રંથન હોવાથી તે ગ્રંથ છે.
- (૪) સિદ્ધાન્ત :- પ્રમાણસિદ્ધ અર્થને પ્રગટ કરનાર છે માટે તે સિદ્ધાન્ત છે.
- (૫) શાસન :- શિખામણ આપનાર હોવાથી તથા મિથ્યાત્વીને શાસિત, સંયમિત કરનાર હોવાથી શાસન છે. વૃત્તિમાં શાસનના સ્થાને પ્રવચન શબ્દ છે. પ્રશસ્ત, પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ, પ્રથમ વચન હોવાથી તે પ્રવચન છે.
- (૬) આજ્ઞા :- મુક્તિ માટે આજ્ઞા આપનાર અથવા મોક્ષમાર્ગ પ્રદર્શક હોવાથી તે આજ્ઞા કહેવાય છે.
- (૭) વચન :- વાણી દ્વારા પ્રગટ કરાય છે માટે વચન.
- (૮) ઉપદેશ :- ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ અને હેયથી નિવૃત્તિનો ઉપદેશ (શિક્ષા) આપનાર હોવાથી તેને ઉપદેશ કહે છે.
- (૯) પ્રજ્ઞાપના :- જીવાદિ પદાર્થનું યથાર્થ પ્રરૂપણ કરનાર છે માટે પ્રજ્ઞાપના કહેવાય છે.
- (૧૦) આગમ :- આચાર્ય પરંપરાથી આવે છે તેથી અથવા આપ્ત વચન રૂપ હોવાથી આગમ કહેવાય છે.

સુયં ણિક્ખિવિસ્સામિ (સૂ. ૭) આ પ્રતિજ્ઞા વાક્યાનુસાર શ્રુતનું નિક્ષેપ પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨ સંપૂર્ણ ॥

શ્લોક નિક્ષેપ

શ્રીજી પ્રકરણ

સ્કન્ધ નિક્ષેપ

સ્કન્ધ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ઁંધે ? ઁંધે ચડવ્વિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ણામઁંધે, ઠવણાઁંધે, દવ્વઁંધે, ઠાવઁંધે ।

ઠાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્કન્ધના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રઠાણે છે, નામ સ્કન્ધ, સ્થાપના સ્કન્ધ, દ્રવ્ય સ્કન્ધ અને ઠાવ સ્કન્ધ.

વિવેચન :-

'ઁંધં ણિક્કિઁવિસ્સામિ' સ્કન્ધનો નિક્ષેપ કરીશ. તે (સૂ. ૭ઠાં કરેલ) પ્રતિજ્ઞાનુસાર આ સૂત્રઠાં સૂત્રકાર નિક્ષેપ વિધિથી સ્કન્ધ પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરે છે.

સ્કન્ધ ઁટલે પુદ્ગલપ્રચય, પુદ્ગલોનો પિંડ, સઠૂલ-સઠુદાય, ઠંભો અથવા થડ. આ સર્વ ઠાટે પણ સ્કન્ધ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અધ્યયન-સઠુદાય ઠાટે સ્કન્ધ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાસંગિક છે.

નામ-સ્થાપના સ્કન્ધ :-

૨ સે કિં તં ણામઁંધે ? ણામઁંધે જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જાવ ઁંધે ત્તિ ણાઠં કજ્જઇ । સે તં ણામઁંધે ।

ઠાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે કોઈ જીવનું કે અજીવનું યાવત્ સ્કન્ધ ઁવું નામ રાખવું તેને નામસ્કન્ધ કહે છે.

૩ સે કિં તં ઠવણાઁંધે ? ઠવણાઁંધે જળ્ણં કટ્ટકઠ્ઠે વા જાવ ઁંધે ઈ ઠવણા ઠવિજ્જઇ । સે તં ઠવણાઁંધે ।

નામ-ઠવણાણં કો પઙ્વિસેસો ? નામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થાપના સ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાષ્ઠમાં યાવત્ 'આ સ્કન્ધ છે' તેવો જ આરોપ કરવો, તે સ્થાપના સ્કન્ધ છે.

પ્રશ્ન- નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ?

ઉત્તર- નામ યાવત્કથિક (વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધી રહે)છે, જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક - સ્વલ્પકાલિક પણ હોય છે અને યાવત્કથિક પણ હોય છે. [નામ-સ્થાપના સ્કન્ધનું સર્વ વિવરણ નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જ જાણવું.]

દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૪ સે કિં તં દવ્વખંધે ? દવ્વખંધે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય, ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય સ્કન્ધના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી દ્રવ્ય સ્કન્ધ અને નોઆગમથી દ્રવ્ય સ્કન્ધ.

આગમતઃ દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૫ સે કિં તં આગમઓ દવ્વખંધે ?

આગમઓ દવ્વખંધે જસ્સ ણં ખંધે તિ પયં સિલ્લિખયં ઠિયં જિયં મિયં જાવ ણેગમસ્સ એગે અણુવત્તે આગમઓ એગે દવ્વખંધે, દો અણુવત્તા આગમઓ દોણિણ દવ્વખંધાઈં, તિણિણ અણુવત્તા આગમઓ તિણિણ દવ્વખંધાઈં, એવં જાવઙ્ગયા અણુવત્તા તાવઙ્ગયાઈં તાઈં દવ્વખંધાઈં । એવમેવ વવહારસ્સ વિ ।

સંગહસ્સ એગો વા અણેગા વા અણુવત્તો વા અણુવત્તા વા દવ્વખંધે વા દવ્વખંધાણિ વા સે એગે દવ્વખંધે ।

ઉજ્જુસુયસ્સ એગો અણુવત્તો આગમઓ એગે દવ્વખંધે, પુહત્તં ણેચ્છઈ ।

તિણ્હં સહ્ણયાણં જાણે અણુવત્તે અવત્થૂ । કમ્હા ? જઈ જાણે કહં

અણુવચ્ચે ભવઈ ? સે તં આગમઓ દવ્વચ્ચંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેણે 'સ્કન્ધ' પદ ગુરુ પાસેથી શીખ્યું છે, સ્થિત કર્યું છે, જિત-મિત કર્યું છે. યાવત્ નૈગમનયની અપેક્ષાએ એક અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી એક દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે, બે અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી બે દ્રવ્ય સ્કન્ધ અને ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી ત્રણ દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે. તે જ પ્રમાણે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા તેટલા આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ જાણવા.

વ્યવહારનય પણ નૈગમનયની જેમ એક, અનેક જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા તેટલા આગમથી દ્રવ્ય સ્કન્ધનો સ્વીકાર કરે છે.

સંગ્રહનય એક કે અનેક અનુપયુક્ત આત્માને એક જ દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપે સ્વીકારે છે.

ઋજુસૂત્ર નયના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા એક આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ છે, તે વર્તમાનકાલીન અને સ્વકીય વસ્તુ ને જ સ્વીકારે છે. તે ભેદોને કે બહુવચનને સ્વીકારતું નથી.

ત્રણે શબ્દનયો અનુપયુક્ત જ્ઞાતાને અવસ્તુ—અસત્ માને છે. તેઓના મતે જે જ્ઞાયક હોય તે અનુપયુક્ત હોય જ નહીં અને જો અનુપયુક્ત હોય તો જ્ઞાયક કહેવાય નહીં. આ આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ અને નયો દ્વારા આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે. આ સંપૂર્ણ વર્ણન આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું. પાઠને સંક્ષિપ્ત કરવા પ્રથમ પ્રકરણ સૂ.૧૨ ના પાઠને અહીં ગ્રહણ કરવાનું સૂચન સૂત્રકારે 'જાવ' શબ્દથી કર્યું છે.

નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૬ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વચ્ચંધે ? ણોઆગમઓ દવ્વચ્ચંધે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા— જાણગસરીરદવ્વચ્ચંધે, ભવિયસરીરદવ્વચ્ચંધે, જાણગસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વચ્ચંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યસ્કન્ધ, ભવ્ય શરીરદ્રવ્યસ્કન્ધ અને ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કન્ધ.

જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૭ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વખંધે ?

જાણગસરીરદવ્વખંધે ખંધે તિ પયત્થાહિગાર-જાણગસ્સ જાવ ખંધે ત્તિ પયં આઘવિયં પણ્ણવિયં પરૂવિયં જાવ સે તં જાણગસરીરદવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્કન્ધપદના અર્થાધિકારને જાણનાર યાવત્- જેણે સ્કન્ધપદનું ગુરુ પાસે અધ્યયન કર્યું હતું, પ્રતિપાદન કર્યું હતું, પ્રરૂપિત કર્યું હતું. યાવત્ આ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે. સ્કન્ધપદને જાણનાર સાધુનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ કહેવાય છે.

ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સ્કન્ધ :-

૮ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વખંધે ?

ભવિયસરીરદવ્વખંધે- જે જીવે જોણિજમ્મણણિક્ખંતે જાવ ખંધે ત્તિ પયં સેયકાલે સિક્ખિસ્સઈ । જહા કો દિટ્ઠંતો ? અયં મહુકુંઘે ભવિસ્સઈ, અયં ઘયકુંઘે ભવિસ્સઈ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- યથાસમયે યોનિ સ્થાન છોડી જન્મને ધારણ કરનાર યાવત્ ભવિષ્યમાં સ્કન્ધ પદને શીખશે, તે જીવનું આ શરીર ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કન્ધ છે. તેનું કોઈ દષ્ટાંત છે ? હા, જે ઘડામાં ભવિષ્યમાં મધ કે ઘી ભરવાનું હોય તે ઘડાને વર્તમાનમાં ઘીનો ઘડો કે મધનો ઘડો કહે, તેમ ભવ્યશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ જાણવું.

જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૯ સે કિં તં જાણગસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વખંધે ?

જાણગસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વખંધે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-સચિત્તે, અચિત્તે, મીસણ ।

શબ્દાર્થ :- સચિત્તે = સચિત્ત, અચિત્તે = અચિત્ત, મીસણ = મિશ્ર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.

સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૦ સે કિં તં સચિત્તદવ્વખંધે ?

સચિત્તદવ્વખંધે અણેગવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- હયખંધે ગયખંધે કિણ્ણરખંધે કિંપુરિસખંધે મહોરગખંધે ઉસખંધે । સે તં સચિત્તદવ્વખંધે ।

શબ્દાર્થ :- સચિત્તદવ્વખંધે = સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, અણેગવિહે પળ્ણત્તે = અનેક પ્રકારે પ્રરૂપ્યા છે, હયખંધે = અશ્વોનો સમૂહ, ગયખંધે = હાથીઓનો સમૂહ, કિણ્ણરખંધે = કિન્નર સમૂહ, કિંપુરિસખંધે = કિંપુરુષ સમૂહ, મહોરગખંધે = મહોરગ સમૂહ, ઉસખંધે = વૃષભ સમૂહ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે. યથા—અશ્વસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ, કિન્નરસ્કન્ધ, કિંપુરુષ સ્કન્ધ, મહોરગસ્કન્ધ, વૃષભસ્કન્ધ. આ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

જે—ચેતનાયુક્ત હોય તે સચિત્ત. સ્કન્ધ એટલે સમુદાય. સચિત્તસ્કન્ધ વ્યક્તિ ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. તે અશ્વસ્કન્ધ—અશ્વોનો સમૂહ વગેરે ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. શ્રુત સ્કન્ધનો વિષય હોવા છતાં તદ્વ્યતિરિક્તમાં સ્કન્ધ એટલે સમુદાય અર્થ કરી, સચિત્ત વગેરે સ્કન્ધનું કથન કર્યું છે. તે શિષ્યને વિશદ જ્ઞાન કરાવવા માટે કર્યું છે.

અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૧ સે કિં તં અચિત્તદવ્વખંધે ?

અચિત્તદવ્વખંધે અણેગવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- દુપણ્ણસિણ્ણે ખંધે તિપણ્ણ સિણ્ણે ખંધે જાવ દસપણ્ણસિણ્ણે, સંખેજ્જપણ્ણસિણ્ણે ખંધે, અસંખેજ્જપણ્ણસિણ્ણે ખંધે, અણંત- પણ્ણસિણ્ણે ખંધે । સે તં અચિત્તદવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અચિત્ત દ્રવ્ય સ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ દસપ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ અને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ,

આ અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. બે પ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ સુધીના જેટલા પુદ્ગલ સ્કન્ધ છે તે અચિત્ત દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે. "પ્રકૃષ્ટ દેશઃ પ્રદેશઃ" સૌથી નાનો દેશ, નિર્વિભાગ અંશ તે પ્રદેશ-પરમાણુ. આ પરમાણુના સમુદાયને સ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે. બે પરમાણુ જોડાય તો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રણ પરમાણુ જોડાય તો ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ચાર પરમાણુનો સમુદાય ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ કહેવાય છે. તે સર્વ અચિત્ત સ્કન્ધ છે.

મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૨ સે કિં તં મીસદવ્વખંધે ?

મીસદવ્વખંધે અણેગવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સેણાએ અગ્ગિમખંધે, સેણાએ મજ્જિમખંધે, સેણાએ પચ્છિમખંધે । સે તં મીસદવ્વખંધે ।

શબ્દાર્થ :- મીસદવ્વખંધે = મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધ, સેણાએ = સેનાનો, અગ્ગિમખંધે = અગ્નિમ સ્કન્ધ, મજ્જિમ ખંધે = મધ્યમસ્કન્ધ, પચ્છિમખંધે = પશ્ચિમસ્કન્ધ-અંતિમ સ્કન્ધ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સેનાનો અગ્નિમસ્કન્ધ, સેનાનો મધ્યમ સ્કન્ધ અને સેનાનો અંતિમ સ્કન્ધ. આ મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધના ઉદાહરણમાં સેનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, સેના સયેતન અને અયેતન બંનેની મિશ્ર અવસ્થા છે. હાથી-ઘોડા-મનુષ્ય સયેતન છે. તલવાર, કવચ, ભાલા વગેરે અયેતન છે. તે સર્વના સમુદાયથી સેના અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેથી તે મિશ્ર સ્કન્ધ કહેવાય છે.

પ્રકારાન્તરથી દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૩ અહવા જાણગસરીરભવિયસરીરવહ્રિત્તે દવ્વખંધે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- કસિણખંધે, અકસિણખંધે, અણેગદવિયખંધે ।

ભાવાર્થ :- અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કૃત્સ્ન(સંપૂર્ણ)સ્કન્ધ (૨) અકૃત્સ્ન સ્કન્ધ (૩) અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ.

કૃત્સ્નસ્કન્ધ :-

૧૪ સે કિં તં કસિણખંધે ? કસિણખંધે સે ચેવ હયક્ખંધે ગયક્ખંધે જાવ ઉસખંધે । સે તં કસિણખંધે ।

શબ્દાર્થ :- કસિણ ખંધે = કૃત્સ્ન-સંપૂર્ણ સ્કન્ધ,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કૃત્સ્નસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અશ્વસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ, યાવત્ વૃષભસ્કન્ધ. [જે પૂર્વે સચિત્ત સ્કન્ધમાં કહ્યા છે, તે સર્વ નામ યાવત્ પદથી અહીં ગ્રહણ કરવા.] તે કૃત્સ્ન દ્રવ્યસ્કન્ધ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કૃત્સ્ન સ્કન્ધનું વિવરણ છે. આ કૃત્સ્ન સ્કન્ધમાં તે જીવ અને જીવઅધિષ્ઠિત શરીર-વયવરૂપ સમુદાય વિવક્ષિત છે. સચિત્ત સ્કન્ધમાં અને કૃત્સ્ન સ્કન્ધમાં અશ્વસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ રૂપ ઉદાહરણ એક છે પણ વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. સચિત્ત સ્કન્ધમાં જીવની વિવક્ષા છે. અહીં કૃત્સ્ન સ્કન્ધમાં શરીર સહિત જીવની વિવક્ષા છે. હયસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ વગેરે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિપૂર્ણ છે. તેથી તે સ્કન્ધને કૃત્સ્ન સ્કન્ધ કહે છે. આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તે પ્રદેશ હય સ્કન્ધ રૂપે હોય કે ગજસ્કન્ધ રૂપે હોય, બધા પૂર્ણરૂપે હોય છે. તે જ તેઓની પોત-પોતાની પૂર્ણતા છે. પ્રત્યેક હાથી વગેરેમાં આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ પૂર્ણરૂપે વ્યાપક છે.

અકૃત્સ્ન સ્કન્ધ :-

૧૫ સે કિં તં અકસિણખંધે ?

અકસિણખંધે સે ચેવ દુપણસિયાદી ખંધે જાવ અણંતપદેસિણ ખંધે । સે તં અકસિણખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અકૃત્સ્ન સ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અકૃત્સ્નસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ. તે અકૃત્સ્ન સ્કન્ધ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અકૃત્સ્ન સ્કન્ધનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ઉદાહરણ રૂપે દ્વિપ્રદેશી વગેરે અચિત્ત સ્કન્ધના નામ આપ્યા છે. પૂર્વે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધને સામાન્યરૂપે અચિત્ત કહ્યા છે. અહીં

અકૃત્સ્નતાના પ્રકરણમાં તે સ્કન્ધોની અકૃત્સ્નતા બતાવવામાં આવી છે. ઉદાહરણ એક હોવા છતાં તેમાં વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. અકૃત્સ્ન એટલે અપરિપૂર્ણ. જે સ્કન્ધથી બીજો કોઈ મોટો સ્કન્ધ હોય તો તે અપરિપૂર્ણ કહેવાય અને તે જ કારણે તે અકૃત્સ્ન બની જાય છે. ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ કરતાં દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ નાનો છે તેથી તે અપૂર્ણ છે. ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધની અપેક્ષાએ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અપૂર્ણ છે. કૃત્સ્ન-જેનાથી મોટો સ્કન્ધ ન હોય તે. અંતિમ સ્કન્ધ અર્થાત્ મહાસ્કંધ સૌથી મોટો સ્કન્ધ છે. તે સિવાયના બધા સ્કન્ધ અકૃત્સ્ન છે.

અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૬ સે કિં તં અણેગદવિયખંધે ? અણેગદવિયખંધે તસ્સેવ દેસે અવચિણે તસ્સેવ દેસે અવચિણે । સે તં અણેગદવિયખંધે । સે તં જાણગસરીરભવિયસરીરવઙ્ગિત્તે દવ્વખંધે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વખંધે । સે તં દવ્વખંધે ।

શબ્દાર્થ :-અણેગદવિયખંધે = અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ, તસ્સેવ = તેનો જ, દેસે = એક દેશ, અવચિણે = અપયિત-જીવપ્રદેશોથી રહિત કેશ, નખાદિ અજીવ, અવચિણે = ઉપયિત-જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત પીઠ, ઉદર વગેરે સજીવ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેનો એકદેશ અપયિત અને એકદેશ ઉપયિત હોય તે અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ કહેવાય છે અર્થાત્ એક દેશ અપયિત અને એકદેશ ઉપયિત એવા ભાગ મળીને જે સમુદાય બને છે, તે અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે.

આ જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ સ્વરૂપ છે, આ નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ સ્વરૂપ છે. આ સમુચ્ચય દ્રવ્યસ્કંધ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધનું નિરૂપણ કર્યું છે. એક દેશ અપયિતભાગ અર્થાત્ જીવપ્રદેશથી રહિત, અચેતન હોય-નખ, વાળ વગેરે એકદેશ અપયિત ભાગ કહેવાય છે.

એકદેશ ઉપયિત ભાગ એટલે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત ભાગ-સચેતન ભાગ, પગ, માથુ, પીઠ, ઉદર વગેરે. અપયિત ભાગ એટલે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત ન હોય તેવા શરીરના અવયવ, કેશ, નખ વગેરે. તે બંને ભાગના સંયોગથી દેહરૂપ સમુદાય બને છે. તે અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ છે, જેમ કે ગય, હય સ્કન્ધ.

સચિત્ સ્કન્ધ, કૃત્સ્ન સ્કન્ધ અને આ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધમાં ઉદાહરણ એક જ છે પણ પ્રત્યેકમાં વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. સચિત્ સ્કન્ધમાં માત્ર જીવની વિવક્ષા છે, કૃત્સ્ન સ્કન્ધમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત

અવયવની જ વિવક્ષા છે. ત્યાં જીવપ્રદેશથી અવ્યાપ્ત નખ-કેશ વગેરેની વિવક્ષા નથી. જ્યારે આ અનેકદ્રવ્ય સ્કન્ધમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત અવયવ સાથે જીવપ્રદેશથી રહિત એવા નખાદિ અવયવની પણ વિવક્ષા છે.

મિશ્ર સ્કન્ધમાં હાથી-અશ્વ-તલવાર વગેરે સચિત્-અચિત્તદ્રવ્ય પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી અવસ્થિત હોય. અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધમાં સચેત-અચેત દ્રવ્યોનો વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત એક સમુદાય રૂપ સમુદાયની વિવક્ષા છે.

આ રીતે દ્રવ્યસ્કન્ધની વક્તવ્યતા પુરી થાય છે.

ભાવસ્કન્ધ :-

૧૭ સે કિં તં ભાવખંધે ? ભાવખંધે દુવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા- આગમઓ ય, જોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવસ્કન્ધના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે-આગમતઃ ભાવસ્કન્ધ અને નોઆગમતઃ ભાવસ્કન્ધ.

આગમતઃ ભાવસ્કન્ધ :-

૧૮ સે કિં તં આગમઓ ભાવખંધે ? આગમઓ ભાવખંધે જાળ્ણ ઉવવત્તે । સે તં આગમઓ ભાવખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમતઃ ભાવસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્કન્ધપદના અર્થમાં ઉપયોગવાન જ્ઞાતા આગમતઃ ભાવસ્કન્ધ છે.

વિવેચન :-

આવશ્યક સૂત્રરૂપ શ્રુતસ્કન્ધનું જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય ત્યારે તે આગમતઃ ભાવ શ્રુતસ્કન્ધ કહેવાય છે.

નોઆગમતઃ ભાવસ્કન્ધ :-

૧૯ સે કિં તં જોઆગમઓ ભાવખંધે ?

જોઆગમઓ ભાવખંધે ઈઈસિં ચેવ સામાઈયમાઈયાણં છળ્ળહં અજ્ઞયણાણં

સમુદયસમિહસમાગમેણં ણિપ્ફણ્ણે આવસ્સગસુયક્ખંધે ભાવક્ખંધે ત્તિ લભ્ભઇ । સે તં ણોઆગમઓ ભાવક્ખંધે । સે તં ભાવક્ખંધે ।

શબ્દાર્થ :- ણોઆગમઓ ભાવક્ખંધે = નોઆગમતઃ ભાવસ્કન્ધ, ઇંચેવ = આ, સામાઇયમ્ = સામાયિક, આઇયાણં = વગેરે, છ્ણહં = છ, અજ્જયણાણં = અધ્યયનોના, સમુદયસમિહ સમાગમેણં = સમુદાય સમિતિ સમાગમથી (સમુદાયરૂપે મળવાથી), ણિપ્ફણ્ણે = નિષ્પત્ત, આવસ્સગસુયક્ખંધે = આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ, ભાવક્ખંધે = ભાવસ્કન્ધપણાને, લભ્ભઇ = પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ સામાયિક વગેરે છ અધ્યયનો એકત્રિત થવાથી જે સમુદાય સમૂહ (આવશ્યક સૂત્ર રૂપ એક શ્રુત સ્કંધ થાય છે) તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહેવાય છે. આ નોઆગમથી ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ છે. ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી ભાવસ્કન્ધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. છ અધ્યયનના સમુદાય રૂપ આ સ્કંધમાં તલ્લીન થવા રૂપ ઉપયોગના કારણે તે ભાવસ્કંધ છે. છ અધ્યયનના સમૂહ રૂપ આ ભાવસ્કંધમાં મુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ, વંદનાદિ વ્યાપાર રૂપ ક્રિયા હોય ત્યારે તેને નોઆગમતઃ કહે છે.

'સમુદયસમિહ સમાગમેણં' :- છ અધ્યયન સમુદાયનું એકત્રિત થઈ એક સ્કંધરૂપ—આવશ્યક સૂત્રરૂપ થવું. અર્થાત્ છ અધ્યયનોનો સમૂહ એક શ્રુતસ્કંધરૂપ આવશ્યક સૂત્ર કહેવાય છે.

સ્કન્ધના પર્યાયવાચી નામ :-

૨૦ તસ્સ ણં ઇમે ઇગઢ્ઢિયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ । તં જહા-

ગણ કાય ણિકાય ક્ખંધ વગ્ગ, રાસી પુંજે ય પિંડ ણિયરે ય ।

સંઘાય આકુલ સમૂહ, ભાવક્ખંધસ્સ પજ્જાયા ॥૫॥ સે તં ક્ખંધે ।

ભાવાર્થ :- આ ભાવ સ્કન્ધના વિવિધ ઘોષ અને વ્યંજનવાળા એકાર્થક પર્યાયવાચી નામ આ પ્રમાણે છે. ગણ, કાય, નિકાય, સ્કન્ધ, વર્ગ, રાશિ, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુળ અને સમૂહ. આ ભાવસ્કન્ધના એકાર્થક પર્યાયવાચી નામ છે.

વિવેચન :-

(૧) ગણ :- મલ્લ વગેરે ગણોની જેમ સ્કન્ધ અનેક પરમાણુઓના સંશ્લિષ્ટ પરિણામયુક્ત હોવાથી ગણ કહેવાય છે.

- (૨) કાય :- પૃથ્વીકાયાદિની જેમ સમૂહરૂપ હોવાથી સ્કન્ધને કાય કહેવાય છે.
 (૩) નિકાય :- ષટ્જીવનિકાયની જેમ સ્કન્ધ નિકાય રૂપ છે.
 (૪) સ્કન્ધ :- દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી આદિરૂપે સંશ્લિષ્ટ હોવાથી સ્કન્ધ કહેવાય છે.
 (૫) વર્ગ :- ગાયના વર્ગની જેમ હોવાથી વર્ગ કહેવાય છે.
 (૬) રાશિ :- ચોખા, ઘઉં વગેરે ધાન્યની જેમ રાશિવત્ ઢગલારૂપ હોવાથી સ્કન્ધ રાશિ કહેવાય છે.
 (૭) પુંજ :- એકત્રિત કરેલ ધાન્યના ઢગલાની જેમ હોવાથી પુંજ કહેવાય છે.
 (૮) પિંડ :- ગોળ વગેરેની જેમ પિંડવત્ હોવાથી પિંડ કહેવાય છે.
 (૯) નિકર :- ચાંદી વગેરેના સમૂહની જેમ હોવાથી નિકર કહેવાય છે.
 (૧૦) સંઘાત :- મહોત્સવમાં એકત્રિત જનસમૂહની જેમ હોવાથી સંઘાત કહેવાય છે.
 (૧૧) આકુળ :- આંગણામાં એકત્રિત જનસમૂહ જેવા હોવાથી આકુળ કહેવાય છે.
 (૧૨) સમૂહ :- નગરાદિના જનસમૂહ જેવા હોવાથી સમૂહ કહેવાય છે.

આ રીતે સ્કન્ધ નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે અને સૂત્ર ૭ માં કરેલ પ્રતિજ્ઞાનુસાર આવશ્યક નિક્ષેપ અને સ્કન્ધ નિક્ષેપનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. હવે અધ્યયનના નિક્ષેપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

એક શ્રુત સ્કન્ધ રૂપ આવશ્યક સૂત્રમાં ૬ અધ્યયન છે. તેમાં જ સૂત્રનો સંપૂર્ણ વિષય છે. તેથી સૂત્રકાર તે અધ્યયનનો વિષય અને નામથી પરિચય આપી પછી પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું ચાર અનુયોગદ્વારથી વ્યાખ્યાન કરશે. તે ચાર દ્વારમાં બીજું દ્વાર નિક્ષેપ છે. તેમાં આ અધ્યયનનો નિક્ષેપ કરવામાં આવશે.

આવશ્યકના અર્થાધિકાર અને અધ્યયન :-

૨૧ આવસ્સગસ્સ ણં ઇમે અત્થાહિગારા ભવંતિ । તં જહા-

સાવજ્જજોગવિરઇ, ડકિક્કત્તણ ગુણવઓ ય પડિવત્તી ।
 ખલિયસ્સ ણિંદણા, વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૬॥

ભાવાર્થ :- આવશ્યક સૂત્રના અર્થાધિકારના નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) સાવધયોગ વિરતિ (૨) ઉત્કીર્તન (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપતિ (૪) સ્મલિત પાપ-દોષની નિંદા (૫) વ્રણ ચિકિત્સા (૬) ગુણધારણા.

૨૨ આવસ્સગસ્સ एसो, પિંડત્થો વણિણઓ સમાસેણં ।

एत्तो एक्केक्कं पुण, अज्झयणं कित्तइस्सामि ॥૭॥

તં જહા- સામાઈયં, ચડવીસત્થઓ, વંદણં, પડિક્કમણં, કાઠસ્સગ્ગો, પચ્ચક્ખાણં ।

શબ્દાર્થ :- પિંડત્થો = પિંડ સમુદાય રૂપે અર્થનું, વણિણઓ = વર્ણન કરી, સમાસેણ = સંક્ષેપમાં, એત્તો = આ, પુણ = પુન:

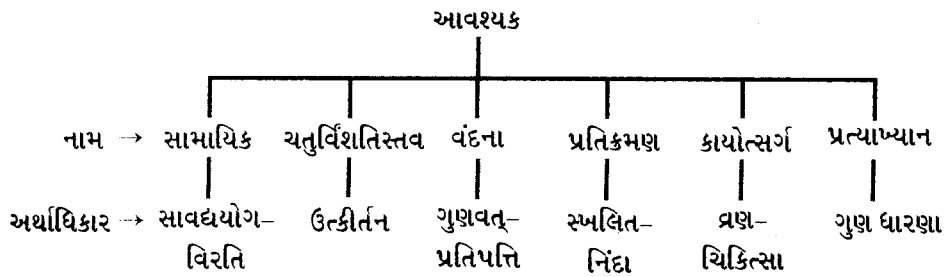
ભાવાર્થ :- આ રીતે (પૂર્વ સૂત્રમાં) આવશ્યક સૂત્રના સમુદાયાર્થનું સંક્ષેપ કથન કર્યું છે, હવે એક-એક અધ્યયનનું વર્ણન કરીશ. (એમ સૂત્રકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે.)

તે છ આવશ્યકના નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદના, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

વિવેચન :-

સૂત્ર ૨૧માં આવશ્યકના છ અર્થાધિકારના નામ દ્વારા તેના છ અધ્યયનોના વિષય વસ્તુનું કથન કર્યું છે. આવશ્યકોની સાધના-આરાધનાથી આ છ ની ઉપલબ્ધિ, પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા જે છ વસ્તુ કરણીય છે, તેનો બોધ, આ અર્થ દ્વારા થાય છે માટે તેને અર્થાધિકાર કહેવામાં આવે છે.

આવશ્યક નામ-અર્થાધિકાર

(૧) સાવધ યોગ વિરતિ :- પ્રથમ સામાયિક નામના આવશ્યકનો અર્થ છે સાવધયોગથી વિરમવું. હિંસા-અસત્ય વગેરે સાવધયોગ છે-પાપકારી કાર્યો, નિંદનીય કાર્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવો, તેનાથી વિરત થવું. હિંસાદિ કાર્યથી થતી મલિન માનસિક વૃત્તિઓની સન્મુખ ન થવું, તે સાવધયોગ વિરતિ અર્થાધિકાર છે.

(૨) ઉત્કીર્તન :- સાવધયોગ વિરતિ દ્વારા જેઓ સ્વયં સિદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત થયા અને આત્મશુદ્ધિ માટે સાવધ યોગ રૂપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગનો જેઓએ લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તેવા ઉપકારી તીર્થકરોના ગુણોની સ્તુતિ કરવી તે બીજા ચતુર્વિંશતિ સ્તવ નામના આવશ્યકનો ઉત્કીર્તન અર્થાધિકાર છે.

(૩) ગુણવત્પ્રતિપત્તિ :- વંદના નામના ત્રીજા આવશ્યકનો અર્થ છે-સાવધયોગ વિરતિની સાધનામાં ઉદ્ધમવંત ગુણવાન, મુળગુણ-ઉત્તર ગુણના ધારક સંયમી શ્રમણોની પ્રતિપત્તિ એટલે આદર-સન્માન

ભાવ રાખવો. ગુણવાન પ્રત્યે આદરભાવ ગુણવત્પ્રતિપતિ અર્થાધિકાર છે.

(૪) સ્ખલિતનિંદા :- પ્રતિક્રમણ નામના ચોથા આવશ્યકનો અર્થ છે, સંયમ સાધના દરમ્યાન પ્રમાદથી થયેલ સ્ખલના—લાગેલા અતિચાર અને દોષોની નિંદા—ગર્હા કરવી. આ સ્ખલિતનિંદા અર્થાધિકાર છે.

(૫) વ્રણચિકિત્સા :- કાયોત્સર્ગ નામના પાંચમા આવશ્યકનો અર્થ છે, અતિચારજન્ય દોષરૂપી ભાવવ્રણ—ધાનું પ્રાયશ્ચિત રૂપ ઔષધોપચારથી નિરાકરણ કરવું. આ વ્રણચિકિત્સા અર્થાધિકાર છે.

(૬) ગુણધારણા :- પ્રત્યાખ્યાન નામના છઠા આવશ્યકનો અર્થ છે, પ્રાયશ્ચિત દ્વારા દોષોનું પ્રમાર્જન કરી, મૂળગુણો, ઉત્તરગુણોની નિર્દોષ ધારણા કરવી. આ ગુણધારણા અર્થાધિકાર છે.

સૂત્ર ૨૨, પ્રતિજ્ઞા વાક્ય છે. પૂર્વે સૂત્ર ૨૧માં આવશ્યકોના જે અર્થ સંક્ષેપમાં કહ્યા છે, તેનું વિશદ વર્ણન કરવા અહીં તે અધ્યયનોના પૃથક્ પૃથક્ નામ બતાવ્યા છે. બંને સૂત્રનું સંયુક્ત તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—

(૧) સામાયિક નામનું અધ્યયન, સર્વસાવધયોગની વિરતિનું પ્રતિપાદક છે.

(૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ નામનું અધ્યયન, ચોવીસ તીર્થકરોના સ્તવન—ગુણાનુવાદ કરવાથી ઉત્કીર્તન રૂપ છે.

(૩) વંદના નામનું અધ્યયન, મૂળ—ઉત્તરગુણ સંપન્ન મુનિઓનું બહુમાન કરવા રૂપ છે, તેથી તે ગુણવાનોની વિનય પ્રતિપતિનું પ્રતિપાદક છે.

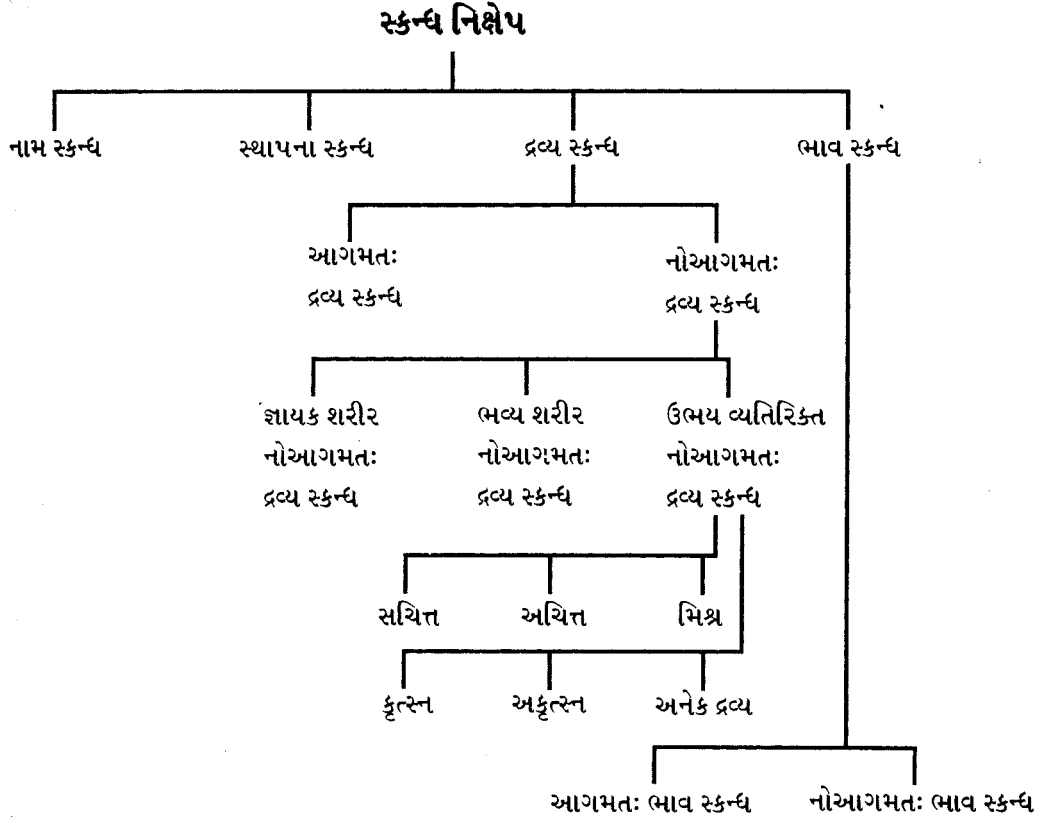
(૪) પ્રતિક્રમણ નામનું અધ્યયન, મૂળ—ઉત્તરગુણોથી સ્ખલિત થતાં જે અતિચાર લાગે, તેનું નિરાકરણ કરતું હોવાથી સ્ખલનાનિંદા અર્થાધિકાર રૂપ છે.

(૫) કાયોત્સર્ગ નામનું અધ્યયન, ચારિત્રપુરુષના અતિચાર રૂપી ભાવવ્રણની પ્રાયશ્ચિતરૂપ ચિકિત્સા કરતું હોવાથી વ્રણચિકિત્સા અર્થાધિકારરૂપ છે.

(૬) પ્રત્યાખ્યાન નામનું અધ્યયન, મૂળ—ઉત્તર ગુણોને નિરતિચારપણે ધારણ કરવા રૂપ હોવાથી ગુણધારણાત્મક છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્ર ૨૨માં છ આવશ્યકનો નામોલ્લેખ છે અને સૂત્ર ૨૧માં તેના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

॥ પ્રકરણ-૩ સંપૂર્ણ ॥

ચોથું પ્રકરણ

પ્રથમ અનુયોગદ્વાર - ઉપક્રમનો નિક્ષેપ

અનુયોગના ચાર દ્વાર :-

૧ તત્થ પઢમજ્ઞયણં સામાઈયં । તસ્સ ણં ઇમે ચત્તારિ અણુઓગદ્વારા ભવંતિ, તં જહા- ઉવક્કમે, ણિક્ખેવે, અણુગમે, ણણ ।

ભાવાર્થ :- આ છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન છે, તેના આ ચાર અનુયોગદ્વાર છે— (૧) ઉપક્રમ (૨) નિક્ષેપ (૩) અનુગમ (૪) નય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સામાયિકના ચાર અનુયોગદ્વાર બતાવ્યા છે. આ આગમનો વર્ણવેલ વિષય 'આવશ્યકનો અનુયોગ છે' આવસ્સગસ્સ અણુયોગો (પ્રકરણ-૧, સૂત્ર-૫) તે આવશ્યકના અનુયોગનો પ્રારંભ તેના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકથી પ્રારંભ કરે છે. **એકકેવકં પુણ અજ્ઞયણં કિત્તિસ્સામિ** આ સૂત્ર રચના નિર્દેશાનુસાર સૂત્રકાર ચાર અનુયોગથી આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનની વિચારણાનો પ્રારંભ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્ર ૭ની પ્રતિજ્ઞાનુસાર ક્રમ પ્રાપ્ત અધ્યયનના નિક્ષેપ માટે જ આવશ્યક સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન ચાર અનુયોગદ્વારોથી પ્રારંભ કરાય છે.

તત્થ પઢમં અજ્ઞયણં સામાઈયં :- સામાયિક સમસ્ત ચારિત્રગુણોનો આધાર છે. સામાયિક શારીરિક, માનસિક દુઃખોનો નાશ કરનાર અને મુક્તિનું પ્રધાન કારણ છે. તેથી તેનો પ્રથમ અધ્યયન રૂપે ઉપન્યાસ કરેલ છે.

સામાયિકનો નિરુક્તાર્થ :- સમસ્ય આયઃ સમાયઃ પ્રયોજનમસ્યેતિ સામાયિકમ્ । સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મવત્ દષ્ટિ સંપન્ન, રાગ-દ્વેષ રહિત આત્માના પરિણામને સમ કહે છે. તે સમની 'આય' એટલે પ્રાપ્તિ તે સમાય કહેવાય અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોત્કર્ષનો લાભ તે સમાય. તે જેનું પ્રયોજન છે તેને સામાયિક કહે છે.

આ સામાયિક અધ્યયનના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. અધ્યયનના અર્થનું કથન કરવાની વિધિનું નામ છે અનુયોગ અથવા સૂત્ર સાથે તેના અનુકૂળ અર્થને સ્થાપિત કરવા-જોડવા તે છે અનુયોગ. તેના

ચાર દ્વારોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે—

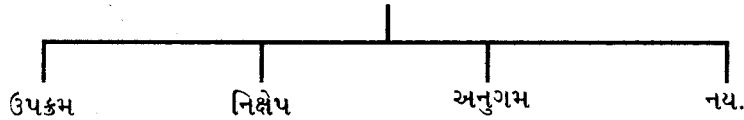
(૧) **ઉપક્રમ** :- વસ્તુને નિક્ષેપયોગ્ય બનાવવાની રીતને ઉપક્રમ કહે છે અથવા જે વચન દ્વારા વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય બને અથવા વિનીત શિષ્યના જે વિનયાદિ ગુણોથી વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય બને તે ઉપક્રમ કહેવાય છે.

(૨) **નિક્ષેપ** :- નિક્ષેપ એટલે ન્યાસ, રાખવું કે સ્થાપન કરવું. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય વગેરે ભેદોથી સૂત્રગત પદોનું વ્યવસ્થાપન કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમાં અથવા જેના વડે વસ્તુમાં નિક્ષેપ કરાય, વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરાય તે નિક્ષેપ. એક શબ્દના અનેક અર્થ થતાં હોય તેમાંથી અપ્રસ્તુત અર્થનું નિરાકરણ કરી પ્રસ્તુત અર્થમાં વસ્તુનું સ્થાપન કરવું તેનું નામ છે નિક્ષેપ. દા.ત. 'મહાવીરને આ પેન આપો' આ વાક્યમાં ભગવાન મહાવીરની વાત નથી. મહાવીરની પ્રતિમાની વાત નથી પણ મહાવીર નામ ધારક બાળકને પેન આપવાની વાત છે. અહીં 'નામ મહાવીર' ઈષ્ટ છે. તેથી તે પ્રસ્તુત છે, સ્થાપના મહાવીર, દ્રવ્ય મહાવીર આ અર્થ અપ્રસ્તુત છે, તેનું નિરાકરણ કરી, નામ મહાવીર ગ્રહણ કરાય છે. અનેક અર્થમાંથી પ્રસ્તુત અર્થમાં વસ્તુને સ્થાપવાનું કાર્ય નિક્ષેપનું છે.

(૩) **અનુગમ** :- સૂત્રનો અનુકૂળ અર્થ કરવો તે છે અનુગમ અથવા સૂત્રને અનુકૂળ—યોગ્ય અર્થ સાથે જોડવા તે છે અનુગમ.

(૪) **નય** :- પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે. વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે. તે અનંત ધર્મોમાંથી શેષ ધર્મોને ગૌણ કરી મુખ્યરૂપે એકને ગ્રહણ કરે તે નય.

અનુયોગના ચાર દ્વાર

નિક્ષેપ યોગ્ય વસ્તુમાંજ નિક્ષેપ કરી શકાય. વસ્તુને નિક્ષેપ યોગ્ય બનાવવાનું કાર્ય ઉપક્રમ કરે છે તેથી સર્વપ્રથમ ઉપક્રમ અને ત્યાર પછી નિક્ષેપનો નિર્દેશ કર્યો છે. નામાદિ રૂપે નિક્ષેપ વસ્તુ જ અનુગમનો વિષય બને છે, તેથી નિક્ષેપ પછી અનુગમનું કથન કર્યું છે. અનુગમથી જાણેલી વસ્તુ જ નયો દ્વારા વિચારણીય બને છે, તેથી અનુગમ પછી નયનું કથન કર્યું છે.

ઉપક્રમના નિક્ષેપાત્મક છ ભેદ :-

૨ **સે કિં તં ડવવક્કમે ? ડવક્કમે છવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ણામોવક્કમે ડવણોવક્કમે, ડવ્વોવક્કમે, ખેત્તોવક્કમે, કાલોવક્કમે, ભાવોવક્કમે ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપક્રમના છ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામોપક્રમ, (૨) સ્થાપનોપક્રમ, (૩) દ્રવ્યોપક્રમ, (૪) ક્ષેત્રોપક્રમ, (૫) કાલોપક્રમ, (૬) ભાવોપક્રમ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઉપક્રમના પરિચયાત્મક ૬ ભેદોનું કથન છે. આ છ ભેદોમાં તેનો નિક્ષેપ રૂપે સંક્ષિપ્ત પરિચય—સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તે પછી પાંચમા પ્રકરણમાં ફરીથી અનુક્રમે બીજી રીતે છ ભેદોનું કથન કરી ઉપક્રમનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન વિવિધ ભેદાનુભેદથી કરવામાં આવશે.

નામ-સ્થાપના ઉપક્રમ

૩ નામ-ઠવણાઓ ગયાઓ ।

શબ્દાર્થ :- નામ ઠવણાઓ = નામ અને સ્થાપના ઉપક્રમનું સ્વરૂપ, ગયાઓ = પૂર્વમાં વર્ણિત છે, પૂર્વે થઈ ગયેલ છે.

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના ઉપક્રમનું સ્વરૂપ, નામસ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ કોઈ સચેતન કે અચેતન વસ્તુનું ઉપક્રમ એવું નામ રાખવું, તે નામ ઉપક્રમ અને કોઈ પદાર્થમાં 'આ ઉપક્રમ છે' તેવો આરોપ કરવો તે સ્થાપના ઉપક્રમ છે.

દ્રવ્ય ઉપક્રમ :-

૪ સે કિં તં દવ્વોવક્કમે ? દવ્વોવક્કમે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય, ણોઆગમઓ ય જાવ જાણગસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વોવક્કમે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે, મીસણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્યઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યઉપક્રમના બે પ્રકાર છે. (૧) આગમતઃ દ્રવ્ય ઉપક્રમ (૨) નોઆગમતઃ દ્રવ્યઉપક્રમ યાવત્ જાયકશરીર, ભવ્યશરીર, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત (૩) મિશ્ર.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે દ્રવ્યઉપક્રમના કેટલાક વિષય માટે આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા 'જાવ' શબ્દથી સંકેત કર્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ પદના અર્થાધિકારના અનુપયુક્ત જ્ઞાતા આગમદ્રવ્યઉપક્રમ કહેવાય છે. ઉપક્રમ પદને જાણનાર જ્ઞાતાનું મૃતક શરીર જાયકશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ કહેવાય અને જે બાળક ભવિષ્યમાં

ઉપક્રમ પદને શીખવાનો છે, તે વર્તમાનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ કહેવાય છે. જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમના ત્રણ પ્રકાર છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.

સચિત્ત દ્રવ્યઉપક્રમ :-

૫ સે કિં તં સચિત્તદવ્વોવક્કમે ? સચિત્તદવ્વોવક્કમે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- દુપયાણં ચડપ્પયાણં અપયાણં । એક્કેક્કે દુવિહે- પરિકમ્મે ય વત્થુવિણાસે ય ।

શબ્દાર્થ :- સચિત્તદવ્વોવક્કમે = સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ, દુપયાણં = દ્વિપદ-મનુષ્ય વગેરે બે પગવાળા દ્રવ્યનો ઉપક્રમ, ચડપ્પયાણં = પશુ વગેરે ચાર પગવાળા દ્રવ્યનો ઉપક્રમ, અપયાણં = અપદ-પગ વિનાના વૃક્ષ વગેરે દ્રવ્યનો ઉપક્રમ, એક્કેક્કે દુવિહે = તે પ્રત્યેકના બે-બે પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સચિત્ત દ્રવ્યઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સચિત્ત દ્રવ્યઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે છે. દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, અપદ. તે પ્રત્યેકના પુનઃ બે બે પ્રકાર છે-પરિકર્મ અને વસ્તુવિનાશ.

૬ સે કિં તં દુપએ ઉવક્કમે ? દુપએ ઉવક્કમે- દુપયાણં ણહાણં ણટ્ટાણં જલ્લાણં મલ્લાણં મુટ્ટિયાણં વેલંબગાણં કહગાણં પવગાણં લાસગાણં આઙ્કખગાણં લંખાણં મંખાણં તૂળહલ્લાણં તુંબવીણિયાણં કાયાણં માગહાણં । સે તં દુપએ ઉવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :- દુપએ ઉવક્કમે = દ્વિપદ ઉપક્રમ, દુપયાણં = બે પગવાળા, ણહાણં = નટ-નાટક કરનાર, ણટ્ટાણં = નર્તકો-નૃત્ય કરનાર, જલ્લાણં = જલ્લો-દોરડા પર ખેલ કરનાર, મલ્લાણં = મલ્લો, મુટ્ટિયાણં = મૌષ્ટિકો-મુષ્ટિ યુદ્ધ કરનાર મલ્લ વિશેષ, વેલંબગાણં = વેલંબકો-અનેક વેશ ધારણ કરનાર વિદૂષકો, કહગાણં = કથાકાર, પવગાણં = પ્લવકો-ખાડા, નદી વગેરેને કૂદકો મારી પાર કરનાર, લાસગાણં = લાસકો-રાસલીલા કરનાર અથવા હાસ્યોત્પાદક ક્રિયા કરનાર ભાંડો, આઙ્કખગાણં = આખ્યાયકો આખ્યાન કરનાર, લંખાણં = લંખો-મોટા વાંસ પર ચડનાર, બજાણીયાઓ, મંખાણં = મંખો-ચિત્રપટ બતાવી ભીખ માંગતા મંખો, તૂળહલ્લાણં = તૂણિકો તંતુવાદ્ય-વાદકો, તુંબવીણિયાણં = તુંબવીણિકો-તુંબડીની વીણા વગાડનાર, કાયાણં = કાવડીયા કાવડ દ્વારા ભાર વહન કરનાર, માગહાણં = માગધો-મંગલ પાઠકો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્વિપદ ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નટો, નર્તકો, જલ્લો, મલ્લો, મૌષ્ટિકો, વેલંબકો, કથકો, પ્લવકો, લાસકો, આખ્યાયકો, લંખો, મંખો, તૂણિકો, તુંબવીણિકો, કાવડીઓ, મંગલપાઠકો વગેરે બે પગવાળાનો પરિકર્મ અને વિનાશ

કરવા રૂપ ઉપક્રમ દ્વિપદઉપક્રમ છે. આ પ્રકારે દ્વિપદ ઉપક્રમનું વર્ણન થયું.

૭ સે કિં તં ચડપ્પા ઉવક્કમે ? ચડપ્પા ઉવક્કમે- ચડપ્પયાણં આસાણં હ્થીણં ઇચ્ચાઈ । સે તં ચડપ્પા ઉવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચતુષ્પદ ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચારપગવાળા ઘોડા, હાથી વગેરે પશુઓના ઉપક્રમને ચતુષ્પદોપક્રમ કહેવાય છે. આ ચતુષ્પદ ઉપક્રમનું વર્ણન થયું.

૮ સે કિં તં અપા ઉવક્કમે ? અપા ઉવક્કમે- અપયાણં અંબાણં અંબાડગાણં ઇચ્ચાઈ । સે તં અપા ઉવક્કમે । સે તં સચિત્તદવ્વોવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :- અપા-ઉવક્કમે = અપદોપક્રમ, અપયાણં = પગ વિનાના, અંબાણં = આંબા, અંબાડગાણં = આમ્નાતક, ઇચ્ચાઈ = વગેરે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપદદ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આંબા, આમ્નાતક વગેરે પગવિનાના વૃક્ષનો ઉપક્રમ તે અપદ ઉપક્રમ કહેવાય છે. આ અપદ ઉપક્રમનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

સૂત્ર ૪માં તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપક્રમના સચિત્ત અચિત્ત મિશ્ર ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તે ત્રણમાંના પ્રથમ સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. દ્વિપદમાં મનુષ્ય, ચતુષ્પદમાં પશુ અને અપદમાં વૃક્ષના ઉદાહરણ આપ્યા છે. તે ત્રણેના પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુ વિનાશ, એવા બે-બે ભેદ કર્યા છે. તેમાં વસ્તુના ગુણ કે શક્તિની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન કે ઉપાયને પરિકર્મ કહેવામાં આવે છે અને તલવાર વગેરે સાધનો દ્વારા વસ્તુ નાશના પ્રયત્નને વસ્તુ વિનાશ કહેવામાં આવે છે. નટ, નર્તક વગેરે દ્વિપદની શારીરિક શક્તિ વધારવા ઘી વગેરે પદાર્થના સેવનરૂપ પ્રયત્ન વિશેષ તે દ્વિપદપરિકર્મ ઉપક્રમ છે. તલવાર વગેરે દ્વારા તેની ઘાત કરવાનો પ્રયત્ન, દ્વિપદ વસ્તુવિનાશ ઉપક્રમ છે. આ રીતે ચતુષ્પદ અને અપદ પરિકર્મ ઉપક્રમ તથા વસ્તુ વિનાશ ઉપક્રમ સમજવા.

અચિત્ત દ્રવ્યઉપક્રમ :-

૯ સે કિં તં અચિત્તદવ્વોવક્કમે ? અચિત્તદવ્વોવક્કમે ઁંડાઈણં ગુડાઈણં મચ્છંડીણં । સે તં અચિત્તદવ્વોવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :- અચિત્તદવ્વોવક્કમે = અચિત્ત દ્રવ્યઉપક્રમ, ઁંડાઈણં = ખાંડ, ગુડાઈણં = ગોળ,

મચ્છંડીર્ણ = મિશ્રી-સાકર, ઇચ્ચાઇ = વગેરે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ખાંડ, ગોળ, મિશ્રી(સાકર) વગેરેમાં મધુરતાની વૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રયત્ન અથવા વિનાશ થાય તેવા પ્રયત્ન તે અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય છે.

મિશ્રદ્રવ્યોપક્રમ :-

૧૦ સે કિં તં મીસા દવ્વોવક્કમે ? મીસા દવ્વોવક્કમે- સે ચેવ થાસગ- આયંસગાઇમંડિતે આસાદી । સે તં મીસા દવ્વોવક્કમે । સે તં જાણયસરીર- ભવિયસરીરવરિત્તે દવ્વોવક્કમે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વોવક્કમે । સે તં દવ્વોવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :-થાસગ = સ્થાસક, આયંસગાઇ = આભલાદિથી, મંડિતે = વિભૂષિત, સે ચેવ = તે પૂર્વે કહેલ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્થાસક, આભલા વગેરેથી વિભૂષિત તે પૂર્વોક્ત (સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમમાં કહેલ)અથ વગેરે સંબંધી ઉપક્રમ તે મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ કહેવાય છે. આ રીતે મિશ્રદ્રવ્યોપક્રમનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. તે સાથે જ્ઞાયકશરીર- ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યોપક્રમની તેમજ નોઆગમ દ્રવ્યોપક્રમની તથા સમુચ્ચય દ્રવ્ય ઉપક્રમની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

અચિત્ત પદાર્થમાં ગુણાત્મક વૃદ્ધિ અથવા તેને નષ્ટ કરવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ છે તેમાં વિભૂષિત અથવા મિશ્ર દ્રવ્ય છે. હાથી-ઘોડા વગેરે સચિત્ત છે. સ્થાસક, આભલા, કોડી વગેરે પદાર્થ અચિત્ત છે. તેથી, આભલાદિથી વિભૂષિત અથવા આદિને મિશ્ર દ્રવ્ય કહે છે. આવા મંડિત અથવાદિને શિક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન તે પરિકર્મ દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે અને તલવાર વગેરે દ્વારા પ્રાણનાશનો પ્રયત્ન તે વસ્તુવિનાશ ઉપક્રમ છે.

ક્ષેત્ર ઉપક્રમ :-

૧૧ સે કિં તં ચેત્તોવક્કમે ? ચેત્તોવક્કમે જણ્ણં હલ-કુલિયાદીહિં ચેત્તાઇં ઉવક્કામિજ્જંતિ । સે તં ચેત્તોવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :-જણ્ણં = જે, હલ = હળ, કુલિયાદીહિં = કોદાળી વગેરે દ્વારા, ચેત્તાઇં = ક્ષેત્રને,

उवक्कामिज्जंति = ઉપક્રમ કરાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— હળ, કોદાળી વગેરે દ્વારા ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર ઉપક્રમ કહેવાય છે. આ ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ક્ષેત્રથી અહીં ખેતર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. હળ જોડી, ખેતરને ખેડી, વાવવા યોગ્ય કરાય છે. તે ક્ષેત્ર સંબંધી પરિકર્મ રૂપ ઉપક્રમ છે અને ખેતરમાં હાથી વગેરે બાંધી, ખેતર ખેતીને અયોગ્ય બનાવી દેવું, તે વસ્તુ વિનાશરૂપ ઉપક્રમ છે. હાથીના મળમૂત્રથી ખેતરની બીજોત્પાદનરૂપ શક્તિનો નાશ થાય છે. વાસ્તવમાં ક્ષેત્રથી આકાશ પ્રદેશનું ગ્રહણ થાય પરંતુ આકાશાસ્તિકાય અમૂર્ત છે, તેથી તેમાં ઉપક્રમ થતો નથી, પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્ય આકાશના આધારે છે અને મનુષ્યાદિના નિવાસ માટે તે પૃથ્વી આદિ આધારભૂત છે. તેથી વ્યવહાર નયથી પૃથ્વી આદિમાં ક્ષેત્રનો ઉપચાર કરી, ક્ષેત્રના પ્રસંગે અહીં ખેતર રૂપ પૃથ્વીનું ગ્રહણ કર્યું છે.

કાલોપક્રમ :-

૧૨ से किं तं कालोवक्कमे ? कालोवक्कमे जं णं णालियादीहिं कालस्सोवक्क- मणं कीरइ । से तं कालोवक्कमे ।

શબ્દાર્થ :-કાલોવક્કમે = કાલોપક્રમ, જં ણં = જે, ણાલિયાદીહિં = નાલિકા આદિ વડે, કાલસ્સોવક્કમણં = કાળનું ઉપક્રમણ, કીરइ = કરવામાં આવે છે તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કાલોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નાલિકા આદિ દ્વારા જે કાળનું યથાવત્ જ્ઞાન થાય તે કાલોપક્રમ છે. આ કાલોપક્રમનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

નાલિકા એટલે છિદ્ર સહિતનું પાત્રવિશેષ, જલઘડી કે રેતઘડી દ્વારા અથવા ખીલા વગેરેની છાયા દ્વારા કાળનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું તે કાલનું પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ છે તથા નક્ષત્ર વગેરેની ચાલના આધારે જે વિનાશ વગેરે થાય, તેનું જ્ઞાન તે વસ્તુ વિનાશરૂપ કાલોપક્રમ છે. દ્રવ્ય ઉપર કાળ વર્તી રહ્યો છે, તેથી દ્રવ્યના વર્ણનથી કાળનું વર્ણન થઈ જાય છતાં પણ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત વગેરે રૂપે કાળનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તે બતાવવા કાળ ઉપક્રમનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે.

ભાવ ઉપક્રમ :-

૧૩ સે કિં તં ભાવોવક્કમે ? ભાવોવક્કમે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવોપક્રમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી (જ્ઞાનાપેક્ષયા) ભાવોપક્રમ (૨) નોઆગમથી (પ્રવૃત્ત્યાપેક્ષયા) ભાવોપક્રમ.

૧૪ સે કિં તં આગમઓ ભાવોવક્કમે ? આગમઓ ભાવોવક્કમે જાણ્ણ ઉવડત્તે। સે તં આગમઓ ભાવોવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉપક્રમના અર્થના જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવોપક્રમ કહેવાય છે.

૧૫ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવોવક્કમે ? ણોઆગમઓ ભાવોવક્કમે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પસત્થે ય, અપસત્થે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી ભાવ ઉપક્રમના બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રશસ્ત અને (૨) અપ્રશસ્ત.

૧૬ સે કિં તં અપસત્થે ભાવોવક્કમે ? અપસત્થે ભાવોવક્કમે ડોડિણી- ગણિયાડમચ્ચાઈણં । સે તં અપસત્થે ભાવોવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :- અપસત્થે ભાવોવક્કમે = અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ, ડોડિણિ = ડોડિણી બ્રાહ્મણી, ગણિયા = ગણિકા, અમચ્ચાઈણં = અમાત્યાદિ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપ્રશસ્ત ભાવોવક્કમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ડોડિણી બ્રાહ્મણી, ગણિકા અને અમાત્યાદિ દ્વારા અન્યના ભાવોને જાણવા રૂપ ઉપક્રમ અપ્રશસ્ત નોઆગમ ભાવોપક્રમ છે.

૧૭ સે કિં તં પસત્થે ભાવોવક્કમે ? પસત્થે ભાવોવક્કમે ગુરુમાદીણં । સે તં પસત્થે ભાવોવક્કમે । સે તં ણોઆગમતો ભાવોવક્કમે । સે તં ભાવોવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રશસ્ત ભાવોવક્કમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગુરુ વગેરેના અભિપ્રાયને યથાવત્ જાણવા તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે. આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનું વર્ણન થયું સાથે જ નોઆગમ ભાવોપક્રમ અને સમુચ્ચય ભાવોપક્રમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં(૧૩ થી ૧૭માં) ભાવ ઉપક્રમનું સ્વરૂપ છે. ભાવ શબ્દના સ્વભાવ, આત્મા, સત્તા, યોનિ અને અભિપ્રાય, આ પાંચ અર્થ થાય છે. અહીં અભિપ્રાય અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. ભાવ અર્થાત્ અભિપ્રાયનું યથાવત્ પરિજ્ઞાન તે ભાવ ઉપક્રમ કહેવાય છે. ઉપક્રમ શબ્દના, તેના અર્થના તથા ઉપક્રમ સંબંધી અન્ય વર્ણનના જ્ઞાતા ઉપયોગવાન હોય તો તે આગમ ભાવ ઉપક્રમ કહેવાય છે.

નોઆગમતઃ ભાવ ઉપક્રમમાં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. સાંસારિક ફળ જનક અન્યના અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન તે અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ કહેવાય છે અને મોક્ષના કારણરૂપ ગુર્વાદિના અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન તે પ્રશસ્ત ભાવ ઉપક્રમ કહેવાય છે.

અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમમાં સૂત્રકારે ત્રણ ઉદાહરણ આપ્યા છે, યથા— ડોડિણી બ્રાહ્મણી, ગણિકા અને અમાત્ય.

(૧) ડોડિણી બ્રાહ્મણી :- કોઈ એક ગામમાં ડોડિણી નામે બ્રાહ્મણી રહેતી હતી. તેની ત્રણે દીકરીઓના લગ્ન થયા પછી તેને વિચાર આવ્યો કે મારે મારા જમાઈઓના સ્વભાવ જાણી લેવા જોઈએ અને તે અનુસાર દીકરીઓને શિખામણ આપું, તો તેઓ પોતાના પતિની સાથે તેના સ્વભાવને અનુરૂપ વ્યવહાર કરી જીવન સુખી બનાવી શકે.

બ્રાહ્મણીએ પોતાની ત્રણે દીકરીઓને બોલાવીને કહ્યું કે આજે તમારા પતિ સૂવા આવે ત્યારે કોઈપણ ભૂલ બતાવી તેના મસ્તક પર લાત મારજો અને તેઓ તમને જે કહે તે મને સવારે કહેજો.

રાત્રે ત્રણે કન્યાઓએ માતાના કહેવા પ્રમાણે કોઈપણ બહાને પતિને લાત મારી. જ્યેષ્ઠા કન્યાના પતિએ લાત વાગતા જ તેના પગ પકડી કહ્યું, 'પ્રિયે ! પત્થરથી પણ વધુ કઠોર એવા મારા મસ્તક પર પુષ્પસમા કોમળ ચરણથી પ્રહાર કરતા તારા ચરણને વાગ્યું હશે. તેમ કહી તેના પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે કન્યાએ માતાને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો. માતાએ ખુશ થતાં કહ્યું. બેટા ! તું તારા ઘરમાં જે કરવા ધારીશ તે કરી શકીશ. તારા પતિના વ્યવહાર પરથી લાગે છે કે તે તારી આજ્ઞાને આધીન રહેશે.

બીજી કન્યાએ પતિને લાત મારી ત્યારે તેના પતિ થોડા ગુસ્સે થયા અને શબ્દો દ્વારા ગુસ્સો વ્યક્ત કર્યો કે તે મારી સાથે જે વ્યવહાર કર્યો તે કુળવધૂને યોગ્ય નથી. તારે આવું કરવું ન જોઈએ. તેટલું કહી તે શાંત થઈ ગયા.

માતા આ વૃત્તાંત સાંભળી સંતુષ્ટ થતાં બોલી, બેટા ! તુ પણ તારા ઘરમાં તારી ઈચ્છાનુરૂપ પ્રવૃત્તિ

કરી શકીશ. તારા પતિનો સ્વભાવ એવો છે કે તે ગમે તેટલા ગુસ્સે થશે પણ થોડી ક્ષણોમાં શાંત થઈ જશે.

ત્રીજી કન્યાએ પતિને લાત મારી. ત્યારે તેના પતિ અત્યંત ગુસ્સે થઈ બોલ્યા— તારો વ્યવહાર કુળવાન કન્યાને યોગ્ય નથી, તે હું ચલાવીશ નહીં. આમ કહી તેને માર મારી ઘરની બહાર કાઢી મૂકી. તે રોતી—કકળતી માતા પાસે આવી અને સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો.

પોતાની પુત્રીની વાત ઉપરથી જમાઈરાજનો સ્વભાવ તે જાણી ગઈ અને તુરત જમાઈ પાસે જઈ મીઠા શબ્દોથી તેના ક્રોધને શાંત કરી કહ્યું—જમાઈરાજ ! અમારી કુળ પરંપરા છે કે પ્રથમ રાતે કન્યા પતિના મસ્તક પર ચરણ પ્રહાર કરે. આ કારણથી જ મારી કન્યાએ તેમ કર્યું છે, અન્ય કોઈ દુષ્ટ પ્રયોજનથી તેમ કર્યું નથી. તમે તેના તે વર્તનની ક્ષમા આપો.

આ રીતે જમાઈરાજના ગુસ્સાને શાંત કરી, માતાએ પોતાની કન્યાને સલાહ આપી, બેટા ! તારા પતિ દુરારાધ્ય છે. તેની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરજે અને દેવતાની જેમ તેની પૂજા કરજે. ડોડિણી બ્રાહ્મણીએ યુક્તિપૂર્વક પોતાના જમાઈઓના અભિપ્રાય જાણી લીધા.

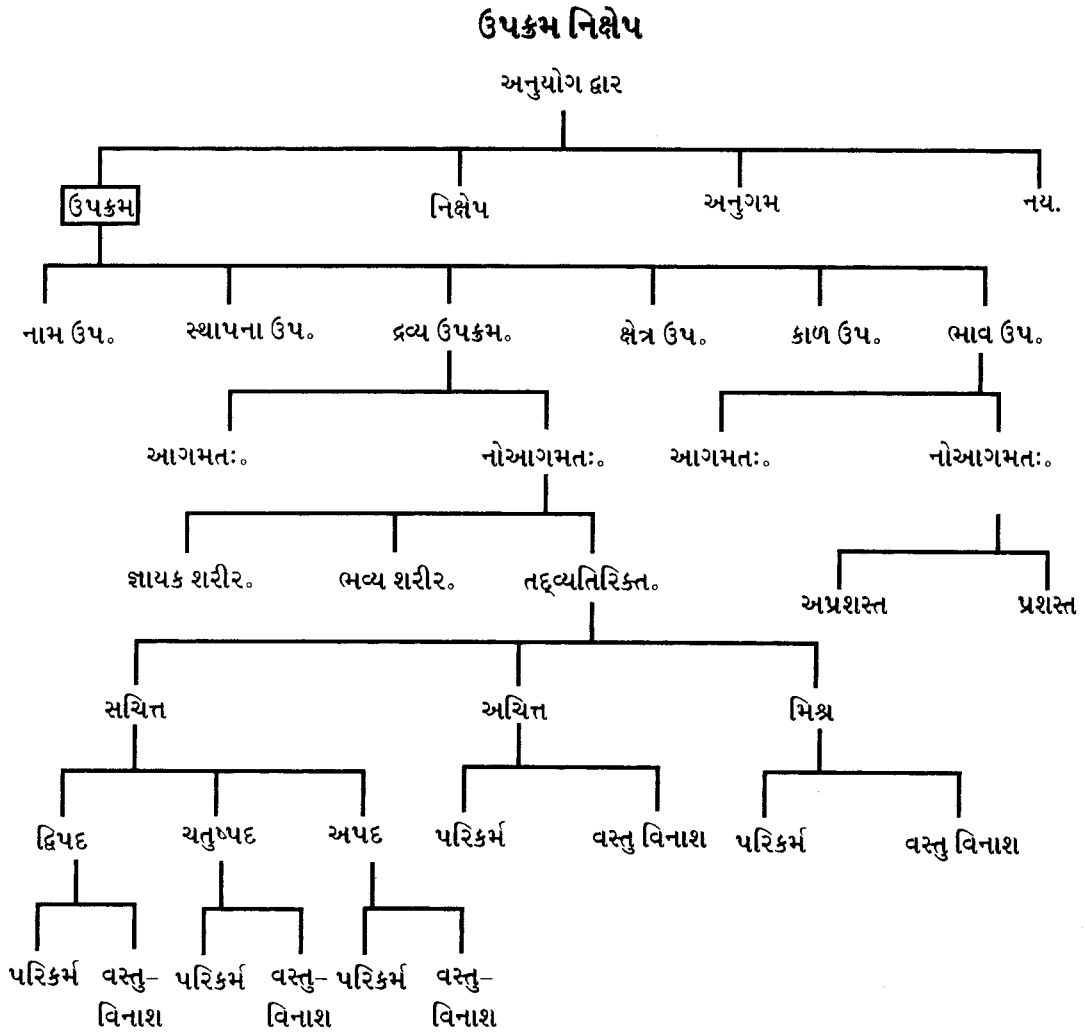
(૨) વિલાસવતી ગણિકા :- એક નગરમાં વિલાસવતી નામની ગણિકા રહેતી હતી. તેને પોતાને ત્યાં આવતા પુરુષોના અભિપ્રાય જાણવા, પોતાના રતિભવનની દીવાલો પર જુદી-જુદી જાતિના, વિવિધ ક્રિયાઓ કરતાં પુરુષોના ચિત્રો રાખ્યા હતા. તેને ત્યાં જે પુરુષો આવતા તે પોતાની જાતિને ઉચિત ચિત્રના નિરીક્ષણમાં તન્મય બની જતા, તે જોઈ તેની રુચિ, જાતિ, સ્વભાવ તે ગણિકા જાણી લેતી અને તે પુરુષને અનુરૂપ વર્તાવ કરી, તેને પ્રસન્ન કરી, વિપુલ ધનરાશિ પ્રાપ્ત કરતી હતી.

(૩) સુશીલ અમાત્ય :- એક નગરમાં ભદ્રબાહુ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને સુશીલ નામના અમાત્ય હતા. તેઓ બીજાના મનોગત ભાવોને જાણવામાં નિપુણ હતા. એકદા અમાત્ય સાથે રાજા અશ્વકીડા કરવા નગર બહાર ગયા. રસ્તામાં ઘોડાએ લઘુશંકા(પેશાબ) કરી. અશ્વકીડા કરી રાજા તે રસ્તે પાછા ફર્યા. ઘોડાનું મૂત્ર જરાય સુકાયું ન હતું. તે જોઈ રાજાને વિચાર આવ્યો કે આ જગ્યાએ તળાવ ખોદાવવામાં આવે તો તે પાણીથી ભરાયેલું જ રહે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં—કરતાં રાજા ભૂમિને તાકી રહ્યા અને ત્યાર પછી મહેલમાં પાછા ફર્યા. રાજાને એકીટશે ભૂમિ નીહાળતા જોઈ, ચતુર અમાત્ય રાજાના મનોગત ભાવોને સમજી ગયા. રાજાને પૂછ્યા વિના તે જગ્યાએ મોટું તળાવ બનાવડાવ્યું. તેના ફરતા છ ઋતુના ફળ—ફૂલોના વૃક્ષ રોપાવ્યા.

ફરી કોઈ એકવાર રાજા અમાત્ય સાથે તે જ રસ્તા પર ફરવા નીકળ્યા. વૃક્ષોથી સુશોભિત તળાવ જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, 'આ તળાવ કોણે કરાવ્યું?' અમાત્યે કહ્યું. "રાજન્ ! આપે જ કરાવ્યું છે." અમાત્યની વાત સાંભળી રાજાએ આશ્ચર્ય સાથે કહ્યું શું આ તળાવ મેં કરાવ્યું છે ? તળાવ બનાવવાનો મેં કોઈને આદેશ આપ્યો હોય તેવું મને યાદ આવતું નથી. પૂર્વ ઘટનાને યાદ કરાવતા અમાત્યે કહ્યું કે હે રાજન્ ! આ સ્થાન પર લાંબા સમય સુધી મૂત્રને સુકાયા વિનાનું જોઈ, તમે જળાશય બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો ને ? તમારા તે અભિપ્રાયને જાણી મેં આ તળાવ કરાવ્યું છે.

બીજાના મનોભાવ જાણવાની અમાત્યની પ્રતિભા જોઈ રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયા. આ ત્રણ દૃષ્ટાંતમાં અન્યના અભિપ્રાય જે યુક્તિથી જાણ્યા તે ભાવ ઉપક્રમ છે પરંતુ તે મોક્ષના કારણરૂપ ન હોવાથી અપ્રશસ્ત ભાવ ઉપક્રમ છે. ઉપક્રમનું સ્વરૂપ નામ સ્થાપન વગેરે નિક્ષેપના છ દ્વારોથી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ વર્ણન કરી હવે સૂત્રકાર આનુપૂર્વી આદિ છ દ્વારોથી વિસ્તૃતરૂપે ઉપક્રમનું નિરૂપણ કરશે.

॥ પ્રકરણ-૪ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું પ્રકરણ

આનુપૂર્વી - અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી

ઉપક્રમના આનુપૂર્વીઆદિ છ ભેદ :-

૧ અહવા ઉવક્કમે છવ્વિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- આણુપુવ્વી, ણામં, પમાણં, વત્તવ્વયા, અત્થાહિગારે, સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- અથવા ઉપક્રમ છ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આનુપૂર્વી (૨) નામ (૩) પ્રમાણ (૪) વક્તવ્યતા (૫) અર્થાધિકાર (૬) સમવતાર.

વિવેચન :-

પૂર્વે છ ભેદ વડે નિક્ષેપની દષ્ટિએ ઉપક્રમનું સામાન્ય વર્ણન કરી શાસ્ત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બીજી રીતે આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમના છ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. જેમાં આનુપૂર્વી અને નામ આદિના માધ્યમે વિસ્તૃત ભેદાનુભેદથી વર્ણન કર્યું છે.

(૧) આનુપૂર્વી :- આનુપૂર્વી એટલે અનુક્રમ-ક્રમ. વસ્તુના અનેક ભેદો-પ્રકારોનું ક્રમ સાથે વર્ણન તે આનુપૂર્વી કહેવાય અથવા એક વસ્તુને સ્થાપી પછી બીજી, ત્રીજી વસ્તુને અનુક્રમે સ્થાપવી તે પણ આનુપૂર્વીનો પ્રકાર છે.

(૨) નામ :- જીવ-અજીવ કોઈપણ વસ્તુનો અભિધાયક-વાચક શબ્દ 'નામ' કહેવાય છે.

(૩) પ્રમાણ :- વસ્તુના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણવું અથવા માપવું તે 'પ્રમાણ' કહેવાય છે.

(૪) વક્તવ્યતા :- અધ્યયન વગેરેના પ્રત્યેક અવયવના અર્થનું યથાસંભવ વિવેચન કરવું તે 'વક્તવ્યતા' કહેવાય છે.

(૫) અર્થાધિકાર :- અધ્યયનમાં વર્ણિત વિષયના અર્થનું કથન તે 'અર્થાધિકાર' કહેવાય છે.

(૬) સમવતાર :- વસ્તુ સ્વ-પર-ઉભયમાં ક્યાં સમાવેશ પામે છે તે વિચારણા 'સમવતાર' કહેવાય છે.

આનુપૂર્વીના દશ પ્રકાર :-

૨ સે કિં તં આણુપુવ્વી ? આણુપુવ્વી દસવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ણામાણુપુવ્વી,

ઠવણાણુપુલ્લી, દલ્લાણુપુલ્લી, લ્લેત્તાણુપુલ્લી, કાલાણુપુલ્લી, ડલ્લિક્તણાણુપુલ્લી, ગણણાણુપુલ્લી, સંઠાણાણુપુલ્લી, સામાયારિયાણુપુલ્લી, ભાવાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વીના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામાનુપૂર્વી, (૨) સ્થાપનાનુપૂર્વી, (૩) દ્રવ્યાનુપૂર્વી, (૪) ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, (૫) કાલાનુપૂર્વી, (૬) ઉત્ક્રીતનાનુપૂર્વી, (૭) ગણનાનુપૂર્વી, (૮) સંસ્થાનાનુપૂર્વી, (૯) સમાચાર્યાનુપૂર્વી, (૧૦) ભાવાનુપૂર્વી.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી એટલે ક્રમ, અનુક્રમ કે પરિપાટી, એક પછી એક, એમ ક્રમથી વસ્તુ વગેરેનું વર્ણન કરવાની અથવા ગોઠવવાની રીતને આનુપૂર્વી કહેવાય છે. **પૂર્વસ્ય અનુ-પશ્ચાદનુપૂર્વ તસ્ય ભાવઃ આનુપૂર્વી** । 'અનુ' એટલે પાછળ, 'પૂર્વે' એટલે આગળ. પૂર્વે એકની સ્થાપના કરી તેની પાછળ-પાછળ ક્રમથી સ્થાપના કરવી તે આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

નામ સ્થાપના અને દ્રવ્યાનુપૂર્વી :-

૩ સે કિં તં ણામાણુપુલ્લી ? ણામ-ઠવણાઓ તહેવ ।

શબ્દાર્થ :-તહેવ = તે જ પ્રમાણે અર્થાત્ આવશ્યક પ્રમાણે અર્થ જાણવા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામાનુપૂર્વી અને સ્થાપનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામ અને સ્થાપના આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ નામ અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જાણવું.

૪ દલ્લાણુપુલ્લી વિ તહેવ જાવ સે કિં તં જાણગસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દલ્લાણુ- પુલ્લી ?

જાણગસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દલ્લાણુપુલ્લી દુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા- ડવણિહિયા ય, અળોવણિહિયા ય ।

તત્થ ણં જા સા ડવણિહિયા સા ઠપ્પા ।

શબ્દાર્થ :-તત્થણં = તેમાં, જા = જે, સા ડવણિહિયા = ઔપનિઢિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે તે, સ્થાપનીય છે.

ભાવાર્થ :- દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપ વર્ણનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વી સુઢીનું સભેદ વર્ણન દ્રવ્યઆવશ્યક પ્રમાણે જાણવું ('જાવ' શબ્દથી તે સૂચિત કર્યું છે.)

પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. (૧) ઔપનિધિકી અને (૨) અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી.

તેમાં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે અર્થાત્ ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું કથન પાછળથી કરવા માટે સ્થાપિત કરીને પહેલાં અનૌપનિધિકીનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર દર્શાવે છે.

૫ તત્થ ણં જા સા અણોવણિહિયા સા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-
ણેગમવવહા- રાણં, સંગહસ્સ ય ।

શબ્દાર્થ :-ણેગમવવહારાણં = નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત અને, સંગહસ્સ = સંગ્રહનય સંમત.

ભાવાર્થ :- તેમાં જે અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે, તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નૈગમ—વ્યવહાર નય સંમત (૨) સંગ્રહનયસંમત

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું નિદર્શન છે. 'તહેવ' પદ દ્વારા અને 'જાવ' પદ દ્વારા નામાનુપૂર્વી, સ્થાપનાનુપૂર્વી અને દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં આગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, જ્ઞાયકશરીર નોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, ભવ્યશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સુધીનો પાઠ, આવશ્યક પ્રમાણે જાણી લેવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. કેટલીક પ્રતોમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો પૂરો પાઠ, પૂર્વવત્ જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં સંક્ષિપ્ત પાઠ સ્વીકારેલ છે.

તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીના બે ભેદ બતાવ્યા છે.

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :- 'ઔપનિધિકી' શબ્દમાં મૂળ શબ્દ 'ઉપનિધિ' છે. 'ઉપ' ઉપસર્ગનો અર્થ છે, સમીપ—નજીક અને 'નિધિ'નો અર્થ છે રાખવું અર્થાત્ કોઈ વિવક્ષિત એક પદાર્થને પહેલા સ્થાપિત કરી, તત્પશ્ચાત્ તેની પાસે—સમીપમાં પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ક્રમથી અન્ય—અન્ય પદાર્થને રાખવામાં આવે તો તે ઉપનિધિ કહેવાય છે. જે આનુપૂર્વીમાં આ ઉપનિધિ પ્રયોજનભૂત છે, તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય.

છ દ્રવ્ય, સામાયિક વગેરે છ અધ્યયન, દ્વિ—ત્રિ—ચતુઃપ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધોનું પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ત્રણમાંથી કોઈ પણ ક્રમથી સ્થાપન કે કથન વિધિને ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહે છે.

અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :- અનુપનિધિ—પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ક્રમથી પદાર્થની સ્થાપના, વ્યવસ્થા ન કરવી તે અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે. લોકમાં દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધો ક્રમથી ગોઠવાયેલા નથી. લોકમાં પરમાણુ વગેરે જે પુદ્ગલો જેમ છે તેમ તેની વિચારણા કરવી તે અનૌપનિધિકી કહેવાય છે. પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ક્રમથી ગોઠવાયેલા ન હોવા છતાં તેમાં આદિ, મધ્યમ અને અંત સંભવિત હોવાથી તેને આનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગલ સ્કન્ધોનું ક્રમથી કથન કરવામાં આવે તો તે ઔપનિધિકી

આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

લોકમાં સ્થિત પુદ્ગલ સ્કન્ધો ક્રમથી ગોઠવાયેલા નથી તેની, તે જ રીતે વિચારણા કરવી તે અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઠપ્પા:— ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, આ બે માં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અલ્પ વિષયવાળી છે. તેની વક્તવ્યતા અલ્પ હોવાથી શાસ્ત્રકાર તેનું વર્ણન પહેલાં ન કરતાં અનૌપનિધિકીનું વર્ણન પહેલાં કરે છે. આ વાત સૂત્રકારે 'ઠપ્પા' પદ દ્વારા સૂચવી છે. ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સ્થાય્ય છે હમણા તેનું કથન ન કરતાં અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. 'સૂત્રાણાં વિચિત્રા ગતિ' આ ઉક્તિ અનુસાર સૂત્રમાં ક્યારેક સંક્ષિપ્ત વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવે છે તો ક્યારેક વિસ્તૃત વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં વિસ્તૃત વર્ણનને પ્રાથમિકતા આપી છે.

અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના બે ભેદ :- અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અને સંગ્રહનય સંમત એવા બે ભેદ છે. નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર આ ત્રણ નય, દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને શેષ ચાર નય પર્યાયને વિષય કરે છે માટે પર્યાયાર્થિક નય છે. પ્રસ્તુત અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધને વિષય કરે છે માટે દ્રવ્યાર્થિક નયથી જ અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ બતાવવું ઉચિત છે. દ્રવ્યાર્થિક નયના બે પ્રકાર છે, વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ. નૈગમનય અને વ્યવહારનય અનંત પરમાણુ, અનંત દ્વયણુક, આમ અનેક દ્રવ્યને તથા કૃષ્ણ વગેરે અનેક ગુણોના આધારભૂત ત્રિકાલવર્તી દ્રવ્યને વિષય કરે છે. આ રીતે અનેક ભેદોને સ્વીકારવાથી અવિશુદ્ધ છે. સંગ્રહનય અનેકરૂપ દ્રવ્યને નહીં પણ એકરૂપ દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ભિન્ન-ભિન્ન પરમાણુમાં પરમાણુત્વ સામાન્ય એક છે માટે સંગ્રહનય તેને એકરૂપે જ સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં ભેદ નથી તેથી તે વિશુદ્ધ છે. દ્રવ્યાનુપૂર્વીના શુદ્ધ-અશુદ્ધ બંને સ્વરૂપ બતાવવા, અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

નૈગમ-વ્યવહાર સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભેદ :-

૬ સે કિં તં નૈગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુલ્લી ?

નૈગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુલ્લી પંચવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-
અટ્ટપયપરૂવણયા, ભંગસમુક્કિત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગ સમુક્તિર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

વિવેચન :-

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે, તેના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) અર્થપદપ્રરૂપણા :- સંજ્ઞા અને સંજ્ઞી, વાચક (શબ્દ) અને વાચ્ય (પદાર્થ)ના સંબંધ માત્રનું કથન કરવું તે અર્થપદ પ્રરૂપણા છે. ત્ર્યણુક વગેરે પદાર્થ જે પદ દ્વારા પ્રરૂપિત કરાય છે, તે અર્થપદ કહેવાય. તેની પ્રરૂપણા તે અર્થપદ પ્રરૂપણા છે.

(૨) ભંગ સમુત્કીર્તનતા :- પૃથક્-પૃથક્ ભંગો તથા સંયોગજનિત ભંગોનું સંક્ષેપમાં-નામ માત્ર દ્વારા કથન કરવું તે ભંગ સમુત્કીર્તનતા કહેવાય છે.

(૩) ભંગોપદર્શનતા :- ભંગના નામનો અર્થ કરી, અર્થરૂપે ભંગોનું ઉપદર્શન કરાવવું, તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે. ભંગસમુત્કીર્તનતામાં ભંગ વિષયક સૂત્રનું માત્ર ઉચ્ચારણ કરાય છે અર્થાત્ ભંગોના નામો જ બતાવવામાં આવે છે જ્યારે ભંગોપદર્શનતામાં તે જ ભંગ અર્થ સાથે કહેવાય છે.

(૪) સમવતાર :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનો સ્વસ્થાન-પરસ્થાનમાં અંતર્ભાવ થાય છે, તેનો વિચાર કરવો તે સમવતાર કહેવાય છે.

(૫) અનુગમ :- સત્પદપ્રરૂપણા વગેરે અનુયોગ દ્વારોથી આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનો વિચાર કરવો તે અનુગમ છે.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા :-

૭ સે કિં તં નૈગમ-વવહારાણં અદ્વપયપરૂવણયા ?

નૈગમ-વવહારાણં અદ્વપયપરૂવણયા- તિપણસિણ આણુપુવ્વી, ચડપણસિણ આણુપુવ્વી જાવ દસપણસિણ આણુપુવ્વી, સંખેજ્જપણસિણ આણુપુવ્વી, અસંખેજ્જ- પણસિણ આણુપુવ્વી, અણંતપણસિણ આણુપુવ્વી । પરમાણુપોગ્ગલે અણાણુપુવ્વી । દુપણસિણ અવત્તવ્વણ । તિપણસિણ આણુપુવ્વીઓ જાવ અણંતપણસિણ આણુપુવ્વીઓ પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુવ્વીઓ । દુપણસિણ અવત્તવ્વણાઈં । સે તં નૈગમ-વવહારાણં અદ્વપયપરૂવણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા(આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ) આ પ્રમાણે છે- ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અવક્તવ્ય છે. (બહુવચનથી) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધો આનુપૂર્વીઓ છે યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધો આનુપૂર્વીઓ છે. અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ અનેક અનાનુપૂર્વીઓ છે અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનેક અવક્તવ્ય છે. આ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી આનુપૂર્વીની 'અર્થપદ પ્રરૂપણા'નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિ-જેની પૂર્વે કાંઈ નથી પણ પાછળ અન્ય હોય તે આદિ. મધ્યમ જેની પૂર્વે અને પછી બંને તરફ અન્ય હોય તે મધ્યમ કહેવાય અને જેની પૂર્વે છે પણ પાછળ નથી તે અંત કહેવાય. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધમાં આદિ, મધ્ય અને અંત, આ ત્રણે હોય છે. તેથી તે પ્રત્યેક સ્કન્ધ આનુપૂર્વીરૂપ છે. આનુપૂર્વી એટલે ક્રમ. ક્રમ-અનુક્રમ ત્રણ કે તેથી વધુ સંખ્યા હોય ત્યાં જ સંભવે છે.

પ્રત્યેક પરમાણુ પુદ્ગલ પૃથક્-પૃથક્ સ્વતંત્ર સત્તાવાળા છે. તે પરમાણુ એક જ હોવાથી તેમાં આદિ, મધ્ય અને અંત ઘટિત થતાં નથી તેથી તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. અહીં 'અન' શબ્દ સર્વ નિષેધ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. જેમાં આદિ-મધ્ય-અંતના અભાવમાં, ક્રમ ઘટિત ન થાય તે અનાનુપૂર્વી.

દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં બે પ્રદેશ જોડાયેલ હોય છે તેથી તેમાં પૂર્વ-પશ્ચાત્ ભાવ, એક-બીજાની અપેક્ષાએ ઘટિત થાય છે અને તે અપેક્ષાએ તેમાં આનુપૂર્વતા ઘટિત થાય છે, પરંતુ તેમાં મધ્યનો અભાવ છે. તેથી તેમાં ગણનાનુક્રમ ઘટિત થઈ શકતો નથી. આમ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવનો સદ્ભાવ હોવાથી પરમાણુની જેમ અનાનુપૂર્વી કહી શકાય નહીં, તે જ રીતે ગણનાનુક્રમ ન હોવાથી આનુપૂર્વી પણ કહી શકાય નહીં, આ રીતે આનુપૂર્વી કે અનાનુપૂર્વીરૂપે કહેવું અશક્ય હોવાથી, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને અવકતવ્ય કહેવામાં આવે છે.

એક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આનુપૂર્વીરૂપ છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ નથી પરંતુ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત છે અને તે પ્રત્યેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અલગ-અલગ વ્યક્તિરૂપ છે, તે સૂચવવા એકવચન અને બહુવચનથી તે વાત દર્શાવત કરી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ અનેક વ્યક્તિરૂપે અનંત છે, તેથી તે ત્રણેમાં એકવચન-બહુવચનથી સૂત્રકારે કથન કર્યું છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધને અનોપનિધિકી અર્થપદ પ્રરૂપણામાં ગણના કરી છે. અહીં કોઈ જિજ્ઞાસુને પ્રશ્ન થાય કે ત્રિપ્રદેશી, ચતુષ્પ્રદેશી, પંચપ્રદેશી આમ ક્રમપૂર્વક સમસ્ત સ્કન્ધ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તો તેનો સમાવેશ ઔપનિધિકીમાં કરવો જોઈએ. પૂર્વાનુપૂર્વી વગરે ક્રમ ઔપનિધિકીમાં ઘટે છે. અનોપનિધિકીમાં પૂર્વાનુપૂર્વી વગરે ક્રમ નથી. તો તેનું સમાધાન આચાર્યો કરે છે કે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ પછી ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આવો પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમ સ્કન્ધમાં કોઈ બનાવતું નથી. તે તો સ્વભાવથી જ છે અને લોકમાં ત્રિપ્રદેશી વગરે સ્કન્ધ અનુક્રમથી ગોઠવાયેલા નથી. લોકમાં રહેલ તે પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનોપનિધિ રૂપ જ છે. તીર્થંકર વગરે દ્વારા પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમથી વસ્તુનું સ્થાપન કરાતું હોય ત્યાં ઔપનિધિકી પૂર્વાનુપૂર્વી બને છે. દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આમ તીર્થંકરો શિષ્યોને સમજાવવા ક્રમથી કથન કે સ્થાપન કરે ત્યારે તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે. **લોકમાં સ્વભાવથી સ્થિત પરમાણુ અને સ્કન્ધો અનોપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.**

સૂત્રકારે પ્રથમ આનુપૂર્વી પશ્ચાત્ અનાનુપૂર્વી અને તત્પશ્ચાત્ અવકતવ્ય દ્રવ્યોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અલ્પ છે અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય દ્રવ્ય અલ્પ છે, તે સૂચવવા આ ક્રમથી કથન કર્યું છે.

૮ **एयाए णं णेगम-ववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए किं पओयणं ? एयाए णं णेगम-ववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए भंगसमुक्कित्तणया कीरइ ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણા રૂપ આનુપૂર્વીનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણા દ્વારા ભંગસમુક્તીર્તના-ભંગોનું કથન કરવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનાથી ભંગસમુક્તીર્તનરૂપ કાર્ય થાય છે. અર્થપદ પ્રરૂપણામાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય સંજ્ઞાઓ નિશ્ચિત થયા પછી જ ભંગનું સમુક્તીર્તન-કથન થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુક્તીર્તનતા :-

૯ **से किं तं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया ?**

ણેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા- અત્થિ આણુપુવ્વી, અત્થિ અણાણુપુવ્વી, અત્થિ અવત્તવ્વે, અત્થિ આણુપુવ્વીઓ, અત્થિ અણાણુપુવ્વીઓ, અત્થિ અવત્તવ્વ- યાઈં ॥૬॥

અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અણાણુપુવ્વી ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અણાણુપુવ્વીઓ ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અણાણુપુવ્વી ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અણાણુપુવ્વીઓ ય ॥૪॥

અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વે યાઈં ચ, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વે યાઈં ચ ॥૮॥

અહવા અત્થિ અણાણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વે ય અહવા અત્થિ અણાણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વે યાઈં ચ, અહવા અત્થિ અણાણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વે ય, અહવા

અત્થિ અણાણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વયાઈં ચ ॥૧૨॥

અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અણાણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અણાણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વયાઈં ચ, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અણાણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી ય અણાણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વયાઈં ચ ॥૪॥

અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય, અણાણુપુવ્વી ય, અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અણાણુપુવ્વી ય અવત્તવ્વયાઈં ચ, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અણાણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુવ્વીઓ ય અણાણુપુવ્વીઓ ય અવત્તવ્વયાઈં ચ, એ અદ્દુ ભંગા । એવં સવ્વે વિહ્વ્વીસં ભંગા । સે તં ણેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા ।

શબ્દાર્થ :- ભંગસમુક્કિત્તણયા = ભંગસમુત્કીર્તનતા, અત્થિ આણુપુવ્વી = આનુપૂર્વી છે, અત્થિ અણાણુપુવ્વી = અનાનુપૂર્વી છે, અત્થિ અવત્તવ્વે = અવક્તવ્ય છે, આણુપુવ્વીઓ = આનુપૂર્વીઓ, અણાણુપુવ્વીઓ = અનાનુપૂર્વીઓ, અવત્તવ્વયાઈં = અવક્તવ્યો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તન-ભંગોનું કથન આ પ્રમાણે કરી શકાય.

(૧) એક આનુપૂર્વી છે, (૨) એક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) એક અવક્તવ્ય છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી છે, (૫) અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૬) અનેક અવક્તવ્ય છે. અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૨) એક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અનેક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વી છે. અથવા.

(૧) એક આનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્ય છે, (૨) એક આનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્ય છે, (૩) અનેક આનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્ય છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્ય છે. અથવા

(૧) એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્ય છે, (૨) એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્ય છે, (૩) અનેક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્ય છે, (૪) અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્ય છે. અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવક્તવ્ય છે, (૨) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્ય છે, (૩) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્ય છે, (૪) એક

આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૫) અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૬) અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૭) અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૮) અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે. આ સર્વ મળી ૨૬ ભંગ થાય છે, તે નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત છઠ્ઠીસ ભંગોનું સમુત્કીર્તન-કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે છઠ્ઠીસ ભંગ અસંયોગી અને સંયોગીભંગરૂપ છે. આ ભંગકથનનો મૂળઆધાર આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય, આ ત્રણ દ્રવ્ય છે, અસંયોગી પક્ષમાં એકવચનના ત્રણ અને બહુવચનના ત્રણ એમ છ ભંગ છે.

દ્વિસંયોગી પક્ષમાં એકવચન-બહુવચન કરતાં, ત્રણ ચતુર્ભંગી અર્થાત્ બાર ભેદ થાય છે.

ત્રિસંયોગમાં એકવચન-બહુવચનને લઈ આઠ ભંગ થાય છે. કુલ મળી ૨૬ ભંગને આ રીતે સ્થાપી શકાય.

અસંયોગી-૬ ભંગ	દ્વિસંયોગી-૧૨ ભંગ	ત્રિસંયોગી-૮ ભંગ
	પ્રથમ ચતુર્ભંગી	
૧. એક આનુપૂર્વી	૧. એક આનુપૂર્વી- એક અનાનુપૂર્વી	૧. એક આનુપૂર્વી-એક અનાનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય
૨. એક અનાનુપૂર્વી	૨. એક આનુપૂર્વી-અનેક અનાનુપૂર્વી	૨. એક આનુપૂર્વી-એક અનાનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય
૩. એક અવકતવ્ય	૩. અનેક આનુપૂર્વી-એક અનાનુપૂર્વી	૩. એક આનુપૂર્વી-અનેક અનાનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય
૪. અનેક આનુપૂર્વી	૪. અનેક આનુપૂર્વી-અનેક અનાનુપૂર્વી	૪. એક આનુપૂર્વી-અનેક અનાનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય
૫. અનેક અનાનુપૂર્વી	+ બીજી ચતુર્ભંગી	૫. અનેક આનુપૂર્વી-એક અનાનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય
૬. અનેક અવકતવ્ય	૧. એક આનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય	૬. અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય
	૨. એક આનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય	૭. અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય

૩. અનેક આનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય	૮. અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય
૪. અનેક આનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય	૯ કુલ ભંગ
+ ત્રીજી ચતુર્ભંગી	
૧. એક અનાનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય	
૨. એક અનાનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય	
૩. અનેક અનાનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય	
૪. અનેક અનાનુપૂર્વી-અનેક વકતવ્ય	
૧૨ કુલ ભંગ ૬+૧૨+૮ = ૨૬ ભંગ	

આ છવ્વીસ ભંગોનું કથન કરવું તે ભંગ સમુત્કીર્તનતા કહેવાય છે.

૧૦ ય્યાએ જં જોગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયાએ કિં પઓયણં ?
 ય્યાએ જં જોગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયાએ ભંગોવદંસણયા કીરહ્ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા ભંગોપદર્શન કરાવાય છે.

વિવેચન :-

ભંગ સમુત્કીર્તનમાં ભંગોના નામ અને તે કેટલા હોય છે તેનું કથન કરવામાં આવે છે અને ભંગોપદર્શનમાં તે ભંગના વાચ્યાર્થનું કથન કરાય છે. જેમકે 'આનુપૂર્વી' નામનો પ્રથમભંગ છે. તે સમુત્કીર્તનમાં કહ્યું. 'ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વીરૂપ છે' તેવા અર્થનું કથન કરવું, તે ભંગોપદર્શન છે. ભંગના નામના કથન પછી જ તેના વાચ્યાર્થનું કથન શક્ય છે માટે ભંગોપદર્શન કરાવવું તે ભંગસમુત્કીર્તનનું પ્રયોજન છે.

નૈગમનય સંમત ભંગોપદર્શનતા :-

૧૧ સે કિં તં જોગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા ?

જોગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા- તિપએસિએ આણુપુવ્વી ૧, પરમાણુપોગ્ગલે અણાણુપુવ્વી ૨, દુપએસિએ અવત્તવ્વએ ૩, તિપએસિયા આણુપુવ્વીઓ ૪, પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુવ્વીઓ ૫, દુપએસિયા અવત્તવ્વયાઈં ૬ ।

અહવા તિપ્પેસિય ય પરમાણુપોગ્ગલે ય આણુપુલ્લ્વી ય અણાણુપુલ્લ્વી ય ૧, અહવા તિપ્પેસિય ય પરમાણુપોગ્ગલા ય આણુપુલ્લ્વી ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય ૨, અહવા તિપ્પેસિયા ય પરમાણુપોગ્ગલે ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અણાણુપુલ્લ્વી ય ૩, અહવા તિપ્પેસિયા ય પરમાણુપોગ્ગલા ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય ૪ ।

અહવા તિપ્પેસિય ય દુપ્પેસિય ય આણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વે ય ૧, અહવા તિપ્પેસિય ય દુપ્પેસિયા ય આણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૨, અહવા તિપ્પેસિયા ય દુપ્પેસિય ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વે ય ૩, અહવા તિપ્પેસિયા ય દુપ્પેસિયા ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૪ ।

અહવા પરમાણુપોગ્ગલે ય દુપ્પેસિય ય અણાણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વે ય ૧, અહવા પરમાણુપોગ્ગલે ય દુપ્પેસિયા ય અણાણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૨, અહવા પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપ્પેસિય ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વે ય ૩, અહવા પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપ્પેસિયા ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૪ ।

અહવા તિપ્પેસિય ય પરમાણુપોગ્ગલે ય દુપ્પેસિય ય આણુપુલ્લ્વી ય અણાણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વે ય ૧, અહવા તિપ્પેસિય ય પરમાણુપોગ્ગલે ય દુપ્પેસિયા ય આણુપુલ્લ્વી ય અણાણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૨, અહવા તિપ્પેસિય ય પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપ્પેસિય ય આણુપુલ્લ્વી ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વે ય ૩, અહવા તિપ્પેસિય ય પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપ્પેસિયા ય આણુપુલ્લ્વી ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૪ ।

અહવા તિપ્પેસિયા ય પરમાણુપોગ્ગલે ય દુપ્પેસિય ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અણાણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વે ય ૫, અહવા તિપ્પેસિયા ય પરમાણુપોગ્ગલે ય દુપ્પેસિયા ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અણાણુપુલ્લ્વી ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૬, અહવા તિપ્પેસિયા ય પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપ્પેસિય ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વે ય ૭, અહવા તિપ્પેસિયા ય પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપ્પેસિયા ય આણુપુલ્લ્વીઓ ય અણાણુપુલ્લ્વીઓ ય અવત્તલ્લ્વયાઈં ચ ૮ । સે તં ણેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોના અર્થ કહેવા, ભંગોનું ઉપદર્શન કરાવવું તે

ભંગોપદર્શનતા છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ એક આનુપૂર્વી છે, (૨) પરમાણુ પુદ્ગલ એક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ એક અવકતવ્ય છે, (૪) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધો, અનેક આનુપૂર્વીઓ છે, (૫) પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૬) (અનેક) દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધો અનેક અવકતવ્ય છે. આ રીતે અસંયોગી છ ભંગના અર્થ છે. અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને પરમાણુ પુદ્ગલ, એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ, એક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ છે, (૩) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ પરમાણુ પુદ્ગલ, અનેક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી છે, (૪) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ—અનેક પરમાણુ પુદ્ગલો, અનેક આનુપૂર્વી—અનેક અનાનુપૂર્વી છે અથવા.

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી એક અવકતવ્ય છે, (૨) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી—અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ—દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી એક અવકતવ્ય રૂપ છે, (૪) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે અથવા.

(૧) પરમાણુ પુદ્ગલ—દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક અનાનુપૂર્વી એક અવકતવ્ય છે, (૨) પરમાણુપુદ્ગલ અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક અનાનુપૂર્વી અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) અનેક પરમાણુપુદ્ગલો—દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક અનાનુપૂર્વી—એક અવકતવ્ય છે, (૪) અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક અનાનુપૂર્વી—અનેક અવકતવ્ય છે. અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૨) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે. (૩) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૪) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે, (૫) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૬) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે, (૭) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને એક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૮) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે.

આ પ્રમાણે નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

ભંગસમુત્કીર્તનમાં જે ભંગના નામ બતાવ્યા હતા, તેના વાચ્યાર્થ અહીં કહેવામાં આવ્યા છે

આનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધ છે. અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ પરમાણુપુદ્ગલ છે. અવક્તવ્યનો વાચ્યાર્થ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ છે.

૨૬ ભંગમાં એકવચન-બહુવચનમાં આ ત્રણે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય પદોના પ્રયોગ છે. ત્યાં આ જ વાચ્યાર્થ સમજવા.

અર્થપદ પ્રરૂપણામાં પદના અર્થ બતાવ્યા છે પરંતુ ત્યાં કેવળ અર્થપદરૂપ પદાર્થનું કથન છે જ્યારે ભંગોપદર્શનતામાં ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે કહેવાયેલા ભંગોના અર્થ કરવામાં આવે છે. તેથી અર્થપદ પ્રરૂપણા અને ભંગોપદર્શનતા, આ બંને એક નથી અને પુનરુક્તિ દોષ પણ આવતો નથી.

સમવતાર :-

૧૨ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે ખેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્વીદલ્વાઈં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં સમોયરંતિ ?

ખેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્વીદલ્વાઈં આણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ, ખે અણાણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ખે અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં સમોયરંતિ ।

શબ્દાર્થ :-સમોયારે = સમવતાર, આણુપુલ્વીદલ્વાઈં = આનુપૂર્વી દ્રલ્ય, કહિં = ક્યાં, સમોયરંતિ = સમવતારિત થાય છે ? ક્યાં સમાલિષ્ટ થાય છે, કિં = શું તે, આણુપુલ્વીદલ્લેહિં = આનુપૂર્વી દ્રલ્યમાં, અણાણુપુલ્વીદલ્લેહિં = અનાનુપૂર્વી દ્રલ્યમાં કે અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં - અવક્તલ્લવ્ય દ્રલ્યમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નેગમ-લ્લવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રલ્ય ક્યાં સમવતરિત થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વી દ્રલ્યમાં સમવતરિત થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રલ્યમાં સમવતરિત થાય છે કે તે અવક્તલ્લવ્ય દ્રલ્યમાં સમવતરિત થાય છે ?

ઉત્તર- નેગમ લ્લવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રલ્ય આનુપૂર્વી દ્રલ્યમાં જ સમવતરિત થાય છે- સમાલિષ્ટ થાય છે પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રલ્ય કે અવક્તલ્લવ્ય દ્રલ્યમાં સમવતરિત થતા નથી.

૧૩ ખેગમ-વવહારાણં અણાણુપુલ્વીદલ્વાઈં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુ-પુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં સમોયરંતિ ?

ખેગમ-વવહારાણં અણાણુપુલ્વીદલ્વાઈં ખે આણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ, અણાણુપુલ્વીદલ્લેહિં સમોયરંતિ, ખે અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં સમોયરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય કે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર— અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતા નથી પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

૧૪ ખેગમ-વવહારાણં અવત્તવ્વયદવ્વાઈં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુવ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુવ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તવ્વયદવ્વેહિં સમોયરંતિ ?

ખેગમ-વવહારાણં અવત્તવ્વયદવ્વાઈં ખે આણુપુવ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, ખે અણાણુપુવ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, અવત્તવ્વયદવ્વેહિં સમોયરંતિ । સે તં સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અવક્તવ્ય દ્રવ્ય ક્યાં સમવતરિત થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર— અવક્તવ્ય દ્રવ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી પરંતુ અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવેશ અર્થાત્ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય કોઈપણ જાતના વિરોધ વિના પોતાની જાતિમાં જ રહે છે, પર જાતિમાં રહેતા નથી. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પણ તે સ્વજાતિમાં જ અંતર્ભાવ પામે છે.

તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં જ સમાવેશ પામે છે અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યનો અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં જ સમાવેશ થાય છે.

અનુગમના નવ દ્વાર :-

૧૫ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ખવવિહે પણ્ણતે, તં જહા-

સંતપયપરૂવણયા, દવ્વપમાણં ચ ખેત્ત ફુસણા ય ।

કાલો ય અંતરં ખાગ, ખાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૮॥ સે તં અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે (૧) સત્પદ પ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ,

(૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ (૯) અલ્પ બહુત્વ.

વિવેચન :-

નેગમ વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો અંતિમ ભેદ અનુગમ છે. સૂત્રને અનુકૂળ અથવા અનુરૂપ વ્યાખ્યાન કરવાની વિધિને અનુગમ કહે છે અથવા સૂત્ર વાંચ્યા પછી તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, તે અનુગમ છે. તે અનુગમના સત્પદ પ્રરૂપણા વગેરે નવ દ્વાર છે.

(૧) **સત્પદ પ્રરૂપણા :-** વિદ્યમાન પદાર્થ વિષયક પદની પ્રરૂપણાને સત્પદ પ્રરૂપણા કહે છે. જેમ કે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય સત્ પદાર્થના વાયક છે, અસત્ પદાર્થના નહીં. તેવી પ્રરૂપણાને સત્પદ પ્રરૂપણા કહે છે.

(૨) **દ્રવ્યપ્રમાણ :-** દ્રવ્યની સંખ્યાનો વિચાર તે દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે. આનુપૂર્વી શબ્દ દ્વારા કથિત દ્રવ્ય કેટલા છે, તેની વિચારણા કરવી તે દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે.

(૩) **ક્ષેત્ર :-** દ્રવ્યનું આધારભૂત ક્ષેત્ર—તે દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. સૂચિત દ્રવ્ય કેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે ? તે વિચારવું.

(૪) **સ્પર્શના :-** આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય દ્વારા સ્પર્શિત ક્ષેત્ર સ્પર્શના કહેવાય છે. ક્ષેત્રમાં માત્ર આધારભૂત આકાશ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે જ્યારે સ્પર્શનામાં આધેય દ્વારા સ્પર્શિત ચારેદિશા અને ઉપર—નીચેના આકાશ પ્રદેશ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે એક પરમાણુનું ક્ષેત્ર એક આકાશ પ્રદેશ કહેવાય છે કારણ કે તે એક આકાશપ્રદેશના આધારે રહે છે પણ તેની સ્પર્શના સાત આકાશ પ્રદેશની કહેવાય. ચાર દિશાના ચાર આકાશ પ્રદેશ, ઉર્ધ્વ—અધોદિશાના એક—એક આકાશ પ્રદેશ અને સ્વઆધારભૂત ક્ષેત્રનો એક પ્રદેશ, આ રીતે પરમાણુની સ્પર્શના સાત પ્રદેશની કહેવાય.

(૫) **કાળ :-** આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યની સ્થિતિ—કાળમર્યાદા તે કાળ.

(૬) **અંતર :-** વિરહકાળ, વિવક્ષિત પર્યાયના પરિત્યાગ પછી ફરી તે પર્યાયની પ્રાપ્તિ થાય, તે વચ્ચેનો જે સમય ગાળો તે અંતર કહેવાય છે.

(૭) **ભાગ :-** આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના કેટલામા ભાગે હોય છે ? તેની વિચારણા તે ભાગદ્વાર.

(૮) **ભાવદ્વાર :-** આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય કયા ભાવમાં છે ?

(૯) **અલ્પબહુત્વ :-** ન્યૂનાધિક્તા. દ્રવ્ય—પ્રદેશ—તદુભયના આધારે આ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અલ્પાધિક્તા, તે અલ્પબહુત્વ કહેવાય છે.

સત્પદપ્રરૂપણા :-

૧૬ પેગમ—વવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ? ણિયમા અત્થિ ।

જેગમ-વવહારાણં અણાણુપુલ્લીદલ્લાઈં કિં અલ્થિ ણલ્થિ ? ણિયમા અલ્થિ ।

જેગમ-વવહારાણં અવત્તલ્લવ્વયદલ્લાઈં કિં અલ્થિ ણલ્થિ ? ણિયમા અલ્થિ ।

શલ્ઘદાર્થ :- કિં અલ્થિ = શું અસ્તિરૂપ છે ? કિં ણલ્થિ = શું નાસ્તિરૂપ છે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ?

ઉત્તર- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિ રૂપ છે કે નાસ્તિ રૂપ છે ?

ઉત્તર- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અવકતલ્લવ્વય દ્રવ્ય અસ્તિ રૂપ છે કે નાસ્તિ રૂપ છે ?

ઉત્તર- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યનું નિશ્ચિતરૂપે અસ્તિત્વ પ્રગટ કર્યું છે. તે અસત્ રૂપ નથી. તેનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી. તે જ સત્પદ પ્રરૂપણાનું રહસ્ય છે.

દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૧૭ જેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કિં સંલ્લેજ્જાઈં અસંલ્લેજ્જાઈં અણંતાઈં ? ણો સંલ્લેજ્જાઈં ણો અસંલ્લેજ્જાઈં અણંતાઈં । ંવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર- તે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવકતલ્લવ્વય, આ બંને દ્રવ્ય પણ અનંત છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતલ્લવ્વય આ ત્રણે દ્રવ્ય અનંત છે. એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર પણ અનંત હોય શકે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રયુક્ત 'અવં દોણિણ વિ' ના સ્થાને કેટલીક પ્રતોમાં નિમ્નલિખિત પાઠ છે. "અવં અણાણુપુલ્લીદલ્લાઈં અવત્તલ્લવ્વદલ્લાઈં ચ અણંતાઈં ભાણિયલ્લાઈં ।" આ બંને પ્રકારના સૂત્રપાઠનો આશય એક જ છે.

ક્ષેત્રપ્રરૂપણા :-

૧૮ નેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં લોગસ્સ કઈભાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? સવ્વલોએ હોજ્જા ?

એગદવ્વં પડુચ્ચ લોગસ્સ સંખેજ્જઈભાગે વા હોજ્જા, અસંખેજ્જઈભાગે વા હોજ્જા, સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા, અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા, સવ્વલોએ વા હોજ્જા, ણાણાદવ્વાઈં પડુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા ।

નેગમ-વવહારાણં અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈં કિં લોગસ્સ સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? સવ્વલોએ વા હોજ્જા ?

એગદવ્વં પડુચ્ચ ણો સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા, અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા, ણો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો સવ્વલોએ હોજ્જા, ણાણાદવ્વાઈં પડુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા । એવં અવત્તવ્વયદવ્વાણિ વિ ।

શબ્દાર્થ :- આણુપુવ્વીદવ્વાઈં = આનુપૂર્વીદ્રવ્ય, લોગસ્સ કઈભાગે = લોકના કેટલામા ભાગમાં, હોજ્જા = હોય છે ? કિં સંખેજ્જઈ ભાગે = સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખેજ્જઈ ભાગે = અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ = સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ = અસંખ્યાત ભાગોમાં કે, સવ્વલોએ = સર્વલોકમાં, હોજ્જા = હોય છે ? એગદવ્વં = એકદ્રવ્યની, પડુચ્ચ = અપેક્ષાએ, ણાણાદવ્વાઈં = અનેક દ્રવ્યની.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં અવગાઠ હોય છે ? શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં અવગાઠ હોય છે કે સર્વલોકમાં અવગાઠ હોય છે ?

ઉત્તર- કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં અથવા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અથવા લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં અથવા લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે, અથવા સમસ્ત લોકમાં અવગાઠ બની રહે છે.

અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે નિયમા સમસ્ત લોકમાં અવગાઠ છે.

પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સમસ્ત લોકમાં અવગાઠ છે ?

ઉત્તર— એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સર્વ લોકમાં અવગાઢ નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાઢ છે, અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં અવગાઢ છે.

તે જ પ્રમાણે અવક્તવ્ય દ્રવ્યના વિષયમાં જાણવું અર્થાત્ તે પણ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાઢ છે અને અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં અવગાઢ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્રનો નિર્ણય કરવા પાંચ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યા છે.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલનું ક્ષેત્ર

	આનુપૂર્વ		અનાનુપૂર્વી		અવક્તવ્ય	
	એક	અનેક	એક	અનેક	એક	અનેક
૧. લોકના સંખ્યાતમાં ભાગમાં	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૨. લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં	હા	ના	હા	ના	હા	ના
૩. લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૪. લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૫. સર્વ સમસ્ત લોકમાં તે રહે છે ?	હા	હા	ના	હા	ના	હા

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય :- ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશ પર રહી શકે છે, બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર પણ અવગાહન કરી શકે છે, (રહી શકે છે) અને ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ હોય તો વધુમાં વધુ ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર અવગાઢ થઈ શકે છે. એક, બે, ત્રણ અને વધુમાં વધુ જેટલા પ્રદેશી સ્કન્ધ હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર અવગાહન કરી શકે છે. સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશપ્રદેશથી લઈ સંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ એકથી લઈ પોતાના જેટલા અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે. અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત થઈ શકે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. તેથી તે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર જ અવગાહિત થઈ શકે છે. અચિત્ત મહાસ્કન્ધ મધ્યવર્તી એક સમય માટે સર્વલોકમાં વ્યાપક બને છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યની ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાની પૃથ્થામાં સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે હા પાડી છે.

તેનો તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—

(૧) સંખેજ્જહ ભાગે વા હોજ્જા :- લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમ કે— તિરછા લોક.

(૨) સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા :- ઘણા સંખ્યાતમા ભાગમાં પણ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમ કે— અધોલોક.

(૩) અસંખેજ્જહ ભાગે વા હોજ્જા :- અસંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમ કે— ત્રણ પ્રદેશી આદિ સ્કંધ.

(૪) અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા :- ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમ કે— ઘણા ત્રણ પ્રદેશી આદિ સ્કંધો અથવા ભરતક્ષેત્ર, મેરુપર્વત આદિ.

(૫) સવ્વલોએ વા હોજ્જા :- સંપૂર્ણ લોકમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમ કે— અચિત્ત મહાસ્કન્ધ એક સમય માટે સર્વલોકને અવગાહે છે.

આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ હોવાથી તથા તે સ્કન્ધો આકાશના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધી અવગાહના કરી શકતા હોવાથી એક—એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમાં સર્વ પ્રકારે અવગાહના સંભવે છે અને અનેક આનુપૂર્વીદ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો નિયમા સર્વલોકને તે અવગાહે છે.

પરમાણુપુદ્ગલને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે છે. એકથી વધુ આકાશપ્રદેશ પર પરમાણુની અવગાહના સંભવિત નથી. એક આકાશપ્રદેશ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેથી એક અનાનુપૂર્વીનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો—પરમાણુ પુદ્ગલો આખા લોકમાં છે. તેથી અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તેનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણલોક છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને અવક્તવ્ય કહેવામાં આવે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહી શકે અને વધુમાં વધુ બે આકાશ પ્રદેશને અવગાહી શકે. બે આકાશપ્રદેશ પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય માટે એક—એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે અને અનેક અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ સર્વલોક છે.

સ્પર્શના :-

૧૯ જેગમવવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈ લોગસ્સ કિં સંખેજ્જહભાગં ફુસંતિ ? અસંખેજ્જહભાગં ફુસંતિ ? સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ? અસંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ?

સવ્વલોયં ફુસંતિ ?

एगदव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागं वा फुसंति, असंखेज्जइभागं वा फुसंति, संखेज्जे वा भागे फुसंति, असंखेज्जे वा भागे फुसंति, सव्वलोगं वा फुसंति, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वलोगं फुसंति ।

णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाणं पुच्छा ? एगं दव्वं पडुच्च णो संखेज्जइभागं फुसंति, असंखेज्जइभागं फुसंति, णो संखेज्जे भागे फुसंति, णो असंखेज्जेभागे फुसंति, णो सव्वलोगं फुसंति, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वलोगं फुसंति । एवं अवत्तव्वयदव्वाणि वि भाणियव्वाणि ।

શબ્દાર્થ :-લોગસ્સ = લોકના, કિં = શું, સંખેજ્જઇ ભાગં ફુસંતિ = લોકના સંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શે છે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને સ્પર્શે છે કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને અથવા સર્વલોકને સ્પર્શે છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકને સ્પર્શે છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને કે સર્વ લોકને સ્પર્શે છે ?

ઉત્તર- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વ લોકને સ્પર્શતા નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શે છે. અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ સર્વ લોકને સ્પર્શે છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શના તે જ પ્રમાણે, [અનાનુપૂર્વીની જેમ] જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક અને અનેક આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શનાનો વિચાર કર્યો છે. ક્ષેત્ર દ્વારની જેમ જ અહીં પણ પાંચ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સ્પર્શના વર્ણવી છે. ક્ષેત્ર કરતા સ્પર્શના કાંઈક વિશેષાધિક હોય છે કારણ કે ક્ષેત્રની ચારે દિશાના તથા ઉર્ધ્વ-અધોદિશાના તેમજ સ્વ આધારભૂત ક્ષેત્રના જેટલા આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે તે તેની સ્પર્શના કહેવાય છે. જેમ કે બે આકાશપ્રદેશને અવગાહીને કોઈ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય રહેલ હોય તો બે આકાશપ્રદેશ તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય અને બાર આકાશ પ્રદેશની તેની સ્પર્શના

કહેવાય.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલ સ્પર્શના

	આનુપૂર્વ		અનાનુપૂર્વી		અવકતવ્ય	
	એક	અનેક	એક	અનેક	એક	અનેક
૧. લોકના સંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૨. લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	હા	ના	હા	ના
૩. લોકના સંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૪. લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૫. સર્વ લોકની સ્પર્શના	હા	હા	ના	હા	ના	હા

કાળ :-

૨૦ નેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કાલઓ કેવચિરં હોઈ ?

एगं दळ्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं,
णाणादल्लाईं पडुच्च णियमा सल्लद्धा ।

एवं दोष्णि वि ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલાકાળની છે ?

ઉત્તર- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ નિયમા સર્વકાલિક છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની જેમ જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક અને અનેક આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોની સ્થિતિ વર્ણવી છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે જ સ્વરૂપે જેટલો સમય રહે તે તેની સ્થિતિ કહેવાય. ત્રણે દ્રવ્યની સ્થિતિ એક-એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં એક પરમાણુ મળતા તે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય બની, તે સ્વરૂપે એક સમય રહી તે પરમાણુ છૂટું પડી જાય તો તે સ્કન્ધ આનુપૂર્વી રૂપે ન રહે. આ રીતે આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમયની કહેવાય. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત-કાળની છે. પુદ્ગલ સંયોગની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની જ છે. ત્રણે દ્રવ્યો તે જ સ્વરૂપે અસંખ્યાત

કાળ સુધી જ રહી શકે.

અનેક આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સર્વકાળ છે. કોઈપણ સમય એવો નથી કે જેમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય ન હોય માટે તેઓની સ્થિતિ નિયમતઃ સર્વકાલિક છે.

અંતર :-

૨૧ પેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્વીદલ્વાણમંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઈ ?

एगं दळ्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं, णाणादळ्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं ।

પેગમ-વવહારાણં અણાણુપુલ્વીદલ્વાણં અંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઈ ?

एगं दळ्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, णाणादळ्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं ।

પેગમ-વવહારાણં અવક્તવ્યદલ્વાણં અંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઈ ?

एगं दळ्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं, णाणादळ्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર(વિરહકાળ) કેટલું છે ?

ઉત્તર- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર-વિરહકાળ નથી.

પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર કેટલું છે ?

ઉત્તર- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનું અંતર છે. અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અવક્તવ્યદ્રવ્યોનું અંતર કેટલા કાળનું છે ?

ઉત્તર- એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર છે. અનેક અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય પોતાના આનુપૂર્વીત્વ વગેરે સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને જેટલા સમય પછી

પુનઃ આનુપૂર્વીત્વ વગેરે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે તે કાળને અંતરકાળ અથવા વિરહકાળ કહે છે.

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય આ ત્રણે દ્રવ્યોનો જઘન્ય અંતરકાળ એક સમય છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ કે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ વગેરે અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે કે પ્રયોગ દ્વારા ખંડ થઈ જવાથી આનુપૂર્વી કે અવક્તવ્ય અવસ્થા રહિત બની, એક સમયમાં પુનઃ તેમાં પરમાણુ મળી તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તો જઘન્ય એક સમયનો વિરહકાળ થાય.

અનાનુપૂર્વીમાં, પરમાણુ કોઈપણ સ્કન્ધમાં જોડાય, એક સમય સ્કન્ધ સાથે સંયુક્ત રહી, છૂટું પડી, પરમાણુપણાને મેળવે, ત્યારે જઘન્ય એક સમયનો તેનો વિરહકાળ થાય છે.

આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ વિહરકાળ અનંતકાળનો છે. કોઈ એક વિવક્ષિત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે અવસ્થાને ત્યાગી તે છૂટા પડેલા પરમાણુઓ અન્ય દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી યતુઃપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધરૂપ અનંત સ્થાનોમાં ઉત્કૃષ્ટકાળની સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં, અનંતકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે. તત્પશ્ચાત્ તે જ પરમાણુઓ દ્વારા તે વિવક્ષિત આનુપૂર્વીત્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનો વિરહકાળ થાય છે. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું છે. પરમાણુરૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કોઈપણ સ્કન્ધ સાથે વધુમાં વધુ અસંખ્યાત કાળ સુધી જ સંયુક્ત અવસ્થામાં રહી શકે છે. પરમાણુ પુદ્ગલનો તથાપ્રકારનો સ્વભાવ છે.

અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર જ નથી કારણ કે લોકમાં અનંત આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય વિદ્યમાન જ હોય છે. એક પણ સમય એવો નથી કે જ્યારે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી કે અવક્તવ્ય દ્રવ્ય ન હોય.

ભાગ :-

૨૨ પેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં સેસદવ્વાણં કઈભાગે હોજ્જા ?
કિં સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ
હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?

પો સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા પો અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા પો સંખેજ્જેસુ
ભાગેસુ હોજ્જા પિયમા અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ।

પેગમ-વવહારાણં અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈં સેસદવ્વાણં કઈભાગે હોજ્જા ?
કિં સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ
હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?

પો સંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા અસંખેજ્જઈભાગે હોજ્જા પો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ
હોજ્જા પો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા । એવં અવત્તવ્વયદવ્વાણિ વિ ।

શબ્દાર્થ :-સેસ દઢ્વાણં = શેષ દ્રવ્યના, કઙ્ગ ભાગે = કેટલામા ભાગે, હોજ્જા = હોય છે ? કિં = શું, સંખેજ્જઙ્ગ ભાગે = સંખ્યાતમા ભાગમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગે, અસંખ્યાતમા ભાગે, સંખ્યાત ભાગોમાં કે, અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના સંખ્યાતમાભાગ, અસંખ્યાતમાભાગ કે સંખ્યાતભાગોમાં નથી પરંતુ નિયમા (નિશ્ચયથી) અસંખ્યાત ભાગોમાં છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ?

ઉત્તર- અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના સંખ્યાતમા ભાગ અને સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગો રૂપ નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્યપણ અનાનુપૂર્વીની જેમ અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્ય અર્થાત્ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યથી ઓછા છે કે વધુ ? અને તે અધિકતા કે ન્યૂનતા કેટલા ભાગે છે ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા = શેષ દ્રવ્યોથી અસંખ્યાતભાગો અધિક છે. તેની અસંખ્યાત ભાગોરૂપ અધિકતાનું કારણ એ છે કે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ સમાવિષ્ટ છે.

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન છે. તે જ રીતે અવક્તવ્ય દ્રવ્ય શેષ આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન છે.

ભાવ :-

૨૩ નેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્લીદઢ્વાઈં કયરમ્મિ ભાવે હોજ્જા ? કિં ઉદઙ્ગ ભાવે હોજ્જા ? ઉવસમિઁ ભાવે હોજ્જા ? ઁાઙ્ગ ભાવે હોજ્જા ? ઁાઓવસમિઁ ભાવે હોજ્જા ? પારિણામિઁ ભાવે હોજ્જા ? સણિવાઙ્ગ ભાવે હોજ્જા ?

ણિયમા સાઙ્ગપારિણામિઁ ભાવે હોજ્જા । અણાણુપુલ્લીદઢ્વાણિ અવત્તઢ્વય- દઢ્વાણિ ય ઁવં ઁવ ભાણિયઢ્વાણિ ।

શબ્દાર્થ :-કયરમ્મિ = કયા, ણિયમા = નિયમથી, સાઙ્ગપારિણામિઁ = સાદિ પારિણામિક,

ભાણિયવ્વાણિ = કથન કરવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કયા ભાવમાં વર્તે છે ? (૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણામિક કે (૬) સાન્નિપાત્તિક ભાવમાં હોય છે ?

ઉત્તર— સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમા સાદિ પારિણામિક ભાવમાં હોય છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું અર્થાત્ તે પણ સાદિ પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનો કયા ભાવમાં સમાવેશ થાય તે પ્રશ્ન કરતાં સૂત્રકારે ઔદયિકાદિ છ ભાવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઔદયિકાદિ ચાર ભાવ કર્મ સંબંધિત ભાવો છે અને પારિણામિક ભાવ સહજ પરિણમન જન્ય છે. કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ઔદયિક ભાવ કહેવાય છે. કર્મના ઉપશમથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ઔપશમિક ભાવ, કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ક્ષાયિક ભાવ અને કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવાય છે. પાંચ ભાવના સંયોગને સાન્નિપાત્તિક કહેવામાં આવે છે. કર્મ સંબંધિત આ ભાવો જીવને જ સંભવે છે. આનુપૂર્વી વગેરેમાં પુદ્ગલદ્રવ્યની જ વાત છે માટે તેમાં ઔદયિકાદિ ભાવ હોતા જ નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં એક પારિણામિક ભાવ જ હોય છે.

દ્રવ્યમાં, પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના, જે પરિણમન થયા કરે છે, તે પરિણામ કહેવાય છે અને તે પરિણામ જ પારિણામિકભાવ છે અથવા પરિણમનથી જે નિષ્પન્ન થાય તે પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. તે પારિણામિક ભાવ સાદિ અને અનાદિના ભેદથી બે પ્રકારના છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરેમાં સ્વભાવ થી જે પરિણમન અનાદિકાળથી થયા કરે છે તે અનાદિ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જે પરિણમન થાય છે તે સાદિ પારિણામિક છે. મેઘ ધનુષ્ય, મેઘ વગેરેનું પરિણમન અનાદિ નથી પણ સાદિ છે. પુદ્ગલોનું પરિણમન ઉત્કૃષ્ટરૂપે અસંખ્યાત કાળ સુધી જ રહે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરિણમન સાદિ છે માટે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યમાં આનુપૂર્વીત્વ-અનાનુપૂર્વીત્વ અને અવક્તવ્યત્વરૂપ પરિણમન સાદિ પારિણામિક છે.

અલ્પગહુત્વ :-

૨૪ એસિ પં ભંતે ! ખેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાણં અણાણુપુવ્વીદવ્વાણં અવત્તવ્વયદવ્વાણ ય દવ્વટ્ટયાએ પએસટ્ટયાએ દવ્વટ્ટ-પએસટ્ટયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઈં ખેગમ-વવહારાણં અવત્તવ્વયદવ્વાઈં દવ્વટ્ટયાએ,

અણાણુપુલ્વીદલ્વાઈં દલ્લટ્ટુયાએ વિસેસાહિયાઈં, આણુપુલ્વીદલ્વાઈં દલ્લટ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણાઈં ।

પએસટ્ટુયાએ ણેગમ-વવહારાણં સલ્લત્થોવાઈં અણાણુપુલ્વીદલ્વાઈં અપ-એસટ્ટુયાએ, અવત્તલ્લવ્યદલ્વાઈં પએસટ્ટુયાએ વિસેસાહિયાઈં, આણુપુલ્વીદલ્વાઈં પએસ-ટ્ટુયાએ અણંતગુણાઈં ।

દલ્લટ્ટુ-પએસટ્ટુયાએ સલ્લત્થોવાઈં ણેગમ-વવહારાણં અવત્તલ્લવ્યદલ્વાઈં દલ્લટ્ટુ-યાએ, અણાણુપુલ્વીદલ્વાઈં દલ્લટ્ટુયાએ અપએસટ્ટુયાએ વિસેસાહિયાઈં, અવત્તલ્લવ્યદલ્વાઈં પએસટ્ટુયાએ વિસેસાહિયાઈં, આણુપુલ્વીદલ્વાઈં દલ્લટ્ટુયાએ અસંખેજ્જગુણાઈં, તાઈં ચેવ પએસટ્ટુયાએ અણંતગુણાઈં । સે તં અણુગમે । સે તં ણેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા દલ્લાણુપુલ્વી ।

શબ્દાર્થ :- એસિ ણં = આ, આણુપુલ્વીદલ્લાણં = આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અણાણુપુલ્વીદલ્લાણં = અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અવત્તલ્લવ્યદલ્લાણં = અવક્તલ્ય દ્રવ્ય, દલ્લટ્ટુયાએ = દ્રવ્યાર્થથી, પએસટ્ટુયાએ = પ્રદેશાર્થથી, દલ્લટ્ટુ-પએસટ્ટુયાએ = દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થથી, કયરે = કોણ, કયરેહિંતો = કોનાથી, અપ્પા = અલ્પ છે, બહુયા = અધિક છે, તુલ્લા = તુલ્ય છે, વિસેસાહિયા = વિશેષાધિક છે ? સલ્લત્થોવાઈં = સર્વથી થોડા, અસંખેજ્જગુણાઈં = અસંખ્યાતગુણ અધિક છે, અપએસટ્ટુયાએ = અપ્રદેશી હોવાથી, અણંતગુણાઈં = અનંતગુણ અધિક.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભગવાન ! નેગમ વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તલ્ય દ્રવ્યોમાંથી દ્રવ્યાર્થથી, પ્રદેશાર્થથી અને દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થથી કોણ-કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! દ્રવ્યાપેક્ષાએ અવક્તલ્યદ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, તેનાં કરતાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો દ્રવ્યાર્થથી વિશેષાધિક છે અને તેના કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, તેથી અવક્તલ્ય દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે અને તેથી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ અધિક છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેમાં અવક્તલ્ય દ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે, તેથી દ્રવ્ય અને અપ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ અવક્તલ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેથી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે અને તે જ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય પ્રદેશાપેક્ષા અનંતગુણા અધિક છે.

આ રીતે અનુગમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વક્તલ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી વગેરેનો દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને ઉભય અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ બતાવ્યો છે.

દ્રવ્યાર્થથી- (૧) અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે. (૨) તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. (૩) તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા અધિક છે.

દ્રવ્યથી અવક્તવ્ય સર્વથી થોડા અને તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેમાં વસ્તુસ્વભાવ જ કારણ છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા અધિક છે. કારણ કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને પરમાણુ પુદ્ગલ રૂપ એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત છે અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધરૂપ એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત છે જ્યારે આનુપૂર્વીમાં ત્રણપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ સુધીના અનંત સ્થાન પ્રાપ્ત છે, તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અવક્તવ્ય અને અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતગણા અધિક છે.

પ્રદેશાર્થથી- (૧) અનાનુપૂર્વી સર્વથી થોડા છે. (૨) તેથી અવક્તવ્ય વિશેષાધિક છે. (૩) તેથી આનુપૂર્વી અનંતગણા અધિક છે.

અનાનુપૂર્વી-પરમાણુપુદ્ગલ અપ્રદેશી છે છતાં **પ્રકૃષ્ટ : દેશ : પ્રદેશ :** સર્વસૂક્ષ્મ દેશ, નિર્વિભાગ-નિરંશ ભાગ પ્રદેશ કહેવાય છે. આવું નિર્વિભાગપણું પરમાણુમાં છે તેથી પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વમાં તેની અપ્રદેશી હોવા છતાં ગણના કરેલ છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અવક્તવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક અવક્તવ્ય દ્રવ્ય બે પ્રદેશી છે. જ્યારે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના પ્રદેશ અનંતગણા છે કારણકે અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉભય અપેક્ષાએ- (૧) અવક્તવ્યદ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે. (૨) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્ય અને અપ્રદેશાપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે. (૩) અવક્તવ્યદ્રવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક છે. (૪) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ અસંખ્યાતગણા છે. (૫) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય પ્રદેશાપેક્ષાએ અનંતગણા અધિક છે.

સ્વાભાવિક રૂપેજ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે. તે દ્રવ્યાર્થથી જાણવા. દ્રવ્ય-અપ્રદેશ અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક કહ્યા છે, પરંતુ પ્રદેશ અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કરતાં અવક્તવ્યદ્રવ્ય દ્વિપ્રદેશી હોવાથી વિશેષ છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગણા છે અને પ્રદેશાર્થતાથી અનંતગણા અધિક છે.

આ રીતે નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :-

૨૫ સે કિં તં સંગ્રહસ્સ અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુલ્લી ?

સંગહસ્સ અણોવણિહિયા દ્વાણુપુલ્લી પંચવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- અટ્ટપયપ-
રૂવણયા, ભંગસમુલ્લિક્કત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે-
(૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુલ્લિક્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

વિવેચન :-

સંગ્રહનયસંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની પ્રરૂપણા પૂર્વોક્ત નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જ અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરે પાંચ પ્રકારે કરવાની છે. અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરેના લક્ષણ પૂર્વોક્ત રીતે જ જાણવા.

સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા :-

૨૬ સે કિં તં સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા ?

સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા- તિપણ્ણસિયા આણુપુલ્લી, ચડપ્પણ્ણસિયા આણુપુલ્લી જાવ દસપણ્ણસિયા આણુપુલ્લી સંખિજ્જપણ્ણસિયા આણુપુલ્લી, અસંખિજ્જપણ્ણસિયા આણુપુલ્લી, અણંતપણ્ણસિયા આણુપુલ્લી, પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુલ્લી, દુપણ્ણસિયા અવત્તવ્વણ્ણ । સે તં સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી અને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અવકત્તવ્ય છે. આ સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયની દૃષ્ટિથી આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકત્તવ્ય દ્રવ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે. તેથી અવિશુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે જેટલા ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ છે તે ત્રિપ્રદેશીપણું સમાન હોવાથી તે એક જ કહેવાય. તે જ રીતે ચાર પ્રદેશી જેટલા સ્કન્ધ હોય તે એક જ કહેવાય. આ રીતે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યંત જાણવું. વિશુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે તો ત્રિપ્રદેશી આનુપૂર્વીથી

લઈ અનંત પ્રદેશી આનુપૂર્વી પર્યતમાં આનુપૂર્વીત્વ સમાન છે માટે તે એક જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ત્રિપ્રદેશી જેટલા દ્રવ્ય તેટલી આનુપૂર્વી, ચતુષ્પ્રદેશી જેટલા સ્કન્ધ તેટલી આનુપૂર્વી, તેમ ભેદસહિત આનુપૂર્વીદ્રવ્યને નૈગમ-વ્યવહારનય સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં એકવચન અને બહુવચન દ્વારા કથન છે, જ્યારે સંગ્રહનય એકત્વને સ્વીકારતું હોવાથી તેમાં એકવચનથી જ કથન છે.

જેટલા પરમાણુ પુદ્ગલ છે તેમાં અનાનુપૂર્વીત્વ સમાન છે માટે એક અનાનુપૂર્વી અને તે જ રીતે એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યને સંગ્રહનય સ્વીકારે છે.

૨૭ **एयाए णं संगहस्स अट्टपयपरूवणयाए किं पओयणं ? एयाए णं संगहस्स अट्टपयपरूवणयाए संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया कीरइ ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા દ્વારા સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા કરવામાં આવે છે.

સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા :-

૨૮ **से किं तं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया ?**

સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા- અત્થિ આણુપુલ્લી, અત્થિ અણાણુપુલ્લી, અત્થિ અવત્તવ્વે, અહવા અત્થિ આણુપુલ્લી ય અણાણુપુલ્લી ય, અહવા અત્થિ આણુપુલ્લી ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ અણાણુપુલ્લી ય અવત્તવ્વે ય, અહવા અત્થિ આણુપુલ્લી ય અણાણુપુલ્લી ય અવત્તવ્વે ય । એવં એ સત્ત ભંગા । સે તં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભંગોના નામોનું કથન કરવું તે ભંગસમુત્કીર્તનતા કહેવાય છે. સંગ્રહનય સંમત ભંગોનું કથન આ પ્રમાણે છે. (૧) આનુપૂર્વી છે (૨) અનાનુપૂર્વી છે (૩) અવક્તવ્ય છે. **દ્વિકસંયોગી ભંગ-**(૪) આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી છે (૫) આનુપૂર્વી-અવક્તવ્ય છે, (૬) અનાનુપૂર્વી અવક્તવ્ય છે, **ત્રિકસંયોગી ભંગ-** (૭) આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય છે.

વિવેચન :-

ભંગસમુત્કીર્તનતામાં મૂળ ત્રણ ભંગ છે. (૧) આનુપૂર્વી, (૨) અનાનુપૂર્વી અને (૩) અવક્તવ્ય

બેના સંયોગથી ત્રણ ભંગ બને છે. ત્રણેના સંયોગથી એક ભંગ બને છે, તે મૂળપાઠથી સ્પષ્ટ છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી હોવાથી તે એક જ આનુપૂર્વી વગેરેને સ્વીકારે છે માટે તેમાં બહુવચનના ભંગ થતા નથી. તેથી ૨૬ ભંગ થતા નથી પરંતુ સાતભંગ જ થાય છે.

૨૯ ય્યાએ ણં સંગહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણ્યાએ કિં પઓયણં ? ય્યાએ ણં સંગહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણ્યાએ સંગહસ્સ ભંગોવદંસણ્યા કજ્જઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુક્કિત્તણ્યાં શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુક્કિત્તણ્યા દ્વારા સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શન કરવામાં આવે છે.

સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શનતા :-

૩૦ સે કિં તં સંગહસ્સ ભંગોવદંસણ્યા ? ભંગોવદંસણ્યા- તિપણ્યા આણુપુલ્લી, પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુલ્લી, દુપણ્યા અવત્તલ્લણ્યા,

અહવા તિપણ્યા ય પરમાણુપોગ્ગલા ય આણુપુલ્લી ય અણાણુપુલ્લી ય, અહવા તિપણ્યા ય દુપણ્યા ય આણુપુલ્લી ય અવત્તલ્લણ્યા ય, અહવા પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપણ્યા ય અણાણુપુલ્લી ય અવત્તલ્લણ્યા ય,

અહવા તિપણ્યા ય પરમાણુપોગ્ગલા ય દુપણ્યા ય આણુપુલ્લી ય અણાણુપુલ્લી ય અવત્તલ્લણ્યા ય । સે તં સંગહસ્સ ભંગોવદંસણ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભંગોના નામ વાચ્યાર્થ સહિત બતાવવા તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે. અર્થ સહિત તે ભંગો આ પ્રમાણે બને છે.

અસંયોગી ત્રણ ભંગ— (૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે. (૨) પરમાણુપુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે. (૩) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અવક્તલ્લણ્યા છે.

દ્વિસંયોગી ત્રણ ભંગ— (૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને પરમાણુપુદ્ગલ, આનુપૂર્વી—અનાનુપૂર્વી છે. (૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, આનુપૂર્વી—અવક્તલ્લણ્યા છે. (૩) પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનાનુપૂર્વી, અવક્તલ્લણ્યા છે.

ત્રિસંયોગી એક ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ—આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તલ્લણ્યા દ્રવ્ય છે. [આનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ પરમાણુ પુદ્ગલ અને અવક્તલ્લણ્યાનો વાચ્યાર્થ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ છે, તેમ સર્વત્ર જાણવું.] આ પ્રમાણે સંગ્રહનય સંમત

ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

સંગ્રહનય સંમત સમવતાર :-

૩૧ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે સંગ્રહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કહિં સમોયરંતિ? કિં આણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તલ્લયદલ્લેહિં સમોયરંતિ ?

સંગ્રહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં આણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમોયરંતિ, ણો અણાણુપુલ્લી- દલ્લેહિં સમોયરંતિ, ણો અવત્તલ્લયદલ્લેહિં સમોયરંતિ । ઇવં દોણિણ વિ સદ્ધાણે સમોયરંતિ । સે તં સમોયારે ।

શબ્દાર્થ :- સમોયારે = સમવતાર, સંગ્રહસ્સ = સંગ્રહનય સંમત, સદ્ધાણે = સ્વસ્થાનમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે? સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ-સમવતરિત થાય છે કે અવક્તલ્લયદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે, અનાનુપૂર્વી કે અવક્તલ્લય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તલ્લય, આ બંને દ્રવ્ય સ્વ-સ્વ સ્થાનમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

સંગ્રહનયસંમતઅનુગમ :-

૩૨ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે અદ્ધવિહે પણ્ણત્તે । તં જહા-

સંતપયપરૂવણયા દલ્લપમાણં ચ લ્લેક્ષંત્ત ફુસણા ય ।
કાલો ય અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ણત્થિ ॥૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અનુગમ આઠ પ્રકારના છે. (૧) સત્પદ પ્રરૂપણા (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ (૩) ક્ષેત્ર (૪) સ્પર્શના (૫) કાળ (૬) અંતર (૭) ભાગ (૮) ભાવ. સંગ્રહ નય સામાન્યગ્રાહી હોવાથી તેમાં ભેદ સંભવતા નથી, તેથી તેમાં અલ્પબહુત્વ નથી.

સત્પદ પ્રરૂપણા :-

૩૩ સંગ્રહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ? ણિયમા અત્થિ । ઇવં

દોષિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વીદ્રવ્ય નિયમા—નિશ્ચિતરૂપે અસ્તિ રૂપ છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યપણ અસ્તિરૂપ જ છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વીદ્રવ્ય વગેરે પદ અસત્ અર્થ વિષયક નથી. જેમ 'સ્તમ્ભ' પદ સ્તમ્ભ [થાંભલા] રૂપ વાસ્તવિક અર્થને વિષય કરે છે. તેવી રીતે 'આનુપૂર્વી' પદ પણ વિદ્યમાન પદાર્થનો જ વાચક છે. તે 'ણિયમા અત્થિ' શબ્દ દ્વારા બતાવ્યું છે.

દ્રવ્ય પ્રમાણ :-

૩૪ સંગહસ્સ આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કિં સંખેજ્જાઈં અસંખેજ્જાઈં અણંતાઈં ? ણો સંખેજ્જાઈં, ણો અસંખેજ્જાઈં, ણો અણંતાઈં, ણિયમા ંગો રાસી । ંવં દોષિણ વિ ।

શબ્દાર્થ :- ંગોરાસી = ંક રાશિરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી અને અનંત પણ નથી, પરંતુ નિયમા ંક રાશિ રૂપ છે. તે જ પ્રમાણે અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય પણ ંક રાશિરૂપ છે.

વિવેચન :-

સંગ્રહનય સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. બધા આનુપૂર્વી દ્રવ્યને ંક રૂપ જ સ્વીકારે છે માટે તેના મતે આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્ય સંખ્યાત અસંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ ંક રાશિરૂપ જ છે.

ક્ષેત્ર :-

૩૫ સંગહસ્સ આણુપુવ્વીદવ્વાઈં લોગસ્સ કઙ્ઙાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જઙ્ઙાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઙ્ઙાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ઙાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ઙાગેસુ હોજ્જા ? સવ્વલોં હોજ્જા ?

ણો સંખેજ્જઙ્ઙાગે હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જઙ્ઙાગે હોજ્જા ણો સંખેજ્જેસુ ઙાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ ઙાગેસુ હોજ્જા, ણિયમા સવ્વલોં હોજ્જા । ં

વં દોષિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં છે ? શું તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સર્વલોકમાં છે ?

ઉત્તર— સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગોમાં નથી પરંતુ નિયમા સર્વલોકમાં છે. આ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ સર્વલોકમાં છે.

વિવેચન :-

સંગ્રહનય, આનુપૂર્વીદ્રવ્યો આદિને એકરૂપ માને છે અને આ ત્રણે દ્રવ્ય લોકમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય છે. તેથી તે નિયમા સર્વ લોકમાં છે, તેમ કહ્યું છે. લોકના દેશભાગમાં વ્યાપ્ત ભિન્ન-ભિન્ન આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સંગ્રહનય માન્ય કરતું નથી.

સ્પર્શના :-

૩૬ સંગ્રહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જઈભાગં ફુસંતિ ? અસંખેજ્જ- ઈભાગં ફુસંતિ ? સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ? અસંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ? સલ્લલોગં ફુસંતિ ?

ળો સંખેજ્જઈભાગં ફુસંતિ ળો અસંખેજ્જઈભાગં ફુસંતિ ળો સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ળો અસંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ, ળિયમા સલ્લલોગં ફુસંતિ । ંવં દોષિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ સંખ્યાતભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગોને સ્પર્શતા નથી પરંતુ નિયમથી સર્વલોકને સ્પર્શે છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય, આ બંને દ્રવ્ય પણ સર્વલોકને સ્પર્શે છે.

વિવેચન :-

સંગ્રહનયના મત મુજબ આનુપૂર્વીત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ એક છે. તે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય

આખા લોકમાં વ્યાપ્ત છે. તેનું ક્ષેત્ર આખોલોક છે, તેમ તેની સ્પર્શના પણ આખા લોકની છે.

કાળ :-

૩૭ સંગહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? સલ્લદ્ધા । ઁવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળ સુધી આનુપૂર્વીરૂપે રહે છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે સર્વકાળ રહે છે. અનાનુપૂર્વી અને અલકતલ્લ્ય દ્રવ્ય માટે પણ તેમજ સમજવું અર્થાત્ આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વકાળમાં વિદ્યમાન જ હોય છે. સંગ્રહનય સર્વ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યને ઁક રૂપે જ સ્વીકારે છે માટે અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાળમર્યાદા સર્વાદ્વા કહી છે.

અંતર :-

૩૮ સંગહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાણં કાલઓકેવચિરં અંતરં હોઈ ? ણત્થિ અંતરં । ઁવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળનું અંતર-વિરહકાળ હોય છે ?

ઉત્તર- કાળની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં વિરહ નથી અંતર નથી. અનાનુપૂર્વી અને અલકતલ્લ્ય દ્રવ્ય માટે પણ તેમજ જાણવું કે તેમાં અંતર નથી. આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વકાળમાં હોય જ છે. તેનું અલસ્થાન ત્રણે કાળમાં હોવાથી તેમાં વિરહ નથી.

ભાગ :-

૩૯ સંગહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં સેસદલ્લાણં કતિભાગે હોજ્જા ? કિં સંલ્લેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? અસંલ્લેજ્જઈભાગે હોજ્જા ? સંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?

ણો સંલ્લેજ્જઈભાગે હોજ્જા, ણો અસંલ્લેજ્જઈભાગે હોજ્જા, ણો સંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણિયમા તિભાગે હોજ્જા । ઁવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ હોય છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, સંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ કે અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ હોય છે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ નથી પરંતુ નિયમમાં ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યપણ શેષ દ્રવ્યથી ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના કેટલામા ભાગે છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. સંગ્રહનય આનુપૂર્વી દ્રવ્યને, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યને એક એક રૂપે માને છે. એટલે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યદ્રવ્યના ત્રીજા ભાગે કહેવાય. ત્રણ રાશિમાંથી પ્રત્યેક રાશિ અન્ય રાશિના ત્રીજા ભાગે જ કહેવાય. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ શેષ રાશિના ત્રીજા ભાગે છે.

ભાવ :-

૪૦ સંગ્રહસ્સ આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કયરમ્મિ ભાવે હોજ્જા ?

ણિયમા સાદિપારિણામિઁ ભાવે હોજ્જા । ઁવં દોણિણ વિ । અપ્પાબહું
ણત્થિ । સે તં અણુગમે । સે તં સંગ્રહસ્સ અણોવણિહિયા દલ્લાણુપુલ્લી । સે તં
અણોવણિહિયા દલ્લાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કયા ભાવમાં હોય છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમથી સાદિ પારિણામિક ભાવમાં હોય છે. તેમજ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ જાણવું. એક રાશિગત દ્રવ્યોમાં અલ્પબહુત્વ નથી. આ અનુગમનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. આ રીતે સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું. તેમજ અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

સંગ્રહનયની દષ્ટિએ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યમાં અનેકત્વ નથી, સર્વ એક—એક દ્રવ્ય છે. અનેકત્વ ન હોવાથી અલ્પબહુત્વ સંભવિત નથી.

સૂત્રકારે પૂર્વે સ્થાપ્ય કહી જેનું વર્ણન કર્યું ન હતું, તે ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન હવે કરશે.

॥ પ્રકરણ-૫ સંપૂર્ણ ॥

છઠ્ઠું પ્રકરણ

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ઓવણિહિયા દ્વાણુપુલ્વી ?

ઓવણિહિયા દ્વાણુપુલ્વી તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પુલ્વાણુપુલ્વી, પચ્છાણુપુલ્વી, અણાણુપુલ્વી ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

વિવેચન :-

કોઈ એક વસ્તુને સ્થાપિત કરી, તેની સમીપે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી અન્યવસ્તુઓને સ્થાપિત કરવામાં આવે તેને ઉપનિધિ કહેવાય છે. ઉપનિધિ જેનું પ્રયોજન છે તે ઔપનિધિકી કહેવાય છે. દ્રવ્યવિષયક આનુપૂર્વી તે દ્રવ્યાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

(૧) પૂર્વાનુપૂર્વી :- વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય વિશેષના સમુદાયમાં જે પ્રથમ દ્રવ્ય છે ત્યાંથી પ્રારંભ કરી અનુક્રમે પછીના દ્રવ્યોને સ્થાપવામાં આવે અથવા તે રીતે ગણના કરાય તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય. જેમ કે ધર્માસ્તિકાયથી શરૂ કરી ક્રમથી કાળદ્રવ્ય સુધીની ગણના કરવી.

(૨) પશ્ચાનુપૂર્વી :- વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય વિશેષના સમુદાયમાંથી અંતિમ છેલ્લે જે દ્રવ્ય છે ત્યાંથી શરૂ કરી વિપરીતક્રમથી પ્રથમ દ્રવ્ય સુધીની ગણના કે સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. જેમ કે કાળ દ્રવ્યથી શરૂ કરીને ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સુધીની ગણના કરવી.

(૩) અનાનુપૂર્વી :- પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વીના ક્રમને છોડી, વચ્ચે-વચ્ચેના દ્રવ્યથી પ્રારંભ કરી, કોઈપણ ક્રમથી કથન કે સ્થાપન કરવામાં આવે તો તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં અર્થપદ પ્રરૂપણામાં આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય

તેમ ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્ય બતાવ્યા છે. ત્યાં અનાનુપૂર્વીનો અર્થ છે કમ ન હોવો. પરમાણુપુદ્ગલ એક નિર્વિભાગ અંશ રૂપ છે. તેમાં આદિ-મધ્ય-અંતરૂપ કમ નથી.તેથી પરમાણુની ગણના અનાનુપૂર્વીમાં કરી છે. ત્યાં સર્વ નિષેધ અર્થમાં 'અન' નો પ્રયોગ કરી, અનાનુપૂર્વી શબ્દથી કમ અભાવ સૂચવ્યો છે.

જ્યારે ઔપનિધિકીના પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી, આ ત્રણ ભેદમાં અનાનુપૂર્વી અનુક્રમ કે વિપરીત કમ સિવાયના કમરૂપ છે અર્થાત્ અહીં અનાનુપૂર્વીમાં વચ્ચે-વચ્ચેના કોઈ પણ દ્રવ્યથી શરૂ કરી કમ બનાવવામાં આવે છે. તે કમ પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીથી ભિન્ન કમ હોય છે. પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી આ બંનેથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળી આનુપૂર્વીને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

ષટ્દ્રવ્ય આધારિત પૂર્વાનુપૂર્વી નિરૂપણ :-

૨ સે કિં તં પુઘ્વાણુપુઘ્વી ?

પુઘ્વાણુપુઘ્વી ધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાએ, આગાસત્થિકાએ, જીવત્થિકાએ, પોગ્ગલત્થિકાએ, અદ્ધાસમએ । સે તં પુઘ્વાણુપુઘ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૬) અદ્ધાકાળ. આ પ્રમાણે અનુક્રમથી કથન કરાય કે સ્થાપન કરાય, તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. આ પૂર્વાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

૩ સે કિં તં પચ્છાણુપુઘ્વી ?

પચ્છાણુપુઘ્વી- અદ્ધાસમએ, પોગ્ગલત્થિકાએ, જીવત્થિકાએ, આગાસત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાએ, ધમ્મત્થિકાએ । સે તં પચ્છાણુપુઘ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૬) અદ્ધાસમય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૧) ધર્માસ્તિકાય. આ પ્રમાણે વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૪ સે કિં તં અણાણુપુઘ્વી ?

અણાણુપુઘ્વી ઈયાએ ચેવ ઈગાઈયાએ ઈગુત્તરિયાએ છગચ્છગયાએ સેઢીએ અણ્ણ- મણ્ણભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુઘ્વી ।

શબ્દાર્થ :- ઈયાએ ચેવ = આ છ દ્રવ્યની, ઈગાઈયાએ = એક આદિથી પ્રારંભ કરી, ઈગુત્તરિયાએ =

એક—એકની વૃદ્ધિ કરતાં, છગચ્છગયાએ = છના ગચ્છ—સમુદાય ગત અર્થાત્ છ પર્યતની સંખ્યા સ્થાપિત, સેઢીએ = શ્રેણીને, તે શ્રેણીના અંકોને, અણ્ણમણ્ણભાસો = અન્યોન્ય—પરસ્પર અભ્યાસ કરી (પરસ્પર ગુણાકાર) પ્રાપ્તરાશિમાંથી, દુરુવૂળો = બે રૂપ—અંક, આદિ અને અંતના બે ભંગોને ન્યૂન કરવાથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી પ્રારંભ કરી, એક—એકની વૃદ્ધિ કરતાં છ સંખ્યા પર્યતની સ્થાપિત શ્રેણીના અંકોને પરસ્પર ગુણી—અભ્યસ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતના(પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપ) બે ભંગ ન્યૂન કરતાં જે સંખ્યા રહે, તેટલી (આ છ દ્રવ્યોની)અનાનુપૂર્વી છે. આ અનાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્રોમાં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ત્રણ ભેદ, પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

ધર્માસ્તિકાયથી શરૂ કરી અનુક્રમથી અદ્વાસમય સુધી દ્રવ્યોને સ્થાપન કરવામાં આવે, તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. અદ્વા સમયથી શરૂ કરી વિપરીતક્રમથી ધર્માસ્તિકાય પર્યત કથન કરવામાં આવે તો તે પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે અને આ બંને પ્રકારના ક્રમને છોડી, સંભવિત ભંગો દ્વારા જે ક્રમ રચવામાં આવે અને તે દ્વારા તેનું કથન કરાય તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

ભંગ બનાવવાની રીત :- સૌ પ્રથમ એક અંકને સ્થાપિત કરી. એક—એકની વૃદ્ધિ કરતા અર્થાત્ ૨,૩,૪ એમ છ સંખ્યા સુધી અંકો સ્થાપવા. અહીં ધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્રવ્ય છે, તેથી છ સંખ્યા સુધી સ્થાપના કરી છે. અન્ય સ્થાને વિવક્ષિત વસ્તુની જેટલી સંખ્યા હોય તેટલા અંક સ્થાપિત કરવા જોઈએ. અહીં દ્રવ્યોને ૧,૨,૩,૪,૫,૬. તેમ સ્થાપિત કરી ત્યારપછી તેને પરસ્પર ગુણવાથી અભ્યસ્તરાશિ પ્રાપ્ત થાય છે $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = 720$ થયા. તેમાં આદિનો ભંગ પૂર્વાનુપૂર્વી અને અંતિમભંગ પશ્ચાનુપૂર્વી હોય છે, તે બાદ કરતાં ૭૧૮ ભંગ આવે તે અનાનુપૂર્વી છે. જેમ કે (૧) અધર્માસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૬) અદ્વાસમય. આ એક રીતે અનાનુપૂર્વી થઈ. (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) આકાશાસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૬) અદ્વાકાળ. આ બીજી રીતે અનાનુપૂર્વી થઈ. તેમ ૭૧૮ રીતે અનાનુપૂર્વીનું કથન થઈ શકે.

ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યોના ક્રમની સાર્થકતા :- છ દ્રવ્યમાં 'ધર્મ' પદ માંગલિકરૂપ હોવાથી તીર્થકરોએ પ્રથમ ધર્માસ્તિકાયનું કથન કર્યું છે. ધર્મનું પ્રતિપક્ષી પદ 'અધર્મ' છે. તેથી ત્યાર પછી અધર્મનું, ધર્મ અને અધર્મનો આધાર આકાશ હોવાથી ત્યાર પછી આકાશનું, આકાશની સાથે અમૂર્તતાની અપેક્ષાએ સામ્યતા હોવાથી ત્યાર પછી જીવનું, જીવના ભોગોપભોગનું સાધન પુદ્ગલ હોવાથી ત્યાર પછી પુદ્ગલનું કથન છે અને જીવ તથા અજીવની પર્યાય હોવાથી અને જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો પર કાલદ્રવ્ય વર્તી રહ્યું હોવાથી

અંતે અદ્વાસમય-કાલદ્રવ્યનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

પુદ્ગલદ્રવ્ય આધારિત પૂર્વાનુપૂર્વી આદિનું નિરૂપણ :-

૫ અહવા ઓવણિહિયા દવ્વાણુપુલ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પુલ્લાણુપુલ્વી, પલ્લાણુપુલ્વી, અણાણુપુલ્વી ।

ભાવાર્થ :- અહવા ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારે કહી છે. જેમકે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી, (૩) અનાનુપૂર્વી.

૬ સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્વી ?

પુલ્લાણુપુલ્વી- પરમાણુપોગ્ગલે દુપણિસિણે તિપણિસિણે જાવ દસપણિસિણે જાવ સંખિજ્જપણિસિણે અસંખિજ્જપણિસિણે અણંતપણિસિણે । સે તં પુલ્લાણુપુલ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ, આ ક્રમવાળી આનુપૂર્વી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ પૂર્વાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

૭ સે કિં તં પલ્લાણુપુલ્વી ?

પલ્લાણુપુલ્વી- અણંતપણિસિણે અસંખિજ્જપણિસિણે સંખિજ્જપણિસિણે જાવ દસ- પણિસિણે જાવ તિપણિસિણે દુપણિસિણે પરમાણુપોગ્ગલે । સે તં પલ્લાણુપુલ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ. આ રીતે વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૮ સે કિં તં અણાણુપુલ્વી ?

અણાણુપુલ્વી- ણ્યાણે ચેવ ણ્યાણ્યાણે ણ્ણુત્તરિયાણે અણંતગલ્લાણ્યાણે સેઠીણે અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુલ્વી । સે તં ઓવણિહિયા દવ્વાણુપુલ્વી । સે તં જાણગસરીર ભવિય શરીરવ્વરિત્તા દવ્વાણુપુલ્વી । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વાણુપુલ્વી । સે તં દવ્વાણુપુલ્વી ।

શબ્દાર્થ :-અણંત ગચ્છ ગયાણ = અનંત સમુદાયગત અર્થાત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યંત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી પ્રારંભ કરી એક એકની વૃદ્ધિ કરવાથી નિર્મિત અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યંતની શ્રેણીની સંખ્યાને પરસ્પર ગુણવાથી નિષ્પન્ન અન્યોન્યાભ્યસ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતરૂપ બે ભંગ ન્યૂન કરવાથી અનાનુપૂર્વી બને છે.

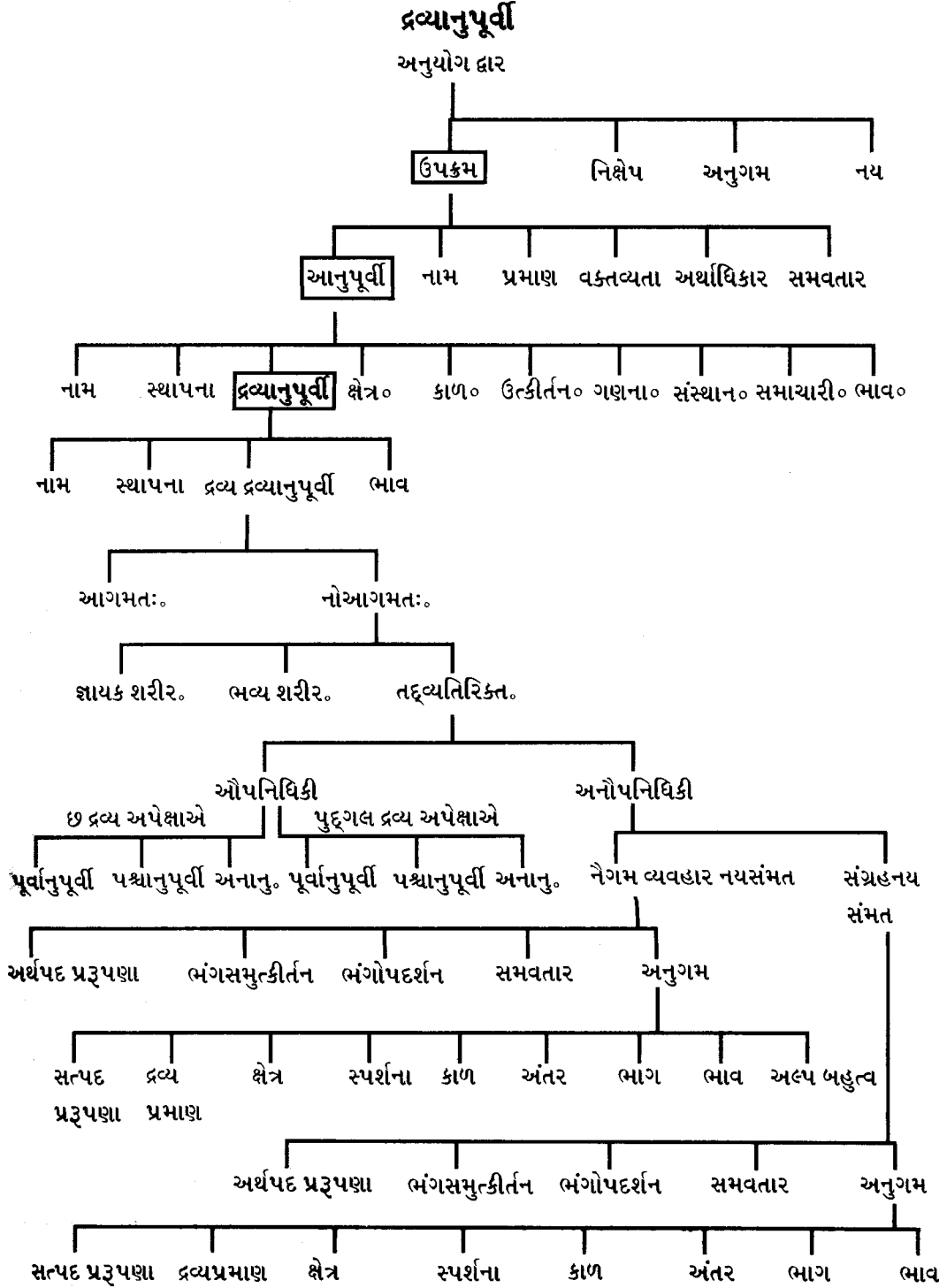
આ રીતે ઔપનિઠિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

આ રીતે જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને નોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી તથા દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં ઘટિત પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું છે. છ દ્રવ્યમાંથી એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં જ પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યની બહુલતા હોવાથી અનુક્રમ ઘટિત થાય છે. ધર્મ—અધર્મ અને આકાશ એક દ્રવ્ય રૂપ છે. તેથી તેમાં દ્રવ્ય બાહુલ્ય ન હોવાથી અનુક્રમ ઘટિત ન થાય. જીવાસ્તિકાયમાં અનંત જીવ હોવાથી દ્રવ્ય બાહુલ્ય છે પરંતુ તેમાં પૂર્વ—પશ્ચાદ્ ભાવ નથી. પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ હોવાથી તુલ્ય પ્રદેશતા છે. પુદ્ગલદ્રવ્યમાં દ્રવ્ય બાહુલ્ય સાથે પરમાણુ, બે પ્રદેશી, ત્રણ પ્રદેશી સ્કન્ધોમાં વિષમ પ્રદેશતા છે. ત્યાં પૂર્વ—પશ્ચાદ્ ભાવ હોવાથી પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ઘટિત થાય છે. અદ્વાસમય એક સમયપ્રમાણ રૂપ છે, તેથી ત્યાં પણ ક્રમ ઘટિત થતો નથી. તેથી પ્રકારાન્તરથી પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ આનુપૂર્વીનું કથન કર્યું છે. આ રીતે દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૬ સંપૂર્ણ ॥

સાતમું પ્રકરણ

આનુપૂર્વીનો ચોથો ભેદ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તે ખેત્તાણુપુલ્વી ? ખેત્તાણુપુલ્વી દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઓવણિહિયા ય અણોવણિહિયા ય । તત્થ ણં જા સા ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા ।

તત્થ ણં જા સા અણોવણિહિયા સા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ણેગમવવહારાણં, સંગહસ્સ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે-ઔપનિધિકી અને અનૌપનિધિકી.

તે બેમાંથી ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સ્થાય છે. તે અલ્પ વિષયવાળી હોવાથી તેનું વર્ણન પશ્ચાત્ કરવામાં આવતું હોવાથી તે સ્થાય છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જે અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી છે. તેના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અને (૨) સંગ્રહનય સંમત.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૨ સે કિં તં ણેગમ વવહારાણં અણોવણિહિયા ખેત્તાણુપુલ્વી ।

ણેગમ વવહારાણં અણોવણિહિયા ખેત્તાણુપુલ્વી પંચવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- અટ્ટપયપરૂવણયા, ભંગસમુક્કિત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે, ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અર્થપદ- પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુક્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી અર્થપદ પ્રરૂપણા :-

૩ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયા ?

ણેગમવવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયા- તિપણસોગાઢે આણુપુવ્વી જાવ દસપણ
- સોગાઢે આણુપુવ્વી જાવ સંખિજ્જપણસોગાઢે આણુપુવ્વી, અસંખેજ્જપણસોગાઢે
આણુપુવ્વી, ંગપણસોગાઢે અણાણુપુવ્વી, દુપણસોગાઢે અવત્તવ્વણ .

તિપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ, દસપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ જાવ
સંખેજ્જપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ, અસંખિજ્જપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ,
બગપણસોગાઢા અણાણુપુવ્વીઓ, દુપણસોગાઢા અવત્તવ્વણાં . સં તં ણેગમ-
વવહારાણં અટ્ટપય- પરૂવણયા .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે- ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર
સ્થિત(અવગાઢ) સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દશપ્રદેશાવગાઢી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત
પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી છે. એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય સ્કન્ધો અનાનુપૂર્વી છે અને બે પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય
સ્કન્ધો અવકત્તવ્ય છે.

ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાઢ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધો અનેક આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો,
સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક આનુપૂર્વી છે, એક પ્રદેશાવગાઢ
સ્કન્ધો અનેક અનાનુપૂર્વી છે, દ્વિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક અવકત્તવ્ય છે. આવું નેગમ-વ્યવહારનય
સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ જાણવું.

૪ ંયાણ ણં ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયાણ કિં પઓયણં ? ંયાણ ણં
ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયાણ ણેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા કીરહિ .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- આ નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા દ્વારા નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત
ભંગસમુક્કિત્તતા કરવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની પ્રધાનતા છે. ક્ષેત્રથી આકાશાસ્તિકાયનું ગ્રહણ થાય છે. ક્ષેત્ર એટલે આકાશ,
આકાશ પ્રદેશો. આકાશ પર આનુપૂર્વી વગેરે ઘટાવતા તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થાય છે.

એક આકાશ પ્રદેશને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

બે આકાશ પ્રદેશને અવક્તવ્ય કહે છે.

ત્રણ-ચાર આકાશ પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશને આનુપૂર્વી કહે છે.

આકાશ દ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી, સુગમતાથી બોધ કરાવવા, ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપચારથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો વિચાર કરવામાં આવે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું ક્ષેત્ર આકાશ પ્રદેશ છે. જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશના આધારે રહે-અવગાઢ થાય, તે તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધમાં એવી અવગાહન શક્તિ છે કે તે એક, બે, ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહે છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક અથવા બે આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક, બે કે ત્રણ આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે. આ રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ સુધીમાં જેટલા પ્રદેશી સ્કન્ધ હોય તે ઓછામાં ઓછા એક અને વધુમાં વધુ સ્કન્ધમાં જેટલા પ્રદેશ હોય તેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે છે.

અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે. લોકાકાશના પ્રદેશ અસંખ્યાત જ છે માટે અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત આકાશ પ્રદેશને અવગાહી શકતા નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપચારથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી વગેરેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય છે.

એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી છે.

બે પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અવક્તવ્ય છે.

ત્રણ-ચારથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્યો આનુપૂર્વી છે.

વ્યાખ્યા	ક્ષેત્ર અપેક્ષાથી	દ્રવ્ય ઉપચારથી
૧. અનાનુપૂર્વી	એક આકાશ પ્રદેશ	એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય
૨. અવક્તવ્ય	બે આકાશ પ્રદેશ	બે પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય
૩. આનુપૂર્વી	ત્રણથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ	ત્રણ પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય.

એકવચન અને બહુવચનથી છ અર્થપદોની પ્રરૂપણા અહીં કરવામાં આવી છે.

ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે અને અનેક ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક આનુપૂર્વી છે.

એક પ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધ અનાનુપૂર્વી અને અનેક એકપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક અનાનુપૂર્વી છે.
દ્વિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધ અવક્તવ્ય છે અને અનેક દ્વિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક અવક્તવ્ય છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ભંગસમુત્કીર્તનતા :-

૫ સે કિં તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા ?

ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા-અત્થિ આણુપુવ્વી, અત્થિ અણાણુપુવ્વી, અત્થિ અવક્તવ્વે, એવં દવ્વાણુપુવ્વીગમેણં ખેત્તાણુપુવ્વીએ વિ તે ચેવ છવ્વીસં ભંગા ભાણિયવ્વા જાવ સે તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા ।

શબ્દાર્થ :-દવ્વાણુપુવ્વીગમેણં = દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે, ખેત્તાણુપુવ્વીએ વિ = ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં પણ, તે ચેવ = તે જ, છવ્વીસં ભંગા = છવ્વીસ ભંગ, ભાણિયવ્વા = કહેવા,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા-ભંગોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે -

(૧) આનુપૂર્વી છે, (૨) અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અવક્તવ્ય છે વગેરે છવ્વીસ ભંગોના નામોનું કથન દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત ભંગસમુત્કીર્તનતા પ્રમાણે જાણવું. આ નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

૬ ય્યાએ ખં ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયાએ કિં પઓયણં ?

ય્યાએ ખં ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયાએ ખેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા કજ્જહ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તન દ્વારા નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શન કરવામાં આવે છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ભંગોપદર્શનતા :-

૭ સે કિં તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા ?

ખેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા-તિપએસોગાઢે આણુપુવ્વી, એગપએસોગાઢે અણાણુપુવ્વી, દુપએસોગાઢે અવક્તવ્વે, તિપએસોગાઢાઓ આણુપુવ્વીઓ, એગપએ

સો- ગાઢાઓ અણાણુપુઢ્વીઓ, ઢુપણસોગાઢાઈ અવત્તઢ્વયાઈ,

અહવા તિપણસોગાઢે ય ંગપણસોગાઢે ય આણુપુઢ્વી ય અણાણુપુઢ્વી ય, ંવં તહા ઢેવ ઢઢ્વાણુપુઢ્વીગમેણં ઢ્હઢ્વીસં ઢંગા ઢાણિયઢ્વા ઝાવ સે તં ણેગમ-વવહારાણં ઢંગોવઢંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગોપઢર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) નેગમ વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની ભંગોપઢર્શનતા આ પ્રમાણે છે. ત્રણ આકાશપ્રઢેશાવગાઢ ઢ્રવ્યસ્કન્ધ 'આનુપૂર્વી' (પઢનો વાચ્યાર્થ) છે. (૨) ંકેક પ્રઢેશાવગાઢ પરમાણુ વગેરે ઢ્રવ્ય 'અનાનુપૂર્વી' છે. (૩) તથા બેપ્રઢેશાવગાઢ સ્કન્ધ અવક્તવ્ય છે. (૪) ત્રણ આકાશપ્રઢેશાવગાઢ ંનેક સ્કન્ધો ંનેક 'આનુપૂર્વી' (ં બહુવચનાન્ત પઢના વાચ્ય) છે. (૫) ંકેક આકાશ પ્રઢેશાવગાઢ ંનેક પરમાણુઓ, સ્કન્ધો ંનેક 'અનાનુપૂર્વી' છે. (૬) ઢ્વિપ્રઢેશાવગાઢ સ્કન્ધો ંનેક 'અવક્તવ્ય' છે અથવા (૭) ત્રણ પ્રઢેશાવગાઢ(સ્કંધ) ંને ંકેક પ્રઢેશાવગાઢ પરમાણુ કે સ્કંધ આનુપૂર્વી ંને અનાનુપૂર્વી (ઢ્વિસંયોગી) છે. આ પ્રમાણે અસંયોગીના ૬, ઢ્વિસંયોગીના ૧૨ ંને ત્રણ સંયોગીના ૮ ભંગ મળી કુલ છઢ્વીસ ભંગના વાચ્યાર્થ નેગમ વ્યવહાર નય સંમત ઢ્રવ્યાનુપૂર્વીની ઝેમ ઝાણવા ઝોઈં. આ નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની ભંગોપઢર્શનાનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાં આનુપૂર્વી આઢિના કથિત ભંગોના વાચ્યાર્થનું કથન કર્યું છે.

આનુપૂર્વી :- ત્રિપ્રઢેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રઢેશાવગાઢ સુઢીના ત્રિપ્રઢેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રઢેશી સ્કન્ધોને આનુપૂર્વી કહે છે.

અનાનુપૂર્વી :- ંકેક પ્રઢેશાવગાઢ પરમાણુ પુઢ્ગલથી અનંતપ્રઢેશી સુઢીના સ્કંધને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

અવક્તવ્ય :- ઢ્વિપ્રઢેશાવગાઢ ઢ્વિપ્રઢેશીથી અનંતપ્રઢેશી સુઢીના સ્કંધને અવક્તવ્ય કહે છે.

ઢ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં ઢ્રવ્યની પ્રઢાનતા છે ઝ્યારે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની પ્રઢાનતા છે.

ઢ્રવ્યાપેક્ષયા આનુપૂર્વીનો ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- ઢ્રવ્યની અપેક્ષાં ત્રિપ્રઢેશી સ્કંધને આનુપૂર્વી કહે છે. પરંતુ તે ઝ ત્રિપ્રઢેશી સ્કંધ ઝો ંકેક આકાશપ્રઢેશ પર સ્થિત હોય તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાં તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

તે ઝ રીતે ત્રિપ્રઢેશી સ્કન્ધ ઝો બે આકાશપ્રઢેશ પર સ્થિત હોય તો તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાં અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

ત્રિપ્રઢેશી સ્કંધ ઝો ત્રણ આકાશપ્રઢેશ પર સ્થિત હોય તો તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાં આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય ત્રણે પ્રકારે હોઈ શકે છે.

દ્રવ્યાપેક્ષયા અનાનુપૂર્વીનો દ્રવ્યક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરમાણુ પુદ્ગલને અનાનુપૂર્વી કહે છે. પરમાણુ પુદ્ગલ એક આકાશપ્રદેશ પર જ સ્થિત થઈ શકે છે. તેથી અધિક આકાશપ્રદેશ પર તે સ્થિત થઈ શકે નહીં. તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ અનાનુપૂર્વી જ હોય છે. તેમાં અન્ય વિકલ્પ સંભવિત નથી.

દ્રવ્યાપેક્ષયા અવક્તવ્ય દ્રવ્યનો ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધને અવક્તવ્ય કહે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તેને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અને જો બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય કહે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે થી અધિક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકતું નથી. તેથી તેમાં આનુપૂર્વીત્વ સંભવિત નથી. આ કારણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અથવા અવક્તવ્ય હોઈ શકે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ૨૬ ભંગમાંથી સાત ભંગના વાચ્યાર્થ બતાવ્યા છે. અવશેષ ભંગના વાચ્યાર્થ માટે દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ૨૬ ભંગના વાચ્યાર્થ અનુસાર સમજવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સમવતાર :-

૮ **સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે જેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં સમોયરંતિ ?**

આણુપુલ્લીદલ્લાઈં આણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમોયરંતિ, જો અણાણુપુલ્લીદલ્લેહિં સમો-યરંતિ જો અવત્તલ્લવ્યદલ્લેહિં સમોયરંતિ ।

અવં તિણિણ વિ સદ્ધાણે સમોયરંતિ ત્તિ ભાણિયલ્લવં । સે તં સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નેગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી.

આ રીતે ત્રણે સ્વ-સ્વસ્થાનમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે. આ રીતે સમવતારનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું, સમાય જવું, એકબીજામાં મળી જવું. આ સમવતાર સ્વજાતિરૂપ

દ્રવ્યમાં જ થાય છે. પરજાતિરૂપ દ્રવ્યમાં નહીં.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વા અનુગમ :-

૯ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ણવવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-

સંતપયપરૂવણયા, દવ્વપમાણં ચ ખેત્ત પ્ફુસણા ય ।
કાલો ય અંતરં ભાગ, ભાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) સત્પદ્મપ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્ય પ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાલ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ, (૯) અલ્પબહુત્વ.

૧૦ ણેગમ-વવહારાણં ખેત્તાણુપુવ્વીદવ્વાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ? ણિયમા અત્થિ । એવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વા, અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વા નિયમા અસ્તિરૂપ છે. અનાનુપૂર્વા અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૧૧ ણેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કિં સંખેજ્જાઈં અસંખેજ્જાઈં અણંતાઈં ? ણો સંખેજ્જાઈં ણો અણંતાઈં, ણિયમા અસંખેજ્જાઈં । એવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વા દ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર-નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વા દ્રવ્ય સંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ અસંખ્યાત છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વા અને અવક્તવ્ય બંને દ્રવ્ય પણ નિયમા અસંખ્યાત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વા વગેરે દ્રવ્યોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત બતાવ્યું છે. આકાશના ત્રણ વગેરે પ્રદેશમાં સ્થિત દ્રવ્ય આનુપૂર્વા છે. ત્રણ-ત્રણ આકાશ પ્રદેશના ક્ષેત્ર વિભાગ કરીએ તો તે અસંખ્યાત જ થાય છે. લોકના ત્રિપ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે અને તત્તુલ્ય સંખ્યાવાળા આનુપૂર્વા

દ્રવ્યપણ અસંખ્યાત છે. એક-એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી છે. લોકના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે માટે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે. દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અવક્તવ્ય છે. લોકના બે પ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે માટે અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ અસંખ્યાત છે.

ક્ષેત્ર :-

૧૨ નેગમ-વવહારાણં યત્તાણુપુલ્લીદલ્લાઈં લોગસ્સ કઈભાગે હોજ્જા ? કિં સંખિજ્જઈભાગે વા હોજ્જા ? અસંખેજ્જઈભાગે વા હોજ્જા ? જાવ સલ્લોએ વા હોજ્જા ?

એગદલ્લં પડુલ્લ લોગસ્સ સંખેજ્જઈભાગે વા હોજ્જા અસંખેજ્જઈભાગે વા હોજ્જા, સંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, અસંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, દેસૂણે વા લોએ હોજ્જા, ણાણાદલ્લાઈં પડુલ્લ ણિયમા સલ્લોએ હોજ્જા ।

અણાણુપુલ્લીદલ્લાણં પુલ્લ, એગં દલ્લં પડુલ્લ ણો સંખિજ્જઈભાગે હોજ્જા, અસંખિજ્જઈભાગે હોજ્જા, ણો સંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, ણો સલ્લોએ હોજ્જા, ણાણાદલ્લાઈં પડુલ્લ ણિયમા સલ્લોએ હોજ્જા।

એવં અવક્તલ્લવ્યદલ્લાણિ વિ ભાણિયલ્લાણિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં હોય છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે યાવત્ સર્વલોકમાં હોય છે.

ઉત્તર- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં અથવા દેશોન લોકમાં હોય છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં હોય છે.

પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યના વિષયમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પૂછવા.

ઉત્તર- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં નથી, સર્વલોકમાં નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ પ્રમાણે જ-અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની જેમ જ જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્રનો વિચાર

એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યો છે.

એક આનુપૂર્વી ત્રિપ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ હોય છે. ત્રણ આકાશ પ્રદેશ લોકાકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય તેથી એક આનુપૂર્વી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં કહેવાય, કોઈ એક આનુપૂર્વી લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાત ભાગો, સંખ્યાત ભાગોમાં સંભવે છે અને કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોન લોકમાં રહે છે અર્થાત્ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીરૂપ આનુપૂર્વીનું જઘન્ય ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન લોક છે.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી અને ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીના ક્ષેત્રનો તફાવત :- દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર સર્વ લોક છે અને ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર દેશોન લોક છે. આ તફાવતનું કારણ એ છે કે દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે અને ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યની મુખ્યતા છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અચિંત્ય અવગાહન શક્તિ છે. એક દીપકનો પ્રકાશ હોય ત્યાં હજારો દીપકનો પ્રકાશ સમાય જાય, તેમ એક પુદ્ગલ સ્કન્ધ, પરમાણુ વગેરે હોય ત્યાં અન્ય સ્કન્ધો પણ રહી શકે છે. તેથી કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય (અચિત્ત મહાસ્કન્ધ) લોકવ્યાપી બને ત્યારે તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય રહી શકે છે. કોઈ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકવ્યાપી બને તોપણ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યનો અભાવ થતો નથી.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્ર-આકાશ પ્રદેશની પ્રધાનતા છે. ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની વિવક્ષા કરી ત્રણ પ્રદેશાવ-ગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢ, એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહ્યા છે. અહીં દ્રવ્યની વિવક્ષા વિના માત્ર આકાશ પ્રદેશમાં આનુપૂર્વીનો વિચાર કરીએ તો એક આકાશ પ્રદેશ અનાનુપૂર્વી, બે આકાશ પ્રદેશ અવક્તવ્ય અને ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશ આનુપૂર્વી કહેવાય છે. આનુપૂર્વીનો એક આકાશ પ્રદેશ, અવક્તવ્યના બે આકાશ પ્રદેશ, આ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ સિવાયના શેષ આકાશ પ્રદેશ આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. જો લોકમાં સ્થિત સર્વ આકાશ પ્રદેશને આનુપૂર્વી કહીએ તો અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યને લોકમાં સ્થાન ન રહે. એક આકાશ પ્રદેશ હોય ત્યાં અન્ય આકાશ પ્રદેશ રહી શકતા નથી. માટે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ન્યૂન લોકાકાશને આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહી શકાય. ત્રણ આકાશ પ્રદેશ લોકનો દેશભાગ છે માટે દેશોન લોક આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. અહીં ક્ષેત્રમાં આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત દ્રવ્યની વિવક્ષા નથી પણ માત્ર આકાશ પ્રદેશની વિવક્ષા છે.

એક અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાહન કરે છે. એક અને બે આકાશ પ્રદેશ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેથી તે બંનેનું અવગાહન ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.

અનેક આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય સર્વલોકમાં છે. એક જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર આનુપૂર્વી આદિ ત્રણે દ્રવ્ય સ્વતંત્ર રૂપે રહી શકે છે.

સ્પર્શના :-

૧૩ ણેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જહાગં ફુસંતિ,

અસંખેજ્જહ ભાગં ફુસંતિ જાવ સવ્વલોગં ફુસંતિ ?

एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागं वा फुसंति, असंखेज्जइभागं वा फुसंति, संखेज्जे वा भागे, असंखेज्जे वा भागे, देसूणं वा लोगं फुसंति, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वलोगं फुसंति ।

अणाणुपुव्वीदव्वाइं अवत्तव्वयदव्वाणि य जहा खेत्तं, णवरं फुसणा भाणि- यव्वा ।

શબ્દાર્થ :-દેસૂણં વા લોગં ફુસંતિ = દેશોન લોકને સ્પર્શે છે, જહા ખેત્તં = ક્ષેત્રદારની જેમ કહેવું, ણવરં = તફાવત એટલો કે, ફુસણા ભાણિયવ્વા = ક્ષેત્રને બદલે અહીં સ્પર્શના કહેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ?

ઉત્તર- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો અથવા દેશોન લોકને સ્પર્શે છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકને સ્પર્શે છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શનાનું કથન પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર દ્વારને અનુરૂપ સમજવું વિશેષતા એ છે કે ક્ષેત્રને બદલે અહીં સ્પર્શના કહેવી.

વિવેચન :-

ક્ષેત્ર કરતાં સ્પર્શના કંઈક વધુ હોય છે. અવગાહન ક્ષેત્રની પૂર્વાદિ ચારે દિશા, ઉર્ધ્વ, અધો દિશાને, આદ્ય દ્રવ્ય સ્પર્શે, તે સ્પર્શના કહેવાય છે માટે ક્ષેત્રથી કંઈક અધિક સ્પર્શના જાણવી.

કાળ :-

૧૪ નેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કાલઓ કેવચિરં હોઈ ?

एगदव्वं पडुच्च जहण्णेण एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा । एवं दोण्णि वि ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળ સુધી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે રહે છે ?

ઉત્તર- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી રહે છે. વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વીઓ નિયમા સર્વકાલિક છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને

અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્થિતિ જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં કેટલો કાળ રહે છે તેની વિચારણા એક દ્રવ્ય આશ્રી અને અનેક દ્રવ્ય આશ્રી, તેમ બે રીતે કરવામાં આવી છે. એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલની છે. ત્રિપ્રદેશાવગાઠ સ્કંધ એક સમય પર્યંત ત્રિપ્રદેશાવગાઠ રહીને તુરંત જ પરિણામની વિચિત્રતાથી અન્યથા પરિણામન પામે, તે એક પ્રદેશાવગાઠ કે દ્વિપ્રદેશાવગાઠ બની જાય તો તેની જઘન્ય એક સમયની સ્થિતિ ઘટી શકે છે. જ્યારે તે ત્રણ પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય અસંખ્યાતકાળ સુધી ત્રણ પ્રદેશાવગાઠ રહી પછી બે કે એક પ્રદેશાવગાઠ બને ત્યારે ક્ષેત્રઅપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલની સ્થિતિ થાય છે. આ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યની પણ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની કહી છે.

અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્યની સ્થિતિ સર્વકાલની છે. કારણ કે એવો કોઈ પણ સમય નથી કે જ્યારે લોકાકાશના પ્રદેશ પર કોઈ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય અવગાહિત ન હોય. તેથી અનેક આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યનું અવસ્થાન સર્વકાલિક બતાવ્યું છે.

અંતર :-

૧૫ જેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાણમંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઈ ?

તિણિણ વિ ઇગં દવ્વં પડુચ્ચ જહણ્ણેણં ઇગં સમયં ઉક્કોસેણં અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઈં પડુચ્ચ ણત્થિ અંતરં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્યનું કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ?

ઉત્તર- ત્રણે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનું અંતર હોય છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વીપણાને છોડી અનાનુપૂર્વી વગેરે રૂપ બને અને જેટલા સમયમાં તે પુનઃ આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત કરે તે વચ્ચે જેટલો સમય પસાર થાય તે અંતરકાળ કે વિરહકાળ કહેવાય છે. તે વિરહકાળનું વર્ણન આ સૂત્રમાં છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત કોઈ એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય ત્રણાદિ આકાશપ્રદેશ પર અવગાઠ હોય તે અન્ય આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી, એક કે બીજા દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ એક સમયમાં પુનઃ તે ત્રણાદિ

વિવક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં અવગાઢ થાય તો એક સમયનું જઘન્ય અંતર કહેવાય. તે જ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અન્ય ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત કાળ સુધી અવગાઢ રહી પછી તે જ દ્રવ્ય અથવા અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ પુનઃ ત્રણાદિ વિવક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં અવગાહિત થાય તો અસંખ્યાત કાળનું અંતર કહેવાય.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અનંતકાળનો છે. વિવક્ષિત દ્રવ્ય કરતાં અન્ય દ્રવ્ય અનંત છે તેથી વિવક્ષિત દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યો સાથે ક્રમથી સંયોગ પામી પુનઃ પોતાનું પ્રથમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે તેમાં અનંતકાળ પસાર થઈ જાય છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં વિવક્ષિત અવગાહન ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે પ્રાપ્તિસ્થાનમાં અવગાહન કરી પ્રથમના અવગાહન ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ જ પસાર થાય છે. તેથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યો હંમેશાં વિદ્યમાન જ હોય છે તેથી અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ જ રીતે અંતર સમજવું. આ સૂત્રમાં પ્રશ્ન આનુપૂર્વી દ્રવ્યથી પૂછ્યો છે પણ ત્રણેનો ઉત્તર એક સમાન હોવાથી 'તિણિ' પદ દ્વારા ત્રણેનો ઉત્તર એક સાથે આપ્યો છે.

ભાગ :-

૧૬ નેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં સેસદવ્વાણં કઈભાગે હોજ્જા ?
તિણિ વિ જહા દવ્વાણુપુવ્વીએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર- ત્રણે દ્રવ્યોનું કથન દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જાણવાનું વિધાન છે. આશય એ છે કે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોના અસંખ્યાત ભાગોરૂપ છે અર્થાત્ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ બંને દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગો અધિક છે અને શેષ બંને દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ (ન્યૂન) છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ બંને દ્રવ્ય કરતાં વધુ છે. તેવા શાસ્ત્રના વચનમાં શંકા કરતા જિજ્ઞાસુના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક પ્રદેશ પર સ્થિત છે. અવક્તવ્ય દ્રવ્ય બે પ્રદેશ પર સ્થિત અને આનુપૂર્વીદ્રવ્યો તો ત્રણ વગેરે પ્રદેશ પર સ્થિત છે અને ત્રણ ત્રણ, ચાર-ચાર પ્રદેશોના ઝુમખા આખા લોકમાં છે. તેથી સૌથી થોડા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય થવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે કે લોકમાં આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. અસત્કલ્પનાથી લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોને ૩૦ માની લઈએ તો એક-એક

આકાશપ્રદેશ પર અવગાહિત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા ૩૦, બે-બે આકાશપ્રદેશ પર અવગાહિત અવકત્તવ્ય દ્રવ્યોની સંખ્યા ૧૫ તથા ત્રણ-ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહિત આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સંખ્યા ૧૦ થાય. ઘણાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તો ચાર-પાંચથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર અવગાહન કરે છે માટે તેની સંખ્યા વધુ ઓછી થઈ જાય. આ રીતે વિચાર કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સૌથી ઓછા છે તેમ કહેવું જોઈએ.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે જે આકાશપ્રદેશ પર આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અવગાહ હોય તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અન્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહી ન શકે-અવગાહ ન થઈ શકે તો ઉપર્યુક્ત કથન યુક્તિ સંગત માની શકાય પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. જે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહે તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અન્ય અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણ અવગાહિત થઈ શકે છે. લોકના એક-એક આકાશ પ્રદેશ અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો આધાર બની શકે છે માટે ઉપરોક્ત શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. એક અવગાહન ક્ષેત્રમાં અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો રહી શકે છે. તેથી તેની સંખ્યા અનાનુપૂર્વી અને અવકત્તવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગો વધારે છે.

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવકત્તવ્ય દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે જ પ્રમાણે અવકત્તવ્ય દ્રવ્ય પણ અનાનુપૂર્વી અને આનુપૂર્વી દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે છે.

ભાવ :-

૧૭ ખેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કયરમ્મિ ભાવે હોજ્જા ? તિણ્ણિ વિ ણિયમા સાદિપારિણામિ઼ે ભાવે હોજ્જા ।

ભાવાર્થ :- ખેગમ-વવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કયા ભાવમાં વર્તે છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકત્તવ્ય આ ત્રણે નિયમા સાદિ પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે. [પુદ્ગલ દ્રવ્યનું પરિણમન સાદિ પારિણામિક છે.]

અલ્પબહુત્વ :-

૧૮ ંસિ ણં મંતે ! ખેગમ-વવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાણં અણાણુપુલ્લીદલ્લાણં અવત્તલ્લવ્યદલ્લાણ ય દલ્લદુયાં પંસદુયાં દલ્લદુપંસદુયાં ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સલ્લથોવાઈં ખેગમ-વવહારાણં અવત્તલ્લવ્યદલ્લાઈં દલ્લદુયાં, અણાણુ- પુલ્લીદલ્લાઈં દલ્લદુયાં વિસેસાહિયાઈં, આણુપુલ્લીદલ્લાઈં દલ્લદુયાં અસંલ્લેજ્જગુ- ણાઈં ।

પણસદ્દયાએ- સવ્વત્થોવાઈં જેગમ-વવહારાણં અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈં અપ-
ણસદ્દયાએ, અવત્તવ્વયદવ્વાઈં પણસદ્દયાએ વિસેસાહિયાઈં, આણુપુવ્વીદવ્વાઈં
પણસદ્દયાએ અસંખેજ્જગુણાઈં ।

દવ્વદ્દુપણસદ્દયાએ- સવ્વત્થોવાઈં જેગમ-વવહારાણં અવત્તવ્વયદવ્વાઈં
દવ્વદ્દુયાએ, અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈં દવ્વદ્દુયાએ અપણસદ્દયાએ વિસેસાહિયાઈં,
અવત્તવ્વયદવ્વાઈં પણસદ્દયાએ વિસેસાહિયાઈં, આણુપુવ્વીદવ્વાઈં દવ્વદ્દુયાએ
અસંખેજ્જગુણાઈં, તાઈં ચેવ પણસદ્દયાએ અસંખેજ્જગુણાઈં । સે તં અણુગમે ।
સે તં જેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા યેત્તાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્ય
દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક
છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્ય દ્રવ્ય (દ્વિપ્રદેશાગાવઠ) સૌથી
અલ્પ છે. તેથી અનાનુપૂર્વી [એક પ્રદેશાવગાઠ] દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે અને તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે, અપ્રદેશી હોવાથી, અવક્તવ્ય દ્રવ્ય
વિશેષાધિક છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ અપેક્ષાએ(નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત) દ્રવ્યાર્થથી સૌથી અલ્પ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય છે.
તેથી દ્રવ્યાર્થ અપ્રદેશાર્થથી અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી પ્રદેશાર્થથી અવક્તવ્યદ્રવ્ય વિશેષાધિક
છે. તેથી દ્રવ્યાર્થથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. તેથી પ્રદેશાર્થથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

આ રીતે અનુગમદ્વારનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી
ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં અલ્પબહુત્વનો, દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉભયરૂપે, એમ ત્રણ
પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

દ્રવ્યોની ગણનાને દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશોની ગણનાને પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેની ગણનાને દ્રવ્ય-
પ્રદેશાર્થ કહેવામાં આવે છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ત્રણ પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશનો સમુદાય—એક દ્રવ્ય કહેવાય, ચાર પ્રદેશાવગાઠ સ્કન્ધથી ઉપલક્ષિત ચાર આકાશ પ્રદેશનો સમુદાય અન્ય દ્રવ્ય છે. આ રીતે પ્રત્યેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યથી અવગાઠ આકાશપ્રદેશોના સમુદાય એક—એક દ્રવ્ય કહેવાય છે. ત્રણ પ્રદેશના સમુદાયરૂપ આકાશ પ્રદેશ એક દ્રવ્ય છે, તો તેના પ્રદેશ ત્રણ કહેવાય.

અનાનુપૂર્વીમાં એક—એક પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત પૃથક્—પૃથક્ પ્રત્યેક પ્રદેશ પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય છે. તેમાં અન્યપ્રદેશનો સંભવ નથી તેથી તે અપ્રદેશાર્થ કહેવાય.

અવક્તવ્ય દ્રવ્યોના બે—બે આકાશ પ્રદેશોનો જે યોગ છે, તે તેટલા દ્રવ્ય કહેવાય છે. એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્ય અને બે પ્રદેશ છે. બે અવક્તવ્યના બે દ્રવ્ય અને ચાર પ્રદેશ કહેવાય. આ રીતે દ્રવ્ય—પ્રદેશ અને ઉભયરૂપતાથી અલ્પબહુત્વ દર્શાવ્યો છે. જે સૂત્રપાઠથી સ્પષ્ટ છે.

અલ્પબહુત્વ

દ્રવ્યાર્થથી	પ્રદેશાર્થથી	દ્રવ્ય—પ્રદેશાર્થથી
૧. અવક્તવ્ય થોડા	૧. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા	૧. અવક્તવ્ય દ્રવ્યાર્થથી થોડા
૨. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક	૨. અવક્તવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક વિશેષાધિક (અપ્રદેશાર્થ)	૨. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી
૩. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત— ગણા અધિક	૩. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત— ગણાઅધિક	૩. અવક્તવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ૪. આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાત ગણા અધિક ૫. આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગણા અધિક

સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૧૧ સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા ખેત્તાણુપુવ્વી ?

જહેવ દવ્વાણુપુવ્વી તહેવ ખેત્તાણુપુવ્વી જેયવ્વા । સે તં સંગહસ્સ અણોવણિ- હિયા ખેત્તાણુપુવ્વી । સે તં અણોવણિહિયા ખેત્તાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પૂર્વકથિત સંગ્રહનય સંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વી જેવું જ સંગ્રહનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ

જાણવું.

આ રીતે સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના અતિદેશ દ્વારા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના વર્ણનનો સંકેત કર્યો છે. કોઈ પ્રતોમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વી સદશ સૂત્રપાઠ આ સૂત્રમાં જોવા મળે છે. અહીં તે સૂત્રપાઠ ન આપતા દ્રવ્યાનુપૂર્વીથી જાણવાનો સંકેત કર્યો છે. હવે ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન સૂત્રકાર શરૂ કરે છે.

ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૨૦ સે કિં તં ઓવણિહિયા ખેત્તાણુપુવ્વી ? ઓવણિહિયા ખેત્તાણુપુવ્વી તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

૨૧ સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી ? પુવ્વાણુપુવ્વી- અહોલોએ, તિરિયલોએ, ઉઢ્ઢલોએ, । સે તં પુવ્વાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વી ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) અધોલોક, (૨) તિર્યગ્ લોક (૩) ઉર્ધ્વલોક. આ ક્રમથી ક્ષેત્ર-લોકનો નિર્દેશ કરવો તેને પૂર્વાનુપૂર્વી ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૨ સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી ? પચ્છાણુપુવ્વી- ઉઢ્ઢલોએ, તિરિયલોએ, અહોલોએ । સે તં પચ્છાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- (૧) ઉર્ધ્વલોક, (૨) તિર્યગ્ લોક (૩) અધોલોક, આવા વિપરીત ક્રમથી ક્ષેત્રનું કથન કરવું તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૩ સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ? અણાણુપુવ્વી- યયાએ ચેવ યયાઇયાએ યગુત્તરિયાએ તિગચ્છગયાએ સેઠીએ અણ્ણમણ્ણબ્ભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- એકથી શરૂ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં ત્રણ પર્યતની રાશિને પરસ્પર ગુણવાથી જે અભ્યસ્તરાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગને બાદ કરતાં જે રાશિ આવે તેટલા અનાનુપૂર્વીના ભંગ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. અનૌપનિધિકીમાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય એમ ત્રણ ભેદ છે. જ્યારે અહીં ઔપનિધિકીમાં-પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. અહીં ત્રણ લોકના આધારે ત્રણે આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ચૌદરાજી લાંબા આ લોકના રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમભૂમિ ભાગવાળા ક્ષેત્ર અને મેરુપર્વતની મધ્યના ક્ષેત્રમાં આકાશ દ્રવ્યના આઠ રુચકપ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશથી નીચે-અધોદિશામાં નવસો યોજન પછીના ક્ષેત્રને અધોલોક, ઉર્ધ્વદિશામાં નવસો યોજનથી ઉપરના ક્ષેત્રને ઉર્ધ્વલોક અને વચ્ચેના ૧૮૦૦ યોજન-વાળા ક્ષેત્રને મધ્યલોક કહેવામાં આવે છે. તેનો તિરછો વિસ્તાર વધુ હોવાથી તેને તિર્યક્ લોક પણ કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે મેરુની અધોદિશામાં હોવાથી અધોલોક, ઉર્ધ્વદિશામાં હોવાથી ઉર્ધ્વલોક અને તે બંનેની મધ્યમાં હોવાથી મધ્યલોક કહેવાય છે પરંતુ આ ત્રણે લોકના નામકરણનું વિશેષ કારણ જણાવતા વ્યાખ્યાકાર કહે છે કે 'અધઃ' શબ્દનો અર્થ છે અશુભ. ક્ષેત્ર પ્રભાવથી જ જે ક્ષેત્રમાં અશુભ પરિણમન-વાળા પુદ્ગલ દ્રવ્ય વધુ છે, તે અધોલોક તરીકે ઓળખાય છે. જે ક્ષેત્રમાં શુભ પરિણમનવાળા પુદ્ગલદ્રવ્યો વધુ છે, તે ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વલોક તરીકે ઓળખાય છે અને જે ક્ષેત્રમાં પ્રાયઃ મધ્યમ પરિણમનવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યો વિશેષ છે, તે ક્ષેત્ર મધ્યલોક તરીકે ઓળખાય છે.

ક્રમવિન્યાસ :- શાસ્ત્રકારે (૧) અધોલોક, (૨) મધ્યલોક અને (૩) ઉર્ધ્વલોક, આ પ્રમાણે ક્રમ બતાવ્યો છે. તે ક્રમ વિન્યાસનું કારણ જણાવતા વ્યાખ્યાકાર કહે છે કે ચૌદ ગુણસ્થાનકમાં જેમ જઘન્ય પરિણામ વાળા મિથ્યાત્વનું પ્રથમ કથન કરાય છે તેમ અહીં અધોલોકમાં જઘન્ય પરિણામવાળા દ્રવ્યનો સંબંધ વિશેષ હોવાથી ક્રમમાં તેને પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્પશ્ચાત્ મધ્યમ પરિણામવાળા દ્રવ્યસંયોગથી મધ્યલોકનું અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામવાળા દ્રવ્યસંયોગના કારણે ઉર્ધ્વલોકને અંતમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

અન્યોન્ય અભ્યસ્ત રાશિનું સ્પષ્ટીકરણ :- અહીં અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક એમ ત્રણની શ્રેણી છે તેથી એકથી શરૂ કરી, એક-એક વધારતા ત્રણ સુધી વૃદ્ધિ કરી, ૧.૨.૩ એમ એમ ત્રણની શ્રેણી સ્થાપિત કરી, તેને પરસ્પર ગુણવાથી છ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી પહેલો અને છેલ્લો ભંગ (પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીનો છે, તેને બાદ કરી શેષ ચાર ભંગ અનાનુપૂર્વીના સમજવા.

ત્રણ લોકના છ ભંગ આ પ્રમાણે છે-

ક્રમ	ભંગ	અર્થઘટન	આનુપૂર્વી
૧.	૧, ૨, ૩	અધોલોક, મધ્યલોક, ઉર્ધ્વલોક	પૂર્વાનુપૂર્વી
૨.	૨, ૧, ૩	મધ્યલોક, અધોલોક, ઉર્ધ્વલોક	અનાનુપૂર્વી
૩.	૧, ૩, ૨	અધોલોક, ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક	અનાનુપૂર્વી
૪.	૩, ૧, ૨	ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક, મધ્યલોક	અનાનુપૂર્વી
૫.	૨, ૩, ૧	મધ્યલોક, ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક	અનાનુપૂર્વી
૬.	૩, ૨, ૧	ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક, અધોલોક	પશ્ચાનુપૂર્વી

આ છ ભંગમાં પ્રથમ ભંગ ક્રમાનુસાર હોવાથી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે. અંતિમ ભંગ વિપરીત ક્રમાનુસાર હોવાથી પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે. શેષ ચાર ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૨૪ અહોલોચખેત્તાણુપુલ્લી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પુલ્લાણુપુલ્લી, પલ્લાણુપુલ્લી અણાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણે છે-(૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૨૫ સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્લી ? પુલ્લાણુપુલ્લી- રયળપ્પભા, સવ્કરપ્પભા, વાલુયપ્પભા, પંકપ્પભા, ધૂમપ્પભા, તમપ્પભા, તમતમપ્પભા । સે તં પુલ્લાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અધોલોક ક્ષેત્રપૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમપ્રભા અને (૭) તમસ્તમપ્રભા. આ ક્રમથી સાત નરકભૂમિઓના કથનને અધોલોક ક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૬ સે કિં તં પલ્લાણુપુલ્લી ? પલ્લાણુપુલ્લી-તમતમા, જાવ રયળપ્પભા, । સે તં પલ્લાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અધોલોક ક્ષેત્રપશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- તમસ્તમપ્રભા નામની સાતમી નરકથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી પ્રથમ રત્નપ્રભા નરક

પર્યતના કથનને અધોલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૭ સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ? અણાણુપુવ્વી- ય્યાએ ચેવ ણગાઙ્યાએ ણગુત્તરિયાએ સત્તગચ્છગયાએ સેઠીએ અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુવ્વી ।

શબ્દાર્થ :-સત્તગચ્છગયાએ = સાત સંખ્યા પર્યતની શ્રેણીને અર્થાત્ એકથી સાત સુધીની સંખ્યાને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અધોલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આદિમાં એકને સ્થાપિત કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં સાત પર્યતની સંખ્યાને એક શ્રેણીમાં રાખીને તે શ્રેણી (લાઈન)ના અંકોને પરસ્પર ક્રમશઃ ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને છોડીને શેષ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન છે. અધોલોકમાં સાત નરક પૃથ્વીઓ આવેલી છે. તેના ક્રમથી સાત નામ આ પ્રમાણે છે.

- (૧) રત્નપ્રભા :- પ્રથમ નરક પૃથ્વીમાં રત્નો જેવી પ્રભા-કાન્તિનો સદ્ભાવ છે.
- (૨) શર્કરાપ્રભા :- બીજી નરક પૃથ્વીમાં શર્કરા-પત્થરખંડ જેવી પ્રભા છે.
- (૩) વાલુકાપ્રભા :- ત્રીજી નરક પૃથ્વીમાં વાલુકા-રેતી જેવી પ્રભા છે.
- (૪) પંકપ્રભા :- ચોથી નરક પૃથ્વીમાં પંક-કાદવ-કીચડ જેવી પ્રભા છે.
- (૫) ધૂમપ્રભા :- પાંચમી નરક પૃથ્વીમાં ધૂમ-ધૂમાડા જેવી પ્રભા છે.
- (૬) તમઃપ્રભા :- છઠી નરક પૃથ્વીમાં તમઃ અંધકાર જેવી પ્રભા છે.
- (૭) તમસ્તમપ્રભા :- સાતમી નરક પૃથ્વીમાં ગાઢ અંધકાર જેવી પ્રભા છે.

અનાનુપૂર્વીની ભંગસંખ્યા :- એકથી સાત અંકને સ્થાપિત કરી પરસ્પર ગુણવાથી ૫૦૪૦ ભંગ થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ ભંગ પૂર્વાનુપૂર્વી અને અંતિમ ભંગ પશ્ચાનુપૂર્વી હોવાથી તેને બાદ કરતાં શેષ ૫૦૩૮ ભંગથી સાત નરકનું કથન કરવામાં આવે તે અધોલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

દા.ત. (૧) રત્નપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા, (૮) તમસ્તમ પ્રભા. આ રીતે જુદી-જુદી રીતે સાત નરકના કથનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. અનાનુપૂર્વીથી સાત નરકનું ૫૦૩૮ રીતે કથન થઈ શકે છે.

મધ્યલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ :-

૨૮ તિરિયલોયચેત્તાણુપુવ્વી તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પુવ્વાણુપુવ્વી,

પચ્છાણુપુલ્લી અણાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- તિર્યકલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૨૧ સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્લી ? પુલ્લાણુપુલ્લી-

જંબુદ્વીવે લવણે, ધાયઙ્-કાલોય-પુલ્લવરે વરુણે ।

ક્ષીર ઘય ક્ષોય ણંદી, અરુણવરે કુંડલે રુચયે ॥૧૧॥

જંબુદ્વીવાઓ ખલુ ણિરંતરા, સેસયા અસંખઙ્મા ।

ભુચગવર કુસવરા વિ ચ, કોંચવરાઽઽભરણમાઙ્યા ॥૧૨॥

આભરણ વત્થ ગંધે, ઉપ્પલ તિલયે ચ પડમ ણિહિ રચયે ।

વાસહર દહ ણઙ્ઓ, વિજયા વલ્લખાર કલ્પિદા ॥૧૩॥

કુરુ મંદર આવાસ, કૂડા ણલ્લક્ષત્ત ચંદ સૂરા ચ ।

દેવે ણાગે જલ્લક્ષે, ભૂયે ચ સચંભુરમણે ચ ॥૧૪॥ સે તં પુલ્લાણુપુલ્લી ।

શબ્દાર્થ :- જંબુદ્વીવાઓ = જંબૂદ્વીપથી લઈ (બધા દ્વીપ સમુદ્ર) ણિરંતરા = અંતરવિના (એક બીજાથી વેષ્ટિત છે, ઘેરાયેલ છે, અસંખઙ્મા સેસયા = અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર, શેષ રાખીને-અંતર પાડ્યા પછી, (અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર પછી), આભરણમાઙ્યા = આભરણ વગેરેના શુભનામવાળા દ્વીપસમુદ્ર છે, વાસહર = વર્ષધર (પર્વતો), વલ્લખાર = વલ્લસ્કાર (પર્વત), કલ્પિદા = કલ્પેન્દ્ર, કુરુ = કુરુ (ઉત્તરકુરુ-દેવકુરુ).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મધ્યલોકક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જંબૂદ્વીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખંડ દ્વીપ, કાલોદધિસમુદ્ર, પુષ્કરદ્વીપ, પુષ્કરોદ સમુદ્ર, વરુણદ્વીપ, વરુણોદસમુદ્ર, ક્ષીરદ્વીપ, ક્ષીરોદ સમુદ્ર, ઘૃતદ્વીપ, ઘૃતોદસમુદ્ર, ઈક્ષુવરદ્વીપ, ઈક્ષુવર સમુદ્ર, નન્દી દ્વીપ, નંદીસમુદ્ર, અરુણવર દ્વીપ, અરુણવર સમુદ્ર, કુંડલદ્વીપ, કુંડલ સમુદ્ર, રુચકદ્વીપ, રુચક સમુદ્ર

જંબૂદ્વીપથી લઈને આ રુચક સમુદ્ર પર્યંતના દ્વીપ સમુદ્ર નિરંતર છે. તે પછી શેષ અસંખ્યદ્વીપ સમુદ્રોનું અક્રમિક કથન છે અર્થાત્ ત્યાંથી આગળ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર, પછી ભુજગવર દ્વીપ સમુદ્ર, પશ્ચાત્ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર પછી કુશવર, કોંચવર વગેરે દ્વીપ સમુદ્રો છે. તે પછી આભરણ આદિ દ્વીપસમુદ્રો છે અર્થાત્ લોકમાં જેટલા શુભ નામના આભરણ, વસ્ત્ર, ગંધ, ઉત્પલ, તિલક, પદ્મ, નિધિ, રત્ન, વર્ષધર, હૃદ, નદી, વિજય, વલ્લસ્કાર, કલ્પેન્દ્ર, કુરુ, મંદર, આવાસ, કૂટ, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ છે તે નામના દ્વીપસમુદ્રો છે. અંતે દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત અને સ્વયંભૂરમણ આ પાંચ નામના દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. જંબૂદ્વીપથી લઈ સ્વયંભૂરમણ પર્યંતના બધા દ્વીપસમુદ્ર એક-બીજાથી વેષ્ટિત છે, વીંટળાયેલા

છે.

૩૦ સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી ? પચ્છાણુપુવ્વી- સયંભુરમણે ય ભૂએ ય જાવ જંબુદ્વીવે । સે તં પચ્છાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મધ્યલોકક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ, ભૂત સમુદ્ર, ભૂતદ્વીપથી લઈ જંબૂદ્વીપ સુધી વિપરીત ક્રમથી દ્વીપ-સમુદ્રના સ્થાપનને મધ્યલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

૩૧ સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ?

અણાણુપુવ્વી- ય્યાએ ચેવ ય્યાગ્યાએ યુત્તરિયાએ અસંખેજ્જગચ્છગ્યાએસેઠીએ અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુવ્વી ।

શબ્દાર્થ :- અસંખેજ્જગચ્છગ્યાએ = અસંખ્યાત પર્યંત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મધ્યલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકથી શરૂ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં અસંખ્યાત પર્યંતની રાશિને એક શ્રેણીમાં સ્થાપી, તેને પરસ્પર ગુણવાથી જે અભ્યસ્ત રાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગને બાદ કરતાં જે રાશિ રહે તે રાશિ પ્રમાણ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં મધ્યલોકનું વર્ણન છે. મધ્યલોકવર્તી અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રની બરોબર મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે. તે જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો છે અને થાળી આકારે સ્થિત છે. તેના ફરતો લવણ સમુદ્ર છે. તેને ફરતો ધાતકી ખંડ છે. તત્પશ્ચાત્ કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેને ફરતો પુષ્કર દ્વીપ છે. આમ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર એક બીજાને વીંટળાઈને રહેલ છે. તે બધા પૂર્વ-પૂર્વના દ્વીપસમુદ્ર કરતાં બમણા વિસ્તારવાળા ચૂડીના આકારે સ્થિત છે. અંતિમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. મધ્યલોકમાં અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમના સમય પ્રમાણ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો છે.

ગાથા કથિત પુષ્કરથી લઈ સ્વયંભૂરમણ સુધીના નામ દ્વીપ અને સમુદ્ર બંનેના વાચક છે અર્થાત્ તે નામવાળા દ્વીપ અને સમુદ્ર બંનેનું ગ્રહણ થાય છે.

સમુદ્રોમાં પાણીનો સ્વાદ :- (૧) લવણ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ખારો-લવણ જેવો છે. (૨) કાલોદધિ સમુદ્ર, પુષ્કરોદ સમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ શુદ્ધ પાણી જેવો છે. (૩) વારુણોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ વારુણી(દારૂ) જેવો છે. (૪) ક્ષીરોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ખીર જેવો છે. (૫)

ઘૃતોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ઘી જેવો છે. (૬) ઈક્ષુરસોદ અને શેષ સર્વ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ શેરડીના રસ જેવો છે.

અસંખ્યાત દ્વીપ—સમુદ્રમાંથી કેટલાક દ્વીપ—સમુદ્રના નામ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. શેષ નામોનો શાસ્ત્રમાં નામોલ્લેખ નથી પરંતુ સ્વસ્તિક, કળશ, શુભવર્ણ, ગંધ વગેરે શુભનામોવાળી લોકમાં જેટલી વસ્તુઓ છે, તે નામાવાળા દ્વીપ—સમુદ્ર જાણવા. તેવો સંકેત શાસ્ત્રમાં છે.

જંબૂદ્વીપ, લવણ સમુદ્રથી શરૂ કરી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત ક્રમથી કથન કરે તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી જંબૂદ્વીપ સુધી સમુદ્ર—દ્વીપોને સ્થાપિત કરવા તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય અને એકથી પ્રારંભ કરી અસંખ્યાત રાશિ સુધી સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણા કરી જે રાશિ આવે, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ છોડીને શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઉદ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૩૨ ઉદ્વલોગખેત્તાણુપુલ્લ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પુલ્લ્વાણુપુલ્લ્વી પલ્લ્છાણુપુલ્લ્વી અણાણુપુલ્લ્વી ।

ભાવાર્થ :- ઉદ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પમાણે છે— (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૩૩ સે કિં તં પુલ્લ્વાણુપુલ્લ્વી ? પુલ્લ્વાણુપુલ્લ્વી- સોહમ્મે, ઈસાણે, સળંકુમારે, માહિંદે, બંભલોણ, લંતણ, મહાસુલ્લ્કે, સહસ્સારે, આણણ, પાણણ, આરણે, અલ્લ્લ્ચુણ, ગેવેલ્લ્જ્જવિમાણા, અણુત્તરવિમાણા, ઈસિપલ્લ્ભારા । સે તં પુલ્લ્વાણુપુલ્લ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉદ્વલોક ક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુલ્ક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્ચુત, (૧૩) ઐવેયક, વિમાન, (૧૪) અનુત્તર વિમાન (૧૫) ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી. આ ક્રમથી ઉદ્વલોકના ક્ષેત્રોને સ્થાપિત કરવા તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

૩૪ સે કિં તં પલ્લ્છાણુપુલ્લ્વી ? પલ્લ્છાણુપુલ્લ્વી- ઈસિપલ્લ્ભારા જાવ સોહમ્મે । સે તં પલ્લ્છાણુપુલ્લ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉદ્વલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીથી શરૂ કરી સૌધર્મ કલ્પ સુધી વિપરીત ક્રમથી ઉદ્વલોકના ક્ષેત્રોને

સ્થાપિત કરવા તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

૩૫ સે કિં તં અણાણુપુલ્લી ? અણાણુપુલ્લી- ણ્યાએ ચેવ ણગાઙ્ગાએ ણગુત્તરિયાએ પ્ણરસગચ્છગયાએ સેઢીએ અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકને આદિમાં સ્થાપિત કરી એકોત્તર વૃદ્ધિ કરતા પંદર પર્યતની સંખ્યાની શ્રેણી-પંક્તિમાં સ્થાપિત કરી, તે સંખ્યાને ક્રમશઃ પરસ્પર ગુણા કરવાથી જે ભંગ રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેના આદિ અને અંતના બે ભંગને છોડી શેષ ભંગોને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

આ ચાર સૂત્રોમાં ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર સંબંધી વક્તવ્યતા છે. ઉર્ધ્વલોકમાં બાર દેવલોક, નવઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. સર્વથી ઉપર સિદ્ધશિલા-ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી છે.

સૌધર્માવતંસક વગેરે મુખ્ય વિમાનના આધારે બાર દેવલોકના બારનામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. લોકરૂપ પુરુષની ગ્રીવાને સ્થાને આવેલ નવ વિમાન ઐવેયક રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે અને અનુત્તર એટલે શ્રેષ્ઠ. દેવ વિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પાંચ વિમાન 'અનુત્તરવિમાન' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પાંચે વિમાનમાં સમ્યક્દષ્ટિ જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચાર વિમાન ચાર દિશામાં છે અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન તે ચાર વિમાનની વચ્ચે છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં એકાવતારી જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દેવ ભવ પછી મનુષ્યનો ભવ પામી મોક્ષે જાય છે. સિદ્ધશિલાથી ઉપરના ક્ષેત્રમાં સિદ્ધભગવંતો સ્થિત છે. તે પૃથ્વી થોડી નમેલી હોવાથી તેને ઈષ્ટપ્રાગભારા સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે.

સૌધર્મ કલ્પથી શરૂ કરી ક્રમથી ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી પર્યતની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી અને ઈષ્ટપ્રાગભારાથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી સૌધર્મ કલ્પ પર્યતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. ૧ થી ૧૫ પર્યતની સંખ્યાને ક્રમશઃ પરસ્પરગુણા કરી જે રાશિ આવે તેમાં પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને છોડી, શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું અન્ય પ્રકારે વર્ણન :-

૩૬ અહવા ઓવણિહિયા ખેત્તાણુપુલ્લી તિવિહા પ્ણત્તા, તં જહા-પુલ્લાણુપુલ્લી, પચ્છાણુપુલ્લી, અણાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- અન્ય અપેક્ષાએ ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૩૭ સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્લી ? પુલ્લાણુપુલ્લી- ણગપણ્ણસોગાઢે દુપણ્ણસોગાઢે

જાવ દસપણસોગાઢે, સંખેજ્જપણસોગાઢે, અસંખેજ્જપણસોગાઢે । સે તં પુવ્વાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એક પ્રદેશાવગાઢ, દ્વિપ્રદેશાવગાઢ યાવત્ દશપ્રદેશાવગાઢ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલોને ક્રમથી સ્થાપવામાં આવે, તે ક્ષેત્ર સંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

૩૮ સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી ? પચ્છાણુપુવ્વી— અસંખેજ્જપણસોગાઢે જાવ ણપણ—સોગાઢે । સે તં પચ્છાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી એક પ્રદેશાવગાઢ પર્યતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

૩૯ સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ? અણાણુપુવ્વી— ણ્યાણ ચેવ ણગાઢ્યાણ ણગુત્તર્યાણ અસંખેજ્જગચ્છગ્યાણ સેઢીણ અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુવ્વી । સે તં ઓવણિહ્યા યેત્તાણુપુવ્વી । સે તં યેત્તાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલની એક સંખ્યાથી પ્રારંભ કરી, એક એકની વૃદ્ધિ કરતાં અસંખ્યાત પર્યતની શ્રેણી સ્થાપિત કરી તે સંખ્યાનો ક્રમશઃ પરસ્પર ગુણાકાર કરી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગ છોડીને શેષ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે અને સંપૂર્ણ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ ચાર સૂત્રોમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું બીજી રીતે પ્રરૂપણ કર્યું છે. આકાશ દ્રવ્ય સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના— સ્થાન આપે છે. તેથી આકાશ પ્રદેશની ગણના ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે. છ દ્રવ્યમાંથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આ બંને અખંડ દ્રવ્ય છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ છે તેથી તેમાં આનુપૂર્વી ઘટી શકે નહીં. પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર જ સ્થિત થાય છે, તેથી તેમાં પણ આનુપૂર્વી ઘટિત થઈ શકે નહીં. કાળ દ્રવ્યના કાલાણુ એક—એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહે છે, તેથી તેમાં પણ આનુપૂર્વી ઘટી ન શકે. એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક, બે, ત્રણ, ચાર આદિ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય છે માટે તેમાં આનુપૂર્વી ઘટિત થાય છે.

આકાશ દ્રવ્યના એક પ્રદેશ ઉપર જેટલા પુદ્ગલ રહે તે એક પ્રદેશાવગાઢ કહેવાય. જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય આકાશના બે પ્રદેશ ઉપર વ્યાપીને રહે તે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ કહેવાય. તે જ રીતે જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય

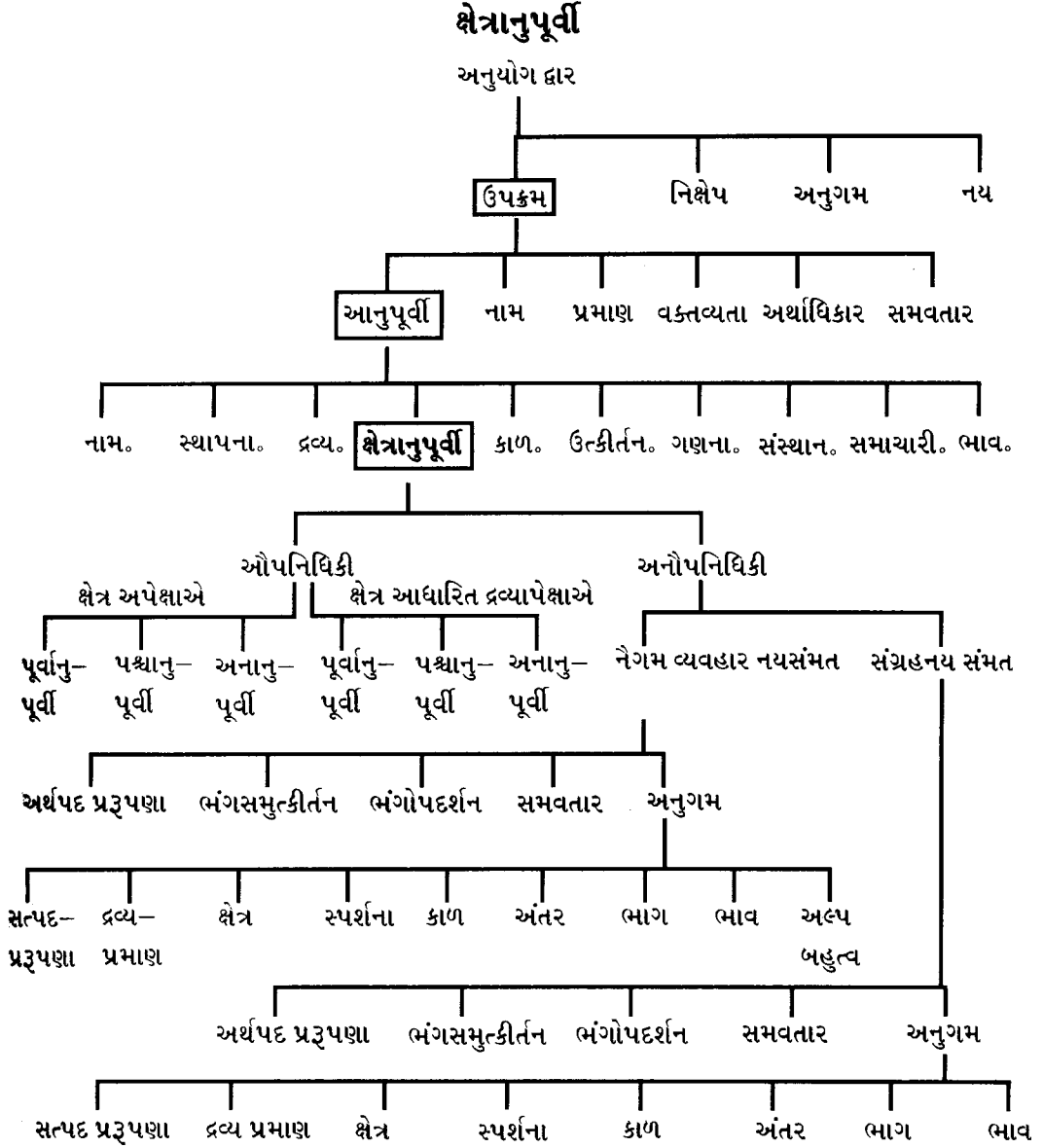
આકાશના સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પ્રદેશ પર વ્યાપીને રહે તે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ કહેવાય છે.

એક પ્રદેશાવગાઠ, દ્વિપ્રદેશાવગાઠ તેમ ક્રમથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સુધી સ્થાપના કરવામાં કે કથન કરવામાં આવે તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમે એક પ્રદેશાવગાઠ પર્યતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય.

પૂર્વાનુપૂર્વી-પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમને છોડીને અન્ય કોઈપણ ક્રમથી એક પ્રદેશાવગાઠથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્યોની સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહેવાય.

॥ પ્રકરણ-૭ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું પ્રકરણ

આનુપૂર્વીનો પાંચમો ભેદ : કાલાનુપૂર્વી

કાલાનુપૂર્વી :-

૧ સે કિં તં કાલાનુપુર્વી ? કાલાનુપુર્વી દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-
ઓવણિહિયા ય, અળોવહિયા ય । તત્થ ણં જા સા ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાલાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, (૧) ઔપનિધિકી અને (૨) અનૌપનિધિકી

ઔપનિધિકી અને અનૌપનિધિકીમાંથી ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે અર્થાત્ અલ્પવક્તવ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન પછી કરવામાં આવશે.

૨ તત્થ ણં જા સા અળોવણિહિયા સા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-
ળેગમવવહારાણં, સંગહસ્સ ય ।

ભાવાર્થ :- તેમાં જે અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી છે, તેના બે પ્રકાર છે- (૧) નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત (૨) સંગ્રહનય સંમત.

વિવેચન :-

ઉપક્રમ નામના પ્રથમ અનુયોગ દ્વારના, આનુપૂર્વી નામના પ્રથમ ભેદના પાંચમા પ્રભેદ કાલાનુપૂર્વીના વર્ણનનો સૂત્રકાર પ્રારંભ કરે છે. કાલ સંબંધી અનુક્રમથી કથન કરવામાં આવે તે કાલાનુપૂર્વી કહેવાય છે. કાલ એટલે સમયરૂપ નિશ્ચયકાળ અને આવલિકા, સ્તોક વગેરે રૂપ વ્યવહારકાળ. કાળ અરૂપી છે તેમાં આનુપૂર્વી, સત્પદ પ્રરૂપણા વગેરે સુગમ નથી. તેથી કાળમાં દ્રવ્યોનો ઉપચાર કરી એક સમયની સ્થિતિ, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યાદિનો વિચાર કાળાનુપૂર્વીમાં કરવામાં આવે છે. કોઈક સ્થાને દ્રવ્ય સાથે ક્ષેત્રના ઉપચારથી પણ કથન કરવામાં આવેલ છે.

કાલાનુપૂર્વીના બે પ્રકારમાં ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી અલ્પવિષયવાળી હોવાથી તેનું વર્ણન અહીં

ન કરતાં અનૌપનિધિકીનું વર્ણન સૂત્રકાર પ્રથમ કરે છે.

નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી :-

૩ સે કિં ણં ણેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ? ણેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી પંચવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-અટ્ટપયપરૂવણયા, ભંગસમુક્કિત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોચારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુક્તીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

અર્થપદપ્રરૂપણા :-

૪ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયા ?

ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયા તિસમયટ્ઠિઈએ આણુપુવ્વી જાવ દસસમય-ટ્ઠિઈએ આણુપુવ્વી, સંખેજ્જસમયટ્ઠિઈએ આણુપુવ્વી, અસંખેજ્જસમયટ્ઠિઈએ આણુ-પુવ્વી । એગસમયટ્ઠિઈએ અણાણુપુવ્વી । દુસમયટ્ઠિઈએ અવત્તવ્વએ ।

તિસમયટ્ઠિઈયાઓ આણુપુવ્વીઓ જાવ સંખેજ્જસમયટ્ઠિઈયાઓ આણુપુવ્વીઓ, અસંખેજ્જસમયટ્ઠિઈયાઓ આણુપુવ્વીઓ । એગસમયટ્ઠિઈયાઓ અણાણુપુવ્વીઓ । દુસમયટ્ઠિઈયાઈ અવત્તવ્વયાઈ । સે તં ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણામાં ત્રણ સમય, ચાર સમય યાવત્ દસ સમય, સંખ્યાત સમય, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય આનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા, ચાર સમય યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક આનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અવક્તવ્ય કહેવાય છે. આ નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા છે.

૫ એચાએ ણં ણેગમ-વવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયાએ કિં પઓચણં ?

જાવ ભંગસમુક્તિત્તણયા કજ્જઈ ।

ભાવાર્થ :- આ નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું શું પ્રયોજન છે ? યાવત્ તેના દ્વારા ભંગસમુક્તિત્તણયા કરાય છે. તે તેનું પ્રયોજન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં સૂત્રકારે કાળદ્રવ્યને પ્રધાન કરી, કાળપર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય દ્વારા કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે.

આનુપૂર્વી એટલે ક્રમથી દ્રવ્યનું સ્થાપન કરવું. પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ જે એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તે કાળની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોમાં એક અને બીજા સમય વચ્ચે પૂર્વપશ્ચાત્ ભાવ ઘટિત થાય છે, તેથી તેને અનાનુપૂર્વી કહી ન શકાય, તેમજ મધ્યનો અભાવ હોવાથી સંપૂર્ણ ગણનાનુક્રમ સંભવિત નથી, તેથી આનુપૂર્વી કહી ન શકાય, તેથી તેને અવકતવ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યમાં ગણના ક્રમ ઘટિત થાય છે, તેથી તેને આનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવથી જ કોઈપણ દ્રવ્ય અનંત સમયની સ્થિતિવાળા ન હોવાથી આનુપૂર્વીમાં ત્રણ સમયથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા જ પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેલ છે.

શાસ્ત્રકારે કાળદ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરેનું કથન કર્યું છે પરંતુ કાળદ્રવ્ય અરૂપી છે. સમજવામાં સુગમતા રહે તે માટે શાસ્ત્રકારે કાળમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરી એક સમય આદિની સ્થિતિ વાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અહીં ગ્રહણ કર્યું છે. શાસ્ત્રકારે કોઈ સ્થાને માત્ર કાળની અપેક્ષાએ, કોઈક સ્થાને કાળમાં દ્રવ્યના ઉપચારથી અને કોઈક સ્થાને કાળમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર બંનેના ઉપચારથી આનુપૂર્વી આદિનું કથન કર્યું છે. જેમ કે અનુગમના બીજા પ્રકાર દ્રવ્યપ્રમાણમાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર દ્વારા અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય દ્રવ્યને અસંખ્યાત કહ્યા છે. આ ત્રણે પ્રકારની વ્યાખ્યા ચાર્ટથી સમજવી સુગમ છે.

કાળની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિની વ્યાખ્યા

કાળની	અપેક્ષાએ	કાળમાં દ્રવ્યના ઉપચારથી	કાળમાં દ્રવ્યક્ષેત્રના ઉપચારથી
અનાનુપૂર્વી	એક સમય	એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ	એકસમયની સ્થિતિ, એક પ્રદેશાવગાઢથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો
અવકતવ્ય	બે સમય	બે સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ	બે સમયની સ્થિતિવાળા એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ
આનુપૂર્વી	ત્રણ સમયથી	ત્રણ સમયથી અસંખ્યાત સમયની	ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત લઈ

સમય	સંખ્યાત પુદ્ગલો	સ્થિતિવાળા	સમયની સ્થિતિવાળા એક પ્રદેશાવગાઠ થી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલો
-----	-----------------	------------	---

એક, બે, ત્રણાદિ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય એક પણ હોઈ શકે અને અનેક પણ હોઈ શકે માટે આનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય અને અનાનુપૂર્વી, આ ત્રણેનું એકવચન અને બહુવચનથી કથન કર્યું છે.

ભંગ સમુત્કીર્તનતા :-

૬ સે કિં તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા ?

ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા અત્થિ આણુપુવ્વી, અત્થિ અણાણુપુવ્વી, અત્થિ અવક્તવ્વે, એવં દવ્વાણુપુવ્વીગમેણં કાલાણુપુવ્વીએ વિ તે ચેવ છવ્વીસં ભંગા ભાણિયવ્વા જાવ સે તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નેગમ-વ્યવહારનયસંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ કાલાનુપૂર્વીની ભંગસમુત્કીર્તનતામાં (૧) આનુપૂર્વી છે, (૨) અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અવક્તવ્ય છે વગેરે છવ્વીસભંગ જાણવા. યાવત્ આ રીતે નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય આ ત્રણ એકવચનાન્ત, ત્રણ બહુવચનાન્ત, તે રીતે અસંયોગી છ ભંગ, દ્વિકસંયોગી બાર અને ત્રિસંયોગી આઠ ભંગ થાય. આ રીતે ૬ + ૧૨ + ૮ = ૨૬, કાલાનુપૂર્વીના ભંગસમુત્કીર્તનતાના છવ્વીસ ભંગ દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જાણવા.

૭ ય્યાએ ખં ખેગમ-વવહારાણં જાવ કિં પઓયણં ? ય્યાએ ખં ખેગમ-વવહારાણં જાવ ભંગોવદંસણયા કજ્જઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર- આ નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા ભંગોપદર્શન કરાય છે.

ભંગોપદર્શનતા :-

૮ સે કિં તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા ?

ખેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા- તિસમયટ્ઠિઈએ આણુપુવ્વી, એગસમયટ્ઠિઈએ

અણપુવ્વી, દુસમયટ્વિઈએ અવત્તવ્વએ, તિસમયટ્વિઈયાઓ આણપુવ્વીઓ એગસમ-યટ્વિઈયાઓ અણપુવ્વીઓ દુસમયટ્વિઈયાઈ અવત્તવ્વયાઈ । એવં દવ્વાણુગમેણં તે ચેવ છવ્વીસં ભંગા ભાણિયવ્વા, જાવ સે તં ખેગમ-વવહારાણં ભંગોવદંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ત્રણ, ચાર આદિ સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક દ્રવ્ય આનુપૂર્વી, એક સમયની સ્થિતિ-વાળા એક-એક દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક દ્રવ્ય અવકત્તવ્ય કહેવાય છે. ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક આનુપૂર્વી, એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી તથા બે સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અવકત્તવ્ય કહેવાય છે. દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ અહીં પણ છવ્વીસ ભંગોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું, એક-એક ભંગનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવે તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે.

વિવેચન :-

અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના બીજા ભેદ ભંગસમુત્કીર્તનતામાં સંભવિત ભંગોનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ત્રીજા ભેદ ભંગોપદર્શનતામાં તે જ ભંગોના સ્વરૂપનું દર્શન સૂત્રકાર કરાવે છે. ભંગસમુત્કીર્તનતામાં અર્થપદ પ્રરૂપણતાના વિષયભૂત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકત્તવ્યના છવ્વીસભંગનું કથન કર્યું છે અને આ સૂત્રમાં તે ભંગોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. કાલાનુપૂર્વીમાં કાલની પ્રધાનતા છે. કાળથી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વિચાર કરતા, પુદ્ગલ દ્રવ્યની તે જ સ્વરૂપે રહેવાની કાલમર્યાદાના આધારે અનુપૂર્વી આદિ સંભવે છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ વગેરે દ્રવ્ય એક અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે શેષ ભંગોનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

સમવતાર :-

૧ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે ખેગમ-વવહારાણં આણપુવ્વીદવ્વાઈ કહિં સમોયરંતિ ? જાવ તિણિ વિ સદ્ધાણે સમોયરંતિ ત્તિ ભાણિયવ્વં । સે તં સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નેગમ-વ્યવહારસંમત અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ક્યાં સમવતાર પામે છે ? અર્થાત્ ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? **યાવત્**

ઉત્તર- ત્રણે સ્વ-સ્વ સ્થાનમાં સમવતરિત થાય છે. આ સમવતારનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું. તે તે દ્રવ્યમાં અંતર્ભૂત થવું. નેગમવ્યવહારનયસંમત

કાલાનુપૂર્વીના આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય, આ ત્રણની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

પ્રશ્ન- આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમવતરિત (સમાવિષ્ટ) થાય છે. અનાનુપૂર્વી કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં નહીં

તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ રીતે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય, આ ત્રણે દ્રવ્ય પોત-પોતાના સ્થાન-જાતિમાં અંતર્ભૂત થાય છે.

અનુગમ :-

૧૦ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ણવવિહે પણ્ણત્તે । તં જહા-સંતપયપરૂવણયા, જાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે- (૧) સત્પદપ્રરૂપણા યાવત્ (૯) અલ્પબહુત્વ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અનુગમના નવ પ્રકારમાંથી પ્રથમ સત્પદ પ્રરૂપણા અને અંતિમ અલ્પબહુત્વનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. શેષ સાત પ્રકારના ગ્રહણનો સંકેત 'જાવ' યાવત્ પદ દ્વારા કર્યો છે. તે નવ પ્રકાર (ગાથા ૧૫ દ્વારા) આ પ્રમાણે છે- (૧) સત્પદપ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ અને (૯) અલ્પબહુત્વ.

સત્પદપ્રરૂપણા :-

૧૧ ણેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ? ણિયમા તિણ્ણિ વિ અત્થિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનયસંમત[કાલ]આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિરૂપે છે કે નાસ્તિરૂપે છે ?

ઉત્તર- નેગમ-વ્યવહારનયસંમત[કાલ]આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય, આ ત્રણે દ્રવ્ય

નિયમા અસ્તિરૂપે છે.

દ્રવ્ય પ્રમાણ :-

૧૨ પેગમવવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં કિં સંખેજ્જાઈં અસંખેજ્જાઈં અણંતાઈં ? તિણ્ણિ વિ ણો સંખેજ્જાઈં, અસંખેજ્જાઈં, ણો અણંતાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્ય સંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ અસંખ્યાત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યનું દ્રવ્ય પ્રમાણ બતાવ્યું છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે.

અહીં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત છે તો કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી વગેરેનું દ્રવ્ય પ્રમાણ અનંતના બદલે અસંખ્યાત કેમ કહેવામાં આવે છે ?

તેનું સમાધાન એ છે કે કાલાનુપૂર્વીમાં કાળની પ્રધાનતા હોવાથી ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો, ચાર સમયની સ્થિતિવાળા, પાંચ સમયાદિની સ્થિતિવાળા અનંત દ્રવ્યો પણ એક—એક દ્રવ્યરૂપે ગણાય છે. **દ્રવ્યના સ્થિતિ સ્થાન અસંખ્યાત છે માટે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય અસંખ્યાત કહ્યા છે.**

સ્થિતિ સ્થાન અસંખ્યાત હોવાથી કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીની અસંખ્યાત દ્રવ્ય પ્રમાણતા તો સિદ્ધ થઈ જાય છે પરંતુ એકસમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. તેનું 'એક સમય'નું એક જ સ્થિતિ સ્થાન બને અને બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અવક્તવ્ય કહેવાય છે. તેનું 'બે સમયનું' એક જ સ્થિતિ સ્થાન બને તેથી તેમાં કાળ વિવક્ષાથી એક જ દ્રવ્યપ્રમાણતા અને દ્રવ્યવિવક્ષાથી અનંત દ્રવ્ય પ્રમાણતા પ્રાપ્ત થાય પરંતુ આ સૂત્રમાં અનાનુપૂર્વી—અવક્તવ્ય કાલાનુપૂર્વીને અસંખ્યાત કહ્યા છે તે કેવી રીતે ઘટિત થાય ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કાલાનુપૂર્વીગત અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યની અસંખ્યાત દ્રવ્ય પ્રમાણતા ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે છે. એક—એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને બે—બે સમયની સ્થિતિવાળા અવક્તવ્ય દ્રવ્યો લોકના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ ઉપર અવગાહન કરે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક પ્રદેશાવગાહથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહ જ હોય છે. આ રીતે આધારભૂત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યની દ્રવ્ય પ્રમાણતા અસંખ્યાત બતાવી છે.

ક્ષેત્ર અને સ્પર્શના :-

૧૩ પેગમવવહારાણં આણુપુલ્લીદલ્લાઈં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જાઈં ભાગે હોજ્જા ?

જાવ પુચ્છા ।

एगदव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागे वा होज्जा जाव असंखेज्जेसु वा भागेषु होज्जा, देसूणे वा लोए होज्जा, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वलोए होज्जा । एवं अणाणुपुव्वी अवत्तव्वयदव्वाणि भाणियव्वाणि जहा णेगमववहारारणं खेत्ताणुपुव्वीए ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન-નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકમાં રહે છે ?

ઉત્તર- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય- (૧) લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, (૨) અસંખ્યાતમા ભાગમાં, (૩) સંખ્યાત ભાગોમાં, (૪) અસંખ્યાત ભાગોમાં (૫) દેશોન લોકમાં રહે છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નિયમથી સર્વલોકમાં રહે છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની વક્તવ્યતા નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે બંને દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકમાં અવગાઠ નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે બંને અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે.

૧૪ एवं फुसणा कालाणुपुव्वीए वि तहा चेव भाणियव्वा ।

ભાવાર્થ :- કાલાનુપૂર્વીના સ્પર્શના દ્વારનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમજ જાણવું.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાલાનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ ત્રણથી વધુ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો આનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ ત્રણ, ચાર, સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આકાશના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. આ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય જો એક-બે-ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશને અવગાહે તો લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય. તે જ રીતે કેટલાક લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, કેટલાક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય સંખ્યાત ભાગોને, કેટલાક અસંખ્યાત ભાગોને અને કેટલાક દેશોન લોકને અવગાહે છે. પરંતુ કોઈ એક પુદ્ગલ સ્કંધની અપેક્ષાએ કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વલોક વ્યાપી નથી. અચિત્ત મહાસ્કન્ધ દ્રવ્ય સર્વલોકવ્યાપી બની શકે છે પરંતુ કાલની વિવક્ષામાં તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નથી. તે એક સમય માટે લોકવ્યાપી બને છે. સર્વલોક વ્યાપી સ્કન્ધરૂપે તેની સ્થિતિ એક સમયની જ છે અને એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. તેથી અચિત્ત મહાસ્કન્ધની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સર્વલોકવ્યાપી ન કહી શકાય.

કેવળ સમુદ્ઘાતની જેમ અચિત્ત મહાસ્કન્ધ પણ આઠ સમયનો છે. પ્રથમ સમયે દંડ, બીજા સમયે કપાટ, ત્રીજા સમયે મંથાન આકારે વિસ્તાર પામી, ચોથા સમયે લોકવ્યાપી બની, પુનઃ પાંચમાં સમયે મંથાન, છઠ્ઠા સમયે કપાટ, સાતમા સમયે દંડને સંકોચી આઠમા સમયે મૂળરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે આઠ સમયમાં અચિત્ત મહાસ્કન્ધ બને છે. તેથી તેની સ્થિતિ આઠ સમયની કહેવાય અને આઠ સમયની સ્થિતિ હોવાથી તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય જ ગણાય અને અચિત્ત મહાસ્કન્ધની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સર્વલોક વ્યાપી માનવું જોઈએ. આવું કોઈ કથન કરે તો તેને કહેવું જોઈએ કે દંડ, કપાટ, મંથાન વગેરે એક-એક સમયે તે સ્કન્ધની અવસ્થા બદલાય છે માટે તે એક એક સમયની સ્થિતિવાળી અલગ-અલગ અનાનુપૂર્વી છે. દંડ અનાનુપૂર્વી, કપાટ અનાનુપૂર્વી તરીકે તે ઓળખાવી શકાય છે.

કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીનું ક્ષેત્ર દેશોન લોક છે. કાળમાં માત્ર ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી ત્રણ પ્રદેશ ન્યૂન અર્થાત્ દેશોન ન્યૂન આનુપૂર્વી દ્રવ્ય માનવા જોઈએ. તેથી તે ત્રણ પ્રદેશમાંથી એક પ્રદેશ પર અનાનુપૂર્વી અને બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર અવક્તવ્ય દ્રવ્ય રહી શકે. આ વિધાન ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી કાલાનુપૂર્વીમાં સમજવું.

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે, તેવું વિધાન કરેલ છે, તે એક અપેક્ષાએ સમજવું. કાલની અપેક્ષાએ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અવક્તવ્યો છે. આ કાલ સાપેક્ષ અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્ય દ્રવ્યો એક પ્રદેશાવગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પણ હોઈ શકે છે. તેથી આ બંને દ્રવ્યો લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો તથા લોકવ્યાપી પણ સંભવે છે. સૂત્રકારે કાલાનુપૂર્વીના અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્ર વર્ણન માટે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો અતિદેશ કરેલ છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં તો એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અવક્તવ્ય કહેવાય છે. એક-બે આકાશ પ્રદેશો તો લોકના અસંખ્યાત ભાગરૂપ હોય છે માટે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્ય નિયમા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા કાલાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને બે સમયની સ્થિતિવાળા અવક્તવ્ય દ્રવ્ય એક-બે પ્રદેશાવગાઢ હોય તો તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ ક્ષેત્રને અવગાહે છે તે અપેક્ષાએ કાળગત અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાહે છે તેવું વિધાન સમજવું. આ અપેક્ષા વિના તો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો અને અચિત્ત મહાસ્કન્ધ આશ્રી લોકને અવગાહે છે અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો તથા દેશોન લોકને અવગાહે છે. સ્પર્શના, ક્ષેત્ર કરતાં કાંઈક અધિક હોય છે.

કાળ :-

૧૫ પેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? एगं दव्वं पडुच्च जहण्णेणं तिण्णिण समयया उक्कोसेणं असंखेज्जं કાલં, ણાણાદવ્વાઈં

પડુચ્ચ સવ્વદ્ધા ।

ળેગમ-વવહારાણં અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? ંગદવ્વં પડુચ્ચ અજહણ્ણમણુકકોસેણં ંકકં સમયં, ણાણાદવ્વાઈં પડુચ્ચ સવ્વદ્ધા ।

ળેગમવવહારાણં અવત્તવ્વયદવ્વાઈં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? ંગં દવ્વં પડુચ્ચ અજહણ્ણમણુકકોસેણં દો સમયા, ણાણાદવ્વાઈં પડુચ્ચ સવ્વદ્ધા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ? અર્થાત્ તેની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જઘન્ય ત્રણ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળની છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

પ્રશ્ન- નેગમ વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સમયની અને અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

પ્રશ્ન- નેગમ વ્યવહાર નયસંમત અવકતવ્ય દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- એક અવકતવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સમયની છે અને અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોની સ્થિતિનું વર્ણન છે. આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે જેટલો સમય રહે તે કાલમર્યાદાને સ્થિતિ કહે છે.

કાલની અપેક્ષાએ જઘન્ય ત્રણ સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને જ કાલાનુપૂર્વી કહે છે. તેથી તેની સ્થિતિ તે પ્રમાણે જ સંભવિત છે.

એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને અવકતવ્ય કહ્યા છે. તે બંનેમાં એક જ સ્થિતિ સ્થાન છે. તેથી તેની અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ક્રમશઃ એક અને બે સમયની છે. તેમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એવી બે પ્રકારની સ્થિતિ સંભવિત નથી.

અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય દ્રવ્ય સર્વકાળમાં હોય છે. એક પણ સમય એવો ન હોય કે જ્યારે આ ત્રણે દ્રવ્ય ન હોય. તેથી તેની સ્થિતિ સર્વદ્ધા-સર્વકાલની કહી છે.

આનુપૂર્વીદ્રવ્યના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ એક-બે સમયના વિરહકાળનું કારણ એ છે કે ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય આનુપૂર્વી કહેવાય છે. તે આનુપૂર્વીપણાને ત્યાગી એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપે પરિણત થઈ પુનઃ ત્રણાદિ સમયની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લે ત્યારે જઘન્ય વિરહકાળ થાય અને આનુપૂર્વીપણાને ત્યાગી બે સમયની સ્થિતિવાળા અવક્તવ્ય દ્રવ્યરૂપે પરિણત થઈ પુનઃ આનુપૂર્વીને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનો વિરહકાળ થાય. તે પુદ્ગલ ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યરૂપે પરિણત થાય તો તે આનુપૂર્વીરૂપ જ ગણાય માટે એક અને બે સમયનો જ વિરહકાળ કહ્યો છે.

એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વીત્વને ત્યાગી બે સમયની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી પુનઃ એક સમયની સ્થિતિ પામે ત્યારે જઘન્ય બે સમયનો વિરહકાળ થાય અને ત્રણ, ચાર સમયથી લઈ અસંખ્યાતકાળની સ્થિતિ પામી, અસંખ્યાતકાળ પછી પુનઃ એક સમયની સ્થિતિ પામે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ કહેવાય. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સ્વયં એક સમયની સ્થિતિવાળા હોવાથી તેનો જઘન્ય વિરહકાળ બે સમયનો સમજવો.

અવક્તવ્ય દ્રવ્ય બે સમયની સ્થિતિવાળા હોય છે, તે બે સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વીપણાને પામી પુનઃ બે સમયની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિરહકાળ એક સમયનો થાય છે અને ત્રણ-ચાર સમયથી લઈ અસંખ્યાતકાળની સ્થિતિએ આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત થઈ પુનઃ બે સમયની સ્થિતિવાળા અવક્તવ્યપણાને પામે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ થાય છે.

અનેક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય, અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અનેક અવક્તવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી. આ ત્રણે દ્રવ્યોનો લોકમાં સર્વદા સદ્ભાવ હોય છે, તેથી તેનો વિરહકાળ નથી.

ભાગદ્વાર :-

૧૭ નેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં સેસદવ્વાણં કઈભાગે હોજ્જા ? પુચ્છા ।
જહેવ ખેત્તાણુપુવ્વીએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વાર પ્રમાણે ત્રણેનું વક્તવ્ય જાણવું. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગ અધિક છે. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અવક્તવ્ય દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસંખ્યાતભાગ ન્યૂન છે.

વિવેચન :-

કાલાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારને વર્ણવતા આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારનો અતિદેશ કરેલ છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારનો અતિદેશ કરેલ છે અર્થાત્ દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારની જેમ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી અને કાલાનુપૂર્વીનો ભાગદ્વાર જાણવો.

અનાનુપૂર્વીમાં એક સમયની સ્થિતિનું એક જ સ્થિતિસ્થાન છે, અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં પણ બે સમયની સ્થિતિરૂપ એક જ સ્થિતિસ્થાન છે જ્યારે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિના અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન છે. આ રીતે આનુપૂર્વી શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યદ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગોથી અધિક છે અને આનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ શેષ બંને દ્રવ્ય અસંખ્યાત ભાગન્યૂન છે.

ભાવ અને અલ્પબહુત્વ :-

૧૮ ભાવો વિ તહેવ । અપ્પાબહું પિ તહેવ ખેયવ્વં જાવ સે તં અણુગમે । સે તં ખેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- ભાવદ્વાર અને અલ્પબહુત્વ દ્વારનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે સમજવું યાવત્ અનુગમનું આ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય આ ત્રણે દ્રવ્ય સાદિ પારિણામિક ભાવવાળા છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સર્વથી થોડા છે. તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક અને તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા અધિક છે. આ અસંખ્યાતગણી અધિકતા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગ દ્વાર પ્રમાણે જાણવી.

નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનો અંતિમ ભેદ અનુગમ છે અને અનુગમનો અંતિમ ભેદ અલ્પબહુત્વ છે. તેથી અહીં અલ્પ બહુત્વનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી :-

૧૯ સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ? સંગહસ્સ અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી પંચવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- અટ્ટપયપરૂવણયા, ભંગસમુક્કિત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે- (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા (૨) ભંગસમુક્કીર્તનતા (૩) ભંગોપદર્શનતા (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

સંગ્રહનયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા :-

૨૦ સે કિં તં સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા ?

સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા- ણ્યાઈં પંચ વિ દારાઈં જહા ખેત્તાણુપુવ્વીએ સંગહસ્સ તહા કાલાણુપુવ્વીએ વિ ભાણિયવ્વાણિ, ણવરં ઠિઈં અભિલાવો જાવ સે તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી । સે તં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ।

શબ્દાર્થ :-જવરં = તફાવત એટલો કે, ઠિઈંઅભિલાવો = સ્થિતિનો અભિલાપ કહેવો, પ્રદેશાવગાઠને બદલે અહીં સ્થિતિ કહેવી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરે પાંચ દારોનું કથન સંગ્રહનયસંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવું. ત્યાં પ્રદેશાવગાઠ શબ્દપ્રયોગ છે. તેની જગ્યાએ અહીં સ્થિતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો યાવત્ આ રીતે સંગ્રહનયસંમત અનોપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અનોપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયસંમત અનોપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના અતિદેશદ્વારા કાલાનુપૂર્વીના પાંચ દારોનું વર્ણન કર્યું છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો અતિદેશ કર્યો છે. તે પ્રમાણે પાંચે પદોનું વર્ણન સમજવું. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં પ્રદેશાવગાઠના પ્રયોગની જગ્યાએ અહીં 'સમયસ્થિતિક' શબ્દનો પ્રયોગ જે રીતે નૈગમ વ્યવહારનય સંમત કાલાનુપૂર્વીમાં (સૂત્ર ૧૮ સુધી) કર્યો છે તે રીતે અહીં સંગ્રહ નયમાં પણ કરવો. આ રીતે કાલાનુપૂર્વીના મુખ્ય બે ભેદમાંથી પ્રથમભેદ અનોપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી-ક્ષેત્રાનુપૂર્વી-કાલાનુપૂર્વી

દ્રવ્યાનુપૂર્વી	ક્ષેત્રાનુપૂર્વી	કાલાનુપૂર્વી
	(૧) અર્થપદ પ્રરૂપણ	
આનુપૂર્વી :- ત્રણ પ્રદેશીથી લઈ અનંત પ્રદેશી દ્રવ્ય	આનુપૂર્વી :- ત્રણ પ્રદેશાવગાઠથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય	આનુપૂર્વી :- ત્રણ સમય સ્થિતિથી લઈ અસંખ્યાત સમય સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય
અનાનુપૂર્વી :- પરમારણુ પુદ્ગલ	અનાનુપૂર્વી :- એક પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય	અનાનુપૂર્વી :- એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય

	અવકતવ્ય :- બે પ્રદેશી દ્રવ્ય	અવકતવ્ય :- બે પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય (૨-૩) ભંગસમુત્કીર્તન-ભંગોપદર્શન	અવકતવ્ય :- બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય
	૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ	૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ	૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ
	સ્વ દ્રવ્યમાં સમાષ્ટિ	(૪) સમવતાર સ્વ દ્રવ્યમાં સમાષ્ટિ	સ્વ દ્રવ્યમાં સમાષ્ટિ
(૫) અનુગમ (નવદ્વાર)			
૧. સત્પદ પ્રરૂપણા	અસ્તિરૂપ	અસ્તિરૂપ	અસ્તિરૂપ
૨. દ્રવ્ય પ્રમાણ	અનંત	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત
૩. ક્ષેત્ર	આનુપૂર્વી લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ લોકના અસંખ્યાત ભાગો લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ લોકનો સંખ્યાતમા ભાગો તથા સર્વ લોક અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અનેક દ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વલોક	આનુપૂર્વી લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ લોકના અસંખ્યાત ભાગો લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ લોકનો સંખ્યાતમા ભાગો તથા સર્વ લોક અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અનેક દ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વલોક	આનુપૂર્વી લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ લોકના અસંખ્યાત ભાગો લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ લોકનો સંખ્યાતમા ભાગો તથા સર્વ લોક અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અનેક દ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વલોક
૪. સ્પર્શના	ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષાધિક	ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષાધિક	ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષાધિક
૫. કાળ	એકની અપેક્ષાએ જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - અસંખ્યાતકાળ	એકની અપેક્ષાએ જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - અસંખ્યાતકાળ	એકની અપેક્ષાએ જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - અસંખ્યાતકાળ

	અનેકની અપેક્ષાએ સર્વકાલીન	અનેકની અપેક્ષાએ સર્વકાલીન	અનાનુપૂર્વી - ૧ સમય અવકતવ્ય - ૨ સમય અનેકની અપેક્ષાએ સર્વકાલીન
૬. અંતર	આનુપૂર્વી - અવકતવ્ય જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - સંખ્યાતકાળ અનાનુપૂર્વી જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - અસંખ્યાતકાળ સર્વદ્રવ્ય આશ્રી અંતર નથી	આનુપૂર્વી - અવકતવ્ય જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - સંખ્યાતકાળ અનાનુપૂર્વી જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - અસંખ્યાતકાળ સર્વદ્રવ્ય આશ્રી અંતર નથી	આનુપૂર્વી - અવકતવ્ય જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - સંખ્યાતકાળ અનાનુપૂર્વી જઘન્ય - ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ - અસંખ્યાતકાળ સર્વદ્રવ્ય આશ્રી અંતર નથી
૭. ભાગ	આનુપૂર્વી શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગો અધિક અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન	આનુપૂર્વી શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગો અધિક અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન	આનુપૂર્વી શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગો અધિક અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન
૮. ભાગ	સાદિ પારિણામિક	સાદિ પારિણામિક	સાદિ પારિણામિક
૯. અલ્પ બહુત્વ	દ્રવ્યાર્થથી ★ અવકતવ્ય દ્રવ્ય થોડા ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ★ અસંખ્યાતગુણ અધિક પ્રદેશાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા ★ અવકતવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ અધિક	દ્રવ્યાર્થથી ★ અવકતવ્ય દ્રવ્ય થોડા ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક પ્રદેશાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા ★ અવકતવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ અધિક	દ્રવ્યાર્થથી ★ અવકતવ્ય દ્રવ્ય થોડા ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ અધિક પ્રદેશાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા ★ અવકતવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત

દ્રવ્યાર્થથી	દ્રવ્યાર્થથી	ગુણ અધિક દ્રવ્યાર્થથી
★ અવક્તવ્ય દ્રવ્યાર્થથી થોડા, ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવક્તવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક	★ અવક્તવ્ય દ્રવ્યાર્થથી થોડા, ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવક્તવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક	★ અવક્તવ્ય દ્રવ્યાર્થથી થોડા, ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવક્તવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક

ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી :-

૨૧ સે કિં તં ઓવણિહિયા કાલાણુપુલ્લી ? ઓવણિહિયા કાલાણુપુલ્લી તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પુલ્લાણુપુલ્લી, પચ્છાણુપુલ્લી, અણાણુપુલ્લી ।

સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્લી ? પુલ્લાણુપુલ્લી- એગસમયઠિઈએ દુસમયઠિઈએ તિસમયઠિઈએ જાવ દસસમયઠિઈએ સંખેજ્જસમયઠિઈએ અસંખેજ્જસમયઠિઈએ । સે તં પુલ્લાણુપુલ્લી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુલ્લી ? પચ્છાણુપુલ્લી- અસંખેજ્જસમયઠિઈએ જાવ એક્કસમયઠિઈએ । સે તં પચ્છાણુપુલ્લી ।

સે કિં તં અણાણુપુલ્લી ? અણાણુપુલ્લી- એયાએ ચેવ એગાહયાએ એ ગુત્તરિયાએ અસંખેજ્જગચ્છગયાએ સેઠીએ અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂલ્લૂણો । સે તં અણાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- એક સમયની સ્થિતિવાળા, બે સમયની સ્થિતિ-

વાળા, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ દસ સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોનું ક્રમથી સ્થાપન કરવું કે કથન કરવું, તેને ઔપનિધિકી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોનું વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરવું કે કથન કરવું તેને ઔપનિધિકી પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકને સ્થાપન કરી એક-એકની વૃદ્ધિ દ્વારા અસંખ્યાત પર્યતની સંખ્યાનું સ્થાપન કરી, તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં, પ્રાપ્ત રાશિમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ બે ભંગ ન્યૂન કરી, જે ભંગ રહે, તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. એક સમયથી શરૂ કરી ક્રમથી અસંખ્યાત સમય સુધીના સ્થાપનને પૂર્વાનુપૂર્વી, અસંખ્યાત સમયથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી એક સમયની સ્થિતિ પર્યતના દ્રવ્યની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે. પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વીના આદિ-અંતના બે ભંગને છોડી શેષ કોઈપણ ભંગ દ્વારા (કોઈ પણ ક્રમથી) સ્થાપન કરે તેને અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી-અન્ય પ્રકારે

૨૨ અહવા ઓવણિહિયા કાલાણુપુલ્લી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પુલ્લાણુપુલ્લી, પલ્ણાણુપુલ્લી, અણાણુપુલ્લી ।

સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્લી ? પુલ્લાણુપુલ્લી- સમણ આલિયા આણાપાણુ થોવે લવે મુહુત્તે દિવસે અહોરત્તે પલ્લખે માસે ઝરુ અયણે સંવલ્લરે જુગે વાસસણ વાસસહસ્સે વાસસયસહસ્સે પુલ્લંગે પુલ્લે તુલ્લિયંગે તુલ્લિણે અલ્લહા અવવંગે અવવે હૂહૂયંગે હૂહૂણે ઝપ્પલંગે ઝપ્પલે પઝમંગે પઝમે ણલિણંગે ણલિણે અત્થણિઝરંગે અત્થણિઝરે અઝયંગે અઝણે ણઝયંગે ણઝણે પઝયંગે પઝણે ચૂલિયંગે ચૂલિણે સીસપહેલિયંગે સીસપહેલિયા પલિઓવમે સાગરોવમે ઓસપ્પિણી ઝસ્સપ્પિણી પોગ્ગલપરિયટ્ઠે તીતલ્લા અણાગયલ્લા સલ્લલ્લા । સે તં પુલ્લાણુપુલ્લી ।

સે કિં તં પલ્ણાણુપુલ્લી ? પલ્ણાણુપુલ્લી સલ્લલ્લા અણાગતલ્લા જાવ સમણ ।

સે તં પચ્છાણુપુલ્લી ।

સે કિં તં અણાણુપુલ્લી ? અણાણુપુલ્લી ય્યાએ ચેવ ંગાઙ્યાએ ંગુત્તરિયાએ અણંતગચ્છગ્યાએ સેઢીએ અણ્ણમણ્ણભાસો દુરૂવૂણે । સે તં અણાણુપુલ્લી । સે તં ંવણિહિયા કાલાણુપુલ્લી । સે તં કાલાણુપુલ્લી ।

ભાવાર્થ :- અથવા સંગ્રહનયસંમત ંપનિધિકી કાલાણુપૂર્વીના (બીજી રીતે) ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) પૂર્વાણુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાણુપૂર્વી (૩) અનાણુપૂર્વી.

પ્રશ્ન— પૂર્વાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે.

ઉત્તર— સમય, આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહર્ત, દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, સો વર્ષ, હજાર વર્ષ, લાખવર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, ઋટિતાંગ, ઋટિત, અડ્ડાંગ, અડ્ડ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાંગ, હુહુક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી, પુદ્ગલ પરાવર્ત, અતીતાદ્ધા, અનાગતાદ્ધા, સર્વાદ્ધા, આ ક્રમથી સ્થાપન કરવાને કાળસંબંધી પૂર્વાણુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન— પશ્ચાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સર્વાદ્ધા, અનાગતાદ્ધાથી સમય સુધીના પદોની વિપરીત ક્રમથી સ્થાપનાને પશ્ચાણુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન— અનાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સમયાદિને એક સંખ્યા આપી ત્યાંથી પ્રારંભ કરી, એક—એકની વૃદ્ધિ દ્વારા સર્વાદ્ધા પર્યંતની અનંતશ્રેણી સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી પ્રાપ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગ બાદ કરી, શેષ ભંગો અનાણુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ રીતે ંપનિધિકી કાલાણુપૂર્વી અને કાલાણુપૂર્વીનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

વિવેચન :-

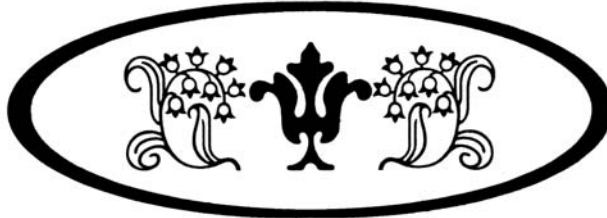
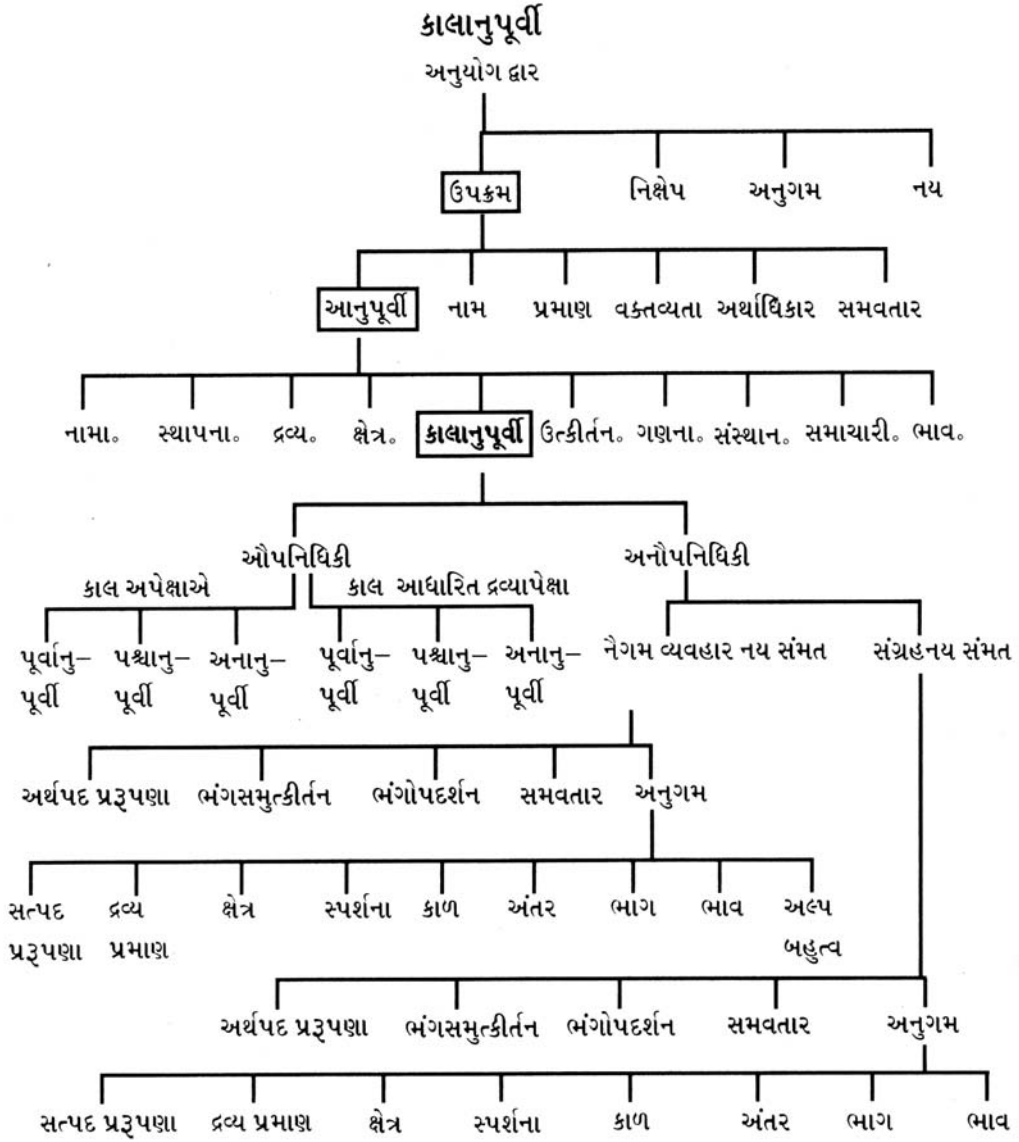
આ સૂત્રોમાં પ્રકારાન્તરથી ંપનિધિકી કાલાણુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રથમ પ્રકારમાં કાલ અને કાલદ્રવ્યમાં અભેદ કરી કાલ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્ય દ્વારા અર્થાત્ એક સમયની, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય દ્વારા કાલાણુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે.

પ્રકારાન્તરમાં ગણનાકાળના એકમો દ્વારા કાલાણુપૂર્વી વર્ણવી છે. સમય એ કાળનો સૂક્ષ્મઅંશ છે

અને તે કાળગણનાનું પ્રથમ એકમ છે. તેના દ્વારા જ આવલિકા વગેરે કાળગણનાના એકમોની સંજ્ઞાઓ નિષ્પન્ન થાય છે.

સમયથી શરૂ કરી ક્રમથી સર્વાદ્યા પર્યતના પદોની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી, સર્વાદ્યાથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી સમય પર્યતના પદોની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી અને આ બે સિવાય અન્ય કોઈપણ રીતે પદોના સ્થાપનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. આવલિકા, શ્વાસોશ્વાસ, લવ, સ્તોક વગેરે સંપૂર્ણ કાલના એકમોનું સ્વરૂપ કાલપ્રમાણ નામક ત્રેવીસમા પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે.

॥ પ્રકરણ-૮ સંપૂર્ણ ॥

નવમું પ્રકરણ

ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી આદિ અવશેષ પાંચ આનુપૂર્વી-ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી

આનુપૂર્વીનો છઠો ભેદ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી :-

૧ સે કિં તં ડકિક્તણાણુપુવ્વી ? ડકિક્તણાણુપુવ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી ।

સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી ? પુવ્વાણુપુવ્વી ડસથે અજિણ સંથવે અથિળંદળે સુમઙ્ગ પડમપ્પથે સુપાસે ચંદપ્પહે સુવિહિ સીયલે સેજ્જંસે વાસુપુજ્જે વિમલે અળંતે ધમ્મે સંતી કુંથૂ અરે મલ્લી મુણિસુવ્વણ ણમી અરિટ્ટણેમી પાસે વઢ્ઢમાળે । સે તં પુવ્વાણુપુવ્વી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી ? પચ્છાણુપુવ્વી વઢ્ઢમાળે પાસે જાવ ડસથે । સે તં પચ્છાણુપુવ્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ? અણાણુપુવ્વી- ણ્યાણ ચેવ ણગાઙ્ગ્યાણ ણગુત્તરિયાણ ચડવીસગચ્છગ્યાણ સેઢીણ અળ્ણમળ્ણભાસો ડુરૂવૂળે । સે તં અણાણુપુવ્વી । સે તં ડકિક્તણાણુપુવ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉત્કીર્તનાપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ઋષભ (૨) અજિત (૩) સંભવ (૪) અભિનંદન (૫) સુમતિ (૬) પ્રહાપ્રભ (૭) સુપાર્શ્વ (૮) ચંદ્રપ્રભ (૯) સુવિધિ (૧૦) શીતલ (૧૧) શ્રેયાંસ (૧૨) વાસુપૂજ્ય (૧૩) વિમલ (૧૪)

અનંત (૧૫) ધર્મ (૧૬) શાંતિ (૧૭) કુંથુ (૧૮) અર (૧૯) મલ્લિ (૨૦) મુનિસુવ્રત (૨૧) નમિ (૨૨) અરિષ્ટનેમિ (૨૩) પાર્શ્વ (૨૪) વર્ધમાન. પ્રથમ ઋષભથી લઈ ૨૪માં વર્ધમાન પર્યતના ચોવીસ તીર્થકરોના નામના ક્રમથી ઉચ્ચારણને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વર્ધમાનથી પ્રારંભ કરી ઋષભ પર્યત વિપરીત ક્રમથી નામોચ્ચાર કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

એક(પ્રથમ) ઋષભ દેવને સ્થાપન કરી, એક-એક આંકની વૃદ્ધિ કરતાં ચોવીસ આંક સુધી સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ બે ભંગ બાદ કરતાં, શેષ જે રાશિ વધે તે અનાનુપૂર્વીના ભંગ જાણવા.

વિવેચન :-

નામના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહે છે. કોઈપણ વ્યક્તિ વસ્તુ, દ્રવ્યાદિના નામોના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહેવામાં આવે છે. આ નામનું ઉચ્ચારણ ક્રમથી કરાય તો તેને ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી કહે છે.

આ સૂત્રમાં ઉદાહરણરૂપે ઋષભદેવ સ્વામીથી શરૂ કરી વર્ધમાન સ્વામી પર્યતના ચોવીસ તીર્થકરોના નામોચ્ચારને ગ્રહણ કરેલ છે.

ઋષભદેવથી વર્ધમાનસ્વામી પર્યત ક્રમથી કરેલા નામોલ્લેખને પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત ક્રમના નામોલ્લેખને પશ્ચાનુપૂર્વી અને અન્ય કોઈપણ રીતે નામોલ્લેખ કરવામાં આવે તો તેને અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

॥ આનુપૂર્વીનો છટો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો સાતમો ભેદ

ગણનાનુપૂર્વી :-

૨ સે કિં તં ગણનાનુપુવ્વી ? ગણનાનુપુવ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી ।

સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી ? પુવ્વાણુપુવ્વી- એકકો દસ સયં સહસ્સં દસસહસ્સાઈં સયસહસ્સં, દસસયસહસ્સાઈં, કોડી, દસ કોડીઓ, કોડીસયં, દસકોડીસયાઈં । સે તં પુવ્વાણુપુવ્વી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી ? પચ્છાણુપુવ્વી દસકોડિસયાઈં જાવ એવ્કો ।
સે તં પચ્છાણુપુવ્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ? અણાણુપુવ્વી ય્યાએ ચેવ ય્યાગાઈયાએ ય્યાગુત્તરિયાએ
દસકોડિસયગચ્છગયાએ સેઠીએ અણ્ણમણ્ણબ્ભાસો દુરૂવૂણો । સે તં અણાણુપુવ્વી ।
સે તં ગણાણુપુવ્વી ।

શબ્દાર્થ :- એવ્કો = એક, દસ = દસ, સયં = સો, સહસ્સં = સહસ્ર, હજાર, દસસહસ્સાઈં =
દશહજાર, સયસહસ્સં = શતસહસ્ર-લાખ, દસસયસહસ્સાઈં = દશશત સહસ્ર, દસ લાખ, કોડી =
કોટિ, કરોડ, દસકોડીઓ = દશ કરોડ, કોડીસયં = શતકોટિ, અરબ, દસકોડીસયાઈં = દસ
અરબ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગણાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગણાણુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) પૂર્વાણુપૂર્વી (૨) પશ્ચાણુપૂર્વી (૩) અનાણુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ, કરોડ, દશકરોડ, અરબ, દશ અરબ.
આ પ્રમાણે ક્રમથી ગણના કરવામાં આવે તેને પૂર્વાણુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દશ અરબથી શરૂ કરી એક પર્યંત વિપરીતક્રમથી ગણના કરવામાં આવે તો તેને
પશ્ચાણુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- અનાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકથી શરૂ કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં દશ અરબ સુધીની સંખ્યા સ્થાપિત કરી,
પરસ્પર ગુણાકાર કરી જે રાશિ આવે તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ બાદ કરી, શેષ ભંગોદ્વારા ગણના
કરાય તેને અનાણુપૂર્વી કહેવાય છે.

વિવેચન :-

ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ, જે આંકડાઓ દ્વારા ગણતરી કરાય છે, તેના અનુક્રમને ગણાણુપૂર્વી
કહેવામાં આવે છે. ગણાણુપૂર્વી પ્રથમ એકમ છે 'એક'. તેને દશગુણા કરવાથી દશ, તેને દશગુણા કરવાથી સો,
આ પ્રમાણે દશ-દશ ગણા કરી સૂત્રોક્ત સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ એકમોને ક્રમથી સ્થાપન કરવામાં
આવે તો પૂર્વાણુપૂર્વી, વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરવામાં આવે તો પશ્ચાણુપૂર્વી અને તે બે સિવાયના અન્ય
કોઈ ક્રમથી સ્થાપન કરવામાં આવે તો અનાણુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ ગણનાનુપૂર્વી દ્વારા ગણતરી કરવાની વ્યવહારિક સંખ્યા ૧૦ અરબ સુધીની સૂચિત કરી છે. આ પહેલા કાલાનુપૂર્વીમાં વર્ષ અને કાલના આધારે એકમો બતાવતાં શીર્ષ પ્રહેલિકા અને પલ્યોપમ આદિ ઘણા એકમો સૂચવેલ છે. તે વર્ષરૂપ કાલના આધારે છે અને અહીં સંખ્યારૂપ ગણતરીનું વર્ણન છે. બંનેમાં જુદી જુદી અપેક્ષા છે.

॥ આનુપૂર્વીનો સાતમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો આઠમો ભેદ

સંસ્થાનાનુપૂર્વી :-

૩ સે કિં તં સંઠાણાણુપુલ્વી ? સંઠાણાણુપુલ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પુલ્વાણુપુલ્વી, પલ્લ્લાણુપુલ્વી, અણાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં પુલ્વાણુપુલ્વી ? પુલ્વાણુપુલ્વી- સમચરંસે, ળગ્ગોહમંડલે, સાદી, ખુજ્જે, વામણે, હુંડે । સે તં પુલ્વાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં પલ્લ્લાણુપુલ્વી ? પલ્લ્લાણુપુલ્વી- હુંડે જાવ સમચરંસે । સે તં પલ્લ્લાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુલ્વી ? અણાણુપુલ્વી- ણ્યાણ ચેવ ણ્ગાઙ્ગ્યાણ ણ્ગુત્તરિયાણ છગલ્લગ્યાણ સેઢીણ અળ્ણમળ્ણભાસો દુરૂવૂળે । સે તં અણાણુપુલ્વી । સે તં સંઠાણાણુપુલ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંસ્થાનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંસ્થાનાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) સમયતુરસંસ્થાન, (૨) ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન, (૩) સાદિ સંસ્થાન, (૪) કુબ્જ સંસ્થાન, (૫) વામન સંસ્થાન, (૬) હુંડ સંસ્થાન. આ ક્રમથી સંસ્થાનોનું સ્થાપન કરવું તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- હુંડ સંસ્થાનથી શરૂ કરી સમયતુરસંસ્થાન પર્યંત વિપરીતક્રમથી સંસ્થાનોના સ્થાપનને

પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી લઈ એક—એક વૃદ્ધિ કરતાં છ સુધીની સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણા કરતાં જે રાશિ આવે, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને બાદ કરી, શેષ ભંગ દ્વારા સંસ્થાનોના સ્થાપનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

સંસ્થાન એટલે આકાર. જીવ અને અજીવ સંબંધી સંસ્થાનમાંથી અહીં જીવશરીરના સંસ્થાનને ગ્રહણ કરેલ છે. વિવિધ પ્રકારના સંસ્થાનોનું સ્થાપન તે સંસ્થાન—આનુપૂર્વી કહેવાય છે. અહીં પ્રાણીઓના શરીર સંબંધી સંસ્થાન છ પ્રકારના કલા છે.

(૧) **સમયતુરસ સંસ્થાન :-** સંપૂર્ણ શરીર, તેના સર્વ અવયવો પ્રમાણોપેત હોય, પલાંઠીવાળીને બેસે તો, એક ઘૂંટણથી બીજા ઘૂંટણ સુધીનું, એક ખભાથી બીજા ખભા સુધીનું, ડાબા ઘૂંટણથી ડાબા ખભા સુધીનું, તેમજ જમણા ઘૂંટણથી જમણા ખભા સુધીનું તથા ચારે બાજુ સમયોરસની જેમ એક સરખું માપ રહે તે સમયતુરસ—સંસ્થાન કહેવાય. આ સંસ્થાનવાળું શરીર પોત—પોતાના અંગુલથી માપતાં ૧૦૮ આંગુલની ઊંચાઈવાળું હોય છે.

(૨) **ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન :-** ન્યગ્રોધ એટલે વટવૃક્ષ. વડલો ઉપરથી સુંદર, સંપૂર્ણ અવયવવાળો હોય છે અને નીચેના ભાગમાં તેવો હોતો નથી. તે રીતે જેના નાભિથી ઉપરના અવયવો પ્રમાણોપેત હોય પણ નાભિથી નીચેના અવયવો હીન હોય. તેવા આકારવાળા શરીરને ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન કહે છે.

(૩) **સાદિ સંસ્થાન :-** અહીં આદિ શબ્દથી નાભિથી નીચેના દેહ ભાગનું ગ્રહણ કરેલ છે. નાભિથી નીચેનો ભાગ વિસ્તારવાળો હોય, પ્રમાણોપેત હોય અને નાભિથી ઉપરના અવયવો હીન હોય, તેવા આકારવાળા શરીરને સાદિ સંસ્થાન કહે છે.

(૪) **કુબ્જ સંસ્થાન :-** જે સંસ્થાનમાં મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ, પગ વગેરે પ્રમાણોપેત હોય પરંતુ પીઠ, પેટ વગેરે હીનાધિક હોય તે કુબ્જ—કૂબડું સંસ્થાન કહેવાય છે.

(૫) **વામન સંસ્થાન :-** જે સંસ્થાનમાં છાતી, પેટ, પીઠ વગેરે પ્રમાણોપેત હોય પરંતુ શેષ અવયવો લક્ષણહીન હોય તે વામન સંસ્થાન કહેવાય છે.

(૬) **હુંડ સંસ્થાન :-** જે સંસ્થાનમાં બધાજ અવયવો લક્ષણહીન હોય તે હુંડ સંસ્થાન કહેવાય છે.

સમયતુરસ સંસ્થાનથી શરૂ કરી ક્રમથી હુંડ સંસ્થાન સુધીની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી, હુંડ

સંસ્થાનથી શરૂ કરી સમયતુરસ સંસ્થાન સુધીની વિપરીત ક્રમવાળી સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાય અન્ય કોઈપણ ક્રમવાળી સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

॥ આનુપૂર્વીનો આઠમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો નવમો ભેદ

સમાચાર્યાનુપૂર્વી :-

૪ સે કિં તં સમાચારી આણુપુલ્વી ? સામાચારી આણુપુલ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પુલ્લાણુપુલ્વી, પલ્લાણુપુલ્વી, અણાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં પુલ્લાણુપુલ્વી ? પુલ્લાણુપુલ્વી-

ઈલ્લા મિલ્લા તહલ્કકારો, આલ્લસિસયા ય ણિસીહિયા ।

આપુલ્લાણા ય પલ્લિપુલ્લા, હંદણા ય ણિમંતણા ।

ઁવસંપયા ય કાલે, સામાચારી ભલે દસલિહા ॥૧૬॥

સે તં પુલ્લાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં પલ્લાણુપુલ્વી ? પલ્લાણુપુલ્વી ઁવસંપયા જાલ્લ ઈલ્લા । સે તં પલ્લાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુલ્વી ? અણાણુપુલ્વી- ઁયાઁ લેલ્લ ઁગાઁયાઁ ઁ ગુત્તરિયાઁ દસગલ્લાગયાઁ સેઢીઁ અળ્ણમળ્ણભાસો દુરૂલ્લૂણો । સે તં અણાણુપુલ્વી । સે તં સામાચારીઆણુપુલ્વી ।

ભાલ્લાર્થ :- પ્રશ્ન- સમાચારી આનુપૂર્વીનું સ્લરૂપ કેલું છે ?

ઁત્તર- સમાચારી આનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્લાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્લાનુપૂર્વીનું સ્લરૂપ કેલું છે ?

ઁત્તર- (૧) ઈલ્લાકાર, (૨) મિથ્યાકાર, (૩) તથાકાર, (૪) આલ્લશ્યકી, (૫) નૈષેઢિકી, (૬) આપૂલ્લના, (૭) પ્રતિપૂલ્લના, (૬) હંદના, (૬) નિમંત્રણા, (૧૦) ઁપસંપલા. આ દશ પ્રકારની સમાચારીની ક્રમપૂર્લકની સ્થાપનાને પૂર્લાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉપસંપદાથી શરૂ કરી ઈચ્છાકાર પર્યંત વિપરીતક્રમથી સમાચારીની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં એકથી દશ સુધી સંખ્યાની સ્થાપના કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરી, જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ બાદ કરી, અન્ય ભંગ દ્વારા સમાચારીની સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

વિવેચન :-

શિષ્ટ જનોને આચરવા યોગ્ય ક્રિયાઓનું સમ્યક્ આચરણ તે સમાચારી કહેવાય છે. તેના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

- (૧) ઈચ્છાકાર :- કોઈપણ જાતના દબાણ વિના, અંતઃસ્ફુરણાથી વ્રતાદિના આચરણની ઈચ્છા થાય તે ઈચ્છાકાર.
- (૨) મિથ્યાકાર :- નહીં કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓનું આચરણ થઈ ગયા પછી ખ્યાલ આવે કે મેં આ ખોટું કર્યું, મેં અસત્ આચરણ કર્યું. તેવા વિચારને મિથ્યાકાર કહે છે.
- (૩) તથાકાર :- ગુરુ આજ્ઞાને 'તહત' કહી ['આપ કહો છો તે જ પ્રમાણે છે.'] સ્વીકાર કરવો તે તથાકાર.
- (૪) આવશ્યકી :- આવશ્યક કાર્ય માટે બહાર જતાં પૂર્વે ગુરુને નિવેદન કરવું.
- (૫) નૈષેધિકી :- કાર્ય કરી પોતાના સ્થાન પર પાછા આવે ત્યારે પ્રવેશની સૂચના આપવી તે નૈષેધિકી.
- (૬) આપૃચ્છના :- કોઈપણ કાર્ય કરતાં પૂર્વે ગુરુદેવને પૂછવું, આજ્ઞાલેવી તે.
- (૭) પ્રતિપૃચ્છના :- કાર્યના પુનઃ પ્રારંભ પૂર્વે ગુરુદેવની આજ્ઞા લેવી અથવા કોઈ કાર્ય માટે ગુરુદેવે ના પાડી હોય તો, થોડી વાર પછી તે કાર્યની અનિવાર્યતા બતાવી પુનઃ પૂછવું તે.
- (૮) છંદના :- અન્ય સાંભોગિક સાધુઓને-આહારાદિ સાથે કરતા હોય તેવા સાધુઓને, પોતે લાવેલ આહાર ગ્રહણ કરવા ગુરુની આજ્ઞા લઈ વિનંતી કરવી તે.
- (૯) નિમંત્રણા :- અન્ય સાધુઓને "હું તમને આહારાદિ લાવી આપીશ" આ પ્રમાણે નિમંત્રણ કરવું તે.
- (૧૦) ઉપસંપદા :- શ્રુતાદિની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય સાધુઓની નેશ્રા સ્વીકારવી તે.

દસ સમાચારીનું આ ક્રમથી સ્થાપન કરવું તે પૂર્વાનુપૂર્વી, આ સમાચારીનું વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરવું તે પશ્ચાનુપૂર્વી અને પૂર્વ-પશ્ચાનુપૂર્વી સિવાય અન્ય કોઈપણ ક્રમથી સ્થાપન કરવું તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

અહીં સૂત્રમાં આવશ્યકી અને નૈષેધિકીનો ક્રમ ચોથો પાંચમો છે પરંતુ ઉત્તરાધ્યયન આદિ સૂત્રોમાં

તેનો ક્રમ પહેલો, બીજો છે. આ સૂત્રની ગાથામાં કોઈ કારણથી ક્રમની વિકૃતિ થયાની શક્યતા જણાય છે.

॥ આનુપૂર્વીનો નવમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો દસમો ભેદ

ભાવાનુપૂર્વી :-

૫ સે કિં તં ભાવાણુપુલ્વી ? ભાવાણુપુલ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પુલ્વાણુપુલ્વી, પલ્લ્હાણુપુલ્વી, અણાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં પુલ્વાણુપુલ્વી ? પુલ્વાણુપુલ્વી- ઉદઈએ, ઉવસમિએ, ઁાઈએ, ઁઓવસમિએ, પારિણામિએ, સળ્ણિવાઈએ । સે તં પુલ્વાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં પલ્લ્હાણુપુલ્વી ? પલ્લ્હાણુપુલ્વી- સળ્ણિવાઈએ જાવ ઉદઈએ । સે તં પલ્લ્હાણુપુલ્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુલ્વી ? અણાણુપુલ્વી- ઁયાએ ઁવ ઁગાઈયાએ ઁગુત્તરિયાએ હ્ગલ્લ્હગયાએ સેઢીએ અળ્ણમળ્ણભાસો દુરૂવૂળ્ણો । સે તં અણાણુપુલ્વી । સે તં ભાવાણુપુલ્વી । સે તં આણુપુલ્વી ત્તિ પદં સમત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ઔદયિકભાવ, (૨) ઔપશમિકભાવ, (૩) ક્ષાયિકભાવ, (૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ, (૫) પારિણામિકભાવ (૬) સાન્નિપાતિકભાવ. આ ક્રમથી ભાવોના ઉપન્યાસને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સાન્નિપાતિકભાવથી શરૂ કરી ઔદયિકભાવ પર્યંત વિપરીત ક્રમથી ભાવોના સ્થાપનને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઁકથી શરૂ કરી ઁક-ઁકની વૃદ્ધિ કરતાં છ પર્યંતની સંખ્યાને સ્થાપન કરી, પરસ્પર ગુણા કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને બાદ કરી, શેષ રાશિના ભંગથી છ

ભાવોના સ્થાપન કે કથનને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

આ રીતે ભાવાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ ઉપક્રમના પ્રથમ આનુપૂર્વી નામના ભેદની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જીવ અને વસ્તુના પરિણામ, પર્યાયને ભાવ કહેવામાં આવે છે. ભાવ અંતઃકરણની પરિણતિ વિશેષરૂપ છે. ભાવ જીવ અને અજીવ બંનેમાં હોય છે. છ ભાવમાંથી એક પારિણામિક ભાવ જીવ, અજીવ બંનેમાં હોય છે. અવશેષ ઔદાયિક આદિ પાંચ ભાવ જીવના પરિણામ વિશેષ છે. તે છ ભાવ આ પ્રમાણે છે—

- (૧) ઔદાયિકભાવ :- કર્મના ઉદયથી જીવના જે પરિણામ, પર્યાય વિશેષ થાય તેને ઔદાયિકભાવ કહે છે.
- (૨) ઔપશમિકભાવ :- મોહનીય કર્મના ઉપશમથી જીવને જે પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તેને ઔપશમિક ભાવ કહે છે.
- (૩) ક્ષાયિકભાવ :- આઠ કર્મના ક્ષયથી જીવને જે પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે.
- (૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ :- કર્મના ક્ષાયોપશમથી જીવને જે પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તેને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે.
- (૫) પારિણામિકભાવ :- જીવના કર્મ નિરપેક્ષ સહજ પરિણામ વિશેષને પારિણામિકભાવ કહે છે.
- (૬) સાન્નિપાતિકભાવ :- પૂર્વોક્ત પાંચભાવોના બે—ત્રણ વગેરે સંયોગથી સાન્નિપાતિક(મિશ્ર) ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

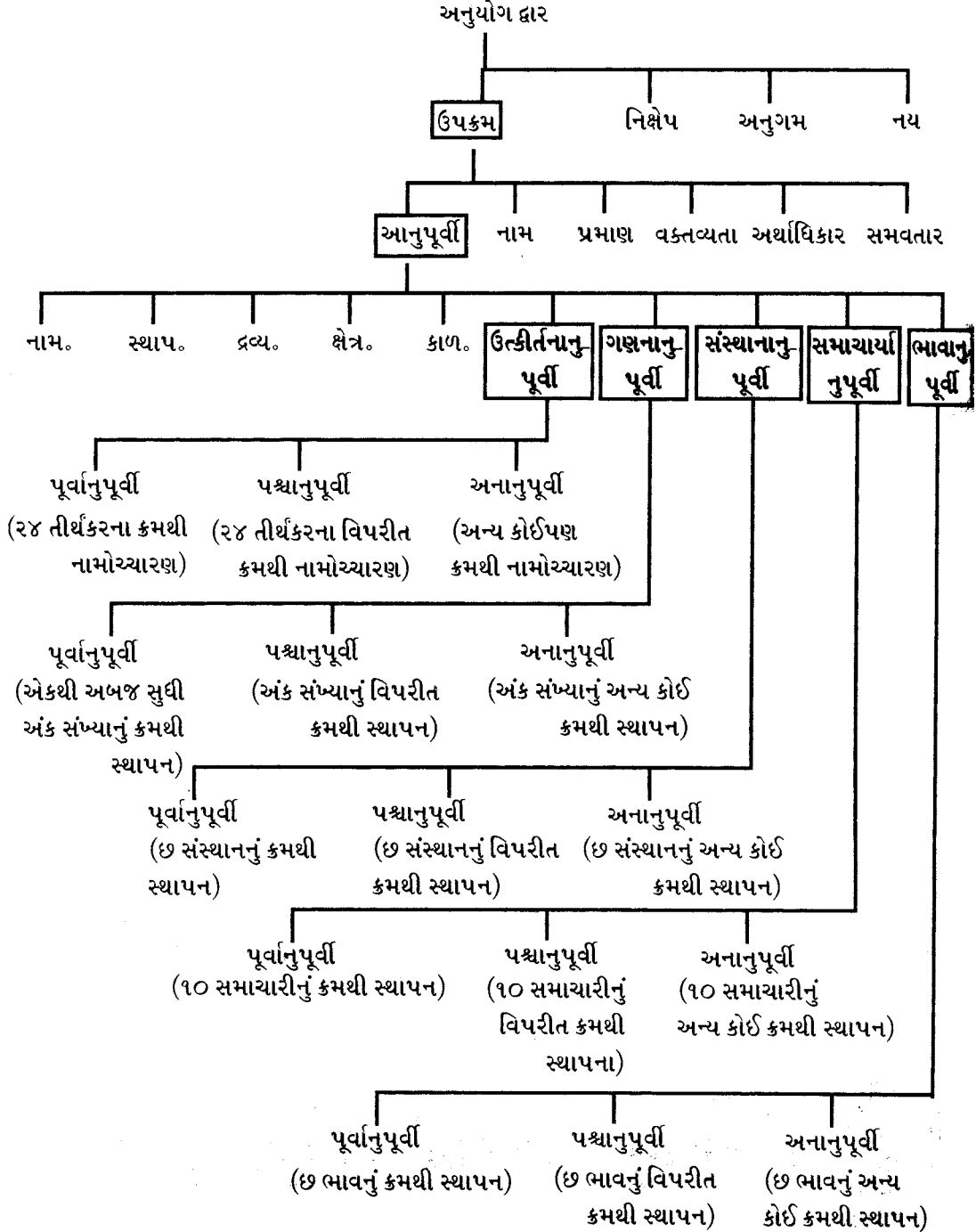
છ ભાવોના આ અનુક્રમને પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત ક્રમને પશ્ચાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાયના ક્રમને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

'સે તં આણુપુર્વી ત્તિ પયં સમતં' :- સૂત્રનું આ પદ ઉપસંહારાત્મક છે. નામાનુપૂર્વીથી લઈ ભાવાનુપૂર્વી સુધીના આનુપૂર્વીના દસ ભેદોનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તે આ વાક્ય દ્વારા સૂચિત થાય છે અને ઉપક્રમના પ્રથમ ભેદરૂપ આનુપૂર્વીની સમસ્ત વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે તેમ પણ સૂચિત થાય છે.

॥ અનુપૂર્વીનો દશમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

॥ પ્રકરણ-૯ સંપૂર્ણ ॥

ઉત્કીર્તનાદિ પાંચ આનુપૂર્વી

દસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમદ્વારનો બીજો ભેદ : નામ

[એકથી પાંચ નામ]

નામના દસ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં નામે ? નામે દસવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા- ઇગ્નામે, દુગ્નામે, તિગ્નામે, ચડગ્નામે, પંચગ્નામે, છગ્નામે, સત્તગ્નામે, અટ્ટગ્નામે, ણવગ્નામે, દસગ્નામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એકનામ, (૨) બેનામ, (૩) ત્રણ નામ, (૪) ચાર નામ, (૫) પાંચ નામ, (૬) છ નામ, (૭) સાત નામ, (૮) આઠ નામ, (૯) નવ નામ, (૧૦) દસ નામ.

વિવેચન :-

નામનું લક્ષણ :- જીવ, અજીવ આદિ કોઈપણ વસ્તુના વાચક શબ્દને નામ કહેવામાં આવે છે. જીવ-અજીવ વગેરે કોઈપણ વસ્તુને સૂચવતા શબ્દને નામ કહેવામાં આવે છે.

એક નામ, બે નામ વગેરે નામના દસ પ્રકાર છે. જે એક નામથી જગતના સમસ્ત દ્રવ્ય-પદાર્થનું કથન થઈ જાય તે એક નામ કહેવાય છે. જેમ કે સત્, સત્ કહેતા જગતનાં બધા પદાર્થ ગ્રહણ થઈ જાય છે. કોઈપણ પદાર્થ સત્તા વિહીન નથી. તે જ રીતે એવા બે નામ હોય કે જેમાં જગતના બધા દ્રવ્યોનું કથન થઈ જાય. જેમકે જીવ અને અજીવ. આ બે નામમાં સમસ્ત દ્રવ્ય સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. તે જ રીતે ત્રણ નામ વગેરે સમજવા.

એક નામ, બેનામ, વગેરેનું સૂત્રકારે બીજી રીતે પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તદનુસાર એક નામ દ્વિનામથી સમસ્ત જાતિનું કથન પણ કરાય છે. અપેક્ષાભેદથી એકનામ વગેરેની સૂત્રકારે ભિન્ન-ભિન્ન વ્યાખ્યા કરી છે.

એક નામ

દ્રવ્યગુણ પર્યાયના નામ :-

૨ સે કિં તં ઇગ્નામે ? ઇગ્નામે-

ણામાણિ જાણિ કાણિ વિ, દવ્વાણ ગુણાણ પજ્જવાણં ચ ।
તેસિં આગમણિહસે, ણામં તિ પરૂવિયા સણ્ણા ॥૧૭॥
સે તં ંગણામે ।

શબ્દાર્થ :- ંગણામે = એક નામ, ણામાણિ = નામો, જાણિ કાણિ = જે કોઈ, દવ્વાણ = દ્રવ્ય, ગુણાણ = ગુણ, પજ્જવાણં = પર્યાય, તેસિં = તેને, આગમણિહસે = આગમરૂપ નિક્ષ-કસોટી પર, ણામં તિ = નામ તે રૂપે, પરૂવિયા = પ્રરૂપી છે, સણ્ણા = સંજ્ઞા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- એક નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક નામનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના જે નામ લોકમાં રૂઢ છે. તેમની તે નામ વાળી સંજ્ઞા આગમરૂપ નિક્ષ-કસોટી પર કસીને કહેવામાં આવી છે. તે એક નામ છે.

વિવેચન :-

જીવ, જંતુ, આત્મા, પ્રાણી, આકાશ, અંબર વગેરે દ્રવ્ય અથવા જીવ અને અજીવ વગેરે દ્રવ્યના નામ બુદ્ધિ, બોધ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે ગુણોના નામ અને નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, એક ગુણ કૃષ્ણ, બેગુણ કૃષ્ણ વગેરે પર્યાયના જે નામ લોકમાં રૂઢ છે, તે નામત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છે. બધામાં નામરૂપતા સમાન છે માટે તે 'એકનામ' કહેવાય છે.

સોના, ચાંદીની યથાર્થતાની કસોટી નિક્ષ-પત્થર પર ઘસવાથી થાય છે તેમ જીવ-જીવાદિ પદાર્થનું સ્વરૂપ જ્ઞાન આગમ દ્વારા થાય છે. આગમ તે નિક્ષ-કસોટી પત્થર સમાન છે. તેના દ્વારા જીવાદિ પદાર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બે નામ

એકાક્ષરિક અનેકાક્ષરિક નામ :-

૩ સે કિં તં દુણામે ? દુણામે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ંગક્ખરિે ય, અણેગક્ખરિે ય ।

સે કિં તં ંગક્ખરિે ? ંગક્ખરિે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- હીઃ શ્રીઃ ધીઃ સ્ત્રી । સે તં ંગક્ખરિે ।

સે કિં તં અણેગક્ખરિે ? અણેગક્ખરિે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- કણ્ણા વીણા લતા માલા । સે તં અણેગક્ખરિે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- 'દ્વિનામ' નું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્વિનામના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એકાક્ષરિક અને (૨) અનેકાક્ષરિક.

પ્રશ્ન- એકાક્ષરિક દ્વિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકાક્ષરિક દ્વિનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ડ્રી (દેવી), શ્રી (લક્ષ્મી દેવી) ઘી (બુદ્ધિ), સ્ત્રી વગેરે એકાક્ષરિક દ્વિનામ છે.

પ્રશ્ન- અનેકાક્ષરિક દ્વિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનેકાક્ષરિક દ્વિનામના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે- કન્યા, વીણા, લતા, માલા વગેરે અનેકાક્ષરિક દ્વિનામ છે.

વિવેચન :-

કોઈપણ વસ્તુના નામનું ઉચ્ચારણ અક્ષરોના માધ્યમથી થાય છે. તે નામ એક અક્ષરથી બનેલ હોય તો તે એકાક્ષરિક નામ કહેવાય છે અને એકથી વધુ અક્ષરોથી તે નામ બનતું હોય તો તે અનેકાક્ષરિક નામ કહેવાય છે. દરેક પદાર્થનું કોઈને કોઈ નામ અવશ્ય હોય અને તે નામ એકાક્ષરિક હોય અથવા અનેકાક્ષરિક હોય. આ રીતે એકાક્ષરિક અને અનેકાક્ષરિક એ બે નામમાં સમસ્ત દ્રવ્યો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

અહીં જે એકાક્ષરિક નામના ઉદાહરણો સૂત્રમાં આપ્યા છે તે સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે છે. અર્ધમાગધી ભાષા પ્રમાણે હિરી, સિરી ઈત્યથી શબ્દો છે જે એકાક્ષરિક નથી. તેથી સૂત્રમાં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો આપ્યા છે તે પરંપરાથી સ્વીકાર્ય છે.

જીવ-અજીવનામ :-

૪ અહવા દુણામે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જીવણામે ય, અજીવણામે ય ।

સે કિં તં જીવણામે ? જીવણામે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા દેવદત્તો, જણ્ણદત્તો, વિણ્ણદત્તો, સોમદત્તો । સે તં જીવણામે ।

સે કિં તં અજીવણામે ? અજીવણામે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા ઘડો, પડો, કડો, રહો । સે તં અજીવણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રકારાન્તરથી 'બેનામ' બે પ્રકારના કહ્યા છે. જીવનામ અને અજીવનામ.

પ્રશ્ન- જીવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જીવનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, વિષ્ણુદત્ત, સોમદત્ત

વગેરે જીવનામ છે.

પ્રશ્ન— અજીવ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અજીવનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઘટ, પટ (વસ્ત્ર), કટ (ચટાઈ), રથ વગેરે.

વિવેચન :-

નામ દ્વારા જે પદાર્થનો બોધ થાય છે, તે પદાર્થ બે પ્રકારના છે— જીવ અને અજીવ. જેમાં ચેતના છે, જે દ્રવ્ય પ્રાણ તથા ભાવપ્રાણથી જીવે છે તે જીવ કહેવાય છે. જે જડ છે, જેમાં ચેતના—જ્ઞાન નથી તે અજીવ કહેવાય છે. દુનિયામાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય હંમેશાં હોય જ છે. જીવ અને અજીવમાં સમસ્ત દ્રવ્ય સમાય જાય પણ લોકવ્યવહાર માત્ર આ 'બેનામ'થી ચાલી ન શકે તેથી હવે પ્રકારાન્તરથી પુનઃ 'બેનામ' જણાવે છે.

વિશેષિત-અવિશેષિત નામ :-

૫ અહવા દુણામે દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- વિસેસિએ ય અવિસેસિએ ય, અવિસેસિએ દવ્વે, વિસેસિએ જીવદવ્વે ય અજીવદવ્વે ય । અવિસેસિએ જીવદવ્વે, વિસેસિએ ણેરહ્ણે, તિરિક્ખજોણિએ, મળ્ણસ્સે, દેવે ।

અવિસેસિએ ણેરહ્ણે, વિસેસિએ રયળ્ણપ્પભાએ, સક્કરપ્પભાએ, વાલુયપ્પભાએ, પંકપ્પભાએ, ધૂમપ્પભાએ, તમાએ, તમતમાએ । અવિસેસિએ રયળ્ણપ્પભાપુઢવીણેરહ્ણે, વિસેસિએ પજ્જત્તએ ય અપજ્જત્તએ ય । એવં જાવ અવિસેસિએ તમતમાપુઢવીણેરહ્ણે, વિસેસિએ પજ્જત્તએ ય અપજ્જત્તએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રકારાન્તરથી બેનામના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વિશેષિત (૨) અવિશેષિત. દ્રવ્ય તે સામાન્ય—અવિશેષિત નામ છે. જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય તે વિશેષ નામ છે. જીવદ્રવ્ય તે અવિશેષ નામ છે. નારકી, તિર્યચયોનિક, મનુષ્ય અને દેવ, તે વિશેષ નામ છે. નારકી તે અવિશેષનામ છે. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા, તે વિશેષ નામ છે.

રત્નપ્રભાનારકી અવિશેષ છે તો પર્યાપ્ત રત્નપ્રભાનારકી અને અપર્યાપ્ત રત્નપ્રભા નારકી તે વિશેષ નામ બની જાય છે. આ જ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભા વગેરે નારકીને અવિશેષ કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત શર્કરાપ્રભાદિ નારકી વિશેષ નામ બની જાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અવિશેષિત અને વિશેષિત, આ બે અપેક્ષાએ દ્વિનામનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં

સામાન્ય અને વિશેષ ગુણ રહેલા છે. જેમકે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ રહેલું છે તે સામાન્ય કહેવાય અને કોઈ ભારતના મનુષ્ય, કોઈ અમેરીકાના મનુષ્ય, આ વિશેષતા તે વિશેષગુણ કહેવાય. પૂર્વનું સામાન્ય પશ્ચાત્ વિશેષ બની જાય. પછીનું વિશેષ પુનઃ સામાન્ય બની જાય. જેમકે ભારતના સર્વ મનુષ્યમાં ભારતીય મનુષ્યત્વ સામાન્ય અને ગુજરાત, પંજાબના મનુષ્ય તે વિશેષ. સંગ્રહનય સામાન્યને અને વ્યવહારનય વિશેષને પ્રધાનરૂપે ગ્રહણ કરે છે. સંગ્રહનય દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ સામાન્ય, અવિશેષમાં વ્યવહારનય વિધિ પૂર્વક ભેદ કરી વિશેષનું દર્શન કરાવે છે. તે વિશેષમાં સંગ્રહનય પુનઃ સામાન્યના દર્શન કરાવે છે. વસ્તુ માત્રમાં સામાન્ય અને વિશેષગુણ રહેલા હોવાથી તે શક્ય બને છે. આગામી સૂત્રોમાં સૂત્રકાર સંગ્રહનય—વ્યવહારનો આશ્રય લઈ સામાન્ય—વિશેષને જીવદ્રવ્ય પર ઘટાવે છે.

વિશ્વમાં રહેલ સર્વ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ સમાનરૂપે રહેલ છે માટે સંગ્રહનય દ્રવ્ય સામાન્યને સ્વીકારે છે, અને વ્યવહારનય તેમાં ભેદ કરે છે કે દ્રવ્યમાં કેટલાક જીવ દ્રવ્ય છે અને કેટલાક અજીવ દ્રવ્ય છે. પુનઃ સંગ્રહનય સામાન્યને દર્શાવતા કહે છે કે બધા જીવમાં જીવત્વ સમાન છે માટે બધા જીવ સમાન છે. તેમાં ભેદ કરતા વ્યવહારનય કહે છે કે જીવમાં નારકી જીવ, તિર્યંચજીવ, મનુષ્ય અને દેવ જીવ ભિન્ન—ભિન્ન છે. સંગ્રહનય નારકી જીવને એક સમાન કહે તો વ્યવહારનય રત્નપ્રભાદિ નારકીના સાત ભેદ બતાવે છે. સંગ્રહનય પ્રત્યેક નરકના નારકીમાં સમાનતા બતાવે છે તો વ્યવહારનય તેમાં પર્યાપ્ત—અપર્યાપ્ત ભેદરૂપે વિશેષનું કથન કરે છે. આ જ રીતે આગામી સૂત્રોમાં તિર્યંચયોનિક, મનુષ્ય અને દેવ જીવોમાં રહેલ સામાન્ય—વિશેષનું કથન શાસ્ત્રકાર કરે છે.

વિશેષિત અવશેષિત એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય :-

૬ અવિસેસિએ તિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ એગિંદિએ બેઈંદિએ તેઈંદિએ ચઝરિંદિએ પંચિંદિએ ।

અવિસેસિએ એગિંદિએ, વિસેસિએ પુઢવિકાઈએ આઝકાઈએ તેઝકાઈએ વાઝકાઈએ વણસ્સઈકાઈએ ।

અવિસેસિએ પુઢવિકાઈએ, વિસેસિએ સુહમપુઢવિકાઈએ ય બાયરપુઢ વિકાઈએ ય ।

અવિસેસિએ સુહમપુઢવિકાઈએ, વિસેસિએ પજ્જત્તયસુહમપુઢવિકાઈએ ય અપજ્જ- ત્તયસુહમપુઢવિકાઈએ ય ।

અવિસેસિએ બાયરપુઢવિકાઈએ, વિસેસિએ પજ્જત્તયબાયરપુઢવિકાઈએ ય અપજ્જત્તયબાયરપુઢવિકાઈએ ય ।

એવં આઝ તેઝ વાઝ વણસ્સઈ ય અવિસેસિએ ય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેએ

હિં ભાણિયવ્વા ।

અવિસેસિએ બેઈંદિએ, વિસેસિએ પજ્જત્તયબેઈંદિએ ય અપજ્જત્તયબેઈંદિએ ય ।
એવં તેઈંદિયચઝરિંદિયા વિ ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- તિર્યચયોનિક આ નામને સામાન્ય માનવામાં આવે તો એકેન્દ્રિય, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, આ પાંચ વિશેષ નામ કહેવાય.

એકેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, તે વિશેષ નામ કહેવાય.

જો પૃથ્વીકાયને સામાન્ય કહેવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને બાદર પૃથ્વીકાય, આ બે વિશેષ કહેવાય.

જો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયને સામાન્ય કહેવામાં આવે તો પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય વિશેષ કહેવાય.

બાદર પૃથ્વીકાયને જો અવિશેષ—સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય અને અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય વિશેષ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અપકાયથી વનસ્પતિકાય પર્યંત તે સામાન્ય મનાય ત્યારે પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત તેના વિશેષ કહેવાય છે.

જો બેઈંદ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત બેઈંદ્રિય અને અપર્યાપ્ત બેઈંદ્રિય વિશેષ બને છે. બેઈંદ્રિયની જેમજ તેઈંદ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની વક્તવ્યતા જાણવી.

વિવેચન :-

સામાન્ય—વિશેષનું સ્વરૂપ પૂર્વ સૂત્રના વિવેચનથી જાણવું. આ સૂત્રોમાં આવેલ તિર્યચ યોનિક વગેરે કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે —

તિર્યચ :- તિર્યચ ગતિ નામ કર્મના ઉદયે જેઓને સીધા નહીં પણ આડા—તિરછાં ચાલી શકાય તેવા શરીર પ્રાપ્ત થયા છે, તે તિર્યચ કહેવાય છે.

એકેન્દ્રિય :- જે જીવોને એક સ્પર્શોન્દ્રિય હોય તેને એકેન્દ્રિય કહે છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવો એકેન્દ્રિય છે.

બેઈંદ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ અને રસના, બે ઈન્દ્રિય હોય તેને બેઈંદ્રિય કહે છે.

તેઈંદ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના અને દ્રાણ, ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય તેને તેઈંદ્રિય કહે છે.

ચતુરિન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના, દ્રાણ અને ચક્ષુ, ચાર ઈન્દ્રિય હોય તેને ચતુરિન્દ્રિય કહે છે,

પંચેન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત, પાંચ ઈન્દ્રિય હોય તેને પંચેન્દ્રિય કહે છે.

પૃથ્વીકાય :- પૃથ્વી જ જેનું શરીર હોય તેને પૃથ્વીકાય કહે છે. તે જ રીતે પાણી, અગ્નિ, આદિની વ્યાખ્યા પણ સમજી લેવી જોઈએ.

સૂક્ષ્મ :- સૂક્ષ્મનામ કર્મના ઉદયથી જે જીવનું શરીર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય, જે કોઈ પણ શસ્ત્રથી વ્યાધાત ન પામે, તેથી હણ્યા હણાય નહીં, માર્યા મરે નહીં, બાળ્યા બળે નહીં, ચર્મચક્ષુથી જે દેખાય નહીં તે જીવોને સૂક્ષ્મ કહે છે. પૃથ્વી આદિ પાંચે સ્થાવર જીવના સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદ થાય છે.

બાદર :- બાદર નામ કર્મના ઉદયથી જે જીવનું શરીર સ્થૂલ હોય, જે શસ્ત્રથી વ્યાધાત પામે તેને બાદર કહે છે. જેમાંથી કેટલાક જીવોના શરીર દષ્ટિગોચર થાય અને કેટલાક જીવોના અસંખ્ય શરીર ભેગા થાય ત્યાર પછી દષ્ટિગોચર થાય છે.

પર્યાપ્તિ :- શક્તિ – આહારાદિ ગ્રહણ કરીને તેને શરીર, ઈન્દ્રિય આદિ રૂપે પરિણત કરવાની શક્તિને પર્યાપ્તિ કહે છે, પર્યાપ્તિના છ ભેદ છે. ૧. આહાર પર્યાપ્તિ, ૨. શરીર પર્યાપ્તિ, ૩. ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, ૪. શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ, ૫. ભાષા પર્યાપ્તિ, ૬. મન: પર્યાપ્તિ.

તેમાં એકેન્દ્રિય જીવને ચાર, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવને પાંચ, અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

પર્યાપ્ત :- જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી હોય તેને પર્યાપ્ત કહે છે.

અપર્યાપ્ત :- જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી હોય તેને અપર્યાપ્ત કહે છે.

વિશેષિત અવિશેષિત જલચર :-

૭ અવિસેસિએ પંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ, વિસેસિએ જલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ થલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ખહચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ ।

અવિસેસિએ જલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ, વિસેસિએ સમ્મુચ્છિમ જલચર પંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ ગઠ્ઠવકકંતિયજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ ।

અવિસેસિએ સમ્મુચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ, વિસેસિએ પજ્જત્તય-સમ્મુચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ ।

અવિસેસિએ ગઠ્ઠવકકંતિયજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ, વિસેસિએ પજ્જત્ત- ચ ગઠ્ઠવકકંતિય જલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ અપજ્જત્તયગઠ્ઠવકકંતિય જલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિએ ચ ।

ભાવાર્થ :- તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો જલચર, સ્થલચર અને ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને વિશેષ કહેવાય છે.

જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને જો સામાન્ય કહેવામાં આવે તો સમૂચ્છિમ જલચર તિર્યચ અને ગર્ભજ જલચર તિર્યચ વિશેષ કહેવાય છે.

જો સમૂચ્છિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત સમૂચ્છિમ જલચર અને અપર્યાપ્ત સમૂચ્છિમ જલચરને વિશેષ કહેવાય. તે જ રીતે જો ગર્ભજ જલચર તિર્યચને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર અને અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર વિશેષ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભેદની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સામાન્ય કહેવાય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભેદો વિશેષ કહેવાય છે. આ સૂત્રોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે. જલચર, સ્થલચર અને ખેચર. તે પ્રત્યેકના પેટા ભેદોની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય કહેવાય અને પેટા ભેદ વિશેષ કહેવાય છે.

જલચરના પેટાભેદ બે છે. (૧) સમૂચ્છિમ (૨) ગર્ભજ. તે બંનેના પુનઃ બે-બે ભેદ છે. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.

જલચર :- પાણીમાં વિચરણ કરતા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો જલચર કહેવાય છે.

સ્થલચર :- જમીન ઉપર વિચરણ કરતા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો સ્થલચર કહેવાય છે.

ખેચર :- આકાશમાં ઊડતા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો ખેચર કહેવાય છે.

સમૂચ્છિમ :- માતા-પિતાના સંયોગ વિના, ગર્ભ વિના, પુદ્ગલ સંયોગથી જે જીવો ઉત્પન્ન થાય તે સમૂચ્છિમ કહેવાય છે.

ગર્ભવ્યુત્કાંત(ગર્ભજ) :- વ્યુત્કાંત એટલે ઉત્પત્તિ. જે જીવોની ઉત્પત્તિ ગર્ભ દ્વારા થાય છે તે ગર્ભવ્યુત્કાંત-ગર્ભજ કહેવાય છે.

વિશેષિત અવિશેષિત સ્થલચર :-

૮ અવિસેસિએ થલચરપંચદિયતિરિક્ષજોણિએ, વિસેસિએ ચઝપ્પયથલચરપંચદિય તિરિક્ષજોણિએ ય પરિસપ્પથલચરપંચદિયતિરિક્ષજોણિએ ય ।

અવિસેસિએ ચઝપ્પયથલચરપંચદિયતિરિક્ષજોણિએ, વિસેસિએ સમ્મુચ્છિમ-ચઝપ્પય થલચરપંચદિયતિરિક્ષજોણિએ ય ગબ્ભવક્કંતિયચઝપ્પયથલચર પંચદિય તિરિક્ષજોણિએ ય ।

અવિસેસિએ સમ્મુચ્છિમચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમ-ચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ।

અવિસેસિએ ગભ્ભવક્કંતિયચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય અપજ્જત્તયગભ્ભવ-ક્કંતિયચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ।

અવિસેસિએ પરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ ઊરપરિસપ્પ-થલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ।

એવં સમ્મુચ્છિમા પજ્જત્તા અપજ્જત્તા ય, ગભ્ભવક્કંતિયા વિ પજ્જત્તા અપજ્જત્તા ય ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો ચતુષ્પદ સ્થલયર અને પરિસર્પ સ્થલયર વિશેષ કહેવાય.

જો ચતુષ્પદ સ્થલયરને સામાન્ય-અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો સમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલયર અને ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલયર વિશેષનામ કહેવાય.

જો સમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલયરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિય વિશેષનામ કહેવાય.

જો ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલયરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલયર વિશેષ નામ કહેવાય.

જો પરિસર્પ સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો તેના ભેદ ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ વિશેષનામ કહેવાય. પૂર્વોક્ત રીતે સમૂચ્છિમ, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા તથા ગર્ભજ, પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાનું વક્તવ્ય જાણવું.

વિવેચન :-

સ્થલયર :- જમીન પર વિચરતા તિર્યયોમાં જે ગાય વગેરે ચાર પગે ચાલે છે તે ચતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિય જીવ કહેવાય છે. જમીન પર સરકતા તિર્યયપંચેન્દ્રિય જીવો પરિસર્પ સ્થલયર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે- (૧) ઉરપરિસર્પ- છાતી કે પેટથી સરકતા અજગર વગેરે ઉરપરિસર્પ કહેવાય છે અને (૨) ભુજપરિસર્પ- ભુજા વડે સરકતા ખીસકોલી વગેરે જીવો ભુજપરિસર્પ કહેવાય છે. તે પ્રત્યેકના સમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ, પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા ભેદ થાય છે. તેઓ પરસ્પરની અપેક્ષાએ સામાન્ય-વિશેષ

નામ તરીકે ઓળખાય છે.

વિશેષિત અવિશેષિત ખેચર :-

૯ અવિસેસિએ ખહચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ સમ્મુચ્છિમખહચર-પંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ગભ્ભવક્કંતિયખહચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ।

અવિસેસિએ સમ્મુચ્છિમખહચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ પજ્જત્તય-સમ્મુચ્છિમખહચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમખહચરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિએ ય ।

અવિસેસિએ ગભ્ભવક્કંતિયખહચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ, વિસેસિએ પજ્જ-ત્તયગભ્ભવક્કંતિયખહચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયખહ-ચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ ય ।

ભાવાર્થ :- ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ રૂપે માનવામાં આવે તો સમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિશેષ નામ કહેવાય.

સમૂચ્છિમ ખેચરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

તે જ પ્રમાણે ગર્ભજ ખેચરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

વિવેચન :-

ખેચર :- ખે = આકાશ, ચર = વિહરતાં-આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓને ખેચર કહે છે. તેના પણ ગર્ભજ અને સમૂચ્છિમ, પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા ભેદ-પ્રભેદ થાય છે. તેને પૂર્વવત્ સામાન્ય અને વિશેષનામ તરીકે સમજવા જોઈએ.

વિશેષિત અવિશેષિત મનુષ્ય :-

૧૦ અવિસેસિએ મણુસ્સે, વિસેસિએ સમ્મુચ્છિમમણુસ્સે ય ગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સે ય ।

અવિસેસિએ સમ્મુચ્છિમમણુસ્સે, વિસેસિએ પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમમણુસ્સે ય અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમમણુસ્સે ય ।

અવિસેસિએ ગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સે, વિસેસિએ પજ્જત્તયગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સે
ય અપજ્જત્તયગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સે ય ।

ભાવાર્થ :- મનુષ્ય આ નામને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય અને ગર્ભજ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

સંમૂર્ચિમ મનુષ્યને અવિશેષ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા સમૂર્ચિમ મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તા સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

ગર્ભજ મનુષ્ય અવિશેષનામ કહેવાય તો પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યનું સામાન્ય-વિશેષરૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યના બે ભેદ છે. ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિમ.

ગર્ભજ મનુષ્ય :- માતા-પિતાના સંયોગથી, ગર્ભ દ્વારા જે મનુષ્ય જન્મ પામે તે.

સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય :- મનુષ્યના મળ, મૂત્રાદિ ચૌદ અશુચિ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય તે.

સૂત્રમાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્યને સામાન્ય-અવિશેષરૂપ ગણાવી તેના બે ભેદ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તને વિશેષ કહ્યા છે. અહીં એટલું યાદ રાખવું આવશ્યક છે કે સંમૂર્ચિમ મનુષ્યના પર્યાપ્તનો ભંગ શૂન્ય છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા નથી.

વિશેષિત અવિશેષિત દેવ :-

૧૧ અવિસેસિએ દેવે, વિસેસિએ ભવણવાસી વાણમંતરે જોઙ્ઙિસિએ વેમાણિએ ય ।

અવિસેસિએ ભવણવાસી, વિસેસિએ અસુરકુમારે । એવં ણાગસુવણ્ણવિજ્જુ
અગ્ગિદીવડદધિદિસાવાડથણિયકુમારે । સવ્વેસિં પિ અવિસેસિય-વિસેસિય
પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- દેવને અવિશેષનામ રૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક વિશેષનામ કહેવાય છે.

ભવનપતિ દેવને અવિશેષનામ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર, તે વિશેષ

નામ કહેવાય છે. આ પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ભેદ વિશેષ મનાય છે.

૧૨ અવિસેસિએ વાણમંતરે, વિસેસિએ પિસાએ ભૂએ જક્ષ્વે રક્ષ્વસે કિણ્ણરે કિંપુરિસે મહોરગે ગંધર્વે । એતેસિં પિ અવિસેસિય-વિસેસિય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર આ નામને અવિશેષ ગણવામાં આવે તો તેના આઠ ભેદ (૧) પિશાય, (૨) ભૂત, (૩) યક્ષ, (૪) રાક્ષસ, (૫) કિંનર, (૬) કિંપુરુષ, (૭) મહોરગ (૮) ગંધર્વ, તે વિશેષનામ કહેવાય છે. તે પિશાયાદિ પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય છે.

૧૩ અવિસેસિએ જોઙ્ઙિસિએ, વિસેસિએ ચંદે સૂરે ગહે ણક્ષ્વત્તે તારારૂવે । એએ સિં પિ અવિસેસિય-વિસેસિય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- જ્યોતિષદેવને અવિશેષનામરૂપ માનવામાં આવે તો (૧) ચંદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર (૫) તારા, તે વિશેષનામ કહેવાય છે.

ચંદ્રાદિ પ્રત્યેકને અવિશેષ નામ કહેવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા વિશેષ નામ કહેવાય છે.

૧૪ અવિસેસિએ વેમાણિએ, વિસેસિએ કપ્પોવગે ય કપ્પાતીતએ ય ।

અવિસેસિએ કપ્પોવએ, વિસેસિએ સોહમ્મએ ઈસાણએ સણંકુમારએ માહિંદએ બંભલોગએ લંતયએ મહાસુક્કએ સહસ્સારએ આણયએ પાણયએ આરણએ અચ્ચુયએ । એતેસિં પિ અવિસેસિય-વેસેસિય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

અવિસેસિએ કપ્પાતીતએ, વિસેસિએ ગેવેજ્જએ ય અણુત્તરોવવાઙ્ઙએ ય ।

અવિસેસિએ ગેવેજ્જએ, વિસેસિએ હેટ્ટિમગેવેજ્જએ મજ્ઙિમગેવેજ્જએ ઉવરિમ ગેવેજ્જએ । અવિસેસિએ હેટ્ટિમગેવેજ્જએ વિસેસિએ હેટ્ટિમહેટ્ટિમગેવેજ્જએ હેટ્ટિમમજ્ઙિમ ગેવેજ્જએ હેટ્ટિમઉવરિમગેવેજ્જએ ।

અવિસેસિએ મજ્ઙિમગેવેજ્જએ, વિસેસિએ મજ્ઙિમહેટ્ટિમગેવેજ્જએ મજ્ઙિમમજ્ઙિમ- મગેવેજ્જએ મજ્ઙિમઉવરિમગેવેજ્જએ ।

અવિસેસિએ ઉવરિમગેવેજ્જએ, વિસેસિએ ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જએ

ઊવરિમમજ્ઞિ- મગેવેજ્જે ઊવરિમઊવરિમગેવેજ્જે । એતેસિં પિ સવ્વેસિં
અવિસેસિય વિસેસિય- પજ્જત્તય અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા

અવિસેસિય અણુત્તરોવવાહ્, વિસેસિય વિજયે વેજયંતે જયંતે
અપરાજિયે સવ્વટ્ઠસિદ્ધે । એતેસિં પિ સવ્વેસિં અવિસેસિય વિસેસિય પજ્જત્તય-
અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વૈમાનિકદેવ નામને અવિશેષ માનવામાં આવે તો કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત વિશેષનામ કહેવાય.

કલ્પોપપન્નને જો અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાંતક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આણત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્યુત, તે વિશેષનામ કહેવાય. સૌધર્મ વગેરે પ્રત્યેકને જો અવિશેષ કહેવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષ નામ કહેવાય.

જો કલ્પાતીત દેવનામ અવિશેષ માનવામાં આવે તો ઐવેયકવાસી દેવ અને અનુત્તરોપપાતિક દેવ વિશેષ નામ કહેવાય છે.

જો ઐવેયક દેવને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિમ ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો અધસ્તન ઐવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો અધસ્તન-અધસ્તન, અધસ્તન મધ્યમ અને અધસ્તન ઉપરિમ ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો મધ્યમ ઐવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો મધ્યમ અધસ્તન, મધ્યમ મધ્યમ અને મધ્યમ ઉપરિતન ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો ઉપરિમ ઐવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો ઉપરિમઅધસ્તન, ઉપરિમમધ્યમ અને ઉપરિમ ઉપરિમ ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

તે પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

જો અનુત્તરોપપાતિક દેવનામને અવિશેષ માનવામાં આવે તો (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત, (૪) અપરાજિત (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ વિશેષનામ કહેવાય.

તે પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

વિવેચન :-

દેવના ચાર ભેદ છે. અધોલોકના ભવનોમાં રહે તે ભવનપતિ કે ભવનવાસી દેવ કહેવાય છે.

તિરર્ણા લોકના વનાદિમાં જે રહે છે તે વાણવ્યંતર, મધ્યલોકમાં ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત સ્વરૂપે રહે છે, તે જ્યોતિષી દેવો અને ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં રહે છે તે વૈમાનિક દેવ કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં જ્યાં ઈન્દ્ર, સામાનિકદેવ (રાજપરિવાર જેવા દેવ) ત્રાયસ્ત્રિંશત (પુરોહિત જેવા દેવ) વગેરે ભેદ હોય તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. સૌધર્માદિ બાર દેવલોક કલ્પોપપન્ન છે. જ્યાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ ન હોય, બધા જ દેવો સમાન—અહમેન્દ્ર હોય તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત છે.

લોક પુરુષાકાર છે. તે લોકરૂપી પુરુષના ગ્રીવાના સ્થાને જે દેવલોકો છે તે ઐવેયક કહેવાય છે. તે નવ ઐવેયકના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે. નીચેની ત્રિકને અધસ્તન ઐવેયક, મધ્યમત્રિકને મધ્યમ ઐવેયક અને ઉપરની ત્રિકને ઉપરિમ ઐવેયક કહેવામાં આવે છે. તે ત્રણેમાં ત્રણ—ત્રણ ઐવેયક હોવાથી પુનઃ અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિમ, એવા ત્રણ—ત્રણ વિભાગ થાય છે. તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.

ઉપરિમ— (૧) ઉપરિમ ઉપરિમ (૨) ઉપરિમ મધ્યમ (૩) ઉપરિમ અધસ્તન.

મધ્યમ— (૧) મધ્યમ ઉપરિમ (૨) મધ્યમ મધ્યમ(૩) મધ્યમ અધસ્તન

અધસ્તન— (૧) અધસ્તન ઉપરિમ (૨) અધસ્તન મધ્યમ (૩) અધસ્તન અધસ્તન.

આ પ્રત્યેક ઐવેયકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા ભેદ વિશેષનામ કહેવાય છે.

દેવગતિમાં જે અનુત્તર ઉત્પત્તિવાળા દેવલોક છે તે અનુત્તરોપપાતિક કહેવાય છે. આ દેવો એકાંતે સમકિતી છે. તેમાં વિજ્યાદિ પાંચ વિમાનો છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેકદેવો એકાવતારી હોય છે.

વિશેષિત અવિશેષિત અજીવ દ્રવ્ય :-

૧૫ અવિસેસિએ અજીવદબ્બે, વિસેસિએ ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ પોગ્ગલત્થિકાએ અદ્દાસમએ ય ।

અવિસેસિએ પોગ્ગલત્થિકાએ વિસેસિએ પરમાણુપોગ્ગલે દુપએસિએ જાવ અણંતપએ સિએ । સે તં દુણામે ।

ભાવાર્થ :- જો અજીવ દ્રવ્યોને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશસ્તિકાય, (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૫) કાળ—અદ્વાસમયને વિશેષનામ કહેવાય.

જો પુદ્ગલાસ્તિકાયને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશીસ્કંધ વિશેષનામ કહેવાય. આ પ્રમાણે દ્વિનામનો વિષય પૂર્ણ થયો.

વિવેચન :-

જીવનામમાં સામાન્ય—વિશેષનું દર્શન કરાવ્યા પછી સૂત્રકાર અજીવનામમાં સામાન્ય વિશેષ

દર્શાવતાં જણાવે છે કે અજીવ દ્રવ્યને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો તેના પાંચભેદ—ધર્માસ્તિકાય વગેરે વિશેષનામ કહેવાય.

ધર્માસ્તિકાય :- ગતિશીલ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગતિ ક્રિયામાં સહાયક બને તેને ધર્માસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

અધર્માસ્તિકાય :- જીવ અને પુદ્ગલની ગતિપૂર્વકની સ્થિતિ ક્રિયામાં સહાયક બને તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

આકાશાસ્તિકાય :- સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના—સ્થાન આપે તેને આકાશાસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાય :- વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત દ્રવ્યને પુદ્ગલાસ્તિકાય કહે છે. તે રૂપી છે.

કાલ :- સર્વ દ્રવ્યો પર જે વર્તી રહ્યો છે, તેમજ સર્વ દ્રવ્યની પર્યાય—અવસ્થાના પરિવર્તનમાં જે સહાયક બને તેને કાલદ્રવ્ય કહે છે. તે અરૂપી છે.

પરમાણુ :- સમુદાય—સ્કંધથી છૂટો પડેલો પુદ્ગલાસ્તિકાયનો નાનામાં નાનો નિર્વિભાગ અંશ કે જેના વિભાગ થવા શક્ય નથી, તેને પરમાણુ કહે છે.

બે પરમાણુ જોડાય તો દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, ત્રણ પરમાણુ ભેગા થાય તો ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ બને છે. તે જ રીતે સંખ્યાત પરમાણુ ભેગા થાય તો સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અને અસંખ્યાત પરમાણુ ભેગા થાય—જોડાય જાય તો અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અનંત પરમાણુ જોડાયેલ હોય તો તે અનંતપ્રદેશી સ્કંધ કહેવાય છે.

દ્વિનામનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન :- સૂત્રકારે દ્વિનામ ત્રણ રીતે બતાવ્યા છે. (૧) એકાક્ષરિક અને અનેકાક્ષરિક, (૨) જીવનામ અને અજીવનામ, (૩) અવિશેષ નામ અને વિશેષ નામ.

(૧) એકાક્ષરિક, અનેકાક્ષરિક. એક અક્ષરવાળા નામ અને એકથી વધુ, અનેક અક્ષરવાળા નામમાં જગતના સર્વ પદાર્થનું ગ્રહણ કર્યું છે.

(૨) જીવ, અજીવના ગ્રહણ દ્વારા લોકના સર્વ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

(૩) અવિશેષનામ અને વિશેષનામ દ્વારા જગતના સર્વ પદાર્થનું ગ્રહણ કર્યું છે. ભેદને વિશેષનામમાં ગ્રહણ કરી, તેના પ્રભેદની અપેક્ષાએ ભેદને અવિશેષ કહી, પ્રભેદને વિશેષનામ રૂપે ગ્રહણ કર્યા છે.

ત્રિનામ

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય નામ :-

૧૬ સે કિં તં ત્રિનામે ? ત્રિનામે તિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- દવ્વણામે,

ગુણનામે, પજ્જવણામે ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ત્રિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ત્રિનામના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે (૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ અને (૩) પર્યાયનામ.

વિવેચન :-

જેના ત્રણ ભેદ, ત્રણ વિકલ્પ હોય તેવા નામને ત્રિનામ કે ત્રણ નામ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં ત્રણ નામના ઉદાહરણ તરીકે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું કથન કર્યું છે.

દ્રવ્ય :- "પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત થાય તે દ્રવ્ય" આ દ્રવ્યનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. દાર્શનિકોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે ગુણ અને પર્યાયનો જે આધાર તે દ્રવ્ય અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળા હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

ગુણ :- ત્રિકાલ સ્થાયી સ્વભાવવાળા અસાધારણ ધર્મને ગુણ કહેવામાં આવે છે.

પર્યાય :- પ્રતિક્ષણે બદલાતી દ્રવ્યની અવસ્થાઓ અથવા ગુણના વિકારને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યની અવસ્થાઓ બદલાતી રહે છે. જેમ કોઈ મનુષ્યનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે મનુષ્ય અવસ્થા નાશ પામે અને દેવઆયુષ્યના ઉદયે દેવ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો આ જીવ દ્રવ્યની બદલાયેલી અવસ્થા પર્યાય કહેવાય છે.

જીવ શુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ગુણની વિકારરૂપ અવસ્થા થયા કરે છે. આત્માનો ગુણ વીતરાગતા છે. અકષાયપણુ તે આત્મિક ગુણ છે પરંતુ કષાય ઉત્પન્ન થાય, કષાયમાં તીવ્ર મંદ કષાયોની અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય, રાગદ્વેષ થાય, એ સર્વ ગુણના વિકાર કહેવાય છે અને તે વિકાર જ પર્યાય રૂપે ઓળખાય છે.

ગુણો ધ્રુવરૂપ છે. પર્યાયો ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે. દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ સ્વભાવવાન છે. જગતના સર્વ પદાર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયરૂપ છે.

દ્રવ્યનામ :-

૧૭ સે કિં તં દવ્વણામે ? દવ્વણામે છવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગાસત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, પોગ્ગલત્થિકાણ, અદ્ધાસમણ ચ । સે તં દવ્વણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યાનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યાનામના છ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૬) અદ્વાસમય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં છ દ્રવ્યોના નામનું કથન કર્યું છે. આ છ દ્રવ્યમાં પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને છઠ્ઠા કાળ દ્રવ્યની અભિવ્યક્તિ પ્રાયઃ પુદ્ગલના માધ્યમથી થાય છે. વર્તના, પરિણમન વગેરે દ્વારા તેનો બોધ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાયરૂપ છે અને છઠ્ઠું કાળદ્રવ્ય વર્તના લક્ષણરૂપ છે.

છ દ્રવ્યમાં એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ મૂર્ત છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોવાથી ઈન્દ્રિય દ્વારા તે જાણી શકાય છે. શેષ પાંચ દ્રવ્ય અમૂર્ત છે, તેથી ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી.

છ દ્રવ્યમાં પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાય છે. અસ્તિ એટલે અસ્તિત્વ, તે દ્રવ્યો ત્રિકાલ સ્થાયી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કાય એટલે બહુ પ્રદેશી પિંડ. આ પાંચે દ્રવ્ય પિંડરૂપે, બહુપ્રદેશરૂપે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેથી તે અસ્તિકાય કહેવાય છે. અદ્વાસમયનું અસ્તિત્વ વર્તમાન સમય રૂપ છે, પ્રદેશના પિંડ રૂપ નથી. તેથી તે કાયરૂપ નથી. અસ્તિરૂપ છે પણ કાયરૂપ ન હોવાથી કાળ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાતું નથી.

ગુણનામ :-

૧૮ સે કિં તં ગુણનામે ? ગુણનામે પંચવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- વળ્ણનામે ગંધનામે રસનામે ફાસનામે સંઠાળનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગુણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગુણનામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧)વર્ણનામ, (૨) ગંધનામ, (૩)રસનામ, (૪) સ્પર્શનામ, (૫) સંસ્થાનનામ.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ગુણનામનું વર્ણન કરતાં માત્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયના ગુણોના નામોનું કથન કર્યું છે. શેષ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના ગુણોનું કથન નથી કર્યું. ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી તેના ગુણો પણ અમૂર્ત છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. તેના ગુણ ઈન્દ્રિયગોચર છે, તેથી આ સૂત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ ગ્રહણ કર્યા છે.

વર્ણનામ :-

૧૯ સે કિં તં વળ્ણનામે ? વળ્ણનામે પંચવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- કાલવળ્ણનામે

ળીલવણ્ણનામે લોહિયવણ્ણનામે હાલિદ્વણ્ણનામે સુવિક્લવણ્ણનામે । સે તં વણ્ણનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વર્ણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વર્ણનામના પાંચ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે- (૧) કૃષ્ણવર્ણનામ, (૨) નીલવર્ણનામ, (૩) રક્ત-લાલવર્ણનામ, (૪) હારિદ્ર-પીળોવર્ણનામ, (૫) શુક્લવર્ણનામ. આ વર્ણનામનું સ્વરૂપ છે.

ગંધનામ :-

૨૦ સે કિં તં ગંધનામે ? ગંધનામે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સુરભિગંધનામે ય દુરભિગંધનામે ય । સે તં ગંધનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગંધનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગંધનામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સુરભિગંધ નામ (૨) દુરભિગંધ નામ. આ ગંધનામનું સ્વરૂપ છે.

રસનામ :-

૨૧ સે કિં તં રસનામે ? રસનામે પંચવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- તિત્તરસનામે, કહુયરસનામે, કસાયરસનામે, અંબિલરસનામે, મહુરરસનામે ય । સે તં રસનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- રસનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- રસનામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) તિક્ત- મરચા જેવો તીખો રસ (૨) કટુક- લીમડા જેવો કડવો રસ (૩) કષાય રસ-કસાયેલ છે, હરડે જેવો તુરોરસ (૪) આમ્લરસ- આંબલી જેવો ખાટો રસ (૫) મધુર રસ- સાકર જેવો મીઠો રસ. આ રસનામનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પાંચ રસના નામ છે. તેના અર્થ કરતાં તિત્ત-તિક્તનો અર્થ તીખો અને કહુય-કટુક નો અર્થ 'કડવો' કર્યો છે. ઘણા સ્થાને આચાર્યો તિક્તનો અર્થ કડવોરસ અને કટુકનો અર્થ તીખોરસ કરે છે. શાસ્ત્રમાં ક્યાં ય મરચાને કટુક અને લીંબડાને તિક્ત કહેલ નથી. જેમ કસાયનો અર્થ કસાયેલ, અંબિલ નો અંબ-ખાટો, મહુરનો મધુર અર્થ કરવામાં આવે છે, તેમ ભાષાશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ બંને ભાષાની સરખામણી કરતાં તિક્તનો તીખો અને કટુકનો અર્થ કડવો કરવો ઉચિત્ત લાગે છે.

આગમોમાં પાંચરસના નામમાં 'તિક્તરસ'નો ક્રમ પ્રથમ અને 'કટુકરસ'નો ક્રમ બીજો જેવા

મળે છે. લેશ્યાઓના રસ બતાવ્યા ત્યાં કટુક રસનું પ્રથમ કથન છે અને તીખારસનું પછી કથન છે. જેમકે ઉત્તરાધ્યયન, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં પ્રથમ કૃષ્ણલેશ્યાનો કડવો રસ કહી, કડવા રસના ઉદાહરણો છે. તત્પશ્ચાત્ નીલલેશ્યાનો તીખોરસ કહી, તીખા રસવાળા પદાર્થોના ઉદાહરણ આપ્યા છે. આ કારણે તીખા રસવાળા પદાર્થોને કટુક અને કડવા રસવાળા પદાર્થોને તિક્ત ગણવાનો ભ્રમ વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં થયો હોવો જોઈએ.

સ્પર્શનામ :-

૨૨ સે કિં તં ફાસનામે ? ફાસનામે અટ્ટવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- કક્ખડફાસનામે મડયફાસનામે, ગરુયફાસનામે, લહુયફાસનામે, સીયફાસનામે, ડસિળફાસનામે, ણિદ્ધફાસનામે, લુક્ખફાસનામે । સે તં ફાસનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્પર્શનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્પર્શનામના આઠ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે (૧) પત્થર જેવો કર્કશ સ્પર્શ, (૨) માખણ જેવો કોમળ સ્પર્શ કે મૃદુસ્પર્શ, (૩) લોખંડ આદિ જેવો ભારે સ્પર્શ, (૪) આંકડાના રૂ જેવો હળવો સ્પર્શ, (૫) બરફ જેવો શીત, ઠંડો સ્પર્શ, (૬) અગ્નિ જેવો ઉષ્ણ-ગરમ સ્પર્શ, (૭) તેલ જેવો સ્નિગ્ધ-ચીકણો સ્પર્શ, (૮) રાખ જેવો રુક્ષ-લુખો સ્પર્શ. આ સ્પર્શનામનું સ્વરૂપ છે.

સંસ્થાનનામ :-

૨૩ સે કિં તં સંઠાળનામે ? સંઠાળનામે પંચવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- પરિમંડલ-સંઠાળનામે, વટ્ટસંઠાળનામે, તંસસંઠાળનામે, ચડરંસસંઠાળનામે, આયતસંઠાળનામે । સે તં સંઠાળનામે । સે તં ગુણનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંસ્થાન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંસ્થાન નામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ચૂડી જેમ વચ્ચે ખાલી હોય તેવું પરિમંડલ સંસ્થાન, (૨) લાડવા જેવા આકારવાળું વૃત્ત સંસ્થાન, (૩) ત્રિકોણ આકારવાળું ત્ર્યસસંસ્થાન (૪) ચોરસ આકારવાળું ચતુરસ્ર સંસ્થાન (૫) લાંબુ-લંબચોરસ આકારવાળું આયત સંસ્થાન. આ સંસ્થાનનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ગુણનામનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ નામના ગુણો રહેલા છે તેમજ તેને આકાર પણ હોય છે. (૧) જેના દ્વારા વસ્તુ અલંકૃત કરાય તે વર્ણ. તે આંખનો વિષય છે. વર્ણ એવું નામ તે વર્ણનામ. (૨) જે સૂંઘી શકાય તે ગંધ. તે નાકનો વિષય છે. (૩) જે આસ્વાદી શકાય તે રસ. તે જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય છે. (૪) જેનો

સ્પર્શ કરી શકાય તે સ્પર્શ. તે સ્પર્શોન્દ્રિયનો વિષય છે. (પ) આકાર, આકૃતિ તે સંસ્થાન.

અહીં વર્ણાદિના જે ભેદ બતાવ્યા છે તે કાળો, નીલો વગેરે મૂળ વર્ણાદિ સમજવા. તેના મેળથી, સંયોજનથી અનેક વર્ણાદિ બને છે. તેનો સમાવેશ આ મૂળ પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચરસ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ સંસ્થાનમાં થઈ જાય છે.

પર્યાયનામ :-

૨૪ સે કિં તં પજ્જવણામે ?

પજ્જવણામે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- એગુણકાલણ, દુગુણકાલણ જાવ અણંતગુણકાલણ, એગુણણીલણ, દુગુણણીલણ જાવ અણંતગુણણીલણ, એવં લોહિય- હાલિદ્-સુક્કિલા વિ ભાણિયવ્વા ।

એગુણસુરભિગંધે, દુગુણસુરભિગંધે જાવ અણંતગુણસુરભિગંધે એવં દુરભિગંધો વિ ભાણિયવ્વો ।

એગુણતિત્તે દુગુણતિત્તે જાવ અણંતગુણતિત્તે, એવં કહુય-કસાય-અંબિલ-મહુરા વિ ભાણિયવ્વા ।

એગુણકકખ્ખડે દુગુણકકખ્ખડે જાવ અણંતગુણકકખ્ખડે, એવં મહુય-ગરુય- લહુય-સીય-ઉસિણ-ણિદ્ધ-લુક્ખા વિ ભાણિયવ્વા । સે તં પજ્જવણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પર્યાયનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પર્યાયનામના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે- એક ગુણકાળો, દ્વિગુણકાળો યાવત્ અનંતગુણ કાળો, એક ગુણનીલ, દ્વિગુણ નીલ યાવત્ અનંતગુણ નીલ. કાળા નીલા વર્ણની જેમ લાલ, પીળા અને શ્વેતવર્ણમાં પણ એક ગુણથી લઈ અનંતગુણ સુધીના પર્યાય નામ જાણવા.

એક ગુણ સુરભિગંધ, દ્વિગુણ સુરભિગંધ યાવત્ અનંતગુણ સુરભિગંધ. તે જ રીતે દુરભિગંધ માટે પણ જાણવું.

એક ગુણ તીખો, બે ગુણ તીખો યાવત્ અનંતગુણ તીખો. તે જ રીતે કડવા, તુરા, ખાટા, મીઠારસની અનંત પર્યાયોનું કથન કરવું.

એક ગુણ કર્કશ, બે ગુણ કર્કશ યાવત્ અનંતગુણ કર્કશ. કર્કશની જેમ મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ,

સ્નિગ્ધ, રુક્ષ સ્પર્શની પર્યાયોની વક્તવ્યતા સમજવી.

વિવેચન :-

પર્યાય એટલે અવસ્થા, તે ઉત્પન્ન અને નાશના સ્વભાવવાળી હોય છે. દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેની પર્યાયો હોય છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણોની પર્યાયના ઉદાહરણથી પર્યાયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે, તેથી તેના ગુણો વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પણ મૂર્ત અને ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે. તે ગુણોની અવસ્થા પણ કાયમ એક સરખી રહેતી નથી. તે પર્યાયો બદલાયા કરે છે. જેમ કોઈ સફેદ વસ્ત્ર હોય તેની આજે સફેદાઈ હોય તે સફેદાઈમાં થોડા દિવસમાં ફેર પડી જાય છે. પાકતી કેરીમાં પ્રતિદિન મીઠાસ વધતી અનુભવાય છે. ગુલાબની ઉઘડતી કળી કરતાં વિકસિત ગુલાબમાં સુગંધ તીવ્ર બને છે અને વળી તે સુગંધ મંદ થતી પણ અનુભવાય છે. વર્ષાદિની પલટાતી પર્યાયને લક્ષ્યમાં લઈ, તે પર્યાયના પરિવર્તનને સૂચવવા સૂત્રકાર ગુણ અથવા અંશ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. એક ગુણ કે એક અંશ શ્વેતતા. "એક ગુણ કાળું" આવા શબ્દ પ્રયોગમાં ગુણનો અર્થ અંશ થાય છે. એક ગુણ—એક અંશ કાળું, બે ગુણ કાળું, સંખ્યાત ગુણકાળું અસંખ્યાતગુણ કાળું યાવત્ અનંતગુણ કાળું. પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક ગંધ, પ્રત્યેક રસ અને પ્રત્યેક સ્પર્શમાં એક અંશથી અનંત અંશ સુધીની પર્યાયો જોવા મળે છે. વર્ષાદિના અંશોની વધઘટ થાય તે પર્યાય કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે વિભાગ છે. દ્રવ્યનો નિર્વિભાગ અંશ, સ્કંધ—સમુદાયથી છૂટો હોય તો તે પરમાણુ કહેવાય અને તે નિર્વિભાગ અંશ(પરમાણુઓ) અન્ય પરમાણુ કે સ્કંધ સાથે જોડાયેલ હોય તો તે સ્કંધ કહેવાય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં કોઈ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને શીત—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ—રુક્ષ આ બે જોડકામાંથી એક—એક અર્થાત્ બે સ્પર્શ, એમ પાંચ ગુણ હોય છે. સ્કંધમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શ, એમ વીસ ગુણ હોય છે. તે સર્વ ગુણોની પર્યાય પલટાતી રહે છે. કોઈ પરમાણુમાં સર્વ જઘન્ય—એક અંશ કાળો વર્ણ હોય તે બે અંશ કૃષ્ણવર્ણવાળું બને ત્યારે એક અંશ કૃષ્ણવર્ણવાળી પર્યાય નાશ પામે અને બે અંશવર્ણવાળી પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. આવી અનંત પર્યાય એક—એક ગુણની છે.

ધર્માસ્તિકાય વગેરે અમૂર્ત દ્રવ્યમાં પણ ગતિ હેતુત્વ, સ્થિતિ હેતુત્વ વગેરે અનંતગુણો રહેલા છે અને તે પ્રત્યેકમાં અનંત અગુરુલઘુ પર્યાય હોય છે પણ તે અમૂર્ત હોવાથી ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય બનતી નથી, તેથી આ સૂત્રમાં ઉદાહરણરૂપે પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય ગ્રહણ કરી છે.

પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગવાચી શબ્દો :-

૨૫ તં પુણ ણામં તિવિહં, ઇત્થી પુરિસં ણપુંસગં ચેવ ।

एएसिं तिण्हं पि य, अंतम्मि परूवणं वोच्छं ॥ ૧૮ ॥

तत्थ पुरिसस्स अंता आ, ई ऊ ओ य होंति चत्तारि ।

ते चेव इत्थियाए हवंति, ओकारपरिहीणा ॥ ૧૯ ॥

અં તિ ય, ઇં તિ ય, ડં તિ ય, અંતા ડ ણપુંસગસ્સ બોદ્ધવ્વા ।
 એસિં તિણ્હં પિ ય, વોચ્છામિ ણિદંસણે એત્તો ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ :-એસિં = આ, તિણ્હં પિ = ત્રણેનો (બોધ) પણ, અંતમ્મિ = અંતિમ અક્ષરની, પરુવણં = પ્રરૂપણા દ્વારા, વોચ્છં = કહેવાય છે, કહીશ.

તત્થ = તેમાં, પુરિસસ્સ = પુરુષ નામના, પુરુષવાચી શબ્દના, અંતા = અંતમાં, આ, ઈ, ઊ, ઓ = આ, ઈ, ઊ, ઓ, હોંતિ = હોય છે, ચત્તારિ = ચાર, તે ચેવ = તે જ, ઇત્થિયાએ = સ્ત્રીનામમાં, હવંતિ = હોય છે, ઓકાર પરિહીણા = ઓકારને છોડીને.

અં તિ ય = અં, ઇં તિ ય = ઈ, ડં તિ ય = ડ, અંતા = અંતમાં હોય તે, ણપુંસગસ્સ = નપુંસક નામ વાળા, બોદ્ધવ્વા = જાણવા, એસિં = આ, તિણ્હં = ત્રણેના, વોચ્છામિ = કહીશ, ણિદંસણે = ઉદાહરણ, એ તો = આ પછી.

ભાવાર્થ :- ત્રિનામના પ્રકારાન્તરે ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સ્ત્રીનામ, (૨) પુરુષનામ અને (૩) નપુંસક નામ. આ ત્રણે પ્રકારના નામનો બોધ અંતિમ અક્ષર ઉપરથી થાય છે. ॥૧૮॥

પુરુષ નામના અંતે આ, ઈ, ઊ, ઓ, આ ચારમાંથી કોઈ એક વર્ણ હોય છે તથા સ્ત્રી નામનો અંતમાં 'ઓ' છોડીને શેષ આ, ઈ, ઊ વર્ણ હોય છે. ॥૧૯॥

જે શબ્દોના અંતમાં અં, ઈ, ડ વર્ણ હોય તે નપુંસક લિંગવાળા જાણવા. (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં) હવે તેના ઉદાહરણ કહે છે. ॥૨૦॥

૨૬ આકારંતો રાયા, ઈકારંતો ગિરી ય સિહરી ય ।
 ઊકારંતો વિણ્હૂ, ડુમો ઓઅંતાઓ પુરિસાણં ॥૨૧॥

આકારંતા માલા, ઈકારંતા સિરી ય લચ્છી ય ।
 ઊકારંતા જંબૂ, વહૂ ય અંતા ડ ઇત્થીણં ॥૨૨॥

અંકારંતં ધણ્ણં, ઇંકારંતં ણપુંસકં અચ્છિં ।
 ડંકારંતં પીલું મહું ચ અંતા ણપુંસાણં ॥૨૩॥ સે તં તિણામે ।

શબ્દાર્થ :-અકારંતં = અકારાન્ત(નપુંસકનામનું પ્રાકૃત પદરૂપે ઉદાહરણ), ધણ્ણં = ધાન્ય, ઇકારંતં = ઈકારાન્ત, ણપુંસકં = નપુંસકનામનું, અચ્છિં = અક્ષિ, ડકારંતં = ડકારાન્ત, પીલું = પીલુ, મહું = મધુ, અંતા = આ અંતવાળા(ઈ વગેરે અંતવાળા), ણપુંસાણં = નપુંસકના (ઉદાહરણ છે.)

ભાવાર્થ :- આકારાન્ત પુરુષનામનું-રાયા(રાજા), ઈકારાન્તનું-ગિરિ, સિહરી (શિખરી), ડકારાન્તનું-

વિણ્ડૂ(વિષ્ણુ) અને ઓકારાન્તનું-દ્વમો(દ્વમો-વૃક્ષ) ઉદાહરણ છે. ૧૨૧૧

સ્ત્રીનામમાં આકારાન્ત-માલા, ઈકારાન્ત-શ્રી, લક્ષ્મી અને ઊકારાન્ત-જંબૂ, વધૂ આદિ ઉદાહરણ રૂપ છે. ૧૨૨૧

ધત્રં (ધાન્ય) તે પ્રાકૃતપદ અકારાન્તનું; અચ્છિં(અક્ષિ) તે ઈકારાન્તનું; પીલું, મહું(મધુ) તે ઉકારાન્ત નપુંસક નામના ઉદાહરણ જાણવા. ૧૨૩૧

વિવેચન :-

દ્રવ્યાદિ સંબંધી નામો સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગવાચી હોય છે. તે નામોના અંતિમ અક્ષરના આધારે તે નામ પુંલિંગ વાચી છે કે સ્ત્રીલિંગવાચી છે કે નપુંસકલિંગવાચી છે, તે નક્કી થાય છે.

ત્રણે નામ ગાથામાં ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કર્યા છે. અહીં પ્રાકૃત ભાષાનુસાર ત્રણે લિંગનું કથન છે. જેમકે ધાન્ય ગુજરાતી ભાષા પ્રમાણે તે અકારાન્ત નપુંસકલિંગવાચી છે, પણ પ્રાકૃતમાં 'ધત્ર' પદ થાય છે અને તે અકારાન્ત નપુંસકલિંગવાચી ગણાય છે.

અહીં વ્યાકરણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ લિંગાનુસાર ત્રિનામનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ચારનામ

શબ્દોમાં અક્ષરનો આગમ, લોપ વગેરે :-

૨૭ સે કિં તં ચડણામે ? ચડણામે ચડવ્વિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- આગમેળં, લોવેળં, પયઈં, વિગારેળં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચતુર્નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચતુર્નામના ચાર પ્રકાર છે. (૧) આગમનિષ્પન્ન નામ, (૨) લોપનિષ્પન્ન નામ, (૩) પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામ અને (૪) વિકાર નિષ્પન્ન નામ.

૨૮ સે કિં તં આગમેળં ? આગમેળં- પચ્ચાનિ પયાંસિ કુણ્ડાનિ [પોમ્માઈં, પયાઈં, કુંડાઈં] । સે તં આગમેળં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આગમ નિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે- પચ્ચાનિ, પયાંસિ, કુંડાનિ વગેરે આગમ નિષ્પન્ન નામ છે.

૨૯ સે કિં તં લોવેણ ? લોવેણં- તે અત્ર તેઽત્ર, પટો અત્ર પટોઽત્ર, ઘટો અત્ર ઘટોઽત્ર, રથો અત્ર રથોઽત્ર [તે અત્થ તેઽત્થ, પટો અત્થ પટોઽત્થ, ઘટો અત્થ ઘટોઽત્થ, રહો અત્થ રહોઽત્થ] સે તં લોવેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોપ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- લોપનિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે- તે+અત્ર=તેઽત્ર, પટ+અત્ર = પટોઽત્ર, ઘટ+અત્ર = ઘટોઽત્ર, રથ+અત્ર = રથોઽત્ર વગેરે લોપ નિષ્પન્ન નામ છે.

૩૦ સે કિં તં પગઈએ ? પગઈએ- અગ્ની એતૌ, પટૂ ઈમૌ, શાલે એતે, માલે ઈમે । સે તં પગઈએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે- અગ્નિ એતૌ, પટૂ ઈમૌ, શાલે એતે, માલા ઈમે વગેરે આ પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

૩૧ સે કિં તં વિકારેણં ? વિકારેણં- દણ્ડસ્ય અગ્રં દણ્ડાગ્રં, સા આગતા સાઽઽગતા, દધિ ઇદં દધીદમ્ ણદી ઈહતે ણદીહતે, મધુ ઉદકં મધૂદકમ્, બહુ ઋહતે બહૂહતે [દંડસ્ય+અગ્રં = દંડાગ્રં, સા+આગયા = સાઽઽગયા, દહિ+ઈણં = દહીણં, ણઈ+ઈહ = ણઈહ, મધુ+ ઉદકં = મધૂદકં, વધુ+ઋહ = વધૂહ] । સે તં વિકાર- રેણં । સે તં ચઠનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિકાર નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વિકાર નિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે- દંડસ્ય+અગ્રમ્ = દંડાગ્રમ્ = સા+આગતા = સાઽઽગતા, દધિ+ઈદં = દધીદં, નદી+ઈહતે = નદીહતે, મધુ+ઉદકં = મધૂદકં, બહુ+ઋહતે = બહૂહતે વગેરે વિકાર નિષ્પન્ન નામ છે.

વિવેચન :-

આ પાંચ સૂત્રો દ્વારા વ્યાકરણશાસ્ત્ર તથા શબ્દશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ નિષ્પન્ન થતાં ચાર નામનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. તે ચારનામના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) આગમનિષ્પન્ન નામ :- આગમ એટલે આવવું-પ્રાપ્ત થવું. કોઈ અક્ષર ઉમેરવાથી જે શબ્દ બને તે આગમ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. પદ્માનિમાં 'અન' નો આગમ થવાથી, પયાંસિ માં અનુસ્વારનો આગમ

થવાથી, આ શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે માટે તે નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

(૨) **લોપનિષ્પન્ન નામ :-** વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કોઈ વર્ણ, અક્ષરનો લોપ થવાથી જે શબ્દ બને તે લોપનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. તે+અત્ર અહીં સંધિના નિયમાનુસાર 'અ' નો લોપ થાય છે અને શબ્દ બને છે તેડત્ર । તે લોપનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

(૩) **પ્રકૃતિનિષ્પન્ન નામ :-** વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ઘણીવાર બે સ્વર, વર્ણો પાસે આવવા છતાં સંધિ થતી નથી. જે પ્રયોગ જે સ્વરૂપે હોય તેમ જ રહે તો તેને પ્રકૃતિભાવ કહેવાય છે. જે શબ્દ પ્રયોગમાં પ્રકૃતિભાવ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર (પરિવર્તન) ન થાય પણ તે પ્રયોગ મૂળરૂપમાં જ રહે, તો તે પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. જેમ કે અગ્નિ-એતૌ = અહીં બે સ્વર પાસે આવ્યા છે પણ વ્યાકરણમાં તેને માટે દ્વિવચનમાં પ્રકૃતિ ભાવનું વિધાન છે માટે સંધિ ન થતા 'અગ્ની એતૌ' શબ્દ જ રહે છે. અગ્ની એતૌ, ણઇ ઇમૌ આ નામ પ્રકૃતિનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

(૪) **વિકારનિષ્પન્ન નામ :-** વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કોઈ વર્ણ, અક્ષર વર્ણાન્તર, બીજા અક્ષરરૂપે, પરિવર્તન પામે તો તે વિકાર કહેવાય છે. આવા વિકારથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે વિકારનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. એક વર્ણના સ્થાને બીજાવર્ણનો પ્રયોગ જે શબ્દમાં કરવામાં આવે તે વિકારનિષ્પન્ન નામ કહેવાય. દણ્ડસ્ય+અગ્રં = બંને 'અ'ની જગ્યાએ 'આ' પ્રયોગ થાય છે. (સમાસ થવાથી 'સ્ય' નો લોપ થઈ જવાથી) દણ્ડ+અગ્ર = દણ્ડાગ્ર. આ વિકાર નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

શબ્દ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈપણ શબ્દ પ્રકૃતિ, વિકાર, લોપ કે આગમ આ ચારમાંથી કોઈ એક દ્વારા નિષ્પન્ન થાય છે. ઢિત્થ-ઢવિત્થ જેવા અવ્યુત્પન્ન નામ પણ શકટાયનના મતે વ્યુત્પન્ન છે અને આ ચાર નામમાંથી કોઈ એકમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં સંસ્કૃત શબ્દો છે. તે શબ્દો પરંપરાથી માન્ય છે છતાં અર્ધમાગધી શબ્દો કૌંસમાં આપ્યા છે.

પંચનામ

સર્વ શબ્દોનો પાંચ નામમાં સંગ્રહ :-

૩૨ સે કિં તં પંચનામે ?

પંચનામે પંચવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- નામિકં, નૈપાતિકં, આખ્યાતિકં, ઔપસર્ગિકં, મિશ્રં ચ । અશ્વ ઇતિ નામિકમ્, ખલ્વિતિ નૈપાતિકમ્, ધાવતીત્યા-ખ્યાતિકમ્, પરિ ઇત્યૌપસર્ગિકમ્, સંયત ઇતિ મિશ્રમ્ [ળામિયં ણેવાઇયં અક્ખાઇયં ઓવસર્ગિયં મિસ્સં । 'આસ' ત્તિ ણામિયં, 'ખલુ' ત્તિ ણેવાઇયં, 'ધાવઈ' ત્તિ અક્ખાઇયં, 'પરિ' ત્તિ ઓવસર્ગિયં 'સંજય' ત્તિ મિસ્સં] । સે તં પંચનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પંચનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પંચ નામ પાંચ પ્રકારે છે, જેમ કે— નામિક, નૈપાતિક, આખ્યાતિક, ઔપસર્ગિક અને મિશ્ર. 'અશ્વ'એ નામિક નામનું, 'ખલુ'એ નૈપાતિકનામનું, 'ધાવતિ' એ આખ્યાતિક નામનું, 'પરિ' ઔપસર્ગિક નામનું અને 'સંયત'એ મિશ્રનામનું ઉદાહરણ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પાંચનામના પાંચ પ્રકારનો નિર્દેશ છે. નામિક વગેરે પાંચનામમાં સમસ્ત શબ્દોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે.

(૧) **નામિકનામ :-** સમસ્ત શબ્દો કોઈને કોઈ વસ્તુના વાચક હોય છે. વસ્તુવાચક શબ્દ નામિક નામ કહેવાય છે. જેમકે 'અશ્વ' શબ્દ પ્રાણી વિશેષને સૂચવે છે.

(૨) **નૈપાતિકનામ :-** વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કેટલાક શબ્દોને 'નિપાત' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. તે નૈપાતિક નામ કહેવાય. જેમ કે 'ખલુ' શબ્દનો 'નિપાત'ની સૂચિમાં પાઠ છે.

(૩) **આખ્યાતિકનામ :-** ક્રિયાપદ—ક્રિયા સૂચક શબ્દ આખ્યાતિક કહેવાય છે. 'ધાવ' શબ્દ દોડવારૂપ ક્રિયાને સૂચવે છે માટે તે આખ્યાતિક નામ છે.

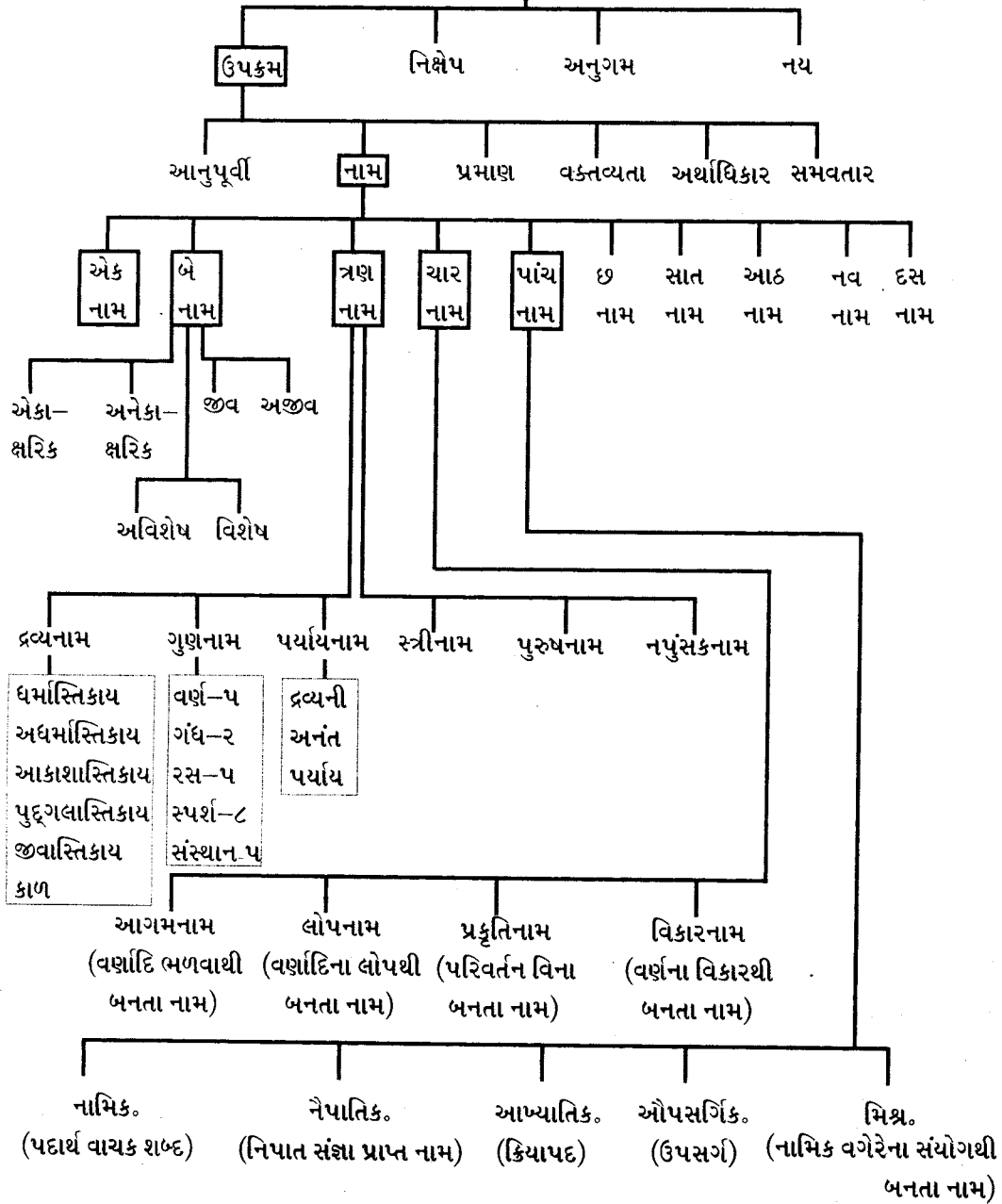
(૪) **ઔપસર્ગિકનામ :-** વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પરિ, અપ્, પ્ર, સમ વગેરે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. તે શબ્દની આગળ લાગે છે અને નૂતન શબ્દ બને છે. જેમકે પરિગ્રહ, પરિવર્તન તે ઔપસર્ગિક નામ છે.

(૫) **મિશ્રનામ :-** નામિક—ઔપસર્ગિક વગેરે ઉપરોક્ત ચારમાંથી બે, ત્રણ આદિ શબ્દ સાથે જોડાવાથી જે નામ બને તે મિશ્રનામ કહેવાય છે. જેમકે 'સંયત' શબ્દ સમ ઉપસર્ગ અને યત્ ધાતુના સંયોગથી બન્યો છે અર્થાત્ ઔપસર્ગિક અને આખ્યાતિક બેના મિશ્રણથી સંયત શબ્દ બન્યો છે.

ચાર નામ અને પાંચ નામમાં વ્યાકરણનો વિષય હોવાથી મૂલપાઠમાં ઉદાહરણરૂપ શબ્દો સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે આ અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં અનેક સ્થળે માત્ર ઉદાહરણરૂપે સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ છે.

॥ પ્રકરણ-૧૦ સંપૂર્ણ ॥

ઉપક્રમનો બીજો ભેદ-નામ
એક થી પાંચ નામ
અનુયોગ દ્વારા

અગિયારમું પ્રકરણ

છ નામ - છ ભાવ

જીવના છ ભાવોનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં છળામે ? છળામે છલ્લિહે ભાવે પળ્ણત્તે, તં જહા- ઉદ્દાઁ ઉવસમિઁ ખલ્લુઁ ઁલ્લોવસમિઁ પારિણામિઁ સળ્ણિવાલ્લુઁ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- છ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- છ નામમાં છ પ્રકારના ભાવ કલ્લા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણામિક (૬) સાન્નિપાતિક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં છ નામમાં છ ભાવના નામોનો ઉલ્લેખ છે. નામ અને નામના અર્થમાં અભેદ માની નામના આ પ્રકરણમાં છ ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સૂત્રમાં આપેલ ઉદ્દાઁ વગેરે પદથી ઔદાયિકભાવ, આ રીતે સમગ્ર પદનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

(૧) ઔદયિક ભાવ :- જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો વિપાક-ફળનો અનુભવ કરાવે તે ઉદય કહેવાય છે. કર્મોના ઉદયથી જે ભાવ (પર્યાય) ઉત્પન્ન થાય તે ઔદયિકભાવ.

(૨) ઔપશમિક ભાવ :- ભારેલો અગ્નિ જેમ ઉપરથી શાંત દેખાય પણ અંદર અગ્નિ વિદ્યમાન હોય. તેમ જે કર્મો સત્તામાં પડ્યા છે, જેનો ઉદય અટકાવી દેવામાં આવ્યો છે, તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે, કર્મના ઉપશમથી જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય તે ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે.

(૩) ક્ષાયિક ભાવ :- કર્મનો આત્યંતિક નાશ થાય, સંપૂર્ણપણે નાશ થાય તેને ક્ષય કહેવામાં આવે છે. કર્મનો ક્ષય થવાથી જે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષાયિકભાવ કહેવાય છે.

(૪) ક્ષાયોપશમિક ભાવ :- કર્મોનો ઉદયભાવી ક્ષય, સદવસ્થારૂપ ઉપશમ અને દેશઘાતિ પ્રકૃતિનો ઉદય ચાલુ હોય તો તેને ક્ષાયોપશમ કહેવામાં આવે છે. કર્મો પોતાની પૂર્ણશક્તિ સાથે ઉદયમાં ન આવે પણ ક્ષીણ શક્તિવાળા બની ઉદયમાં આવે અને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશેલા મંદરસવાળા કર્મોનો નાશ થઈ જાય

તેને ઉદયભાવી ક્ષય કહેવામાં આવે છે. ઉદયમાં નહીં આવેલા સત્તાગત સર્વઘાતિ કર્મો ઉદયમાં ન આવે તેવા બનાવી દેવા, તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ઉદયમાં નહીં આવેલા સર્વઘાતિ કર્મોનો ઉપશમ અને દેશઘાતિ કર્મોનો ઉદય ચાલુ હોય તેને ક્ષયોપશમ કહેવામાં આવે છે. દેશઘાતિ કર્મોની શક્તિ મંદ હોવાથી તે ઉદય જીવના ગુણોની ઘાત કરી શકતો નથી. દેશઘાતિ કર્મો ગુણને આવરિત કરતા નથી. કર્મના ક્ષયોપશમથી જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય તે ક્ષયોપશમિકભાવ કહેવાય છે.

(૫) પારિણામિક ભાવ :- દ્રવ્ય કે વસ્તુનું પરિણમન થાય તે પરિણામ. તે પરિણામથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે પારિણામિકભાવ અથવા દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં જ પરિણત થાય તે પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે અથવા કર્મના ઉદય, ઉપશમાદિની અપેક્ષા વિના દ્રવ્યમાં જ સહજ પરિણમન થાય તેને પારિણામિક ભાવ કહે છે.

(૬) સાન્નિપાતિક ભાવ :- પાંચ ભાવોમાંથી બે-ત્રણ, ચાર વગેરે ભાવો ભેગા મળે તો તે સન્નિપાત કહેવાય છે અને સન્નિપાતથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે સાન્નિપાતિક ભાવ કહેવાય છે.

ઔદયિક ભાવ :-

૨ સે કિં તં ઉદઈએ ? ઉદઈએ દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ઉદએ ય, ઉદયણિપ્પળ્ણે ।

સે કિં તં ઉદએ ? ઉદએ અટ્ટુહં કમ્મપગડીણં ઉદએણં । સે તં ઉદએ ।

સે કિં તં ઉદયણિપ્પળ્ણે ? ઉદયણિપ્પળ્ણે દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- જીવોદયણિપ્પળ્ણે ય, અજીવોદયણિપ્પળ્ણે ય ।

સે કિં તં જીવોદયણિપ્પળ્ણે ? જીવોદયણિપ્પળ્ણે અળેગવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા ણેરઈએ તિરિક્ખજોણિએ મળુસ્સે દેવે, પુઢવિકાઈએ જાવ વળસ્સઈકાઈએ, તસકાઈએ, કોહકસાયી જાવ લોહકસાયી, ઇત્થીવેયએ પુરિસવેયએ ણપુંસગવેયએ, કળ્હલેસે જાવ સુક્કલેસે, મિચ્છાદિટ્ટી, અવિરએ, અળ્ણાણી, આહારએ, છુમત્થે, સજોગી, સંસારત્થે, અસિદ્ધે । સે તં જીવોદયણિપ્પળ્ણે ।

સે કિં તં અજીવોદયણિપ્પળ્ણે ? અજીવોદયણિપ્પળ્ણે ચોહ્સવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ઓરાલિયં વા સરીરં, ઓરાલિયસરીરપયોગપરિણામિયં વા દવ્વં, વેઝવ્વિયં વા સરીરં, વેઝવ્વિયસરીરપયોગપરિણામિયં વા દવ્વં, એવં આહારગં સરીરં, તેયગં સરીરં, કમ્મગં સરીરં ચ ધાણિયવ્વં, પયોગપરિણામિએ વળ્ણે ગંધે રસે ફાસે । સે તં અજીવોદયણિપ્પળ્ણે । સે તં ઉદયણિપ્પળ્ણે । સે તં ઉદઈએ ।

શબ્દાર્થ:-ઉદઈએ = ઔદયિકભાવ, કર્મોનોઉદય, ઉદએ = ઔદયિક, ઉદયણિપ્પળ્ણે = ઉદયનિષ્પન્ન

ઉદયથી થનાર ભાવ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઔદયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— ઉદય અને ઉદયનિષ્પત્ત,

પ્રશ્ન— ઉદય—ઔદયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મનો ઉદય તે ઉદય ઔદાયિકભાવ છે.

પ્રશ્ન— ઉદયનિષ્પત્ત ઔદયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉદય નિષ્પત્ત ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જીવઉદય નિષ્પત્ત અને અજીવ ઉદયનિષ્પત્ત.

પ્રશ્ન— જીવ ઉદયનિષ્પત્ત ઔદયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જીવ ઉદયનિષ્પત્ત ઔદયિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— નૈરયિક, તિર્યચ— યોનિક, મનુષ્ય, દેવ, પૃથ્વીકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધી, ત્રસકાયિક, ક્રોધ કષાયીથી લોભકષાયી સુધી, સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસકવેદી, કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી, કાપોતલેશ્યી, તેજોલેશ્યી, પદ્મલેશ્યી, શુક્લલેશ્યી, મિથ્યાદષ્ટિ, અવિરત, અજ્ઞાની, આહારક, છદ્મસ્થ, સયોગી, સંસારસ્થ, અસિદ્ધ.

પ્રશ્ન— અજીવ ઉદયનિષ્પત્ત ઔદયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અજીવ ઉદયનિષ્પત્ત ઔદયિકભાવના ચૌદ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે— (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) ઔદારિક શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૩) વૈક્રિયશરીર, (૪) વૈક્રિય શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૫) આહારક શરીર, (૬) આહારક શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૭) તેજસ શરીર, (૮) તેજસ શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૯) કાર્મણ શરીર, (૧૦) કાર્મણ શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય. (૧૧) પાંચે શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્યના વર્ણ, (૧૨) ગંધ, (૧૩) રસ (૧૪) સ્પર્શ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ઔદયિકભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મનો ઉદય અને ઉદયથી પ્રાપ્ત થનારા ભાવ—પર્યાયો—અવસ્થાઓને ઔદયિકભાવ કહેવામાં આવે છે. કર્મોદય અને તે કર્મોદયથી ઉત્પન્ન થતી પર્યાયો વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય—કારણ ભાવ રહેલો છે. કર્મોના ઉદયથી તે તે પર્યાયો—અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માટે કર્મોદય કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. તે તે અવસ્થાઓ થાય ત્યારે વિપાકોન્મુખી (ઉદય સન્મુખ થયેલા) અન્ય કર્મોનો ઉદય થાય છે. તેથી પર્યાય કારણ બને છે અને કર્મોદય કાર્ય બને છે. ઉદય નિષ્પત્ત કારણભૂત કર્મોદયથી જે અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઔદયિકભાવ કહેવાય છે.

ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે. ઉદય અને ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ. ઉદયમાં માત્ર સામાન્ય કથન છે કે આઠ કર્મના ઉદયથી જે ભાવ-પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તે ઉદય ભાવ છે અને જુદાજુદા કર્મના ઉદયથી જીવને શું-શું પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશેષ કથન ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ છે.

ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે. (૧) જીવ ઉદયનિષ્પન્ન (૨) અજીવ ઉદયનિષ્પન્ન.

(૧) જીવ ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ :-

કર્મના ઉદયથી થતી જે અવસ્થાઓ જીવને સાક્ષાત્ પ્રભાવિત કરે અર્થાત્ અન્ય કોઈ માધ્યમ વિના જીવને સીધા જે કર્મ ફળનો અનુભવ થાય તે જીવ નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ કહેવાય છે. જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં ચારગતિ, છ કાય, ત્રણવેદ વગેરેની ગણના કરી છે. તેમાં પ્રાયઃ જીવવિપાકી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થયો છે. કયા કર્મના ઉદયે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ચાર્ટ આ પ્રમાણે છે.

જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ	કયા કર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત થાય છે ?
ચાર ગતિ	ગતિનામ કર્મના ઉદયે.
છ કાય	સ્થાવર નામકર્મ અને ત્રસનામકર્મના ઉદયે.
ચાર કષાય	કષાય ચારિત્ર મોહનીયકર્મના ઉદયે.
ત્રણ વેદ	વેદ નોકષાય ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયે.
છ લેશ્યા	કષાય મોહનીય અને શરીરનામ કર્મના ઉદયે.
મિથ્યાદષ્ટિ	મિથ્યાત્વ દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદયે.
અવિરત	અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયે.
અજ્ઞાન	જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયે.
આહારક	શરીર નામકર્મ ઉદયે.
છન્નસ્થ	ચાર ઘાતિ કર્મના ઉદયે.
સયોગી	શરીર નામકર્મના ઉદયે.
સંસારીપણું	આઠ કર્મના ઉદયે.
અસિદ્ધત્વ	આઠ કર્મના ઉદયે.

લેશ્યા કોઈ કર્મના ઉદયના સીધા પરિપાકરૂપે નથી પરંતુ કષાયથી અનુરંજિત યોગની પ્રવૃત્તિને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે અને યોગએ શરીરનામકર્મના ઉદયનું ફળ છે, તેથી તેની જીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવમાં ગણના કરી છે. તે જ રીતે આહારકત્વ પણ કોઈ કર્મના સીધા પરિપાક રૂપે નથી પરંતુ શરીર અને પર્યાપ્તિ યોગ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણને આહાર કહેવામાં આવે છે. કાયયોગ દ્વારા જ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે અને યોગ તે શરીર નામકર્મના ફળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે માટે આહારકપણાને જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવમાં ગ્રહણ કરેલ છે. સૂત્રમાં જીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં ગતિ વગેરે થોડા નામોનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નિદ્રા, નિદ્રા-નિદ્રા વગેરે જે પ્રકૃતિઓ જીવના સ્વાભાવિક ગુણોની ઘાત

કરનાર છે તે સર્વના ઉદયે જીવને જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ ઔદયિક ભાવરૂપ જ છે.

(૨) અજીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ :- જે ભાવ-પર્યાય શરીરના માધ્યમથી કે અજીવના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે, તે અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ કહેવાય છે. નારકત્વ આદિની જેમ ઔદારિક શરીર પણ જીવને જ હોય છે પરંતુ ઔદારિક શરીર નામકર્મનો વિપાક મુખ્યત્વે શરીરરૂપ પરિણત પુદ્ગલોના માધ્યમથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પુદ્ગલવિપાકી પ્રકૃતિઓના ઉદયને અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં ગણના કરી છે.

અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં પાંચ શરીર તથા તે શરીરના વ્યાપારથી ગ્રહણ કરાતા અને તે તે રૂપે પરિણમિત થતા દ્રવ્યોનું પણ ગ્રહણ કરેલ છે. જેમકે ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ, મન યોગ્ય પુદ્ગલો શરીર દ્વારા જ ગ્રહણ કરાય છે. તે સર્વ પર્યાયોને અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. પાંચ શરીર અને પાંચે શરીરના પ્રયોગ-વ્યાપારથી ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય, એમ દસ ભેદ અને પાંચે શરીર દ્વારા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પરિણમિત કરાય છે. તેનો સમાવેશ તેમાં કરતાં અજીવોદય-નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવના ચૌદ ભેદ જાણવા જોઈએ.

ઔપશમિકભાવ :-

૩ સે કિં તં ઉવસમિએ ? ઉવસમિએ દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- ઉવસમે ય, ઉવસમણિપ્ફળ્ણે ય, ।

સે કિં તં ઉવસમે ? ઉવસમે મોહણિજ્જસ્સ કમ્મસ્સ ઉવસમેળં । સે તં ઉવસમે ।

સે કિં તં ઉવસમણિપ્ફળ્ણે ? ઉવસમણિપ્ફળ્ણે અણેગવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- ઉવસંતકોહે જાવ ઉવસંતલોભે, ઉવસંતપેજ્જે, ઉવસંતદોસે, ઉવસંત દંસણ મોહણિજ્જે, ઉવસંતચરિત્તમોહણિજ્જે, ઉવસંતમોહણિજ્જે, ઉવસમિયા સમ્મત્તલહ્હી, ઉવસમિયા ચરિત્તલહ્હી, ઉવસંતકસાયહ્હુમત્થવીયરાગે । સે તં ઉવસમણિપ્ફળ્ણે । સે તં ઉવસમિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔપશમિક ભાવ બે પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઉપશમ (૨) ઉપશમનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન- ઉપશમ-ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- મોહનીય કર્મના ઉપશમથી જે ભાવ થાય તે ઉપશમ-ઔપશમિક ભાવ છે.

પ્રશ્ન- ઉપશમનિષ્પન્ન ઔપશમિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપશમનિષ્પન્ન ઔપશમિકભાવના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઉપશાંત કોઠાદિ ચાર કષાય, ઉપશાંત રાગ, ઉપશાંત દ્વેષ, ઉપશાંત દર્શન મોહનીય, ઉપશાંત ચારિત્ર મોહનીય, ઉપશાંત મોહનીય, ઔપશમિક સમ્યક્ત્વલબ્ધિ, ઔપશમિક ચારિત્ર લબ્ધિ, ઉપશાંત કષાય છદ્મસ્થ વીતરાગ. આ સર્વ ઉપશાંત નિષ્પન્ન ઔપશમિક ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આઠ કર્મોમાંથી માત્ર મોહનીય કર્મને જ ઉપશાંત કરી શકાય. ફટકડી નાંખવાથી જેમ પાણીમાં રહેલ ડોળ નીચે બેસી જાય છે અને પાણી નિર્મળ દેખાય છે, તેમ મોહનીય કર્મને અંતર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમાં ન આવે તેવું બનાવી શકાય છે. તે સમયે સત્તામાં તો કર્મ રહેલા હોય છે. કર્મની આવી ઉપશમ અવસ્થા અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત જ રહે છે.

મોહનીય કર્મના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય. આ બંને પ્રકૃતિના ઉપશમથી જીવને ક્રમશઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વલબ્ધિ અને ઔપશમિકચારિત્રલબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. દર્શન મોહનીયના ત્રણ પ્રભેદ અને ચારિત્ર મોહનીયમાં કષાય ચારિત્ર મોહનીયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના સોળ તથા નોકષાય ચારિત્ર મોહનીયના નવ પ્રભેદ કુલ ૨૫ ભેદ ચારિત્ર મોહનીયના છે. સૂત્રગત ઔપશમિક નિષ્પન્નના અનેક ભેદ, દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયની પ્રકૃતિઓના ઉપશમની અપેક્ષાએ સમજવા.

અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાં મોહનીયકર્મ સંપૂર્ણ ઉપશાંત થઈ જાય છે. મોહનીય કર્મની એક પણ પ્રકૃતિ ઉદયમાં ન રહેવાના કારણે જીવ વીતરાગતાનો અનુભવ કરે છે. શેષ ઘાતિ કર્મો ઉદયમાં હોવાથી છદ્મસ્થ કહેવાય છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનકની આ પ્રકારની સ્થિતિવાળા જીવને 'ઉપશાંત કષાય છદ્મસ્થ વીતરાગ' કહેવાય છે.

ક્ષાયિકભાવ :-

૪ સે કિં તં ચ્ચઈ ? ચ્ચઈ દુવિહે પ્ણત્તે, તં જહા- ચ્ચ ય, ચ્ચયણિપ્ફણ્ણે ય।
 સે કિં તં ચ્ચઈ ? ચ્ચઈ અદ્વુહં કમ્મપગ્ગીણં ચ્ચઈણં । સે તં ચ્ચઈ ।
 સે કિં તં ચ્ચયણિપ્ફણ્ણે ?

ચ્ચયણિપ્ફણ્ણે અણેગવિહે પ્ણત્તે, તં જહા- ઉપ્પણ્ણણાણદંસણધરે-અરહા
 જિણે કેવલી, ચ્ચીણઆભિણિબોહિયણાણાવરણે ચ્ચીણસુયણાણાવરણે
 ચ્ચીણઓહિણા- ણાવરણે ચ્ચીણમણપજ્જવણાણાવરણે ચ્ચીણકેવલણાણાવરણે
 અણાવરણે ણિરાવરણે ચ્ચીણાવરણે ણાણાવરણિજ્જ કમ્મવિપ્પમુક્કે ॥ ૧ ॥

કેવલદંસી સવ્વદંસી ળીણણિદ્દે ળીણણિદ્દાણિદ્દે ળીણપયલે ળીણપયલાપયલે ળીણથીણગિદ્દે ળીણચક્કુદંસણાવરણે ળીણઅચક્કુદંસણાવરણે ળીણઓહિદંસણા-વરણે ળીણકેવલદંસણાવરણે અણાવરણે ણિરાવરણે ળીણાવરણે દરિસણાવરણિજ્જ-કમ્મવિપ્પમુક્કે ॥૨॥

ળીણસાયવેયણિજ્જે ળીણઅસાયવેયણિજ્જે અવેયણે ણિવ્વેયણે ળીણવેયણે સુખાઽસુખવેયણિજ્જકમ્મવિપ્પમુક્કે ॥૩॥

ળીણકોહે જાવ ળીણલોભે ળીણપેજ્જે ળીણદોસે ળીણદંસણમોહણિજ્જે ળીણચરિત્તમોહણિજ્જે અમોહે ણિમ્મોહે ળીણમોહે મોહણિજ્જકમ્મવિપ્પમુક્કે ॥૪॥

ળીણણેરહ્યાઽઁ ળીણતિરિક્કજોણિયાઽઁ ળીણમણુસ્સાઽઁ ળીણદેવાઽઁ અણાઽઁ ણિરાઽઁ ળીણાઽઁ આઽઁકમ્મવિપ્પમુક્કે ॥૫॥

ગતિજાતિસરીરંગોવંગ-બંધણ-સંઘાત-સંઘયણ-અણેગબોંદિવિંદસંઘાય-વિપ્પ-મુક્કે, ળીણસુખણામે ળીણાસુખણામે અણામે ણિણ્ણામે ળીણણામે સુખાઽસુખ-ણામકમ્મવિપ્પમુક્કે ॥૬॥

ળીણઽચ્ચાગોઁ, ળીણણીયાગોઁ અગોઁ નિગ્ગોઁ ળીણગોઁ સુખાઽસુખગોત્તકમ્મ વિપ્પમુક્કે ॥૭॥

ળીણદાણંતરાઁ ળીણલાભંતરાઁ ળીણભોગંતરાઁ ળીણુવભોગંતરાઁ ળીણવીરિયંત- રાઁ અણંતરાઁ નિરંતરાઁ ળીણંતરાઁ અંતરાઽઁકમ્મવિપ્પમુક્કે, સિદ્ધે બુદ્ધે મુત્તે પરિણિવ્વુઁ અંતગઢે સવ્વદુક્કખ્પ્પહીણે । સે તં ળયણિપ્પ્પણ્ણે । સે તં ળહ્ણ ॥૮॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષાયિકભાવના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- ક્ષય અને ક્ષયનિષ્પત્ત.

પ્રશ્ન- ક્ષય-ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી જે ભાવ થાય તે ક્ષય-ક્ષાયિક ભાવ કહેવાય છે. તે ક્ષાયિકભાવ છે.

પ્રશ્ન- ક્ષયનિષ્પત્ત ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષયનિષ્પત્ત ક્ષાયિકભાવના અનેક પ્રકાર પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઉત્પત્ત જ્ઞાન

દર્શનધર, અર્હત, જિન, કેવળી, ક્ષીણઆભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણશ્રુતજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણઅવધિ-જ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણમનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણકેવળજ્ઞાનાવરણ, અનાવરણ, નિરાવરણ, ક્ષીણાવરણ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૧॥

કેવળદર્શી, સર્વદર્શી, ક્ષીણનિદ્ર, ક્ષીણનિદ્રાનિદ્ર, ક્ષીણપ્રયલ, ક્ષીણપ્રયલાપ્રયલ, ક્ષીણસ્ત્યાનગૃહ, ક્ષીણચક્ષુદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅચક્ષુદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅવધિદર્શનાવરણ, ક્ષીણકેવળદર્શનાવરણ, અનાવરણ, નિરાવરણ, ક્ષીણાવરણ, દર્શનાવરણીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૨॥

ક્ષીણશાતાવેદનીય, ક્ષીણઅશાતાવેદનીય, અવેદન, નિર્વેદન, ક્ષીણવેદન, શુભાશુભવેદનીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૩॥

ક્ષીણક્રોધ યાવત્ ક્ષીણ લોભ, ક્ષીણરાગ, ક્ષીણદ્વેષ, ક્ષીણદર્શનમોહનીય, ક્ષીણચારિત્રમોહનીય, અમોહ, નિર્મોહ, ક્ષીણમોહ, મોહનીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૪॥

ક્ષીણનરકાયુષ્ક, ક્ષીણતિર્યચાયુષ્ક, ક્ષીણમનુષ્યાયુષ્ક, ક્ષીણદેવાયુષ્ક, અનાયુષ્ક, નિરાયુષ્ક, ક્ષીણાયુષ્ક, આયુકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૫॥

ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, બંધન, સંઘાત, સંહનન, અનેક શરીર વૃંદ સંઘાત વિપ્રમુક્ત, ક્ષીણ શુભનામ, ક્ષીણ અશુભનામ, અનામ, નિર્નામ, ક્ષીણનામ, શુભાશુભ નામકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૬॥

ક્ષીણઉચ્ચગોત્ર, ક્ષીણનીચગોત્ર, અગોત્ર, નિર્ગોત્ર, ક્ષીણગોત્ર, શુભાશુભ ગોત્રકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૭॥

ક્ષીણદાનાંતરાય, ક્ષીણલાભાંતરાય, ક્ષીણભોગાંતરાય, ક્ષીણઉપભોગાંતરાય, ક્ષીણવીર્યાંતરાય, અનન્તરાય, નિરન્તરાય, ક્ષીણાન્તરાય, અંતરાયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૮॥

સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિવૃત, અંતકૃત, સર્વદુઃખ પ્રહીણ. આ ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ જાણવું. આ રીતે ક્ષાયિક ભાવની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ક્ષાયિકભાવનું પ્રરૂપણ કર્યું છે. આઠે કર્મોનો, સર્વ ઉત્તર ભેદ સહિત સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થાય છે. ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવમાં જે નામ બતાવ્યા છે તે કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થાના નામ છે. આ બધા નામ ભાવનિક્ષેપરૂપ જ છે.

ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવમાં જે નામ બતાવ્યા છે તે બધા જ નિષ્કર્મા આત્માના ઘોતક છે. તેમાં પ્રથમ જે ઉત્પન્ન જ્ઞાન-દર્શનધારક, અર્હત, જિન, કેવળી વગેરે નામ બતાવ્યા છે તે ઘાતિકર્મ સર્વથા ક્ષય પામે ત્યારે આત્માને જે નામોથી સંબોધિત કરાય છે તે છે.

આઠે કર્મ અને તેની ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થયો છે. તે સૂચવવા પ્રત્યેક ઉત્તર પ્રકૃતિ સાથે 'ક્ષીણ' વિશેષણ લગાવી, ક્ષીણ આભિનિબોધિક જ્ઞાનાવરણ વગેરે પ્રયોગ કર્યા છે. પ્રત્યેક કર્મમાં ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય દર્શાવી (૧) અન્ કે અ ઉપસર્ગ, નિર્ ઉપસર્ગ અને ક્ષીણ વિશેષણ દ્વારા ત્રણ-ત્રણ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

અણાવરણે ગિરાવરણે ક્ષીણાવરણે :- જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણકર્મમાં 'અનાવરણ, નિરાવરણ તથા ક્ષીણાવરણ' અંતરાય કર્મમાં અનંતરાય, નિરંતરાય, ક્ષીણાંતરાય' આ ત્રણ શબ્દ પ્રયોગ છે. તેમાં વર્તમાનમાં આવરણ-અંતરાય નથી તે સૂચવવા અનાવરણ અને અનંતરાય પ્રયોગ છે. ભવિષ્યમાં તે કર્મની સંભાવના નથી તે સૂચવવા નિરાવરણ અને નિરંતરાય પ્રયોગ છે અને તે કર્મની સત્તા જ નથી તે સૂચવવા ક્ષીણાવરણ અને ક્ષીણાંતરાય પ્રયોગ છે.

અણાડ઼, ગિરાડ઼, ક્ષીણાડ઼ :- આયુષ્યમાં 'અન્' આદિ ઉપસર્ગ દ્વારા અનાયુષ્ક, નિરાયુષ્ક, ક્ષીણાયુષ્ક પ્રયોગ છે. અનાયુષ્ક અર્થાત્ આયુષ્યનો ક્ષય થઈ ગયો છે. તદ્ભવ આયુષ્યનો જ ક્ષય થયો છે, તેવો અર્થ કોઈ ન કરે તે માટે નિરાયુષ્ક કહ્યું અને ચૌદમાં ગુણસ્થાનકે કિંચિત્માત્ર આયુષ્ય શેષ હોય તેવી નિરાયુષ્કતા ગ્રહણ થઈ ન જાય માટે ક્ષીણાયુષ્ક કહ્યું. તે નિઃશેષ આયુ ક્ષયતાને સૂચવે છે.

અવેયણે, ગિવ્વેયણે અમોહે ગિમ્મોહે :- શેષ કર્મોમાં 'અ' અને નિર્ ઉપસર્ગ સહિત શબ્દ પ્રયોગ છે. જેમકે અવેદન, નિર્વેદન, ક્ષીણવેદન, અમોહ, નિર્મોહ, ક્ષીણમોહ વગેરે. તેમાં અવેદન અમોહ એટલે વેદનીય રહિત, મોહ રહિત તેવો અર્થ થાય છે. 'અ' ઉપસર્ગ નો 'અલ્પ' એવો અર્થ પણ થાય છે તેથી 'અલ્પવેદન' એવો અર્થ કોઈ ન કરે તે માટે નિર્વેદન, નિર્મોહ વગેરે કહ્યું અને આ નિર્વેદન, નિર્મોહ અવસ્થા કાલાન્તર સ્થાયી છે તે સૂચવવા ક્ષીણવેદન, ક્ષીણમોહ વગેરે પ્રયોગ કરેલ છે. આ રીતે સર્વ કર્મોમાં આ ત્રણે શબ્દો ભિન્નાર્થ ધોતક છે.

સિદ્ધે બુદ્ધે મુક્તે :- ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવના નામની ગણનાના અંતે આઠે કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન પદોની સાર્થકતા આ પ્રમાણે છે. સિદ્ધ-સમસ્ત પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયા તે સિદ્ધ, બુદ્ધ-બોધિસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લેવાથી બુદ્ધ અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ થઈ ગયા તે બુદ્ધ, મુક્ત-બાહ્ય આભ્યંતર બંધનથી મુક્ત થઈ જવાથી મુક્ત, પરિનિવૃત-સર્વપ્રકારે શીતલીભૂત થઈ જવાથી પરિનિવૃત, અંતકૃત-સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી અંતકૃત, સર્વ દુઃખ પ્રહીણ-શારીરિક, માનસિક સમસ્ત દુઃખોનો આત્યન્તિક ક્ષય થઈ જવાથી સર્વ દુઃખપ્રહીણ કહેવાય છે.

ક્ષાયોપશમિકભાવ :-

૫ સે કિં તં ખઓવસમિ઼ ? ખઓવસમિ઼ દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-
ખઓવસમે ય ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ય ।

સે કિં ખઓવસમે ? ખઓવસમે ચડ્ડહં ઘાઙ્કમ્માણં ખઓવસમેણં, તં જહા-
ગાણાવરણિજ્જસ્સ, ઢંસણાવરણિજ્જસ્સ, મોહણિજ્જસ્સ, અંતરાઙ્કયસ્સ । સે

તં ખઓવસમે ।

સે કિં તં ખઓવસમણિપ્ફણે ? ખઓવસમણિપ્ફણે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા ખઓવસમિયા આભિણિબોહિયણાણલહ્હી જાવ ખઓવસમિયા મણપજ્જવ-
ણાણલહ્હી, ખઓવસમિયા મહ્હઅણ્ણાણલહ્હી, ખઓવસમિયા સુયઅણ્ણાણલહ્હી,
ખઓવસમિયા વિભંગણાણલહ્હી, ખઓવસમિયા ચક્કહુદંસણલહ્હી, એવમચક્કહુ
દંસણલહ્હી, ઓહિદંસણલહ્હી, એવં સમ્મદંસણલહ્હી મિચ્છાદંસણલહ્હી સમ્મામિચ્છા-
દંસણલહ્હી, ખઓવસમિયા સામાઇયચરિત્તલહ્હી એવં છેદોવટ્ટાવણલહ્હી પરિહાર-
વિસુદ્ધિયલહ્હી સુહુમસંપરાઇયલહ્હી એવં ચરિત્તાચરિત્તલહ્હી, ખઓવસમિયા દાણલહ્હી
જાવ ખઓવસમિયા વીરિયલહ્હી એવં પંડિયવીરયલહ્હી બાલવીરિયલહ્હી બાલપંડિય-
વીરિયલહ્હી, ખઓવસમિયા સોહંદિયલહ્હી જાવ ખઓવસમિયા ફાસિંદિયલહ્હી,
ખઓવસમિએ આચારધરે, સૂયગહધરે, ઠાણધરે, સમવાયધરે, વિવાહપણ્ણતિધરે
જાવ ખઓવસમિએ વિવાગસુયધરે, ખઓવસમિએ દિટ્ટિવાયધરે, ખઓવસમિએ
ણવપુલ્લી જાવ ચોદ્દસપુલ્લી, ખઓવસમિએ ગણી, ખઓવસમિએવાયએ । સે તં
ખઓવસ- મણિપ્ફણે । સે તં ખઓવસમિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષાયોપશમિક ભાવના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ક્ષયોપશમ (૨)
ક્ષયોપશમનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન- ક્ષયોપશમ-ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચાર ઘાતિ કર્મોના ક્ષયોપશમને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧)
જ્ઞાનાવરણીયનો, (૨) દર્શનાવરણીયનો, (૩) મોહનીયનો (૪) અંતરાયનો ક્ષયોપશમ થાય છે. આ
ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન- ક્ષયોપશમ નિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે. તે લબ્ધિરૂપે આ પ્રમાણે છે-
ક્ષાયોપશમિકી આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી
મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શનલબ્ધિ.
ક્ષાયોપશમિકી સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યાદર્શન, મિશ્રદર્શનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી સામાયિક ચારિત્ર,
છેદોપસ્થાપના, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર, ચારિત્રાચારિત્રલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી દાન, લાભ,

ભોગ, ઉપભોગ, વીર્યલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી પંડિતવીર્ય, બાલવીર્ય, બાલપંડિતવીર્યલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિયલબ્ધિ.

ક્ષાયોપશમિક આચારાંગધારી, સૂત્રકૃતાંગધારી, સ્થાનાંગધારી, સમવાયાંગધારી, વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞાન્તિધારી યાવત્ વિપાકસૂત્રધારી, દષ્ટિવાદધારી, નવપૂર્વધારી, દસ, અગિયાર, બાર, તેર, ચૌદપૂર્વધારી,

ક્ષાયોપશમિક ગણી, ક્ષાયોપશમિક વાયક. આ ક્ષાયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ,

વિવેચન :-

આઠ કર્મમાંથી ચાર ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ થઈ શકે છે, ચાર અઘાતિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતો નથી. જે કર્મમાં સર્વઘાતિ અને દેશઘાતિ બંને પ્રકારના સ્પર્ધકો(અંશો) હોય તે કર્મનો જ ક્ષયોપશમ થાય. અઘાતિકર્મોમાં આ બે વિકલ્પ જ નથી માટે તેનો ક્ષયોપશમ નથી. ઘાતિકર્મોમાં પણ હાસ્યાદિ નવ નોકધાયમાં માત્ર દેશઘાતિ સ્પર્ધકો છે, કેવળજ્ઞાનાવરણ વગેરે પ્રકૃતિઓમાં માત્ર સર્વઘાતિ સ્પર્ધકો જ છે, તેથી તેનો ક્ષયોપશમ ન થાય. બંને પ્રકારના સ્પર્ધકો હોય તેવા મતિજ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ સંભવે છે. કયા કર્મના ક્ષયોપશમથી કયો ભાવ પ્રગટ થાય છે તેનો ચાર્ટ.

ક્ષયોપશમ નિષ્પન્નભાવ	કયા કર્મનો ક્ષયોપશમ
પ્રથમના ચાર જ્ઞાન	તત્ તત્ જ્ઞાનાવરણ
ત્રણ અજ્ઞાન	તત્ તત્ જ્ઞાનાવરણ
પ્રથમના ત્રણ દર્શન	દર્શનાવરણીય
સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ	દર્શન મોહનીય
ચાર ચારિત્ર, ચારિત્રાચારિત્ર	અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, કષાય ચતુષ્ક.
દાનાદિ પાંચ	તત્ તત્ અંતરાય
ત્રણ વીર્ય	વીર્યાંતરાય
પાંચ ઈન્દ્રિયલબ્ધિ (ભાવેન્દ્રિયાપેક્ષા)	મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શનનાવરણ
બાર અંગધારણ	શ્રુતજ્ઞાનાવરણ
ગણિ, વાયકલબ્ધિ	શ્રુતજ્ઞાનાવરણ

અહીં અભાવરૂપ ત્રણ અજ્ઞાન લેવાના નથી. જાણપણાના અભાવરૂપ અજ્ઞાન ઔદયિક ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ક્ષયોપશમભાવગત ત્રણ અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. મિથ્યાત્વના ઉદયે તે વિપરીત બોધ રૂપ છે, પણ જે બોધ છે, તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે.

ઔદયિક ભાવના અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયે બોધનો અભાવ હોય છે અને ક્ષાયોપશમિક ભાવના અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી બોધ તો હોય છે પણ મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીત બોધ હોય છે.

ક્ષયોપશમભાવમાં જે કર્મનો ઉપશમ થાય છે તે વિપાકની અપેક્ષાએ છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ નહીં. પ્રદેશની અપેક્ષાએ તો ઉદય ચાલુ જ હોય છે. ઉપશમભાવમાં વિપાક અને પ્રદેશ બંને અપેક્ષાએ ઉદયનો અભાવ હોય છે. કર્મફળનો અનુભવ કરાવે તો તે વિપાકોદય કહેવાય અને ફળનો અનુભવ કરાવ્યા વિના કર્મ આત્માથી પૃથક્ થઈ જાય, તે પ્રદેશોદય કહેવાય.

પારિણામિક ભાવ :-

૬ સે કિં તં પારિણામિએ ? પારિણામિએ દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા-સાદિપારિણામિએ ય, અણાદિપારિણામિએ ય ।

સે કિં તં સાદિપારિણામિએ ? સાદિપારિણામિએ અણેગવિહે પળ્લત્તે, તં જહા-

જુળ્ણસુરા જુળ્ણગુલો, જુળ્ણઘયં જુળ્ણતંદુલા ચેવ ।

અભ્યા ય અભ્ભરુક્ખા, સંજ્ઞા ગંધવ્વળગરા ય ॥૨૪॥

ઉક્કાવાયા દિસાદાહા ગજ્જિયં વિજ્જૂ ણિગ્ઘાયા જૂવયા જક્ખાદિત્તા ધૂમિયા મહિયા રયુગ્ઘાઓ ચંદોવરાગા સૂરોવરાગા ચંદપરિવેસા સૂરપરિવેસા પડિચંદયા પડિસૂરયા ઇંદધણૂ ઉદગમચ્છા કવિહસિયા અમોહા વાસા વાસહરા ગામા ણગરા ઘરા પવ્વયા પાયાલા ભવણા ણિરયા રયળપ્પમા સક્કરપ્પમા વાલુયપ્પમા પંકપ્પમા ધૂમપ્પમા તમા તમતમા સોહમ્મે ઈસાણે જાવ આણે પાણે આરણે અચ્ચુએ ગેવેજ્જે અણુત્તરોવવાઝયા ઈસીપભારા પરમાણુપોગ્ગલે દુપણેસિએ જાવ અણંતપણેસિએ । સે તં સાદિપારિ- ણામિએ ।

સે કિં તં અણાદિપારિણામિએ ? અણાદિપારિણામિએ-ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ જીવત્થિકાએ પોગ્ગલત્થિકાએ અદ્ધાસમણે લોએ અલોએ ભવસિદ્ધિયા અભવસિદ્ધિયા । સે તં અણાદિપારિણામિએ । સે તં પારિણામિએ ।

શબ્દાર્થ :- પારિણામિએ = પારિણામિકભાવ, સાદિપારિણામિએ = સાદિપારિણામિક ભાવ, અણાદિપારિણામિએ = અનાદિ પારિણામિક ભાવ, જુળ્ણસુરા = જૂનો દારૂ, જુળ્ણગુલો = જૂનો ગોળ, જુળ્ણઘયં = જૂનું ઘી, જુળ્ણતંદુલા = જૂના ચોખા, અભ્યા = અભ્ર-વાદળ, અભ્ભરુક્ખા = અભ્રવૃક્ષ, વૃક્ષાકાર પરિણત વાદળા, સંજ્ઞા = સંધ્યા, ગંધવ્વળગરા = મહેલોથી શોભિત નગરો જેવા આકાશમાં બનતા આકારો, દિસાદાહા = દિગ્દાહ આકાશમાં બળતી અગ્નિનો આભાસ થવો, કોઈપણ

દિશામાં અગ્નિ જેવું દેખાવું, **ઉલ્કાવાયા** = ઉલ્કાપાત, આકાશમાંથી પડતા તેજપુંજ, **ગજ્જિયં** = ગર્જના, મેઘગર્જના, **વિજ્જૂ** = વિજળી, **ણિગ્ધાયા** = નિર્ધાત- વિજળીનું પડવું, **જૂવયા** = યૂપક- શુક્લપક્ષના પ્રથમ ત્રણ દિવસનો ચંદ્ર, **જક્ષાદિત્તા** = યક્ષાદિપ્ત, આકાશમાં પિશાયના આકારવાળી અગ્નિ દેખાય તે, **ધૂમિયા** = ધૂમિકા-ધૂમાડા જેવી આકાશમાં દેખાતી ધૂમ્મસ, **મહિયા** = મહિકા- જલકણવાળી ધૂમ્મસ-ઝાકળ, **રયુગ્ધાઓ** = રજોદ્ધાત-આકાશમાં ધૂળ ઊડે તે, **ચંદોવરાગા** = ચંદ્રગ્રહણ, **સૂરોવરાગા** = સૂર્યગ્રહણ, **ચંદપરિવેસા** = ચંદ્રપરિવેશ, ચંદ્રની ચારેબાજુ પુદ્ગલનું મંડળ, **સૂરપરિવેસા** = સૂર્યપરિવેશ, **પહિચંદયા**, **પહિસૂરયા** = પ્રતિચંદ્ર, પ્રતિસૂર્ય, ઉત્પાતને સૂચવતા બીજા ચંદ્ર-સૂર્યનું દેખાવું, **ઈંદધણુ** = મેઘ ધનુષ્ય, **ઉદગમચ્છ** = મેઘધનુષ્યના ટુકડા, **કવિહસિયા** = કપિહસિતા- આકાશમાં સંભળાતી કર્ણકટુ ધ્વનિ, **અમોઘ** = અમોઘ, ઉદય-અસ્ત સમયે સૂર્યના કિરણ દ્વારા ઉત્પન્ન રેખા વિશેષ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પારિણામિક ભાવના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સાદિપારિણામિક (૨) અનાદિ પારિણામિક.

પ્રશ્ન- સાદિ પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સાદિ પારિણામિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- જૂનો દારૂ, જૂનો ગોળ, જૂનું ઘી, જૂના ચોખા, વાદળા, અભ્રવૃક્ષ, સંધ્યા, ગંધર્વનગર, ઉલ્કાપાત, દિગ્દાહ, મેઘગર્જના, વિજળી, નિર્ધાત, યૂપક, યક્ષાદિપ્ત, ધૂમિકા, મહિકા, રજોદ્ધાત, ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણ, ચંદ્ર-સૂર્ય પરિવેશ, પ્રતિચંદ્ર- પ્રતિસૂર્ય, મેઘધનુષ્ય, મેઘધનુષ્યના ટુકડા, કપિહસિત, અમોઘ, ક્ષેત્ર, વર્ષધર પર્વત, ગામ, નગર, ઘર, પર્વત, પાતાળકળશ, ભવન, નરક, રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા, સૌધર્મ, ઈશાનથી લઈ આનત, પ્રાણત, આરણ-અચ્યુત દેવલોકો, ગ્રૈવેયક, અનુત્તરોપપાતિકદેવ વિમાન, ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી, પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંત પ્રદેશીસ્કંધ. આ સર્વે સાદિપારિણામિક ભાવરૂપે છે.

પ્રશ્ન- અનાદિ પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્વાસમય, લોક, અલોક, ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક. તે અનાદિ પારિણામિક ભાવરૂપે છે. તે પારિણામિકભાવ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પારિણામિક ભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળ સ્વભાવને કાયમ રાખીને પૂર્વઅવસ્થાનો નાશ અને ઉત્તરાવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ પરિણમન દ્રવ્યમાં થયા જ કરે છે. તેને પારિણામિક ભાવ કહે છે.

સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને દ્રવ્યની પર્યાયનું ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવું તે પરિણામ કહેવાય છે. પરિણામ અથવા પરિણામથી નિષ્પન્ન થાય તે પારિણામિક કહેવાય છે. આ પારિણામિક ભાવના સાદિ પારિણામિક અને અનાદિ પારિણામિક એવા બે ભેદ છે.

દારૂ, ગોળ, ઘી, ચોખ્ખાની અવસ્થા નવા જૂના થવા રૂપે બદલાય છે. નવીનતારૂપ પર્યાય નાશ પામે ત્યારે જ જીર્ણતારૂપ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. નવી-જૂની પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે પરિણામ આદિ સહિત છે. 'જૂનું તે વિશેષણ ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નવું કે જૂનું પર્યાયસૂચક કોઈપણ વિશેષણ ઉદાહરણરૂપે લઈ શકાય. મેઘ-સંધ્યા-ઉલ્કાપાત વગેરે અવસ્થા પણ ઉત્પન્ન થતી અને થોડા સમયમાં નાશ પામતી જણાય છે માટે તે આદિ પરિણામરૂપે છે. ભરત વગેરે ક્ષેત્ર, વર્ષધરો, વિમાન વગેરેને સાદિપરિણામરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના બનેલ છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામનશીલ છે. આકારથી અવસ્થિત રહેતા હોવાથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર વગેરે શાશ્વત છે પરંતુ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ પછી તે પુદ્ગલોનું અવશ્ય પરિણામન થાય છે. તે પુદ્ગલોની જગ્યાએ તે જ આકારમાં અન્ય પુદ્ગલો જોડાય જાય છે. આ રીતે આકારની અપેક્ષાએ શાશ્વત હોવા છતાં ભરત વગેરે સાદિ પરિણામરૂપ છે.

ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય, લોક, અલોક, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ વગેરે સ્વભાવથી જ અનાદિકાળથી તે-તે રૂપમાં પરિણત છે માટે તે અનાદિ પરિણામ કહેવાય છે.

સાન્નિપાતિકભાવ :-

૭ સે કિં તં સણિવાઈ ?

સણિવાઈ- એતેસિં ચેવ ઉદઈય-ઉવસમિય-ખઈય-ખઓવસમિય- પારિણા- મિયાણં ભાવાણં દુયસંજોણં તિયસંજોણં ચઝક્કસંજોણં પંચગસંજોણં જે ણિપ્ફજ્જંતિ સઘ્વે સે સણિવાઈ ણામે । તત્થ ણં દસ દુગસંજોગા, દસ તિગસંજોગા, પંચ ચઝક્કસંજોગા, એકકે પંચગસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સાન્નિપાતિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક. આ પાંચ ભાવોમાંથી બેના સંયોગથી, ત્રણના સંયોગથી, ચારના અને પાંચના સંયોગથી જે ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે, તે સાન્નિપાતિક ભાવનામ છે. તેમાં દ્વિકસંયોગજ દસ, ત્રિકસંયોગજ દસ, ચતુઃસંયોગજ પાંચ અને પંચસંયોગજ એક ભાવ છે. આ સર્વ મળી છઠ્ઠીસ સાન્નિપાતિક ભાવ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદોની સંખ્યાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. ઔદયિક

વગેરે પાંચ ભાવોમાંથી બે-બે ભાવોને ભેગા કરવામાં આવે તેને દ્વિકસંયોગ સાન્નિપાતિક ભાવ કહેવાય છે. તેના દસ ભેદ છે. તે જ રીતે ઔદયિક વગેરે ત્રણ, ચાર, પાંચ ભાવને ભેગા કરવામાં આવે તે ક્રમથી ત્રિકસંયોગ, ચતુઃસંયોગ અને પંચસંયોગ સાન્નિપાતિક ભાવ કહેવાય. દ્વિક સંયોગજ-૧૦, ત્રિકસંયોગજ-૧૦, ચતુઃસંયોગજ-૫ અને પંચ સંયોગજ-૧, કુલ મળી છવ્વીસ ભેદ સાન્નિપાતિક ભાવના થાય છે.

દ્વિકસંયોગી દસ સાન્નિપાતિકભાવ :-

૮ તત્થ ણં જે સે દસ દુગસંજોગા તે ણં ઇમે-અત્થિ ણામે ઉદ્દાએ ઉવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદ્દાએ યવણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદ્દાએ યવોવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદ્દાએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ।

અત્થિ ણામે ઉવસમિએ યવણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉવસમિએ યવોવસમ-
ણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ।

અત્થિ ણામે યવદાએ યવોવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે યવદાએ પારિણામિય
ણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે યવોવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ।

ભાવાર્થ :- પાંચ ભાવોમાંથી બે-બેનો સંયોગ કરવાથી નિષ્પન્ન થતાં દસ દ્વિકસંયોગી ભંગોના નામ આ પ્રમાણે છે-

(૧) ઔદયિક-ઔપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૨) ઔદયિક-ક્ષાયિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૩) ઔદયિક-ક્ષાયોપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૪) ઔદયિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૫) ઔપશમિક-ક્ષાયિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૬) ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૭) ઔપશમિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૮) ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૯) ક્ષાયિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૧૦) ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ.

૯ કયરે સે ણામે ઉદ્દાએ ઉવસમણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દાએ ત્થિ મણૂસે ઉવસંતા
કસાયા, એસ ણં સે ણામે ઉદ્દાએ ઉવસમણિપ્પણ્ણે ॥ ૧ ॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દાએ યવણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દાએ ત્થિ મણૂસે યવદાએ સમ્મત્તં,
એસ ણં સે ણામે ઉદ્દાએ યવણિપ્પણ્ણે ॥ ૨ ॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દાએ યવોવસમણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દાએ ત્થિ મણૂસે
યવોવસમિયાઈં ઇંદિયાઈં, એસ ણં સે ણામે ઉદ્દાએ યવોવસમણિપ્પણ્ણે ॥ ૩ ॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દાએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દાએ ત્થિ મણૂસે પારિણામિએ

જીવે, એસ ણં સે ણામે ઉદરૂએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૪॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ ખયણિપ્ફણ્ણે ? ઉવસંતા કસાયા ખરૂયં સમ્મત્તં, એસ ણં સે ણામે ઉવસમિએ ખયણિપ્ફણ્ણે ॥૫॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ? ઉવસંતા કસાયા ખઓવસમિયારૂં રૂંદિયારૂં, એસ ણં સે ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ॥૬॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ? ઉવસંતા કસાયા પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૭॥

કયરે સે ણામે ખરૂએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ? ખરૂયં સમ્મત્તં ખઓવસમિયારૂં રૂંદિયારૂં, એસ ણં સે ણામે ખરૂએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ॥૮॥

કયરે સે ણામે ખરૂએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ? ખરૂયં સમ્મત્તં પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ખરૂએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૯॥

કયરે સે ણામે ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ? ખઓવસમિયારૂં રૂંદિયારૂં પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઓદયિક-ઓપશમિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઓદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ઓપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ નિષ્પન્ન થાય છે. ॥૧॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઓદયિક-ક્ષાયિક' નામનો બીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઓદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ક્ષાયિકભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને છે. ॥૨॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઓદયિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઓદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને છે. ॥૩॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઓદયિક-પારિણામિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઓદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, પારિણામિકભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને છે. ॥૪॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઔપશમિક કષાય અને ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને છે. ॥૫॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયોપશમિક' નામનો છટ્ટો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી છટ્ટો ભંગ બને છે. ॥૬॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—પારિણામિક' નામનો સાતમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી સાતમો ભંગ બને છે. ॥૭॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક' નામનો આઠમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી આઠમો ભંગ બને છે. ॥૮॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયિક—પારિણામિક' નામનો નવમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી નવમો ભંગ બને છે. ॥૯॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો દસમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી દસમો ભંગ બને છે. ॥૧૦॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્વિકસંયોગજ સાન્નિપાતિક ભાવના દસ ભંગ કહ્યા છે. તે ભંગ બનાવવા પાંચે ભાવોને ક્રમથી સ્થાપિત કરવા. પેલો અને બીજો ભાવ ભેગો કરતા પ્રથમ ભંગ થાય, પેલો અને ત્રીજો ભાવ ભેગો કરતા બીજો ભંગ થાય, પેલો અને ચોથો ભાવ ભેગો કરતા ત્રીજો ભંગ થાય. એ રીતે પ્રથમ ઔદયિક ભાવ સાથે ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક ભાવને ક્રમથી જોડતા ચાર ભંગ થાય, ત્યાર પછી બીજો ભાવ ઔપશમિક સાથે ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિકને ક્રમથી જોડતા ત્રણ ભંગ થાય, ક્ષાયિક ભાવ સાથે ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિકને ક્રમથી જોડતા બે ભંગ થાય અને ક્ષાયોપશમિક સાથે પારિણામિકને જોડતા એક ભંગ થાય, આ રીતે દ્વિક સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવના દસ ભંગ થાય છે.

યથા—	૧.૨	પ્રથમ ભંગ	૨.૪	છટ્ટો ભંગ
	૧.૩	બીજો ભંગ	૨.૫	સાતમો ભંગ
	૧.૪	ત્રીજો ભંગ	૩.૪	આઠમો ભંગ
	૧.૫	ચોથો ભંગ	૩.૫	નવમો ભંગ
	૨.૩	પાંચમોભંગ	૪.૫	દશમો ભંગ

સૂત્રકારે આ દસ ભંગોને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા છે. તેમાં ઔદયિક ભાવમાં ઉદાહરણરૂપે મનુષ્યગતિ લીધી છે કારણ કે ગતિનામ કર્મના ઉદયથી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં અનંતાનુબંધી કષાય અને દર્શન મોહનીયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો, જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી ભાવેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય છે. પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વનું ગ્રહણ કર્યું છે. જીવત્વ જીવનો સ્વભાવ છે અને તે અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે. પાંચ ભાવોના ઉદાહરણરૂપે આ નામો ગ્રહણ કર્યા છે તે પણ ઉપલક્ષણરૂપ છે. આ ભાવોમાં જે જે કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, જ્યાં જે ઘટિત થતાં હોય ત્યાં તે ગ્રહણ કરી શકાય.

દ્વિકસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવના દસ ભંગમાંથી 'ક્ષાયિક-પારિણામિક' નામનો નવમો ભંગ જ સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ ઘટિત થાય છે. શેષ નવ ભંગ શૂન્ય છે. પ્રરૂપણા માત્ર છે. સિદ્ધ ભગવાનમાં આઠ કર્મના ક્ષયના કારણે ક્ષાયિક જ્ઞાન, ક્ષાયિક દર્શન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકચારિત્ર વગેરે ક્ષાયિક ભાવ છે અને જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ છે. સંસારી જીવોમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ ભાવ હોય. માટે દ્વિક સંયોગી ભંગ સંસારી જીવોમાં હોતા નથી.

ત્રિકસંયોગી દશ સાન્નિપાતિક ભાવ :-

૧૦ તત્થ ણં જે તે દસ તિગસંજોગા તે ણં ઇમે- અત્થિ ણામે ઉદદ્દા ઉવસમિએ ખયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદદ્દા ઉવસમિએ ખઓવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદદ્દા ઉવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદદ્દા ખદ્દા ખઓવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદદ્દા ખદ્દા પારિણામિયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદદ્દા ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ।

અત્થિ ણામે ઉવસમિએ ખદ્દા ખઓવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉવસમિએ ખદ્દા પારિણામિયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમિએ પારિણામિય-ણિપ્પણ્ણે । અત્થિ ણામે ખદ્દા ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ।

ભાવાર્થ :- તેમાં જે દસ ત્રિકસંયોગી ભંગ છે, તે આ પ્રમાણે છે-

(१) औदयिक-औपशमिक-क्षायिक निष्पन्न. (२) औदयिक-औपशमिक क्षायोपशमिक निष्पन्न. (३) औदयिक-औपशमिक पारिष्ठाभिक निष्पन्न. (४) औदयिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक निष्पन्न. (५) औदयिक-क्षायिक-पारिष्ठाभिक निष्पन्न. (६) औदयिक-क्षायोपशमिक-पारिष्ठाभिक निष्पन्न. (७) औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक निष्पन्न. (८) औपशमिक-क्षायिक-पारिष्ठाभिक निष्पन्न. (९) औपशमिक-क्षायोपशमिक-पारिष्ठाभिक निष्पन्न. (१०) क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिष्ठाभिक निष्पन्न.

११ कयरे से णामे उदइए उवसमिए खयणिप्फण्णे ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खयणिप्फण्णे ॥१॥

कयरे से णामे उदइए उवसमिए खओवसमणिप्फण्णे ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खओवसमणिप्फण्णे ॥२॥

कयरे से णामे उदइए उवसमिए पारिणामियणिप्फण्णे ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए उवसमिए पारिणामिय-णिप्फण्णे ॥३॥

कयरे से णामे उदइए खइए खओवसमणिप्फण्णे ? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए खइए खओवसमणिप्फण्णे ॥४॥

कयरे से णामे उदइए खइए पारिणामियणिप्फण्णे ? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए खइए पारिणामियणिप्फण्णे ॥५॥

कयरे से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामियणिप्फण्णे ? उदए त्ति मणूसे खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामियणिप्फण्णे ॥६॥

कयरे से णामे उवसमिए खइए खओवसमणिप्फण्णे ? उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उवसमिए खइए खओवसम-णिप्फण्णे ॥७॥

कयरे से णामे उवसमिए खइए पारिणामियणिप्फण्णे ? उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिए खइए पारिणामिय-णिप्फण्णे ॥८॥

કયરે સે ણામે ડવસમિઁ ઁઓવસમિઁ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ? ડવસંતા કસાયા ઁઓવસમિયાઈં ંદિયાઈં પારિણામિઁ ઁીવે, ઁસ ણં સે ણામે ડવસમિઁ ઁઓવસમિઁ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૯॥

કયરે સે ણામે ઁઁ ઁઓવસમિઁ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ? ઁઁયં સમ્મતં ઁઓવસમિયાઈં ંદિયાઈં પારિણામિઁ ઁીવે, ઁસ ણં સે ણામે ઁઁ ઁઓવસમિઁ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય તથા ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ બને છે. ॥૧૧॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો બીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને છે. ॥૧૨॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-પારિણામિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને છે ?

ઉત્તર- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વનું ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને. ॥૧૩॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિક ભાવમાં-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિય ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને. ॥૧૪॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ક્ષાયિક-પારિણામિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને. ॥૧૫॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક' નામનો છઠ્ઠો ભંગ બને ?

ઉત્તર- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિય, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી છઠ્ઠો ભંગ બને. ॥૧૬॥

પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો સાતમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય ગ્રહણ કરવાથી સાતમો ભંગ બને. ॥૭૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયિક—પારિણામિક' નામનો આઠમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી આઠમો ભંગ બને. ॥૮૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો નવમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી નવમો ભંગ બને. ॥૯૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો દસમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી દસમો ભંગ બને છે. ॥૧૦૧॥

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે ત્રિસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ અને તેના દસ ભંગો ઉદાહરણ સાથે સમજાવ્યા છે.

પાંચ ભાવોને ક્રમથી સ્થાપિત કરી ત્રણ—ત્રણને ભેગા કરવાથી ત્રિક સંયોગી ભંગ બને છે. તે આ પ્રમાણે સમજવા. (૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણામિક.

૧. ૨. ૩	પ્રથમ ભંગ	૧. ૪. ૫	છટ્ટો ભંગ
૧. ૨. ૪	બીજો ભંગ	૨. ૩. ૪	સાતમો ભંગ
૧. ૨. ૫	ત્રીજો ભંગ	૨. ૩. ૫	આઠમો ભંગ
૧. ૩. ૪	ચોથો ભંગ	૨. ૪. ૫	નવમો ભંગ
૧. ૩. ૫	પાંચમો ભંગ	૩. ૪. ૫	દસમો ભંગ.

આ દસ ભંગોમાંથી પાંચમો ભંગ 'ઔદયિક—ક્ષાયિક—પારિણામિક' કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ ઘટિત થશે. તેમાં મનુષ્યગતિ, મનુષ્યગતિ નામ કર્મના ઉદયથી છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વીતરાગતા આદિ—મોહનીયના ક્ષયથી અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવરૂપે છે. ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી ઉપશમ તથા

ક્ષયોપશમ ભાવ કેવલી ભગવાનમાં નથી.

છટો ભંગ 'ઔદયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક' સામાન્યરૂપે સર્વ સંસારી જીવમાં ઘટિત થાય છે. ગતિ-શરીર વગેરે કર્મના ઉદયજન્ય ભાવો સંસારી જીવને હોય છે. કર્મના ક્ષયોપશમથી ઈંદ્રિયાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપે છે.

શેષ આઠ ભંગ શૂન્ય છે. પારિણામિક ભાવ સર્વ જીવોમાં હોય છે. તેથી પારિણામિક વિનાના ભંગો શૂન્ય બને છે. સર્વ સંસારી જીવોને ક્ષાયોપશમિક ભાવ હોય જ છે માટે ક્ષાયોપશમિક ભાવ ન હોય તેવા ભંગ શૂન્ય બને છે. ઔદયિક ભાવ પણ સર્વ સંસારી જીવોને હોય જ, માટે ઔદયિક ભાવ ન હોય તેવા ભંગ શૂન્ય બને છે.

ચતુઃસંયોગી પાંચ સાન્નિપાતિકભાવ :-

૧૨ તત્થ ણં જે તે પંચ ચત્તકસંયોગા તે ણં ઇમે- અત્થિ ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખદ્દેહે ખઓવસમણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખદ્દેહે પારિણામિયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉદ્દેહે ખદ્દેહે ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે, અત્થિ ણામે ઉવસમિએ ખદ્દેહે ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ।

ભાવાર્થ :- ચાર ભાવને ભેગા કરવાથી-ચારના સંયોગથી ચતુઃસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવના પાંચ ભંગ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૨) ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-પારિણામિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૩) ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૪) ઔદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૫) ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પન્ન ભાવ.

૧૩ કયરે સે ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખદ્દેહે ખઓવસમણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દેહ ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખદ્દેહં સમ્મત્તં ખઓવસમિયાહં ઈંદિયાહં, એસ ણં સે ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખદ્દેહે ખઓવસમણિપ્પણ્ણે ॥ ૧ ॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખદ્દેહે પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દેહ ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખદ્દેહં સમ્મત્તં પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખદ્દેહે પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ॥ ૨ ॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દેહ ઉવસમિએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ? ઉદ્દેહ ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખઓવસમિયાહં ઈંદિયાહં પારિણામિએ જીવે,

एस णं से णामे उदइए उवसमिए खओवसमिए पारिणामियणिप्फण्णे ॥३॥

કયરે સે ણામે ઉદઇએ ઁવસમિએ ઁઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ?
ઉદએ ત્તિ મણૂસે ઁઇયં સમ્મત્તં ઁઓવસમિયાઇં ઇંદિયાઇં પારિણામિએ જીવે, એ
સ ણં સે ણામે ઉદઇએ ઁવસમિએ ઁઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૪॥

કયરે સે ણામે ઁવસમિએ ઁવસમિએ ઁઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ?
ઁવસંતા કસાયા ઁવસમિએ સમ્મત્તં ઁઓવસમિયાઇં ઇંદિયાઇં પારિણામિએ જીવે,
એસ ણં સે ણામે ઁવસમિએ ઁવસમિએ ઁઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્ફણ્ણે ॥૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક—ઔપશમિક—ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ બને. ॥૧૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક—ઔપશમિક—ક્ષાયિક—પારિણામિક' નામનો બીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને. ॥૨૨॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક—ઔપશમિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને. ॥૩૩॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક—ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિકભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિય, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને. ॥૪૪॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક

ભાવમાં ઈંદ્રિયો, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને. ॥ ૫ ॥

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રોમાં સૂત્રકારે પાંચ ભાવમાંથી ચાર-ચાર ભાવને ભેગા કરવાથી બનતા ચતુઃસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ તથા તેના પાંચ ભંગોને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા છે. પાંચ ભાવોને ક્રમથી સ્થાપી ચાર-ચારનો સંયોગ આ પ્રમાણે કરવો.

(૧) ૧. ૨. ૩. ૪ (૨) ૧. ૨. ૩. ૫ (૩) ૧. ૨. ૪. ૫ (૪) ૧. ૩. ૪. ૫ (૫) ૨. ૩. ૪. ૫

સર્વ જીવમાં પારિણામિક ભાવ હોય જ છે માટે જે ભંગમાં પારિણામિક ભાવ ન હોય તેવો પ્રથમ ભંગ શૂન્ય છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવજન્ય ઈંદ્રિયાદિ સર્વ સંસારી જીવને હોય જ છે. બીજા ભંગમાં તે ન હોવાથી બીજો ભંગ શૂન્ય છે. પાંચમા ભંગમાં ઔદયિક ભાવ નથી. સર્વ સંસારી જીવને ઔદયિક ભાવ હોય જ માટે તે શૂન્ય છે. સિદ્ધમાં તો માત્ર બે જ ભાવ હોય ક્ષાયિક અને પારિણામિક માટે ત્યાં ચતુઃસંયોગી ભંગ ઘટિત થઈ શકતા નથી.

ત્રીજો અને ચોથો ભંગ ચારેગતિના જીવમાં સમકિત પ્રાપ્તિની અવસ્થામાં ઘટિત થાય છે. મનુષ્ય-નારક વગેરે ગતિ-ઉદય ભાવથી હોય. કોઈ નારકાદિને ઉપશમ સમકિત હોય તો કોઈને ક્ષાયિક સમકિત હોય. તેથી સમકિત ઔપશમિકભાવે અથવા ક્ષાયિકભાવે હોય. ઈંદ્રિય વગેરે ક્ષાયોપશમભાવે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવે હોય. નરકાદિ ચારે ગતિમાં જે જીવને ક્ષાયિક સમકિત હોય તે અપેક્ષાએ ચોથો ભંગ અને જે જીવોને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય તે અપેક્ષાએ તૃતીય ભંગ ઘટિત થાય છે.

પંચસંયોગી સાન્નિપાતિકભાવ :-

૧૪ તત્થ ણં જે સે એક્કે પંચસંજોગે સે ણં ઇમે અત્થિ ણામે ઉદદ્દે ઉવસમિદ્દે
ખદ્દે ઉવસમિદ્દે પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :- પંચસંયોગજ સાન્નિપાતિક ભાવનો એક ભંગ થાય છે, તે આ પ્રમાણે થાય છે. ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પન્ન.

૧૫ કચરે સે ણામે ઉદદ્દે ઉવસમિદ્દે ઉવસમિદ્દે ઉવસમિદ્દે ઉવસમિદ્દે
પારિણામિયણિપ્પણ્ણે ? ઉદદ્દે ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ઉવસમિદ્દે સમ્મત્તં
ઉવસમિદ્દે ઇંદિયાઈ પારિણામિદ્દે જીવે, એસ ણં સે ણામે ઉદદ્દે ઉવસમિદ્દે ઉવસમિદ્દે
ઉવસમિદ્દે પારિણામિય- ણિપ્પણ્ણે । સે તં સણ્ણિવાદ્દે । સે તં છણ્ણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક'

નામનો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદયિક ભાવાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પંચસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે. આ સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. છ ભાવનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં છ નામનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

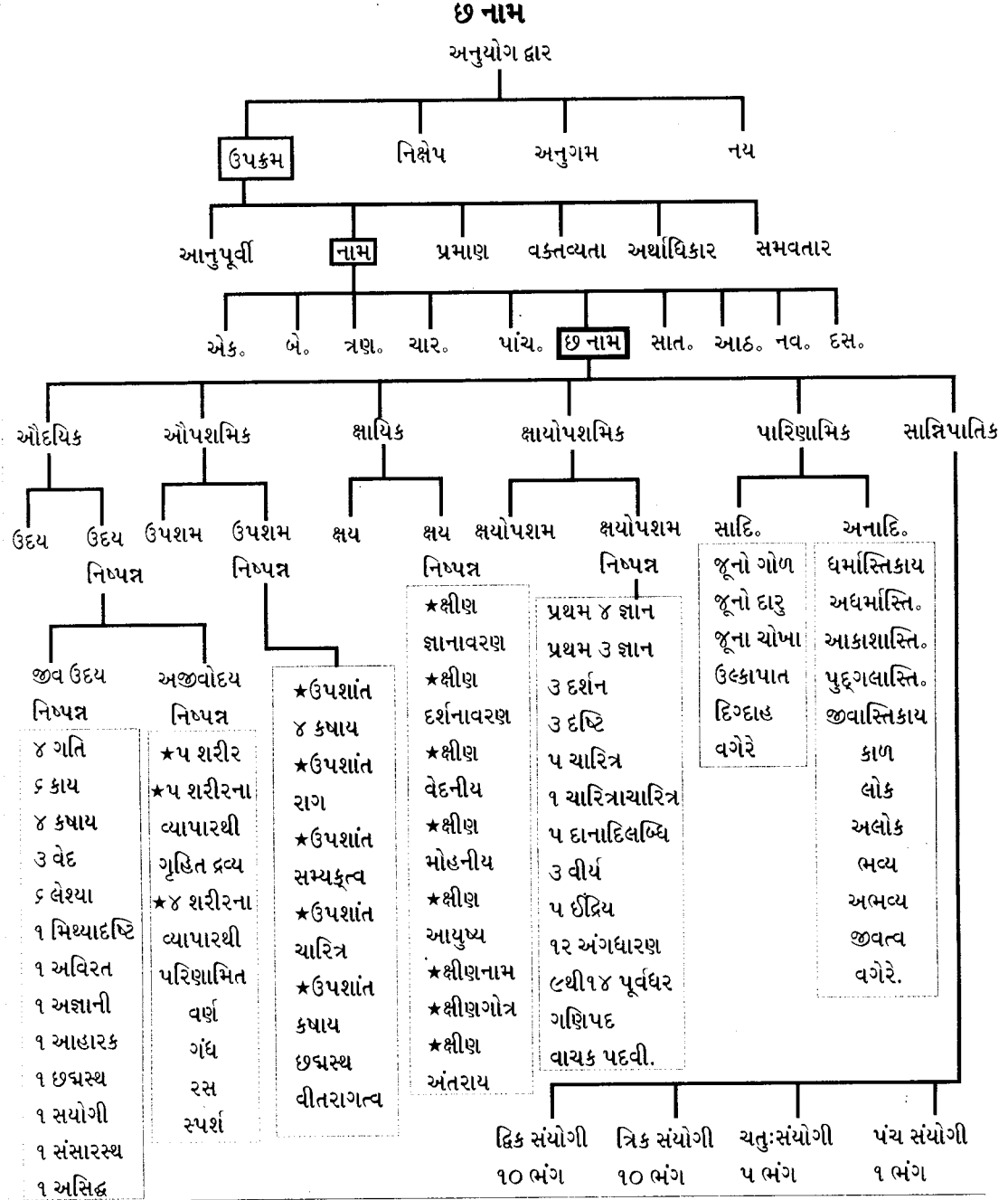
પાંચે ભાવોને ભેગા કરવાથી પંચસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવ બને છે. ભાવો પાંચ જ છે. તે પાંચેનો સંયોગ થાય તેથી તેનો એક જ ભંગ બને છે. આ ભંગ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઉપશમ શ્રેણીનો પ્રારંભ કરે ત્યારે ઘટિત થાય છે. ઔદયિક ભાવે મનુષ્યગતિ છે, ક્ષાયોપશમિક ભાવે ઈંદ્રિયો છે. જીવત્વ તે પારિણામિક ભાવ છે. ક્ષાયિક સમકિત હોવાથી ક્ષાયિક ભાવ અને ઉપશમ શ્રેણીમાં ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરે તેથી ઔપશમિક ભાવ છે. આ રીતે પાંચે ભાવ તેમાં ઘટિત થઈ જાય છે. આ રીતે સાન્નિપાતિક ભાવના છઠ્ઠીસ ભંગોનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

સાન્નિપાતિક ભાવના ૨૬ ભંગ

ક્રમ	ભંગનું નામ	ભંગનું અર્થઘટન	શૂન્ય/ઘટિત ભંગ
	દ્વિક સંયોગી ૧૦ ભંગ		
૧.	ઔદ. ઔપ.	મનુષ્યગતિ - ઉપશાંત કષાય	શૂન્ય.
૨.	ઔદ. ક્ષાયિક.	મનુષ્યગતિ - ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ	શૂન્ય.
૩.	ઔદ. ક્ષાયોપ.	મનુષ્યગતિ - ઈંદ્રિય	શૂન્ય.
૪.	ઔદ. પારિ.	મનુષ્યગતિ - જીવત્વ	શૂન્ય.
૫.	ઔપ. ક્ષા.	ઉપશાંત કષાય - ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ	શૂન્ય.
૬.	ઔપ. ક્ષાયોપ.	ઉપશાંત કષાય - ઈંદ્રિયો	શૂન્ય.
૭.	ઔપ. પારિ.	ઉપશાંત કષાય - જીવત્વ	શૂન્ય.
૮.	ક્ષા. ક્ષાયોપ.	ક્ષા. સમકિત - ઈંદ્રિયો	શૂન્ય.
૯.	ક્ષા. પારિ.	ક્ષા. સમકિત - જીવત્વ	સિદ્ધમાં ઘટિત થાય.
૧૦.	ક્ષાયોપ. પારિ.	ઈંદ્રિયો - જીવત્વ	શૂન્ય.
	ત્રિસંયોગી ૧૦ ભંગ		
૧૧.	ઔદ. ઔપ. ક્ષા.	મનુષ્યગતિ, ઉપશાંત કષાય-ક્ષા. સમકિત	શૂન્ય.
૧૨.	ઔદ. ઔપ. ક્ષાયોપ.	મનુષ્ય., ઉ. કષાય, ઈંદ્રિય	શૂન્ય.
૧૩.	ઔદ. ઔપ. પારિ.	મનુષ્ય., ઉ. કષાય, જીવત્વ	શૂન્ય.
૧૪.	ઔદ. ક્ષા. ક્ષાયોપ.	મનુષ્ય., ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયો	શૂન્ય.
૧૫.	ઔદ. ક્ષા. પારિ.	મનુષ્યગતિ, ક્ષા. સમકિત, જીવત્વ.	કેવળી ભગવાનમાં ઘટિત થાય છે.
૧૬.	ઔદ., ક્ષાયોપ., પારિ.	મનુષ્યગતિ, ઈંદ્રિયાદિ, જીવત્વ	સામાન્ય રૂપે સર્વ સંસારી જીવમાં ઘટિત થાય છે.

૧૭.	ઔપ., ક્ષાયિક, ક્ષાયોપ.	ઉ. કષાય, ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયાદિ	શૂન્ય.
૧૮.	ઔપ., ક્ષા, પારિ.	ઉ. કષાય, ક્ષા. સમકિત, જીવત્વ	શૂન્ય.
૧૯.	ઔપ. ક્ષાયોપ. પારિ.	ઉ. કષાય, ઈંદ્રિયાદિ, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૦.	ક્ષા. ક્ષાયોપ. પારિ. ચતુઃસંયોગી પાંચ ભંગ	ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયાદિ, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૧.	ઔદ. ઔપ. ક્ષા. ક્ષાયોપ.	મનુષ્ય., ઉ. કષાય, ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયાદિ	શૂન્ય.
૨૨.	ઔદ. ઔપ. ક્ષા. પારિ.	મનુષ્ય., ઉ. કષાય, ક્ષા. સમકિત, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૩.	ઔદ. ઔપ. ક્ષાયોપ. પારિ.	મનુષ્ય., ઉ. સમકિત-કષાય, ઈંદ્રિયાદિ, જીવત્વ	ચારે ગતિના ઉપશમ સમકિત-વાળા જીવની અપેક્ષા ઘટિત થાય છે.
૨૪.	ઔદ. ક્ષા., ક્ષાયોપ. પારિ.	મનુષ્ય., ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયાદિ, જીવત્વ	ચારેગતિના ક્ષાયિક સમકિતી જીવની અપેક્ષાએ ઘટિત થાય છે.
૨૫.	ઔપ. ક્ષા. ક્ષાયોપ. પારિ.	ઉ. કષાય, ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયાદિ, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૬.	ઔદ. ઔપ. ક્ષા. ક્ષાયોપ. પારિ.	મનુષ્ય. ઉ.કષાય, ક્ષા. સમકિત, ઈંદ્રિયાદિ જીવત્વ.	ક્ષાયિક સમકિતી જીવ ઉપશમ શ્રેણી માંડે તે અપેક્ષા એ ઘટિત થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૧ સંપૂર્ણ ॥

ભારમું પ્રકરણ

સાત નામમાં સાત સ્વર

સાત સ્વરોનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં સત્તળામે ? સત્તળામે સત્ત સરા પળ્ણત્તા, તં જહા-

સજ્જે રિસભે ગંધારે મજ્જિમ્મે પંચમે સરે ।
ધેવણ્ણ ચેવ ણેસાણ્ણ સરા સત્ત વિયાહિયા ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સપ્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સપ્તનામમાં સાત પ્રકારના સ્વર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ષડ્જ (૨) ઋષભ (૩) ગાંધાર (૪) મધ્યમ (૫) પંચમ (૬) ધૈવત (૭) નિષાદ.

વિવેચન :-

પુરુષોની ૭૨ કળા અને સ્ત્રીઓની ૬૪ કળાઓમાં ગીત, સંગીત, વાદન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેથી સૂત્રકારે આ 'સપ્તનામ'માં સાત સ્વરોનું વર્ણન કર્યું છે. સ્વર એ વિશેષ ધ્વનિરૂપ છે. તે સાત સ્વરોના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ષડ્જ સ્વર :- કંઠ, વક્ષસ્થલ, તાલુ, જિહ્વા, દાંત અને નાસિકા, આ છ સ્થાનના સંયોગથી જે સ્વર ઉત્પન્ન થાય તે ષડ્જ કહેવાય છે.

(૨) ઋષભ સ્વર :- ઋષભ એટલે બળદ. નાભિથી ઉત્થિત થઈ કંઠ અને મસ્તક સાથે અથડાયને પ્રગટ થતા, ઋષભની ગર્જના જેવા સ્વરને ઋષભ કહે છે.

(૩) ગાંધાર સ્વર :- ગંધવાહક સ્વર. નાભિથી ઉત્થિત, કંઠ અને હૃદય સમાહત(અથડાયેલ) અને વિવિધ ગંધોના વાહક સ્વરને ગાંધાર કહે છે.

(૪) મધ્યમ સ્વર :- મધ્યમ ભાગથી ઉત્પન્ન થાય તે સ્વર અર્થાત્ નાભિથી ઉત્પન્ન થઈ જે સ્વર ઉર અને હૃદયથી સમાહત થઈ ફરી નાભિ પ્રદેશમાં આવેલ વાયુ દ્વારા ઉચ્ચ નાદરૂપે પ્રગટે તે મધ્યમ સ્વર કહેવાય છે.

(૫) પંચમ સ્વર :- નાભિ સ્થાનથી ઉત્પન્ન વાયુ, વક્ષસ્થલ, હૃદય, કંઠ અને મસ્તકમાં વ્યાપ્ત થઈ

સ્વરરૂપે પરિણામે તે પંચમ સ્વર કહેવાય છે.

(૬) ધૈવત સ્વર :- જે સ્વર પૂર્વોક્ત બધા સ્વરોનું અનુસંધાન કરે તે ધૈવત સ્વર કહેવાય છે.

(૭) નિષાદ સ્વર :- સર્વ સ્વરોનો જે પરાભવ કરે તે નિષાદ સ્વર કહેવાય છે. તેનો સ્વામી સૂર્ય છે.

સંગીત શાસ્ત્રમાં, આ સાત સ્વરોનો બોધ કરાવવા, તે પ્રત્યેક સ્વરના પ્રથમના એક-એક અક્ષર દ્વારા નિષ્પત્ત 'સારેગમપધનિ' આ પદ પ્રસિદ્ધ છે. 'સ' ષડ્જ સ્વરનો, 'ર' ઋષભ સ્વરનો, 'ગ'—ગાંધાર સ્વરનો બોધક છે. તેમ પદના પ્રત્યેક અક્ષર એક-એક સ્વરના બોધક છે.

આ સાતે સ્વરો જીવ અને અજીવ બંને માધ્યમથી ઉત્પન્ન થાય છે.

સાત સ્વરોના સ્થાન :-

૨ **एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्टाणा पण्णत्ता, तं जहा-**

सज्जं च अग्गजीहाए, उरेण रिसहं सरं ।

कंदुग्गतेण गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥ २६ ॥

णासाए पंचमं बूया, दंतोद्वेण य धेवतं ।

भमुहक्खेवेण णेसायं, सरट्टाणा वियाहिया ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ :-—एएसि णं = આ, सत्तण्हं सराणं = સાતસ્વરના, सत्त = સાત, सरट्टाणा = સ્વર સ્થાન.

अग्गजीहाए = અગ્રજિહ્વાથી, उरेण = વક્ષસ્થલથી, कंदुग्गतेण = કંઠગત-કંઠથી, मज्झजीहाए = મધ્ય જિહ્વાથી, दंतोद्वेण = દંતોષ્ઠ સંયોગથી, भमुहक्खेवेण = ભ્રુકુટિ તાણેલા મસ્તકથી, मूर्धाथी, सरट्टाणा = સ્વરસ્થાન, वियाहिया = જાણવા.

ભાવાર્થ :- સાત સ્વરના સાત ઉચ્ચારણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે— (૧) જિહ્વાના અગ્રભાગથી ષડ્જ સ્વર (૨) વક્ષસ્થલથી ઋષભ સ્વર (૩) કંઠથી ગાંધાર સ્વર (૪) જિહ્વાના મધ્યભાગથી મધ્યમ સ્વર (૫) નાસિકાથી પંચમ સ્વર (૬) દાંત-હોઠના સંયોગથી ધૈવત સ્વર (૭) ભ્રુકુટિ યુક્ત મૂર્ધાથી નિષાદ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરાય છે. આ સાત સ્વર સ્થાન કહેવાય છે.

વિવેચન :-

સાતે સ્વરોનું મૂળ ઉદ્ગમ સ્થાન તો નાભિ છે. નાભિથી ઉત્થિત અવિકારી સ્વરમાં જિહ્વાદિ અંગ દ્વારા વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વા, કંઠ વગેરે સર્વ સ્થાનોની અપેક્ષા હોય છે પરંતુ પ્રત્યેક સ્વર એક-એક સ્થાન દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. તેથી સાતે સ્વરના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વર સ્થાન માનવામાં આવે છે. જેમકે ઋષભ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં વક્ષસ્થલનો વિશેષરૂપથી ઉપયોગ કરાય છે. તે

રીતે જે સ્વરનું જે સ્વર સ્થાન છે તે સ્વરના ઉચ્ચારણમાં તે તે સ્થાન વિશેષરૂપે ઉપયોગી બને છે. તેથી આ સૂત્રમાં સાતે સ્વરના સાત ઉચ્ચારણ સ્થાન બતાવ્યા છે.

જીવનિશ્ચિત સપ્તસ્વર :-

૩

સત્ત સરા જીવણિસ્સયા પળ્ણત્તા, તં જહા-

સજ્જં રવઙ મયૂરો, કુક્કુડો રિસભં સરં ।
હંસો રવઙ ગંધારં, મજ્ઙ્ઙમં તુ ગવેલગા ॥૨૮॥

અહ કુસુમસંભવે કાલે, કોઙલા પંચમં સરં ।
છટ્ટં ચ સારસા કુંચા, ણેસાયં સત્તમં ગઓ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ :-જીવણિસ્સયા = જીવ નિશ્ચિત, રવઙ = બોલે છે, કુસુમસંભવે કાલે = ફૂલોની ઉત્પત્તિ કાળમાં વસંતઋતુમાં, કોઙલા = કોયલનો, સારસા = સારસ, કુંચા = કૌંચનો, ગઓ = હાથી, ગજ.

ભાવાર્થ :- જીવનિશ્ચિત સ્વરો સાત પ્રકારના કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે- (૧) મયૂર ષડ્જ સ્વરમાં (૨) કુકુડો ઋષભ સ્વરમાં (૩) હંસ ગાંધાર સ્વરમાં, (૪) ગવેલક મધ્યમ સ્વરમાં (૫) કોયલ વસંતઋતુમાં પંચમ સ્વરમાં (૬) સારસ અને કૌંચ પક્ષી ધૈવત સ્વરમાં (૭) હાથી નિષાદ સ્વરમાં બોલે છે.

અજીવનિશ્ચિત સપ્તસ્વર :-

૪

સત્ત સરા અજીવણિસ્સયા પળ્ણત્તા, તં જહા-

સજ્જં રવઙ મુયંગો, ગોમુહી રિસહં સરં ।
સંખો રવઙ ગંધારં, મજ્ઙ્ઙમં પુળ ઙ્ઙલ્લરી ॥૩૦॥

ચઙચલણપઙટ્ટાણા, ગોહિયા પંચમં સરં ।
આડંબરો ધેવઙયં, મહાભેરી ય સત્તમં ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ :-મુયંગો = મૃદંગ, ગોમુહી = ગોમુખી, સંખો = શંખ, ઙ્ઙલ્લરી = ઝાલર, ચઙચલણ = ચાર ચરણ પર, પઙટ્ટાણા = પ્રતિષ્ઠિત-સ્થિત, ગોહિયા = ગોધિકા (વાદ્ય વિશેષ), આડંબરો = નગારું, મહાભેરી = મહાભેરી.

ભાવાર્થ :- સપ્તસ્વર અજીવ નિશ્ચિત છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) મૃદંગ ષડ્જ સ્વર, (૨) ગોમુખી વાદ્ય ઋષભ સ્વર, (૩) શંખ ગાંધાર સ્વર, (૪) ઝાલર મધ્યમ સ્વર, (૫) ચાર ચરણ પર સ્થિત ગોધિકા પંચમ સ્વર, (૬) નગારું ધૈવત સ્વર (૭) મહાભેરી નિષાદ સ્વર રેલાવે છે.

વિવેચન :-

જીવ-અજીવના માધ્યમથી સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં કેટલાક જીવ અને કેટલાક અજીવ વાદ્યોના નામોલ્લેખ દ્વારા સૂત્રકારે કયો સ્વર કોના દ્વારા કે કયા વાદ્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ સૂત્રો દ્વારા દર્શાવ્યું છે. કંઠાદિ સાત સ્વર સ્થાનો પૂર્વસૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તે જીવ દ્વારા ઉચ્ચારણ કરાય છે. અજીવ નિશ્ચિત સ્વર ઉત્પત્તિમાં પણ જીવોનો વ્યાપાર અપેક્ષિત છે અર્થાત્ જીવના પ્રયત્ન દ્વારા જ અજીવ વાદ્યોથી વિવિધ સ્વરો પ્રગટે છે.

સ્વરલક્ષણ :-

૫ એસિ પં સત્ત્વહં સરાણં સત્ત સરલક્ષણા પળ્ણત્તા, તં જહા-

સજ્જેણ લહહૃ વીત્તિં, કયં ચ ણ વિણસ્સઈ ।
ગાવો પુત્તા ય મિત્તા ય, ણારીણં હોઈ વલ્લહો ॥૩૨॥

રિસહેણં તુ એસજ્જં, સેણાવચ્ચં ધણાણિ ય ।
વત્થ ગંધમલંકારં, ઇત્થીઓ સયણાણિ ય ॥૩૩॥

ગંધારે ગીતજુત્તિણ્ણા, વજ્જવિત્તિ કલાહિયા ।
હવંતિ કઈણો પળ્ણા, જે અળ્ણે સત્થપારગા ॥૩૪॥

મજ્ઝિમસરમંતા ડ, હવંતિ સુહજીવિણો ।
ખાયઈ પિયઈ દેઈ, મજ્ઝિમસ્સરમસ્સિઓ ॥૩૫॥

પંચમસ્સરમંતા ડ, હવંતી પુહવીપઈ ।
સૂરા સંગહકત્તારો, અળેગ ગળ્ણાયગા ॥૩૬॥

ધેવયસ્સરમંતા ડ, હવંતિ કલહપ્પિયા ।
સાડણિયા વગ્ગુરિયા, સોયરિયા મચ્છબંધા ય ॥૩૭॥

ચંડાલા મુટ્ઠિયા મેતા, જે યડળ્ણે પાવકારિણો ।
ગોઘાયગા ય ચોરા ય, ણિસાયં સરમસ્સિયા ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ :-વિત્તિં = આજીવિકા, લહહૃ = પ્રાપ્ત થાય છે, કયં = કાર્ય-પ્રયત્ન, ણ વિણસ્સઈ = વ્યર્થ નથી જતો, વલ્લહો = વલ્લભ, પ્રિય.

एसज्जं = ऐश्वर्यवान, सेणावच्चं = सेनापतित्व, धणाणि = धन-धान्य.

गीत जुत्तिष्णा = गानार माणसो(गांधार गीतयुक्त), वज्जवित्ती = श्रेष्ठ आज्ञविका-
वाणो, कलाहिया = कलाविदमां श्रेष्ठ, कणामां अधिक डोय, कइणोपण्णा = काव्यकार, कर्तव्यशील,
सत्थपारगा = शास्त्रोमां पारंगत डोय છે.

साउणिया = शाकुनिक- पक्षीओनो शिकार करनार, वग्गुरिया = वागुरिक-डरशोनी डत्या
करनार, सोयरिया = सूवरनो शिकार करनार, मच्छबंधा = माछलीओने पकडनार.

चंडाला = यांडाल-शैद्रकर्म करनार, मुट्टिया = मुष्टि प्रहार करनार, मेता = वधिक, अधम.

ભાવાર્થ :- આ સાત સ્વરોના સાત સ્વર લક્ષણ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે-

૫૬૪ સ્વરવાળા મનુષ્ય વૃત્તિ-આજ્ઞવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જતો નથી. તેને ગોધન,
પુત્ર, મિત્રનો સંયોગ થાય છે. તે સ્ત્રીઓને પ્રિય ડોય છે. ॥૩૨॥

ઋષભ સ્વરવાળા મનુષ્ય ઐશ્વર્યશાળી ડોય છે. તે સેનાપતિત્વ, ધન-ધાન્ય, વસ્ત્ર, ગંધ, અલંકાર,
સ્ત્રી, શયનાસન વગેરે ભોગ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૩॥

ગાંધાર સ્વરમાં ગીત ગાનાર મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ આજ્ઞવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તે વાજિંત્રથી આજ્ઞવિકા
ચલાવનાર ડોય છે, કલાકારોમાં શ્રેષ્ઠ ડોય, કવિ અથવા કર્તવ્યશીલ ડોય, બુદ્ધિમાન-ચતુર તથા અનેક
શાસ્ત્રોમાં પારંગત ડોય છે. ॥૩૪॥

મધ્યમ સ્વરભાષી મનુષ્ય સુખજીવી ડોય છે. પોતાની રુચિને અનુરૂપ ખાય છે, પીવે છે અને
બીજાને આપે છે. ॥૩૫॥

પંચમ સ્વરવાળા પૃથ્વીપતિ, શૂરવીર, સંગ્રાહક અને અનેક ગણના નાયક ડોય છે. ॥૩૬॥

ઘૈવત સ્વરવાળા પુરુષ કલહપ્રિય, શાકુનિક, વાગુરિક, શૌકરિક અને મત્સ્યબંધક ડોય છે. ॥૩૭॥

નિષાદ સ્વરવાળા પુરુષ ચાંડાલ, વધિક, મુકકાબાજ, ગોઘાતક, ચોર અને તેવા પ્રકારના અન્ય-
અન્ય પાપ કરનાર ડોય છે. ॥૩૮॥

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં સાતે સ્વરવાળા વ્યક્તિના હાવભાવ, આચાર-વિચાર, વ્યવહાર, કુળ, શીલ,
સ્વભાવનો બોધ કરાવ્યો છે. વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ તેના વચન વ્યવહારને અનુરૂપ ડોય છે. અહીં બતાવેલ
લક્ષણો અને સ્વરો પરસ્પર સંબંધિત છે અર્થાત્ તે તે સ્વરવાળા તેવા(ગાથા કથિત)લક્ષણોથી સંપન્ન ડોય
છે અથવા તે તે લક્ષણવાળાઓને ઉક્ત સ્વર ડોય છે, તેમ સમજવું જોઈએ. વાસ્તવમાં ઉક્ત લક્ષણો એકાંતિક
નથી પરંતુ પ્રાયિક(પ્રાય: કરીને) ડોય છે.

નિષાદ સ્વરના લક્ષણોની ગાથામાં પાઠાંતર જોવા મળે છે. પ્રસ્તુતમાં ઠાણાંગ સૂત્રના સાતમા ઠાણા અનુસાર ગાથા મૂલપાઠમાં સ્વીકારેલ છે.

સાત સ્વરના ગ્રામ અને મૂર્ધનાઓ :-

૬ એતેસિ ણં સત્ત્વહં સરાણં તઓ ગામા પ્ણત્તા, તં જહા- સજ્જગ્ગામે, મજ્ઝિમ-ગ્ગામે, ગંધારગ્ગામે । સજ્જગ્ગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પ્ણત્તાઓ, તં જહા-

મંગી કોરવ્વીયા હરી ય, રયણી ય સારકંતા ય ।

છટ્ટી ય સારસી ણામ, સુદ્ધસજ્જા ય સત્તમા ॥૩૯॥

મજ્ઝિમગ્ગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પ્ણત્તાઓ, તં જહા-

ઉત્તરમંદા રયણી, ઉત્તરા ઉત્તરાયસા (તા) ।

અસ્સોકંતા ય સોવીરા, અભીરૂ ભવઙ્ગ સત્તમા ॥૪૦॥

ગંધારગ્ગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પ્ણત્તાઓ, તં જહા-

ણંદી ય ખુટ્ટિમા પૂરિમા ય, ચઉથી ય સુદ્ધગંધારા ।

ઉત્તરગંધારા વિ ય, પંચમિયા હવઙ્ગ મુચ્છા ઉ ॥૪૧॥

સુદ્ધુત્તરમાયામા સા, છટ્ટા ણિયમસો ઉ ણાયવ્વા ।

અહઉત્તરાયતા કોટિમા ય, સા સત્તમી મુચ્છા ॥૪૨॥

ભાવાર્થ :- સાત સ્વરોના ત્રણ ગ્રામ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ષડ્જગ્રામ (૨) મધ્યમગ્રામ (૩) ગાંધારગ્રામ.

(૧) મંગી (૨) કૌરવીયા (૩) હરિત (૪) રજની (૫) સારકાન્તા (૬) સારસી (૭) શુદ્ધ ષડ્જ. આ સાત મૂર્ધના ષડ્જગ્રામની જાણવી. ॥૩૯॥

(૧) ઉત્તરમંદા, (૨) રજની, (૩) ઉત્તરા, (૪) ઉત્તરાયશા અથવા ઉત્તરાયતા, (૫) અશ્વકાન્તા, (૬) સૌવીરા, (૭) અભિરુગતા. આ સાત મૂર્ધના મધ્યમ ગ્રામની જાણવી. ॥૪૦॥

(૧) નન્દી, (૨) ક્ષુદ્રિકા, (૩) પૂરિમા, (૪) શુદ્ધ ગાંધારા, (૫) ઉત્તર ગાંધારા, (૬) સુષ્ટુતર આયામા (૭) ઉત્તરાયતા-કોટિમા. આ સાત મૂર્ધના ગાંધારગ્રામની જાણવી. ॥૪૧-૪૨॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે સાતસ્વરના ત્રણ ગ્રામ અને પ્રત્યેક ગ્રામની ૭-૭ મૂર્ધના અર્થાત્ ૨૧

મૂર્છના બતાવી છે. મૂર્છનાઓના સમુદાયને ગ્રામ કહેવામાં આવે છે અને ગાયક ગીતના સ્વરમાં તલ્લીન મૂર્છિત જેવા બની જાય તે મૂર્છના કહેવાય છે. ગ્રામ તથા મૂર્છનાની વિશેષ જાણકારી ભરતમુનિના નાટ્ય શાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથથી જાણી લેવી.

સપ્ત સ્વરની ઉત્પત્તિ આદિ વિષયક સમાધાન :-

૭

સત્તસ્સરા કઓ સંભવંતિ ? ગીયસ્સ કા હવઙ્ જોણી ? ।
 કઙ્સમયા ડસાસા ? કઙ્ વા ગીયસ્સ આગારા ? ॥૪૩॥
 સત્ત સરા ણાભીઓ સંભવંતિ, ગીતં ચ રુણ્ણજોણીયં ।
 પાયસમા ડસ્સાસા, તિણ્ણિય ગીયસ્સ આગારા ॥૪૪॥
 આદિ મિડ આરંભંતા, સમુવ્વહંતા ય મજ્ઙ્ગારમ્મિ ।
 અવસાણે ય ઙ્ગવેંતા, તિણ્ણિય વિ ગીયસ્સ આગારા ॥૪૫॥

શબ્દાર્થ :-કઓ = ક્યાંથી, સંભવંતિ = ઉત્પન્ન થાય છે ? ડસાસા = તેના (ગીતના) ઉચ્છવાસ કાળનો, ગીયસ્સ = ગીતના, કતિ આગારા = કેટલા આકાર છે ?

ણાભીઓ સંભવંતિ = નાભિથી ઉત્પન્ન થાય છે, રુણ્ણજોણીય = રુદન યોનિ (જાતિ) છે, પાયસમા = પાદસમ કોઈ ઇંદનું એક ચરણ જેટલા સમયમાં ગાય શકાય તે પાદસમ જેટલો, ડસ્સાસા = ગીતનો ઉચ્છવાસકાળ.

આદિ મિડ = આદિમાં મૂદુ, આરંભંતા = પ્રારંભ કરતા, સમુવ્વહંતા = તીવ્ર-તાર, મજ્ઙ્ગારમ્મિ = મધ્યમાં, અવસાણે = અંતમાં, ઙ્ગવેંતા = સમાપ્ત સમયે મંદ.

ભાવાર્થ :- (૧) સપ્ત સ્વર ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (૨) ગીતની યોનિ-જાતિ કઈ છે ? (૩) ગીતનો ઉચ્છવાસકાળ કેટલા સમય પ્રમાણ છે ? (૪) ગીતના કેટલા આકાર હોય છે ? ॥૪૩॥

(૧) સાતે સ્વર નાભિથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) ગીતની યોનિ રુદન છે, (૩) પાદસમ જેટલો સમય ગીતનો ઉચ્છવાસકાળ છે. કોઈપણ ઇંદનું એક ચરણ ગાતા જેટલો સમય લાગે તે પાદસમ કહેવાય છે. તેટલા સમયનો ગીતનો ઉચ્છવાસ કાળ છે. (૪) ગીતના ત્રણ આકાર છે. ॥૪૪॥

ગીતના પ્રારંભમાં મૂદુ, મધ્યમાં તાર-તીવ્ર (ઉંચો અવાજ) અને ગીતની સમાપ્તિ સમયે અંતમાં મંદ, આવા ગીતના ત્રણ આકાર જાણવા. ॥૪૫॥

ગાયકની યોગ્યતા :-

૮

છહોસે અટ્ટુ ગુણે, તિણ્ણિય ય વિત્તાણિ દોણ્ણિય ભણિત્તીઓ ।
 જો ણાહી સો ગાહિઈ, સુસિક્ખઓ રંગમજ્ઙ્ગમ્મિ ॥૪૬॥

ભાવાર્થ :- સંગીતના (૧) છ દોષ, (૨) આઠ ગુણ, (૩) ત્રણ વૃત્તો (૪) બે ભણિતીઓને જે જાણે છે, તે સુશિક્ષિત વ્યક્તિ રંગમંચ પર ગાઈ શકે છે.

ગીતના છ દોષો :-

૯

भीयं दुयमुष्पिच्छं, उत्तालं च कमसो मुणेयव्वं ।

काकस्सरमणुणासं, छद्दोसा होंति गीयस्स ॥ ४७ ॥

ભાવાર્થ :- ગીતના છ દોષ આ પ્રમાણે જાણવા. (૧) ભીતદોષ—ડરતાં—ડરતાં ગાવું. (૨) દ્રુતદોષ — ઉદ્દેગના કારણે જલ્દી—શીઘ્ર ગાવું. (૩) ઉત્પિચ્છદોષ—શ્વાસ લેતાં—લેતાં જલ્દી ગાવું. (૪) ઉત્તાલદોષ—વિરુદ્ધ તાલથી ગાવું. (૫) કાકસ્વરદોષ—કાગડાની જેમ કર્ણકટુ સ્વરમાં ગાવું. (૬) અનુનાસદોષ—નાકથી સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતા ગાવું.

ગીતના આઠ ગુણ :-

૧૦

पुण्णं रत्तं च अलंकियं च, वत्तं तहेवमविघुट्टं ।

महुरं समं सुललियं, अट्ट गुणा होंति गीयस्स ॥ ४८ ॥

ભાવાર્થ :- ગીતના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે જાણવા— (૧) પૂર્ણગુણ— સ્વરના આરોહ—અવરોહ વગેરે સમસ્ત સ્વરકળાયુક્ત પૂર્ણરૂપથી ગાવું. (૨) રક્તગુણ— રાગથી ભાવિત થઈને ગાવું. (૩) અલંકૃતગુણ— વિવિધ શુભસ્વરોથી સંપન્ન બનીને ગાવું. (૪) વ્યક્તગુણ— ગીતના શબ્દો—સ્વર—વ્યંજનોના સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી ગાવું. (૫) અવિઘુષ્ટગુણ— વિકૃતિ અને વિશ્રંખલા રહિત, નિયત અને નિયમિત સ્વરથી ગાવું. ચીસ પાડતા હોય તેમ, રાડો પાડતા હોય તેમ ન ગાવું. (૬) મધુરગુણ— કર્ણપ્રિય, મનોરમ સ્વરથી ગાવું. (૭) સમગુણ— સુર, તાલ, લય વગેરેનું ધ્યાન રાખી સુસંગત સ્વરમાં ગાવું. (૮) સુલલિતગુણ— સ્વરઘોલન દ્વારા લલિત—શ્રોતેન્દ્રિય પ્રિય અને સુખદાયી સ્વરમાં ગાવું.

૧૧

उर कंठ सिरविसुद्धं च, गिज्जते मउय रिभियपदबद्धं ।

समताल पडुक्खेवं, सत्तस्सरसीभरं गीयं ॥ ४९ ॥

ભાવાર્થ :- અન્ય રીતે ગીતના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે—(૧) ઉરોવિશુદ્ધ— જે સ્વર ઉરસ્થલમાં વિશાળ હોય. (૨) કંઠવિશુદ્ધ— નાભિથી ઉત્થિત જે સ્વર કંઠમાં વ્યાપ્ત થઈ સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત થાય તે અર્થાત્ જે સ્વર કંઠમાં ફાટી ન જાય તે. (૩) શિરોવિશુદ્ધ— જે સ્વર શિર—મસ્તકથી ઉત્પન્ન થવા છતાં નાસિકાના સ્વરથી મિશ્રિત ન થાય તે. (૪) મૃદુક— જે ગીત મૃદુ—કોમળ સ્વરમાં ગવાય તે. (૫) રિભિત— ઘણા ઘોલન યુક્ત આલાપ દ્વારા ગીતમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવો. (૬) પદબદ્ધ— ગીતને વિશિષ્ટ પદ રચનાથી નિબદ્ધ કરવું. (૭) સમતાલ પ્રત્યુક્ષેપ— જે ગીતમાં હસ્તતાલ, વાદ્યધ્વનિ અને નર્તકના પાદક્ષેપ સમ

હોય અર્થાત્ એક-બીજાના મેળમાં હોય. (૮) સપ્તસ્વર સીભર- જેમાં ૫૬૪ વગેરે સાત સ્વર, તંત્રી વગેરે વાદ્ય ધ્વનિને અનુરૂપ હોય અથવા વાદ્ય ધ્વનિ ગીતના સ્વરની સમાન હોય.

૧૨ અક્ષરસમં પયસમં, તાલસમં લયસમં ગહસમં ચ ।
 ણિસ્સસિયઝસ્સસિયસમં, સંચારસમં સરા સત્ત ॥૫૦॥

ભાવાર્થ :- પૂર્વગાથામાં 'સપ્તસ્વરસીભર' નામનો અંતિમ ગુણ બતાવ્યો છે. ગીત જો સાત પ્રકારે સ્વર સાથે અનુરૂપ હોય તો તે ગીત 'સપ્ત સ્વરસીભર' બને છે. તે સપ્ત સીભરતા આ પ્રમાણે છે-

(૧) અક્ષરસમ- જે ગીત હસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત અને સાનુનાસિક અક્ષરોને અનુરૂપ હસ્વાદિ સ્વરયુક્ત હોય તે. (૨) પદસમ- સ્વર અનુરૂપ પદ અને પદ અનુરૂપ સ્વરથી ગવાતું ગીત. (૩) તાલસમ- તાલવાદનને અનુરૂપ સ્વરથી ગવાતું ગીત. (૪) લયસમ- વીણા વગેરે વાદ્યની ધુન અનુસાર ગવાતું ગીત. (૫) ગ્રહસમ-વીણા વગેરે દ્વારા ગૃહીત સ્વર અનુસાર ગવાતું ગીત. (૬) નિશ્ચસિતોચ્છવસિતસમ-શ્વાસ લેવા અને મૂકવાના ક્રમાનુસાર ગવાતું ગીત. (૭) સંચારસમ- સિતાર વગેરે વાદ્યોના તાર પર થતાં આંગળીના સંચાર સાથે ગવાતું ગીત.

ગેય પદના આઠ ગુણ :-

૧૩ ણિદ્દોસં સારવંતં ચ, હેઝજુત્તમલંકિયં ।
 ઝવણીયં સોવયારં ચ, મિયં મહુરમેવ ય ॥૫૧॥

ભાવાર્થ :- ગેય પદોના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે. (૧) નિર્દોષ- અલીક, ઉપઘાત વગેરે ઝર દોષથી રહિત ગીતના પદથી યુક્ત હોવું. (૨) સારવંત- સારભૂત વિશિષ્ટ અર્થથી યુક્ત હોવું. (૩) હેતુયુક્ત- અર્થસાધક હેતુથી યુક્ત હોવું. (૪) અલંકૃત- કાવ્યગત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારથી યુક્ત હોવું. (૫) ઉપનીત- ઉપસંહારથી યુક્ત હોવું. (૬) સોપચાર- અવિરુદ્ધ-અલજજનીય અર્થના પ્રતિપાદન યુક્ત હોવું. (૭) મિત- અલ્પપદ અને અલ્પ અક્ષરવાળું હોવું. (૮) મધુર- સુશ્રાવ્ય શબ્દ, અર્થ અને પ્રતિપાદનની અપેક્ષાએ પ્રિય હોવું.

ગીતના વૃત્ત-છંદ :-

૧૪ સમં અદ્ધસમં ચેવ, સવ્વત્થ વિસમં ચ જં ।
 તિણિણ વિક્કપ્પયારાઈં, ચઝત્થં ણોવલભ્ભઈ ॥૫૨॥

શબ્દાર્થ :-વિક્ક = વૃત્ત-છંદ, પ્પયારાઈં = પ્રકારાદિ.

ભાવાર્થ :- ગીતના વૃત્ત-છંદ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.(૧) સમ- જે ગીતમાં ચરણ અને અક્ષર સમ

હોય અર્થાત્ ચાર ચરણ હોય અને તેમાં ગુરુ-લઘુ અક્ષર પણ સમાન હોય અથવા જેના ચારે ચરણ સમાન હોય. (૨) અર્ધસમ- જેમાં પ્રથમ અને તૃતીય તથા દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણ સમાન હોય. (૩) સર્વ વિષમ- જેમાં બધા ચરણો અને અક્ષરોની સંખ્યા વિષમ હોય, જેના ચારે ચરણ વિષમ હોય. આ ત્રણ સિવાય ચોથા પ્રકારનો વૃત-છંદ નથી.

ગીતની ભાષા :-

૧૫

सक्कया पायया चैव, भणिईओ होंति दुण्णि उ ।

सरमंडलम्मि गिज्जंते, पसत्था इसिभासिया ॥५३॥

શબ્દાર્થ :- સક્કયા = સંસ્કૃત, પાયયા = પ્રાકૃત, ભણિઈઓ = ભણિતીઓ ગીતની ભાષા, હોંતિ દુણ્ણિ = બે પ્રકારની કહી છે, સરમંડલમ્મિ = સ્વરમંડળમાં, ગિજ્જંતે = કહેવાય છે, ગવાય છે, પસત્થા = પ્રશસ્ત, ઇસિભાસિયા = ઋષિભાષિત.

ભાવાર્થ :- ગીતની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે પ્રકારની કહી છે. આ બંને ભાષા પ્રશસ્ત અને ઋષિભાષિત છે. સ્વર મંડળમાં તે ભાષા જોવા મળે છે. તે બંને ભાષામાં ગવાય છે.

	ષડ્જ	ઋષભ	ગાંધાર	મધ્યમ	પંચમ	ધૈવત	નિષાદ
સ્થાન	જિહ્વાગ્ર	વક્ષઃસ્થલ	કંઠ	જિહ્વામધ્યભાગ	નાસિકા	દંતોષ્ઠ	મૂર્ધા
જીવનિશ્રિત	મયૂર	કૂકડો	હંસ	ગવેલક	કોયલ	સારસ	હાથી
અજીવ નિશ્રિત	મૃદંગ	ગોમુખવાદ્ય	શંખ	ઝલર	ગોધિકા	નગારું	મહાભેરી
ફળ	આજીવિકા મેળવે, અવ્યર્થ પ્રયત્ન વાન, ગોધન પુત્ર-મિત્રનો સંયોગ થાય સ્ત્રીઓને પ્રિય બને.	ઐશ્વર્યવાન સેનાપતિત્વની પ્રાપ્તિ, ધન-ધાન્યાદિ ભોગ સામગ્રી મેળવે	શ્રેષ્ઠ આજીવિકા મેળવે, શ્રેષ્ઠ કલાકાર બને, શ્રેષ્ઠ કવિ બને, કર્તવ્યશીલબુદ્ધિ ચતુર, શાસ્ત્ર પારંગત હોય.	સુખજીવી, રૂચી પ્રમાણે ખાનાર -પીનાર બને	પૃથ્વી પતિ બને, શૂરવીર સંગ્રાહક બને, અનેકગણનો નાયક બને.	કલહપ્રિય હોય, શાકુનિક, વાગુરિક, શૌકરિક, મત્સ્યબંધક હોય.	ચાંડાલ, વધિક મુક્કાબાજ, ગોઘાતક, ચોર અનેક પાપ કરનાર હોય.
તાન	સાત	સાત	સાત	સાત	સાત	સાત	સાત
ઉત્પત્તિ	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી
ગીતની	યોનિ રૂદન	સપ્ત સ્વરના ત્રણ ગ્રામ અને ૨૧ મૂર્ધના છે સપ્ત સ્વરમાં ગવાતા ગીતની વિગત				વૃત-છંદ ત્રણ	ભણિતિ-ભાષા બે
		ઉચ્છવાસકાળ પાદ સમ	આકાર ત્રણ	દોષ છ	ગુણ આઠ		

ગાયકના પ્રકાર :-

૧૬

કેસી ગાયઙ મહુરં ? કેસી ગાયઙ ખરં ચ રુક્ખં ચ ?
કેસી ગાયઙ ચઝરં ? કેસી ય વલિંબિયં ? દુતં કેસી ?
વિસ્સરં પુણ કેરિસી ? ॥૫૪॥ [પંચપદી]

સામા ગાયઙ મહુરં, કાલી ગાયઙ ખરં ચ રુક્ખં ચ ।
ગોરી ગાયઙ ચઝરં, કાળા ય વલિંબિયં, દુતં અંધા,
વિસ્સરં પુણ પિંગલા ॥૫૫॥ [પંચપદી]

શબ્દાર્થ :-કેસી = કઈ સ્ત્રી, ખરં ચ રુક્ખ = કઠોર અને રુક્ષ સ્વરમાં, ચઝરં = ચતુરાઈથી, વલિંબિયં = વિલંબિત સ્વરમાં, દુતં = દ્રુત સ્વરમાં, વિસ્સરં = વિકૃત સ્વરમાં, કેરિસી = કોણ, સામા = શ્યામા(ષોડશી) સ્ત્રી, પિંગલા = પિંગળી (કપિલા).

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન- કઈ સ્ત્રી મધુર સ્વરમાં, કઈ સ્ત્રી કઠોર અને રુક્ષ સ્વરમાં, કઈ સ્ત્રી ચતુરાઈથી, કઈ સ્ત્રી વિલંબિત સ્વરોમાં, કઈ સ્ત્રી દ્રુત સ્વરમાં અને કઈ સ્ત્રી વિકૃત સ્વરમાં ગાય છે.

ઉત્તર- શ્યામા મધુર સ્વરમાં, કૃષ્ણવર્ણી સ્ત્રી કઠોર અને રુક્ષ સ્વરમાં, ગૌરવર્ણી સ્ત્રી ચતુરાઈથી, કાણી સ્ત્રી વિલંબિત(મંદ), અંધ સ્ત્રી દ્રુત-શીઘ્ર સ્વરમાં, પિંગલા સ્ત્રી વિકૃત સ્વરમાં ગાય છે.

સ્વર મંડલ ઉપસંહાર :-

૧૭

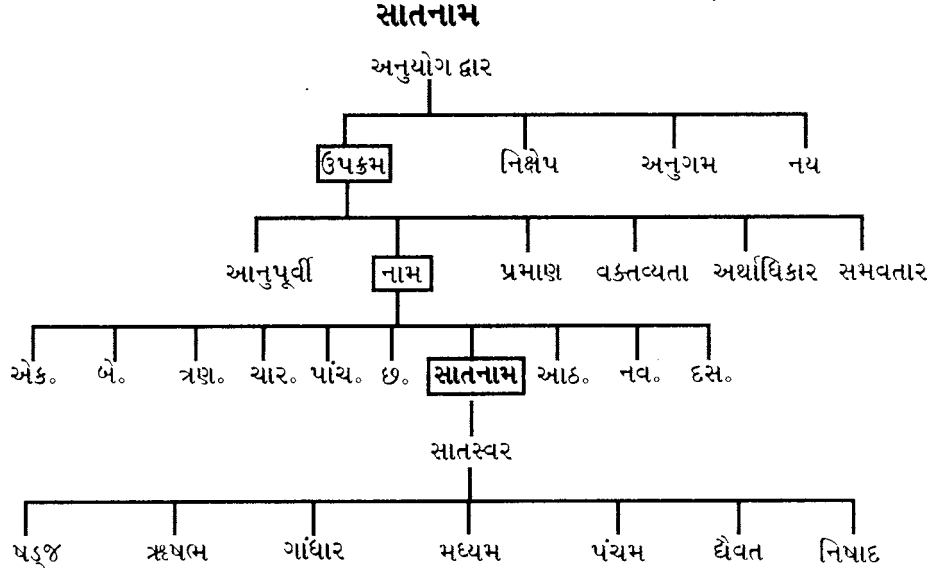
સત્ત સરા તયો ગામા, મુચ્છળા ંકવીસતિં ।

તાળા ંગૂળપળ્ણાસં, સમ્મત્તં સરમંડલં ॥૫૬॥ સે તં સત્તળામે ।

ભાવાર્થ :- સાત સ્વર, ત્રણ ગ્રામ અને ંકવીસ મૂર્ચનાઓ હોય છે. પ્રત્યેક સ્વર સાત તાનથી ગવાય છે. તેથી(૭×૭ = ૪૯) સાત સ્વર સાત તાનથી ગવાતા ંગૂળપળ્ણાસ ભેદ થાય છે. આ રીતે સ્વરમંડલની સાથે સપ્તનામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૨ સંપૂર્ણ ॥

તેરમું પ્રકરણ

આઠ નામ - આઠ વિભક્તિ

આઠ વિભક્તિઓનું સ્વરૂપ :-

- ૧ સે કિં તં અટ્ટનામે ? અટ્ટનામે અટ્ટવિહા વચનવિભત્તી પણ્ણત્તા, તં જહા-
 ણિદ્દેસે પઢમા હોત્તિ, બિહ્વયા ઉવદેસણે ।
 તદ્વયા કરણમ્મિ કયા, ચત્ત્થી સંપયાવણે ॥૫૭॥
 પંચમી ય અપાયાણે, છટ્ઠી સસ્સામિવાયણે ।
 સત્તમી સણ્ણિધાણત્થે, અટ્ટમાઽઽમંતણી ભવે ॥૫૮॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અષ્ટનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અષ્ટનામાં આઠ પ્રકારની વચન વિભક્તિ કહેલ છે. વચન વિભક્તિના તે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે - (૧) નિર્દેશ-નિર્દેશ પ્રતિપાદક અર્થમાં કર્તા માટે પ્રથમા વિભક્તિ. (૨) ઉપદેશ-ઉપદેશ ક્રિયાના પ્રતિપાદનમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ. (૩) કરણ અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ. (૪) સંપ્રદાન-સ્વાહા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ. (૫) અપાદાન-છૂટા પડવાના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ. (૬) સ્વ સ્વામિત્વ બતાવવા ષષ્ઠી વિભક્તિ. (૭) સન્નિધાન-આધારકાળભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ. (૮) સંબોધન-આમંત્રણ અર્થમાં અષ્ટમી વિભક્તિ વપરાય છે.

- ૨ તત્થ પઢમા વિભત્તી ણિદ્દેસે, સો ઇમો અહં વ ત્તિ ।
 બિહ્વયા પુણ ઉવદેસે, ભણ કુણસુ ઇમં વ તં વ ત્તિ ॥૫૯॥
 તદ્વયા કરણમ્મિ કયા, ભણિયં વ કયં વ તેણ વ મણ વા ।
 હંદિ ણમો સાહાણ, હવહ્વ ચત્ત્થી સંપયાણમ્મિ ॥૬૦॥
 અવણય ગિણ્ણહ ય ણ્ણત્તો, ઇત્તો ત્તિ વા પંચમી અપાયાણે ।
 છટ્ઠી તસ્સ ઇમસ્સ વ, ગયસ્સ વા સામિસંબંધે ॥૬૧॥

હવઙ પુણ સત્તમી તં, ઇમમ્મિ આધાર કાલ ભાવે ય ।
આમંતણી ભવે અટ્ટમી, ડ જહ હે જુવાણ ત્તિ ॥૬૨॥સે તં અટ્ટણામે ।

શબ્દાર્થ :- ભણ = કહો, કુણસુ = કરો, ઇમં = આને, તં = તેને, તઙયા કરણમ્મિ કયા = તૃતીયા કરણમાં કરાય છે, તેણ-મણ = તેના દ્વારા, મારા દ્વારા, ભણિયં = કહેવાયેલ, કયં = કરાયેલ, હંદિ = હંદિ! નમો = નમઃ, સાહાણ = સ્વાહા(અર્થમાં), ંત્તો-અવણય = અહીંથી આને દૂર કરો, ઇતો ગિણહ = અહીંથી આને(આનાથી) લઈ લો, ત્તિ = તે રીતે, અપાયાણે = અપાદાન-દૂર કરવાના અર્થમાં, ગયસ્સ = હાથીની, તસ્સ = તેની, ઇમસ્સ = આની(વસ્તુ) છે, સામિ સંબંધે = સ્વામી સંબંધમાં. તં = તે (ફળાદિ), ઇમમ્મિ = આમાં(કુંડ વગેરેમાં) છે.

ભાવાર્થ :- (૧) નિર્દેશમાં પ્રથમા વિભક્તિ, જેમકે- તે, આ, હું (૨) ઉપદેશમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ જેમકે- તેમને કહો, આને કહો. (૩) કરણમાં તૃતીયા વિભક્તિ જેમકે- મારા વડે કહેવાયેલ, તેના દ્વારા કહેવાયેલ, મારા કે તેના દ્વારા કરાયેલ, (૪) સંપ્રદાન તથા નમઃ સ્વાહા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ જેમકે- 'નમો જિનાય' જિનને નમસ્કાર 'અગ્નયે સ્વાહા' 'વિપ્રાય ગાં દદાતિ' - બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે. (૫) અપાદાનમાં પંચમી વિભક્તિ જેમકે આને અહીંથી દૂર કરો, આને અહીંથી લઈ લો. (૬) સ્વામી સંબંધમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ જેમકે તેની અથવા આની આ વસ્તુ છે. (૭) આધાર કાલ ભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ જેમકે તે ફલાદિ આમાં છે. (૮) સંબોધન આમંત્રણમાં અષ્ટમી વિભક્તિ જેમકે- હે યુવાન ! આ આઠ વિભક્તિનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે આઠ નામ પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે વચન વિભક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે કહેવાય તે વચન અને તે વચનોના કર્તા કર્મરૂપ અર્થ જેના દ્વારા પ્રગટ થાય તે વિભક્તિ. વચનપદોની વિભક્તિ તે વચન વિભક્તિ કહેવાય છે. જેમકે લક્ષ્મણે રામને ઇળ આપ્યું. લક્ષ્મણ-રામ અને ઇળ વચન છે. 'એ' અને 'ને' વિભક્તિ છે. વચનને વિભક્તિ લાગવાથી લક્ષ્મણ કર્તા, ઇળ કર્મ અને રામ સંપ્રદાન છે, તેમ જાણી શકાય છે. આ સૂત્રમાં નામ તથા સર્વનામને લાગતી વિભક્તિનું કથન છે. ક્રિયાપદની વિભક્તિનું કથન નથી. તે આઠ વિભક્તિનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે-

(૧) પ્રથમા વિભક્તિ-કર્તા કારક :- જે નામ કે સર્વનામ કર્તા અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય, તેને માટે પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રયોગ કરાય છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમા વિભક્તિમાં ક્યારેક 'એ' પ્રત્યય લાગે છે તો ક્યારેક પ્રત્યય લાગતો નથી. જેમકે રામે ઇળ ખાધું. અહીં રામ કર્તા છે તેને 'એ' પ્રત્યય લાગ્યો છે. 'રામ જાય છે' આ વાક્યમાં કર્તા રામને કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો નથી. સંક્ષેપમાં કર્તા કારકનો પ્રત્યય 'એ' છે.

(૨) દ્વિતીયા વિભક્તિ-કર્મકારક :- જેના પર ક્રિયાનું ઇળ લાગુ પડે અથવા ક્રિયામાં પ્રવર્તિત કરાવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવા ઉપદેશ આપે અને ઉપદેશ અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે રામે

ફળને ખાધું. ખાવારૂપ ક્રિયાની અસર ફળ પર પડે છે માટે અહીં ફળ કર્મ કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં કર્મકારકમાં ક્યારેક 'ને' પ્રત્યય લાગે છે, ક્યારેક પ્રત્યય લાગતા નથી 'રામે ફળ ખાધું' આ વાક્યમાં ફળ કર્મ છે. તેને પ્રત્યય લાગ્યો નથી.

(૩) તૃતીયા વિભક્તિ—કરણ કારક, :- ક્રિયાની સિદ્ધિમાં જે સૌથી વધુ સહાયક અને ઉપકારક સાધન હોય તે કરણ કહેવાય છે. જેમકે 'કઠીયારો કુહાડીથી લાકડું કાપે છે' 'તે સોયથી વસ્ત્ર સાંધે છે.' અહીં કાપવારૂપ અને સાંધવારૂપ ક્રિયામાં કુહાડી અને સોય સહાયક સાધન છે માટે તે કરણ કહેવાય અને તેને તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય—'થી' લાગેલ છે. કરણ કારકના પ્રત્યય છે— 'થી, થકી, વડે દ્વારા'

(૪) ચતુર્થી વિભક્તિ—સંપ્રદાન કારક :- જેને માટે ક્રિયા કરાય છે તે સંપ્રદાન કહેવાય છે. 'સીતા રામને માટે માળા ગૂંથે છે.' અહીં ગૂંથવારૂપ ક્રિયા રામને માટે કરાય છે, તેથી રામને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. ચતુર્થીનો પ્રત્યય છે 'માટે.'નમઃ, સ્વાહા જેવા પદ જેના માટે વપરાય તેને માટે ચતુર્થીના પ્રત્યય સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાય છે.

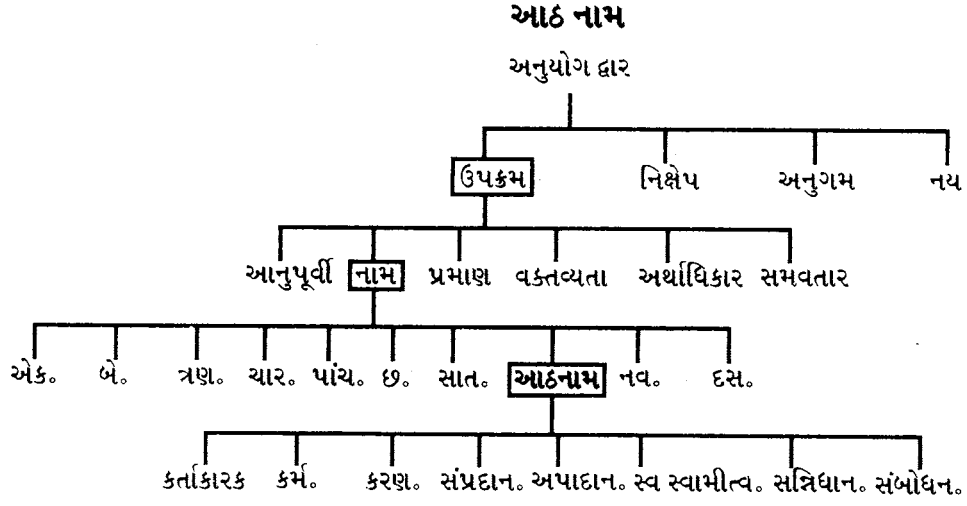
(૫) પંચમી વિભક્તિ—અપાદાન કારક :- પૃથક્ થાય છે કે અલગ પડે છે, તેવો બોધ જેનાથી થાય તે અપાદાન કહેવાય છે. વૃક્ષ પરથી ફૂલ પડ્યું, છાપરા ઉપરથી પક્ષી ઊડ્યું. વૃક્ષ અને ફૂલ છૂટા પડે છે, ફૂલ તો કર્તા છે. વૃક્ષ પરથી અલગ થાય છે માટે વૃક્ષને પંચમી વિભક્તિ લાગે, તેમ છાપરાને પંચમી વિભક્તિ લાગે. પંચમીનો પ્રત્યય છે, થી, પરથી, ઉપરથી.

(૬) ષષ્ઠી વિભક્તિ—સ્વામિત્વ કારક :- પોતાની માલિકી બતાવવી તે સ્વામિત્વ છે અને તે માટે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. 'પ્રિયાની બોલપેન ખોવાઈ ગઈ.' બોલપેનની માલિક પ્રિયા છે, માટે પ્રિયાને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે. ષષ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય છે— નો,ની,નું,ના.

(૭) સપ્તમી વિભક્તિ—સન્નિધાન કારક :- વસ્તુનો આધાર તે સન્નિધાન કહેવાય છે. જે આધાર હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે 'ડાળ ઉપર પક્ષી બેઠું છે.' ડાળ પક્ષીના આધારરૂપ છે માટે તેને સપ્તમીનો પ્રત્યય લાગે. સપ્તમીનો પ્રત્યય છે માં, પર, ઉપર.

(૮) અષ્ટમી વિભક્તિ—સંબોધન કારક :- કોઈને સંબોધન કરવામાં અષ્ટમી વિભક્તિ લાગે છે. 'હે રામ ! તમે મારી સાથે આવશો ?' રામને સંબોધન કર્યું છે માટે તે અષ્ટમી વિભક્તિ કહેવાય. અષ્ટમી વિભક્તિ નામને જ લાગે છે, સર્વનામને નહીં અને નામ પૂર્વે હે, અરે, લાગે છે. આ રીતે અષ્ટનામનું સ્વરૂપ જાણવું.

॥ પ્રકરણ-૧૩ સંપૂર્ણ ॥

યૌદ્ધમું પ્રકરણ

નવનામ – નવરસ

કાવ્યના નવ રસોનું નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ણવણામે ? ણવણામે ણવ કવ્વરસા પણ્ણત્તા, તં જહા-

વીરો સિંગારો અબ્ભુઓ ય, રોદ્દો ય હોઝ્ઝ બોધવ્વો ।
વેલણઓ બીભચ્છો, હાસો કાલુણો પસંતો ય ॥૬૩॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નવનામમાં નવ કાવ્યરસ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) વીરરસ, (૨) શૃંગારરસ, (૩) અદ્ભુતરસ, (૪) રૌદ્રરસ, (૫) વ્રીહનકરસ-લજ્જાનકરસ (૬) બીભત્સરસ, (૭) હાસ્યરસ, (૮) કરુણરસ (૯) પ્રશાંત રસ.

વિવેચન :-

કવ્વરસા(કાવ્ય રસાઃ) :- કવિના કર્મને, કવિની કૃતિને કાવ્ય કહે છે. કાવ્યમાં નિબદ્ધ રસને કાવ્યરસ કહે છે. અંતરાત્મામાં ઉત્પન્ન અનુભૂતિને રસ કહે છે. કાવ્ય આસ્વાદની ક્ષણોમાં આસ્વાદક જ્યારે અનુભૂતિની ગહનતામાં લીન બને છે, તેને જ રસ કહેવામાં આવે છે.

વીરરસ :-

૨ તત્થ પરિચ્ચાયમ્મિ ય, તવ-ચરણે સત્તુજણવિણાસે ય ।
અણણુસય-ધિતિ-પરક્કમ, ચિણ્ણહો વીરો રસો હોઝ્ઝ ॥૬૪॥

વીરો રસો જહા-

સો ણામ મહાવીરો જો, રજ્જં પયહિરુણ પવ્વઝ્ઝઓ ।
કામ-ક્કોહમહાસત્તુ, પક્કખણિગ્ઘાયણં કુણ્ણઝ્ઝ ॥૬૫॥

શબ્દાર્થ :-તત્થ = તેમાં, નવરસોમાં, પરિચ્ચાયમ્મિ = પરિત્યાગમાં, અણણુસય = અનનુસય,

અનુસય એટલે ગર્વ કે પશ્ચાતાપ, તે ન હોય તે અનનુસય, તવચરણે = તપશ્ચરણમાં, સત્તુજળવિનાસે = શત્રુઓના વિનાશમાં, પરક્કમ = પરાક્રમ, ચિણ્હો = આવા ચિન્હ, લક્ષણવાળો,

સો જામ = તે છે, મહાવીરો = મહાવીર, જો = જે, રજ્જં પયહિરુણ = રાજ્યનો પરિત્યાગ કરી, પવ્વહો = દીક્ષિત, પ્રવ્રજિત થયા, કામ = કામ, વ્કોહ = ક્રોધરૂપી, મહાસત્તુપક્ષ = મહાશત્રુપક્ષનો, ણિગ્ચાયણં = નિર્ધાત, વિનાશ, કુણહ = કર્યો.

ભાવાર્થ :- પરિત્યાગમાં ગર્વ અને પશ્ચાતાપ ન હોય, તપશ્ચરણમાં ધૈર્ય અને શત્રુઓના વિનાશમાં પરાક્રમ હોય, વીરરસના આ લક્ષણો છે.

વીરરસનું ઉદાહરણ સૂત્રકાર જણાવે છે કે રાજ્ય વૈભવનો પરિત્યાગ કરી દીક્ષિત બની, જેણે કામ, ક્રોધરૂપ મહાશત્રુઓનો નાશ કર્યો તે નિશ્ચયથી મહાવીર છે.

વિવેચન :-

વીરરસ નિરૂપક બે ગાથામાંથી પ્રથમમાં સૂત્રકારે અનનુસય, ધૃતિ અને પરાક્રમને વીરરસના લક્ષણ કહી, બીજી ગાથામાં તે લક્ષણોથી યુક્ત વ્યક્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. શત્રુ બે પ્રકારના છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર. મોક્ષ પ્રતિપાદક આ શાસ્ત્રમાં કામ-ક્રોધ વગેરે આંતરિક શત્રુઓને જીતે તેને વીર કહ્યા છે.

શ્રૃંગારરસ :-

૩

સિંગારો જામ રસો, રતિસંજોગાભિલાસસંજણનો ।

મંડળ-વિલાસ-વિબ્બોય, હાસ-લીલા-રમણલિંગો ॥૬૬॥

સિંગારો રસો જહા-

મહુરં વિલાસલલિયં, હિયયુમ્માદણકરં જુવાણાણં ।

સામા સદ્દુદ્દામં, દાણ્હ મેહલાદામં ॥૬૭॥

શબ્દાર્થ :-રતિ = રતિ, સંજોગ = સંયોગ(રતિના કારણભૂત સાધનોના સંયોગની), અભિલાસ = અભિલાષાનો, સંજણનો = જનક તથા, મંડળ = મંડન, અલંકારથી શરીર સુશોભિત કરવું, વિલાસ = વિલાસ, કામોત્તેજક નેત્રાદિની ચેષ્ટાઓ, વિબ્બોય = વિબ્બોક-વિકારોત્તેજક શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ, હાસ = હાસ્ય, લીલા = રમણીય ચેષ્ટા, રમણ = રમણ-ક્રીડા, લિંગો = ચિહ્ન.

સામા = શ્યામા-સોળ વરસની તરુણ કન્યા, સદ્દુદ્દામં = ધૂધરીઓથી મુખરિત (ધૂધરીઓ વાગતી હોવાથી), જુવાણાણં = યુવકના, હિયયુમ્માદણકરં = હૃદયને ઉન્મત્ત કરનાર, મેહલાદામં = પોતાના કટિસૂત્રને, મહુર = મધુર, વિલાસ = ચેષ્ટા વિશેષથી, સુલલિય = સુલલિત સુંદર લાગે તેમ, દાણ્હ = દેખાડે છે.

ભાવાર્થ :- શૃંગારરસ રતિકીડાના કારણભૂત સાધનોના સંયોગની અભિલાષાનો જનક છે. મંડન, વિલાસ, વિબ્બોક, હાસ્ય, લીલા અને રમણ આદિ શૃંગારરસના લક્ષણ છે.

શૃંગારરસનું બોધક ઉદાહરણ— કામચેષ્ટાઓથી મનોહર કોઈ શ્યામા—સોળ વરસની તરુણી, નાની ઘૂઘરીઓથી મુખરિત હોવાથી મધુર તથા યુવકોના હૃદયને ઉન્મત્ત કરનાર પોતાના કટિસૂત્રનું પ્રદર્શન કરે છે.

વિવેચન :-

શૃંગાર રસને વર્ણવતી બે ગાથામાંથી પ્રથમ ગાથામાં મંડન વગેરે શૃંગારરસના લક્ષણ બતાવી બીજી ગાથામાં તે ચેષ્ટાઓ, લક્ષણોથી યુક્ત યુવતીનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

અદ્ભુતરસ :-

૪ વિમ્હયકરો અપુવ્વો વ ભૂયપુવ્વો વ જો રસો હોઈ ।
સો હાસ-વિસાયુપ્પત્તિ, લક્ષણો અબ્ભુઓ ણામ ॥૬૮॥

અબ્ભુઓ રસો જહા-

અબ્ભુયતરમિહ ઇત્તો અણ્ણં કિં અત્થિ જીવલોગમ્મિ ।
જં જિણવયણેણડત્થા તિકાલજુત્તા વિ ણજ્જંતિ ॥૬૯॥

શબ્દાર્થ :- વિમ્હયકરો = વિસ્મયકારક, અપુવ્વો = અપૂર્વ-પહેલા ક્યારે ય નહીં અનુભવેલ, ભૂયપુવ્વો = અનુભવમાં આવેલ (કોઈ), હાસ-વિસાયુપ્પત્તિ = હર્ષ અને વિષાદની ઉત્પત્તિ, અબ્ભુઓણામ = અદ્ભુત નામનો, અબ્ભુયતરમ્ = અદ્ભુતતર, ઇહ = આ, ઇત્તો = એનાથી, અણ્ણં = અન્ય, કિં અત્થિ = શું છે ? જીવ લોગમ્મિ = જીવલોકમાં, જં = જે, જિણવયણેણ = જિન વચનદ્વારા, તિકાલજુત્તા = ત્રિકાલ યુક્ત પદાર્થને, ણજ્જંતિ = જાણી લે છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વે અનુભવેલ ન હોય અથવા પૂર્વે અનુભવેલ એવા કોઈ વિસ્મયકારી આશ્ચર્યકારક પદાર્થને જોઈને જે આશ્ચર્ય થાય છે, તેનું નામ અદ્ભુતરસ છે. હર્ષ અને વિષાદની ઉત્પત્તિ એ અદ્ભુતરસનું લક્ષણ છે. તેનું ઉદાહરણ -

આ જીવલોકમાં તેનાથી અધિક અદ્ભુત બીજું શું હોઈ શકે કે જિનવચન દ્વારા ત્રિકાળ સંબંધી સમસ્ત પદાર્થો જણાય છે.

રૌદ્રરસ :-

૫ ભયજણણરૂવ-સદ્ધંધયાર, ચિંતા-કહાસમુપ્પણ્ણો ।
સમ્મોહ-સંભમ-વિસાય, મરણલિંગો રસો રોદ્ધો ॥૭૦॥

રોદ્ધો રસો જહા-

ભિડડીવિડંબિયમુહા, સંદટ્ટોટ્ટુ ઇય રુહિરમોકિણ્ણ ।

હણસિ પસું અસુરણિભા, ભીમરસિય અરોદ્ધ રોદ્ધોઽસિ ॥૭૧ ॥

શબ્દાર્થ :-ભયજનનરૂવ = ભય ઉત્પાદક રૂપ, સદ્ધયાર = શબ્દ તથા અંધકાર, ચિંતા = ચિંતા, કહા = કથાથી, સમુપ્પણ્ણો = ઉત્પન્ન થાય છે, સમ્મોહ = સંમોહ, વિવેક શૂન્યતા, વિવેક વિકલતા, સંભમ = સંભ્રમ-વ્યાકુળતા, વિસાય = વિષાદ, મરણલિંગો = અને પ્રાણ વિસર્જન રૂપમરણના ચિહ્નોથી યુક્ત.

ભિડડી = ભૂકુટિ-ભંવર, નેણ ચઢાવવાથી, વિડંબિય મુહા ! = વિડમ્બિત-વિકરાલ મુખવાળા !, સંદટ્ટોટ્ટુ = દાંતથી હોઠોને ચાવનાર, ઇય = આ, રુહિરમોકિણ્ણ = રુધિરાકીર્ણ-લોહીથી લથપથ (શરીર વાળા), હણસિ પસું = પશુની હત્યા કરનાર, અસુરણિભા = અસુર, રાક્ષસ જેવો, ભીમરસિય = ભીમ ભયંકર શબ્દ બોલનાર, અતિરોદ્ધ = અતિરોદ્ર-રોદ્રરૂપ ધારી, રોદ્ધોઽસિ = તું સાક્ષાત રોદ્ર છો.

ભાવાર્થ :- ભયોત્પાદક રૂપ, શબ્દ, અંધકારનું ચિંતન, કથા, દર્શન વગેરે દ્વારા રોદ્રરસ ઉત્પન્ન થાય છે. સંમોહ, સંભ્રમ, વિષાદ તેમજ મરણ તેના લક્ષણ છે. રોદ્ર રસનું ઉદાહરણ-

ભ્રમર ચઢાવવાથી વિકરાલ મુખવાળો, દાંતોથી હોઠને ચાવી રહેલ, લોહીથી લથપથ શરીરવાળો, ભયાનક શબ્દ બોલવાથી રાક્ષસ જેવો, પશુઓની હત્યા કરનાર અતિશય રોદ્રરૂપધારી તું સાક્ષાત્ રોદ્ર જ છે.

વિવેચન :-

અહીં રોદ્રરસના લક્ષણ અને તે લક્ષણ યુક્ત વ્યક્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. હિંસામાં પ્રવૃત્ત વ્યક્તિના પરિણામ રોદ્ર હોય છે. ભૂકુટિ વગેરે દ્વારા જ પરિણામોની રોદ્રતાનો બોધ થઈ જાય છે. ભયાનક રૂપાદિના દર્શન કે સ્મરણથી સંમોહાદિ લક્ષણવાળા ભયાનક રસની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, તેમ છતાં રોદ્ર પરિણામનો બોધ થવામાં કારણરૂપ હોવાથી તે વ્યક્તિમાં રોદ્રતાની વિવક્ષા કરી છે.

પ્રીડનક રસ-લજ્જાનક :-

૬

વિણયોવયારગુજ્જ, ગુરુદારમેરાવઙ્કમુપ્પણ્ણો ।

વેલણઓ ણામ રસો, લજ્જા-સંકાકરણલિંગો ॥૭૨ ॥

વેલણઓ રસો જહા-

કિં લોઙ્ગયકરણીઓ, લજ્જણિયતરં તિ લજ્જિયા હોમો ।

વારિજ્જમ્મિ ગુરુજણો, પરિવદ્ધ જં બહૂપોત્તં ॥૭૩ ॥

શબ્દાર્થ :- વિણયોવયાર = વિનય કરવા યોગ્ય ગુરુ-માતા-પિતાનો અવિનય કરવાથી, ગુજ્જ =

ગુહ્ય— ગુપ્તવાતને પ્રગટ કરવાથી, ગુરુદાર = ગુરુપત્નીની, મેરા = મર્યાદાનું, વતિક્કમુપ્પણ્ણો = અતિક્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, વેલણઓ જામ રસો = વ્રીડનક નામનો રસ, લજ્જા = લજ્જા, સંકાકરણ = શંકા ઉત્પન્ન થવી તે, લિંગો = તેનું લક્ષણ છે.

કિં = શું, લોહ્ય કરણીઓ = લૌકિક કરણી—લૌકિક વ્યવહારથી, લજ્જણિયતરં = વધુ લજ્જાસ્પદ, તિ = તેનાથી, લજ્જિયા હોમો = લજ્જિત થાઉં છું, વારિજ્જમ્મિ = વિવાહ—પ્રથમ સમાગમ સમયે, ગુરુજણો = વડીલો, પરિવદ્દ = પ્રશંસા કરે, જં = જે, વહૂપોત્તં = વધૂના વસ્ત્રની.

ભાવાર્થ :- વિનય કરવા યોગ્ય માતા—પિતા તેમજ ગુરુજનોનો વિનય ન કરવાથી, ગુપ્ત રહસ્યોને પ્રગટ કરવાથી, ગુરુપત્ની સાથે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી વ્રીડનક(લજ્જાનક) રસ ઉત્પન્ન થાય છે. લજ્જા અને શંકા ઉત્પન્ન થવી તે આ રસના લક્ષણ છે.

વ્રીડનક—લજ્જાનક રસનું ઉદાહરણ— (કોઈ વધૂ કહે છે.) આ લૌકિક વ્યવહારથી વધુ લજ્જાસ્પદ બીજી કંઈ વાત હોઈ શકે ? હું તેનાથી ખૂબ લજ્જા પામું છું કે વર—વધૂના પ્રથમ સમાગમ સમયે વડીલો વધૂના વસ્ત્રની પ્રશંસા કરે, કથન કરે.

વિવેચન :-

લોક મર્યાદા અને આચાર મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી વ્રીડનક રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. લજ્જા આવવી અથવા શંકિત થવું અર્થાત્ શરમથી સંકુચિત થવું, તે તેના લક્ષણ છે. લજ્જા એટલે શરમાવું, મસ્તક નમી જાય, શરીર સંકુચિત થઈ જાય, મનમાં સંકોચ પેદા થાય અને દોષ પ્રગટ ન થઈ જાય તે વિચારથી મનનું ચંચળ અને ચલિત રહેવું.

બીભક્ષરસ :-

૭ અસુહ—કુણવ—દુહંસણ, સંજોગબ્ભાસગંધણિપ્ફણ્ણો ।
ણિવ્વેયડવિહિંસાલક્ષણો, રસો હોહિ બીભક્ષો ॥૭૪॥

બીભક્ષો રસો જહા—

અસુહમલભરિયણિજ્ઞર, સભાવદુગંધિ સવ્વકાલં પિ ।
ધણ્ણા ડ સરીરકલિં, બહુમલકલુસં વિમુંચંતિ ॥૭૫॥

શબ્દાર્થ :-અસુહ = અશુચિ—મળ મૂત્રાદિ, કુણવ = મૃતશરીર, દુહંસણ = દુદર્શન, લાળ વગેરેથી વ્યાપ્ત શરીરાદિ, સંજોગબ્ભાસ = તેવા સંયોગના વારંવારના અભ્યાસથી, ગંધ = તેની ગંધથી, ણિપ્ફણ્ણો = બીભક્ષરસ ઉત્પન્ન થાય છે, ણિવ્વેય = નિર્વેદ(વેરાગ્ય), અવિહિંસા = અવિહિંસા—હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ, લક્ષણો = લક્ષણ છે, રસો હોહિ = રસનું છે, બીભક્ષો = બીભક્ષ.

અસુઇ = અશુચિ, મલ = મળથી, ભરિય = ભરેલું, ણિજ્ઞર = જેમાંથી અશુચિ વહી રહી છે, સભાવ = સ્વભાવથી, દુર્ગંધિ = દુર્ગંધયુક્ત, સવ્વકાલં = સર્વકાળમાં, ધણ્ણા = ધન્ય છે, સરીરકલિં = શરીર કલિ-અપવિત્રતા (ગંદકી)નું મૂળ છે, બહુમલ = ઘણામળથી, કલુસં = કલુષિત, ભરેલું, વિમુંચંતિ = છોડી દે છે તે.

ભાવાર્થ :- અશુચિ, મૃતશરીર તથા લાળ વગેરેથી વ્યાપ્ત ઘૃણિત શરીરો તેમજ દુદર્શનીય પદાર્થોને વારંવાર જોવા રૂપ અભ્યાસથી અથવા તેની ગંધથી બીભત્સ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નિર્વેદ અને અવિહિંસા તેના લક્ષણો છે.

બીભત્સરસનું ઉદાહરણ- અપવિત્ર મળથી ભરેલું, અશુચિ વહેવડાતા છિદ્રોથી વ્યાપ્ત, દુર્ગંધયુક્ત આ શરીર ગંદકી-અપવિત્રતાનું મૂળ છે. તેવું જાણી જે વ્યક્તિ તેની મૂર્ચ્છાને ત્યાગે છે તે ધન્ય છે.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે બીભત્સ રસનું વર્ણન કરી ઉદાહરણરૂપે શરીરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શરીરમાં રહેલા લોહી, માંસ, પરુ, ચરબી આ સર્વથી વધુ ઘૃણિત બીજી કઈ વસ્તુ હોય ? નિર્વેદ અને અવિહિંસાને બીભત્સરસના લક્ષણ કહ્યા છે. નિર્વેદ અર્થાત્ ઉદ્વેગ, મનમાં ગ્લાનિભાવ થાય, સંકલ્પ-વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય અને શરીરની અસારતા જાણે તે નિર્વેદ અને તેથી હિંસાદિ પાપોને ત્યાગે તે અવિહિંસા. આ શરીર ઉદ્વેગકારી, હોવાથી કોઈ ભાગ્યશાળી જ તેના મમત્વને ત્યાગી, વિરત થઈ આત્મરમણ કરે છે.

બહુમલ કલુસં-સરીર કલિં :- ઘણા મલથી યુક્ત, અશુચિના ભંડાર, આ શરીરની અવસ્થા-દશાને જાણીને વિમુંચંતિ- જે આ શરીરના મોહને છોડી, તપ સંયમમાં લીન થઈ જાય, તે ધન્ય છે. આ ઉદાહરણમાં અશુચિભાવના દ્વારા બીભત્સરસનું વર્ણન કર્યું છે.

હાસ્યરસ :-

૮ રૂવ-વય-વેસ-ભાસા, વિવરીયવિલંબણાસમુપ્પણ્ણો ।
હાસો મણપ્પહાસો, પકાસલિંગો રસો હોતિ ॥૭૬॥

હાસો રસો જહા-

પાસુત્તમસીમંડિય, પડિબુદ્ધં દેયરં પલોયંતી ।
હી જહ થણભરકંપણ, પણમિયમજ્ઞા હસઇ સામા ॥૭૭॥

શબ્દાર્થ :-વિલંબણા = વિડંબનાથી, સમુપ્પણ્ણો = હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે, હાસો મણપ્પહાસો = હાસ્યરસ, મનને હર્ષિત કરે છે, પકાસલિંગો = પ્રકાશ-મોહ, નેત્ર વગેરે વિકસિત થાય તે તેના લિંગ-લક્ષણ છે.

પાસુત્ત = સૂતેલા, સૂઈને, મસી = મસ-કાજલ(રેખાથી), મંડિય = મંડિત, દેયરં = દિયરને, પલોયંતી

= જોતી, હી = હી-હી કરીને, જહ = જેમ, થળભર = સ્તનના ભારથી, કંપણ = કંપિત, પળમિય = નમેલા, મજ્જા = મધ્યમભાગવાળી, હસઇ = હસે છે, સામા = શ્યામા.

ભાવાર્થ :- રૂપ, વય, વેષ અને ભાષાની વિપરીતતાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. હાસ્યરસ મનને હર્ષિત કરે છે. મુખ, નેત્રનું વિકસિત થવું, અટ્ટ-હાસ્ય વગેરે તેના લક્ષણ છે. હાસ્યરસનું ઉદાહરણ -

સૂઈને પ્રાતઃકાલે ઊઠેલા, કાલિમાથી-કાજળની રેખાઓથી મંડિત દિયરના મુખને જોઈને સ્તન યુગલના ભારથી, નમેલા મધ્યમભાગવાળી કોઈ યુવતી હી-હી કરતી હસે છે.

વિવેચન :-

રૂપ, વય, વેષ અને ભાષાની વિપરીતતા રૂપ વિડંબનાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષ-સ્ત્રીનું, સ્ત્રી-પુરુષનું રૂપ ધારણ કરે, તરુણ વૃદ્ધનું રૂપ બનાવે, રાજપુત્ર વણિકનું રૂપ ધારણ કરે તો તે વિપરીતતાઓ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરે છે. મુખનું વિકસિત થવું, ખડખડાટ હસવું તે તેના લક્ષણ છે. તે માટે સૂત્રમાં યુવતિ અને દિયરનું ઉદાહરણ આપેલ છે, જે સ્પષ્ટ છે.

કરુણરસ :-

૯

પિયવિપ્પયોગ-બંધ-વહ, વાહિ-વિણિવાય-સંભમુપ્પણ્ણો ।
સોચિય-વિલવિય-પવ્વાય, રુણ્ણલિંગો રસો કલુણ્ણો ॥૭૮॥

કલુણ્ણો રસો જહા-

પજ્જાતકિલામિયયં, બાહાગયપપ્પુયચ્છિયં બહુસો ।
તસ્સ વિયોગે પુત્તિય, દુબ્બલયં તે મુહં જાયં ॥૭૯॥

શબ્દાર્થ :-પિયવિપ્પયોગ = પ્રિયનો વિયોગ, બંધ = બંધ, વહ = વધ, વાહિ = વ્યાધિ, વિણિવાય = પુત્રાદિમરણ, સંભમં = સંભ્રમ-પરરાજ્યના ભયથી, ઉપ્પણ્ણો = કરુણરસ ઉત્પન્ન થાય છે, સોચિય = શોક, વિલવિયં = વિલાપ, પવ્વાય = પ્રમ્લાન-અતિમ્લાન, રુણ્ણ = રુદન, લિંગ-લક્ષણ, પજ્જાત = પ્રધ્યાત, પ્રિયતમની ચિંતાથી, કિલામિયયં = કલાન્ત-શુષ્ક, બાહાગય = અશ્રૂઓના આવવાથી, પપ્પુય = પ્રપ્લુત-વ્યાપ્ત, અચ્છિયં = આંખોવાળું, બહુસો = વારંવાર, તસ્સ વિયોગે = તેના-પતિના વિયોગમાં, પુત્તિય ! = હે પુત્રી !, દુબ્બલયં = દુર્બળ, તે = તારું, મુહં = મોહું, જાયં = થઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ :-પ્રિયનો વિયોગ, બંધ, વધ, વ્યાધિ, વિનિપાત-પુત્રાદિ મરણ, સંભ્રમ-પરચકાદિના ભયથી કરુણરસ ઉત્પન્ન થાય છે. શોક, વિલાપ, અતિશય મ્લાનતા, રુદન વગેરે કરુણ રસના લક્ષણ છે.

કરુણરસનું ઉદાહરણ- હે પુત્રી ! પ્રિયતમના વિયોગમાં, વારંવાર તેની અતિશય ચિંતાથી કલાન્ત, મુરઝાયેલું અને આંસુઓથી વ્યાપ્ત નેત્રવાળું તારું મુખ દુર્બળ થઈ ગયું છે.

વિવેચન :-

કરુણરસના વર્ણનમાં સૂત્રકારે શોક, વિલાપ, મુખ શુષ્કતા, રડવું વગેરેને તેના લક્ષણ કહ્યા છે. ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે.

પ્રશાન્ત રસ :-

૧૦ ણિદ્વોસમણસમાહાણ, સંભવો જો પસંતભાવેણ ।

અવિકારલક્ષણો સો, રસો પસંતો ત્તિ ણાયવ્વો ॥૮૦॥

પસંતો રસો જહા-

સબ્ભાવણિવ્વિકારં, ઉવસંત-પસંત-સોમદિટ્ઠીયં ।

હી જહ મુણિણો સોહઙ્ગ, મુહકમલં પીવરસિરીયં ॥૮૧॥

શબ્દાર્થ :- ણિદ્વોસ = નિર્દોષ (હિંસાદિ દોષથી રહિત), મણ સમાહાણ = મનની સમાધિથી, સંભવો = ઉત્પન્ન તથા, પસંત ભાવેણ = પ્રશાંત ભાવથી, અવિકાર લક્ષણો = અવિકાર લક્ષણવાળો, સબ્ભાવ = સ્વભાવથી (માયાચરણથી નહીં પણ), ણિવ્વિકારં = નિર્વિકાર, ઉવસંત = ઉપશાંત-વિષયોની ઉત્સુક્તા રહિત હોવાથી ઉપશાંત, પસંત = પ્રશાંત-ક્રોધાદિ દોષોના ત્યાગથી પ્રશાંત, સોમદિટ્ઠીયં = સૌમ્યદષ્ટિ, મુણિણો = મુનિનું, મુહકમલં = મુખકમળ, હી = આશ્ચર્ય સાથે કહેવું પડે છે કે, જહ = જેમ, સોહઙ્ગ = શોભે છે, પીવર = પરિપુષ્ટ, સિરીયં = શોભા સંપન્ન.

ભાવાર્થ :- નિર્દોષ-હિંસાદિ દોષ રહિત, મનની સમાધિ અને પ્રશાંત ભાવથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તથા અવિકાર જેનું લક્ષણ છે તે પ્રશાંત રસ જાણવો. પ્રશાંત રસનું ઉદાહરણ-

સ્વાભાવિકરૂપે જ નિર્વિકાર, વિષયોના અવલોકનની ઉત્સુક્તાના ત્યાગથી ઉપશાંત, ક્રોધાદિ દોષના ત્યાગથી પ્રશાંત, સૌમ્યદષ્ટિથી યુક્ત મુનિનું મુખકમળ અહો ! વાસ્તવમાં અતીવ શ્રી સંપન્ન થઈ, સુશોભિત લાગે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અંતિમ પ્રશાંત રસનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ક્રોધાદિ કષાયો વિભાવ રૂપ છે. તે વિભાવના ભાવો ન રહેવાથી અંતરમાં શાંતિની અનુભૂતિ અને બહાર મુખ પર લાવણ્યમય ઓજ-તેજ દેખાય તે પ્રશાંતરસ છે. તે વાત સૂત્રમાં ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરી છે.

કાવ્યરસનો ઉપસંહાર :-

૧૧

ए णव कव्वरसा, बत्तीसादोसविहिसमुप्पण्णा ।

गाहाहिं मुणेयव्वा, हवन्ति सुद्धा व मीसा वा । ८२। से तं णवणामे।

શબ્દાર્થ :- આ, જવ કવ્વરસા = નવ કાવ્યરસ, બત્તીસા દોસવિહિ = બત્તીસ દોષરહિત વિધિથી, સમુપ્પણ્ણા = ઉત્પન્ન, ગાહાર્હિં = ગાથાઓ વડે, મુણેયવ્વા = કહેલ, હવંતિ = હોય છે, સુદ્ધા = શુદ્ધ, વ = અથવા, મીસા = મિશ્રિતરૂપમાં,

ભાવાર્થ :- ગાથાઓ દ્વારા કહેવાયેલ આ નવ કાવ્ય રસો અલીકતા વગેરે બત્તીસ દોષરહિત વિધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ ક્યાંક શુદ્ધ હોય છે તો ક્યાંક મિશ્રિતરૂપે હોય છે. આ રીતે નવરસ અને સાથે નવનામનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

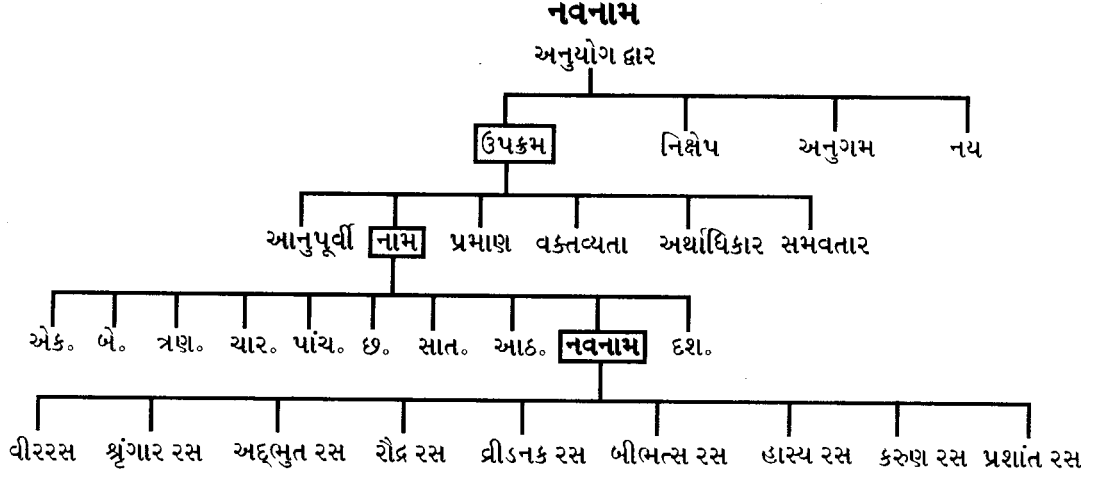
બત્તીસાદોસવિહિ :- બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) બત્તીસદોષોથી રહિત વિધિપૂર્વક આ નવરસો ઉત્પન્ન થાય તે ગાથા દ્વારા કહેલ છે (૨) નવરસની ઉત્પત્તિમાં અલીક, ઉપઘાત વગેરે બત્તીસ દોષો દ્વારા તે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે

તેષાં કટિતટભ્રષ્ટૈ, ગંજાનાં મદબિન્દુભિઃ ।
પ્રાવર્તતે નદી ઘોરા, હસ્ત્યશ્વરથવાહિની ॥

અર્થ— તે હાથીઓના કટિતટથી ઝરતા મદબિન્દુઓથી એક —વિશાળ નદી વહેવા લાગી. જેમાં હાથી, ઘોડા, રથ, સેના તણાવા લાગ્યા. આ કથન અલીક દોષથી દૂષિત છે કારણ કે મદજળથી નદીનું વહેવું સંભવિત નથી. તે કલ્પના માત્ર છે. આ રીતે અલીક દોષથી અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે યથાસંભવ દોષથી રસોની ઉત્પત્તિ જાણવી. જોકે એકાન્ત નિયમ નથી કે બધા રસ દોષોથી જ ઉત્પન્ન થાય. તપશ્ચરણ વિષયક વીરરસ, પ્રશાંતરસ, દોષ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સુદ્ધા વ મીસા વા :- શુદ્ધ રસ એટલે એક રસ અને મિશ્ર એટલે બે—ત્રણ રસ. કોઈ કાવ્યમાં એક જ રસ હોય તે શુદ્ધ રસ કહેવાય અને કોઈ કાવ્યમાં બે—ત્રણ રસો સમાવિષ્ટ હોય તેમિશ્ર રસ કહેવાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૪ સંપૂર્ણ ॥

પંદરમું પ્રકરણ

દસ નામમાં ગુણનિષ્પન્ન આદિ નામ

દશ પ્રકારના નામોનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં દસનામે ?

દસનામે દસવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- ગોળ્ણે, ણોગોળ્ણે, આયાણપણ્ણં, પઢિવક્કખપણ્ણં, પાહળ્ણયાણ, અણાદિયસિદ્ધંતેણ, ણામેણં, અવયવેણં, સંજોગેણં, પમાણેણં ।

ભાવાર્થ :- દસનામના દસ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ગૌણનામ, (૨) નોગૌણનામ, (૩) આદાનપદ નિષ્પન્નનામ, (૪) પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્નનામ, (૫) પ્રધાનપદ નિષ્પન્નનામ, (૬) અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પન્નનામ, (૭) નામનિષ્પન્નનામ, (૮) અવયવ નિષ્પન્નનામ, (૯) સંયોગ નિષ્પન્નનામ, (૧૦) પ્રમાણ નિષ્પન્નનામ.

વિવેચન :-

વિભિન્ન આધારોથી વસ્તુનું નામકરણ કરી શકાય છે. આ સૂત્રમાં તેના દસ પ્રકારનું કથન કર્યું છે.

ગુણનિષ્પન્ન નામ :-

૨ સે કિં તં ગોળ્ણે ? ગોળ્ણે ખમતીતિ ખમણો, તપતીતિ તપણો, જલતીતિ જલણો, પવતીતિ પવણો । સે તં ગોળ્ણે ।

શબ્દાર્થ :- ગૌળ્ણે = ગુણ નિષ્પન્ન, ખમતીતિ ખમણો = ખમે, ક્ષમા રાખે તે ક્ષમણ, તપતીતિ તપણો = તપે તે તપન(સૂર્ય), જલતીતિ જલણે = પ્રજ્વલિત હોય તે જવલન(અગ્નિ), પવતીતિ પવણો = વહે તે પવન.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગુણનિષ્પન્ન(ગૌણનામ) નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષમાગુણયુક્ત હોય તે 'ક્ષમણ', તપે તે તપન-સૂર્ય પ્રજ્વલિત હોય તે પ્રજ્વલન-

અગ્નિ, વહે તે પવન. આ ગુણનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

ગુણના આધારે જે નામ રાખવામાં આવે તે ગૌણનામ અથવા ગુણ નિષ્પન્નનામ કહેવાય છે. આ નામ યથાર્થ નામ છે. વ્યુત્પત્તિને અનુરૂપ નામ છે. ક્ષમણ-તપન વગેરે ગુણનિષ્પન્ન નામના ઉદાહરણ છે.

ગુણરહિત નામ :-

૩ સે કિં તં ણોગોણ્ણે ?

ણોગોણ્ણે- અકુંતો સકુંતો, અમુગ્ગો સમુગ્ગો અમુદ્દો સમુદ્દો, અલાલં પલાલં, અકુલિયા સકુલિયા, ણો પલં અસતીતિ પલાસો, અમાઙ્વાહૅ માઙ્વાહૅ, અબીયવાવૅ બીયવાવૅ, ણો ઙ્દં ગોવયતીતિ ઙ્દંગોવૅ । સે તં ણોગોણ્ણે ।

શબ્દાર્થ :-અકુંતો = કુંત ભાલો ન હોવા છતાં, સકુંતો = સકુન્ત, અમુગ્ગો સમુગ્ગો = મગ ધાન્ય ન હોવા છતાં, સમુદ્ગ, અમુદ્દો સમુદ્દો = અમુદ્રને સમુદ્ર, અલાલં-પલાલં = અલાલને પલાલ, અકુલિયા-સકુલિયા = અકુલિકાને સકુલિકા, પલં = માંસ, ણો અસતીતિ = ન ખાવા છતાં, પલાસો = પલાસ કહેવું, અમાઙ્વાહૅ માઙ્વાહૅ = માતાને વહન ન કરવા છતાં માતૃવાહક કહેવું, અબીયવાવૅ બીયવાવૅ = બીજ ન વાવનારને 'બીજ વાપક', ઙ્દં = ઈન્દ્રની, ણો ગોવયતીતિ = ગાયનું પાલન ન કરવા છતાં, ઙ્દંગોવૅ = ઈન્દ્રગોપ કહેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોગૌણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વ્યુત્પત્તિપરક ગુણ રહિત, વાચ્યાર્થ રહિત નામને નોગૌણનામ કહે છે. તેના ઉદાહરણ આ પ્રમાણે જાણવા- કુન્ત શસ્ત્ર વિશેષ-ભાલાને કહે છે. તે ન હોવા છતાં પક્ષીને 'સકુન્ત' કહેવું. મુદ્ગ એટલે મગ, તેનાથી રહિત હોવા છતાં ડબ્બીને સમુદ્ગ કહેવું. મુદ્રા એટલે વીંટી તેનાથી રહિતને સમુદ્ર કહેવાય પણ મુદ્ર રહિતને સમુદ્ર કહેવું. લાલ એટલે લાળ, તેનાથી રહિત એવા એક પ્રકારના ઘાસને 'પલાલ' કહેવું. કુલિકા એટલે દિવાલ, દિવાલ રહિત એવી પક્ષિણીને 'સકુલિકા' કહેવું. પલ એટલે માંસ, અશ્રાતિ એટલે ખાવું, માંસ ન ખાવા છતાં વૃક્ષ વિશેષને 'પલાશ' કહેવું. અમાતૃવાહક-માતાને ખંભાપર વહન ન કરવા છતાં બેઈદ્રિય જીવ વિશેષને માતૃવાહક કહેવું.

અબીજવાપક-બીજનું વપન, વાવેતર ન કરવા છતાં જીવ વિશેષને બીજવાપક કહેવું. ઈન્દ્રની ગાયનું પાલન ન કરવા છતાં કીડા વિશેષને ઈન્દ્રગોપ કહેવું. આ નોગૌણનામનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

જે નામ ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ, વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર લોકરૂઢિથી નિષ્પન્ન થાય છે.

તેને અયથાર્થ નામ અથવા નોગૌણનામ કહે છે. સૂત્રમાં સકુન્ત વગેરે અયથાર્થ નામના ઉદાહરણો આપ્યા છે. કુન્ત એટલે ભાલો. ભાલા સહિત હોય તેને સકુન્ત કહે તો તે ગૌણનામ બને પણ પક્ષી પાસે ભાલો નથી છતાં લોકમાં પક્ષીને સકુન્ત કહેવામાં આવે છે, તેથી તે નોગૌણનામ કહેવાય છે. તે જ રીતે અન્ય ઉદાહરણો સમજવા.

આદાનપદ નિષ્પત્તનામ :-

૪ સે કિં તં આયાણપદેણં ?

આયાણપદેણં- આવંતી ચાતુરંગિજ્જં અહાતત્થિજ્જં અહ્હજ્જં અસંખયં જણ્ણ- જ્જં પુરિસજ્જં(જ્જં) એલજ્જં વીરિયં ધમ્મો મગ્ગો સમોસરણં જમઈયં। સે તં આયાણપદેણં ।

શબ્દાર્થ :-આવંતી = આવંતી, ચાતુરંગિજ્જં = ચાતુરંગીય, અહાતત્થિજ્જં = યથાતથ્ય, અહ્હજ્જં = આર્દ્રકીય, અસંખયં = અસંસ્કૃત, જણ્ણજ્જં = યજ્ઞકીય, પુરિસજ્જં = પુરુષકીય (ઈક્ષુકારીય), એલજ્જં = એલકીય, વીરિયં = વીર્ય, ધમ્મો = ધર્મ, મગ્ગો = માર્ગ, સમોસરણં = સમવસરણ, જમઈયં = જમકીય, યમતીત. આ નામ આદાનપદ નિષ્પત્તનામ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આદાનપદ નિષ્પત્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોઈપણ અધ્યયનના પ્રારંભ પદ પરથી અધ્યયનનું નામ હોય તે આદાનપદ નિષ્પત્ત નામ છે જેમ કે- આવંતી, ચાતુરંગીય, યથાતથ્ય, આર્દ્રકીય, અસંસ્કૃત, યજ્ઞકીય, પુરુષકીય(ઈક્ષુકારીય), એલકીય, વીર્ય, ધર્મ, માર્ગ, સમવસરણ, યમતીત વગેરે. આ આદાનપદ નિષ્પત્તનામ છે.

વિવેચન :-

કોઈપણ શાસ્ત્રના અધ્યયનના પ્રારંભમાં જે પદનું ઉચ્ચારણ થતું હોય તે 'આદાનપદ' કહેવાય છે. તે આદાનપદના આધારે જ અધ્યયનનું નામ નિશ્ચિત થાય, તો તે અધ્યયનનું નામ 'આદાનપદ નિષ્પત્ત' નામ કહેવાય, સૂત્રકારે ઘણા ઉદાહરણ આપ્યા છે.

આવંતી :- આચારાંગ સૂત્રના પાંચમાં અધ્યયનના પ્રારંભમાં આવેલ 'આવંતી કેયાવંતી' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'આવંતી' છે.

ચાતુરંગિજ્જં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'ચતારિ પરમંગાણિ' ના 'ચતારિ' અને 'અંગાણિ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ ચાતુરંગિજ્જં છે.

અહાતત્થિજ્જં :- સૂત્રકૃતાંગના તેરમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'આહાતહીયં'ના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અહાતત્થિજ્જં' છે.

અદ્વૈજ્જં :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના છઠા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'પુરાકલ્પં અદ્વૈજ્જં સુણેહ' ના અદ્વૈજ્જ પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અદ્વૈજ્જં' છે.

અસંખ્યં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ચોથા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'અસંખ્યં જીવિય..'ના 'અસંખ્યં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અસંખ્યં' છે.

જણ્ણજ્જં, પુરિસજ્જં(ઇસુકારજ્જં), ઇલજ્જં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પચ્ચીસમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથામાં આવેલ 'જણ્ણ' પદના આધારે 'જણ્ણજ્જં,' ચૌદમાં અધ્યયનની પ્રથમ ગાથામાં આવેલ 'ઇસુયાર' પદના આધારે ઇસુકારિજ્જં અને સાતમાં અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'ઇલયં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ ઇલજ્જં છે.

વીરિયં, ધમ્મ, મગ્ગ :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના આઠમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'વીરિયં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ વીરિયં, નવમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'ધમ્મ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'ધમ્મજ્ઞયણં' અને અગિયારમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'મગ્ગ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'મગ્ગજ્ઞયણં' છે.

સમોસરણ, જમઇયં :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બારમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'સમોસરણાણિમાણિ' પદના આધારે તે અધ્યયનનું નામ 'સમોસરણજ્ઞયણં' અને પંદરમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'જમઇયં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'જમઇયં' છે. આ તથા આવા પ્રકારના અન્યનામો આદાનપદનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્નનામ :-

૫ સે કિં તં પઢિવક્ખપણં ?

પઢિવક્ખપણં- ણવેસુ ગામાઽઽગર-ણગર-ખેહ-કલ્લલ-મહંબ- દોણમુહ- પટ્ટણાઽઽસમ-સંવાહ-સણિવેસેસુ ણિવિસ્સમાણેસુ અસિવા સિવા, અગ્ગી સીયલો, વિસં મહુરં, કલ્લલલઘરેસુ અંબિલં સાહયં, જે લતણ સે અલત્તણ, જે લાહણ સે અલાહણ, જે સુંભણ સે કુસુંભણ, આલવંતે વિવરીયભાસણ । સે તં પઢિવક્ખપણં।

શબ્દાર્થ :- -ણવેસુ = નવીન, નૂતન, ગામ = ગ્રામ-જ્યાં બુદ્ધિ વગેરે ગુણ ગ્રસાય જાય, ગુણોમાં હીનતા આવે અથવા કાંટાની વાડ હોય તે, આગર = આકર, ધાતુઓ વગેરેની ખાણ, ણગર = જ્યાં કર ન લેવાતો હોય તે નગર, ખેહ = ખેડ-જેના ફરતો માટીનો કોટ હોય તે, કલ્લલ = કર્બટ-કુત્સિતનગર, જ્યાં જીવન ઉપયોગી સાધનોનો અભાવ હોય, મહંબ = મહંબ-જેની આજુબાજુ અઢીકોસ-ગાઉ સુધી અન્ય ગામ ન હોય તે, દોણમુહ = દ્રોણમુખ-જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગથી જે સ્થાન જોડાયેલ હોય તે, પટ્ટણ = જ્યાં સર્વ વસ્તુ મળતી હોય અથવા જ્યાં માત્ર જળમાર્ગ હોય તે, આસમ = આશ્રમ-તાપસોના આવાસસ્થાન,

સંવાહ = પથિકોનું વિશ્રામ સ્થાન, અનેક પ્રકારના લોકોથી વ્યાપ્ત સ્થાન, સણિવેસેસુ = સાર્થવાહોના નિવાસ સ્થાનોમાં, ણિવિસ્સમાણેસુ = નિવાસ કરવા જાય અથવા તેને વસાવે ત્યારે, જે લાઝા સે અલાઝા = જે લાબુ છે, પ્રક્ષિપ્ત પાણી વગેરેને પોતાનામાં સ્થિર કરે તે પાત્ર 'લાબુ' કહેવાય તેને અલાબુ કહેવું, જે સુભણ સે કુસુંભણ = જે સુંભક-શુભવર્ણવાળું છે તેને કુસુંભક કહેવું, આલવંતે વિવલીય (વિવરીયં) ભાસણ = વિપરીત બોલનાર કે અસંબદ્ધ બોલનારને અભાષક કહેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નવા ગ્રામ, આકર, નગર, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પતન, આશ્રમ, સંબાહ અને સન્નિવેશમાં નિવાસ કરવા જાય ત્યારે અથવા નવા ગામ વગેરેને વસાવવાના સમયે અશિવા(શિયાળી) માટે શિવા નામનો, અગ્નિ માટે શીતલ નામનો, વિષ માટે મધુર નામનો પ્રયોગ કરવો. કલાલના ઘરમાં આમ્બ માટે સ્વાદુ નામનો પ્રયોગ થાય છે. તે જ રીતે રક્તવર્ણનું હોય તે લક્તક કહેવાય તેના માટે અલક્તક, લાબુ-પાત્ર વિશેષ માટે અલાબુ, શુભવર્ણવાળા સુંભક માટે કુસુંભક અને અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરનારા માટે અભાષક, એવા શબ્દોનો(નામનો) પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે પ્રતિપક્ષપદનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પ્રતિપક્ષ એટલે વિરોધી. પ્રતિપક્ષપદનામ એટલે વિરોધી નામ. જે વસ્તુ હોય તેના ધર્મથી વિપરીત ધર્મ-ગુણ વાયક નામ દ્વારા તે વસ્તુનું કથન કરાય તો તે પ્રતિપક્ષપદ નામ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દકોષમાં 'અશિવા' શબ્દ શિયાળીનો વાયક છે. તેનું જોવું, બોલવું અશિવ, અમંગલ અને અશુભ મનાય છે. વાસ્તુ, ગૃહપ્રવેશ, નગરપ્રવેશ, લગ્નપ્રસંગ જેવા માંગલિક પ્રસંગે 'અશિવા'ના બદલે 'શિવા' નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેને પ્રતિપક્ષપદનિષ્પન્નનામ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે મંગલ-અમંગલની લોકમાન્યાતાનુસાર અગ્નિને શીતળ, વિષને મધુર, અમ્લને સ્વાદુ કહેવામાં આવે છે. અગ્નિમાં રહેલ ઉષ્ણતારૂપ ગુણધર્મથી વિપરીત શીતલતા ગુણ વાયક શબ્દ પ્રયોગ અગ્નિ માટે કરાય છે, તેથી તે પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્નનામ કહેવાય. તે જ રીતે લક્તક માટે અલક્તક, લાબુ માટે અલાબુ વગેરે પ્રયોગો પ્રતિપક્ષનિષ્પન્ન નામ જાણવા.

નોગૌણ નામ અને પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્ન નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. નોગૌણનામમાં જે નામ છે તેની પ્રવૃત્તિનો અભાવ પ્રધાન-મુખ્યરૂપે હોય છે. જેમકે કુન્ત, શસ્ત્ર વિશેષનો અભાવ છે, છતાં પક્ષીને સકુન્ત કહેવું. તેમાં વિરોધીધર્મ અને વ્યુત્પત્તિ અર્થ બંનેનો અભાવ છે. જ્યારે પ્રતિપક્ષપદનિષ્પન્નમાં પ્રતિપક્ષ-વિરોધી નામની પ્રધાનતા છે. અહીં અશિયાળને શિયાળ કહેવાની વાત નથી પરંતુ શિયાળ-અશિવાની જગ્યાએ જ 'શિવા' નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

પ્રધાનપદ નિષ્પન્નનામ :-

૬ સે કિં તં પાહણ્યાય ?

પાહણ્યાએ- અસોગવણે સત્તપણ્ણવણે ચંપકવણે ચૂયવણે પાગવણે પુણ્ણાગવણે ઉચ્છવણે દક્ષવણે સાલવણે । સે તં પાહણ્યાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રધાનપદનિષ્પન્નનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રધાનપદનિષ્પન્નનામ આ પ્રમાણે છે. અશોકવન, સપ્તપર્ણવન, ચંપકવન, આમ્રવન, નાગવન, પુત્રાગવન, ઈક્ષુવન, દ્રાક્ષવન, શાલવન. આ સર્વ પ્રધાનપદ નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

વિવેચન :-

જેની બહુલતા હોય, જે મુખ્ય હોય તે પ્રધાન કહેવાય છે. તે પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ જે નામનું કથન કરાય તે પ્રધાનપદ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. જેમકે કોઈ વનમાં અશોક વૃક્ષ ઘણા હોય, બીજા વૃક્ષ હોય પણ અલ્પ હોય તો તે 'અશોકવન' તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'અશોકવન' એ નામ પ્રધાનપદનિષ્પન્નનામ કહેવાય.

ગૌણનામ અને પ્રધાનપદ નિષ્પન્ન નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ગૌણનામમાં તે તે ક્ષમાદિ ગુણ શબ્દના વાચ્ય અર્થમાં સંપૂર્ણરૂપે ઘટિત થાય છે. ક્ષમણમાં ક્ષમા ગુણ સંપૂર્ણતયા રહે છે જ્યારે પ્રધાનપદ નામમાં વાચ્યાર્થની મુખ્યતા અને શેષની ગૌણતા રહે છે. તેનો અભાવ નથી હોતો. 'અશોકવન'માં અશોકવૃક્ષની પ્રધાનતા-પ્રચુરતા હોવા છતાં અન્યવૃક્ષોનો અભાવ નથી.

અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ :-

૭ સે કિં તં અણાદિયસિદ્ધંતેણં ?

અણાદિયસિદ્ધંતેણં- ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ જીવત્થિકાએ પોગ્ગલત્થિકાએ અદ્ધાસમએ । સે તં અણાદિયસિદ્ધંતેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્ધાસમય-કાળ. એ અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

વિવેચન :-

અનાદિકાલીન વાચ્ય-વાચક ભાવના જ્ઞાનને સિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવે છે. શબ્દ વાચક છે અને તે શબ્દ જે પદાર્થનો બોધ કરાવે તે વાચ્ય કહેવાય. અનાદિકાળથી ધર્માસ્તિકાય શબ્દ(વાચક) ચલન સહાયક

દ્રવ્યનો(વાચ્યનો) બોધ કરાવે છે માટે તે અનાદિસિદ્ધાન્તનિષ્પન્નનામ કહેવાય. જે વસ્તુઓ શાશ્વતી છે. જેઓ પોતાના સ્વરૂપનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી તે વસ્તુના નામ અનાદિસિદ્ધાન્તનામ કહેવાય છે.

ગૌણ નામમાં અભિધેય-વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે. એક વસ્તુ માટે વપરાતો શબ્દ ભવિષ્યમાં બીજી વસ્તુ માટે વપરાય તો પ્રથમના વાચ્ય-વાચક ભાવનો અંત આવી જાય, તેથી તે અનાદિ સિદ્ધાન્ત ન કહેવાય. જ્યારે અનાદિ સિદ્ધાન્ત નામમાં વાચ્ય-વાચકનું સ્વરૂપ, કે તે નામ ક્યારેય બદલાતા નથી.

નામનિષ્પન્ન નામ :-

૮ સે કિં તં ણામેણં ? ણામેણં પિઙ્ગપિયામહસ્સ ણામેણં ડણ્ણામિયણ્ણ ।
સે તં ણામેણં ।

શબ્દાર્થ :-પિઙ્ગ = પિતા, પિયામહસ્સ = પિતામહના, ણામેણં = નામથી, ડણ્ણામિયણ્ણ = જે નામનું કથન કરાય તે.

ભાવાર્થ :- નામ ઉપરથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે. જેમકે પિતા અથવા પિતામહના નામ ઉપરથી નિષ્પન્ન નામ, નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

લોક વ્યવહાર માટે કોઈનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું, તે નામ ઉપરથી પુનઃ નવાનામની સ્થાપના થાય, તો તે નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય. જેમ કોઈના પિતા કે પિતામહના નામ પરથી પુત્ર કે પૌત્રનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય તો તે નામ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. પાંડુરાજાના પુત્ર પાંડવ(પાંડુપુત્ર) રૂપે પ્રખ્યાત થયા તો આ પાંડવનામ નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય.

અવયવ નિષ્પન્ન નામ :-

૯ સે કિં તં અવયવેણં ? અવયવેણં-

સિંગી સિહી વિસાણી, દાઢી પક્કી ખુરી ણહી વાલી ।
દુપય ચડપ્પય બહુપય, ણંગૂલી કેસરી કક્કુહી ॥૮૩॥

પરિયરબંધેણ ભડં જાણેજ્જા, મહિલિયં ણિવસણેણં ।

સિત્થેણ દોણપાગં, કવિં ચ ણગાહ્ ગાહાણ્ણ ॥૮૪॥ સે તં અવયવેણં ।

શબ્દાર્થ :-પરિયરબંધેણ = પરિકર બંધન, કમર કસવાથી, વિશિષ્ટ રચનાયુક્ત વસ્ત્ર પહેરવાથી,

ભડં = યોદ્ધો, **જાળેજ્જા** = જણાય આવે છે, **મહિલિયં** = મહિલાને યોગ્ય, **ણિવસણેણં** = વસ્ત્ર પહેરવાથી સ્ત્રી ઓળખાય જાય છે, **સિત્થેણ** = એક અનાજ કણ ચડી (સીજી)જવાથી, **દોણપાગં** = દ્રોણ પરિમિત અનાજ ચડી ગયું છે (રંધાય ગયું છે) તેમ જણાય જાય છે, **કવિં** = કવિને, **एगाइ गाहाए** = એક ગાથાથી(ઓળખી લેવાય છે.)

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવયવ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે.

ઉત્તર- અવયવનિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે-

શ્રૃંગી, શિખી, વિષાણી, દંષ્ટ્રી, પક્ષી, ખુરી, નખી, વાલી, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, બહુપદ, લાંગૂલી, કેશરી, કકુદી તથા પરિકર બંધન-વિશિષ્ટ રચનાયુક્ત વસ્ત્ર પરિધાન કરનાર, કમર કસનાર યોદ્ધા નામથી ઓળખાય છે. વિશિષ્ટ પ્રકારના વસ્ત્ર પહેરનાર આ મહિલા છે, તેમ મહિલા નામથી ઓળખાય છે. દ્રોણ-હાંડીમાં એકકણ-એકદાણો ચડી ગયેલો જોઈ દ્રોણ પ્રમાણ અનાજ ચડી ગયું છે, તેમ જાણી શકાય છે. એક ગાથા સાંભળવાથી કવિની ઓળખાણ થઈ જાય છે અર્થાત્ એક ગાથા ઉપરથી 'આ કવિ છે' તેવું નામ જાહેર થઈ જાય છે. આ બધા અવયવ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

કોઈપણ વ્યક્તિ કે વસ્તુના એકદેશરૂપ અવયવના આધારે તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે અવયવ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. શીંગડા એ એક અવયવ છે. તે અવયવના આધારે તે પ્રાણીને શ્રૃંગી કહેવું, શિખારૂપ અવયવના સંબંધથી 'શિખી' નામથી ઓળખાય તો તે શિખી નામ અવયવ નિષ્પન્ન છે. વિષાણ અવયવના સંબંધથી વિષાણી, સિંહના કેશરાલ-રૂપ અવયવના આધારે સિંહ કેશરી તરીકે ઓળખાય છે. આ સર્વ અવયવ નિષ્પન્ન નામ છે.

યોદ્ધા, મહિલા, દ્રોણપાક, કવિ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ પરિકરબંધન વગેરે વિશિષ્ટ અવસ્થાને જોવા, સાંભળવાથી થાય છે. યોદ્ધારૂપી અવયવની એકદેશ, અવયવરૂપ પરિકરબંધન વગેરે રહેલ છે માટે યોદ્ધો, સ્ત્રી વગેરે નામ પણ અવયવ નિષ્પન્ન જાણવા.

ગૌણનામ અને અવયવ નિષ્પન્ન નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ગૌણ નામમાં ગુણની પ્રધાનતા છે, ગુણના આધારે નામ નક્કી થાય છે. જ્યારે અવયવ નિષ્પન્ન નામમાં અવયવની પ્રધાનતા છે. શરીરના અવયવ, અંગ, પ્રત્યંગના આધારે નામ નક્કી થાય છે.

સંયોગનિષ્પન્નનામ :-

૧૦ સે કિં તં સંજોગે ? સંજોગે ચડવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- દવ્વસંજોગે ખેત્તસંજોગે કાલસંજોગે ભાવસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સંયોગનિષ્પન્ન નામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) દ્રવ્ય સંયોગ, (૨) ક્ષેત્ર સંયોગ, (૩) કાળ સંયોગ અને (૪) ભાવ સંયોગ.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર સંયોગ નિષ્પન્ન નામની પ્રરૂપણાની ભૂમિકારૂપ છે. દ્રવ્યાદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન નામને સંયોગનામ કહે છે. સંયોગ એટલે બે પદાર્થનું પરસ્પર જોડાવું. સંયોગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, આ ચાર અપેક્ષાએ થાય છે માટે સંયોગ નિષ્પન્ન નામના પણ ચાર પ્રકાર છે.

દ્રવ્યસંયોગજ નામ :-

૧૧ સે કિં તં દવ્વસંજોગે ? દવ્વસંજોગે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સચિત્તે અચિત્તે મીસણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ, (૨) અચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ (૩) મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ.

૧૨ સે કિં તં સચિત્તે ? સચિત્તે- ગોહિં ગોમિણે, મહિસીહિં માહિસિણે, ઊરણીહિં ઊરણિણે, ઉટ્ટીહિં ઉટ્ટીવાલે । સે તં સચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે— ગાયોના સંયોગથી ગોવાળ, ભેંસના સંયોગથી ભેંસવાન, ઘેટીના સંયોગથી ઘેટીમાન, ઊંટણીના સંયોગથી ઊષ્ટ્રીપાલ કહેવાય છે. આ ગોવાળ, મહિષમાન વગેરે નામ સચિત્તદ્રવ્ય સંયોગનિષ્પન્ન નામ છે.

૧૩ સે કિં તં અચિત્તે ? અચિત્તે- છત્તેણ છત્તી, દંડેણ દંડી, પડેણ પડી, ઘડેણ ઘડી, કડેણ કડી । સે તં અચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અચિત્તદ્રવ્યસંયોગ નિષ્પન્નનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અચિત્ત દ્રવ્યના સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે— છત્રના સંયોગથી (જેની પાસે છત્ર હોય તે) છત્રી, દંડના સંયોગથી (જેની પાસે દંડ હોય તે) દંડી, પટ-વસ્ત્રના સંયોગથી પટી, ઘટ-ઘડાના સંયોગથી ઘટી અને કટના સંયોગથી કટી કહેવાય છે.

૧૪ સે કિં તં મીસણે ?

મીસા- હલેનં હાલિષ, સગડેનં સાગડિષ, રહેનં રહિષ, ણાવાષ ણાવિષ ।
સે તં મીસા । સે તં દવ્વસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્રદ્રવ્યસંયોગજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- મિશ્રદ્રવ્યના સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે- હળના સંયોગથી હાલિક, શકટના સંયોગથી શાકટિક, રથના સંયોગથી રથિક, નાવના સંયોગથી નાવિક. તે મિશ્રદ્રવ્યસંયોગજ નામ છે. આ રીતે દ્રવ્યસંયોગનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

દ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સચિત્ત-સજીવ, અચિત્ત-નિર્જીવ અને ઉભયરૂપ મિશ્રરૂપ. ગાય વગેરે સચિત્ત દ્રવ્ય છે, દંડ વગેરે નિર્જીવ-અચિત્ત દ્રવ્ય છે. હળાદિ મિશ્ર દ્રવ્ય છે. હળમાં બળદ જોડાયેલ હોય તે સચિત્ત અને લોખંડના સાધનરૂપ હળ અચિત્ત. બંને મળીને હળ કહેવાય છે. ગાડામાં બળદ જોડાયેલ હોય, રથમાં ઘોડા જોડાયેલ હોય તે સચિત્ત અને લાકડા વગેરેમાંથી ગાડું બન્યું હોય તે અચિત્ત, આ રીતે તે મિશ્રરૂપ છે. ગોવાળ, દંડી, ગાડીવાન વગેરે ક્રમશઃ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગજ નામના ઉદાહરણ છે.

ક્ષેત્રસંયોગજ નામ :-

૧૫ સે કિં તં ખેત્તસંજોગે ? ખેત્તસંજોગે- ભારહે ઇરવણ હેમવણ ઇરણવણ
હરિવસ્સણ રમ્મયવસ્સણ પુવ્વવિદેહણ અવરવિદેહણ, દેવકુરુણ ઉત્તરકુરુણ અહવા
માગહણ માલવણ સૌરદ્વણ મરહદ્વણ કૌંકણણ કોસલણ । સે તં ખેત્તસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષેત્રસંયોગથી નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષેત્રના સંયોગથી જે નામ પ્રસિદ્ધ થાય, જેમકે- ભરતક્ષેત્રમાં રહેતા મનુષ્ય ભારતીય-ભરતક્ષેત્રીય કહેવાય છે. તે જ રીતે ઐરવતીય-ઐરવત ક્ષેત્રીય, હેમવતીય-હેમવત ક્ષેત્રીય, ઐરણ્યવતીય-ઐરણ્યવત ક્ષેત્રીય, હરિવર્ષીય-હરિવર્ષ ક્ષેત્રીય, રમ્યક્ર્વર્ષીય-રમ્યક્ર્વર્ષ ક્ષેત્રીય, પૂર્વવિદેહીય-પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રીય, ઉત્તરવિદેહીય-ઉત્તરવિદેહ ક્ષેત્રીય, દેવકુરુ ક્ષેત્રીય, ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રીય અથવા આ માગધીય છે, આ માલવીય, સૌરાષ્ટ્રીય, મહારાષ્ટ્રીય, કૌંકણ દેશીય, કોશલ દેશીય છે. આ નામ ક્ષેત્રસંયોગ નિષ્પન્ન નામ છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્રને આધાર, માધ્યમ બનાવી, ક્ષેત્રની મુખ્યતાએ જે નામકરણ થાય તે ક્ષેત્રસંયોગનિષ્પન્ન

નામ કહેવાય છે. ભારતીય, માગધીય વગેરે તેના ઉદાહરણ છે.

કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામ :-

૧૬ સે કિં તં કાલસંજોગે ? કાલસંજોગે- સુસમસુસમ સુસમ સુસમદૂસમ દૂસમસુસમ દૂસમ દૂસમદૂસમ અહવા પાઠસ વાસારત્ત સરદ વહેમંત વસંત ગિમ્હ વ । સે તં કાલસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામ આ પ્રમાણે છે. જેમ કે સુષમસુષમકાળમાં ઉત્પન્ન થવાથી 'સુષમસુષમજ', સુષમ કાળમાં ઉત્પન્ન થવાથી, 'સુષમજ', તે જ રીતે સુષમદુષમજ, દુષમસુષમજ, દુષમજ, દુષમદુષમજ નામ જાણવા અથવા વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન પ્રાવૃષ્ટિક, વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલ વર્ષારાત્રિક, તે જ રીતે શારદ, હેમન્ત, વસન્ત અને ગ્રીષ્મક નામ કાળસંયોગથી નિષ્પત્ત થયા છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સુષમસુષમ વગેરે કાળની અપેક્ષાએ અને વર્ષાઋતુ વગેરે છ પ્રકારના ઋતુકાળની અપેક્ષાએ કાળનિષ્પત્ત નામનું વર્ણન કર્યું છે.

જૈનદર્શનમાં ભરત વગેરે ક્ષેત્રમાં કાળનું પરિવર્તન થયા કરે છે. તેમાં જે કાળમાં આયુષ્ય, અવગાહના-ઊંચાઈ, બળ, જમીનની સરસાઈ વગેરે હીન થતાં જાય તે અવસર્પિણીકાળ કહેવાય છે અને જે કાળમાં આયુષ્યાદિ વૃદ્ધિ પામતા જાય તે કાળ ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે. તેના છ-છ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે છ આરાના નામે પ્રચલિત છે. સૂત્રમાં સુષમસુષમ વગેરે છ નામ આપ્યા છે તે કાળના છ વિભાગના નામ છે. તે કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય તે નામથી ઓળખાય છે. જેમકે સુષમસુષમ કાળમાં જન્મેલ હોય તે 'સુષમસુષમજ' કહેવાય. આ નામ કાળસંયોગથી નિષ્પત્ત નામ જાણવા અથવા એક વરસની છ ઋતુ હોય છે. (૧) પ્રાવૃષ્ટ, (૨) વર્ષા, (૩) શરદ, (૪) હેમન્ત, (૫) વસંત અને (૬) ગ્રીષ્મ. આ છ ઋતુના વિભાગ પણ કાળ આધારિત છે. વર્ષાની પૂર્વનો કાળ પ્રાવૃષ્ટ કહેવાય છે. વર્ષાકાળનો સમય વર્ષાનામે ઓળખાય. જે જે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય તે તે ઋતુના નામે ઓળખાય છે. તે કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામ છે.

ભાવસંયોગ નિષ્પત્ત નામ :-

૧૭ સે કિં તં ભાવસંજોગે ? ભાવસંજોગે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પસત્થે ય, અપસત્થે ય ।

સે કિં તં પસત્થે ? પસત્થે- ણાણેણં ણાણી, દંસણેણં દંસણી, ચરિત્તેણં

ચરિત્તી । સે તં પસત્થે ।

સે કિં તં અપસત્થે ? અપસત્થે- કોહેણં કોહી, માણેણં માણી, માયાણ માયી, લોભેણં લોભી । સે તં અપસત્થે । સે તં ભાવસંજોગે । સે તં સંજોગેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવસંયોગનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ સંયોગના બે ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે છે- પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ અને અપ્રશસ્તભાવ સંયોગ.

પ્રશ્ન- પ્રશસ્તભાવ સંયોગનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જ્ઞાન-દર્શન વગેરે પ્રશસ્ત-શુભ ભાવ છે. તેના સંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે પ્રશસ્ત ભાવસંયોગજ નામ કહેવાય. જેમ જ્ઞાનના સંયોગથી જ્ઞાની, દર્શનના સંયોગથી દર્શની, ચારિત્રના સંયોગથી ચારિત્રી.

પ્રશ્ન- અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્રોધ, માન વગેરે અપ્રશસ્ત ભાવ છે. તેના સંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગજ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. જેમકે ક્રોધના સંયોગથી ક્રોધી, માનના સંયોગથી માની, માયાના સંયોગથી માયી લોભના સંયોગ લોભી, આ અપ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ નામના ઉદાહરણ છે. આ રીતે ભાવસંયોગ નામની તેમજ સંયોગ નિષ્પન્ન નામની વક્તવ્યતાપૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ભાવસંયોગ નિષ્પન્ન નામનું પ્રતિપાદન છે. વસ્તુના(દ્રવ્યના) ધર્મને ભાવ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ અર્થાત્ વસ્તુના સ્વભાવને ભાવ કહી શકાય. અજીવમાં પોતાનો સ્વભાવ યથાવત્ રહે છે માટે તેમાં પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત એવા ભેદ નથી પણ સંસારી જીવમાં વિભાવભાવ પણ હોય છે. તેથી જ્ઞાન-દર્શન વગેરે જીવના સ્વાભાવિકગુણ શુભ અને પવિત્રતાના કારણરૂપ હોવાથી તે પ્રશસ્તભાવ અને વૈભાવિક ક્રોધાદિ ભાવો વિકારજનક અને પતનના કારણરૂપ હોવાથી અપ્રશસ્ત ભાવ કહેવાય છે. જ્ઞાનના સંયોગથી જ્ઞાની નામથી પ્રખ્યાત થાય તેને પ્રશસ્તભાવ સંયોગ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. તે જ રીતે કોઈ વ્યક્તિ તીવ્રક્રોધી હોય અને તે ક્રોધીરૂપે પ્રખ્યાતી પામે તો ક્રોધીનામ અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. અન્ય ઉદાહરણો પણ આ રીતે સમજી લેવા.

॥ પ્રકરણ-૧૫ સંપૂર્ણ ॥

સોળમું પ્રકરણ

૬૨ નામમાં પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ

પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામના ચાર પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં પમાણેણં ? પમાણેણં ચડવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ણામપ્પમાણે ઠવણપ્પમાણે દવ્વપ્પમાણે ભાવપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રમાણનિષ્પત્ત નામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામપ્રમાણ (૨) સ્થાપના પ્રમાણ (૩) દ્રવ્યપ્રમાણ (૪) ભાવપ્રમાણ.

વિવેચન :-

જેના દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે, વસ્તુના સમ્યગ્ નિર્ણયમાં જે કારણરૂપ હોય તેને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકે તે પ્રમાણ. તે પ્રમાણના વિષયભૂત જ્ઞેય પદાર્થ ચાર રીતે નિક્ષિપ્ત થાય છે, તેનું (જ્ઞેયનું) અર્થઘટન ચાર રીતે થાય છે માટે પ્રમાણના પણ ચાર પ્રકાર થાય છે. તે નામ પ્રમાણ, સ્થાપના પ્રમાણ, દ્રવ્ય પ્રમાણ અને ભાવ પ્રમાણ.

નામપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ :-

૨ સે કિં તં ણામપ્પમાણે ? ણામપ્પમાણે- જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા પમાણે ત્તિ ણામં કજ્જંતિ । સે તં ણામપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોઈ જીવ અથવા અજીવ, જીવો અથવા અજીવો, ઉભય-જીવાજીવ અથવા જીવાજીવોનું 'પ્રમાણ' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક વસ્તુનો અલગ-અલગ બોધ કરાવવા તથા લોક વ્યવહાર ચલાવવા પ્રત્યેક વસ્તુનું નામ

રાખવામાં આવે છે. જીવ અજીવ બધાજ પદાર્થનું નામ હોય છે. વસ્તુના ગુણ-ધર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ વસ્તુનું 'પ્રમાણ' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામ પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ :-

૩ સે કિં તં ઠવણપ્પમાણે ? ઠવણપ્પમાણે સત્તવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-

ણક્ખત્ત-દેવય-કુલે, પાસંડ-ગણે ય જીવિયાહેડં ।
આભિપ્પાઇયણામે, ઠવણાણામં તુ સત્તવિહં ॥૮૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્થાપના પ્રમાણથી નિષ્પત્ત નામના સાત પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નક્ષત્રનામ (૨) દેવનામ (૩) કુળનામ (૪) પાષંડનામ (૫) ગણનામ (૬) જીવિતહેતુનામ (૭) આભિપ્રાયિક નામ.

વિવેચન :-

લોકવ્યવહાર ચલાવવા વ્યક્તિ-વસ્તુના નામ રાખવા આવશ્યક છે. નક્ષત્ર, દેવ, કુળ વગેરેના આધારે આ નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. અહીં સ્થાપના શબ્દથી ચાર નિક્ષેપનો બીજો ભેદ સ્થાપના નિક્ષેપ ગ્રહણ કરવાનો નથી. અહીં સ્થાપના એટલે દેવ-કુળાદિના આધારે નામ રાખવું, તે અર્થ અભિપ્રેત છે. આ સર્વનામોનું વિસ્તૃત વર્ણન શાસ્ત્રકાર દર્શાવે છે.

નક્ષત્રનામ :-

૪ સે કિં તં ણક્ખત્તણામે ? ણક્ખત્તણામે- કત્તિયાહિં જાએ કત્તિએ કત્તિયાદિણ્ણે કત્તિયાધમ્મે કત્તિયાસમ્મે કત્તિયાદેવે કત્તિયાદાસે કત્તિયાસેણે કત્તિયારક્ખિએ । રોહિણીહિં જાએ રોહિણીએ રોહિણિદિણ્ણે રોહિણિધમ્મે રોહિણિસમ્મે રોહિણિદેવે રોહિણિદાસે રોહિણિસેણે રોહિણિરક્ખિએ । એવં સવ્વણક્ખત્તેસુ ણામા ભાણિ- યવ્વા । એત્થ સંગહણીગાહાઓ-

કત્તિય રોહિણિ મિગસિર, અહ્વા ય પુણવ્વસૂ ય પુસ્સે ય ।
તત્તો ય અસ્સિલેસા, મઘાઓ દો ફગ્ગુણીઓ ય ॥૮૬॥

હત્થો ચિત્તા સાઈ ય, વિસાહા તહ ય હોઇ અણુરાહા ।
જેટ્ટામૂલો પુવ્વાસાઢા, તહ ઉત્તરા ચેવ ॥૮૭॥

અભિર્ઙ સવળ ધણિઢ્ઢા, સતિભિસયા ઢો ય હોંતિ ભઢ્ઢવયા ।
રેવતિ અસ્સિણિ ભરણી, ંસા ણક્ખત્તપરિવાઢી ॥૮૮॥
સે તં ણક્ખત્તણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નક્ષત્રનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નક્ષત્રના આધારે સ્થાપિત નામ નક્ષત્રનામ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે કૃત્તિકાનક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળકનું કૃત્તિક—કાર્તિક, કૃત્તિકાદત્ત, કૃત્તિકાધર્મ, કૃત્તિકાશર્મ, કૃત્તિકાદેવ, કૃત્તિકાદાસ, કૃત્તિકાસેન, કૃત્તિકારક્ષિત વગેરે નામ રાખવા.

રોહિણી નક્ષત્રમાં જન્મેલનું રોહિણેય, રોહિણીદત્ત, રોહિણીધર્મ, રોહિણીશર્મ, રોહિણીદેવ, રોહિણીદાસ, રોહિણીસેન, રોહિણીરક્ષિત વગેરે નામ રાખવા.

આ જ રીતે જે નક્ષત્રમાં જન્મેલ હોય તેનું તે તે નક્ષત્રના આધારે નામ રાખવામાં આવે તે નક્ષત્ર સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામ કહેવાય. ગાથા આધારે નક્ષત્રોના નામ. (૧) કૃત્તિકા, (૨) રોહિણી, (૩) મૃગશિરા, (૪) આર્દ્રા, (૫) પુનર્વસુ, (૬) પુષ્ય, (૭) અશ્લેષા, (૮) મઘા, (૯) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૧૦) ઉત્તરાફાલ્ગુની, (૧૧) હસ્ત, (૧૨) ચિત્રા, (૧૩) સ્વાતિ, (૧૪) વિશાખા, (૧૫) અનુરાધા, (૧૬) જ્યેષ્ઠા, (૧૭) મૂળા, (૧૮) પૂર્વાષાઢા, (૧૯) ઉત્તરાષાઢા, (૨૦) અભિજિત, (૨૧) શ્રવણ, (૨૨) ધનિષ્ઠા, (૨૩) શતભિષા, (૨૪) પૂર્વાભાદ્રપદા, (૨૫) ઉત્તરાભાદ્રપદા, (૨૬) રેવતી, (૨૭) અશ્વિની, (૨૮) ભરણી, નક્ષત્રોના નામની આ પરિપાટી (ક્રમ પ્રણાલી) જાણવી.

વિવેચન :-

વ્યક્તિનો જન્મ તે તે નક્ષત્રમાં થયો છે તેનો બોધ કરાવવા અને લોકવ્યવહાર માટે વ્યક્તિનું નામ નક્ષત્રના આધારે પણ રાખવામાં આવે છે. જેમકે કાર્તિકેય, રોહિણેય વગેરે. નક્ષત્ર આધારિત આ નામો નક્ષત્ર સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામ કહેવાય છે. નક્ષત્રના નામના ક્રમમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્ર કરતાં આ સંગ્રાહક ગાથામાં તફાવત છે. ક્યાંક અભિજિતને પ્રથમ ગણી ગણના કરવામાં આવે છે. ક્યાંક અશ્વિનીને પ્રથમ ગણી ગણના કરવામાં આવે છે પરંતુ ક્રમવિન્યાસ તો આ જ રહે છે.

દેવનામ :-

૫ સે કિં તં દેવયણામે ?

દેવયણામે— અગ્નિદેવયાહિં જાં અગ્નિં અગ્નિદિણ્ણે અગ્નિધમ્મે અગ્નિસમ્મે અગ્નિદેવે અગ્નિદાસે અગ્નિસેણે અગ્નિરક્ખિં । ંવં પિ સવ્વળક્ખત્તદેવયણામા ભાણિય઱્઱ા । ંત્થં પિ ય સંગહણી ગાહાઓ, તં જહા—

અગ્નિ પયાવઙ્ગ સોમે, રુદ્રે અદિતી બહસ્સઈ સપ્તે,
પિતિ ભગ અજ્જમ સવિયા, તદ્વા વાયૂ ય ઇંદગ્ગી ॥૮૯॥

મિત્તો ઇંદો ણિરિતી, આઠ વિસ્સો ય બંભ વિણ્હૂ ય ।
વસુ વરુણ અય વિવહ્લી, પૂસે આસે જમે ચેવ ॥૯૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દેવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના નામ ઉપરથી નામ સ્થાપવામાં આવે તો તે દેવનામ કહેવાય. જેમકે કૃત્તિકાનક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ અગ્નિ છે. અગ્નિ દેવથી અધિષ્ઠિત નક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળકનું નામ આગ્નિક, અગ્નિદત્ત, અગ્નિધર્મ, અગ્નિશર્મ, અગ્નિદાસ, અગ્નિસેન, અગ્નિરક્ષિત વગેરે રાખવું. આ જ પ્રમાણે અન્ય સર્વ નક્ષત્રના દેવના નામ પરથી સ્થાપિત નામને દેવ સ્થાપન પ્રમાણ નામ કહેવામાં આવે છે.

નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના નામની સંગ્રહ ગાથા. (૧) અગ્નિ, (૨) પ્રજાપતિ, (૩) સોમ, (૪) રુદ્ર, (૫) અદિતિ, (૬) બૃહસ્પતિ, (૭) સર્પ, (૮) પિતા, (૯) ભગ, (૧૦) અર્યમા, (૧૧) સવિતા, (૧૨) ત્વષ્ટા, (૧૩) વાયુ, (૧૪) ઈન્દ્રાગ્નિ, (૧૫) મિત્ર, (૧૬) ઈન્દ્ર, (૧૭) નિર્ઋતિ, (૧૮) અમ્ભ, (૧૯) વિશ્વ, (૨૦) બ્રહ્મા, (૨૧) વિષ્ણુ, (૨૨) વસુ, (૨૩) વરુણ, (૨૪) અજ, (૨૫) વિવર્દિ, (૨૬) પૂષા, (૨૭) અશ્વ (૨૮) યમ. આ ૨૮ નક્ષત્રદેવના નામ જાણવા.

વિવેચન :-

અગ્નિદેવથી અધિષ્ઠિત કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં જન્મેલી વ્યક્તિના નામમાં નક્ષત્રને ગૌણ કરી, દેવનામ મુખ્ય કરી અગ્નિદત્ત વગેરે નામ સ્થાપવામાં આવે. તે જ રીતે પ્રજાપતિ વગેરે દેવનામ પરથી સ્થાપિત નામ સમજવા. ગાથા કથિત અઠાવીસ દેવ ક્રમથી અઠાવીસ નક્ષત્રના અધિષ્ઠાયક છે તેમ સમજવું.

કુળનામ :-

૬ સે કિં તં કુલણામે ? કુલણામે- ડગ્ગે ભોગે રાઙ્ગણે ખત્તિણ્ણે ઇક્ખાગે
ણાયે કોરવ્વે । સે તં કુલણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કુળનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે નામનો આધાર કુળ હોય તે નામ કુળનામ કહેવાય છે, જેમકે ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ક્ષત્રિય, ઈક્ષ્વાકુ, જ્ઞાત, કૌરવ્ય વગેરે.

વિવેચન :-

પિતાના વંશને કુળ કહેવામાં આવે છે. કોઈ પ્રમુખ વ્યક્તિ કે પ્રસંગ વિશેષથી કુળનું નામ સ્થાપિત

થાય છે. જેમકે રઘુરાજા ઉપરથી રઘુકુળ સ્થાપિત થયું હતું. બાળ ઋષભે ઈન્દ્રના હાથમાંથી શેરડી (ઈક્ષુ)નો સાંઠો લઈ લીધો તે પ્રસંગથી ઈક્ષ્વાકુકુળ સ્થાપિત થયું હતું. ઉગ્રકુળમાં જન્મ લેવાથી 'ઉગ્ર' નામથી ઓળખાય તેને કુળ સ્થાપના પ્રમાણ નામ કહેવાય. તે જ રીતે ભોગ, રાજન્ય વગેરે કુળ સંબંધમાં જાણવું.

પાષંડનામ :-

૭ સે કિં તં પાસંડનામે ? પાસંડનામે- સમણે પંડુરંગે, ભિક્ષુ, કાવાલિયે તાવસે, પરિવ્વાયગે । સે તં પાસંડનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પાષંડનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શ્રમણ, પાડુરંગ, ભિક્ષુ, કાપાલિક, તાપસ, પરિવ્રાજક, તે પાષંડનામ જાણવા.

વિવેચન :-

મત, સંપ્રદાય, આચાર-વિચારની પદ્ધતિ અથવા વ્રતને પાષંડ કહે છે. કોઈ મત-સંપ્રદાય કે વિશિષ્ટ આચાર અથવા કોઈ ક્રિયા કલાપના આધારે નામ સ્થાપિત થાય તે પાષંડનામ કહેવાય છે. જેમકે નિર્ગ્રંથ, શાક્ય વગેરે મતના પ્રવ્રજિત સાધુ શ્રમણ કહેવાય છે. શરીર પર ભસ્મ લગાવનારા શૈવ કહેવાય અને શિવના ભક્તો પાડુરંગ કહેવાય છે. બૌદ્ધ દર્શનના અનુયાયી ભિક્ષુ, ચિતાની રાખ શરીરે લગાવનારા સ્મશાનવાસી કાપાલિક, તપ સાધના કરનાર તાપસ અને ગૃહત્યાગી સંન્યાસી પરિવ્રાજકના નામે ઓળખાય છે. આ શ્રમણ વગેરે નામ પાષંડ સ્થાપના પ્રમાણનામ કહેવાય.

ગણનામ :-

૮ સે કિં તં ગણનામે ? ગણનામે- મલ્લે મલ્લદિણ્ણે મલ્લધમ્મે મલ્લસમ્મે મલ્લદેવે મલ્લદાસે મલ્લસેણે મલ્લરક્ષિણે । સે તં ગણનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગણના આધારે જે નામ સ્થાપિત થાય તે ગણનામ કહેવાય છે. જેમકે- મલ્લ, મલ્લદત્ત, મલ્લધર્મ, મલ્લશર્મ, મલ્લદેવ, મલ્લદાસ, મલ્લસેન, મલ્લરક્ષિત, તે ગણ સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્તિનામ છે.

વિવેચન :-

સંઘ-સમૂહને ગણ કહેવામાં આવે છે. આયુધ જીવીઓના સમૂહને પણ ગણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પરસ્પરની સહમતિ અથવા સમ્મતિના આધારે રાજ્ય વ્યવસ્થાનો નિર્ણય કરાતો. મહાવીર સ્વામીના

સમયમાં નવ મલ્લ અને નવ લિચ્છવી, અઢાર રાજાઓના રાજ્યનું એક ગણ રાજ્ય હતું. [અત્યારે પણ જ્યાં લોકશાહી છે, ત્યાં રાજ્યોના સમુદાયને ગણતંત્ર કહેવામાં આવે છે.] તે ગણના નામ પરથી મલ્લ વગેરે નામ રાખવામાં આવે તે ગણ સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય.

જીવિતહેતુ નામ :-

૯ સે કિં તં જીવિયહેઽં ? જીવિયહેઽં- અવકરણ ઉક્કુરુડણ ઉજ્ઝિયણ કજ્જવણ સુપ્પણ । સે તં જીવિયહેઽં ।

શબ્દાર્થ :- જીવિયહેઽં = જીવિત હેતુ નામ, અવકરણ = અવકરક-કચરો, ઉક્કુરુડણ = ઉકરડો, ઉજ્ઝિયણ = ઉજિઝતક(તરછોડાયેલ), કજ્જવણ = કચવરક(કચરાનો ઢગલો), સુપ્પણ = સૂપડા.

ભાવાર્થ :- દીર્ઘકાળ સુધી બાળકને જીવિત રાખવા માટે જે નામ રાખવામાં આવે તે જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે. જેમકે કચરો, ઉકરડો, ઉજિઝતક, કચવરક, સૂપડા વગેરે. આ બધા જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

કોઈ સ્ત્રીને બાળક જન્મતાવેંત મૃત્યુ પામતા હોય છે. બાળક ઉજરતા ન હોય ત્યારે માતા પોતાના બાળકને જીવિત રાખવા કચરો, ઉકરડો, ભિખલો વગેરે નામ રાખે છે. તે કચરો વગેરે નામ જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે.

આભિપ્રાયિક નામ :-

૧૦ સે કિં તં આભિપ્પાઈયણામે ? આભિપ્પાઈયણામે- અંબણ ણિંબણ બકુલણ પલાસણ સિણણ પિલુણ કરીરણ । સે તં આભિપ્પાઈય ણામે । સે તં ઠવણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આભિપ્રાયિક નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અંબક, નિંબક, બકુલક, પલાશક, સ્નેહક, પીલુક, કરીરક વગેરે આભિપ્રાયિક નામ જાણવા. આ રીતે આભિપ્રાયિક નામ અને સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ઈચ્છાનુસાર નામ રાખવું, તે આભિપ્રાયિક નામ કહેવાય છે. જેમકે અંબક, નિંબક વગેરે ઈચ્છાનુસાર રાખેલ નામ. આ નામની નિષ્પત્તિનો આધાર પોતાનો અભિપ્રાય જ છે. આ રીતે સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

દ્રવ્યપ્રમાણ નિષ્પત્તિનામ :-

૧૧ સે કિં તં દવ્વપ્પમાણે ? દવ્વપ્પમાણે છવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-
ધમ્મત્થિકાએ જાવ અદ્ધાસમએ । સે તં દવ્વપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યપ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય પ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામ છ પ્રકારે છે. ધર્માસ્તિકાયથી લઈ અદ્ધાસમય સુધીના છ ભેદ જાણવા. આ દ્રવ્યપ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

ધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્રવ્યના નામ દ્રવ્યવિષયક છે, તેથી અથવા આ નામ છ દ્રવ્ય સિવાય અન્યના ન હોવાથી તે દ્રવ્ય પ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામ છે. અનાદિ સિદ્ધાન્ત નામમાં આ છ દ્રવ્યોના નામનો જ ઉલ્લેખ છે પરંતુ ત્યાં અનાદિકાળથી વાચ્ય-વાચક સંબંધની વિવક્ષા છે, જ્યારે અહીં દ્રવ્યની વિવક્ષા છે, વિવક્ષા ભેદના કારણે તેમાં દોષ આવતો નથી.

ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામ :-

૧૨ સે કિં તં ભાવપ્પમાણે ? ભાવપ્પમાણે ચડવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સામાસિએ
તદ્ધિતએ, ધાડએ, ણિરુત્તિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ પ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવપ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સામાસિક, (૨) તદ્ધિતજ, (૩) ધાતુજ, (૪) નિરુક્તિજ.

વિવેચન :-

ભાવ એટલે વસ્તુગત ગુણ. આ ભાવ જ પ્રમાણ છે તે ભાવપ્રમાણ કહેવાય. તેના દ્વારા નિષ્પત્તિ નામ ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્તિ નામ કહેવાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૬ સંપૂર્ણ ॥

સત્તરમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણનિષ્પન્ન નામમાં સમાસ

સમાસના સાત પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં સામાસિઁ ? સામાસિઁ સત્ત સમાસા ભવંતિ, તં જહા-
દંદે ય બહુવ્વીહી, કમ્મધારણ દિગ્ગુ ય ।

તપ્પુરિસ અવ્વઈભાવે, એક્કસેસે ય સત્તમે ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાસિક નામ નિષ્પન્નતાના કારણરૂપ સમાસ સાત છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) દ્વન્દ્વ, (૨) બહુવ્રીહિ, (૩) કર્મધારય, (૪) દ્વિગુ, (૫) તત્પુરુષ, (૬) અવ્યયીભાવ, (૭) એકશેષ.

વિવેચન :-

બે અથવા બેથી વધુ પદોને, વિભક્તિ વગેરેનો લોપ કરી, સંક્ષિપ્ત કરી, ભેગા કરવા તેને સમાસ કહેવામાં આવે છે. જે શબ્દોના મેળથી સમાસ બને છે, તે શબ્દોને સમાસ ખંડ કહે છે. જે શબ્દો દ્વારા સમાસ બને છે, તે બધા શબ્દોનું બળ સમાસ બન્યા પછી એક સરખું રહેતું નથી, પરંતુ તેમાંથી કોઈ શબ્દનો અર્થ પ્રધાન બની જાય છે અને બીજા શબ્દો તે અર્થને પુષ્ટ કરે છે. અપેક્ષા ભેદથી સમાસના દ્વન્દ્વ વગેરે સાત ભેદ છે.

દ્વન્દ્વ સમાસ :-

૨ સે કિં તં દંદે સમાસે ?

દંદે સમાસે- દન્તાશ્ચ ઓષ્ઠૌ ચ દન્તોષ્ઠમ્ । સ્તનૌ ચ ઉદરં ચ
સ્તનોદરમ્, વસ્ત્રં ચ પાત્રં ચ વસ્ત્રપાત્રમ્, અક્તશ્ચ મહિષશ્ચ અક્તમહિષમ્,
અહિશ્ચ નકુલશ્ચ અહિ-નકુલમ્ । સે તં દંદે સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્વન્દ્વ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્વંદ્વ સમાસના ઉદાહરણો— દાંત અને ઔષ્ટ—હોઠ તે દંતોષ્ઠ, સ્તનો અને ઉદર તે સ્તનોદર, વસ્ત્ર અને પૂત્ર તે વસ્ત્રપાત્ર, અશ્વ અને મહિષ તે અશ્વમહિષ, સાપ અને નોળીયો તે સાપનોળિયો. આ દ્વંદ્વ સમાસ છે.

વિવેચન :-

દ્વંદ્વ સમાસમાં જોડાતા બંને પદ પ્રધાન હોય છે. તેમાં બે પદ જોડાયેલ હોય છે. સમાસ થતાં બંનેની વિભક્તિનો લોપ થાય છે અને સમાસ થયા પછી એકવચન કે બહુવચનના પ્રત્યય લાગે છે. દ્વંદ્વ સમાસ બન્યા પછી એક મિશ્રિત વસ્તુનો બોધ થાય તો એકવચનમાં પ્રયુક્ત થાય. જેમકે મેં દાળરોટલી ખાધી, અહીં સમાસ પહેલા દાળ અને રોટલી એમ બે પદ હતા. સમાસ થતાં 'અને'નો લોપ થાય છે અને 'દાળ રોટલી' શબ્દ બંનેના મિશ્રણરૂપ વસ્તુનો બોધ કરાવે છે, માટે એકવચન આવે છે. દ્વંદ્વ સમાસ થતાં મિશ્રિત વસ્તુનો બોધ થતો ન હોય તો બહુવચનમાં પ્રયુક્ત થાય છે. જેમકે રામ અને સીતા—રામસીતા વનમાં ગયા. રામસીતા એ દ્વંદ્વ સમાસમાં બહુવચન વપરાય છે. કારણ કે તેમાં મિશ્રિતરૂપે એક વસ્તુનો બોધ નથી. સૂત્રગત ઉદાહરણમાં દંતોષ્ઠમ્, સ્તનોદરમ્માં પ્રાણીઓના અંગ હોવાથી વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એકવદ ભાવ થાય છે. (અશ્વમહિષમ્, અહિ—નકુલમ્) શાશ્વત વિરોધ અને 'વસ્ત્રપાત્રમ્'માં અપ્રાણી જાતિ હોવાથી એકવદ ભાવ થાય છે અર્થાત્ એકવચનનો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જે 'દંતોષ્ઠમ્' વગેરે નામ બન્યા તે દ્વંદ્વ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય.

બહુવ્રીહિ સમાસ :-

૩ સે કિં તં बहुव्वीहीसमासे ? बहुव्वीहीसमासे- फुल्ला जम्मि गिरिम्मि कुडय-कलंबा सो इमो गिरी फुल्लियकुडयकलंबो । से तं बहुव्वीहीसमासे ।

શબ્દાર્થ:- बहुव्वीहीसमासे = બહુવ્રીહિ સમાસમાં, फुल्ला = ફૂલેલા—વિકસિત, जम्मि गिरिम्मि = જે પર્વત પર, कुडय = કુટજ, कलंबा = કદંબ(હોવાથી).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— બહુવ્રીહિ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ પર્વત ઉપર વિકસિત કુટજ અને કદંબ વૃક્ષ હોવાથી આ પર્વત "વિકસિત કુટજ કદંબ" કહેવાય છે. અહીં 'फुल्लकुटजकदंब' પદ બહુવ્રીહિ સમાસરૂપ છે.

વિવેચન :-

સમાસગત પદ જ્યારે પોતાથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થનો બોધ કરાવે અર્થાત્ જે સમાસમાં અન્યપદ પ્રધાન હોય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે કે વધુ જે પદો હોય તે ગૌણ હોય છે. ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. તેમાં કુટજ અને કદંબ પ્રધાન નથી પરંતુ તેનાથી યુક્ત 'પર્વત' અન્યપદ પ્રધાન છે.

આ પર્વત પર કુટજ અને કદંબ વૃક્ષ પુષ્પિત છે તેથી આ પર્વત 'ફુલ્લકુટજકદંબ' છે. 'ફુલ્લકુટજ કદંબ' તે સમાસ પદ છે. આ સમાસ પદ અન્યપદ, પર્વતનો બોધ કરાવે છે અને પર્વત પ્રધાન બને છે. અહીં 'ફુલ્લકુટજકદંબ' પર્વતનું વિશેષણ બન્યું તે બહુવ્રીહિ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય.

કર્મધારય સમાસ :-

૪ સે કિં તં કમ્મધારયસમાસે ? કમ્મધારયસમાસે- ધવલો વસહો ધવલવસહો, કિણ્હો મિગો કિણ્હમિગો, સેતો પટો સેતપટો, રત્તો પટો રત્તપટો । સે તં કમ્મધારય સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કર્મધારય સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કર્મધારય સમાસના ઉદાહરણ છે- ધવલ એવો વૃષભ-ધવલવૃષભ, કૃષ્ણ(કાળો) એવો મૃગ-કૃષ્ણમૃગ, શ્વેત એવું વસ્ત્ર-શ્વેત વસ્ત્ર(પટ), રક્ત એવું વસ્ત્ર-રક્તવસ્ત્ર, આ કર્મધારય સમાસ છે.

વિવેચન :-

જેમાં ઉપમાન-ઉપમેય, વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય તે કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે. સમાન અધિકરણવાળો તત્પુરુષ સમાસ જ કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે. સૂત્રમાં ઉદાહરણ આપ્યા છે તે વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે છે. ધવલ-સફેદ એ બળદનું વિશેષણ છે અને વૃષભ એ વિશેષ્ય છે. ઉપમા અપાય ત્યારે ઉપમાન-ઉપમેયમાં કર્મધારય સમાસ થાય જેમકે 'ઘન ઇવ શ્યામઃ ઘનશ્યામ' ઘન(વાદળો) જેવા શ્યામ(કાળા) તે ઘનશ્યામ. અહીં ઉપમાન-ઉપમેયનો કર્મધારય સમાસ છે. આ સૂત્રમાં બધા જ ઉદાહરણ વિશેષણ-વિશેષ્યના છે અને તે પણ વિશેષણ પૂર્વપદમાં હોય તેવા ઉદાહરણ છે. 'ધવલવૃષભ' આ નામ બન્યું તે કર્મધારય સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય.

દ્વિગુ સમાસ :-

૫ સે કિં તં દિગુસમાસે ? દિગુસમાસે- તિણ્ણિ કઙ્કુગા તિકઙ્કુગં, તિણ્ણિ મહુરાણિ તિમહુરં, તિણ્ણિ ગુણા તિગુણં, તિણ્ણિ પુરા તિપુરં, તિણ્ણિ સરા તિસરં, તિણ્ણિ પુક્ખરા તિપુક્ખરં, તિણ્ણિ બિંદુયા તિબિંદુયં, તિણ્ણિ પહા તિપહં, પંચ ણઈઓ પંચણદં, સત્ત ગયા સત્તગયં, ણવ તુરગા ણવતુરગં, દસ ગામા દસગામં, દસ પુરા દસપુરં । સે તં દિગુસમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્વિગુ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્વિગુ સમાસના ઉદાહરણ છે— ત્રણ કટુક(કડવી) વસ્તુઓનો સમૂહ તે ત્રિકટુક, ત્રણ મધુર વસ્તુઓનો સમૂહ તે ત્રિમધુર, ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિગુણ, ત્રણ પુર—નગરોનો સમૂહ તે ત્રિપુર, ત્રણ સ્વરનો સમૂહ તે ત્રિસ્વર, ત્રણ પુષ્કર—કમળોનો સમૂહ તે ત્રિપુષ્કર, ત્રણ બિંદુઓનો સમૂહ તે ત્રિબિન્દુ, ત્રણ પથ—રસ્તાઓનો સમૂહ તે ત્રિપથ, પાંચ નદીઓનો સમૂહ તે પંચનદ, સાત ગજ—હાથીઓનો સમૂહ તે સપ્તગજ, નવ ઘોડાઓનો સમૂહ તે નવતુરંગ, દસગામોનો સમૂહ તે દસગામ, દસપુરોનો સમૂહ તે દસપુર. આ દ્વિગુસમાસ છે.

વિવેચન :-

જે સમાસમાં પ્રથમપદ સંખ્યાવાચક હોય અને જેના દ્વારા સમાહાર—સમૂહનો બોધ થાય તે દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે. આમાં બીજુપદ પ્રધાન હોય છે. તેનાથી જણાય છે કે આટલી વસ્તુઓનો સમાહાર (સમૂહ) થયો છે. સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. દ્વિગુ સમાસમાં નપુંસક લિંગ અને એકવચનનો જ પ્રયોગ થાય છે.

કર્મધારયમાં પ્રથમપદ સામાન્ય વિશેષણરૂપે હોય છે, જ્યારે દ્વિગુમાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય છે. 'ત્રિકુટ' વગેરે નામ દ્વિગુસામાસિક ભાવપ્રમાણનિષ્પન્ન નામ જાણવા.

તત્પુરુષ સમાસ :-

૬ સે કિં તં તપ્પુરિસે સમાસે ? તપ્પુરિસે સમાસે— તિત્થે કાગો તિત્થકાગો, વણે હત્થી વણહત્થી, વણે વરાહો વણવરાહો, વણે મહિસો વણમહિસો, વણે મયૂરો વણમયૂરો । સે તં તપ્પુરિસે સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— તત્પુરુષ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— તત્પુરુષ સમાસના ઉદાહરણ છે— તીર્થમાં કાગ તે તીર્થકાગ, વનમાં હસ્તી—વનહસ્તી, વનમાં વરાહ(ભૂંડ) વનવરાહ, વનમાં મહિષ—વનમહિષ, વનમાં મયૂર—વનમયૂર. તે તત્પુરુષ સમાસ છે.

વિવેચન :-

તત્પુરુષ સમાસમાં અંતિમપદ પ્રધાન હોય છે અને પ્રથમપદ પ્રથમા વિભક્તિ સિવાય અન્ય દ્વિતીયાથી સપ્તમી પર્યંતની છ વિભક્તિમાંથી કોઈપણ વિભક્તિપરક હોય છે. સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ સપ્તમી વિભક્તિ પરક છે.

જે વ્યક્તિ તીર્થમાં કાગડાની જેમ ગ્રાહ્ય—અગ્રાહ્યના વિવેકથી રહિત થઈને રહે તેને 'તીર્થકાગ'

કહેવામાં આવે છે. આ 'તીર્થકાગ' નામ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસથી બન્યું છે માટે તે તત્પુરુષ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

અવ્યયીભાવ સમાસ :-

૭ સે કિં તં અવ્વઈભાવે સમાસે ? અવ્વઈભાવે સમાસે- અણુગામં અણુણદીયં અણુફરિહં અણુચરિયં । સે તં અવ્વઈભાવે સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવ્યયીભાવ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અવ્યયીભાવ સમાસના ઉદાહરણ છે- અનુશ્રામ, અનુનદી, અનુફરિહા, અનુચરિત, તે અવ્યયીભાવ સમાસ છે.

વિવેચન :-

અવ્યયીભાવ સમાસમાં પૂર્વપદ અવ્યયરૂપ અને ઉત્તરપદ નામ રૂપ હોય છે. આ સમાસમાં નપુંસકલિંગ અને પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન જ હોય છે. સૂત્રમાં 'અનુ' અવ્યય સાથેના ઉદાહરણો છે. અહીં 'અનુ' શબ્દ સમીપ અથવા લઘુ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

એકશેષ સમાસ :-

૮ સે કિં તં એગસેસે સમાસે ?

એગસેસે સમાસે જહા- એગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા જહા બહવે પુરિસા તહા એગો પુરિસો, જહા એગો કરિસાવણો તહા બહવે કરિસાવણા જહા બહવે કરિસાવણા તહા એગો કરિસાવણો, જહા એગો સાલી તહા બહવે સાલિણો જહા બહવે સાલિણો તહા એગો સાલી । સે તં એગસેસે સમાસે । સે તં સામાસિણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેમાં એકપદ શેષ રહે (અન્ય પદોનો લોપ થાય) તે એકશેષ સમાસ કહેવાય છે. જેમકે- જેવો એક પુરુષ તેવા અનેક પુરુષ અને જેવા અનેક પુરુષ તેવો એક પુરુષ, જેવો એક કાર્ષાપણ (સુવર્ણમુદ્રા) તેવા અનેક કાર્ષાપણ, જેવા અનેક કાર્ષાપણ તેવો એક કાર્ષાપણ, જેવો એક યોખો તેવા અનેક યોખા, જેવા અનેક યોખા તેવો એક યોખો વગેરે એકશેષ સમાસના ઉદાહરણ છે. આ એકશેષ સમાસ છે. આ રીતે સમાસની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સમાન રૂપવાળા બે કે બેથી વધુ પદમાંથી સમાસ થતાં એક પદ શેષ રહે અને અન્ય પદોનો લોપ

થઈ જાય, તેને એક શેષ સમાસ કહેવામાં આવે છે. જે પદ શેષ રહે તેમાં બે હોય તો દ્વિવચન અને અનેક હોય તો બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે. જેમકે— પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ—પુરુષૌ, પુરુષશ્ચ—પુરુષશ્ચ—પુરુષશ્ચ—પુરુષાઃ ।

સમાનાર્થક વિરૂપ પદોમાં પણ એક શેષ સમાસ થાય છે. વક્ર દણ્ડશ્ચ—વક્રદણ્ડૌ । સૂત્રગત ઉદાહરણમાં એક વ્યક્તિની વિવક્ષા **एकःपुरुषः** અને ઘણી વ્યક્તિઓની વિવક્ષામાં **बहवः पुरुषाः** પ્રયોગ થાય છે. બહુવચનમાં એક પુરુષપદ શેષ રહે છે, બાકીના પુરુષ પદોનો લોપ થઈ જાય છે. આજ રીતે કાર્ષાપણ વગેરે પદોમાં પણ જાણવું.

एकःकार्षापण, बहवः कार्षापणाः આ બંને પદ એક શેષ સમાસથી નિષ્પન્ન થાય છે.

આ પદ કે નામ એક શેષ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. આ રીતે એકશેષ સમાસ અને સાથે સામાસિક ભાવ પ્રમાણનું વક્તવ્યપૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૧૭ સંપૂર્ણ ॥

અટારમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણનિષ્પન્ન નામનાં તદ્ધિત

તદ્ધિતના આઠ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં તદ્ધિયે ? તદ્ધિયે-

કમ્મે સિપ્પ સિલોએ, સંજોગ સમીવઓ ય સંજૂહે ।

ઇસ્સરિયાઽવચ્ચેણ ય, તદ્ધિતણામં તુ અટ્ટવિહં ॥૧૨॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તદ્ધિત નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) કર્મ, (૨) શિલ્પ, (૩) શ્લોક, (૪) સંયોગ, (૫) સમીપ, (૬) સંયૂથ, (૭) ઐશ્વર્ય (૮) અપત્ય. આ તદ્ધિત નિષ્પન્ન નામના આઠ પ્રકાર જાણવા.

કર્મનામ તદ્ધિત :-

૨ સે કિં તં કમ્મણામે ? કમ્મણામે- દોસ્સિએ સોત્તિએ કપ્પાસિએ સુત્તવેતાલિએ ભંડવેતાલિએ કોલાલિએ । સે તં કમ્મણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કર્મનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કર્મનામ તદ્ધિતના ઉદાહરણ છે- દૌષ્ટિક-વસ્ત્રના વેપારી, સૌત્રિક-સૂતરના વેપારી, કાર્પાસિક-કપાસના વેપારી, સૂત્રવૈયાલિક-સૂતર વેચનાર, ભાંડવૈયાલિક-વાસણ વેચનાર, કૌલાલિક-માટીના વાસણ વેચનાર. આ સર્વ તદ્ધિત કર્મનામ છે.

વિવેચન :-

સૂત્રગત કર્મ શબ્દનો પ્રયોગ પણ-વેચવા યોગ્ય પદાર્થના અર્થમાં થયો છે. પણ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય 'ઠક્' લાગવાથી જે શબ્દ બને તે કર્મનામ. દૂષ્યં પળ્યમસ્યેતિ દૌષ્ટિકઃ વસ્ત્રને વેચનાર. તે જ રીતે સૂત્ર વેચનાર સૌત્રિક વગેરે 'તદસ્ય પળ્ય' આ સૂત્રથી 'ઠક્' પ્રત્યય થાય છે અને 'ઠસ્યેકઃ' સૂત્રથી ઠ ના સ્થાને 'ઇક્' થવાથી અને આદિમાં વૃદ્ધિ થવાથી દૌષ્ટિક શબ્દ બને છે.

અન્ય પ્રતોમાં તળાહારણ = તૃણહારિક, કઢુહારણ = કાષ્ઠહારિક, પત્તહારણ = પાત્રહારિક. આ ત્રણ શબ્દ અધિક જોવા મળે છે.

શિલ્પનામ તદ્ધિત :-

૩ સે કિં તં સિપ્પણામે ? સિપ્પણામે- તુણિણે તંતુવાઙ્ગે પટ્ટકારિણે ઉવ્વટ્ટિણે વરુંટિણે મુંજકારિણે કઢુકારિણે છત્તકારિણે બજ્જકારિણે પોત્થકારિણે ચિત્તકારિણે દંતકારિણે લેપ્પકારિણે સેલકારિણે કોટ્ટિમકારિણે । સે તં સિપ્પણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શિલ્પ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શિલ્પનામ તદ્ધિતના ઉદાહરણ છે- તૌન્નિક-રૂઢ કરનાર શિલ્પી, પટ્ટકારિક-પટ્ટ વસ્ત્ર બનાવનાર શિલ્પી, તાન્તુવાયિક-તંતુ બનાવનાર, ઔદ્વૃત્તિક-શરીરનો મેલ દૂર કરનાર શિલ્પી-નાવી, વારુંટિક-એક શિલ્પ વિશેષ જીવી, મૌંજકારિક-મૂંજની રસસી બનાવનાર શિલ્પી, કાષ્ઠકારિક-લાકડામાંથી વસ્તુઓ બનાવનાર શિલ્પી, છત્રકારિક, છત્ર બનાવનાર શિલ્પી, બાહ્યકારિક-રથ વગેરે બનાવનાર શિલ્પી, પૌસ્તકારિક-પુસ્તક બનાવનાર શિલ્પી, ચૈત્રકારિક-ચિત્રકાર, દંતકારિક-દાંત બનાવનાર શિલ્પી, લૈપ્પકારિક-મકાન બનાવનાર શિલ્પી, શૈલકારિક-પત્થર ઘડનાર શિલ્પી, કૌટ્ટિમકારિક-ખાણ ખોદનાર શિલ્પી. તે શિલ્પનામ તદ્ધિત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં શિલ્પ કળાના આધારે સ્થાપિત કેટલાક નામોનો સંકેત છે. આ નામ શિલ્પ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય લાગવાથી નિષ્પન્ન થાય છે. 'શિલ્પમ્' આ સૂત્રથી તદ્ધિત પ્રત્યય 'ઠક્' લાગે છે અને ઠક્નો ઈક થવાથી તૌન્નિક વગેરે નામ નિષ્પન્ન થવાથી તે શિલ્પ તદ્ધિતનિષ્પન્ન ભાવપ્રમાણ નામ કહેવાય છે.

શ્લોકનામ તદ્ધિત :-

૪ સે કિં તં સિલોયણામે ? સિલોયણામે- સમણે માહણે સવ્વાતિહી । સે તં સિલોયણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શ્લોકનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સર્વના અતિથિ, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ તે શ્લોક નામ તદ્ધિતના ઉદાહરણ છે. આ શ્લોકનામ તદ્ધિત છે.

વિવેચન :-

શ્લોક-યશ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય લાગવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય, તે શ્લોકનામ કહેવાય છે.

'અર્શાદિભ્યોઽચ્' સૂત્રથી પ્રશસ્ત અર્થમાં 'અચ્' પ્રત્યય લાગ્યો છે. તપશ્ચર્યાદિ શ્રમથી યુક્ત હોય તે શ્રમણ અને બ્રહ્મ-આત્માના આરાધક હોય તે બ્રાહ્મણ. આ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વના અતિથિ છે, સમ્માનીય છે માટે તેઓ પ્રશસ્ત છે. આમ શ્રમણ નામની નિષ્પત્તિમાં પ્રશસ્તતા-શ્લોક કારણરૂપ હોવાથી તે શબ્દ શ્લોક નામ તદ્દિત કહેવાય છે.

સંયોગનામ તદ્દિત :-

૫ સે કિં તં સંજોગનામે ? સંજોગનામે- રણ્ણો સસુરૅ, રણ્ણો સાલૅ, રણ્ણો સહ્દુૅ, રણ્ણો જામાઝૅ, રણ્ણો ભગિણીવતી । સે તં સંજોગનામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંયોગ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંયોગનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે- રાજાના શ્વસુર-રાજશ્વસુર, રાજાના સાળા-રાજ સાળા, રાજાના સાઠૂ-રાજસાઠૂ, રાજાના જમાઈ-રાજજમાઈ, રાજાના બનેવી, રાજબનેવી. તે સંયોગ નામ છે.

વિવેચન :-

સંબંધ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે સંયોગ નામ કહેવાય છે. સૂત્રમાં 'રણ્ણો સસુરૅ' વગેરે ઉદાહરણ આપ્યા છે તે વિગ્રહ કરેલા શબ્દ છે. તેનો સંયોગ થતા 'રાજશ્વસુર' બને છે. આ સર્વ પ્રયોગોમાં 'રાજ્ઞઃ કચ્' સૂત્રથી છ પ્રત્યય લાગે અને તેનો ઇચ્ થઈ જાય. રાજશ્વસુર વગેરે નામ સંયોગ તદ્દિતજ ભાવપ્રમાણ નામ જાણવા.

સમીપનામ તદ્દિત :-

૬ સે કિં તં સમીવણામે ? સમીવણામે- ગિરિસ્સ સમીવે ણગરં ગિરિણગરં, વિદિસાૅ સમીવે ણગરં વેદિસં, વેણ્ણાૅ સમીવે ણગરં વેણ્ણાયઙં, તગરાૅ સમીવે ણગરં તગરાયઙં । સે તં સમીવણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમીપ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમીપ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય દ્વારા નિષ્પન્ન નામ- ગિરિની સમીપનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની સમીપનું નગર તે વૈદિશ, વૈષ્ણાની સમીપનું નગર તે વૈષ્ણાતટ, તગરાની સમીપનું નગર તે તગરાતટ આ 'ગિરિનગર' વગેરે નામ સમીપનામ જાણવા.

વિવેચન :-

સમીપ, નિકટ, પાસેના અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય 'અણ્' લાગવાથી ગિરિનગર, વૈદિશ, વૈષ્ણાતટ

વગેરે નિષ્પન્ન થાય છે. તે સમીપાર્થ બોધક તદ્ધિતજ ભાવ પ્રમાણ નામ છે.

સંયૂથ નામ તદ્ધિત :-

૭ સે કિં તં સંજૂહણામે ? સંજૂહણામે- તરંગવતિકારે મલયવતિકારે અત્તાણુ- સટ્ટિકારે બિંદુકારે । સે તં સંજૂહણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંયૂથ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંયૂથનામ તદ્ધિતના ઉદાહરણ- તરંગવતીકાર, મલયવતીકાર, આત્માનુષઠ્ઠિકાર, બિન્દુકાર વગેરે સંયૂથ નામ છે.

વિવેચન :-

ગ્રંથ રચનાને સંયૂથ કહેવામાં આવે છે. તે સંયૂથને સૂચવવા જે તદ્ધિત પ્રત્યય લાગે અને તેનાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે સંયૂથ નામ કહેવાય છે. જેમકે તરંગવતીના નિમિત્તે જે વાર્તા રચવામાં આવી તે ગ્રંથને તરંગવતી કહે છે. તે જ રીતે મલયવતી, આત્માનુષઠ્ઠિ વગેરે ગ્રંથના નામ જાણવા. આ 'તરંગવતી' વગેરે ગ્રંથ નામોમાં 'અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ' આ અર્થમાં અણાદિ અને ઘાદિ પ્રત્યય લાગે છે અને બીજા સૂત્રથી તેનો લોપ થતાં ગ્રંથનું નામ 'તરંગવતી' બને છે. 'તરંગવતી' વગેરે નામ સંયૂથનામ જાણવા.

સૂત્રમાં 'તરંગવતીકાર' વગેરે જે નિર્દેશ છે તેનું તાત્પર્ય તરંગવતી ગ્રંથની રચના કરનાર, મલયવતી ગ્રંથની રચના કરનાર, એવું છે. અન્ય ઉદાહરણ પણ આ જ રીતે સમજવા.

ઐશ્વર્ય નામ તદ્ધિત :-

૮ સે કિં તં ઈસરિયણામે ? ઈસરિયણામે- રાઈસરે તલવરે માડંબિણ કોડુંબિણ ઈભ્થે સેટ્ટી સત્થવાહે સેણાવઈ । સે તં ઈસરિયણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઐશ્વર્ય નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઐશ્વર્યનામ તદ્ધિતના ઉદાહરણો- રાજેશ્વર, તલવર, માડંબિક, કૌટુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સાર્થવાહ, સેનાપતિ વગેરે. આ ઐશ્વર્ય નામ છે.

વિવેચન :-

ઐશ્વર્ય ઘોતક શબ્દોને તદ્ધિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે ઐશ્વર્યનામ તદ્ધિત કહેવાય છે. ઐશ્વર્યઘોતક નામ, સ્વાર્થમાં (સ્વ અર્થમાં) 'કષ' પ્રત્યય લગાડવાથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી તે રાજેશ્વર વગેરે નામ ઐશ્વર્ય બોધક તદ્ધિત જ ભાવ પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

અપત્યનામ તદ્ધિત :-

૯ સે કિં તં અવચ્ચણામે ? અવચ્ચણામે- તિત્થયરમાયા ચક્કવટ્ટિમાયા બલદેવમાયા વાસુદેવમાયા રાયમાયા મુણિમાયા(ગણિમાયા) વાયગમાયા । સે તં અવચ્ચણામે । સે તં તદ્ધિતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપત્યનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અપત્યનામ તદ્ધિતના ઉદાહરણ- તીર્થંકરમાતા, ચક્રવર્તીમાતા, બળદેવમાતા, વાસુદેવમાતા, રાજમાતા, મુનિમાતા(ગણિમાતા), વાયકમાતા તે અપત્યનામ છે. આ રીતે તદ્ધિત પ્રત્યયજન્ય નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

અપત્ય એટલે પુત્ર, પુત્રથી વિશેષિત થવું તે અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય લાગવાથી તીર્થંકરમાતા વગેરે નામ નિષ્પન્ન થાય છે. **તીર્થંકરોઽપત્યં યસ્યા: સા તીર્થંકર માતા-તીર્થંકર જેમના પુત્ર છે તે તીર્થંકર માતા. તીર્થંકરરૂપ પુત્ર દ્વારા માતા પ્રસિદ્ધિ અને સન્માનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે અપત્યનામ કહેવાય છે. માતાના નામે પુત્રનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય તો તે પણ અપત્યનામ કહેવાય છે જેમકે મરુદેવ્યા અપત્યં મારુદેવેય-મરુદેવાના પુત્ર-મારુદેવેય અર્થાત્ ઋષભદેવ, તે અપત્યનામ કહેવાય. તે જ રીતે ચક્રવર્તીમાતા સુમંગલાનો પુત્ર-સૌમંગલેય અર્થાત્ ભરત ચક્રવર્તી. બલદેવમાતા-રોહીણીનો પુત્ર-રોહિણેય-બલદેવ. વાસુદેવમાતા-દેવકીનો પુત્ર-દેવકેય-કૃષ્ણવાસુદેવ. રાજમાતા-ચૈલણાનો પુત્ર-ચૈલણેય-કુણિક રાજા. મુનિમાતા- ધારિણીનો પુત્ર-ધારિણેય-મેઘમુનિ, વાયકમાતા-રૂદ્રસોમનો પુત્ર-રૌદ્રસોમેય-વાયક આર્યરક્ષિત. આ રીતે તદ્ધિત પ્રત્યય નિષ્પન્ન ભાવપ્રમાણ નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.**

ધાતુજ નામ :-

૧૦ સે કિં તં ધાઝ઼ ? ધાઝ઼- ભૂ સત્તાયાં પરસ્મૈભાષા, ંધ વૃદ્ધૌ, સ્પર્ઢ્ઢ સંઘર્ષે, ગાઘૃપ્રતિષ્ઠાલિપ્સયોર્ઘ્નથે ચ, બાઘૃ લોઢણે । સે તં ધાઝ઼ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ધાતુજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધાતુજ નામના ઉદાહરણ- પરસ્મૈપદી સત્તા અર્થક 'ભૂ' ધાતુ, વૃદ્ધિ અર્થક 'ંધ' ધાતુ, સંઘર્ષ અર્થક સ્પર્ઢ્ઢ ધાતુ, પ્રતિષ્ઠા, લિપ્સા અને સંયય અર્થક ગાઘૃ ધાતુ તથા વિલોડન અર્થક 'બાઘૃ' ધાતુથી નિષ્પન્ન ભવ, એધમાન વગેરે. તે ધાતુજ નામ ભાવપ્રમાણ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં જેને ક્રિયાપદના પ્રત્યય લાગે તે ધાતુ કહેવાય છે. આ ધાતુ ઉપરથી જે શબ્દ

બને તે ધાતુજ નામ કહેવાય છે. વૃદ્ધ ધાતુ વૃદ્ધિ અર્થમાં છે તેના ઉપરથી 'વર્ધમાન' નામ બને તે ધાતુજ નામ કહેવાય. અહીં જે ઉદાહરણ આપ્યા છે તે સંસ્કૃત વ્યાકરણાનુસાર આપ્યા છે. મૂળપાઠમાં જે ધાતુઓ બતાવી છે, તેના ઉપરથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે ધાતુજ નામ કહેવાય. જેમકે સંસ્કૃતમાં 'ભૂ' ધાતુ સત્તા અર્થમાં છે. તેના ઉપરથી ભવ(સંસાર) શબ્દ બન્યો છે, તો તે 'ભવ' ધાતુજ નામ કહેવાય.

ક્રિતજ નામ :-

૧૧ સે કિં તં ણિરુત્તિએ ? ણિરુત્તિએ- મહ્યાં શેતે મહિષઃ, ભ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ભ્રમરઃ, મુહુર્મુહુર્લસતિ મુસલં, કપિરિવ લમ્બતે ત્થચ્ચ (ત્થેત્તિ ય)કરોતિ કપિત્થં, ચિદિતિ કરોતિ ખલ્લં ચ ભવતિ ચિક્ખલ્લં, ઋર્ધ્વકર્ણઃ ડલૂકઃ, મેખસ્ય માલા મેખલા । સે તં ણિરુત્તિએ । સે તં ભાવપ્પમાણે । સે તં પમાણનામે । સે તં દસણામે । સે તં ણામે ।

॥ ણામે ત્તિ પયં સમ્મત્તં ॥

શબ્દાર્થ :-મહ્યાં = પૃથ્વી ઉપર, શેતે = સૂવે તે, મહિષઃ = ભેંસ(પાડો), ભ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ભ્રમરઃ = ભ્રમણ કરતાં કરતાં જે રૌતિ-અવાજ કરે તે ભ્રમર, મુહુર્મુહુર્લસતિ ઇતિ મુસલં = જે વારંવાર ઊંચુ-નીચુ થાય તે મુસલ, કપિરિવ લમ્બતે ત્થચ્ચ(ત્થેત્તિય) કરોતિ ઇતિ કપિત્થં = કપિ-વાંદરાની જેમ વૃક્ષની શાખા ઉપર લટકે અને ચેષ્ટા કરે તે કપિત્થ, ચિદિતિ કરોતિ ખલ્લં ચ ભવતિ ઇતિ ચિક્ખલ્લં = પગ સાથે જે ચોટે તે ચિક્ખલ(કાદવ), ઋર્ધ્વ કર્ણઃ ઇતિ ડલૂકઃ = જેના કાન ઊંચા ઉઠેલા હોય (ઊભા હોય) તે ડલૂક(ધુવડ), મેખસ્યમાલા મેખલા = મેઘની માળા મેખલા, સે તં ણિરુત્તિએ = તે નિરુક્તિજ નામ જાણવા[અર્ધભાગથી પાઠ-મહીએ સુવડ મહિસો, ભમડ ય રવડ-ભમરો, મુહુમુહુ લસડિત્તિ મુસલ, કવિસ્સ વિવલંબએત્થેત્તિય કરેડ કવિત્થં, ચિત્તિ કરેડ ખલ્લં ચ હોડ ચિક્ખલ્લં, ડલૂકર્ણે ડલૂઓ, મેહસ્સ માલા-મેહલા].

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નિરુક્તિજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

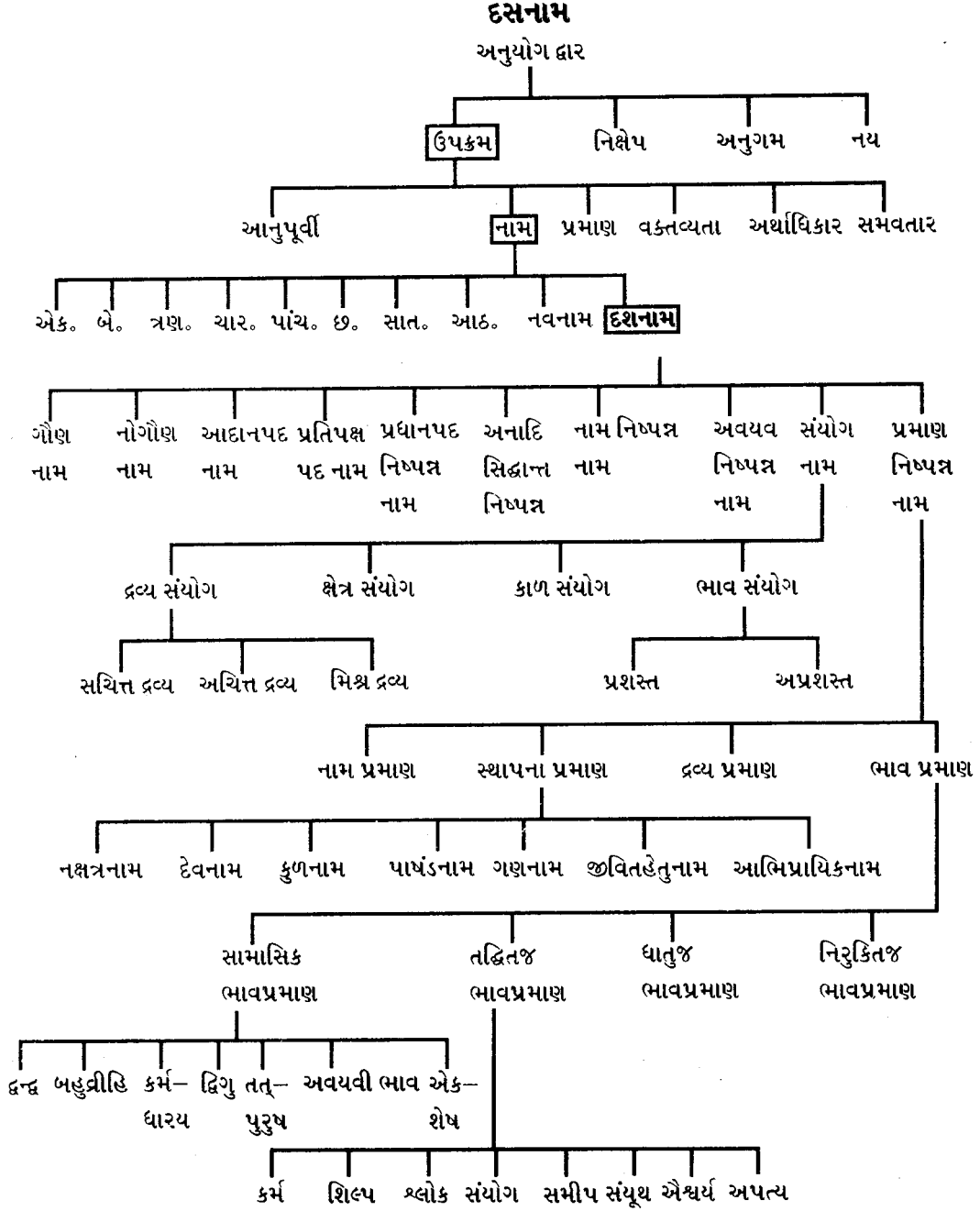
ઉત્તર- નિરુક્તિથી નિષ્પન્ન નામ નિરુક્તિ નામ કહેવાય છે. જેમકે પૃથ્વી ઉપર શયન કરે તે ભેંસ (પાડો), ભ્રમણ કરતાં-કરતાં અવાજ કરે તે ભ્રમર, જે વારંવાર ઊંચુ-નીચું થાય તે મુસળ, વાંદરાની જેમ વૃક્ષની શાખા પર ચેષ્ટા કરે તે કપિત્થ, પગ સાથે જે ચોંટી જાય તે ચિક્ખલ-કીચડ, કાન ઊંચા હોય તે ડલૂક-ધૂવડ, મેઘની માળા તે મેખલા. આ નિરુક્તિજ નામ જાણવા. આ સાથે ભાવપ્રમાણ, પ્રમાણનામ, દસનામ અને નામ પ્રકરણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ ઉપક્રમનું નામદ્વાર સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ બતાવવામાં આવે તે નિરુક્તિ કહેવાય છે અથવા ક્રિયા, કારક, ભેદ, પર્યાયવાચી શબ્દ દ્વારા શબ્દાર્થનું કથન તે નિરુક્તિ કહેવાય. નિરુક્તિ નિષ્પન્ન નામ નિરુક્તિજ કહેવાય. ઉદાહરણમાં આવેલ 'મહિષ' વગેરે નામ સંસ્કૃત વ્યાકરણના પૃષ્ઠોદરાદિ ગણથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે નિરુક્તિ, ભાવપ્રમાણનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં દશમું પ્રમાણનામ પૂર્ણ થાય છે. દસનામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થતાં અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપક્રમના બીજા ભેદ નામદ્વારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૮ સંપૂર્ણ ॥

ઓગણીસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમદ્વારનો ત્રીજો ભેદ - પ્રમાણ

[દ્રવ્ય પ્રમાણ]

પ્રમાણના દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં પમાણે ? પમાણે ચડવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- દવ્વપ્પમાણે, ખેત્તપ્પમાણે, કાલપ્પમાણે, ભાવપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ, (૩) કાળ પ્રમાણ અને (૪) ભાવપ્રમાણ.

વિવેચન :-

શબ્દકોષમાં પ્રમાણના અનેક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે- યથાર્થજ્ઞાન, યથાર્થજ્ઞાનના સાધન, નાપ, માપ, પરિમાણ, સંખ્યા, સત્યરૂપે જેનો સ્વીકાર કરાય, નિશ્ચય, પ્રતીતિ, મર્યાદા, માત્રા, સાક્ષી વગેરે.

પ્રમાણનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ બતાવતા શાસ્ત્રકારો કહે છે પ્ર+માણ = પ્રમાણ. આ બે શબ્દથી પ્રમાણ શબ્દ બને છે. માણ એ માઙ્ ધાતુ પરથી બનેલ શબ્દ છે. તે અવબોધ (જ્ઞાન) અને માન અર્થ સૂચવે છે. 'પ્ર' ઉપસર્ગ વિશેષ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આ રીતે પ્રમાણનો અર્થ થયો વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન, માપ અથવા નાપ, પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચાર રીતે કરવામાં આવે છે.

(૧) પ્રમાણોત્તિ પ્રમાણમ્ :- કર્તાસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે જે સારી રીતે માન કરે છે-વસ્તુ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે તે આત્મા.

(૨) પ્રમીયતેડનેન પ્રમાણમ્ :- કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે જેના દ્વારા માન કરાય તે.

(૩) પ્રમિતિમાત્રં પ્રમાણમ્ :- ક્રિયા સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે માન કરવું તે પ્રમાણ અર્થાત્ વસ્તુ સ્વરૂપને જાણવું.

(૪) પ્રમીયતે યત્ત્ પ્રમાણં :- કર્મ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે મપાય તે પ્રમાણ, જાણવું માત્ર તે પ્રમાણ અથવા માપવું તે પ્રમાણ. પ્રમિતિ તે પ્રમાણનું ફળ છે. જેમ ફળને પ્રમાણ રૂપે માનવામાં આવે છે તેમ વસ્તુને જાણવાના, માપવાના જે સાધનો તે પણ પ્રમાણરૂપ મનાય છે.

દર્શન શાસ્ત્રોએ આગમ, અનુમાન, ઉપમાન વગેરે બે, ચાર કે છ પ્રમાણમાં જ પ્રમાણના અર્થને સીમિત કરી દીધો છે. તેટલો સીમિત અર્થ જ ગ્રહણ ન કરતાં અહીં પ્રમાણનો અતિ વિસ્તૃત અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણ કહ્યું છે. જેના દ્વારા યથાર્થજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ. જ્ઞાન અને પ્રમાણનો વ્યાપક-વ્યાપ્યભાવ સંબંધ છે. જ્ઞાન વ્યાપક છે, પ્રમાણ વ્યાપ્ય છે. જ્ઞાન યથાર્થ, અયથાર્થ બંને રૂપે સંભવે છે. સમ્યક્ નિર્ણાયક જ્ઞાન યથાર્થ હોય જ્યારે તેનાથી વિપરીત જ્ઞાન અયથાર્થ હોય છે. પરંતુ પ્રમાણ તો યથાર્થ રૂપજ હોય છે.

સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો જેના દ્વારા વસ્તુ માપવામાં આવે, તોળવામાં આવે અને યથાર્થ રીતે વસ્તુને જાણી શકાય તે પ્રમાણ. યથાર્થ જ્ઞાન તે પ્રમાણ. પ્રમાણના વિષયભૂત પ્રમેય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ તે ચાર પ્રકારના હોવાથી પ્રમાણના પણ દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે.

દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૨ સે કિં તં દવ્વપમાણે ? દવ્વપમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પ્પ સણિપ્પણ્ણે ય, વિભાગણિપ્પણ્ણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યપ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન.

પ્રદેશનિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૩ સે કિં તં પ્પસણિપ્પણ્ણે ? પ્પસણિપ્પણ્ણે- પરમાણુપોગ્ગલે દુપ્પસિણ્ણે જાવ દસપ્પસિણ્ણે સંખિજ્જપ્પસિણ્ણે અસંખિજ્જપ્પસિણ્ણે અણંતપ્પસિણ્ણે । સે તં પ્પસણિપ્પણ્ણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પરમાણુ પુદ્ગલ, બે પ્રદેશો, યાવત્ દસ પ્રદેશો, સંખ્યાત પ્રદેશો, અસંખ્યાત પ્રદેશો અને અનંત પ્રદેશોથી જે નિષ્પન્ન થાય છે, તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

દ્રવ્ય વિષયક યથાર્થ જ્ઞાનને દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા દ્રવ્યોનું યથાર્થજ્ઞાન(પ્રમાણ)

થાય તે પ્રમાણ—અથવા જે દ્રવ્યોનું યથાર્થજ્ઞાન (પ્રમાણ) કરાય તે દ્રવ્યપ્રમાણ. તેમાં એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી જે દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થાય તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણમાં પરમાણુથી અનંત પ્રદેશીસ્કંધ સુધીના બધાજ દ્રવ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પરમાણુથી બે, ત્રણ, ચાર **યાવત્** અનંત પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પન્ન સ્કંધ પ્રમાણદ્વારા ગ્રાહ્ય હોવાથી પ્રમેય છે. છતાં તેને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. "**પ્રમીયતે યત્ તત્ પ્રમાણં**" જે મપાય તે પ્રમાણ. પ્રમાણની કર્મસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય મપાય છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાય છે માટે તે પ્રમાણ.

'**પ્રમીયતેડનેન ઇતિ પ્રમાણમ્**' આ કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જેના દ્વારા જાણી શકાય તે પ્રમાણ. પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોનું એક, બે, ત્રણ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન સ્વરૂપ જ મુખ્યરૂપથી પ્રમાણ છે કારણ કે તે તેના દ્વારા જ જણાય છે. તે સ્વરૂપ સાથે પરમાણુ વગેરે સંબંધિત હોવાથી પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યને ઉપચારથી પ્રમાણ કહેલ છે.

પ્રમિતિ: પ્રમાણમ્—જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ. આ ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનપ્રમાણ છે. પ્રમેય—જ્ઞેય પદાર્થ મુખ્યરૂપે પ્રમાણ ન કહેવાય. માટે કાર્યમાં ઉપચાર કરી પ્રમેયને પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે. એક પ્રદેશવાળો પરમાણુ અને બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ **યાવત્** અનંતપ્રદેશથી નિષ્પન્ન સ્કંધ પ્રમેય છે. તે કર્મસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર મુખ્યરૂપથી પ્રમાણભૂત છે અને કરણસાધન તથા ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ઉપચારથી પ્રમાણભૂત છે માટે પરમાણુ વગેરે સર્વને પ્રદેશનિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહ્યું છે. પરમાણુ વગેરે સ્વતઃ પ્રદેશરૂપ છે. આ સ્વગત પ્રદેશો દ્વારા જ તેની પ્રદેશનિષ્પન્નતા માનવી જોઈએ.

આકાશના અવિભાગી અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આકાશના જેટલા ભાગમાં એક અવિભાગી પુદ્ગલ પરમાણુ રહે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહે છે. જે સ્વયં આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ હોય તેવા નિર્વિભાગ દ્રવ્યને પરમાણુ કહે છે. આવા બે—ત્રણ, ચારથી લઈ અનંત પરમાણુ ભેગા મળે, પરમાણુઓના સંઘટનથી નિષ્પન્ન થતા પિંડને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. અહીં મૂર્ત એવા પુદ્ગલદ્રવ્યના પ્રદેશનું કથન કર્યું છે કારણ કે તે ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે. જૈનાગમોમાં મૂર્ત—અમૂર્ત બધા દ્રવ્યોના પ્રદેશ બતાવ્યા છે.

૧. ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૨. અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૩. જીવાસ્તિકાયના (એક જીવના) અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૪. આકાશસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશ છે. ૫. કાળદ્રવ્ય—અપ્રદેશી ૬. પુદ્ગલાસ્તિકાય—સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશવાળું છે.

વિભાગનિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૪ સે કિં તં વિભાગનિષ્પન્ન ? વિભાગનિષ્પન્ન પંચવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- માણે, ઉમ્માણે, ઓમાણે, ગણિમે, પડિમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) માન પ્રમાણ, (૨) ઉન્માન પ્રમાણ, (૩) અવમાન પ્રમાણ, (૪) ગણિમ પ્રમાણ, (૫) પ્રતિમાન પ્રમાણ.

વિવેચન :-

વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ ભાગ-ભંગ, વિકલ્પ, પ્રકારને વિભાગ કહેવામાં આવે છે. જે દ્રવ્યપ્રમાણની નિષ્પત્તિ પ્રદેશોથી નહીં પણ વિભાગ દ્વારા થતી હોય, તે વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાય છે. ધાન્યાદિ દ્રવ્યોનું માપ પ્રદેશ દ્વારા ન થાય પણ પસલી વગેરે વિભાગથી થાય છે, માટે તેને વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે—

- (૧) માન :- તેલ વગેરે પ્રવાહી અને ધાન્ય, ધન દ્રવ્યોને માપવાના પાત્ર વિશેષ.
- (૨) ઉન્માન :- ત્રાજવાથી તોળાય તે.
- (૩) અવમાન :- ક્ષેત્રને માપવાના દંડ, ગજ, માઈલ, કિ.મી. વગેરે.
- (૪) ગણિમ :- એક, બે, ત્રણ એમ ગણી શકાય તે.
- (૫) પ્રતિમાન :- જેના દ્વારા સોનું વગેરેનું વજન કરાય તે.

તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિકમાં આ પાંચ ઉપરાંત 'તત્પ્રમાણ' નામનો છદ્દો ભેદ પણ બતાવ્યો છે. મણિ વગેરેની દિપ્તી, અશ્વોની ઊંચાઈ વગેરે ગુણો દ્વારા મૂલ્ય નિર્ધારણ કરવામાં 'તત્પ્રમાણ'નો ઉપયોગ કરાય છે. જેમ મણિની પ્રભા જેટલી ઊંચાઈ સુધી જાય તેટલો ઊંચો સુવર્ણનો ઢગલો, તે તેનું મૂલ્ય છે વગેરે.

માન પ્રમાણ :-

૫ સે કિં તં માણે ? માણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ધણ્ણમાણપ્પમાણે ય, રસમાણપ્પમાણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— માનપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— માનપ્રમાણના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ધાન્યમાન પ્રમાણ (૨) રસ માનપ્રમાણ.

ધાન્યમાન પ્રમાણ :-

૬ સે કિં તં ધણ્ણમાણપ્પમાણે ? ધણ્ણમાણપ્પમાણે- દો અસઈઓ પસઈ, દો પસઈઓ સેઈયા, ચત્તારિ સેઈયાઓ કુલઓ, ચત્તારિ કુલયા પત્થો, ચત્તારિ પત્થયા આઢયં, ચત્તારિ આઢયાઈં દોણો, સઈં આઢયાઈં જહણ્ણણ કુંભે,

असीईआढयाइं मज्झिमए कुंभे, आढयसतं उक्कोसए कुंभे, अढुआढयसईए वाहे ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ધાન્યમાનપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ધાન્ય માપવામાં આવે તે સાધનો—ધાન્ય માન કહેવાય. તે અસૃતિ, પસૃતિ આદિરૂપ જાણવા. (૧) બે અસૃતિની એક પસૃતિ, (૨) બે પ્રસૃતિની એક સેતિકા, (૩) ચાર સેતિકાનો એક કુડવ, (૪) ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ, (૫) ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક, (૬) ચાર આઢકનો એક દ્રોણ, (૭) સાંઠ આઢકનો એક જઘન્ય કુંભ, (૮) એસી આઢકનો મધ્યમકુંભ (૯) સો આઢકનો ઉત્કૃષ્ટ કુંભ (૧૦) આઠસો આઢકનો એક બાહ થાય છે.

૭ एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं किं पयोयणं ? एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं मुत्तोली-
मुरव-इङ्कर-अलिंद-अपवारिसंसियाणं धण्णाणं धण्णमाणप्पमाणणिव्वित्ति लक्खणं
भवइ । से तं धण्णमाणप्पमाणे ।

શબ્દાર્થ :-મુત્તોલી = મુક્તોલી—ઊભા મૃદંગની જેમ ઉપરનીયે સાંકડી અને મધ્યમાં પહોળી હોય તેવી કોઠી, મુરવ = મુરવ—સૂતરનો બનેલો મોટો કોથળો, જેમાં અનાજ ભરી બજારમાં વેચવા લઈ આવે, ઇંકર = ઈંકર—ગુણી, સૂતળીની બનેલી નાની ગુણી, જેમાં અનાજ ભરી પીઠ પર લાદી હેરફેર કરે તે, આલિંદ = અનાજ ભરીને લાવવાનું વાસણ કે ટોપલો, અપવારિ = અપચારિ—ધાન્યને સુરક્ષિત રાખવા જમીનની અંદર કે બહાર બનાવવામાં આવતી કોઠી વગેરેમાં, સંસિયાણં = નાંખવામાં—રાખવામાં આવેલા, રહેલા, ધણ્ણાણં = ધાન્યના, ધણ્ણમાણપ્પમાણ = ધાન્યમાન પ્રમાણ, ણિવ્વિત્તિ લક્કણં = નિવૃત્તિ લક્ષણ, આટલા માન પ્રમાણરૂપ લક્ષણની નિષ્પત્તિ અર્થાત્ પરિજ્ઞાન, ભવइ = થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ધાન્યમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર— આ ધાન્યમાન પ્રમાણ દ્વારા મુક્તોલી—કોઠી, મુરવ—મોટો કોથળો(મોટી ગુણી) ઈંકર—નાનીગુણી(નાની થેલી), અલિંદ—વાસણ કે ટોપલો તથા અપચારીમાં(ભૂમિગત કોઠીમાં) રાખેલા ધાન્યના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. આ રીતે ધાન્ય માન પ્રમાણ જાણવું.

વિવેચન :-

ધાન્યવિષયક માન—માપને ધાન્યમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ધાન્યાદિ પદાર્થને માપવાનું પ્રથમ એકમ છે અસૃતિ. એક હથેળી પ્રમાણ ધાન્ય અસૃતિ કહેવાય છે. બે અસૃતિની એક પસૃતિ અર્થાત્ ખોબો. ખોબામાં સમાય તેટલું ધાન્ય પસૃતિ પ્રમાણ કહેવાય. સેતિકા, કુડવ વગેરે મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ માપોના નામ છે. પ્રાચીનકાળમાં માગધમાન અને કલિંગમાન એમ બે પ્રકારના માપ પ્રચલિત હતા. મગધ સિવાયના અન્ય રાજ્યોમાં પણ શતાબ્દીઓ સુધી મગધમાન પ્રચલિત હતા. આ ધાન્યમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ છે કે તેનાથી કોઠી વગેરેમાં રાખેલા ધાન્ય આદિના પ્રમાણનું જ્ઞાન થાય છે. હાલમાં

ઘડગ- કરગ-કિક્કરિ-દૈય-કરોડિ કુંડિયસંસિયાણં રસાણં રસમાણપ્પમાણ
ણિવ્વિત્તિ- લક્ખણં ભવઙ્ । સે તં રસમાણપ્પમાણે । સે તં માણે ।

શબ્દાર્થ :—વારગ = વારક, નાની દેગડી, ઘડગ = ઘડો, કરગ = કરગ, ઘટ વિશેષ, કિક્કરિ = કલશિકા, નાનોકળશ, દૈય = કૃતિ, મશક, કરોડિ = કરોડિકા, પહોળા મુખવાળું પાત્ર વિશેષ, કુંડિય = કુંડી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ રસમાન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— આ રસમાન પ્રમાણથી દેગડા, ઘડા, કળશ, નાના કળશ, મશક, કરોડિકા, કુંડી વગેરેમાં રહેલા પ્રવાહી પદાર્થોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે. આ રસમાન પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

ધાન્ય માપવાના સાધનો કરતા પ્રવાહી માપવાના સાધનો ચતુર્ભાગ—ચારભાગ અધિક મોટા હોય છે. ધાન્યમાન પ્રમાણ દ્વારા ધાન્યાદિ પદાર્થો મપાય છે અને તેની શિખા ઉપર હોય છે અર્થાત્ માપવાના સાધન ઉપર શિખા— ટોચ સુધી ધાન્યાદિ ભરવામાં આવે છે. જ્યારે રસમાન પ્રમાણ દ્વારા પ્રવાહી પદાર્થો મપાય છે. આ તરલ પદાર્થોની બહાર શિખા થઈ ન શકે તેની શિખા અંતરમુખી અંદર તરફ હોય છે. માટે સૈતિકા વગેરે ધાન્ય માપ કરતાં રસમાપ ચારભાગ મોટા હોય છે. ધાન્યાદિ ટોચ સહિત ભરે અને પ્રવાહી દ્રવ્યના માપ ચતુર્ભાગ મોટા હોવાથી બંનેનું માપ સમાન થઈ જાય.

રસમાન પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ 'ચતુઃષ્ઠિકા' છે, ચતુઃષ્ઠિકાથી માની પર્યંતના માપવાના પાત્રો પૂર્વ—પૂર્વ કરતાં ડબલ—ડબલ જાણવા અર્થાત્ ચતુઃષ્ઠિકા ચાર પલ પ્રમાણ છે, તો તેથી ડબલ આઠ પલ પ્રમાણ દ્વાત્રિંશિકા જાણવી.

આ રસમાન પ્રમાણના માપ તથા પ્રવાહી પદાર્થ રાખવાના સાધનોના 'વારક' વગેરે નામ તત્કાલીન મગધ દેશમાં પ્રચલિત હતા. તે પાત્ર ચામડા અને ધાતુઓના બનતા. અત્યારે પ્રવાહી પદાર્થો 'કિલો લીટર'થી મપાય છે.

ઉન્માન પ્રમાણ :-

૧૦ સે કિં તં ઉમ્માણે ?

ઉમ્માણે જણ્ણં ઉમ્મિણિજ્જઙ્, તં જહા- અદ્ધકરિસો, કરિસો, અદ્ધપલં, પલં, અદ્ધતુલા, તુલા, અદ્ધભારો, ભારો। દો અદ્ધકરિસા કરિસો, દો કરિસા અદ્ધપલં, દો અદ્ધપલાઙ્ પલં, [પંચુત્તરપલસઙ્યા] પંચપલસઙ્યા તુલા, દસ

તુલાઓ અદ્ધભારો, વીસં તુલાઓ ભારો ।

શબ્દાર્થ :- જણ્ણં = જેનું-જે, ડમ્મિણિજ્જઇ = ઉન્માન કરાય તે, ડમ્માણં = ઉન્માન, અદ્ધકરિસો = અર્ધકર્ષ, કરિસો = કર્ષ, ડો અદ્ધકરિસા કરિસો = બે અર્ધકર્ષનો એક કર્ષ, ડો કરિસા અદ્ધપલં = બે કર્ષનો અર્ધપલ, ડો અદ્ધ પલાઇં પલં = બે અર્ધપલનો એક પલ, [પંચુત્તરપલસઇયા] પંચપલ સઇયા તુલા = એક સો પાંચ કે પાંચસો પલની એક તુલા, ડસ તુલાઓ અદ્ધભારો = ડસ તુલાનો અર્ધભાર અને, બીસ તુલાઓ ભારો = વીસ તુલાનો એક ભાર થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉન્માન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેનું ઉન્માન કરાય અથવા જેના દ્વારા ઉન્માન કરાય અર્થાત્ જે વસ્તુ ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે તેને ઉન્માન પ્રમાણ કહે છે. તે માપ આ પ્રમાણે છે. અર્ધકર્ષ, કર્ષ, અર્ધપલ, પલ, અર્ધતુલા, તુલા, અર્ધભાર અને ભાર.

બે અર્ધકર્ષનો એક કર્ષ, બે કર્ષનો એક અર્ધપલ, બે અર્ધ પલનો એક પલ, (એક સો પાંચ અથવા) પાંચસો પલની તુલા, ડસ તુલાનો એક અર્ધભાર અને વીસ તુલા(બે અર્ધભાર)નો એક ભાર થાય છે.

૧૧ **एणं उम्माणपमाणेणं किं पयोयणं ?**

एतेणं उम्माणपमाणेणं पत्त-अगलु-तगर-चोयय-कुंकुम-खंड-गुल-मच्छंडियादीणं दव्वाणं उम्माणपमाणणिव्वित्तिलक्खणं भवइ । से तं उम्माण-पमाणे ।

શબ્દાર્થ :- પત્ત = પત્ર, અગલુ = અગર, તગર = તગર, ચોયય = ચોયક-ઔષધિ વિશેષ, કુંકુમ = કંકુ, ખંડ = ખાંડ, ગુલ = ગોળ, મચ્છંડિયા = મિશ્રી, સાકર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ ઉન્માન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે.

ઉત્તર- આ ઉન્માન પ્રમાણથી પત્ર, અગર, તગર, ચોયક(ઔષધિ વિશેષ), કુંકુમ, ખાંડ, ગોળ સાકર વગેરે દ્રવ્યોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે.

વિવેચન :-

જે વસ્તુનું પ્રમાણ ત્રાજવાથી તોળીને નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે ઉન્માન કહેવાય છે. તોળવાનું નાનામાં નાનું માપ અર્ધકર્ષ છે. **ઉન્મીયતે** અનેન જેના દ્વારા તોળાય તે ઉન્માન. આ કરણ મૂલક વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ત્રાજવાના માપ-અર્ધકર્ષ વગેરે ઉન્માન કહેવાય છે. ઉન્માન પ્રમાણ દ્વારા સાકર-ગોળ વગેરેનું પ્રમાણ નક્કી કરાય છે. વર્તમાન સમયમાં ધાન્યને પ્રસ્થ વગેરે પાત્ર વિશેષથી માપવાના બદલે ત્રાજવાથી

તોળવામાં આવે છે. તે માપ, કિલો અને કિવંટલના રૂપમાં પ્રચલિત છે.

તુલા :- તુલાના સંબંધમાં બે મત છે— (૧) એકસો પાંચ પલની તુલા હોય છે. (૨) પાંચસો પલની એક તુલા હોય છે. આ બે મતના કારણે મૂળપાઠમાં બંને શબ્દો આપેલ છે. પંચુત્તર પલસહ્યા અને પંચ પલસહ્યા । ખરેખર આ બે મત છે કે લિપિદોષથી મૂળપાઠમાં બે શબ્દ થઈ ગયા છે તે સંશોધનનો વિષય છે. કેટલીક પ્રતોમાં કેવળ પંચુત્તર પલસહ્યા એક જ પાઠ છે, કોઈમાં પંચ પલસહ્યા પાઠ છે અને કોઈમાં બંને પાઠ છે. ટીકાકારે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સંક્ષિપ્તમાં કરીને, માગધ દેશ પ્રસિદ્ધ માપ છે એમ કહ્યું છે, ત્યાં આ બે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી નથી. તેથી ઉપલબ્ધ બે પાઠમાંથી સત્યનો નિર્ણય કરવો શક્ય ન થતાં બંને પાઠ સ્વીકારેલ છે.

અવમાન પ્રમાણ :-

૧૨ સે કિં તં ઓમાણે ?

ઓમાણે જણ્ણં ઓમિણિજ્જહ્, તં જહા- હત્થેણ વા દંડેણ વા ધણુણ વા જુગેણ વા ણાલિયાએ વા અક્ખેણ વા મુસલેણ વા ।

દંડં ધણૂ જુગં ણાલિયા ય, અક્ખ મુસલં ચ ચહહત્થં ।

દસણાલિયં ચ રજ્જું, વિયાણ ઓમાણસણ્ણાએ ॥૧૩॥

વત્થુમ્મિ હત્થમિજ્જં, ચિત્તે દંડં ધણું ચ પંથમ્મિ ।

ચાયં ચ ણાલિયાએ, વિયાણ ઓમાણસણ્ણાએ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ :-ઓમાણે = અવમાન, જણ્ણં = જેના દ્વારા, ઓમિણિજ્જહ્ = અવમાન કરાય તે, વિયાણ-જાણ, ઓમાણસણ્ણાએ = (આ બધાની) અવમાન સંજ્ઞા છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ અવમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેના દ્વારા અવમાન-માપ કરાય તે અથવા જેનું અવમાન-માપ કરાય તે અવમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે હાથથી, દંડથી, ધનુષ્યથી, યુગથી, નાલિકાથી, અક્ષથી અથવા મૂસલથી માપવામાં આવે છે.

દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ ચાર હાથ પ્રમાણ હોય છે. દસ નાલિકાની એક રજ્જૂ હોય છે. આ બધા માપ અવમાન કહેવાય છે. વસ્તુ-ગૃહભૂમિને હાથથી, ક્ષેત્રને દંડથી, માર્ગ- રસ્તાને ધનુષ્યથી અને ખાઈ-કૂવા વગેરેને નાલિકાથી માપવામાં આવે છે. આ બધા અવમાન પ્રમાણ રૂપે ઓળખાય છે.

૧૩ એત્તેણં ઓમાણપ્પમાણેણં કિં પઓયણં ?

एतेणं ओमाणप्पमाणेणं खाय-चिय-करगचित-कड-पड-भित्ति-परिक्खेव-संसियाणं दव्वाणं ओमाणप्पमाणणिव्वित्तिलक्खणं भवइ । से तं ओमाणे ।

શાબ્દાર્થ :- ખાય = ખાઈ, કૂવા વગેરે, ચિય = ઈંટ-પથ્થર વગેરેથી નિર્મિત પ્રાસાદ પીઠ, ચબૂતરો વગેરે, કરગચિત = કકચિત-કરવતથી વિદારિત કાષ્ઠખંડ(લાકડાના ટૂકડા), કડ = કટ-ચટાઈ, પડ = વસ્ત્ર, ભિત્તિ = દિવાલ, પરિક્ખેવ = દિવાલની પરિધિ, ઘેરાવો અથવા નગરની પરિખા વગેરેમાં, સંસિયાણં દવ્વાણં = જોડાયેલ દ્રવ્યોની લંબાઈ-પહોળાઈ, ઊંડાઈના પ્રમાણનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ અવમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- આ અવમાન પ્રમાણથી ખાઈ, પ્રાસાદ પીઠ, કકચિત-કાષ્ઠખંડ, ચટાઈ, વસ્ત્ર, દિવાલ, દિવાલની પરિધિ વગેરે સંબંધિત દ્રવ્યોની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈનું જ્ઞાન થાય છે. આ અવમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

જીવન નિર્વાહ માટે મનુષ્યને ધાન્ય, પાણી, સ્વાસ્થ્ય રક્ષા માટે ઔષધાદિની જરૂર રહે છે. તેનું માપ કરવા માટે ધાન્ય માન પ્રમાણ, રસમાન પ્રમાણ, ઉન્માન પ્રમાણનો ઉપયોગ થાય છે. પોતાની સુરક્ષા માટે મનુષ્ય મકાન વગેરેનું તથા નગરની રક્ષા માટે ખાઈ વગેરેનું નિર્માણ કરે છે. તેની લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરેના પરિજ્ઞાન માટે અવમાન પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સૂત્ર કથિત દંડ, ધનુષ્ય, મૂસલ આ બધા સાધનો ચાર હાથ લાંબા હોય છે. ગૃહભૂમિ વગેરે માપવામાં હાથ કામમાં લેવાતા હતા. જેમકે આ ઘર આટલા હાથ લાંબુ-પહોળું છે. [વર્તમાનમાં ફૂટ દ્વારા ઘરને માપવામાં આવે છે.] ક્ષેત્ર-ખેતર વગેરે ચાર હાથ લાંબા વાંસના દંડ દ્વારા માપવામાં આવતા હતાં. વર્તમાનમાં વીઘા કે એકરથી ખેતરનું માપ કરાય છે. રસ્તાને માપવામાં ધનુષ્ય પ્રમાણભૂત ગણાતું હતું. વર્તમાનમાં કિલોમીટરથી રસ્તા મપાય છે. ખાઈ, કૂવાની ઊંડાઈ ચાર હાથ લાંબી નાલિકા-લાઠીથી માપવામાં આવતી હતી. વર્તમાનમાં કૂવા વગેરે ફૂટથી મપાય છે. ઘર, ખેતર, રસ્તા વગેરે માપવામાં જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેથી એક સરખા માપવાળા હોવા છતાં દંડ વગેરેના નામ અલગ આપ્યા છે. અવમાન પ્રમાણથી મનુષ્ય નિર્મિત ઘર વગેરે માપવામાં આવે છે. શાશ્વતી વસ્તુ માપવામાં આ અવમાન પ્રમાણ ઉપયોગમાં લેવાતું નથી.

ગણિમ પ્રમાણ :-

૧૪ સે કિં તં ગણિમે ? ગણિમે- જણ્ણં ગણિજ્જઈ, તં જહા- એક્કો, દસગં, સયં, સહસ્સં, દસસહસ્સાઈ, સયસહસ્સં, દસસયસહસ્સાઈ, કોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગણિમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે ગણાય અથવા જેના દ્વારા ગણના કરાય તે ગણિમ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. એક, દસ, સો, હજાર, દસ હજાર, લાખ, દસ લાખ, કરોડ વગેરે.

૧૫ एतेणं गणिमप्पमाणेणं किं पओयणं ?

एतेणं गणिमप्पमाणेणं भित्तग-भित्ति-भत्त-वेयण-आय-व्वयसंसियाणं दव्वाणं गणिमप्पमाणणिव्वित्तिलक्खणं भवइ । से तं गणिमे ।

શબ્દાર્થ :-ભિત્તગ = નોકર, કર્મચારીની, ભિત્તિ = વૃત્તિ, આજીવિકા, ભત્ત = ભોજન, વેયણ = વેતન, આય વ્વય સંસિયાણં = આય વ્યયથી સંબંધિત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગણિમ પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— ગણિમ પ્રમાણથી ભૃત્ય—નોકર, કર્મચારી વગેરેની વૃત્તિ—આજીવિકા, ભોજન, વેતનની, આય વ્યયથી સંબંધિત (રૂપિયા—પૈસા વગેરે) દ્રવ્યોની નિષ્પત્તિ રૂપ ગણના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. તે ગણિમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

ગણિમ પ્રમાણ દ્વારા જે વસ્તુની ગણના થાય અથવા જે સાધન દ્વારા તે વસ્તુની ગણના થાય તે બંને ગણિમ કહેવાય છે. જે સંખ્યા દ્વારા ગણાય છે, તે એક, બે, ત્રણ, દસ, સો વગેરે સંખ્યા પણ ગણિમ શબ્દથી વાચ્ય બને છે. ગણના માટે સૂત્રમાં કરોડ સુધીની સંખ્યાનો સંકેત કર્યો છે. તેનાથી આગળની સંખ્યાઓ આ પ્રમાણે છે. દસકરોડ, અરબ, દસ અરબ, ખરબ, દસ ખરબ, નીલ, દસનીલ, શંખ, દસ શંખ, પદ્મ, દસ પદ્મ વગેરે સંખ્યા ૧૯૪ અંક પ્રમાણ છે. સૂત્રકારે તેનો સંકેત 'કાળપ્રમાણ'ના વર્ણન પ્રસંગે કર્યો છે.

પ્રાચીન કાળમાં પણ નોકર—કર્મચારી વગેરેને ધન—મુદ્રાઓ આપવામાં આવતી હતી. વેતન શબ્દથી દૈનિક—મજૂરી નગદ—ધન દ્વારા અપાતી હતી, તેવું સૂચન મળે છે. મુદ્રાની આપ—લે દ્વારા વ્યાપાર થતો હતો અને તેના આય વ્યય સંબંધિત ધનનો હિસાબ ગણિમ પ્રમાણથી રાખવામાં આવતો હતો, તે 'આયવ્વયસંસિયાણં' પદથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રતિમાન પ્રમાણ :-

૧૬ से किं तं पडिमाणे ?

पडिमाणे- जण्णं पडिमिणिज्जइ, तं जहा- गुंजा कागणी णिप्फावो कम्ममासओ मंडलओ सुवण्णो । पंच गुंजाओ कम्ममासओ, चत्तारि कागणीओ

કમ્મમાસઓ । તિણ્ણિ ણિપ્પાવા કમ્મમાસઓ, એવં ચડવ્કો કમ્મમાસઓ ।
બારસ કમ્મમાસયા મંડલઓ, એવં અડયાલીસાએ [કાગણીએ] મંડલઓ । સોલસ
કમ્મમાસયા સુવણ્ણો, એવં ચડસટ્ટીએ કાગણીએ સુવણ્ણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રતિમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેના દ્વારા સુવર્ણાદિનું માપ કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે-
ગુંજા-રત્તી, કાકણી, નિષ્પાવ, કર્મમાષક, મંડલક, સુવર્ણ.

(૧) પાંચ ગુંજાનો એક કર્મમાષક થાય છે. (૨) ચાર કાકણીનો એક કર્મમાષક થાય છે અને ત્રણ
નિષ્પાવનો એક કર્મમાષક થાય છે. આમ કર્મમાષક ચાર કાકણીથી નિષ્પન્ન થાય છે. બાર કર્મમાષકોનું
અથવા અડતાલીસ કાકણીનું એક મંડલક થાય છે. સોળ કર્મમાષક અથવા ચોસઠ કાકણીનું સોનામહોર
થાય છે.

૧૭ એતેણં પડિમાણપ્પમાણેણં કિં પઓયણં ?

એતેણં પડિમાણપ્પમાણેણં સુવણ્ણ-રજત-મણિ મોત્તિય-સંખ-સિલપ્પવાલાદીણં
દવ્વાણં પડિમાણપ્પમાણણિવ્વિત્તિલક્ખણં ભવઈ । સે તં પડિમાણે । સે તં વિભાગ-
ણિપ્પણ્ણે । સે તં દવ્વપમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રતિમાન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર- આ પ્રતિમાન પ્રમાણ દ્વારા સુવર્ણ, ચાંદી, મણિ, મોતી, શંખ, શિલા, પ્રવાલ વગેરે દ્રવ્યોના
પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે. તેને પ્રતિમાન પ્રમાણ કહે છે. આમ વિભાગ નિષ્પન્ન પ્રમાણ તેમજ દ્રવ્ય પ્રમાણની
વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જે તોળાય, જેનું પ્રતિમાન કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સુવર્ણાદિ પ્રતિમાન
પ્રમાણ કહેવાય છે. જેના દ્વારા તોળાય-પ્રતિમાન કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ, આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગુંજા,
કાકણી વગેરે પ્રતિમાન કહેવાય છે.

ઉન્માન પ્રમાણમાં પણ સાકર વગેરેને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે છે અને પ્રતિમાન પ્રમાણમાં પણ
સુવર્ણ વગેરેને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે છે, તો બંનેને અલગ-અલગ કહેવાનું કારણ શું? તેવી જિજ્ઞાસાના
ઉત્તરમાં આચાર્યો જણાવે છે કે સાકર વગેરેને શેર, કિલો વગેરેથી માપવામાં આવે છે, જ્યારે સુવર્ણ વગેરેને
તોલા, માશા, રતિ વગેરેથી તોળવામાં આવે છે. આ રીતે બંને તોળવાના માપ હોવા છતાં એક સ્થૂલ છે
અને એક સૂક્ષ્મ છે. બંનેના ત્રાજવામાં પણ સૂક્ષ્મતાનું અંતર હોય છે. બંને દ્વારા તોળવામાં આવતાં પદાર્થો

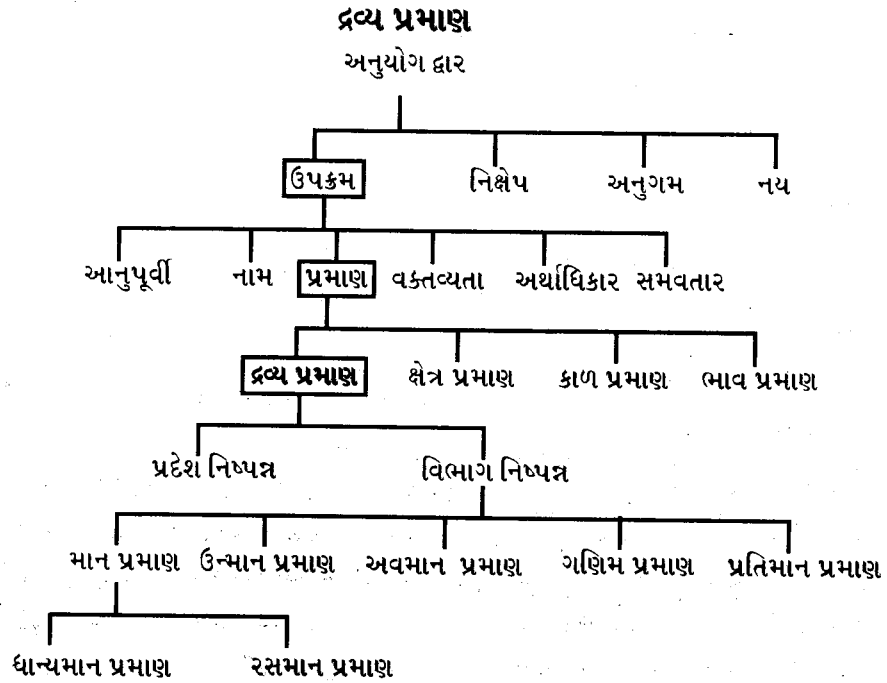
અને તેના મૂલ્યમાં પણ અંતર હોય છે. તેથી બંનેને પૃથક કહ્યા છે.

ગુંજા, રતી, ચણોઠી વગેરે સમાનાર્થક નામ છે. સવા ચણોઠી (રતી) બરાબર એક કાકણી થાય છે. પોણા બે ચણોઠીનો એક નિષ્પાવ થાય છે. કર્મમાષક વગેરેનું પ્રમાણ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે. કર્મમાષક, મંડલક અને સુવર્ણના ભાર પ્રમાણનું વિવરણ સૂત્રમાં જુદી-જુદી અનેક રીતે બતાવ્યું છે. તેનું કારણ એ છે વેચનાર, ખરીદનાર, સુવર્ણ વગેરેના ક્ય-વિક્રયમાં તેનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરે છે.

ચઠવ્કો કમ્મમાસઓ :- આ રીતે કર્મમાસક ચાર પ્રકારે થાય છે. મૂળપાઠમાં કર્મમાસકનું માપ ત્રણ પ્રકારે જ બતાવ્યું છે. વ્યાખ્યાકારે તેને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કાકણીની અપેક્ષાએ ચાર કાકણીનો કર્મમાસક થાય તે પ્રધાન છે. ગુંજા અને નિષ્પાવથી નિષ્પત્ત કર્મમાસક પ્રધાન નથી.

આ રીતે આ પ્રકરણમાં ઉન્માન, અવમાન, ગણિમ અને પ્રતિમાનરૂપ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૯ સંપૂર્ણ ॥

વીસમું પ્રકરણ

ક્ષેત્રપ્રમાણ – ત્રણઅંગુલ સ્વરૂપ

ક્ષેત્રપ્રમાણ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ખેત્તપ્પમાણે ? ખેત્તપ્પમાણે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- પ્પ સણિપ્પળ્લે ય, વિભાગણિપ્પળ્લે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષેત્ર પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષેત્ર પ્રમાણ બે પ્રકારે પ્રરૂપ્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પ્રદેશ નિષ્પત્ત (૨) વિભાગ નિષ્પત્ત.

પ્રદેશનિષ્પત્ત ક્ષેત્રપ્રમાણ :-

૨ સે કિં તં પ્પસણિપ્પળ્લે ? પ્પસણિપ્પળ્લે-પ્પગપ્પસોગાઢે દુપ્પસોગાઢે જાવ સંખેજ્જપ્પસોગાઢે અસંખિજ્જપ્પસોગાઢે । સે તં પ્પસણિપ્પળ્લે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રદેશનિષ્પત્ત ક્ષેત્રપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક પ્રદેશાવગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢથી લઈ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ ક્ષેત્રરૂપ પ્રમાણને પ્રદેશ નિષ્પત્ત ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

વિવેચન :-

દ્રવ્યપ્રમાણના વર્ણનમાં પ્રદેશનિષ્પત્તમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુ આદિનું કથન છે અને ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં એક પ્રદેશાવગાઢ આદિનું કથન છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જેમ એક, બે, ત્રણ વગેરે નિર્વિભાગ અંશો પ્રદેશોથી નિષ્પત્ત છે તેમ ક્ષેત્રમાં પણ એક, બે, ત્રણાદિ નિર્વિભાગાત્મક અંશો-પ્રદેશોથી નિષ્પત્ત છે. પ્રદેશોથી નિષ્પત્તતા તે જ પ્રત્યેક દ્રવ્યનું નિજ સ્વરૂપ છે. આ પ્રદેશથી નિષ્પત્ત થનાર પ્રમાણને પ્રદેશ નિષ્પત્ત પ્રમાણ કહે છે. અહીં ક્ષેત્ર શબ્દ 'આકાશ' અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય બધાજ દ્રવ્યોને અવગાહન-સ્થાન આપે છે માટે ક્ષેત્રથી આકાશનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

આકાશના બે ભેદ છે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય જેટલા આકાશને અવગાહીને રહ્યા છે, તેટલા આકાશને લોકાકાશ અને તે સિવાયના આકાશને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે. અલોકાકાશમાં આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યનો તો સદ્ભાવ છે પરંતુ લોક-અલોકના નિયામક ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યનો અભાવ છે.

આ લોકાકાશરૂપ ક્ષેત્રના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશો તેના સ્વરૂપથી જણાય છે. જે જણાય, જેનું માન કરાય તે પ્રમાણ. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે પ્રમાણ છે. અલોકાકાશના અનંતપ્રદેશ છે પરંતુ જીવ-પુદ્ગલ વગેરે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશના આધારે રહે છે, માટે અહીં અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પર્યંતના પ્રદેશો ગ્રહણ કર્યા છે. અવગાઠ એટલે અવગાહીને રહેવું. પુદ્ગલ-પરમાણુના આધારે પ્રદેશ નક્કી થાય છે. એક પરમાણુ જેટલા ક્ષેત્રને અવગાઠ કરે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ પણ રહી શકે છે. એક આકાશપ્રદેશમાં જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રહે તેને એક પ્રદેશાવગાઠ કહેવાય. બે આકાશપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રમાં જે પુદ્ગલ રહે તે દ્વિપ્રદેશાવગાઠ કહેવાય. તે જ રીતે ત્રણ, ચાર વગેરે અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ ક્ષેત્ર જાણવું. પુદ્ગલ સિવાય બીજા દ્રવ્યોની ક્ષેત્ર અવગાઠતા આ પ્રમાણે છે-

(૧) ધર્માસ્તિકાય-અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ, (૨) અધર્માસ્તિકાય-અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ, (૩) આકાશાસ્તિકાય-સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે અને અન્ય દ્રવ્યને સ્થાન આપે છે. તેના આધારરૂપ અન્ય ક્ષેત્ર નથી, (૪) જીવાસ્તિકાય-પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ, (૫) કાળ દ્રવ્ય-અપ્રદેશી છે(એક પ્રદેશ માત્ર છે) પ્રદેશના સમુદાય રૂપ નથી.

વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ :-

૩ સે કિં તં વિભાગનિષ્પન્ને ? વિભાગનિષ્પન્ને-

અંગુલ વિહત્થિ રયણી, કુચ્છી ધણુ ગાઝયં ચ બોદ્ધ્વં ।

જોયણસેઢી પયરં, લોગમલોગે વિ ચ તહેવ ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) અંગુલ (૨) વેંત (૩) રત્નિ (૪) કુક્ષિ (૫) ધનુષ્ય (૬) ગાઉ-ગવ્યૂતિ (૭) યોજન (૮) શ્રેણિ (૯) પ્રતર (૧૦) લોક (૧૧) અલોક. આ વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સ્વગત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પ્રદેશનિષ્પન્ન છે. તેનું વર્ણન પ્રદેશ નિષ્પન્નમાં કર્યું છે. વિભાગ નિષ્પન્નમાં તેનું કથન તથા માપ અંગુલ વગેરે વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે, તેને વિભાગનિષ્પન્ન

ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશ દ્વારા જણાય તો તે પ્રદેશનિષ્પન્ન કહેવાય અને તે ક્ષેત્ર અંગુલ વગેરે વિભાગ દ્વારા જણાય તો તે વિભાગનિષ્પન્ન કહેવાય છે. વિભાગનિષ્પન્નનું પ્રથમ એકમ અંગુલ છે.

અંગુલ સ્વરૂપ :-

૪ સે કિં તં અંગુલે ? અંગુલે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- આયંગુલે, ઉસ્સેહંગુલે, પમાણંગુલે ।

ભાવાર્થ :- અંગુલના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આત્માંગુલ (૨) ઉત્સેધાંગુલ (૩) પ્રમાણાંગુલ.

૫ સે કિં તં આયંગુલે ?

આયંગુલે- જે ણં જયા મણુસ્સા ભવંતિ તેસિ ણં તયા અપ્પણો અંગુલેણં દુવાલસ અંગુલાઈં મુહં, ણવમુહાઈં પુરિસે પમાણજુત્તે ભવઈ, દોણિણ પુરિસે માણજુત્તે ભવઈ, અદ્ધભારં તુલમાણે પુરિસે ઉમ્માણજુત્તે ભવઈ ।

માણુમ્માણ પમાણે જુત્તા, લક્ખણ વંજણ ગુણેહિં ઉવવેયા ।
ઉત્તમકુલપ્પસૂયા, ઉત્તમપુરિસા મુણેયવ્વા ॥૧૬॥

હોંતિ પુણ અહિયપુરિસા, અદ્ધસયં અંગુલાણ ઉવ્વિદ્ધા ।
છળ્ણણુદ્ધ અહમપુરિસા, ચરુત્તર મજ્ઝિમિલ્લા ઉ ॥૧૭॥

હીણા વા અહિયા વા, જે ખલુ સર-સત્ત સારપરિહીણા ।
તે ઉત્તમપુરિસાણં, અવસા પેસત્તણમુવેતિ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ :- અહિયપુરિસા = અધિક પુરુષ-ઉત્તમપુરુષ, અદ્ધસયં = એકસો આઠ, ઉવ્વિદ્ધા = ઊંચા, છળ્ણણુદ્ધ = છત્રુ અંગુલ, ચરુત્તર = એકસો ચાર અંગુલ, સર = સ્વર, સર્વ જન ઉપાદેય ધીર ગંભીર સ્વર- ધ્વનિ, સત્ત = સત્ત્વ-દીનતા રહિત માનસિક સ્થિતિથી, સાર = શુભ પુદ્ગલોના ઉપચય(ભેગા થવારૂપ) શારીરિક શક્તિથી, પરિહીણા = હીન-રહિત હોય તે, ઉત્તમપુરિસાણં = ઉત્તમપુરુષોના, અવસા = અસ્વતંત્ર અથવા અશુભ કર્મને વશ થયેલા, પેસત્તણં = પ્રેષ્ય-દાસપણાને, ઉવેતિ = પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આત્માંગુલ કોને કહેવાય છે ?

ઉત્તર- જે કાળમાં, જે મનુષ્ય હોય તે કાળમાં, તે મનુષ્યના અંગુલને આત્માંગુલ કહેવાય છે. પોતાના બાર અંગુલ પ્રમાણ મુખ હોય છે અને તેવા નવમુખ પ્રમાણ (એકસો આઠ અંગુલની) ઊંચાઈ-

વાળા પુરુષ પ્રમાણયુક્ત મનાય છે. દ્રોણિક પુરુષ(એક દ્રોણ પાણીના માપવાળા પુરુષ) માનયુક્ત હોય છે અને અર્ધભાર પ્રમાણ તોલવાળા પુરુષ ઉન્માનયુક્ત કહેવાય છે.

જે પુરુષ માન-ઉન્માન અને પ્રમાણથી સંપન્ન હોય તથા શારીરિક શુભ લક્ષણો, તલમસાદિ વ્યંજનો અને ઉદારતા વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય, ઉત્તમકુળોમાં જન્મેલ હોય તે પુરુષો ઉત્તમપુરુષો કહેવાય છે.

આ ઉત્તમ પુરુષો પોતાના અંગુલથી ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણ ઊંચા હોય છે અને મધ્યમપુરુષ ૧૦૪ અંગુલ ઊંચા હોય છે. અધમપુરુષ ૯૬ અંગુલ ઊંચા હોય છે.

ધીરતા, ગંભીરતા, પ્રશંસનીય સ્વર, સત્ત્વ-આત્મિક, માનસિક શક્તિ, સાર-શારીરિક ક્ષમતા આ સર્વગુણોથી પરિહીન ઉત્તમ કે અધમ પુરુષ પરતંત્રપણે ધીર ગંભીર આદિ ગુણસંપન્ન ઉત્તમ પુરુષોના દાસ હોય છે.

૬ **एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दो पाया विहत्थी, दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ दंडं, धणू, जुगे, णालिया, अक्ख, मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं ।**

ભાવાર્થ :- ઉપરોક્ત અંગુલ પ્રમાણ અનુસાર (૧) આત્માંગુલથી ૯ અંગુલનો પાદ, (૨) બે પાદની વેંત, (૩) બે વેંતની રત્નિ (હાથ), (૪) બે રત્નિની કુક્ષિ, (૫) બે કુક્ષિનો દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ થાય છે, (૬) બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ-કોશ (૭) ચાર ગાઉનો એક યોજન થાય છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે આત્માંગુલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'આત્મા' શબ્દ સ્વનો સૂચક છે. દરેક વ્યક્તિના પોત પોતાના અંગુલ તે આત્માંગુલ કહેવાય છે. આ આત્માંગુલનું માપ-પ્રમાણ એક સરખું રહેતું નથી. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈમાં વધ ઘટ થાય છે. જે કાળ માં જે મનુષ્યો હોય તેના અંગુલ પ્રમાણને આત્માંગુલ કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણપુરુષ :- બાર આત્મ અંગુલ = એક મુખ થાય છે. તેવા નવ મુખ અર્થાત્ ૧૦૮ અંગુલ ઊંચાઈ વાળા પુરુષ પ્રમાણ પુરુષ કહેવાય છે.

દ્રોણિકપુરુષ :- દ્રોણ પ્રમાણ ન્યૂન પાણી હોય તેવી પાણીની કુંડીમાં કોઈ પુરુષ પ્રવેશે અને કુંડી છલોછલ થઈ જાય તો તે પુરુષ માનયુક્ત કહેવાય છે. તેવા પુરુષને દ્રોણિક પુરુષ કહેવાય છે.

ઉન્માનપુરુષ :- કોઈ પુરુષને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે અને જો તે અર્ધભાર પ્રમાણ વજનવાળા હોય તો તે પુરુષ ઉન્માન પ્રમાણયુક્ત કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના માપથી જે યુક્ત હોય તે પ્રમાણપુરુષ-

ઉત્તમપુરુષ કહેવાય છે. આ ઉત્તમપુરુષ પ્રમાણ, માન, ઉન્માનથી સંપન્ન હોવાની સાથે તેનું શરીર સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ વગેરે શુભ લક્ષણો; તલ, મસા વગેરે વ્યંજનોથી યુક્ત હોય છે. તેનો જન્મ લોકમાન્ય કુળમાં થાય છે. તે ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના ઉદયના ફળ સ્વરૂપે લોકમાં આદર-સન્માનનું પાત્ર મનાય છે અને આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, સંપત્તિથી સમૃદ્ધિ હોય છે.

ઉપરોક્ત માપથી હીન ૧૦૪ અંગુલ પ્રમાણ ઊંચાઈવાળા મધ્યમ પુરુષ અને ૯૬ અંગુલ પ્રમાણ ઊંચાઈવાળા અધમપુરુષ-સામાન્ય પુરુષ કહેવાય છે.

૬ અંગુલ	=	૧ પાદ
૨ પાદ	=	૧ વેંત
૨ વેંત	=	૧ હાથ, રત્નિ
૨ હાથ	=	૧ કુક્ષિ
૨ કુક્ષિ	=	૧ દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ
૨૦૦૦ ધનુષ્ય	=	૧ ગાઉ, કોશ
૪ ગાઉ	=	૧ યોજન

આત્માંગુલનું પ્રયોજન :-

૭ **एएणं आयंगुलप्पमाणेणं किं पओयणं ?**

एएणं आयंगुलप्पमाणेण जे णं जया मणुस्सा भवंति तेसि णं तथा अप्पणो अंगुलेणं अगड-दह-णई-तडाग-वावी-पुक्खरिणि-दीहिया-गुंजालियाओ सर सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ बिलपंतियाओ आरामुज्जाण-काणण-वण-वणसंड-वणराईओ देवकुल-सभा-पवा-थूभ-खाइय-परिहाओ पागारअट्टालग-चरिय-दार- गोपुर-तोरण-पासाद-घर-सरण-लेण-आवण- सिंघाडग- तिय-चउक्क-चच्चर- चउमुह-महापह-पहा सगड-रह-जाण-जुग-गिल्ली- थिल्ली- सीय-संदमाणिय-लोही-लोहकडाह कडुच्छुय-आसण-सयण-खंभ-भंड- मत्तोवगरणमादीणि अज्ज- कालिगाइं च जोयणाइं मविज्जंति ।

શબ્દાર્થ :- અગડ = કૂવા, દહ = જળાશય, વાવી = ચોરસ વાવડી, પુક્ખરિણિ = કમળયુક્ત જળાશય, દીહિયા = લાંબી વાવડી, ગુંજાલિયાઓ = વકાકાર વાવડી, સર = સરોવર, સર પંતિયાઓ = એક લાઈનમાં રહેલા સરોવરો, સર સર પંતિયાઓ = એક લાઈનમાં રહેલા જળાશયો જે નાલિ દ્વારા જોડાયેલા હોય, બિલપંતિયાઓ = બિલપંકિત નાના મુખવાળા કૂવાઓની પંકિત, કાણણ = કાનન-નગરની સમીપનો અનેક વૃક્ષયુક્ત પ્રદેશ, વણ = વન-જ્યાં એક જ જાતિના વૃક્ષો હોય તે પ્રદેશ,

વળસંઢ = વનખંડ-અનેક જાતિના ઉત્તમવૃક્ષ હોય તે, **વળરાઈઓ** = વનરાજિ, એક કે અનેક જાતિના વૃક્ષોની શ્રેણીઓ હોય તે, **પરિહાઓ** = પરિખા-નીચે સાંકડી ઉપર વિસ્તીર્ણ ખાઈ, **ચરિય** = ચરિકા-ખાઈ અને કિલ્લા વચ્ચેનો, બંનેને જોડતો આઠ હાથ પહોળો રસ્તો, **સરળ** = ઘાસની ઝૂંપડી, **લેળ** = પર્વતમાં બનાવેલું નિવાસસ્થાન, **જુગ્ગ** = યુગ્મ-પાલખી, **ગિલ્લિ** = હાથી પર રાખવાનો હોદ્દો, **થિલ્લિ** = યાન વિશેષ, **સીય** = શિબિકા, **સંદમાણિય** = સ્યંદમાનિકા-પુરુષપ્રમાણ લાંબુ યાન, **લોહી** = લોઢાની નાની કડાઈ, **લોહ કડાહ** = લોઢાની મોટી કડાઈ, **અજ્જકાલિગાઈ** = આજકાલના અર્થાત્ વર્તમાન કાળના, **જોયળાઈ** = યોજન વગેરે, **મવિજ્જંતિ** = માપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આત્માંગુલ પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર- આત્માંગુલ પ્રમાણથી કૂવા, જળાશય, નદી, તળાવ, વાપી, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંજાલિકા, સર, સરપંક્તિ, સરસરપંક્તિ, બિલપંક્તિ, આરામ, બગીચા, ઉદ્યાન, કાનન, વન, વનખંડ, વનરાજિ, દેવકુળ, સભા, પ્રપા, સ્તૂપ, ખાઈ, પરિખા, પ્રાકાર, અટ્ટાલક, ચરિકા, દ્વાર, ગોપુર, તોરણ, પ્રાસાદ, ઘર, સરણ-ઝૂંપડી લયન(લેણ) આપણ-દુકાન, શ્રંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, મહાપથ, પથ, શકટ, રથ, યાન, પાલખી, ગિલ્લિ, થિલ્લિ, શિબિકા, સ્યંદમાનિકા, કડાઈ, મોટી કડાઈ, કડાઈ, આસન, શય્યા, સ્તંભ, ભાંડ, માટીના વાસણ વસ્તુઓ અને વર્તમાન કાળના યોજન વગેરેનું માપ કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાન કાળની જરૂરિયાતની તથા મનુષ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવતી સમસ્ત વસ્તુઓની લંબાઈ-પહોળાઈ-ઊંડાઈ આત્માંગુલથી માપવામાં આવે છે.

આત્માંગુલના ભેદ :-

૮ સે સમાસઓ તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સૂઝઅંગુલે, પયરંગુલે, ઘળંગુલે । અંગુલાયતા ઇગપદેસિયા સેઢી સૂઝઅંગુલે, સૂચી સૂચીઇ ગુણિયા પયરંગુલે, પયરં સૂઝીઇ ગુણિતં ઘળંગુલે ।

ભાવાર્થ :- આત્માંગુલ સામાન્યથી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સૂચિઅંગુલ (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ઘનાંગુલ.

(૧) એક અંગુલ લાંબી અને એકપ્રદેશ પહોળી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂચ્યંગુલ કહે છે. (૨) સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલથી ગુણતા પ્રતરાંગુલ બને છે. (૩) પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલથી ગુણતા ઘનાંગુલ બને છે.

વિવેચન :-

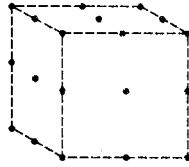
આ સૂત્રમાં આત્માંગુલના ત્રણ ભેદ સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. સૂત્રગત શ્રેણિ શબ્દથી પ્રસંગાનુસાર આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ ગ્રહણ કરવી આવશ્યક છે કારણ કે અહીં ક્ષેત્રનું વર્ણન છે. ક્ષેત્રથી આકાશ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(૧) **સૂચ્યંગુલ :-** એક અંગુલ લાંબી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂચ્યંગુલ કહે છે. સૂચિ એટલે સોય.

સોયની જેમ આ શ્રેણિ એક અંગુલ લાંબી હોય છે. આકાશપ્રદેશો એક પછી એક એમ લાઈનમાં ગોઠવાયેલ હોય છે. એક-એક પ્રદેશ જેટલી તે પહોળી હોય છે પરંતુ અન્ય આકાશપ્રદેશો બાજુમાં ગોઠવાય અને જે પહોળાઈ બને તેવી પહોળાઈ આ સૂર્યગુલમાં હોતી નથી અર્થાત્ જેમાં માત્ર લંબાઈ છે પહોળાઈ હોતી નથી તેવી, પોતાના અંગુલ પ્રમાણ લાંબી, આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂર્યગુલ કહેવામાં આવે છે. તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ સમાયેલા હોય છે પરંતુ અસત્કલ્પનાથી તેમાં ત્રણ પ્રદેશ છે તેમ માની એ તો તે ત્રણ પ્રદેશ સૂર્યગુલ કહેવાશે. તો (●●●) આ રીતે તેની સ્થાપના થશે.

(૨) પ્રતરાંગુલ :- પ્રતર એટલે વર્ગ. કોઈપણ રાશિ સંખ્યાને પરસ્પર ગુણવામાં આવે અને જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે પ્રતર કહેવાય છે. પ્રતર એટલે પડ. પડની જેમ તેમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બંને હોય છે. તેમાં એક પ્રદેશની જાડાઈ હોય છે પણ અન્ય આકાશ પ્રદેશો દ્વારા જે જાડાઈ થાય તેવી જાડાઈ તેમાં હોતી નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે એક અંગુલ લાંબી અને એક અંગુલ પહોળી આકાશ પ્રદેશોની શ્રેણિ પ્રતરાંગુલ કહેવાય છે. પ્રતરાંગુલમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય છે પરંતુ અસત્કલ્પના અનુસાર પૂર્વે જે સૂર્યગુલમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશ ગ્રહણ કર્યા છે, તેને ત્રણથી ગુણતા પ્રાપ્ત (૩×૩ = ૯) નવ આકાશપ્રદેશને પ્રતરાંગુલ કહેવાશે. ∴∴∴

(૩) ઘનાંગુલ :- ગણિતશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર એક સંખ્યાને ત્રણવાર સ્થાપી પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે ઘન કહેવાય છે અર્થાત્ જેમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ, આ ત્રણે હોય તે ઘન કહેવાય છે. સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રતરાંગુલને સૂર્યગુલથી ગુણતા ઘનાંગુલ નિષ્પન્ન થાય છે. આ ઘનાંગુલ એક અંગુલ લાંબી, એક અંગુલ પહોળી અને એક અંગુલ જાડી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિરૂપ છે. તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય છે પણ અસત્કલ્પનાનુસાર ૩ પ્રદેશાત્મક સૂર્યગુલ × ૯ પ્રદેશાત્મક પ્રતરાંગુલ = ૨૭ પ્રદેશાત્મક ઘનાંગુલ જાણવું.

સૂર્યગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ, પ્રતરાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ અને પહોળાઈ, ઘનાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જાડાઈ માપી શકાય છે.

અંગુલનું અલ્પબહુત્વ :-

૧ **एएसि णं भंते ! सूईअंगुल पयरंगुल घणंगुलाण य कयरे कयरेहितो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ?**

સવ્વત્થોવે સૂઈઅંગુલે, પયરંગુલે અસંખેજ્જગુણે, ઘણંગુલે અસંખેજ્જગુણે ।
સે તં આયંગુલે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આ સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— સર્વથી અલ્પ સૂચ્યંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અધિક છે અને તેથી ઘનાંગુલ અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. આ રીતે આત્માંગુલની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સૂચ્યંગુલ વગેરે ત્રણે અંગુલનો અલ્પ બહુત્વ સ્પષ્ટ છે. સૂચ્યંગુલમાં માત્ર લંબાઈ હોવાથી અન્ય બે અંગુલની અપેક્ષાથી તે અલ્પ છે. પ્રતરાંગુલમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બંને હોવાથી તે સૂચ્યંગુલ કરતાં અસંખ્યાત ગુણ અધિક છે અને ઘનાંગુલમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ ત્રણે હોવાથી તે પ્રતરાંગુલ કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. અહીં અધિકતા પ્રદેશોની અપેક્ષા છે.

ઉત્સેધાંગુલ :-

૧૦ સે કિં તં ઉસ્સેહંગુલે ? ઉસ્સેહંગુલે અણેગવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-

પરમાણૂ તસરેણૂ રહરેણૂ, અગ્ગયં ચ વાલસ્સ ।

લિક્ખા જૂયા ય જવો, અટ્ટગુણવિવહ્ઠિયા કમસો ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્સેધાંગુલનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉત્સેધાંગુલ અનેક પ્રકારે કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે— પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીંબ, જૂ, જવ. આ પ્રત્યેકને ક્રમશઃ આઠ—આઠની વૃદ્ધિ કરતાં ઉત્સેધાંગુલ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ આઠ ત્રસરેણુની એક રથરેણુ, આઠ રથરેણુનો એક વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રની એક લીંબ, આઠ લીંબની એક જૂ, આઠ જૂ નો એક જવ અને આઠ જવ બરાબર એક ઉત્સેધાંગુલ બને છે. [સ્વયં સૂત્રકાર તેનું વર્ણન આગળ કરે છે.]

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ઉત્સેધાંગુલના સ્વરૂપ વર્ણનની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે. ઉત્સેધ એટલે વધવું. જે અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુ, ત્રસરેણુ વગેરે ક્રમથી વધે છે, તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે અથવા ચારેગતિના જીવોના શરીરની અવગાહના ઊંચાઈ જે અંગુલથી માપવામાં આવે તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે. સૂત્રમાં ઉત્સેધાંગુલના અનેક પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે ઉત્સેધાંગુલનું માપ બતાવતા એકમોની અપેક્ષાએ સમજવું. ઉત્સેધાંગુલ પોતે તો એક જ છે. પરમાણુ, ત્રસરેણુ વગેરે સ્વયં ઉત્સેધાંગુલ નથી. ઉત્સેધાંગુલનું પ્રમાણ બતાવવા ઉપયોગી સાધન છે.

પરમાણુ વર્ણન :-

૧૧ સે કિં તં પરમાણૂ ? પરમાણૂ દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સુહુમે ય,

વાવહારિય ય । તત્થ ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પરમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પરમાણુ બે પ્રકારના કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે-(૧) સૂક્ષ્મ પરમાણુ (૨) વ્યવહાર પરમાણુ. બે પ્રકારના પરમાણુમાંથી સૂક્ષ્મ પરમાણુનો અહીં અધિકાર ન હોવાથી તે સ્થાપનીય છે અર્થાત્ તેનું વર્ણન ન કરતાં વ્યવહાર પરમાણુનું વર્ણન શાસ્ત્રકાર કરે છે.

૧૨ સે કિં તં વાવહારિય ?

વાવહારિય- અણંતાણં સુહુમપરમાણુપોગ્ગલાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં સે ણે વાવહારિય પરમાણુપોગ્ગલે ણિપ્પજ્જહ ।

શબ્દાર્થ :-સમુદયસમિહ સમાગમેણં = સમુદાય-સમિતિના સમાગમથી, એકીભાવરૂપ મિલનથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વ્યાવહારિક પરમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનંતાનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સમુદાયના સમાગમથી-એકીભાવરૂપ મિલનથી એક વ્યાવહારિક પરમાણુ નિષ્પન્ન થાય છે.

૧૩ સે ણં ભંતે ! અસિધારં વા ખુરધારં વા ઓગાહેજ્જા ? હંતા ઓગાહેજ્જા । સે ણં તત્થ છિજ્જેજ્જ વા ભિજ્જેજ્જ વા ? ણો ણ્ણટ્ટે સમટ્ટે, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમહ ।

સે ણં ભંતે ! અગણિકાયસ્સ મજ્ઙંમજ્ઙેણં વીર્હવણ્ણા ? હંતા વિર્હવણ્ણા । સે ણં તત્થ ડહેજ્જા ? ણો ણ્ણટ્ટે સમટ્ટે, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમહ ।

સે ણં ભંતે ! પુક્કલસંવટ્ટયસ્સ મહામેહસ્સ મજ્ઙંમજ્ઙેણં વીર્હવણ્ણા ? હંતા વીર્હવણ્ણા । સે ણં તત્થ ઉદલ્લે સિયા ? ણો ણ્ણટ્ટે સમટ્ટે, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમહ ।

સે ણં ભંતે ! ગંગાં મહાણ્ણે પહિસોયં હવ્વમાગચ્છેજ્જા ? હંતા હવ્વમાગચ્છેજ્જા । સે ણં તત્થ વિણિઘાયમાવજ્જેજ્જા ? ણો ણ્ણટ્ટે સમટ્ટે, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમહ ।

સે ણં ભંતે ! ઉદગાવત્તં વા ઉદગાબિંદું વા ઓગાહેજ્જા ? હંતા ઓગાહેજ્જા । સે ણં તત્થ કુચ્છેજ્જ વા પરિયાવજ્જેજ્જ વા ? ણો ણ્ણટ્ટે સમટ્ટે, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમહ ।

સત્થેણ સુતિક્કલેણ વિ, છેત્તું ભેત્તું વ જં કિર ણ સવ્કા ।
તં પરમાણૂ સિદ્ધા, વયંતિ આદી પમાણાણં ॥૧૦૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ વ્યાવહારિક પરમાણુ તલવાર કે છરાની ધારને અવગાહિત કરે છે ?

ઉત્તર— હા, અવગાહિત કરી શકે છે, ધાર પર રહી શકે છે.

પ્રશ્ન— શું તલવારની ધાર તે વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન—ભેદન કરી શકે છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તલવારની ધાર આ વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન—ભેદન કરી શકતી નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું આ વ્યાવહારિક પરમાણુ અગ્નિની વચ્ચેથી પસાર થઈ શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે પસાર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન— શું અગ્નિ વચ્ચેથી પસાર થતાં તે બળી જાય છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. અગ્નિરૂપ શસ્ત્ર તેને બાળી શકતું નથી.

પ્રશ્ન— શું આ વ્યાવહારિક પરમાણુ પુષ્કર સંવર્તક નામના મહામેઘની મધ્યમાંથી પસાર થઈ શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે પસાર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન— મહામેઘમાંથી પસાર થતાં શું તે પાણીથી ભીંજાય જાય ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે પાણી તેને ભીંજવી શકતું નથી. અપકાયરૂપ શસ્ત્રનો તેના પર પ્રભાવ પડતો નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું વ્યાવહારિક પરમાણુ ગંગા મહાનદીના પ્રતિસ્રોતમાં, વિપરીત પ્રવાહમાં ગમન કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે પ્રતિસ્રોતમાં ગમન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન— પ્રતિસ્રોતમાં ગમન કરતાં શું તે વિનાશ પામે છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. પ્રતિસ્રોતરૂપ શસ્ત્ર તેના પર કાર્ય કરી શકતું નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શું તે વ્યાવહારિક પરમાણુ પાણીના વમળમાં કે જલબિંદુમાં અવગાહન કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે વમળમાં અને જલબિંદુમાં અવગાહન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન— શું તે ભીનો થઈને કુત્સિત થાય છે ? અર્થાત્ સડી જાય છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. વ્યાવહારિક પરમાણુ પર પાણીરૂપ શસ્ત્ર કાર્ય કરી શકતું નથી.

અત્યંત તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર પણ જેનું છેદન—ભેદન કરવા સમર્થ નથી તેને, સિદ્ધપુરુષ કેવળી ભગવાન પરમાણુ કહે છે. તે સર્વ પ્રમાણોનું આદિ પ્રમાણ છે અર્થાત્ વ્યાવહારિક પરમાણુ પ્રમાણોનું આદિ એકમ છે.

વિવેચન :-

ઉત્સેદાંગુલના માપ—પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ છે પરમાણુ. પરમ અને અણુશબ્દથી પરમાણુ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. પરમ એટલે ચરમતમ. છેલ્લામાં છેલ્લો અણુ અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિભાગ કરતાં કરતાં છેલ્લો અંશ જે આવે કે જેના હવે વિભાગ થઈ ન શકે, તેવા નિર્વિભાગ અંશને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે. પરમાણુઓ ભેગા મળવાથી સ્કંધ બને છે. આ રીતે પરમાણુ કારણરૂપ છે પણ કાર્યરૂપ નથી. આ નૈશ્વર્યિક પરમાણુનું અહીં કોઈ કાર્ય નથી, તે વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી માટે તેને સ્થાપ્ય, સ્થાપવા યોગ્ય કહી સૂત્રકારે તેનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી.

આ બે—ત્રણ—ચાર—પાંચ વગેરે પરમાણુ ભેગા મળે, એકભાવને પામે ત્યારે તે સ્કંધ કહેવાય છે. આ સ્કંધ જ્યાં સુધી સ્થૂલ રૂપે ન પરિણમે, ત્યાં સુધી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ભલે તે સ્કંધ હોય પરંતુ વ્યવહાર નય તેને પરમાણુ કહે છે. તેથી સૂક્ષ્માકાર સ્કંધ વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. અનંત પરમાણુ ભેગા મળીને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ બને, તે જ્યાં સુધી અગ્નિ—પાણી, શસ્ત્ર વગેરેથી પ્રતિઘાત ન પામે ત્યાં સુધી સૂક્ષ્માકાર કહેવાય છે અને જ્યારે શસ્ત્રથી અભિહત થાય ત્યારે તે સ્થૂલાકાર પરિણત કહેવાય. આ સૂક્ષ્માકાર સ્કંધને જ વ્યવહારનય વ્યાવહારિક પરમાણુ કહે છે.

આ વ્યાવહારિક પરમાણુ તલવારાદિ શસ્ત્રથી છેદન—ભેદન પામતા નથી, અગ્નિમાંથી પસાર થવા છતાં બળતા નથી, પુષ્કરાવર્ત મહામેઘ વચ્ચેથી પસાર થવા છતાં ભીંજાતા નથી. પુષ્કરાવર્તમેઘ રુક્ષ જમીનને સ્નિગ્ધ બનાવવા ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરામાં વરસે છે. તે ભૂમિગત રુક્ષતા, આતપ વગેરે અશુભ પ્રભાવને શાંત કરી, ધાન્યાદિનો અભ્યુદય કરે છે. આ મેઘમાં પાણી ઘણું હોય છે પણ તે મેઘ વ્યાવહારિક પરમાણુને પ્રભાવિત કરી શકતો નથી. મહાનદીઓના સામા પ્રવાહે ચાલવા છતાં તે પરમાણુ સ્ખલના પામતો નથી અને વમળમાં કે જલબિંદુમાં અવગાહન કરવા છતાં તેમાં સડો થતો નથી. સંક્ષેપમાં પાણી, અગ્નિ કે અન્ય કોઈ શસ્ત્રનો તેના પર પ્રભાવ પડતો નથી. આવા વ્યાવહારિક પરમાણુને સિદ્ધો—જ્ઞાની પુરુષો આદિ પ્રમાણ કહે છે. અહીં સિદ્ધ શબ્દથી જ્ઞાનસિદ્ધ—કેવળી ભગવાન ગ્રહણ કરાય છે. મોક્ષમાં બિરાજિત સિદ્ધ ભગવાનને વચનયોગ હોતો નથી. તેઓ બોલતા નથી તેથી અહીં સિદ્ધ શબ્દથી ભવસ્થ કેવળી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ઉત્સેદાંગુલનું માપ :-

૧૪ અણંતાણં વાવહારિયપરમાણુપોગ્ગલાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં સા ઇગા ઉસ્સપ્પહસપ્પિહયા તિ વા સપ્પહસપ્પિહયા તિ વા ઉહ્હરેણૂ તિ વા તસરેણૂ તિ વા રહરેણૂ તિ વા વાલગ્ગે તિ વા, લિક્ખા તિ વા, જૂયા તિ વા, જવમજ્જે તિ વા, અંગુલે તિ

વા, ણિપ્ફજ્જઇ, તં જહા- અદ્દ ડસ્સણ્હસણ્હિયાઓ સા ણગા સણ્હસણ્હિયા । અદ્દ સણ્હસણ્હિયાઓ સા ણગા ડઙ્ઙરેણૂ । અદ્દ ડઙ્ઙરેણૂઓ સા ણગા તસરેણૂ । અદ્દ તસરેણૂઓ સા ણગા રહરેણૂ । અદ્દ રહરેણૂઓ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુયાણં મણુયાણં સે ણગે વાલગ્ગે । અદ્દ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુયાણં મણુયાણં વાલગ્ગા હરિવાસ-રમ્મગવાસાણં મણુયાણં સે ણગે વાલગ્ગે । અદ્દ હરિવાસ-રમ્મગવાસાણં મણુસ્સાણં વાલગ્ગા હેમવય-હેરણ્ણવયવાસાણં મણુસ્સાણં સે ણગે વાલગ્ગે । અદ્દ હેમવય-હેરણ્ણવયવાસાણં મણુસ્સાણં વાલગ્ગા પુવ્વવિદેહ-અવરવિદેહાણં મણુસ્સાણં સે ણગે વાલગ્ગે । અદ્દ પુવ્વવિદેહ-અવર-વિદેહાણં મણુસાણં વાલગ્ગા ભરહેરવયાણં મણુસ્સાણં સે ણગે વાલગ્ગે । અદ્દ ભરહેરવયાણં મણુસાણં વાલગ્ગા સા ણગા લિક્ખા । અદ્દ લિક્ખાઓ સા ણગા જૂયા । અદ્દ જૂયાઓ સે ણગે જવમજ્ઙ્ઙે । અદ્દ જવમજ્ઙ્ઙે સે ણગે ડસ્સેહંગુલે ।

ભાવાર્થ :- તે અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓનો સમુદાય એકત્રિત થવાથી એક ઉત્પ્લક્ષણ શ્લક્ષણિકા, શ્લક્ષણક્ષણિકા, ઉર્ધ્વરેણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, જૂ, જવમધ્ય અને આંગુલની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે-

(૧) આઠ ઉત્પ્લક્ષણશ્લક્ષણિકા = એક શ્લક્ષણશ્લક્ષણિકા, (૨) આઠ શ્લક્ષણ-શ્લક્ષણિકા = એક ઉર્ધ્વરેણુ, (૩) આઠ ઉર્ધ્વરેણુ = એક ત્રસરેણુ, (૪) આઠ ત્રસરેણુ = એક રથરેણુ, (૫) આઠ રથરેણુ = એક દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યોનો વાલાગ્ર, (૬) આઠ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક હરિવર્ષ, રમ્યક્ વર્ષના મનુષ્યનો વાલાગ્ર, (૭) આઠ હરિવર્ષ રમ્યક્ વર્ષના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક હેમવત-હેરણ્ણવત ક્ષેત્રના મનુષ્યના વાલાગ્ર, (૮) આઠ હેમવત-હેરણ્ણવતક્ષેત્રના મનુષ્યોના વાલાગ્ર = એક પૂર્વ મહાવિદેહ અને અપર મહાવિદેહના મનુષ્યોના વાલાગ્ર, (૯) આઠ પૂર્વમહાવિદેહ-અપર મહાવિદેહના મનુષ્યોના વાલાગ્ર = ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યનો એક વાલાગ્ર (૧૦) આઠ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક લીખ છે, (૧૧) આઠ લીખ = એક જૂ, (૧૨) આઠ જૂ = એક જવનો મધ્યભાગ, (૧૩) આઠ જવના મધ્યભાગ = એક ઉત્સેધાંગુલ હોય છે.

૧૫ ણગ્ગણં અંગુલપમાણેણં છ અંગુલાઈં પાદો, બારસ અંગુલાઈં વિહત્થી, ચડવીસં અંગુલાઈં રયણી, અડયાલીસં અંગુલાઈં કુચ્છી, છણ્ણઢ અંગુલાઈં સે ણગે દંડે ઇ વા ધણૂ ઇ વા, જુગે ઇ વા, ણાલિયા ઇ વા, અક્ખે ઇ વા, મુસલે ઇ વા, ણગ્ગણં ધણુપ્પમાણેણં દો ધણુસહસ્સાઈં ગાઢયં, ચત્તારિ ગાઢયાઈં જોયણં ।

ભાવાર્થ :- આ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી (૧) છ અંગુલ = એક પાદ, (૨) બાર અંગુલ = એક વેંત, (૩) ચોવીસ અંગુલ = એક રત્તિ, (૪) અડતાલીસ અંગુલ = એક કુક્ષિ, (૫) છણ્ણ અંગુલ = એક દંડ, ધનુષ્ય,

યુગ, ધોંસરું, નાલિકા, યક્ષ અથવા મૂશલ થાય છે, (૬) ધનુષ્ય પ્રમાણથી બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ, (૭) ચાર ગાઉનો એક યોજન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોદ્વારા સૂત્રકારે ઉત્સેધાંગુલનું માપ બતાવ્યું છે. અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુની એક ઉત્સેધાંગુલ—સ્લક્ષણિકા બને છે. ઉત્સેધાંગુલ સ્લક્ષણિકા વગેરેને આઠ—આઠ ગુણા કરતાં ઉત્સેધાંગુલ પર્યંતના માપ નિષ્પન્ન થાય છે.

ઉત્સેધાંગુલ—સ્લક્ષણિકા અને સ્લક્ષણ—સ્લક્ષણિકા વ્યવહાર પરમાણુની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે છતાં સૂક્ષ્મ પરિણામ પરિણત સ્કન્ધની તે અવસ્થાઓ છે. સ્વતઃ કે પરના નિમિત્તથી ઉપર—નીચે તિરછી ઉડતી રજને ઉર્ધ્વરેણુ, હવા વગેરેના નિમિત્તથી ઉડતી ધૂળને ત્રસરેણુ અને રથ ચાલે ત્યારે પૈડાના વજનથી ઉખડીને ઉડતી ધૂળને રથરેણુ કહેવામાં આવે છે. શેષ જૂ, લીખ—જવ મધ્ય પ્રચલિત શબ્દો છે. આ સૂત્રમાં ચાર ગાઉનું એક યોજન કહ્યું છે. ગાઉને કોશ અને ગવ્યૂત પણ કહે છે. ગવ્યૂતનો શબ્દાર્થ છે ગાયનું ભાંભરવું. ગાયના ભાંભરવાનો અવાજ જ્યાં સુધી સંભળાય તેટલા ક્ષેત્રને ગવ્યૂત કહે છે. સામાન્યતઃ ગાયનું ભાંભરવું એક ફર્લાંગ સુધી સંભળાય છે. માટે શાસ્ત્રોક્ત આ ગાઉ અને ગવ્યૂતિના શબ્દાર્થનો સમન્વય થઈ શકે તેમ નથી.

ઉત્સેધાંગુલનું પ્રયોજન :-

૧૬ एएणं उस्सेहंगुलेणं किं पओयणं? एएणं उस्सेहंगुलेणं णेरइयतिरिक्ख जोणिय मणूस देवाणं सरीरोगाहणामाविज्जंति ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ ઉત્સેધાંગુલનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— ઉત્સેધાંગુલથી નારકો, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવોના શરીરની અવગાહના માપવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

મુક્ત જીવોની અવગાહના નિયત જ છે. અંતિમ શરીરની અવગાહનાથી ત્રિભાગ ન્યૂન અવગાહના સાદિ અપર્યવસિત કાલપર્યંત રહે છે પરંતુ સંસારી જીવ દરેક ભવમાં કર્માનુસાર અવગાહના પ્રાપ્ત કરે છે. તે અવગાહના ભવપર્યંત રહે છે. સંસારી જીવની તે અવગાહના અનિયત હોય છે. તેથી કઈ ગતિમાં જીવ કેટલી અવગાહના પામે છે તે ઉત્સેધાંગુલથી માપવામાં આવે છે.

॥ પ્રકરણ-૨૦ સંપૂર્ણ ॥

એકવીસમું પ્રકરણ

ઉત્સેધાંગુલથી ચાર ગતિની અવગાહના

નારકીની અવગાહના :-

૧ ણેરઙ્યાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેડવ્વિયા ય ।
તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં
ઉક્કોસેણં પંચ ધણુસયાહં ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહાગં,
ઉક્કોસેણં ધણુસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભંતે ! નારકીની અવગાહના કેટલી બતાવી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીઓની અવગાહના બે પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ભવધારણીય
(૨) ઉત્તર વૈક્રિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની છે.

ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર
ધનુષ્ય પ્રમાણની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાત નરકના નારકીઓમાં ભેદ કર્યા વિના સામાન્ય રીતે નારકીના શરીરની
અવગાહના-ઉંચાઈ દર્શાવી છે. નારકીઓને જન્મથી જે વૈક્રિય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે ભવધારણીય
કહેવાય છે અને જન્મ પછી જે શરીર દ્વારા નાના-મોટા વિવિધ રૂપો બનાવે તે ઉત્તર વૈક્રિય કહેવાય છે.
બંને પ્રકારના શરીરની અવગાહના ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી, તે બંને પ્રકારની અવગાહના અહીં બતાવી છે
નારકીમાં ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦
ધનુષ્યની છે. ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ

હજાર ધનુષ્યની છે અર્થાત્ દરેક નારકી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાથી બમણી અવગાહના ઉત્તર વૈક્રિયથી કરી શકે છે.

રત્નપ્રભા આદિમાં નૈરચિકોની અવગાહના :-

૨ રયણપ્પભાપુઢવીએ ણેરહયાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેડવ્વિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં સત્ત ધણૂં તિણ્ણિય રયણીઓ છચ્ચ અંગુલાહિં ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં પળ્ણરસ ધણૂં અહ્હાહિજ્જાઓ રયણીઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભાના નારકીઓની અવગાહના કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ ધનુષ્ય, ૩ હાથ અને ૬ અંગુલની છે. તેઓના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૫ ધનુષ્ય, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલની છે.

૩ સક્કરપ્પભા પુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેડવ્વિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં પળ્ણરસ ધણૂં અહ્હાહિજ્જાઓ રયણીઓ ય ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં એક્કત્તીસં ધણૂં રયણી ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા નામની બીજી નરકના નારકીઓની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બીજી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૫ ધનુષ્ય, ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલની છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ્ય, એક હાથની છે.

૪ વાલુયપભાપુઢવીએ ણેરહયાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેડવ્વિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં એકકત્તીસં ધણૂં રયણી ય ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં બાસટ્ઠિં ધણૂં દો રયણીઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા નામની ત્રીજી નરકના નારકીઓની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ત્રીજી નરકના નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ્ય અને ૧ હાથની છે. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૨ ધનુષ્ય અને ૨ હાથની છે.

૫ એવં સવ્વાસિં પુઢવીણં પુચ્છા ભાણિયવ્વા- પંકપ્પભાએ ભવધારણિજ્જા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં બાસટ્ઠિં ધણૂં દો રયણીઓ ય, ઉત્તરવેડવ્વિયા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં પળ્ણવીસં ધણુસયં ।

ધૂમપ્પભાએ ભવધારણિજ્જા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં પળ્ણવીસં ધણુસયં, ઉત્તરવેડવ્વિયા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં અહ્હાહિજ્જાહિં ધણુસયાહિં ।

તમાએ ભવધારણિજ્જા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં અહ્હાહિજ્જાહિં ધણુસયાહિં, ઉત્તરવેડવ્વિયા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં પંચ ધણુસયાહિં ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે સર્વનારક પૃથ્વીઓની અવગાહના વિષયક પ્રશ્ન કરવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે- પંકપ્રભા નામની ચોથી નરકમાં નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૨ ધનુષ્ય, ૨ હાથની છે. તેઓના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૫ ધનુષ્યની છે.

ધૂમપ્રભા નામની પાંચમી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૫ ધનુષ્યની છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫૦ ધનુષ્યની છે.

તમ:પ્રભા નામની છઠી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના

અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫૦ ધનુષ્યની અને ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે.

૬ તમતમાપુઢવિ ણેરઙ્યાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તંજહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેઙ્ગિયા ય ।

તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્ણાગં ઉક્કોસેણં પંચ ધણુસયાઙ્ગં ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેઙ્ગિયા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહ્ણાગં, ઉક્કોસેણં ધણુસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- તમસ્તમા નામની ૭મી નરકના નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૪૨ ધનુષ્યની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સમુચ્ચય નારકીની અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક નરકના નારકીઓની ભવધારણીય તથા ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના દર્શાવી છે. સાતે નરકની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તે નરકના અંતિમ પ્રસ્તટ-પાથડામાં હોય છે. ભવધારણીય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં ઉત્તર વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બમણી જાણવી.

૭ નરકના નારકીની અવગાહના

ક્રમ	નામ	ભવધારણીય શરીર		ઉત્તરવૈક્રિય શરીર	
		જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	સમુચ્ચય નારકી	અંગુલનો અસં. ભાગ	૫૦૦ ધનુષ્ય	અંગુલનો સં. ભાગ	૬૪૨ ધનુષ્ય
૨.	પ્રથમ ન.	"	૭ ધનુ, ૩ હાથ, ૬ અંગુલ	"	૧૫ ધનુ, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલ
૩.	બીજી ન.	"	૧૫ ધનુ, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલ	"	૩૧ ધનુ. ૧ હાથ
૪.	ત્રીજી ન.	"	૩૧ ધનુ, ૧ હાથ	"	૬૨ ધનુ, ૨ હાથ
૫.	ચોથી ન.	"	૬૨ ધનુ, ૨ હાથ	"	૧૨૫ ધનુષ્ય
૬.	પાંચમી ન.	"	૧૨૫ ધનુષ્ય	"	૨૫૦ ધનુષ્ય

૭.	છટ્ટી ન.	"	૨૫૦ ધનુષ્ય	"	૫૦૦ ધનુષ્ય
૮.	સાતમી ન.	"	૫૦૦ ધનુષ્ય	"	૧૦૦૦ ધનુષ્ય

પ્રત્યેક નરકમાં આવેલ પ્રસ્તટ-પાથડામાં નારકીઓની જુદી-જુદી અવગાહનાનો ચાર્ટ રાજવાર્તિક અને તિલોય પળ્લત્તિમાં છે.

ભવનપતિ દેવોના શરીરની અવગાહના :-

૭ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્લત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેડવ્વિયા ય ।

તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અંસેખેજ્જહ્ણાગં, ઉક્કોસેણં સત્ત રયણીઓ । તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહ્ણાગં ઉક્કોસેણં જોયણસયસહસ્સં ।

એવં અસુરકુમારગમેણં જાવ થણિયકુમારાણં તાવ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન! અસુરકુમાર દેવોની શરીર અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોના શરીર બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ભવધારણીય (૨) ઉત્તરવેડ્કિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૭ હાથની છે. તેઓના ઉત્તર વેડ્કિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે.

અસુરકુમાર દેવની અવગાહનાની જેમજ નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર દેવ સુધીના દેવોની અવગાહના જાણવી.

પાંચ સ્થાવરજીવોના શરીરની અવગાહના :-

૮ પુઢવિકાહ્યાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લત્તા ?

ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્ણાગં, ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્ણાગં । એવં સુહુમાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં બાયરાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં ચ ભાણિયવ્વં । એવં જાવ બાયરવાઉક્કાહ્યાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે પૃથ્વીકાયિક જીવોની શરીરાવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેમાં પુનઃ સામાન્યરૂપે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને બાદર પૃથ્વીકાયિકની અને વિશેષરૂપે તેઓના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્તાની અવગાહના જાણવી. તે જ રીતે અપકાયિકની અવગાહના જાણવી અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક, અપકાયિક, તેઉકાયિક અને વાયુકાયિક જીવોના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, બાદર અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, તે સર્વની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી જઘન્યની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત મોટો જાણવો.

૧ વળસ્સઙ્કાઙ્કાયાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા ?

ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં, ઉક્કોસેણં સાઙ્કરેગં જોયળ- સહસ્સં ।

સુહમવળસ્સઙ્કાઙ્કાયાણં ઓહિયાણં, અપજ્જત્તયાણં, પજ્જત્તયાણં તિળ્ળહ વિ જહળ્ળેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં ।

બાદરવળસ્સઙ્કાઙ્કાયાણં જહળ્ળેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં, ઉક્કોસેણં સાતિરેગં જોયળસહસ્સં; અપજ્જત્તયાણં જહળ્ળેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં, ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં; પજ્જત્તયાણં જહળ્ળેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાયાણં; ઉક્કોસેણં સાતિરેગં જોયળસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર યોજનની છે.

સામાન્યથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક, વિશેષથી અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક તે ત્રણેની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. સામાન્ય રૂપે બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર યોજનની છે. અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના શરીરની અવગાહના જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે અને પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિકની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર યોજનની છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૦ એવં બેઙ્કિયાણં પુચ્છા ભાણિયવ્વા- બેઙ્કિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહળ્ળેણં

અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં બારસ જોયણાં; અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં
અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં; પજ્જત્તયાણં
જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં બારસ જોયણાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! બેઈદ્રિય જીવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપથી બેઈદ્રિય જીવોની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન છે. અપર્યાપ્ત બેઈદ્રિય જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. પર્યાપ્ત બેઈદ્રિયની જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજનની છે. (૧૨ યોજનની અવગાહના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ શંખાદિની અપેક્ષાએ જાણવી.)

૧૧ તેઈંદિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં
તિણ્ણિ ગાહયાં; અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં ઉક્કોસેણ
વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં; પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં,
ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ ગાહયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! તેઈદ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે તેઈદ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉની છે. અપર્યાપ્ત તેઈદ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. પર્યાપ્ત તેઈદ્રિયની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉની છે. (ત્રણ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અઢીઢીપની બહાર રહેલ 'કર્ણશ્રૃંગાલી' વગેરે તેઈદ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ જાણવી.)

૧૨ ચત્તરિંદિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં
ચત્તારિ ગાહયાં; અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં;
પજ્જત્તયાણં પુચ્છા, જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં ચત્તારિ ગાહયાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! ચતુરિન્દ્રિય જીવોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્ય-ઔધિકરૂપે ચતુરિન્દ્રિય જીવોના શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર ગાઉની છે. અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય જીવોના શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર ગાઉ પ્રમાણ જાણવી (ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અઢીઢીપની બહારના ભ્રમર વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ જાણવી.)

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૩ પંચેન્દિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

જલચર જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૪ જલચરપંચેન્દિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! એવં ચેવ । સમુચ્છિમ-જલચરપંચેન્દિયાણં એવં ચેવ ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમજલચરપંચેન્દિયાણં પુચ્છા, જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસં-ખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમજલચરપંચેન્દિયાણં પુચ્છા, જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિ- ભાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં ।

ગઢ્ઠવકકંતિયજલચરપંચેન્દિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસં- ખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં ।

અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસણં જોયણસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- (૧) પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૨) પ્રશ્ન- સંમૂચ્છિમ જલચર પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- સંમૂચ્છિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા

ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— પર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના, જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના છે.

(૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી ?

ઉત્તર— પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પ્રથમ સામાન્યથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના બતાવી, તત્પશ્ચાત્ જલચર તિર્યચોની અવગાહના બતાવી છે. તેમાં સાત-સાત અવગાહના સ્થાનો પ્રશ્ન અને ઉત્તર શૈલીથી દર્શાવ્યા છે. તે સાત અવગાહના સ્થાનમાં (૧) સામાન્ય જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૨) સામાન્યરૂપે સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૩) અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૪) પર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૫) સામાન્યરૂપે ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૬) અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૭) પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય. આ સાતે પ્રશ્નોત્તર સૂત્રપાઠથી જ સ્પષ્ટ છે. જલચરની ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની અવગાહના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યની અપેક્ષાએ જાણવી.

સ્થલચર જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૫ ચડપ્પયથલચરાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિમાગં,

અકકોસેણં છ ગાહયાઈ ।

સમ્મુચ્છિમચહપ્પયથલયરાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, અકકોસેણં ગાહયપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચહપ્પયથલયરાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં અકકોસેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચહપ્પયથલયરાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, અકકોસેણં ગાહયપુહુત્તં ।

ગભ્ભવકકંતિય ચહપ્પયથલયરપંચેદિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, અકકોસેણં છ ગાહયાઈ ।

અપજ્જત્તયગભ્ભવકકંતિયચહપ્પયથલયરપંચેદિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, અકકોસેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, અકકોસેણં છ ગાહયાઈ ।

ભાવાર્થ :-(૧) પ્રશ્ન- યતુષ્પદ સ્થલયરતિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- સામાન્યરૂપથી યતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉની છે.

(૨) પ્રશ્ન- સંમૂચ્છિમ યતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- સંમૂચ્છિમ યતુષ્પદ સ્થલયરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૩) પ્રશ્ન- અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ યતુષ્પદ સ્થલયરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ યતુષ્પદ સ્થલયરની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ યતુષ્પદ તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- તેઓની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૫) પ્રશ્ન- ગર્ભજ યતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- તેઓની જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉની અવગાહના છે.

(૬) પ્રશ્ન- અપર્યાપ્ત ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- તેઓની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૭) પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- તેઓની જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉની અવગાહના છે.

વિવેચન :-

અહીં ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સાત અવગાહના સ્થાનો દ્વારા જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બતાવી છે. છ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના, દેવકુરુ વગેરે ભોગભૂમિના ગર્ભજ હાથીઓની અપેક્ષાએ સમજવી.

ગાઝય પુહુત્તં :- જીવોની સ્થિતિ, અવગાહના વગેરે અનેક સ્થાનોએ 'પુહુત્ત' શબ્દનો પ્રયોગ આગમોમાં જોવા મળે છે. 'પુહુત્ત' ની સંસ્કૃત ઇયા 'પૃથુત્વ' છે. તેનો અર્થ 'અનેક' થાય છે.

'પુહુત્ત' શબ્દનો પ્રયોગ આગમોમાં ક્વચિત્ જોવા મળે છે. તેની સંસ્કૃત ઇયા પૃથક્ત્વ છે. તેનો અર્થ અલગ અલગ અથવા વિભાગ થાય છે. તેનો પ્રયોગ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨૮ માં છે. પ્રાસંગિક શબ્દ પુહુત્ત છે. બંને શબ્દોમાં કંઈક સમાનતાના કારણે લિપિપ્રમાદથી પુહુત્તની જગ્યાએ પુહુત્ત શબ્દ થઈ જાય છે અને તેની સંસ્કૃત ઇયા પણ પૃથક્ત્વ કરવામાં આવે છે. તે સંશોધનીય છે.

ટીકાઓમાં અને અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષમાં પણ 'પુહુત્ત' શબ્દનો અર્થ 'અનેક' કર્યો છે. "પુહુત્ત પૃથક્ત્વ-પૃથક્ શબ્દ બહુવાચી"-જીવાભિગમ ટીકા. પુહુત્ત સદ્દો બહુવાચી-ચૂર્ણી.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર, જીવાભિગમ, ભગવતી સૂત્ર વગેરેમાં પુહુત્ત શબ્દથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨... સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતનું પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

આગમના આ પુહુત્ત શબ્દ અને તેના પર્યાયવાચી શબ્દરૂપે વપરાતા 'પ્રત્યેક' શબ્દનો અર્થ પરંપરામાં 'બે થી નવ' કરવામાં આવે છે પરંતુ કોઈ સ્થાને પુહુત્ત નો અર્થ બે થી નવ સંગત થાય છે અને કોઈ સ્થાને તે અર્થ સંગત થતો નથી. તેથી આ પુહુત્ત શબ્દનો 'અનેક કે ઘણા' તેવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

ઉરપરિસર્પ જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૬ ઉરપરિસપ્પથલચરપંચિન્દિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં ।

સમ્મુચ્છિમ ઉરપરિસપ્પ થલચરપંચેન્દિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં જોયણપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં, ઉક્કોસેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ।

પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં, ઉક્કોસેણં જોયણપુહુત્તં।

ગબ્ભવક્કંતિય ઉરપરિસપ્પથલયર પંચેદિયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇ ભાગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં;

અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં, ઉક્કોસેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ।

પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં।

ભાવાર્થ :- (૧) પ્રશ્ન— ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૨) પ્રશ્ન— સંમૂર્ચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ અનેક યોજનની છે.

(૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક યોજન છે.

(૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજનની.

(૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

વિવેચન :-

આ સાત પ્રશ્નોત્તર દ્વારા ઉરપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના બતાવી છે. તેમાં ગર્ભજ ઉરપરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની અવગાહના અઢીઢીપની બહારના સર્પોની અપેક્ષાએ જાણવી.

ભુજપરિસર્પ જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૭ ભુયપરિસર્પથલયરાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં ગાઉયપુહુત્તં ।

સમ્મુચ્છિમ ભુયપરિસર્પથલયરાણં જાવ ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમ ભુયપરિસર્પથલયરાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં ।

ગબ્ભવક્કંતિયભુયપરિસર્પથલયરાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં ગાઉયપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તયાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં ગાઉયપુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :-(૧) પ્રશ્ન- ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચપંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૨) પ્રશ્ન- સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ અનેક (૨ થી ૯) ધનુષ્યની અવગાહના છે.

(૩) પ્રશ્ન- અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે?

ઉત્તર- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન- પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ્યની છે.

(૫) પ્રશ્ન- ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૬) પ્રશ્ન- અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જાણવી.

(૭) પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

ખેચર જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૮ **ખહચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં ।**

સમ્મુચ્છિમખહચરાણં જહા ભુચપરિસપ્પસમ્મુચ્છિમાણં તિસુ વિ ગમેસુ તહા ભાણિયવ્વં ।

ગભ્ભવક્કંતિયાણં જાવ ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં વિ, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિમાણં ।

પજ્જત્તયાણં જાવ ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- (૧) પ્રશ્ન- ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૨) પ્રશ્ન- સંમૂચ્છિમ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૩) પ્રશ્ન- અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

(૪) પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૫) પ્રશ્ન- ગર્ભજ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૬) પ્રશ્ન- અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

(૭) પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત ગર્ભજ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

૧૯

एत्थ संगहणीगाहाओ भवन्ति । तं जहा-

जोयणसहस्स गाउयपुहुत्त तत्तो य जोयणपुहुत्तं ।
दोणहं तु धणुपुहुत्तं सम्मुच्छिमे होइ उच्चत्तं ॥१०१॥

जोयणसहस्स छग्गाउयाइं तत्तो य जोयणसहस्सं ।
गाउयपुहुत्त भुयगे पक्खीसु भवे धणुपुहुत्तं ॥१०२॥

ભાવાર્થ :- આ સંગ્રહણી બે ગાથામાં સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બતાવી છે. તેમાં સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થલચરની અનેક ગાઉ, ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની અનેક યોજન, ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની અને ખેચરની અનેક ધનુષ્યની અવગાહના છે.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં જલચરની હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થલચરની છ ગાઉ, ઉરપરિસર્પની હજાર યોજન, ભુજપરિસર્પની અનેક ગાઉ, પક્ષીઓ(ખેચર)ની અનેક ધનુષ્ય પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે.

પાંચે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજના અપર્યાપ્તાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. પર્યાપ્તાની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ નીચે પ્રમાણે છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના

	સંમૂર્ચિમ	ગર્ભજ
જલચર	૧૦૦૦ યોજન	૧૦૦૦ યોજન
સ્થલચર	અનેક ગાઉ	છ ગાઉ
ઉરપરિસર્પ	અનેક યોજન	હજાર યોજન
ભુજપરિસર્પ	અનેક ધનુષ	અનેક ગાઉ
ખેચર	અનેક ધનુષ	અનેક ધનુષ

મનુષ્યની અવગાહના :-

૨૦ મણુસ્સાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહના પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ ગાહયાહિં ।

સમ્મુચ્છિમમણુસ્સાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં

ગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ ગાહયાહિં । અપજ્જત્તગ ગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

પજ્જત્તગ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ ગાહયાહિં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ ૩ ગાઉની છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભવ્યુત્કાન્ત મનુષ્યની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩ ગાઉની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા મનુષ્યના શરીરની અવગાહનાનું-ઊંચાઈનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. મનુષ્યોમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્તા જ છે તેઓ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા જ નથી. તેથી સંમૂચ્છિમ મનુષ્યમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદ થતા નથી. તેથી પાંચ

અવગાહના સ્થાનથી મનુષ્યની અવગાહનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ચાર્ટ આ પ્રમાણે છે.

મનુષ્ય શરીરની અવગાહના

ક્રમ	નામ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	૩ ગાઉ
૨.	સંમૂ. મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	અંગુલના અસં. ભાગ
૩.	ગર્ભજ મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	૩ ગાઉ
૪.	અપર્યા.ગર્ભજ મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	અંગુલના અસં. ભાગ
૫.	પર્યા.ગર્ભજ મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	૩ ગાઉ

વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક દેવના શરીરની અવગાહના :-

૨૧ વાણમંતરાણં ભવધારણિજ્જા ઉત્તરવેડવ્વિયા ય જહા અસુરકુમારાણં તહા ભાણિયવ્વં । જહા વાણમંતરાણં તહા જોહિસિયાણં ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના અસુરકુમારની જેમ જાણવી અર્થાત્ ભવધારણીયની જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથની છે. ઉત્તર વૈક્રિયની જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ લાખ યોજનની છે.

જ્યોતિષ્ક દેવોની અવગાહના વાણવ્યંતર પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ ભવધારણીયની જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથની છે. ઉત્તર વૈક્રિયની જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ લાખ યોજનની છે.

વૈમાનિક દેવોની અવગાહના :-

૨૨ સોહમ્મયદેવાણં મંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવ્વિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં સત્ત રયણીઓ ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જહિભાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસયસહસ્સં । જહા સોહમ્મે તહા ઈસાણે કપ્પે વિ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના બે પ્રકારે છે. (૧) ભવધારણીય (૨) ઉત્તર વૈક્રિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની છે. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે. ઈશાન કલ્પના દેવોની અવગાહના સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના જેટલી જ કહેવી.

૨૩ જહા સોહમ્મયદેવાણં પુચ્છા તહા સેસકપ્પાણં દેવાણં ભવધારણિજ્જા ઉત્તરવેડવ્વિયા પુચ્છા ભાણિયવ્વા જાવ અચ્ચુયકપ્પો ણવરં સણંકુમારે ભવધારણિજ્જા ઉક્કોસેણં છ રયણીઓ । એવં માહિંદે વિ ।

બંધલોગ-લંતણસુ ઉક્કોસેણં પંચ રયણીઓ । મહાસુક્ક-સહસ્સારેસુ ઉક્કોસેણં ચત્તારિ રયણીઓ । આણય-પાણય-આરણ-અચ્ચુણસુ ચણસુ વિ ભવધારણિજ્જા ઉક્કોસેણં તિણિણ રયણીઓ ।

ભાવાર્થ :- સૌધર્મ કલ્પના દેવોની શરીર અવગાહના વિષયક પ્રશ્નોની જેમ ઈશાનને છોડી અચ્યુતકલ્પ સુધીના શેષ કલ્પવાસી દેવોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના વિષયક પ્રશ્ન અને ઉત્તર જાણવા. વિશેષતા આ પ્રમાણે છે-

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૬ હાથની છે.

બ્રહ્મલોક અને લાંતક કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાંચ હાથની છે.

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર હાથ છે.

આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત આ ચારે ય કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ હાથની છે.

૨૪ ગેવેજ્જયદેવાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ગેવેજ્જયદેવાણં એગે ભવધારણિજ્જણ સરીરણ, સે જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં દો રયણીઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ત્રૈવેયક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ત્રૈવેયક દેવોને એક માત્ર ભવધારણીય શરીર જ હોય છે. તેની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બે હાથની છે.

૨૫ અણુત્તરોવવાઇયદેવાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! અણુત્તરોવવાઇયદેવાણં ઇગે ભવધારણિજ્જણ સરીરણ, સે જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં, ઉક્કોસેણં ઇક્કા રયણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અણુત્તરોપપાતિક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અણુત્તર વિમાનવાસી દેવોને એક ભવધારણીય શરીર જ હોય છે. તેની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક હાથની છે.

વિવેચન :-

દેવોના ચાર પ્રકાર—નિકાય છે. ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક. તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ નિકાયમાં ઈન્દ્ર, સામાનિક વગેરે ભેદ છે. ઈન્દ્રાદિ ભેદ જ્યાં હોય તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. પ્રથમ ત્રણ નિકાયના દેવ અવશ્ય કલ્પોપપન્ન હોવા છતાં 'કલ્પ' શબ્દ પ્રયોગ વૈમાનિક દેવો માટે રૂઢ થયો છે. સૌધર્મથી લઈ અચ્યુત સુધીના ૧૨ દેવલોકમાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ હોવાથી તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. જ્યારે ઐવેયક અને અણુત્તર—વિમાનવાસી દેવોમાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ નથી. ત્યાંના બધા જ દેવો અહમેન્દ્ર છે. તેથી તે કલ્પાતીત કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં સૌધર્મથી અચ્યુત સુધી ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જુદી જુદી છે. તે સૂત્રથી સ્પષ્ટ છે. બાર દેવલોક સુધીના દેવો ઉત્તર વૈક્રિય શરીર બનાવે છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે. ઐવેયક અને અણુત્તરવિમાનવાસી દેવો ઉત્તર વૈક્રિય શરીર બનાવતા નથી માટે તેઓની માત્ર ભવધારણીય અવગાહના જ દર્શાવી છે. ચારે નિકાયના દેવો લબ્ધિથી પર્યાપ્તા જ હોય છે અર્થાત્ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્તમાં પર્યાપ્તા થઈ જ જાય છે, માટે તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા એવા ભેદ કરી અવગાહના બતાવી નથી. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને બાર દેવલોકના દેવો ઉત્તર વૈક્રિય કરે ત્યારે તેની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજન છે. ઐવેયક—અણુત્તર વિમાનવાસીદેવ ઉત્તર વૈક્રિય કરતાં નથી. દેવોની ભવધારણીય શરીરની અવગાહના ચાર્ટમાં બતાવી છે.

ચાર પ્રકારના દેવોની શરીરાવગાહના

ક્રમ	દેવનામ	ભવધારણીય શરીર	
		જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	ભવનપતિ	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ

૨.	વાણવ્યંતર	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ
૩.	જ્યોતિષ્ક	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ
૪.	સૌધર્મ. ઈશાન	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ
૫.	સનતકુમાર માહેન્દ્ર	અંગુલનો અસં. ભાગ	૬ હાથ
૬.	બ્રહ્મલોક-લાતંક	અંગુલનો અસં. ભાગ	૫ હાથ
૭.	મહાશુક સહસ્રાર	અંગુલનો અસં. ભાગ	૪ હાથ
૮.	આનત-પ્રાણત	અંગુલનો અસં. ભાગ	૩ હાથ
૯.	આરણ-અચ્યુત	અંગુલનો અસં. ભાગ	૩ હાથ
૧૦.	ગ્રૈવેયક	અંગુલનો અસં. ભાગ	૨ હાથ
૧૧.	અનુત્તરવાસી	અંગુલનો અસં. ભાગ	૧ હાથ

ચારે ગતિના જીવોની શરીર અવગાહના ઉત્સેધાંગુલથી માપવામાં આવે છે.

ઉત્સેધાંગુલના ભેદ અને અલ્પ બહુત્વ :-

૨૬ સે સમાસઓ તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સૂઈઅંગુલે પયરંગુલે ઘળંગુલે । અંગુલાયતા ઇગપદેસિયા સેઠી સૂઈઅંગુલે, સૂઈ સૂઈઇ ગુણિયા પયરંગુલે, પયરં સૂઈઇ ગુણિયં ધળંગુલે ।

ઇઇસિ ળં સૂચિઅંગુલ-પયરંગુલ-ઘળંગુલાળં કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા બહુઇ વા તુલ્લે વા વિસેસાહિઇ વા ?

સવત્થોવે સૂઈઅંગુલે, પયરંગુલે અસંખેજ્જગુણે, ધળંગુલે અસંખેજ્જગુણે । સે તં ઉસ્સેહંગુલે ।

ભાવાર્થ :- તે ઉત્સેધાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સૂચ્યંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ઘનાંગુલ. એક અંગુલ લાંબી એક-એક આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂચ્યંગુલ કહે છે, સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલથી ગુણતાં પ્રતરાંગુલ નિષ્પન્ન થાય છે અને પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલ દ્વારા ગુણતાં ઘનાંગુલ નિષ્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્ન- સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- સર્વથી થોડા સૂચ્યંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા છે અને તેથી ઘનાંગુલ

અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે ઉત્સેધાંગુલની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

માનવીની અંગુલની પહોળાઈના માપને એક અંગુલ(માપ) કહે છે. જે સમયે જે મનુષ્ય હોય તેના અંગુલ જેટલા ક્ષેત્રને આત્માંગુલ કહે છે. આ સૂત્રમાં ઉત્સેધાંગુલનો પ્રસંગ છે તેથી અહીં (આઠ જવના મધ્યભાગ પ્રમાણ) ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ એક પ્રદેશી લાંબી શ્રેણી સૂચ્યગુલમાં ગ્રહણ થાય છે. પ્રતરાંગુલમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ ગ્રહણ થાય છે અને ઘનાંગુલમાં લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જાડાઈ ત્રણેનું ગ્રહણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૧ સંપૂર્ણ ॥

ભાવીસમું પ્રકરણ

પ્રમાણાંગુલ

પ્રમાણાંગુલનું નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં પમાણંગુલે ?

પમાણંગુલે એગમેગસ્સ ણં રણ્ણો ચાઝરંતચક્કવટ્ટિસ્સ અટ્ટુ સોવણિણે કાગણિરયણે છત્તલે ઢુવાલસંસિણે અટ્ટુકણિણે અહિગરણિસંઠાણસંઠિણે પણ્ણત્તે, તસ્સ ણં એગમેગા કોઢી ડસ્સેહંગુલવિક્ખંભા, તં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અઢ્ઢંગુલં, તં સહસ્સગુણં પમાણંગુલં ભવઙ્ગ ।

શબ્ઢાર્થ :-ચાઝરંતચક્કવટ્ટિસ્સ = યાઉરંત્ત ચક્કવર્તી-પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઢક્ષિણ ઢિશામાં લવણસમુદ્ર સુઢી અને ઉત્તરમાં હિમવંત પર્વત સુઢીની ભૂમિને અર્થાત્ ઇ ખંડ યુક્ત સંપૂર્ણ ભરત ક્ષેત્રને પોતાને આઢીન બનાવે ઇ, યારે ઢિશાના અંત સુઢીના ક્ષેત્ર પર એક ઇત્રી રાજ્ય કરે તે યાઉરંત્ત ચક્કવર્તી કહેવાય ઇ, અટ્ટુસોવણિણે = અષ્ટ સુવર્ણપ્રમાણ, કાગણિરયણે = કાકિણી રત્નની, છ તલે = ઇ તલવાળા, ઢુવાલસંસિણે = બાર કોટિઓ, અટ્ટુકણિણે = આઠ કણિકાઓથી યુક્ત, અહિગરણિસંઠાણસંઠિણે = અઢિકરણિ સંસ્થાન વાળા-સોનીની એરણ જેવા આકારવાળા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રમાણાંગુલનું સ્વરૂપ કેવું ઇ ?

ઉત્તર- ક્ષેત્રની યારે ઢિશાના અંતભાગ પર્યંત અર્થાત્ સંપૂર્ણ ઇ ખંડ પર શાસન કરનાર પ્રત્યેક ચક્કવર્તી રાજાના અષ્ટ સુવર્ણ પ્રમાણ, ઇ તલવાળું, બાર કોટિ અને આઠ કણિકાઓ (ખૂણા)થી યુક્ત સોનીની એરણના સંસ્થાન-આકારવાળું અર્થાત્ સમયોરસ સંસ્થાનયુક્ત, કાકિણી રત્નની પ્રત્યેક કોટિ (બાજુઓ) ઉત્સેઢાંગુલ પ્રમાણ વિષ્કંભ-પહોળાઈયુક્ત હોય ઇ. તે કાકિણી રત્નની એક કોટિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના અર્ઢાંગુલ પ્રમાણ ઇ. તે અર્ઢાંગુલથી અર્થાત્ ઉત્સેઢાંગુલથી હજારગણું એક પ્રમાણાંગુલ હોય ઇ.

વિવેચન :-

પ્રમાણાંગુલ :- પરમ પ્રકર્ષરૂપ પરિમાણને પ્રાપ્ત-સૌથી મોટા અંગુલને પ્રમાણાંગુલ કહેવામાં આવે ઇ. ઉત્સેઢાંગુલ કરતાં પ્રમાણાંગુલ હજારગણો મોટો ઇ. વિવિઢ વિષયની જાણકારી મળે તે હેતુથી સૂત્રકારે

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ લંબાઈ-પહોળાઈ અને જાડાઈ ધરાવતા કાકિણી રત્નનું વર્ણન કર્યું છે. કાકિણીરત્ન સમઘનચોરસ રૂપ હોય છે. તેની બાર કોટિ(બાજુઓ) એક-એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ હોય છે. તે કાકિણી રત્નની કોટિ કરતાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનો આત્માંગુલ બમણો હોય છે. તેથી બે ઉત્સેધાંગુલ બરાબર ભગવાન મહાવીરનો એક આત્માંગુલ થાય અથવા એક ઉત્સેધાંગુલ બરાબર મહાવીર સ્વામીનો અર્ધ અંગુલ થાય છે તેમજ હજાર ઉત્સેધાંગુલ = એક પ્રમાણાંગુલ થાય છે. તેથી ઉત્સેધાંગુલના માપથી થતાં હજાર યોજન બરાબર પ્રમાણાંગુલનો એક યોજન થાય છે.

૫૦૦ ધનુષ્યની ઊંચાઈ-અવગાહનાવાળા ઋષભદેવ ભગવાન, ભરત ચક્રવર્તી આદિના અંગુલને પ્રમાણાંગુલ કહે છે.

પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન માપ :-

૨ **एणं अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दो पाया-दुवालस अंगुलाइं विहत्थी, दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ धणू, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं ।**

ભાવાર્થ :- આ પ્રમાણાંગુલથી છ અંગુલનો એક પાદ, બે પાદ અથવા બાર અંગુલની એક વિતસ્તિ-વેંત, બે વેંતનો એક હાથ(રત્નિ), બે રત્નિની એક કુક્ષિ અને બે કુક્ષિનો એક ધનુષ્ય, બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ અને ચાર ગાઉનો એક યોજન થાય છે.

પ્રમાણાંગુલનું પ્રયોજન :-

૩ **एणं पमाणंगुलेणं किं पओयणं ?**

एणं पमाणंगुलेणं पुढवीणं कंडाणं पायालाणं भवणाणं भवणपत्थडाणं णिरयाणं णिरयावलियाणं णिरयपत्थडाणं कप्पाणं विमाणाणं विमाणावलियाणं विमाणपत्थडाणं टंकाणं कूडाणं सेलाणं सिंहरीणं पब्भाराणं विजयाणं वक्खाराणं वासाणं वासहराणं वासहरपव्वयाणं वेलाणं वेइयाणं दाराणं तोरणाणं दीवाणं समुद्दाणं आयाम-विकखंभ-उच्चतोव्वेह- परिक्खेवामविज्जंति ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ પ્રમાણાંગુલનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- આ પ્રમાણાંગુલથી રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓ, રત્નકાંડ વગેરે કાંડો, પાતાળકળશો, ભવનો, ભવન પ્રસ્તટો, નરકાવાસો, નરકપંક્તિઓ, નરક પ્રસ્તટો, કલ્પો, વિમાનો, વિમાન પંક્તિઓ, વિમાન પ્રસ્તટો, ટંકો, કૂટો, પર્વતો, શિખરવાળા પર્વતો, પ્રાગભારો-નમેલા પર્વતો, વિજયો, વક્ષારો(વક્ષસ્કાર પર્વતો) ક્ષેત્રો, વર્ષધર પર્વતો, સમુદ્રવેલાઓ, વેદિકાઓ, દારો, તોરણો, દ્વીપો તથા સમુદ્રોની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ, ઊંડાઈ તથા પરિધિનું માપ કરવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

લોકમાં ત્રણ પ્રકારના રૂપી પદાર્થ જોવા મળે છે. (૧) મનુષ્યકૃત, (૨) કર્મજન્ય-ઉપાધિજન્ય (૩) શાશ્વતા. તેમાં જે મનુષ્યકૃત પદાર્થો છે, તેનું માપ આત્માંગુલથી કરવામાં આવે છે. ઉપાધિ એટલે કર્મ. કર્મદ્વારા શરીર વગેરે પ્રાપ્ત થાય માટે શરીર ઉપાધિજન્ય કહેવાય છે. તેનું માપ ઉત્સેધાંગુલથી કરવામાં આવે છે અને નરકભૂમિ વગેરે જે શાશ્વતા પદાર્થો છે તેનું માપ પ્રમાણાંગુલથી માપવામાં આવે છે. સૂત્રમાં શાશ્વતા પદાર્થોના ઘણા નામ આવ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે સદા શાશ્વત રહેનાર પર્વત, ભવન, વિમાન, નરકાવાસ, પાતાળકળશ, દ્વીપ, સમુદ્ર, ક્ષેત્ર, વિજય, શાશ્વત નદીઓ, દ્રઢ, તીર્થ આદિનું માપ આ પ્રમાણાંગુલથી થાય છે. જેમકે પ્રમાણાંગુલથી જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન છે તો ઉત્સેધાંગુલથી ૧૦૦× લાખ યોજન હોય છે. વૈતાહ્ય પર્વત પ્રમાણાંગુલથી ૫૦ યોજન પહોળો છે તો ઉત્સેધાંગુલથી ૫૦×૧૦૦૦ = ૫૦૦૦૦ યોજન પહોળો છે. વર્તમાનના માપની અપેક્ષાએ પ્રમાણાંગુલના એક યોજનમાં તેર, ચૌદ હજાર કિલોમીટર થાય છે.

પઢ્ધારાણ :- જે પર્વત, પર્વતમાંથી નીકળતો હોય, જેની મૂળમાં ઊંચાઈ વધુ હોય અને કિનારા પર ઊંચાઈ ઓછી હોય એવા આકારવાળા પર્વતોને પ્રાગ્ભાર પર્વત કહે છે, તે પર્વત કંઈક નમેલા હોય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વિજયોની વચ્ચેના પર્વતો પ્રાગ્ભાર પર્વતો છે.

ટંકાણ :- પર્વતનો એક દિશાનો વિભાગ. પર્વતના મૂળ વિભાગથી કંઈક છૂટો થયેલો ભાગ.

વક્ષારાણ :- ક્ષેત્રોની સીમા કે ક્ષેત્રનું વિભાજન કરનાર મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પર્વતોને વક્ષસ્કાર પર્વત કહે છે. તે બે પ્રકારે છે- (૧) ગંજદંતાકાર વક્ષસ્કાર (૨) પ્રાગ્ભાર વક્ષસ્કાર. ગંજદંતાકાર વક્ષસ્કાર દેવકુરુ ઉત્તરકુરુની સીમા કરનાર ચાર પર્વતો છે અને પ્રાગ્ભાર વક્ષસ્કાર મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વિજયોની સીમા કરનાર સોળ પર્વતો છે.

પ્રમાણાંગુલના ભેદ :-

૪ સે સમાસઓ તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સેઢીઅંગુલે પયરંગુલે ઘળંગુલે ।

અસંખેજ્જાઓ જોયળકોડાકોડીઓ સેઢી, સેઢી સેઢીએ ગુણિયા પયરં, પયરં સેઢીએ ગુણિતં લોગો, સંખેજ્જણં લોગો ગુણિતો સંખેજ્જા લોગા, અસંખેજ્જણં લોગો ગુણીઓ અસંખેજ્જા લોગા ।

ભાવાર્થ :- તે પ્રમાણાંગુલના સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) શ્રેણ્યાંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ઘનાંગુલ.

પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોની એક શ્રેણી થાય છે. શ્રેણીને શ્રેણીથી ગુણવાથી પ્રતર થાય છે અને પ્રતરને શ્રેણી સાથે ગુણવાથી એક લોક થાય છે. લોકને સંખ્યાત રાશિથી ગુણવામાં આવે તો સંખ્યાત લોક થાય છે અને અસંખ્યાત રાશિથી ગુણવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રમાણાંગુલના ત્રણ પ્રકાર— શ્રેણ્યાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ત્રણે પ્રકારના પ્રમાણાંગુલનું સ્વરૂપ ઉત્સઘાંગુલની જેવું જ સમજવું. અર્થાત્ એક પ્રદેશી પહોળી, પ્રમાણાંગુલ પ્રમાણ લાંબી શ્રેણી, પ્રમાણાંગુલનો શ્રેણ્યાંગુલ કહેવાય છે. પ્રમાણાંગુલ શ્રેણીને શ્રેણી સાથે ગુણવાથી પ્રમાણાંગુલનો—પ્રતરાંગુલ થાય છે અને પ્રતરને શ્રેણી સાથે ગુણવાથી પ્રમાણાંગુલનો ઘનાંગુલ થાય છે.

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ઘનીકૃત લોકના આધારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણી, પ્રતર અને ઘનનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રમાણાંગુલનું વર્ણન કરતાં સૂત્રકારે ઘનીકૃત લોકનું વર્ણન શા માટે કર્યું હશે ? તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રમાણાંગુલથી શાશ્વત વસ્તુઓ માપવામાં આવે છે અને શાશ્વત એવા લોકના આધારે જ શ્રેણી, પ્રતર વગેરેનું પ્રમાણ નિશ્ચિત થાય છે. તેથી પ્રમાણાંગુલના પ્રસંગે ઘનીકૃત લોક વગેરેનું વર્ણન યથોચિત જ છે.

આગમોમાં જ્યાં—જ્યાં ઉત્સઘાંગુલ, આત્માંગુલ એવા વિશેષણ વિના (ઉત્સઘાંગુલની શ્રેણી તેવા વિશેષણ વિના) શ્રેણી, પ્રતર વગેરે પ્રયોગ થાય ત્યારે ઘનીકૃત લોકની શ્રેણી, પ્રતર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

શ્રેણી આદિનું સ્વરૂપ :-

- (૧) શ્રેણી :- એક પ્રદેશ પહોળી, ઘનીકૃત લોકના સાત રાજુ પ્રમાણ લાંબી અર્થાત્ અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન લાંબી આકાશ પ્રદેશોની પંક્તિને શ્રેણી કહે છે તે શ્રેણી ૭ રાજુ લાંબી હોય છે.
- (૨) પ્રતર :- ઘનીકૃત લોકની શ્રેણી સાથે શ્રેણીને ગુણવાથી પ્રતર બને છે. અર્થાત્ પ્રતરની લંબાઈ—પહોળાઈ સાત—સાત રાજુની હોય છે. આ પ્રતર $૭ \times ૭ = ૪૯$ રાજુ પ્રમાણ હોય છે.
- (૩) ઘન :- ઘનીકૃત લોકના પ્રતર સાથે શ્રેણીને ગુણવાથી ઘન બને છે. તે જ ઘનીકૃત લોક કહેવાય છે. $૪૯ \times ૭ = ૩૪૩$ રાજુ પ્રમાણ ઘન છે. ઘનીકૃત લોક ૩૪૩ રાજુ પ્રમાણ છે.
- (૪) સંખ્યાત લોક :- તે ઘનીકૃત લોક સાથે સંખ્યાતને ગુણવામાં આવે તો તે સંખ્યાત લોક કહેવાય.
- (૫) અસંખ્યાત લોક :- તે ઘનીકૃત લોક સાથે અસંખ્યાતને ગુણવામાં આવે તો તે અસંખ્યાત લોક કહેવાય છે.

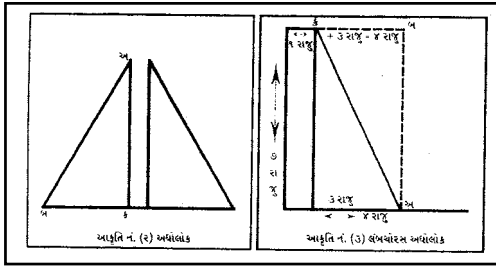
વાસ્તવમાં લોક સમુચ્ચતુરસ નથી. નીચે સાતમી નરકના અંતે ૭ રાજુ પહોળો, મધ્યમાં તિરછા લોક પાસે એક રાજુ, પુનઃ પાંચમા દેવલોક પાસે પાંચ રાજુ અને ઉપર લોકાંતે એક રાજુ પહોળો છે. ૧૪ રાજુ લાંબો છે. તેનો આકાર બે પગ પહોળા રાખી, કમ્મર ઊપર બે હાથ રાખી ફૂદરડી ફરતા પુરુષની આકૃતિ જેવો છે પણ તેને કલ્પના દ્વારા સમુચ્ચતુરસ ઘનાકાર બનાવી તેની શ્રેણી, પ્રતર અને ઘન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

સમચોરસ ઘનીકૃત લોક બનાવવાની રીત :- ઘનીકૃત લોક સમચોરસ બનાવવા માટે લોકની મધ્યમાં જે ૧૪ રાજુ લાંબી અને એક રાજુ પહોળી ત્રસનાડી છે, તેમાંથી ૭ રાજુ પ્રમાણ લાંબા અઘોલોકમાં તે ત્રસનાડી અને તેના પૂર્વ વિભાગને આકૃતિ નં.૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે યથાસ્થાને રાખવા અને આકૃતિ ૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ વિભાગના અ બ ક ત્રિકોણને ત્યાંથી ઉપાડી આકૃતિ નં.૩ માં બતાવ્યા પ્રમાણે અ બ ક ત્રિકોણને ઉલટાવી પૂર્વ વિભાગમાં મૂકવો.

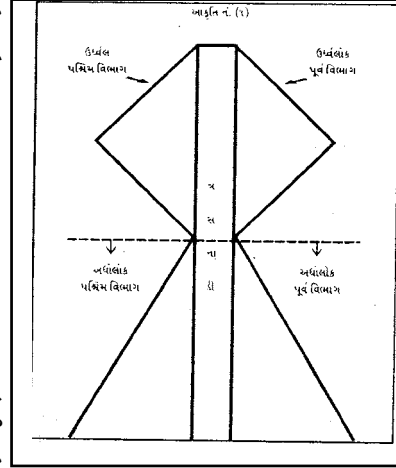
આમ કરવાથી આકૃતિ ૩ પ્રમાણે ૭ રાજુ લાંબો અને ૪ રાજુ પહોળો લંબચોરસ આકારે અધોલોક તૈયાર થયો.

હવે ઉર્ધ્વલોકમાં ત્રસનાડી અને તેના પૂર્વ વિભાગને યથાસ્થાને રાખી, પશ્ચિમ વિભાગના ત્રિકોણ ભાગના બે ત્રિકોણ કરવા. આકૃતિ ચારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે 'અ બ ક' અને 'બ ક ડ' દ્વારા સૂચિત બે ત્રિકોણ થશે. હવે પશ્ચિમ વિભાગના 'અ બ ક' ત્રિકોણને ઉપાડી-ઉલટાવી પૂર્વ વિભાગમાં આકૃતિ પાંચમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૂકવા અને ત્યાર પછી આકૃતિ

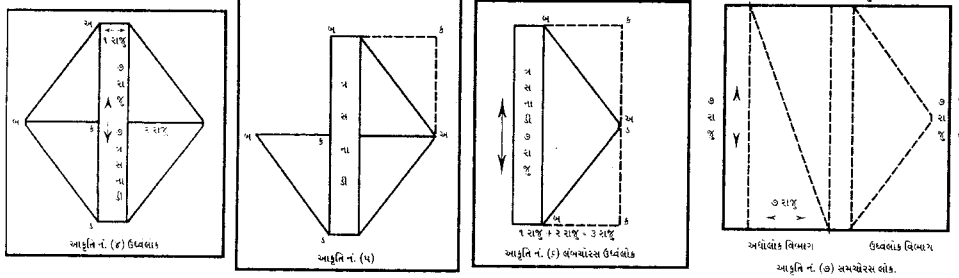
ચારમાં બતાવેલ 'બ ક ડ' નામના બીજા ત્રિકોણને પશ્ચિમ વિભાગમાંથી ઉપાડી ઉલટાવી

પૂર્વ વિભાગમાં આકૃતિ ૬ માં બતાવ્યા પ્રમાણે મૂકવાથી ૭ રાજુ લાંબો અને ૩ રાજુ પહોળો આકૃતિ નં. ૬ માં બતાવ્યા પ્રમાણે લંબચોરસ ઉર્ધ્વલોક બનશે.

હવે અધોલોકના ૭ રાજુ લાંબા અને ૪ રાજુ પહોળા લંબચોરસ પાસે ઉર્ધ્વલોકના ૭ રાજુ લાંબા ૩ રાજુ પહોળા લંબચોરસને મૂકવાથી આકૃતિ નં. ૭ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ૭ રાજુ લાંબો, ૭ રાજુ પહોળો અને ૭ રાજુ જાડો સમચોરસ ઘનીકૃત લોક તૈયાર થશે.

આ લંબાઈ-પહોળાઈ અને જાડાઈને પરસ્પર ગુણવાથી $૭ \times ૭ \times ૭$ રાજુ = ૩૪૩ રાજુ લોકનું ઘનફળ થશે. આ ઘનલોકને કલ્પિત ઘનીકૃત લોક કહેવાય છે અને તેના જ પ્રતર અને શ્રેણીની કલ્પના કરવામાં આવી છે. ઘનીકૃત લોકની જાડાઈ ૭ રાજુની છે, તેના અસંખ્ય પ્રતર થાય છે અને એક-એક પ્રતર સાત રાજુ લાંબા અને પહોળા હોય છે. એક-એક પ્રતરમાં શ્રેણીઓ અસંખ્ય હોય છે અને તેના પ્રદેશ પણ અસંખ્ય હોય છે. પ્રસ્તુત આ સૂત્રમાં સાત રાજુ લાંબી શ્રેણીને પ્રમાણાંગુલથી અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન પ્રમાણ કહી છે.

ઉત્સેઘાંગુલથી કે આત્માંગુલથી આ શાશ્વત પદાર્થોનું માપ થતું નથી.

પ્રમાણાંગુલનું અલ્પ બહુત્વ :-

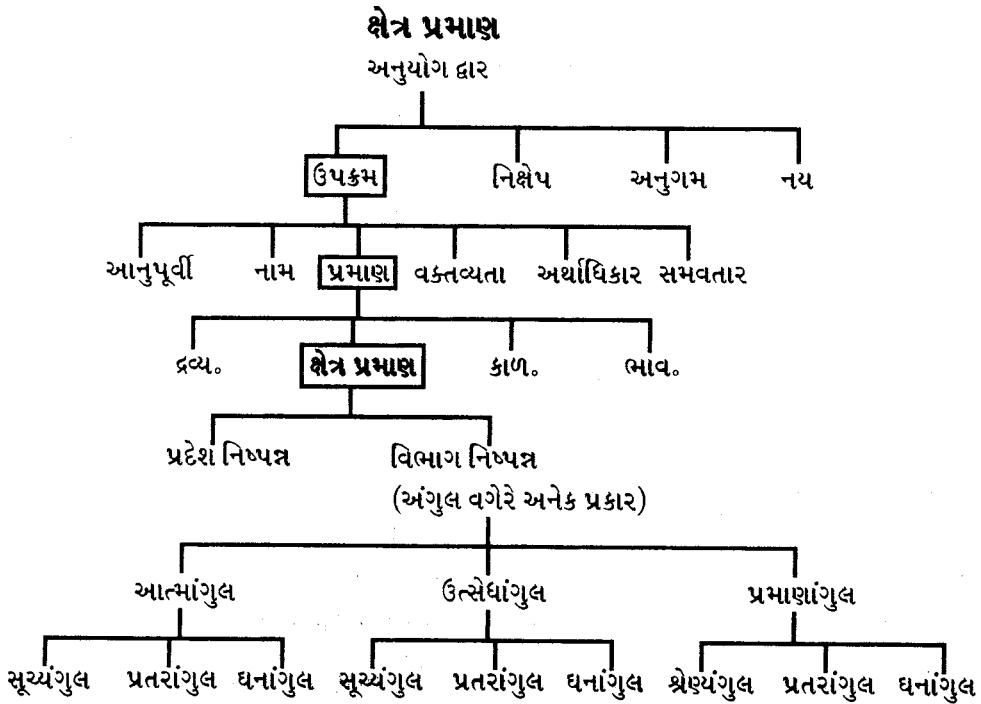
૫ એસિ પં સેઢીઅંગુલ-પયરંગુલ-ઘણંગુલાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા બહુએ વા તુલ્લે વા વિસેસાહિએ વા ?

સવ્વત્થોવે સેઢીઅંગુલે, પયરંગુલે અસંખેજ્જગુણે, ઘણંગુલે અસંખેજ્જગુણે । સે તં પમાણંગુલે । સે તં વિભાગણિપ્પણ્ણે । સે તં ખેત્તપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ શ્રેણ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર-સર્વથી થોડા શ્રેણી અંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અને તેથી ઘનાંગુલ અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે પ્રમાણાંગુલનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ વિભાગ નિષ્પત્ત ક્ષેત્ર પ્રમાણની અને ક્ષેત્ર પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૨ સંપૂર્ણ ॥

ત્રેવીસમું પ્રકરણ

કાલપ્રમાણ - પલ્યોપમ સાગરોપમ

કાલ પ્રમાણના બે ભેદ :-

૧ સે કિં તં કાલપ્પમાણે ? કાલપ્પમાણે દુવિહે પ્ણત્તે, તં જહા-
પ્ણસણિપ્ફણ્ણે ય વિભાગણિપ્ફણ્ણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાલપ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પ્રદેશ નિષ્પત્ત અને (૨) વિભાગ નિષ્પત્ત.

૨ સે કિં તં પ્ણસણિપ્ફણ્ણે ?

પ્ણસણિપ્ફણ્ણે- ણસમયટ્ઠિઈં દુસમયટ્ઠિઈં તિસમયટ્ઠિઈં જાવ દસસમયટ્ઠિઈં
સંખેજ્જસમયટ્ઠિઈં અસંખેજ્જસમયટ્ઠિઈં । સે તં પ્ણસણિપ્ફણ્ણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રદેશનિષ્પત્ત કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક સમયની સ્થિતિવાળા, બે સમયની સ્થિતિવાળા, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાથી લઈ
દસ સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત-અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા(પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ) પ્રદેશ
નિષ્પત્ત કાલપ્રમાણ છે. આ રીતે પ્રદેશ અર્થાત્ કાળના નિર્વિભાગ અંશથી નિષ્પત્ત કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ
જાણવું.

૩ સે કિં તં વિભાગણિપ્ફણ્ણે ? વિભાગણિપ્ફણ્ણે-

સમયાઽઽવલિય-મુહુત્તા, દિવસ-અહોરત્ત-પક્ખ માસા ય ।

સંવચ્છર-જુગ-પલિયા, સાગર-ઓસપ્પિણી-પરિઅટ્ઠા ॥૧૦૩॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિભાગ નિષ્પત્ત કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) સમય, (૨) આવલિકા, (૩) મુહૂર્ત, (૪) દિવસ, (૫) અહોરાત્ર, (૬) પક્ષ, (૭)

માસ, (૮) સંવત્સર, (૯) યુગ, (૧૦) પલ્યોપમ, (૧૧) સાગરોપમ, (૧૨) અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી (૧૩) પુદ્ગલ પરાર્વતનરૂપ કાલને વિભાગનિષ્પત્ત કાલપ્રમાણ કહે છે.

વિવેચન :-

કાળના નિર્વિભાગ અંશ (સમય)ને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આ નિર્વિભાગ અંશો-પ્રદેશોથી નિષ્પત્ત કાળ પ્રદેશનિષ્પત્ત કાળપ્રમાણ કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ અથવા સ્કંધ એક કાળપ્રદેશથી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ કે સ્કંધ બે કાળ પ્રદેશથી નિષ્પત્ત થાય છે, તે જ રીતે જેટલા સમયની સ્થિતિ હોય તે પરમાણુ કે સ્કંધ તેટલા કાળપ્રદેશથી નિષ્પત્ત થાય છે અર્થાત્ પરમાણુ કે સ્કંધની સ્થિતિ-નિષ્પત્તિ કાળ દ્રવ્યની સહાયથી થાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યની સ્થિતિ વધુમાં વધુ અસંખ્યાત-કાળની જ હોય છે. તેથી પ્રદેશ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણમાં અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

સમય, આવલિકા વગેરે કાળ વિભાગાત્મક છે, તેથી તે વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણ કહેવાય છે. વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ સમય છે.

સમયની સૂક્ષ્મતા :-

૪ સે કિં તં સમૈ ?

સમયસ્સ ણં પરૂવણં કરિસ્સામિ- સે જહાણામૈ તુણ્ણાગદારૈ સિયા તરુણે બલવં જુગવં જુવાણે અપ્પાતંકે થિરગ્ગહત્થે દઢપાણિપાયપાસપિટ્ટંતરોરુપરિણૈ તલ જમલજુયલપરિઘ ણિભવાહૂ ચમ્મેટ્ટગ- દુહણ- મુટ્ટિયસમાહયણિચિયગત્તકાયા, લંઘણ-પવણ-જહ્ણવાયામસમત્થે ઊરસ્સબલસમણ્ણાગૈ છૈૈ દક્ખે પયટ્ટે કુસલે મેહાવી ણિણે ણિણસિપ્પોવગૈ ઈગં મહં પડસાહિયં વા પટ્ટસાહિયં વા ગહાય સયરાહં હત્થમેત્તં ઓસારેજ્જા ।

તત્થ ચોયૈ પણ્ણવયં ઈવં વયાસી- જેણં કાલેણં તેણં તુણ્ણાગદારૈણં તીસે પડસાહિયાૈ વા પટ્ટસાહિયાૈ વા સયરાહં હત્થમેત્તે ઓસારિૈ સે સમૈ ભવઈ ? ણો ઈણટ્ટે સમટ્ટે । કમ્હા ?

જમ્હા સંખેજ્જાણં તંતૂણં સમુદયસમિહસમાગમેણં પડસાહિયા ણિપ્ફજ્જઈ, ઊવરિલ્લમ્મિ તંતુમ્મિ અચ્છિણ્ણે હેટ્ટિલ્લે તંતૂ ણ છિજ્જઈ, અણ્ણમ્મિ કાલે ઊવરિલ્લે તંતૂ છિજ્જઈ, અણ્ણમ્મિ કાલે હિટ્ટિલ્લે તંતૂ છિજ્જઈ, તમ્હા સે સમૈ ણ ભવઈ । ઈવં વયંતં પણ્ણવગં ચોયૈ ઈવં વયાસી-જેણં કાલેણં તેણં

તુણ્ણાગદારણં તીસે પડસાડિયાએ વા પટ્ટસાડિયાએ વા ઉવરિલ્લે તંતૂ છિણ્ણે સે સમએ ? ણ ભવઈ । કમ્હા ?

જમ્હા સંખેજ્જાણં પમ્હાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં એતે તંતૂ ણિપ્ફજ્જઈ, ઉવરિલ્લે પમ્હમ્મિ અચ્છિણ્ણે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે ણ છિજ્જઈ, અણ્ણમ્મિ કાલે ઉવરિલ્લે પમ્હે છિજ્જઈ અણ્ણમ્મિ કાલે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે છિજ્જઈ, તમ્હા સે સમએ ણ ભવઈ ।

એવં વયંતં પણ્ણવગં ચોયએ એવં વયાસી- જેણં કાલેણં તેણં તુણ્ણાગદારણં ણં તસ્સ તંતુસ્સ ઉવરિલ્લે પમ્હે છિણ્ણે સે સમએ ? ણ ભવઈ । કમ્હા ?

જમ્હા અણંતાણં સંઘાયાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં એગે પમ્હે ણિપ્ફજ્જઈ, ઉવરિલ્લે સંઘાએ અવિસંઘાઈએ હેટ્ઠિલ્લે સંઘાએ ણ વિસંઘાડિજ્જઈ, અણ્ણમ્મિ કાલે ઉવરિલ્લે સંઘાએ વિસંઘાઈજ્જઈ અણ્ણમ્મિ કાલે હેટ્ઠિલ્લે સંઘાએ વિસંઘાઈજ્જઈ, તમ્હા સે સમએ ણ ભવઈ । એત્તો વિ ણં સુહમતરાએ સમએ પણ્ણત્તે સમણાઉસો !

શબ્દાર્થ :-સે જહાણામએ = જેમકે કોઈ, તુણ્ણાગ દારણ = દરજ્જનો પુત્ર, જુગવં = યુગવાન અર્થાત્ ત્રીજા, ચોથા આરાનો જન્મેલ, થિરગ્ગહત્થે = સ્થિર હાથવાળો-કાપડ ફાડવામાં સ્થિર હાથવાળો, પાસ = પાર્શ્વભાગ, પિટ્ટંતર = પૃષ્ઠાન્ત, પાંસળી અને, ઉરુ = જાંઘ, પરિણએ = પરિણત હોય-દંઢ તથા વિશાળ રૂપે પરિણત હોય, તલ = તાલવૃક્ષના, જમલ = યમલ-સમશ્રેણીમાં રહેલ, જુયલ = યુગલ- બે વૃક્ષ, પરિઘ = દરવાજાની અર્ગલા, ણિભ = જેવા, બાહૂ = ભુજા, ચમ્મેટ્ટગ = ચર્મષ્ટક, પ્રહરણ વિશેષ, દુહણ = દુધણ-મુદ્ગર, મુટ્ટિય = મુષ્ટિક-મુષ્ટિ, સમાહય = વ્યાયામ અભ્યાસથી, ણિચિય = દંઢ, ગત્ત = ગાત્ર-અવયવ-અંગ, કાયે = શરીર, [વ્યાયામ સમયે ચર્મષ્ટક, મુદ્ગર, મુષ્ટિકા-મુષ્ટિબંધ ફેરવવાથી જેના શરીર અવયવો દંઢ થઈ ગયા હોય], લંઘણ = કૂદવું, પવણ = પ્લવન-તરવું, જઈણ = દોડવું, વાયામ = વ્યાયામથી, સમત્થે = સામર્થ્ય સંપત્ર હોય, ઉરસ્સ = ઔરસ-સ્વાભાવિક, બલ = બળ, સમણ્ણાગએ = સંપત્ર, છેએ = છેક, કાર્ય સિદ્ધિની યુક્તિને જાણનાર, કાપડ ફાડવાની યુક્તિને જાણનાર હોય, દક્ખે = દક્ષ, પયટ્ટે = પ્રવીણ, સયરાહં = શીઘ્રતાથી, હત્થમેત્તે = હસ્ત પ્રમાણ, ઓસારેજ્જા = ફાડી નાંખે, તત્થ = આ વિષયમાં, ચોયએ = શિષ્ય, પણ્ણવયં = ગુરુને, એવં વયાસી = આ પ્રમાણે પૂછે, તીસે પડસાડિયાએ = તે સુતરાઉ સાડી કે, પટ્ટસાડિયાએ = રેશમી સાડીને, સંખેજ્જાણં = સંખ્યાત, પમ્હાણં = પક્ષમ-રેશાઓથી, અણંતાણં = અનંત, સંઘાયાણં = સંઘાતથી, રેશાઓના સૂક્ષ્મ-બારીક રેશાઓથી, અવિસંઘાઈએ = પૃથક્ થાય નહીં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમય કોને કહેવાય ? સમયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર- કોઈ એક તરુણ, બળવાન, ત્રીજા-ચોથા આરામાં જન્મેલ, નીરોગી, સ્થિર હસ્તાગ્રવાન,

સુદઢ-વિશાળ હાથ, પગ, પીઠ-પાંસળી અને જંઘાવાળા, દીર્ઘતા, સરલતા અને પીનત્વની દષ્ટિથી સમાન-સમશ્રેણીમાં સ્થિત તાલવૃક્ષ યુગલ અથવા કપાટ અર્ગલા તુલ્ય બે ભુજાના ધારક, ચર્મષ્ટક, મુદ્ગર, મુષ્ટિકા, મુષ્ટિ બંધ વગેરેના વ્યાયામના અભ્યાસથી દઢ શરીરાવયવવાળા, સહજ બળ સંપન્ન, કૂદવું, તરવું, દોડવું વગેરે ક્રિયાથી સામર્થ્ય-શક્તિવાન, કાર્ય સિદ્ધિના ઉપાયને જાણનાર, દક્ષ, પ્રવીણ, કુશળ, મેઘાવી, નિપુણ, સિવણકળામાં નિપુણ એવો દરજ્જાનો પુત્ર સુતરાઉ કે રેશમી સાડીને અતિશીઘ્રતાથી એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાંખે છે. આ સંબંધમાં શિષ્ય ગુરુને પુછે કે-

પ્રશ્ન- તે દરજ્જા પુત્ર જેટલા સમયમાં શીઘ્રતાથી સુતરાઉ કે રેશમી સાડીને ફાડે છે તેને શું 'સમય' કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર- ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે સમયનું માપ નથી.

પ્રશ્ન- શા માટે ?

ઉત્તર- કારણ કે સંખ્યાત તંતુઓના સમુદાયના સમ્યક્ સંયોગથી સુતરાઉ સાડી કે રેશમી સાડી નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપરનો તંતુ છેદાય નહીં ત્યાં સુધી નીચેનો તંતુ છેદાતો નથી. ઉપરનો તંતુ છેદાવાનો અને નીચેનો તંતુ છેદાવાનો સમય ભિન્ન છે, માટે શાટિકા છેદન કાળને 'સમય' કહી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! દરજ્જાપુત્ર સુતરાઉ કે રેશમી સાડીના ઉપરના તંતુને જેટલા કાળમાં છેદે તે કાળ 'સમય' કહેવાય ?

ઉત્તર- ના, તેને પણ સમય ન કહેવાય.

પ્રશ્ન- તેનું કારણ શું છે ?

ઉત્તર- સંખ્યાત પક્ષ્મો-રેશાઓ ભેગા મળે, ત્યારે તંતુ નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપરનો રેશો જ્યાં સુધી છેદાય નહીં ત્યાં સુધી નીચેનો રેશો છેદી શકાતો નથી. ઉપરના અને નીચેના રેશાનો છેદન કાળ ભિન્ન છે. માટે તંતુના છેદનકાળને સમય કહી ન શકાય.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તો શું તંતુના ઉપરવર્તી રેશાનો જેટલો છેદનકાળ છે, તેને સમય કહી શકાય?

ઉત્તર- ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. ઉપરવર્તી રેશાના છેદનકાળને પણ સમય કહી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન- તેનું કારણ શું છે ?

ઉત્તર- અનંત સંઘાતો(અતિ બારીક રેશાઓ)ના સંયોગથી એક પક્ષ્મ-એક રેશો નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપરવર્તી સંઘાત પૃથક્ ન થાય ત્યાં સુધી નીચેનો સંઘાત પૃથક્ ન થાય. ઉપરવર્તી સંઘાતનો પૃથક્ થવાનો અને નિમ્નવર્તી સંઘાતનો પૃથક્ થવાનો કાળ ભિન્ન છે, માટે ઉપરવર્તી રેશાના છેદનકાળને સમય કહી શકાય નહીં. સમય તેનાથી સૂક્ષ્મતર છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે સમયના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા દરજી પુત્રનું દષ્ટાંત આપીને બતાવ્યું છે કે યુવાન, શક્તિશાળી કોઈ દરજી પુત્ર એક જ ઝાટકે કાપડના તાકાને ફાડે તેટલા કાળને 'સમય' કહી ન શકાય, તે તાકાના પ્રત્યેક તંતુના છેદન કાળને પણ સમય કહી ન શકાય, તે તંતુઓના પ્રત્યેક રેશાના છેદન કાળને પણ સમય ન કહી શકાય. તે પ્રત્યેક ક્રિયામાં અસંખ્યાત સમય લાગે છે.

કાળ દ્રવ્યનો નિર્વિભાગ અંશ સમય છે. મિનિટ કલાક-દિવસ વગેરેને વ્યવહારથી કાળ કહેવામાં આવે છે પણ નૈશ્ચરિક રીતે તો જેના નિમિત્તે સર્વ દ્રવ્યોનું પરિણમન થાય છે, તે કાળના નિર્વિભાગ અંશને જ કાળ કહેવામાં આવે છે અને તે કાળ સમય રૂપ છે. જઘન્યગતિથી કોઈ પરમાણુ પોતાને સ્પર્શી રહેલા અન્ય પરમાણુ સુધી જવામાં જેટલો કાળ પસાર કરે તેને સમય કહેવામાં આવે છે અથવા એક આકાશ પ્રદેશ પર રહેલો પરમાણુ તેની નિકટના જ બીજા આકાશ પ્રદેશ પર ગતિ કરે તેમાં જેટલો કાલ વ્યતીત થાય તેને સમય કહે છે અથવા જઘન્ય વેગથી ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જતા પરમાણુ એક બીજાને જેટલો સમય સ્પર્શે તેને સમય કહેવામાં આવે છે. આંખના પલકારામાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ જાય તેટલો સૂક્ષ્મ આ સમય છે. સમયનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી સૂત્રકાર સમયોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થતાં વિભાગનિષ્પન્ન કાળદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

શીર્ષ પ્રહેલિકા પર્યત : વિભાગ નિષ્પન્ન કાળ :-

૫ અસંખેજ્જાણં સમયાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં સા ણગા આવલિયાત્તિ પવુચ્ચઈ ।
સંખેજ્જાઓ આવલિયાઓ ઠસાસો । સંખેજ્જાઓ આવલિયાઓનીસાસો ।

હટ્ઠસ્સ અણવગલ્લસ્સ, ણિરુવકિટ્ઠસ્સ જંતુણો ।
એગે ઠસાસ-ણીસાસે એસ, પાણુ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥૧૦૪॥

સત્ત પાણૂણિ સે થોવે, સત્ત થોવાણિ સે લવે ।
લવાણં સત્તહત્તરિએ, એસ મુહુત્તે વિયાહિએ ॥૧૦૫॥

તિણિણ સહસ્સા સત્ત ય સયાણિ, તેહત્તરિં ચ ઠસ્સાસા ।
એસ મુહુત્તો ભણિઓ, સવ્વેહિં અણંતણાણીહિં ॥૧૦૬॥

એણં મુહુત્તપમાણેણં તીસં મુહુત્તા અહોરત્તે, પણ્ણરસ અહોરત્તા પક્ખો, દો પક્ખા માસો, દો માસા ઠઠ, તિણિણ ઠઠ અયણં, દો અયણાં સંવચ્છરે, પંચસંવચ્છરિએ જુગે, વીસં જુગાં વાસસયં, દસ વાસસયાં વાસસહસ્સં, સયં વાસસહસ્સાણં વાસસયસહસ્સં, ચઠરાસીઈ વાસસયસહસ્સાં સે એગે પુવ્વંગે,

ચરારાસીઈ પુવ્વંગ- સયસહસ્સાઈ સે ંગે પુવ્વે, ચરારાસીઈ પુવ્વસયસહસ્સાઈ સે ંગે તુડિયંગે, ચરારાસીઈ તુડિયંગસયસહસ્સાઈ સે ંગે તુડિએ, ચરારાસીઈ તુડિયસયસહસ્સાઈ સે ંગે અડડંગે, ચરારાસીઈ અડડંગસયસહસ્સાઈ સે ંગે અડડે, ચરારાસીઈ અડડસયસહસ્સાઈ સે ંગે અવવંગે, ચરારાસીઈ અવવંગસયસહસ્સાઈ સે ંગે અવવે, ચરારાસીઈ અવવસય- સહસ્સાઈ સે ંગે હૂહૂયંગે, ચરારાસીઈ હૂહૂયંગસયસહસ્સાઈ સે ંગે હૂહૂએ, ંવં ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે, પડમંગે પડમે, ંલિણંગે ંલિણે, અત્થણિઁરંગે અત્થણિઁરે, અડયંગે અડએ, ંડયંગે ંડએ, પડયંગે પડએ, ચૂલિયંગે ચૂલિયા, ચરારાસીઈ ચૂલિયાસયસહસ્સાઈ સે ંગે સીસપહેલિયંગે, ચરારાસીઈ સીસપહેલિયંગસયસહસ્સાઈ સા ંગા સીસ-પહેલિયા ।

ંતાવ તાવ ગણિએ, ંયાવએ ચેવ ગણિયસ્સ વિસએ, ંતો પરં ંોવમિએ ।

શબ્દાર્થ:-હટ્ઠસ્સ = હષ્ટ-પુષ્ટ, અવગલ્લસ્સ = અનવગ્લાન-વૃદ્ધાવસ્થા અપ્રાપ્ત, ંિરુવકિટ્ઠસ્સ = નિરુપકિલષ્ટ, ભૂતકાલિક, વર્તમાન કાલિક વ્યાધિથી રહિત, આરોગ્યવાન **જંતુણો** = મનુષ્યના, તિણિણસહસ્સા = ત્રણ હજાર, સત્ત સયાણિ = સાતસો, તેહત્તરિં = તોતેર, ંતાવ તાવ ગણિયા = આટલી જ ગણના છે, ંયાવએ ચેવ = અહીં સુધી જ (શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી), ગણિયસ્સ વિસએ = ગણિતનો વિષય છે, ંત્તો પરં = તેનાથી આગળ, તે પછી, ંોવમિએ = ઉપમાકાળ જાણવો.

ભાવાર્થ :-

અસંખ્યાત સમય = ૧ આવલિકા	૨ પક્ષ = ૧ માસ
સંખ્યાત આવલિકા = ૧ ઉચ્છવાસ	૨ માસ = ૧ ઋતુ
સંખ્યાત આવલિકા = ૧ નિઃશ્વાસ	૩ ઋતુ = ૧ અયન
એક ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ = ૧ પ્રાણ	૨ અયન = ૧ સવંત્સર(વર્ષ)
(વૃદ્ધાસ્થા-વ્યાધિ રહિત હષ્ટ-પુષ્ટ મનુષ્યના એક ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસને પ્રાણ કહે છે.)	૫ સવંત્સર = ૧ યુગ
૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક	૨૦ યુગ = ૧૦૦ વર્ષ
૭ સ્તોક = ૧ લવ	૧૦ સો વર્ષ = ૧૦૦૦ વર્ષ
૭૭ લવ = ૧ મુહૂર્ત અથવા	૧૦૦ હજાર વર્ષ = ૧ લાખ વર્ષ
(૩૭૭૩ શ્વાસોશ્વાસ = ૧ મુહૂર્ત)	૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાંગ
૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર	૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૧ પૂર્વ
૧૫ અહોરાત્ર = ૧ પક્ષ	૮૪ લાખ પૂર્વ = ૧ ત્રુટિતાંગ
	૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ = ૧ ત્રુટિત

૮૪ લાખ ત્રુટિત = ૧ અડડાંગ
 ૮૪ લાખ અડડાંગ = ૧ અડડ
 ૮૪ લાખ અડડ = ૧ અવવાંગ
 ૮૪ લાખ અવવાંગ = ૧ અવવ

૮૪ લાખ અવવ = ૧ હુહુકાંગ
 ૮૪ લાખ હુહુકાંગ = ૧ હુહુક
 ૮૪ લાખ હુહુક = ઉત્પલાંગ.

આ રીતે ૮૪ લાખથી ગુણતાં ત્યાર પછીની રાશિ ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે— ઉત્પલ, પલાંગ, પલા, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા.

શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી જ ગણના છે, ગણિતનો વિષય પણ ત્યાં સુધી જ છે, ત્યાર પછી ઉપમા-કાળનો વિષય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ગણનાકાળનું વર્ણન છે. ગણનાકાળમાં સમય પછીનું પ્રથમ એકમ આવલિકા છે અને અંતિમ એકમ શીર્ષ પ્રહેલિકા છે. અમુક ગણનીય નિશ્ચિત સંખ્યાથી આવલિકાનો નિશ્ચય શક્ય નથી. તેથી જ સૂત્રમાં અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા કહી છે. ઉચ્છવાસથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના માપ નિશ્ચિત સંખ્યાથી બતાવ્યા છે. ગ્રંથાંતરોમાં કાલગણનાના આ એકમો અને ક્રમમાં તફાવત જોવા મળે છે. શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી જ ગણના કાળ છે. ત્યાર પછી ઉપમાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે.

ઔપમિક કાલપ્રમાણ :-

૬ સે કિં તં ઓવમિએ ? ઓવમિએ દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- પલિઓવમે ય સાગરોવમે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપમિક કાળ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔપમિક કાલ પ્રમાણ બે પ્રકારનો છે, તે આ પ્રમાણે છે- પલ્યોપમ અને સાગરોપમ

વિવેચન :-

પલ્ય એટલે ખાડો-ધાન્ય ભરવાના પલ્ય. ખાડાની ઉપમાથી જે કાળમાનનો નિશ્ચય કરાય તે પલ્યોપમ અને સાગરની ઉપમાથી જે કાળમાન જાણી શકાય તે સાગરોપમ કહેવાય છે.

પલ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૭ સે કિં તં પલિઓવમે ? પલિઓવમે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ઉદ્ધારપલિઓવમે

ય અદ્ધાપલિઓવમે ય ખેત્તપલિઓવમે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પલ્યોપમના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઉદ્ધાર પલ્યોપમ, (૨) અદ્ધા પલ્યોપમ (૩) ક્ષેત્ર પલ્યોપમ.

ઉદ્ધાર પલ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૮ સે કિં તં ઉદ્ધારપલિઓવમે ? ઉદ્ધારપલિઓવમે દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સુહુમે ય વાવહારિય ય । તત્થં ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉદ્ધાર પલ્યોપમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ (૨) વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ. તેમાં જે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ છે તે સ્થાપનીય છે અર્થાત્ તેની વ્યાખ્યા પછી કરવામાં આવશે.

૯ તત્થં ણં જે સે વાવહારિય સે જહાણામ્ પલ્લે સિયા- જોયણં આયામ- વિક્ખંભેણં, જોયણં ઉઢ્ઠં ઉચ્ચત્તેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ખેવેણં ।

સે ણં એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ઉક્કોસેણં સત્તરત્તપરૂઢાણં સમ્મટ્ટે સળ્ણિચિત્તે ભરિય વાલગ્ગકોડીણં । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વારુ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસિજ્જા ણો પૂઠ્ઠાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । તઓ ણં સમએ સમએ એગમેગં વાલગ્ગં અવહાય જાવઇએણં કાલેણં સે પલ્લે ળીણે ણીરએ ણિલ્લેવે ણિટ્ટિએ ભવઇ, સે તં વાવહારિય ઉદ્ધારપલિઓવમે ।

એએસિં પલ્લાણં, કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં વાવહારિયસ્સ ઉદ્ધારસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૦૭॥

શબ્દાર્થ :-એગાહિયા = (મુંડન કરાવ્યા પછી) એક દિવસ, બેહિય = બે દિવસ, તેહિય = ત્રણ દિવસના, જાવ = યાવત્, ત્યાંથી લઈ, ઉક્કોસેણં = ઉત્કૃષ્ટ, સત્તરત્ત પરૂઢાણં = સાત રાત્રિના વધેલા (વાળ), સમ્મટ્ટે = સંસ્પૃષ્ટ સંપૂર્ણ ભરે, સળ્ણિચિત્તે = ઠાંસીઠાંસીને, અવહાય = બહાર કાઢવામાં આવે અને, જાવઇએણં કાલેણં = જેટલા કાળમાં, સે પલ્લે = તે પલ્ય-ખાડો, ળીણે = ક્ષીણ, ણીરએ = નીરજ, ણિલ્લેવે = નિર્લેપ, ણિટ્ટિએ = ખાલી થઈ જાય.

ભાવાર્થ :- ઉત્સેદાંગુલથી એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણગુણી પરિધિવાળો કોઈ ખાડો હોય તેને માથાનું મુંડન કરાવ્યા પછીના એક-બે-ત્રણ અને વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રથી એવો ઠાંસીઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તેને બાળી ન શકે, વાયુ તેને ઉડાડી ન શકે, તે કોહવાય નહીં, વિધ્વંસ પામે નહીં, સડીને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય નહીં, તેવા તે ખાડામાંથી સમયે-સમયે એક-એક વાલાગ્રને કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્ય ક્ષીણ, નીરજ, નિર્લેપ ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહે છે.

આવા દસ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

૧૦ **एएहिं वावहारियउद्धारपलिओवम सागरोवमेहिं किं पयोयणं ?**

एएहिं वावहारियउद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं णत्थि किंचि पओयणं, केवलं पणवणा पणविज्जइ । से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર- તેનાથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. માત્ર પ્રરૂપણા માટે જ છે. આ વ્યવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. સૂત્રમાં માત્ર પલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ ઉત્સેદાંગુલથી નિષ્પન્ન એક યોજન પ્રમાણ લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંડાઈ ધરાવતો પલ્ય-ખાડો અહીં અભિપ્રેત છે. એક યોજન લાંબો પહોળો, ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણ યોજનની પરિધિ યુક્ત તે પલ્યને વાળથી ભરવામાં આવે. તે વાળ મુંડન કરાવ્યા પછીના એક-બે-ત્રણ વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા હોવા જોઈએ. સાત દિવસથી વધુ દિવસના વાળ અપેક્ષાએ સ્થૂલ અને મોટા હોય તેથી તે અહીં ગ્રાહ્ય નથી. તે પલ્ય વાલાગ્રથી ખીચોખીચ અને પરિપૂર્ણ, ઠાંસીને એવો ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તેને બાળી ન શકે કે પવન તેને ઉડાડી ન શકે. દ્રવ્યલોક પ્રકાશ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે તે વાલાગ્ર એટલા સઘન હોય કે ચક્રવર્તીની સેના ઉપરથી પસાર થઈ જાય તો પણ તે અંશમાત્ર દબાય નહીં. સમયે-સમયે તેમાંથી એક-એક વાલાગ્ર બહાર કાઢતા જેટલા સમયમાં તે સંપૂર્ણતયા ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. તેવા દસ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે.

ગ્રંથાંતરોમાં ક્યાંક દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યોના ૭ દિવસના ઉગેલા વાળ કહ્યા છે, તો ક્યાંક સાત દિવસના જન્મેલા ઘેટાના વાળ ગ્રહણ કર્યા છે, તો ક્યાંક તે વાળના આઠ-આઠ ટુકડા કરી, પલ્ય ભરવાની

વાત જણાવી છે. આમ વિભિન્ન ગ્રંથોમાં વાલાગ્ર વિષયક પૃથક્-પૃથક્ નિર્દેશ છે પણ તેમાં મૌલિક અંતર નથી.

કોઈપણ વસ્તુનું કાળમાન વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કે વ્યાવહારિક સાગરોપમથી જ્ઞાત થતું નથી. તેથી તેને માત્ર પ્રરૂપણ કરવા યોગ્ય કહેલ છે. સાક્ષાત્ પ્રયોજન ભલે ન હોય તોપણ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારાદિ પલ્યોપમને સમજવામાં આ વ્યાવહારિક પલ્યોપમની પ્રરૂપણા ઉપયોગી થાય છે.

સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ :-

૧૧ સે કિં તં સુહુમે ઉદ્ધારપલિઓવમે ?

સુહુમે ઉદ્ધારપલિઓવમે સે જહાણામૅ પલ્લે સિયા- જોયણં આયામ- વિક્ષંભેણં, જોયણં ઉઢ્ઠં ઉચ્ચેતેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ષેવેણં । સે ણં પલ્લે ંગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ઉક્કોસેણં સત્તરત્તપરૂઢાણં સમ્મટ્ટે સણ્ણિચિૅ ભરિૅ વાલગ્ગકોડીણં । તત્થ ણં ંગમેગે વાલગ્ગે અસંખેજ્જાઙ્ઠં ઁંડાઙ્ઠં કજ્જઙ્ઠં । તે ણં વાલગ્ગા દિટ્ઠિઓગાહણાઓ અસંખેજ્જઙ્ઠં ભાગમેત્તા સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ સરીરો- ગાહણાઓ અસંખેજ્જગુણા । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાઠુ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિઢ્ઢંસેજ્જા, ણો પૂઙ્ગાં હવ્વમાગચ્છેજ્જા । તઓ ણં સમૅ સમૅ ંગમેગં વાલગ્ગં અવહાય જાવઙ્ઠેણં કાલેણં સે પલ્લે ઁણે ણીરૅ ણિલ્લેવે ણિટ્ઠિૅ ભવઙ્ઠં, સે તં સુહુમે ઉદ્ધારપલિઓવમે ।

ૅતેસિં પલ્લાણં, કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં સુહુમસ્સ ઉદ્ધારસાગરોવમસ્સ ડ, ંગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૦૮॥

શબ્દાર્થ :-દિટ્ઠી ંગાહણાઓ = આંખથી જોવા યોગ્ય પદાર્થ કરતાં, અસંખેજ્જઙ્ઠં ભાગમેત્તા = અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય અને, સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ = સૂક્ષ્મ પનક જીવ (સેવાળ અનંતકાયિક)ની.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધાન્યના પલ્ય(પાલી) સમાન કોઈ એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળો પલ્ય-ખાડો હોય, તે પલ્યને એક-બે-ત્રણ વગેરે વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રના (કલ્પનાથી) અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ટુકડા કરવામાં આવે. વાલાગ્રના ટુકડા, આંખનો વિષય બનતાં પદાર્થ કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ પનક જીવોના શરીરની અવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. તે વાળ ખંડોને એવા ઠાંસીઠાસીને ભરવામાં આવે કે અગ્નિ-વાયુ વગેરે શસ્ત્ર તેને બાળી કે ઉડાડી ન શકે, સમયે-સમયે એક-એક વાલાગ્ર ખંડોને

બહાર કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્ય વાલાગ્ર શૂન્ય થાય, એકદમ ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનો એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

૧૨ **एएहिं सुहुमेहिं उद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं किं पओयणं ? एएहिं सुहुमेहिं उद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं दीव-समुद्धानं उद्धारे घेप्पइ ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર- સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી દ્વીપ-સમુદ્રોનું માપ કરાય છે.

૧૩ **केवइया णं भंते ! दीव-समुद्धानं उद्धारेणं पणत्ता ?**

ગોયમા ! જાવइયા णं અઢ્ઢાइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमया ए वइया णं दीव-समुद्धानं उद्धारेणं पणत्ता । से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे । से तं उद्धार- पलिओवमे ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભગવન્ ! ઉદ્ધારની અપેક્ષાએ(ગણતરીની અપેક્ષાએ) કેટલા દ્વીપસમુદ્રો પ્રરૂપ્યા છે ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા ઉદ્ધાર સમયો છે, તેટલા દ્વીપ સમુદ્રો કહ્યા છે. આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું અને ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્રો દ્વારા સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ-સાગરોપમનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ જેવું જ તેનું સ્વરૂપ છે. માત્ર વ્યાવહારિક પલ્યોપમનું પ્રમાણ નિર્દેશ કરવામાં એકથી સાત દિવસના વાલાગ્રને પલ્યમાં ભરવાનું કથન છે. જ્યારે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં તે જ વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરી ભરવાનું વિધાન છે. વાલાગ્રના આ જે ખંડ કરવામાં આવે તે નિર્મળ -વિશુદ્ધ નેત્રવાળા છદ્મસ્થ પુરુષને દષ્ટિગોચર થતાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા હોય છે અને સૂક્ષ્મ પનકના જીવના શરીરથી અસંખ્યાત ગુણા મોટા હોય છે. **बादर पृथिवीकायिक-पर्याप्तशरीरतुल्यानीति वृद्धवादः ।** પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકના એક જીવના શરીર જેવડા આ ખંડ હોય છે. - અનુયોગદ્વાર ટીકા પત્ર-૧૮૨. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં વાલાગ્ર સંખ્યાત હોવાથી તે સંખ્યાત પરિમિત છે. સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં વાલાગ્ર અસંખ્યાત ખંડ રૂપ છે. તેને પ્રતિસમયે એક-એક ખંડ કાઢતા અસંખ્યાત સમય અને સંખ્યાત વર્ષ કોટિ પરિમાણ કાળ વ્યતીત થાય છે.

અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ અર્થાત્ પરચીસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમના સમય પ્રમાણ

દ્વીપ-સમુદ્રો મધ્યલોકમાં છે.

અદ્ધા પલ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૧૪ સે કિં તં અદ્ધાપલિઓવમે ? અદ્ધાપલિઓવમે દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા-સુહુમે ય વાવહારિયે ય । તત્થ ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અદ્ધા પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અદ્ધાપલ્યોપમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ (૨) વ્યવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ.

તેમાં જે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ છે તે સ્થાયી છે અર્થાત્ તેનું કથન પહેલાં ન કરતાં વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમનું વર્ણન પહેલાં કરે છે.

૧૫ તત્થ ણં જે સે વાવહારિયે સે જહાણામણ્ણે પલ્લે સિયા જોયણં વિક્ખંભેણં, જોયણં ઉહ્હં ઉચ્ચત્તેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ખેવેણં, સે ણં પલ્લે ણ્ણાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ભરિયે વાલગ્ગકોડીણં । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વારુ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસેજ્જા, ણો પૂહ્ણાણ્ણે હવ્વમાગ્ગચ્છેજ્જા । તઓ ણં વાસસણ્ણે વાસસણ્ણે ગણ્ણે ણ્ણમેગ્ગં વાલગ્ગં અવહાય જાવહરણ્ણં કાલેણં સે પલ્લે ધીણે ણીરણ્ણે ણિલ્લેવે ણિટ્ઠિણ્ણે ભવહ્હ, સે તં વાવહારિયે અદ્ધાપલિઓવમે ।

एएसिं पल्लाणं, कोडाकोडी हविज्ज दसगुणिया ।

તં વાવહારિયસ્સ અદ્ધાસાગરોવમસ્સ ણ્ણસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૦૯॥

ભાવાર્થ :- તેમાં વ્યવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ આ પ્રમાણે થાય છે, જેમકે કોઈ ઉત્સેધાંગુલથી એક યોજન લાંબા, એક યોજન પહોળા અને એક યોજન ઊંડા અને સાધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળા પલ્યને એક-બે-ત્રણ વગેરે સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાલાગ્રથી ઠાંસીઠાંસીને ભરે કે જેને અગ્નિ બાળી ન શકે, પવન તે વાલાગ્રને ઉડાડી ન શકે, તે કોહવાય નહીં, તેનો વિધ્વંસ થાય નહીં અને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય નહીં. સો-સો વર્ષે તે પલ્યમાંથી એક-એક વાલાગ્ર કાઢતા કાઢતા, જેટલા સમયમાં તે પલ્ય વાલાગ્રોથી રહિત, નીરજ, નિર્લેપ સાવ બાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. દસ કોડાકોડી વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમનો એક વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે.

૧૬ ણ્ણહિં વાવહારિયે અદ્ધાપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં કિં પઓયણં ?

एहं जाव णत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं तु पणवणा पणविज्जइ । से तं

વાવહારિય અદ્ધાપલિઓવમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર- વ્યાવહારિક પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તે માત્ર પ્રરૂપણા માટે જ છે. આ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્ર દ્વારા અદ્ધા પલ્યોપમના ભેદ અને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ઉદ્ધાર પલ્યોપમ જેવું જ અદ્ધાપલ્યોપમનું વર્ણન જાણવું. ઉત્સેધાંગુલના માપ અનુસાર એક યોજન લાંબા, પહોળા અને ઊંડા પલ્યમાં એકથી સાત દિવસના ઉગેલા વાળને ઠસોઠસ ભરી, દર સો વર્ષે એક વાલાગ્ર કાઢતા સંપૂર્ણ પછે તે પલ્ય ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં પ્રત્યેક સમયે એક-એક વાલાગ્ર કાઢવામાં આવે છે. જ્યારે વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમમાં દર સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્રને કાઢવામાં આવે છે. વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ અનેક અસંખ્યાત કોટિવર્ષ પ્રમાણ જાણવો. દસ કોડાકોડી પલ્યોપમ બરાબર એક વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે. આ વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ કે સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેનાથી કોઈ વસ્તુનું માપ થતું નથી પરંતુ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમના જ્ઞાનમાં સહાયક બને છે માટે તેની પ્રરૂપણા કરી છે.

૧૭ સે કિં તં સુહુમે અદ્ધાપલિઓવમે ?

સુહુમે અદ્ધાપલિઓવમે સે જહાણામણ પલ્લે સિયા-જોયણં આયામ-વિક્ખંભેણં, જોયણં ઉઢ્ઠં ઉચ્ચત્તેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ખેવેણં; સે ણં પલ્લે-ણાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ભરિણે વાલગ્ગકોડીણં । તત્થં ણં ણગમેગે વાલગ્ગે અસંખેજ્જાઈં ળંડાઈં કજ્જઈ । તે ણં વાલગ્ગા દિટ્ઠીઓગાહણાઓ અસંખેજ્જતિભાગમેત્તા સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ સરીરોગાહણાઓ અસંખેજ્જગુણા । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ઢહેજ્જા, ણો વાઠુ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસેજ્જા, ણો પૂહ્ત્તાણે હવ્વમા- ગચ્છેજ્જા । તતો ણં વાસસણે વાસસણે ગણે ણગમેગં વાલગ્ગં અવહાય જાવણેણં કાલેણં સે પલ્લે ળીણે ણીરણે ણિલ્લેવે ણિટ્ઠિણે ભવઈ, સે તં સુહુમે અદ્ધાપલિ- ઓવમે ।

ણેણં પલ્લાણં કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં સુહુમસ્સ અદ્ધાસાગરોવમસ્સ, ણગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—તે સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે, જેમકે કોઈ ઉત્સેધાંગુલ અનુસાર એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને સાધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળા પલ્યને એકથી સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રથી ભરે. તે વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરવામાં આવે. તે પ્રત્યેક ખંડ વિશુદ્ધ આંખવાળા ના ચક્ષુના વિષયભૂત પદાર્થ કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ પનકના શરીરાવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. [બાદર પૃથ્વીકાયિક એક જીવની અવગાહના જેવડા હોય છે.] સો-સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્ર ખંડોને બહાર કાઢતા જેટલા સમયમાં તે પલ્ય વાલાગ્ર ખંડોથી વિહીન, નીરજ, નિર્લેપ અને સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ કહે છે. દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ બરાબર એક સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમ છે.

૧૮ **एहं सुहुमेहिं अद्वापलिओवम-सागरोवमेहिं किं पयोयणं ?**

एतेहिं सुहुमेहिं अद्वापलिओवम-सागरोवमेहिं णेरइय-तिरिक्ख जोणिय-मणूस-देवाणं आउयाइं मविज्जंति ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર— સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના આયુષ્યની સ્થિતિ માપવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમમાં વ્યાવહારિક અદ્વા પલ્યોપમ પ્રમાણે જ પલ્યનું માપ વગેરે જાણવા. અહીં પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ (ટુકડા) કરી પલ્યમાં ભરવા અને સો-સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્ર ખંડ બહાર કાઢતાં તે પલ્ય સંપૂર્ણપણે જેટલા કાળમાં ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ કહે છે. આવા દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ બરાબર એક સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ અસંખ્યાત કોટિ વરસ પ્રમાણ જાણવો. આ સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ અને સાગરોપમ દ્વારા ચારે ગતિના જીવોના આયુષ્યનું માપ થાય છે. કર્મોની સ્થિતિનું માપ પણ સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમથી માપવામાં આવે છે.

॥ પ્રકરણ-૨૩ સંપૂર્ણ ॥

ચોવીસમું પ્રકરણ

સૂક્ષ્મ અદ્ભાપલ્યોપમમાં ચારગતિની સ્થિતિ

નારકીઓની સ્થિતિ :-

૧ ખેરફયાણં ઢંતે ! કેવફયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉકકોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નારકીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીની જઘન્ય ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ-૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

૨ રયળપ્પભાપુઢવિણેરફયાણં ઢંતે ! કેવફયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉકકોસેણં એકકં સાગરોવમં,

અપજ્જત્તગરયળપ્પભાપુઢવિણેરફયાણં ઢંતે ! કેવફયંકાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણં અંતોમુહુત્તં, પજ્જત્તગ જાવ જહળ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉકકોસેણં સાગરોવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા નરકના નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા નરકના અપર્યાપ્ત નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્તની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન એક સાગરોપમની છે.

૩ સવ્કરપ્પભાપુઢવિણેરફયાણં ઢંતે ! કેવફયંકાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા !

જહણ્ણેણં સાગરોવમં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ સાગરોવમાઈં ।

એવં સેસપુઢવીસુ વિ પુચ્છા ભાણિયવ્વા- વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં જહણ્ણેણં તિણ્ણિ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાઈં ।

પંકપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઈં ।

ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં જહણ્ણેણં દસ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં ।

તમાપુઢવિણેરહયાણં જહણ્ણેણ સત્તરસ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં ।

તમતમાપુઢવિણેરહયાણં જહણ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા નરકના નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શર્કરાપ્રભાની જઘન્ય ૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

શર્કરાપ્રભાની જેમ વાલુકાપ્રભા વગેરે શેષ નરકના નારકીઓની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્ન પૂછવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

શર્કરાપ્રભાની જઘન્ય ૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

વાલુકાપ્રભાના નારકીની જઘન્ય ૩ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

પંકપ્રભાના નારકીની જઘન્ય ૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

ધૂમપ્રભા નરકના નારકોની જઘન્ય ૧૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

તમપ્રભા નરકના નારકીની જઘન્ય ૧૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

તમસ્તમપ્રભા નરકના નારકીની જઘન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

(રત્નપ્રભાની જેમ પ્રત્યેક નરકમાં અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. પર્યાપ્તાની સ્થિતિ સૂત્રમાં આપી છે. તેમાં અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સ્થિતિ સૂત્રમાં એવં શબ્દ દ્વારા કહી છે.)

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાતે નારકીની સ્થિતિનું કથન છે. સ્થિતિ શબ્દ આયુષ્યનો સૂચક છે. નારકાદિ ભવોમાં

જીવને નિયત કાલ પર્યંત રોકી રાખે તે કાલને આયુષ્ય અથવા સ્થિતિ કહે છે. તેની ગણના સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ અથવા સાગરોપમથી થાય છે. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોમાં તે કર્મના અવસ્થાન— સત્તારૂપ સ્થિતિ અને ભુજ્યમાન સ્થિતિ, એમ બે પ્રકારે સ્થિતિનું વર્ણન જોવા મળે છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. ૩૦૦૦ વર્ષ તેનો અબાધા કાળ કહેવાય છે. આ ૩૦૦૦ વરસ સુધી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ઉદયમાં આવતું નથી સત્તારૂપે રહે છે. ૩૦૦૦ વરસન્યૂન ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ તેની ભુજ્યમાન સ્થિતિ છે. જ્યારે નરકાદિ આયુસ્થિતિમાં માત્ર ભુજ્યમાન સ્થિતિ ગ્રહણ કરાય છે. આયુકર્મની સ્થિતિમાં તેનો અબાધા કાળ સમાવિષ્ટ નથી. ભોગભૂમિના મનુષ્યો અને તિર્યચો, દેવ તથા નારકી પોતાના આયુષ્યના છ માસ બાકી હોય ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે અને કર્મભૂમિના મનુષ્ય—તિર્યચો પ્રાયઃ પોતાના આયુષ્યના ત્રિભાગે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. તે ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી આ નૂતન બંધાયેલા આયુષ્યનો ઉદય થતો નથી પણ તે સમય અનિશ્ચિત હોવાથી આયુકર્મની સ્થિતિમાં તેની ગણના કરી નથી. આયુકર્મની સ્થિતિમાં માત્ર ભૂજ્યમાન સ્થિતિ જ ગ્રહણ કરાય છે.

આ સૂત્રમાં પ્રથમ નરક રત્નપ્રભાની સમુચ્ચય સ્થિતિ અને અપર્યાપ્ત—પર્યાપ્તાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. બીજી નરકથી સાતમી નરકની સમુચ્ચય સ્થિતિ સૂત્રમાં બતાવી છે. બીજી નરક શર્કરાપ્રભાના કથન પછી "एवं सेस पुढवीसु..." સૂત્ર છે. તેમ છતાં દેહલી દિપક ન્યાયે તે પૂર્વ સૂત્ર અને પશ્ચાત સૂત્ર બંનેને લાગુ પડે છે. શર્કરાપ્રભા અને વાલુકા વગેરે શેષ સર્વની અપર્યાપ્તા—પર્યાપ્તા સ્થિતિના પ્રશ્નો કરવા તેવો તેનો સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ આ જ પાઠ છે. પાઠના સંક્ષિપ્તિકરણ અર્થે પાઠની આવી પદ્ધતિ આગમ ગ્રંથોમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે.

અસુરકુમાર વગેરે દેવોમાં પણ સમુચ્ચય સ્થિતિ જ દર્શાવી છે. નારકીની જેમ જ ત્યાં પણ અપર્યાપ્તા—પર્યાપ્તા સ્થિતિ સમજવી.

અપર્યાપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ સર્વત્ર અંતર્મુહૂર્તની જાણવી. દેવ અને નારકીમાં કોઈ જીવ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ન હોવાથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા કહેવાય છે. પ્રત્યેક જીવોની સમુચ્ચય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાની અંતઃમુહૂર્તની સ્થિતિ ન્યૂન કરતાં પર્યાપ્તાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નારકીઓની આયુસ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ
૧.	રત્નપ્રભા	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧ સાગરોપમ
૨.	શર્કરાપ્રભા	૧ સાગરોપમ	૩ સાગરોપમ
૩.	વાલુકાપ્રભા	૩ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ

૪.	પંકપ્રભા	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૫.	ધૂમપ્રભા	૧૦ સાગરોપમ	૧૭ સાગરોપમ
૬.	તમપ્રભા	૧૭ સાગરોપમ	૨૨ સાગરોપમ
૭.	તમસ્તમપ્રભા	૨૨ સાગરોપમ	૩૩ સાગરોપમ.

ભવનપતિ દેવોની આયુસ્થિતિ :-

૪ અસુરકુમારાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયંકાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં સાઈરેગં સાગરોવમં ।

અસુરકુમાર દેવીણં ભંતે ! કેવઇયંકાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલિઓવમાઈં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભગવન્ ! અસુરકુમારદેવની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક સાગરોપમ.

પ્રશ્ન- અસુરકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાડાચાર પલ્યોપમની.

૫ ણાગકુમારાણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં દેસૂણાઈં દોળ્ણિણ પલિઓવમાઈં ।

ણાગકુમાર દેવીણં પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણં દેસૂણં પલિઓવમં ।

એવં જહા ણાગકુમારાણં દેવાણં દેવીણ ય તહા જાવ થળ્ણિયકુમારાણં દેવાણં દેવીણ ય ભાળ્ણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિની પૃચ્છા કરવી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન બે પલ્યોપમની છે.

નાગકુમાર દેવીઓની સ્થિતિની પૃચ્છા કરવી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન એક પલ્યોપમની. સુવર્ણકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ નાગકુમાર દેવ દેવીઓ પ્રમાણે જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં અસુરકુમાર આદિ દસ ભવનપતિ દેવોની સ્થિતિ દર્શાવેલ છે. જેમાં અસુરકુમારની સ્થિતિ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે. નાગકુમાર આદિ દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય દસ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ

દેશોન બે પલ્લોપમની છે. તેની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ દેશોન એક પલ્લોપમની છે. નાગકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ એકસરખી હોય છે.

પાંચસ્થાવરોની સ્થિતિ :-

૬ પુઢવિકાઇયાણં ભંતે ! કેવઇયંકાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈં ।

સુહુમપુઢવિકાઇયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં ય તિળ્ણહ વિ પુચ્છા । ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરપુઢવિકાઇયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈં ।

અપજ્જત્તયબાદરપુઢવિકાઇયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહળ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયબાદર પુઢવિકાઇયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક તથા અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ત્રણેની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

પ્રશ્ન- બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન- અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૨૨૦૦૦ વર્ષની જાણવી.

૭ એવં સેસકાઙ્યાણં પિ પુચ્છાવયણં ભાણિયવ્વં જાવ આઝકાઙ્યાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં સત્તવાસસહસ્સાઙ્ગં ।

સુહુમઆઝકાઙ્યાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં તિણ્ણહ વિ જહણ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરઆઝકાઙ્યાણં જહા ઓહિયાણં । અપજ્જત્તયબાદરઆઝકાઙ્યાણં જાવ જહણ્ણેણં વિ ઝક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયબાદરઆઝકાઙ્યાણં જાવ ઝક્કોસેણં સત્તવાસસહસ્સાઙ્ગં અંતોમુહુત્તૂણાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- અપકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધીના સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્ન પૃથ્વીકાયિકની જેમ પૂછવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

અપકાયિકોની ઔદિક-સામાન્ય સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭,૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ અપકાયિકોની તથા અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત અપકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત છે.

બાદર અપકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્ત બાદર અપકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

પર્યાપ્ત બાદર અપકાયિકોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૭,૦૦૦ વર્ષની છે.

૮ તેઝકાઙ્યાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં તિણ્ણિણ રાઙ્ગંદિયાઙ્ગં ।

સુહુમતેઝકાઙ્યાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણ ય તિણ્ણહ વિ જહણ્ણેણં ઝક્કોસેણં ય અંતોમુહુત્તં ।

બાદરતેઝકાઙ્યાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં તિણ્ણિણ રાઙ્ગંદિયાઙ્ગં । અપજ્જત્તયબાયરતેઝકાઙ્યાણં જહણ્ણેણં ઝક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયબાયર-તેઝકાઙ્યાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં તિણ્ણિણ રાઙ્ગંદિયાઙ્ગં અંતોમુહુત્તૂણાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- તેજસ્કાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

ઔદિક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકો તથા તેના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

બાદર તેજસ્કાયિકોની ઔધિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિકોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

પર્યાપ્તક તેજસ્કાયિકોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

૯ વાઝકાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસસહસ્સાઙ્ઙં ।

સુહુમવાઝકાઙયાણં ઓહિયાણં, અપજ્જત્તયાણં, પજ્જત્તયાણ ય તિણ્ણિ વિ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરવાઝકાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસસહસ્સાઙ્ઙં । અપજ્જત્તયબાદરવાઝકાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયબાદરવાઝકાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસ-સહસ્સાઙ્ઙં અંતોમુહુત્તૂણાઙ્ઙં ।

ભાવાર્થ :- વાયુકાયિકોની ઔધિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોની ઔધિક, અપર્યાપ્તક તથા પર્યાપ્તાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

બાદર વાયુકાયિકોની ઔધિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે.

૧૦ વણસ્સઙ્કાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં દસવાસસહસ્સાઙ્ઙં ।

સુહુમાણં ઓહિયાણં, અપજ્જત્તયાણં, પજ્જત્તયાણ ય તિણ્ણિ વિ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરવણસ્સઙ્કાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં દસ વાસસહસ્સાઙ્ઙં, અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયબાદરવણસ્સઙ્કાઙયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઝક્કોસેણં દસવાસ-સહસ્સાઙ્ઙં અંતોમુહુત્તૂણાઙ્ઙં ।

ભાવાર્થ :- વનસ્પતિકાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-૧૦૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોની ઔદિક, અપર્યાપ્ત તથા પર્યાપ્તની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

બાદર વનસ્પતિકાયની ઔદિક જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્તાબાદર વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

પર્યાપ્તાબાદર વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષની છે.

વિવેચન

આ સૂત્રોમાં પાંચ સ્થાવરોની સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. પાંચે સ્થાવરમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બંનેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા, તેમ પ્રત્યેકના ચાર-ચાર ભેદ થાય છે.

સૂત્રના ક્રમમાં સહુ પ્રથમ ઔદિક સ્થિતિ ત્યાર પછી સૂક્ષ્મની ઔદિક, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ અને ત્યાર પછી બાદરની ઔદિક, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્નો છે. આ રીતે પ્રત્યેકમાં સાત સાત પ્રશ્નોત્તર છે.

તેમાં સૂક્ષ્મઔદિક, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્તા અને બાદર અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે અને બાદર પર્યાપ્તાની સ્થિતિ, સમુચ્ચય સ્થિતિથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન હોય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ

નામ	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ
પૃથ્વીકાયિક	અંતર્મુહૂર્ત	૨૨૦૦૦ વર્ષ
અપકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૭૦૦૦ વર્ષ
તેજસ્કાય	અંતર્મુહૂર્ત	ત્રણ અહોરાત્રિ
વાયુકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ
વનસ્પતિકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૧૦,૦૦૦ વર્ષ.

અહોરાત્રિ એટલે રાત્રિદિવસ, ત્રણ અહોરાત્રિ એટલે ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસ.

વિકલેન્દ્રિય સ્થિતિ :-

૧૧ બેહ્દિયાણં પુચ્છ ! જહ્ણેણં અંતોમુહૂર્તં ઠ્ઠકોસેણં બારસ સંવચ્છરાણિ । અપજ્જત્તયાણં

ય જહણ્ણેણં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં બારસ સંવચ્છરાણિ અંતોમુહુત્તૂણાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બેઈદ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- બેઈદ્રિય જીવોની ઔઘિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ વર્ષ છે. અપર્યાપ્તક બેઈદ્રિય જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે. પર્યાપ્તક બેઈદ્રિય જીવોની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તન્યૂન ૧૨ વર્ષની સ્થિતિ છે.

૧૨ એવં તેઈંદિયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં એગૂણપણ્ણાસં રાઈંદિયાઈં । અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં એગૂણપણ્ણાસં રાઈંદિયાઈં અંતોમુહુત્તૂણાં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તેઈદ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- તેઈદ્રિય જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૯ અહોરાત્રિની છે. અપર્યાપ્તક તેઈદ્રિય જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તક તેઈદ્રિય જીવોની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૪૯ અહોરાત્રિની સ્થિતિ છે.

૧૩ એવં ચરૂરિંદિયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં છમ્માસા । અપજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં છમ્માસા અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચતુરિન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- ચતુરિન્દ્રિયોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૯ મહિનાની છે. અપર્યાપ્તક ચતુરિન્દ્રિયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. પર્યાપ્તા ચતુરેન્દ્રિયની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૯ મહિનાની છે.

વિવેચન :-

બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને વિગલેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તેઓમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવી બે અવસ્થા છે. અપર્યાપ્તામાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતર્મુહૂર્ત બાદ કરવામાં આવે છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	બેઈદ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	૧૨ વર્ષ
૨.	તેઈદ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	૪૯ અહોરાત્રિ
૩.	ચતુરેન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	૯ મહિના

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની સ્થિતિ :-

૧૪ પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા જાવ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- સમુચ્ચય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૫ જલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા જાવ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

એવં સમ્મુચ્છિમજલયર પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

અપજ્જત્તસમ્મુચ્છિમજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ગભ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કો -સેણં પુવ્વકોડી ।

અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં જહણ્ણેણં અંતો- મુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં જહણ્ણેણં

અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોડ વર્ષની સ્થિતિ છે.

(૨) સંમૂર્ચ્છમ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકની સ્થિતિ જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોડ વર્ષની છે.

(૩) સંમૂર્ચ્છમ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અપર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત છે.

(૪) સંમૂર્ચ્છમ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

(૫) ગર્ભજ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

(૬) ગર્ભજ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અપર્યાપ્તકની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

(૭) ગર્ભજ જલચર પર્યાપ્તક જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

૧૬ ચડપ્પયથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવઇચકાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા?

ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

સમ્મુચ્છિમચડપ્પયથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ઉક્કોસેણં ચડરાસીઈવાસસહસ્સાઈં ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચડપ્પયથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોણિયાણં જાવ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચડપ્પયથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોણિયાણં જાવ ઉક્કોસેણં ચડરાસીઈવાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ગબ્ભવક્કંતિયચડપ્પયથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોણિયાણં જાવ ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

અપજ્જત્તયગઢ્ભવક્કંતિયચઉપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં જાવ
ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગઢ્ભવક્કંતિયચઉપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં
જાવ ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિ છે.

(૨) સંમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલચરની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૮૪૦૦૦ વર્ષની છે.

(૩) સંમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચેયોનિક અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ
અંતર્મુહૂર્તની છે.

(૪) સંમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચેયોનિક પર્યાપ્તાની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત,
ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૮૪૦૦૦ વર્ષની છે.

(૫) ગર્ભજ ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચેયોનિક સ્થલચરની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની
સ્થિતિ છે.

(૬) ગર્ભજ ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચેયોનિક સ્થલચર અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

(૭) ગર્ભજ ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચેયોનિક સ્થલચર પર્યાપ્તાની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ
અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિ છે.

૧૭ ઉરપરિસપ્પથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવલચકાલં ઠિઈ
પણ્ણત્તા ? ગોચમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

એવં સમ્મુચ્છિમ ઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં તેવણ્ણં વાસસહસ્સાઈં ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં તેવણ્ણં વાસસહસ્સાઈં
અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ગઢ્ભવક્કંતિયઉરપરિસપ્પથલચર જાવ ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

અપજ્જત્તયગઢ્ભવક્કંતિયઉરપરિસપ્પ જાવ જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ

અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતો-
મુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉરપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની સ્થિતિ છે.

(૨) સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૫૩૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે.

(૩) સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ અપર્યાપ્તાની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

(૪) સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થલચર પર્યાપ્તાની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૫૩૦૦૦ વર્ષની છે.

(૫) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

(૬) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

(૭) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની પર્યાપ્તાની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વની સ્થિતિ છે.

૧૮ ભુયપરિસપ્પથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા જાવ જહણ્ણેણં
અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

સમ્મુચ્છિમભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં બાયાલીસં વાસસહસ્સાઈં ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં જાવ
જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં બાયાલીસં વાસસહસ્સાઈં
અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ગભ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પ જાવ જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ
અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતો-
મુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની સ્થિતિ કેટલી છે ?

- ઉત્તર- (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની છે.
 (૨) સંમૂર્ચિર્મ ભુજપરિસર્પની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૪૨૦૦૦ વર્ષની છે.
 (૩) સંમૂર્ચિર્મ ભુજપરિસર્પના અપર્યાપ્તાની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ છે.
 (૪) સંમૂર્ચિર્મ ભુજપરિસર્પના પર્યાપ્તાની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૪૨૦૦૦ વર્ષની છે.
 (૫) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની છે.
 (૬) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.
 (૭) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના પર્યાપ્તાની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૯ **ખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા જાવ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં**
અવકોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

સમ્મુચ્છિમખહયરપુચ્છા જાવ અવકોસેણં બાવત્તરિં વાસસહસ્સાઈં ।

અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમખહયર જાવ જહણ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં અવકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તગસમ્મુચ્છિમખહયર જાવ અવકોસેણં બાવત્તરિં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ગભ્ભવક્કંતિયખહયર જાવ અવકોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ।

અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયખહયર જાવ અવકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયખહયર જાવ અવકોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ખેચરતિર્યય પંચેદ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

- ઉત્તર- (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.
 (૨) સંમૂર્ચિર્મ ખેચરની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૨૦૦૦ વર્ષની છે.
 (૩) સંમૂર્ચિર્મ ખેચરના અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

- (૪) સંમૂર્ચ્છિમ ખેચરની પર્યાપ્તાની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૭૨૦૦૦વર્ષની છે.
- (૫) ગર્ભજ ખેચરની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ છે.
- (૬) ગર્ભજ ખેચરની અપર્યાપ્તાની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ છે.
- (૭) ગર્ભજ ખેચરની પર્યાપ્તાની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

૨૦ एत्थ एतेसिं संगहणिगाहाओ भवन्ति । तं जहा-

सम्मुच्छिम पुव्वकोडी, चउरासीइं भवे सहस्साइं ।
तेवण्णा बायाला, बावत्तरिमेव पक्खीणं ॥ १११ ॥

गब्भम्मि पुव्वकोडी, तिण्णि य पलिओवमाइं परमाउ ।
उर-भुयग पुव्वकोडी, पलिउवमासंखभागो य ॥ ११२ ॥

શબ્દાર્થ :-તેવણ્ણા = ત્રેપન, બાયાલા = બેતાલીસ, બાવત્તરિ = બોતેર, સહસ્સાઈ = ૭૨૦૦૦.

ગબ્ભમ્મિ = ગર્ભજની, પરમાઉ = પરમ આયુ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, ઊર = ઉરપરિસર્પ, ભુયગ = ભુજપરિસર્પની, પલિઉવમાસંખભાગો = પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ.

ભાવાર્થ :- પૂર્વોક્ત તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ વિષયક વર્ણન સંગ્રહણી ગાથામાં આ પ્રમાણે છે—

સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં અનુક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૧) જલચરની કોડપૂર્વ વર્ષ, (૨) સ્થલચર ચતુષ્પદની ૮૪૦૦૦ વર્ષ, (૩) ઉરપરિસર્પ સ્થલચર ૫૩૦૦૦ વર્ષ, (૪) ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની ૪૨૦૦૦ વર્ષ, (૫) ખેચરની ૭૨૦૦૦ વર્ષની જાણવી.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અનુક્રમથી (૧) જલચરની કોડપૂર્વ વર્ષ, (૨) સ્થલચરની ત્રણ પલ્યોપમની, (૩) ઉરપરિસર્પની કોડ પૂર્વ વર્ષની (૪) ભુજપરિસર્પની કોડપૂર્વ વર્ષની, (૫) ખેચરની પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કહી છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, ચતુષ્પદ સ્થલચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ખેચર આ પાંચ ભેદ છે. તે પ્રત્યેકના પુનઃ સંમૂર્ચ્છિમ અને

ગર્ભજ એવા બે ભેદ થાય અને તેના પુનઃ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા આ રીતે ભેદ થાય છે. સૂત્રકારે જલચર આદિ પ્રત્યેક ભેદમાં સાત પ્રશ્ન પૂછી સ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, જે સૂત્રપાઠથી સ્પષ્ટ છે.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભોગભૂમિના તિર્યચની અપેક્ષાએ સમજવી. કોડપૂર્વની સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી સંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય અને તેથી વધુ સ્થિતિ હોય તો તે અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય છે. ભોગભૂમિમાં અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે, સ્થિતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભોગભૂમિમાં ગર્ભજ સ્થલચર ચતુષ્પદ અને ખેચર બે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોજ હોય છે. સંમૂર્ચિમ-ગર્ભજ સર્વના અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત જ છે અને પર્યાપ્તામાં પણ જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	સંમૂર્ચિમ	ગર્ભજ
૧.	જળચર	કોડપૂર્વ વર્ષ	કોડપૂર્વ વર્ષ
૨.	ચતુષ્પદ સ્થલચર	૮૪૦૦૦ વર્ષ	૩ પલ્યોપમ
૩.	ઉરપરિસર્પ સ્થલચર	૫૩૦૦૦ વર્ષ	કોડ પૂર્વ
૪.	ભુજ પરિસર્પ સ્થલચર	૪૨૦૦૦ વર્ષ	કોડ પૂર્વ
૫.	ખેચર	૭૨૦૦૦ વર્ષ	પલ્યોપમનો અ.સં. ભાગ.

મનુષ્યોની આયુસ્થિતિ :-

૨૧ મણુસ્સાણં ભંતે ! કેવઙ્કાલં ઠિઈ પ૦ ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

સમ્મુચ્છિમમણુસ્સાણં જાવ જહણ્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સાણં જાવ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં । અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સાણં જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંતો- મુહુત્તં । પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સાણં જાવ ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની આયુસ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

સંમૂર્ચિમ મનુષ્યની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે. અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યની સ્થિતિ વર્ણવી છે. મનુષ્યગતિમાં માતા-પિતાના શુક-શોણિતના મિશ્રણથી જે જીવો ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભજ મનુષ્ય કહેવાય છે અને ગર્ભજ મનુષ્યના (મળ, મૂત્ર) લોહી, પરુ વગેરે ૧૪ પ્રકારના અશુચિના સ્થાનમાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી જે જીવ ઉત્પન્ન થઈ જાય તે સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય કહેવાય છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો પર્યાપ્તા થતાં નથી. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. તેની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે. ગર્ભજ મનુષ્યના અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ પણ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે. ગર્ભજ મનુષ્યના પર્યાપ્તાની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની છે, તે દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ ભોગભૂમિની અપેક્ષાએ સમજવી તથા ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં કાળપરિવર્તન થાય છે. તેમાં સુષમા-સુષમા નામના પ્રથમ આરાની અપેક્ષાએ સમજવી.

મનુષ્યની સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧.	અપર્યા. સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
૨.	અપર્યા. ગર્ભજ મનુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
૩.	પર્યા. ગર્ભજ મનુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્તન્યૂન ૩ પલ્યોપમ

વ્યંતર દેવોની સ્થિતિ :-

૨૨ વાણમંતરાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઙ્કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉવ્કોસેણં પલિઓવમં ।

વાણમંતરીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઙ્કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉવ્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! વાણવ્યંતરદેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ પલ્યોપમની છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન ! વાણવ્યંતર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપલ્યોપમની છે.

જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્થિતિ :-

૨૩ જોડસિયાણં ભંતે ! દેવાણં પુચ્છા જાવ જહણ્ણેણં અટ્ટુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમભ્હિયં ।

જોડસીણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં અટ્ટુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અટ્ટુપલિઓવમં પળ્ણાસાઐ વાસસહસ્સેહિં અભ્હિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? યાવત્ જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન- જ્યોતિષ્ક દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ? યાવત્ જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમની સ્થિતિ છે.

૨૪ ચંદવિમાણાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં ચડુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સહિયં ।

ચંદવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં ચડુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અટ્ટુપલિઓવમં પળ્ણાસાઐ વાસસહસ્સેહિં અભ્હિયં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! ચંદ્રવિમાનવાસીદેવોની યાવત્ જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

ભંતે ! ચંદ્રવિમાનવાસી દેવીઓની યાવત્ સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધપલ્યોપમની છે.

૨૫ સૂરવિમાણાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં ચડુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસહસ્સાહિયં ।

સૂરવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં ચડુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અટ્ટુપલિઓવમં પંચહિંવાસસાહિં અહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભંતે ! સૂર્યવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે.

ઉત્તર- ભંતે ! સૂર્યવિમાનની દેવીઓની યાવત્ સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમની છે.

૨૬ ગહવિમાણાણં ! દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં ચઙ્ગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં । ગહવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં ચઙ્ગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- ગ્રહવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્યોપમની છે. ગ્રહવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્યોપમની છે.

૨૭ ણક્ખત્તવિમાણાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં ચઙ્ગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ણક્ખત્તવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં ચઙ્ગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાતિરેગં ચઙ્ગપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! નક્ષત્ર વિમાનના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્યોપમની છે.

ભંતે ! નક્ષત્ર વિમાનનીદેવીઓની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

૨૮ તારાવિમાણાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં અદ્ધપલિઓવમં ઉક્કોસેણં ચઙ્ગપલિઓવમં ।

તારાવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં અદ્ધપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાતિરેગં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! તારાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમા ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

ભંતે ! તારા વિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્યોપમના આઠમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના આઠમા ભાગની સાધિક છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્થિતિ વર્ણવામાં આવી છે. જે સ્થિતિ સૂત્રપાઠથી જ સ્પષ્ટ છે. જ્યોતિષ્ક

દેવોના પાંચ ભેદ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારા. તેઓના વિમાનાવાસ મધ્યલોકમાં છે. સમપૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજનથી શરૂ કરી ૯૦૦ યોજન સુધી અર્થાત્ ૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષ્ક દેવો રહેલા છે. મનુષ્યલોક—અદીદ્વીપમાં આ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષ્ક દેવો મેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેના કારણે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં દિવસ—રાત થાય છે. અદીદ્વીપની બહાર જ્યોતિષ્ક મંડળ સ્થિર છે. તેથી ત્યાં રાત—દિવસનું પરિવર્તન નથી.

અન્યો પ્રતોમાં સમુચ્ચય જ્યોતિષી દેવની અને તારા વિમાનવાસી દેવની જઘન્ય સ્થિતિસાધિક પલ્યોપમના આઠમા ભાગની કહી છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ચોથા પદમાં પલ્યોપમના આઠમા ભાગની છે. માટે પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તે જ પાઠ સ્વીકારેલ છે થોકડાઓમાં પણ તેમ જ પ્રચલિત છે. માટે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં આ સાધિકનો પાઠ અશુદ્ધ પ્રતીત થાય છે.

વૈમાનિક બાર દેવલોકના દેવોની સ્થિતિ :-

૨૯ વેમાણિયાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં ।

વેમાણીણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પણપણ્ણં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે.

ભંતે ! વૈમાનિક દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૫ પલ્યોપમની છે.

૩૦ સોહમ્મે ણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં દોણ્ણિ સાગરોવમાઈં ।

સોહમ્મે ણં ભંતે ! કપ્પે પરિગ્ગહિયાણં દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં સત્ત પલિઓવમાઈં ।

સોહમ્મે ણં ભંતે ! કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પણ્ણાસં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમની છે.

ભંતે ! સૌધર્મકલ્પની પરિગૃહિતાદેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ

સાત પલ્યોપમની છે.

ભંતે ! સૌધર્મ કલ્પની અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦ પલ્યોપમની છે.

૩૧ ઈસાણે ણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં સાહરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાહરેગાહં દો સાગરોવમાહં ।

ઈસાણે ણં ભંતે ! કપ્પે પરિગ્ગહિયાણં દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં સાહરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં ણવ પલિઓવમાહં ।

ઈસાણે ણં ભંતે ! કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં દેવીણં જાવ જહણ્ણેણં સાહરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાહં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! ઈશાન કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાતિરેક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક બે સાગરોપમ.

ભંતે ! ઈશાન કલ્પની પરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાધિક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પલ્યોપમની છે.

હે ભગવન્ ! ઈશાન કલ્પની અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાધિક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૫ પલ્યોપમની છે.

૩૨ સણંકુમારે ણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં દો સાગરોવમાહં ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાહં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય બે સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમની છે.

૩૩ માહિંદે ણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં સાહરેગાહં દો સાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં સાહરેગાહં સત્ત સાગરોવમાહં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાધિક બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૭ સાગરોપમ.

૩૪ બંભલોણં ણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં જાવ જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાહં ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાહં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની યાવત્ જઘન્ય સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ દસ સાગરોપમ છે.

૩૫ લંતંત્ર કપ્પે જાવ જહણ્ણેણં દસ સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં ચોદ્દસ સાગરોવમાઈં । મહાસુક્કે જાવ જહણ્ણેણં ચોદ્દસ સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં । સહસ્સારે જાવ જહણ્ણેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં અટ્ટારસ સાગરોવમાઈં । આણે જાવ જહણ્ણેણં અટ્ટારસ સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં એક્કૂણવીસં સાગરો- વમાઈં । પાણે જાવ જહણ્ણેણં એગૂણવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં વીસં સાગરો- વમાઈં । આરણે જાવ જહણ્ણેણં વીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં એક્કવીસં સાગરો- વમાઈં । અચ્ચુએ જાવ જહણ્ણેણં એક્કવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- લાંતંક કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ સાગરોપમની છે.

મહાશુક કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૪ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭ સાગરોપમની છે.

સહસ્રાર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ સાગરોપમની છે.

આણત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૮ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૯ સાગરોપમની છે.

પ્રાણત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૯ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ સાગરોપમની છે.

આરણ કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૧ સાગરોપમની છે.

અચ્યુત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ સાગરોપમની છે.

ઐવેયક દેવોની સ્થિતિ :-

૩૬ હેટ્ટિમહેટ્ટિમગેવેજ્જવિમાણેસુ જાવ જહણ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં તેવીસં સાગરોવમાઈં ।

હેટ્ટિમમજ્ઝિમગેવેજ્જવિમાણેસુ જાવ જહણ્ણેણં તેવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં ચઠવીસં સાગરોવમાઈં ।

હેટ્ટિમઠ્ઠરિમગેવેજ્જ જાવ જહણ્ણેણં ચઠવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં પળવીસં સાગરોવમાઈં ।

મજ્જિમ હેટ્ટિમગેવેજ્જ જહણ્ણેણં પળવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં છવ્વીસં સાગરોવમાઈં ।

મજ્જિમમજ્જિમગેવેજ્જ જાવ જહણ્ણેણં છવ્વીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં ।

મજ્જિમઉવરિમગેવેજ્જ જાવ જહણ્ણેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં અટ્ટાવીસં સાગરોવમાઈં ।

ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જ જાવ જહણ્ણેણં અટ્ટાવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં એક્કૂળતીસં સાગરોવમાઈં ।

ઉવરિમમજ્જિમગેવેજ્જ જાવ જહણ્ણેણં એક્કૂળતીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં તીસં સાગરોવમાઈં ।

ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જ જાવ જહણ્ણેણં તીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં એક્કતીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- અધસ્તન અધસ્તન ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૩ સાગરોપમની છે.

અધસ્તન મધ્યમ ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૩ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ સાગરોપમની છે.

અધસ્તન ઉપરિમ ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૪ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫ સાગરોપમની છે.

મધ્યમ અધસ્તન ત્રૈવેયકની સ્થિતિ ૨૫ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૬ સાગરોપમની છે.

મધ્યમ મધ્યમત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૬ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૭ સાગરોપમની છે.

મધ્યમ ઉપરિમ ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૭ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૨૮ સાગરોપમની છે.

ઉપરિમ અધસ્તન ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૮ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૨૯ સાગરોપમની છે.

ઉપરિમ મધ્યમ ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૯ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ સાગરોપમની છે.

ઉપરિમ ઉપરિમ ત્રૈવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૩૦ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ સાગરોપમની છે.

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની સ્થિતિ :-

૩૭ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિતવિમાણેસુ જાવ જહણ્ણેણં એક્કતીસં

સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં ।

સવ્વટ્ઠસિદ્ધે ણં ધંતે ! મહાવિમાણે દેવાણં જાવ અજહણ્ણમણુક્કોસં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં । સે તં સુહમે અદ્ધાપલિઓવમે । સે તં અદ્ધાપલિઓવમે ।

ભાવાર્થ :- વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૩૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર— સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ અજઘન્ય—અનુત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે.

આ રીતે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અદ્ધાપલ્યોપમની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સૌધર્મ દેવલોકથી અચ્યુત પર્યંતના ૧૨ દેવલોકને કલ્પોપપત્ર કહેવાય છે. તેમાં ઈન્દ્ર(રાજા સમાન), સામાનિક દેવો, સૈનિક દેવો તેવા ભેદ છે. ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત છે. ત્યાં ઈન્દ્ર સામાનિક આદિ ભેદ નથી તે સર્વ દેવો અહમેન્દ્ર છે અર્થાત્ સ્વયં રાજા જેવા છે. ત્યાં શાસક શાસ્તાના ભેદ નથી માટે તે કલ્પાતીત કહેવાય છે.

પ્રથમ બે દેવલોક સુધી દેવીઓ છે. તેમાં દેવોની ગ્રહણ કરેલી દેવીઓ પરિગૃહીતા કહેવાય છે અને કોઈ એક દેવની ગ્રહણ કરેલ ન હોય તેવી દેવીઓ અપરિગૃહીતા કહેવાય છે. ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં દેવીઓ નથી. માટે બે દેવલોક સુધી જ દેવીઓની સ્થિતિ વર્ણવી છે. અહીં સૂત્રમાં સૂત્રકારે પાંચ અનુત્તર વિમાનના નામ બતાવ્યા છે પણ ઐવેયકના નામ બતાવ્યા નથી. તે નામ આ પ્રમાણે છે— અધસ્તનત્રિકના ભદ્ર, સુભદ્ર, સુજાત, મધ્યમત્રિકના સૌમનસ, પ્રિયદર્શન, સુદર્શન અને ઉપરિમત્રિકના અમોહ, સુમતિ, યશોધર. આ નવનામ ઐવેયકના છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં સર્વ જીવો એકાવતારી—એક ભવ મનુષ્યનો કરી મોક્ષે જનારા હોય છે, તેથી તેને મહાવિમાન કહ્યું છે. સર્વાર્થસિદ્ધ સિવાયના અન્ય સર્વ દેવલોકોમાં જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે. જઘન્ય—ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેની સ્થિતિ મધ્યમ કહેવાય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના સર્વ દેવોની એક સરખી ૩૩ સાગરોપમની જ સ્થિતિ હોય છે. તે સૂચવવા જ ત્યાં 'અજઘન્ય—અનુત્કૃષ્ટ' પદ આપ્યું છે. બધા જ દેવોની અપર્યાપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે અને પર્યાપ્તાવસ્થાની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન જે દેવલોકની જેટલી સ્થિતિ કહી છે, તેટલી જાણવી. અહીં પર્યાપ્તા—અપર્યાપ્તાનો ભેદ કર્યો ન હોવાથી સામાન્ય રૂપે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવી છે. તેથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કહ્યું નથી. આ આયુ— સ્થિતિમાં પલ્યોપમ—સાગરોપમની જે સ્થિતિઓ છે તે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ રૂપ જાણવી.

આ રીતે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમના વર્ણનમાં અહીં ચારગતિના જીવોની સ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન

કરવામાં આવ્યું છે.

ચારે નિકાયના દેવોની સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
ભવનપતિ			
૧.	અસુરકુમાર	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાધિક એક સાગરોપમ
૨.	અસુરકુમારદેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાડાચાર પલ્યોપમ.
૩.	નવનિકાયના દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દેશોન બે પલ્યોપમ
૪.	નવનિકાય દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દેશોન એક પલ્યોપમ
વાણવ્યંતર દેવો			
૧.	વ્યંતર દેવો	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	એક પલ્યોપમ
૨.	વ્યંતર દેવીઓ	" અર્ધ પલ્યોપમ	
જ્યોતિષ્ક દેવો			
૧.	જ્યોતિષ્ક દેવો ઔઘિક	પલ્યોપમ નો આઠમો ભાગ	એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમ
૨.	જ્યોતિષ્ક દેવીઓ ઔઘિક	પલ્યનો આઠમો ભાગ	૫૦૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યો.
૩.	ચંદ્રદેવ	પલ્યોપમનો ચોથોભાગ	૧લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ.
૪.	ચંદ્રની દેવીઓ	પલ્યનો ચોથોભાગ	૫૦૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમ
૫.	સૂર્યદેવ	પલ્યનો ચોથોભાગ	૬૪૨ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ
૬.	સૂર્યદેવી	પલ્યનો ચોથોભાગ	૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યો.
૭.	ગ્રહદેવો	પલ્યનો ચોથોભાગ	૧ પલ્યોપમ

૮.	ગ્રહદેવીઓ	પલ્યનો ચોથોભાગ	અર્ધ પલ્યોપમ
૯.	નક્ષત્રદેવ	પલ્યનો ચોથોભાગ	અર્ધ પલ્યોપમ
૧૦.	નક્ષત્રદેવી	પલ્યનો ચોથોભાગ	સાધિક પલ્યનો ચોથો ભાગ
૧૧.	તારા દેવ	પલ્યનો આઠમો ભાગ	પલ્યનો ચોથો ભાગ
૧૨.	તારાદેવી	પલ્યનો આઠમોભાગ	સાધિક પલ્યનો આઠમો ભાગ
વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ			
૧.	સૌધર્મકલ્પ દેવ	૧ પલ્યોપમર સાગરોપમ	
૧.	સૌધર્મકલ્પ પરિગૃહીતા દેવી	૧ પલ્યોપમ૭ પલ્યોપમ	
૧.	સૌધર્મકલ્પ અપરિગૃહીતાદેવી	૧ પલ્યોપમ૫૦ પલ્યોપમ	
૨.	ઈશાનકલ્પના દેવ	સાધિક પલ્યોપમ	સાધિક ૨ સાગરોપમ
૨.	ઈશાનકલ્પની પરિગૃહીતા દેવી	સાધિક પલ્યોપમ	૯ પલ્યોપમ
૨.	ઈશાનની અપરિગૃહીતાદેવી	સાધિક પલ્યોપમ	૫૫ પલ્યોપમ
૩.	સનત્કુમાર કલ્પના દેવો	૨ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
૪.	માહેન્દ્રકલ્પના દેવો	સાધિક ૨ સાગરોપમ	સાધિક ૭ સાગરોપમ
૫.	બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવો	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૬.	લાંતક કલ્પના દેવો	૧૦ "	૧૪ "
૭.	મહાશુક કલ્પના દેવો	૧૪ "	૧૭ "
૮.	સહસ્રાર કલ્પના દેવો	૧૭ "	૧૮ "
૯.	આનત કલ્પના દેવો	૧૮ "	૧૯ "
૧૦.	પ્રાણત કલ્પના દેવો	૧૯ "	૨૦ "
૧૧.	આરણ કલ્પના દેવો	૨૦ "	૨૧ "
૧૨.	અચ્યુત કલ્પના દેવો	૨૧ "	૨૨ "

૧૩.	પ્રથમ ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૨ "	૨૩ "
૧૪.	બીજી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૩ "	૨૪ "
૧૫.	ત્રીજી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૪ "	૨૫ "
૧૬.	ચોથી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૫ "	૨૬ "
૧૭.	પાંચમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૬ "	૨૭ "
૧૮.	છટી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૭ "	૨૮ "
૧૯.	સાતમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૮ "	૨૯ "
૨૦.	આઠમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૯ "	૩૦ "
૨૧.	નવમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૩૦ "	૩૧ "
૨૨.	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	૩૧ "	૩૩ "
૨૬.	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો	અજઘન્ય અનુકૃષ્ટ	૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ.

॥ પ્રકરણ-૨૪ સંપૂર્ણ ॥

પચીસમું પ્રકરણ

કાલપ્રમાણમાં ક્ષેત્રપલ્યોપમ

ક્ષેત્ર પલ્યોપમ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ખેત્તપલિઓવમે ? ખેત્તપલિઓવમે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા-સુહુમે ય વાવહારિય ય । તત્થ ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષેત્ર પલ્યોપમના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - ૧. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ ૨. વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમ. તેમાં જે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ છે, તે સ્થાપનીય છે. તેનું વર્ણન પછી કરશે.

૨ તત્થ ણં જે સે વાવહારિય, સે જહાનામણ્ પલ્લે સિયા જોયણં આયામ-વિક્ખંભેણં, જોયણં ઉઢ્ઠં ઉચ્ચત્તેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ખેવેણં; સે ણં પલ્લે ઇગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ધરિય વાલગ્ગકોડીણં । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાઓ હરેજ્જા, જાવ ણો પૂઠ્ઠાણ્ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । જે ણં તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપણ્સા તેહિં વાલગ્ગેહિં અપ્પ્ફુણ્ણા તત્તો ણં સમણ્ સમણ્ ગણ્ ઇગમેગં આગાસપણ્સં અવહાય જાવણ્ણં કાલેણં સે પલ્લે ખીણે જાવ ણિટ્ટિણ્ ભવણ્ । સે તં વાવહારિયે ખેત્તપલિઓવમે ।

એણિં પલ્લાણં કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં વાવહારિયસ્સે ખેત્તસાગરોવમસ્સે ઇગસ્સે ભવે પરિમાણં ॥ ૧૧૩ ॥

ભાવાર્થ :- ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી એક યોજન લાંબો, પહોળો, ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણગુણી પરિધિવાળા એક પલ્યને (કૂવાને) બે, ત્રણ દિવસથી સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાલાગ્ર કોટિઓથી ઠાંસીઠાંસીને એવી રીતે ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તે વાલાગ્રને બાળી ન શકે, પવન તેને ઉડાડી ન શકે, તેમાં કોહવાટ થઈ ન શકે, તે સડી ન શકે અને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. ત્યાર પછી તે પલ્યમાંથી સમયે-સમયે વાલાગ્રોથી સ્પર્શાયેલા આકાશપ્રદેશોમાંથી એક-એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢતાં-કાઢતાં, જેટલા સમયમાં તે પલ્ય ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે.

તે વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમને દસ કોડાકોડીથી ગુણતાં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ બને છે અર્થાત્ દસ કોડાકોડી વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ બરાબર એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને અદ્વાપલ્યોપમની જેમ જ અહીં ઉત્સેધાંગુલના માપથી એક યોજન પ્રમાણ લાંબા પહોળા, ઊંડા પલ્યને તે જ રીતે વાલાગ્રથી ભરવો. વાલાગ્રને બહાર કાઢવામાં તે બંને પલ્યમાં સમયની મુખ્યતા હતી જ્યારે અહીં ક્ષેત્રની મુખ્યતા છે. તે વાલાગ્રોએ જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શ્યા છે, તે આકાશપ્રદેશમાંથી સમયે-સમયે એક-એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢતાં સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશ બહાર નીકળી જાય, ત્યારે એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ થાય છે. એક-એક વાલાગ્ર પોતાની છએ દિશામાં અસંખ્યાત-અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશને સ્પર્શીને રહે છે. આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ વ્યતીત થાય છે.

૩ एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवम-सागरोवमेहिं किं पयोयणं ? एए हिं णत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं तु पण्णवणा पण्णविज्जइ । से तं वावहारिए खेत्तपलि- ओवमे ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? તેનું કથન શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર- આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ-સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેની માત્ર પ્રરૂપણા કરાય છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ સમજવામાં તે સહાયક બને છે માટે તેની પ્રરૂપણા સૂત્રકારે કરી છે. આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૪ से किं तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे ?

સુહુમે ખેત્તપલિઓવમે સે જહાણામए पल्ले सिया जोयणं आयाम-विक्खंभेणं, जोयणं उड्डं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिकखेवेणं; से णं पल्ले एगाहिय-बेहिय-तेहिय जाव उक्कोसेणं सत्तरत्त-परूढाणं सम्मट्ठे सण्णिचित्ते भरिए वालग्ग-कोडीणं । तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कज्जइ, ते णं वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ

અસંખેજ્જગુણા । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાઠ હેરજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસેજ્જા, ણો પૂહ્તાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । જે ણં તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપદેસા તેહિં વાલગ્ગેહિં અપ્પ્ફુણ્ણા વા અણુપ્પ્ફુણ્ણા વા તઓ ણં સમએ સમએ ગતે એગમેગં આગાસપદેસં અવહાય જાવહ્ણેણં કાલેણં સે પલ્લે ચ્છીણે ણીરએ ણિલ્લેવે ણિટ્ઠિએ ભવહ્ણે । સે તં સુહુમે ચ્છેત્તપલિઓવમે ।

શબ્દાર્થ :-અપ્પ્ફુણ્ણા = સ્પર્શાયેલા, અણુપ્પ્ફુણ્ણા = નહીં સ્પર્શાયેલા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્લોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જેમ કે કોઈ એક યોજન લાંબા, પહોળા, ઊંડા અને સાધિક ત્રણગુણી પરિધિવાળા પલ્લને એક, બે, ત્રણ યાવત્ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રોના પ્રત્યેકના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ટુકડા કરી ભરવામાં આવે. તે વાળના પ્રત્યેક ટુકડા, દષ્ટિના વિષયભૂત પદાર્થની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ભાગપ્રમાણ નાના અને સૂક્ષ્મ પનક જીવોની શરીરાવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. તે વાલાગ્ર ખંડો પલ્લમાં એવા ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તેને બાળી ન શકે, વાયુ તેને ઉડાડી ન શકે, ન તો તે સડી શકે, ન પાણીથી ભીંજાય કે ન કોહવાય શકે, ન તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થઈ શકે. તે વાલાગ્ર ખંડોએ પલ્લમાં રહેલા જે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા હોય અને જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શ્યા ન હોય અર્થાત્ પલ્લગત સર્વ આકાશપ્રદેશમાંથી પ્રતિસમય એક-એક આકાશપ્રદેશને બહાર કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્લ ક્ષીણ, નિર્લેપ, નીરજ અને વિશુદ્ધ થઈ જાય, સર્વ આકાશપ્રદેશ નીકળી જાય, તેટલા કાળને સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્લોપમ કહેવામાં આવે છે.

૫ તત્થ ણં ચોયએ પ્ણવગં એવં વયાસી- અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપએ સા જે ણં તેહિં વાલગ્ગેહિં અણુપ્પ્ફુણ્ણા ? હત્થા અત્થિ । જહા કો દિટ્ઠંતો ?

સે જહાણામએ કોટ્ટુએ સિયા કોહંડાણં ભરિએ, તત્થ ણં માઝલુંગા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં બિલ્લા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં આમલયા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં બયરા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં ચળગા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં મુગ્ગા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં સરિસવા પક્કિચ્છત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણં ગંગાવાલુયા પક્કિચ્છત્તા સા વિ માયા, એવામેવ એણં દિટ્ઠંતેણં અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપએસા જે ણં તેહિં વાલગ્ગેહિં અણુપ્પ્ફુણ્ણા ।

એસિં પલ્લાણં, કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં સુહુમસ્સ ચ્છેત્તસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૧૪॥

ભાવાર્થ :- સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમના વિષયમાં ગુરુશ્રીએ પ્રરૂપણા કરી, ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું.

પ્રશ્ન— શું વાલાગ્રથી ભરેલા તે પલ્યમાં કોઈ એવા આકાશપ્રદેશ પણ હોઈ શકે કે જે તે વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ હોય ?

ઉત્તર— હા, તે પલ્યમાં વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ પણ હોય છે.

પ્રશ્ન— આ વિષયમાં કોઈ દૃષ્ટાંત છે ?

ઉત્તર—હા, જેમ કોઈ કોઠીમાં (૧) કોળાને ભરવામાં આવ્યા હોય અને (૨) તેમાં બિજોરા નાંખવામાં આવે તો તે તેમાં સમાઈ જાય છે, (૩) તેમાં બીલા નાંખવામાં આવે તો સમાઈ જાય છે, (૪) તેમાં આમળા નાંખવામાં આવે તો તે પણ સમાઈ જાય છે, (૫) તેમાં ક્રમશઃ બોર, (૬) ચણા, (૭) મગ, (૮) સરસવ, (૯) ગંગાની રેતી નાંખવામાં આવે તો તે સમાઈ જાય છે. આ જ રીતે આ દૃષ્ટાંતથી તે પલ્યમાં પણ વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ હોય છે.

આ સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમને દસ કોડાકોડીથી ગુણતા એક સૂક્ષ્મક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં સમયે—સમયે વાલાગ્રથી સ્પર્શાયેલા આકાશપ્રદેશ કાઢવાનું વિધાન છે અને તેમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ સમાપ્ત થઈ જાય અર્થાત્ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાલ પ્રમાણ છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં તે પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત—અસંખ્યાત ખંડ કરી પલ્યમાં ભરવામાં આવે છે અને પલ્યમાં રહેલ વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ—અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશને બહાર કાઢવામાં આવે છે માટે વ્યાવહારિક પલ્યોપમ કરતાં આ સૂક્ષ્મ પલ્યોપમ અસંખ્યાત ગણો મોટો છે.

શંકા :- સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમની કાળગણનામાં જો પલ્યમાં રહેલા વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ સર્વ આકાશ પ્રદેશ ગ્રહણ થાય છે, તો વાલાગ્રને પલ્યમાં ભરવાનું કથન શા માટે ?

સમાધાન :- 'દૃષ્ટિવાદ' અંગમાં કેટલાક દ્રવ્યોની ગણના આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમના સ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશથી કરાય છે, કેટલાક દ્રવ્યોની ગણના અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશથી કરાય છે માટે વાલાગ્રથી પલ્ય ભરવાની વાત પણ સપ્રયોજન છે.

શંકા :- વાલાગ્રથી ઠાંસીઠાંસીને ભરવામાં આવેલા પલ્યમાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ કેમ સંભવે ? તેમાં ખાલી જગ્યા તો હોતી નથી ?

સમાધાન :- કોઈ કોઠીમાં કોળા ભર્યા હોય અને તેમાં બિજોરા નાંખવામાં આવે તો સમાય જાય છે કારણ

કે તેમાં ઘણા આકાશપ્રદેશ કોળાથી અસ્પૃષ્ટ હોય છે. તેમાં આંબળા બોર, ચણા, મગ અને સરસવ નાંખતા અને અંતે ગંગાની રેતી નાંખતા તે પણ સમાય જાય છે કારણ કે તેમાં આકાશપ્રદેશ અણસ્પર્શાયેલા હોય છે, તે અન્ય પદાર્થને જગ્યા આપી દે છે. આ દૃષ્ટાંતથી સૂત્રકારનો આશય સ્પષ્ટ થાય છે કે વાલાગ્ર પણ સ્થૂલ છે એટલે તે પલ્યમાં ભરવા છતાં તેની વચ્ચે સૂક્ષ્મ અંતરાલ રહે છે અને તે અંતરાલના આકાશપ્રદેશ અસ્પૃષ્ટ કહેવાય છે.

જેમ દિવાલ ઠોસ લાગે, છતાં તેમાં અસ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશ હોય છે અને તેથી જ તેમાં ખીલી પ્રવેશે છે. પ્રદેશોની સઘનતાના કારણે પોલાણ જણાતું નથી પણ પોલાણ હોય જ છે. તેમ પલ્યમાં ઠાંસીને વાલાગ્ર ભરવા છતાં તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ સ્પર્શાયા વિનાના રહી જાય છે. માટે જ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમને સમજાવવા સ્પૃષ્ટ અસ્પૃષ્ટ બંને પ્રકારના આકાશપ્રદેશને અપહૃત કરવાનું સૂત્રકારે કહ્યું છે.

૬. એહિં સુહુમેહિં ખેત્તપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં કિં પઓયણં ?

એહિં સુહુમેહિં પલિઓવમ-સાગરોવમેહિં દિદ્ધિવાએ દવ્વાઈં મવિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ-સાગરોપમનું શું પ્રયોજન છે ?

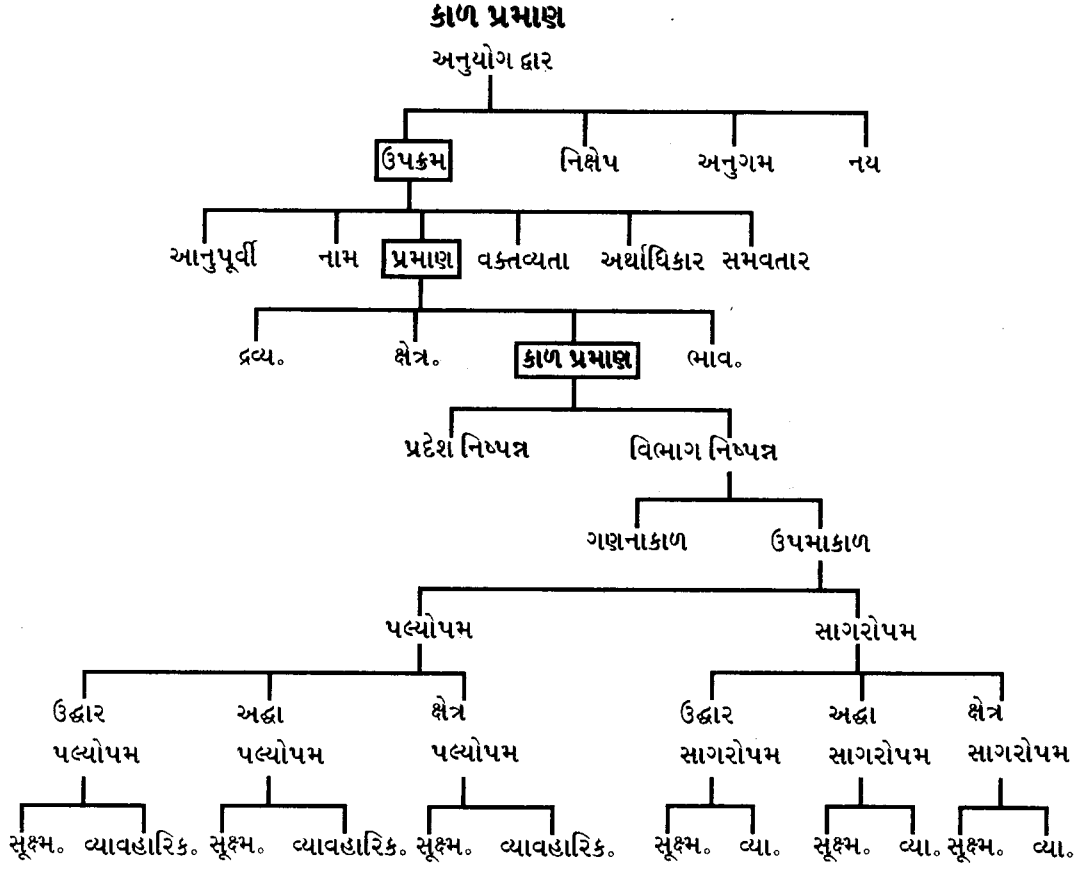
ઉત્તર- આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ-સાગરોપમ દ્વારા દૃષ્ટિવાદમાં કથિત દ્રવ્યોનું માન કરવામાં આવે છે.

છ પ્રકારના પલ્યોપમ

ક્રમ	નામ	પલ્યનું માપ	પલ્યમાં ભરાતા વાલાગ્રનું સ્વરૂપ	પલ્યમાંથીવાલાગ બહારકાઢવાનો સમય	પલ્ય ખાલી થવામાંવ્યતીત થતો સમય	પ્રયોજન
૧.	વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ	ઉત્સેઘાંગુલથી ૧ યોજન લાંબો ૧ યોજન પહોળો ૧ યોજન ઊંડો	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા વાળ.	સમયે-સમયે એક વાલાગ્ર કાઢવો	સંખ્યાત સમય પરિમિતકાળ	સૂક્ષ્મ પલ્યોપમને સમજાવવા પ્રરૂપણા કરી છે.
૨.	સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ.	"	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ટુકડા	"	સંખ્યાત વર્ષ કોટિ પરિમિત કાળ	દ્વીપ-સમુદ્રોનું માન કરાય છે. પચ્ચીશ કોડાકોડ સમય જેટલા દ્વીપ સમુદ્ર છે.
૩.	વ્યાવહારિક	"	૧ થી ૭ દિવસના	સો-સો વર્ષે	અનેક સંખ્યાત	સૂક્ષ્મપલ્યોપમને

	અદ્રા પલ્યોપમ		ઉગેલા વાળ.	એક વાલાગ્ર કાઢવો	કોટિ પરિમિત કાળ	સમજાવવા પ્રરૂપણા કરી છે.
૪.	સૂક્ષ્મ અદ્રા પલ્યોપમ	"	૧ થી ૭ દિવસના પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડ	સો-સો વર્ષે એક વાલાગ્રખંડ કાઢવો	અસંખ્યાત વર્ષ કોટિ પરિમિત	નરકાદિ ચારે ગતિના જીવોની આયુષ્યસ્થિતિનું માપ કરાય છે.
૫.	વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ	"	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા વાલાગ્ર	સમયે-સમયે વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ એક-એક આકાશપ્રદેશને કાઢવો	અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પરિમિતકાળ	સૂક્ષ્મ પલ્યોપમ સમજાવવા પ્રરૂપણા કરી છે.
૬.	સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ	" "	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડ કાઢવો	સમયે-સમયે વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ અસ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશમાંથી એક- એક પ્રદેશને અવસર્પિણી પરિમિત કાળ	વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી	દષ્ટિવાદઅંગમાં વર્ણિત દ્રવ્યોનું માન કરાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૫ સંપૂર્ણ ॥

છવ્વીસમું પ્રકરણ

ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં દ્રવ્ય - બદ્ધ મુક્તશરીર

દ્રવ્ય નિરૂપણ :-

૧ કઙ્કવિહા ણં ધંતે ! દવ્વા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા દવ્વા પણ્ણત્તા, તં જહા- જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- જીવદ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય.

અજીવ દ્રવ્ય નિરૂપણ :-

૨ અજીવદવ્વા ણં ધંતે ! કઙ્કવિહા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા અરૂવિઅજીવદવ્વા ય રૂવિઅજીવદવ્વા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અજીવ દ્રવ્યના પ્રકાર કેટલા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અજીવ દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય અને રૂપી અજીવ દ્રવ્ય.

૩ અરૂવિઅજીવદવ્વા ણં ધંતે ! કઙ્કવિહા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દસવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા ધમ્મત્થિકાએ, ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા, ધમ્મત્થિકાયસ્સ પેસા; અધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા, અધમ્મત્થિકાયસ્સ પેસા; આગાસત્થિકાએ, આગાસત્થિકાયસ્સ દેસા, આગાસત્થિકાયસ્સ પેસા; અદ્ધાસમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અરૂપી અજીવ દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અરૂપી અજીવદ્રવ્યના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ધર્માસ્તિકાય,

(૨) ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૩) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાય, (૫) અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૬) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૭) આકાશાસ્તિકાય, (૮) આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૯) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ (૧૦) અદ્વાસમય.

૪ રૂવિઅજીવદત્ત્વા ણં ભંતે ! કઙ્કવિહા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ચડવ્વિહા પળ્ણત્તા, તં જહા ઁંધા, ઁંધદેસા, ઁંધપ્પદેસા, પરમાણુપોગ્ગલા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યના ચાર પ્રકાર છે, જેમકે (૧) સ્કન્ધ, (૨) સ્કન્ધ દેશ, (૩) સ્કન્ધ પ્રદેશ, (૪) પરમાણુ પુદ્ગલ.

૫ તે ણં ભંતે ! કિં સંઁખેજ્જા અસંઁખેજ્જા અણંતા ? ગોયમા ! નો સંઁખેજ્જા, ણો અસંઁખેજ્જા, અણંતા । સે કેળદ્દેણં ભંતે ! ઁવં વુચ્ચઈ- તે ણં ણો સંઁખેજ્જા, ણો અસંઁખેજ્જા અણંતા ?

ગોયમા ! અણંતા પરમાણુપોગ્ગલા અણંતા દુપ્પણિયા ઁંધા જાવ અણંતા અણંત પ્પણિયા ઁંધા, સે ઁણં અદ્દેણં ગોયમા ! ઁવં વુચ્ચઈ- તે ણં ણો સંઁખેજ્જા, ણો અસંઁખેજ્જા, અણંતા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભગવન્ ! આ સ્કન્ધ વગેરે રૂપી અજીવ દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે સ્કન્ધ વગેરે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે સ્કન્ધ વગેરે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, અનંત છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ અનંત છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત છે, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત છે. તે કારણથી જ હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે કે સ્કન્ધ વગેરે દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

વિવેચન :-

વિશ્વમાં મુખ્ય બે જ દ્રવ્ય છે. (૧) જીવ દ્રવ્ય (૨) અજીવ દ્રવ્ય. જીવ દ્રવ્ય ચેતન અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. જ્યારે અજીવ દ્રવ્ય અચેતન અને જડ સ્વરૂપ છે. આ બંને દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સ્વભાવ યુક્ત છે. અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થવા છતાં મૂળગુણ-ધર્મથી ક્યારેય ચ્યુત થતાં નથી. જીવ દ્રવ્ય ચેતન સ્વભાવ છોડીને ક્યારેય અચેતનરૂપે પરિવર્તન પામતું નથી અને અજીવ દ્રવ્ય સહકારી અનેક કારણો

મળવા છતાં પણ જડત્વનો ત્યાગ કરતું નથી, તેથી તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

આ બેમાંથી અલ્પવક્તવ્ય હોવાથી પ્રથમ અજીવદ્રવ્યનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. અજીવ દ્રવ્યના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્વાસમય. અહીં સૂત્રકારે અરૂપી અજીવ અને રૂપી અજીવ એવા બે ભેદ કર્યા છે. આ પાંચ અજીવ દ્રવ્યમાંથી પુદ્ગલાસ્તિકાય એક રૂપી છે અને શેષ ચાર અરૂપી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત હોય તે રૂપી કહેવાય છે અને તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ન હોય તે અરૂપી કહેવાય છે.

સૂત્રકારે અરૂપી અજીવના ૧૦ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય દેશ અને ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ. તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયના ત્રણ અને આકાશાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ અને કાળ એમ ૧૦ ભેદ કર્યા છે. જો કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય એક અખંડ દ્રવ્ય રૂપ જ છે પરંતુ નયવિવક્ષાથી તેના ત્રણ-ત્રણ ભેદ કર્યા છે. સામાન્યને સ્વીકારનાર સંગ્રહનયના મતે ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્ય છે. આખાલોક વ્યાપી ધર્માસ્તિકાયમાં ધર્માસ્તિકાયત્વ-સામાન્ય સમાન રૂપે વ્યાપીને રહેલ છે, તેથી ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્યરૂપ છે. વસ્તુમાં રહેલ વિશેષ અંશને સ્વીકારનાર વ્યવહારનય ધર્માસ્તિકાયના દેશને સ્વીકારે છે. જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક થવું તે ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે, લક્ષણ છે. પ્રાયઃ જીવ અને પુદ્ગલ લોકના દેશભાગમાં ગતિ કરે છે. તેથી ધર્માસ્તિકાયનો દેશ જ જીવ-પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક બને છે. માટે ધર્માસ્તિકાયનો દેશ અલગ દ્રવ્ય કહેવાય. તેનો અલગ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. દ્રવ્યના બુદ્ધિકલ્પિત વિભાગને દેશ કહેવામાં આવે છે. વર્તમાનવર્તી અને સ્વકીય અવસ્થાને સ્વીકારનાર ઋજુસૂત્ર નય ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશને સ્વીકારે છે. તેના મતે ધર્માસ્તિકાયના એક-એક પ્રદેશ સ્વસામર્થ્યથી જીવ-પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્ત બને છે માટે તે સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાયના નિર્વિભાગ અંશ, કેવળીના જ્ઞાનમાં પણ જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તેવા અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આમ સંગ્રહનય, વ્યવહારનય અને ઋજુસૂત્ર નય, આ ત્રણ નયના મંતવ્યથી ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ થાય છે. તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ ત્રણ-ત્રણ ભેદ જાણવા. અદ્વાસમય કાળદ્રવ્યને એક જ માનેલ છે. નિશ્ચયનયના મતે ભૂતકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે, ભવિષ્યકાળ અનુત્પન્ન છે, માટે તે દ્રવ્ય નથી. તેમાં દેશ-પ્રદેશ રૂપ વિશેષ નથી. વર્તમાન કાલીન એક સમય જ પરમાર્થથી દ્રવ્યરૂપ છે, માટે તે એક જ છે. આમ અરૂપી અજીવના દશ ભેદ છે.

રૂપી અજીવના ચાર ભેદ કહ્યા છે. પરમાણુના સમુદાયને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. બે પરમાણુ મળવાથી બનતા દ્વયણુકથી લઈ, અનંત પરમાણુ ભેગા મળવાથી બનતા અનંતાણુક પર્યંતના અનંત સ્કંધો છે. સ્કંધનો બુદ્ધિકલ્પિત વિભાગ દેશ કહેવાય છે અને સ્કંધનો નિર્વિભાગ અંશ, જેના કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પણ વિભાગ ન થઈ શકે, તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રદેશ-નિર્વિભાગ અંશ સ્કંધથી જુદો થઈ જાય ત્યારે પરમાણુ કહેવાય છે. આ રીતે સર્વ મળી અજીવના કુલ- ૧૪ ભેદ છે.

જીવદ્રવ્ય નિરૂપણ :-

૬ જીવદ્વા પં ભંતે ! કિં સંખેજ્જા અસંખેજ્જા અણંતા ? ગોયમા ! ણો

સંખેજ્જા, ણો અસંખેજ્જા, અણંતા ।

સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જીવદવ્વા ણં ણો સંખેજ્જા ણો અસંખેજ્જા અણંતા ?

ગોયમા ! અસંખેજ્જા ણેરહયા, અસંખેજ્જા અસુરકુમારા જાવ અસંખેજ્જા થણિયકુમારા, અસંખેજ્જા પુઢવીકાહયા જાવ અસંખેજ્જા વાઝકાહયા, અણંતા વણસ્સહકાહયા, અસંખેજ્જા બેહંદિયા જાવ અસંખેજ્જા ચઝરિંદિયા, અસંખેજ્જા પંચેંદિયતિરિક્ખજોણિયા અસંખેજ્જા મણુસા, અસંખેજ્જા વાણમંતરા, અસંખેજ્જા જોહસિયા, અસંખેજ્જા વેમાણિયા, અણંતા સિદ્ધા, સે એણં અટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ જીવદવ્વા ણં ણો સંખેજ્જા, ણો અસંખેજ્જા, અણંતા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! શું જીવદ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જીવદ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન ! તેનું શું કારણ છે કે જીવ દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકી અસંખ્યાત છે, અસુરકુમાર વગેરે સ્તનિતકુમાર સુધીના ભવનપતિ દેવો અસંખ્યાત છે. પૃથ્વીકાયથી લઈ વાયુકાય પર્યંતના ચારે સ્થાવર જીવો અસંખ્યાત છે, વનસ્પતિકાય જીવ અનંત છે, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અસંખ્યાત છે, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, મનુષ્યો અસંખ્યાત છે, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક દેવો તથા વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાત—અસંખ્યાત છે, સિદ્ધ અનંત છે. આ કારણથી હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે કે જીવ સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા જીવની અનંતતાનું વર્ણન કર્યું છે. જીવ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. જીવ બે પ્રકારના છે, સંસારી અને સિદ્ધ. સંસારી જીવમાં પણ ત્રસ અને સ્થાવર એવા બે ભેદ છે.

ત્રસ :- ત્રસનામ કર્મના ઉદયથી જે જીવ પોતાના સુખ—દુઃખાદિના કારણે ગમનાગમન કરી શકે તે ત્રસ. તેમાં બેઈંદ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

સ્થાવર :- સ્થાવર નામકર્મના ઉદયે જે જીવ પોતાના સુખ દુઃખાદિના કારણે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ગમન કરી શકતા નથી, તે સ્થાવર કહેવાય છે. તેમાં એક ઈંદ્રિયવાળા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાવર જીવોમાં વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત છે. શેષ અસંખ્યાત છે.

સિદ્ધ :- સિદ્ધ જીવો પણ અનંત છે. તેથી જીવો અનંત છે, તેમ કહેવામાં આવે છે. સંસારી સર્વ જીવો

શરીરધારી જ હોય છે. શરીરથી જ તે જીવોનો પરિચય અને સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શરીરનું વર્ણન કરે છે.

શરીર નિરૂપણ :-

૭ કઙ્ઘ ણં ભંતે ! સરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! પંચ સરીરા પળ્ણત્તા, તં જહા-
ઓરાલિણ, વેઙ્ઘ્વિણ, આહારણ, તેયણ, કમ્મણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! શરીરના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) વૈક્રિય શરીર, (૩) આહારક શરીર, (૪) તૈજસ શરીર, (૫) કાર્મણ શરીર.

વિવેચન :-

જીર્યતે શીર્યતે ઇતિ શરીરઃ । જે જીર્ણ—શીર્ણ થાય તે શરીર. જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત નિરંતર જર્જરિત થાય, શીર્ણ થાય તે શરીર કહેવાય છે. તે શરીર પાંચ પ્રકારના છે.

(૧) ઔદારિક શરીર :- ઔદારિક શબ્દ—ઉદાર શબ્દથી બન્યો છે. તે ઉદાર શબ્દના ત્રણ અર્થ છે— (૧) ઉદાર=પ્રધાન, (૨) ઉદાર=વિશાળ, વિસ્તૃત, (૩) ઉદાર=માંસ, મજ્જા, હાડકા વગેરે.

(૧) જે શરીર પ્રધાન હોય તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તીર્થંકરો, ગણધરોને આ શરીર હોય છે તથા ઔદારિક શરીર દ્વારા જ જીવ મુક્તિગમનમાં સહાયક એવી સંયમ સાધના કરી શકે છે, માટે અન્ય શરીરોમાં તે પ્રધાન છે (૨) ઔદારિક શરીરની અવગાહના અન્ય શરીર કરતાં વધુ મોટી હોય છે ઔદારિકની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન છે. વૈક્રિય શરીરની અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્યની છે, જોકે ઉત્તર વૈક્રિયની લાખ યોજનની અવગાહના છે પણ તે અલ્પકાળ માટે જ હોય છે, ભવપર્યંત નથી તેથી તેની ગણના ન કરતાં ઔદારિક શરીર જ અન્યશરીરોમાં વધુ વિશાળ હોવાથી તેને ઉદાર—ઔદારિક શરીર કહેવામાં આવે છે. (૩) માંસ, હાડકા, સ્નાયુ વગેરેથી બદ્ધ શરીર ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. પાંચ શરીરમાંથી એક માત્ર ઔદારિક શરીર જ માંસ, મજ્જા, લોહી વગેરે સપ્ત ધાતુનું હોય છે. અન્ય શરીરમાં સપ્તધાતુઓ હોતી નથી. આ શરીરના સ્વામી મનુષ્ય અને તિર્યંચો છે.

(૨) વૈક્રિય શરીર :- વિવિધ, વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ જે શરીર દ્વારા થઈ શકે, નાના—મોટા, દૃશ્ય—અદૃશ્ય આદિ અનેક રૂપો જે શરીર દ્વારા થઈ શકે તે વૈક્રિય કહેવાય છે. વિશિષ્ટ લબ્ધિના પ્રયોગથી જે શરીર વૈક્રિય પુદ્ગલ દ્વારા બનાવવામાં આવે તે લબ્ધિ પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. દેવ—નારકીને જે વૈક્રિય શરીર ભવના નિમિત્તથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. લબ્ધિપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચને હોય છે. ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર દેવ અને નારકીને હોય છે.

(૩) આહારક શરીર :- ચૌદ પૂર્વધર મુનિ વિશિષ્ટ પ્રયોજન માટે પોતાના યોગબળથી જે શરીરનું નિર્માણ કરે છે, તે આહારક શરીર કહેવાય છે. આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત મુનિને સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક શંકાઓ થાય, તે સમયે પોતાના ક્ષેત્રમાં કેવળજ્ઞાની ભગવંત ન હોય, અન્યક્ષેત્રમાં તીર્થંકર ભગવાન વિદ્યમાન હોય અને ઔદારિક શરીરથી પહોંચી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે મુનિ જે શરીર દ્વારા તીર્થંકર ભગવાન પાસે જઈ સમાધાન મેળવે છે, તે શરીર આહારક શરીર કહેવાય છે. આ શરીરનું નિર્માણ પ્રમત સંયત, છટ્ટા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ કરે છે.

(૪) તૈજસ શરીર :- સ્થૂલ શરીરની દીપ્તિ અને પ્રભાનું જે કારણ છે તે તૈજસ શરીર છે. તે સૂક્ષ્મ શરીર છે. આ તૈજસ શરીર તેજોમય હોવાથી ભક્ષણ કરાતા ભોજનને પચાવે છે. તેજના વિકારરૂપ હોવાથી તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે— (૧) અનિઃસરણાત્મક—આ તૈજસ શરીર ભોગવેલ અન્ન—પાણીને પચાવનારું બની સ્થૂલ શરીરની અંદર રહે છે અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીરમાં તેજ, પ્રભા, કાંતિનું નિમિત્ત બને છે. (૨) નિઃસરણાત્મક—તેમાં જે શુભ છે તે સુભિક્ષ, શાંતિ વગેરેનું કારણ બને છે અને અશુભ છે તે અશાંતિ વગેરેમાં કારણ બને છે. આ શરીર લબ્ધિ પ્રત્યયિક છે. નિઃસરણાત્મક તૈજસશરીર તેજોલબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અનિઃસરણાત્મક તૈજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે.

(૫) કાર્મણ શરીર :- આઠ પ્રકારના કર્મ સમુદાયથી જે નિષ્પન્ન થાય છે તથા ઔદારિક વગેરે શરીરનું જે કારણ છે તે કાર્મણ શરીર કહેવાય છે. આ શરીર પણ સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે.

આ પાંચે શરીરોમાં ઔદારિક શરીર સ્વલ્પ પુદ્ગલોનું બને છે અને તે સૌથી વધુ સ્થૂલ છે. અર્થાત્ તેમાં પોલાણ ભાગ વધુ છે. ક્રમથી ત્યાર પછીના શરીર વધુને વધુ પુદ્ગલના હોય અને તેનું પરિણામન સૂક્ષ્મ—સૂક્ષ્મતર હોય છે. તે આ આંખથી દષ્ટિગોચર થતા નથી. પરમાવધિજ્ઞાની કે કેવળજ્ઞાની જ તેને જોઈ શકે છે.

ચોવીસ દંડકવર્તી જીવોના શરીરનું નિરૂપણ :-

૮ ણેરઙ્યાણં ભંતે ! કઙ્ઙ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- વેઙ્ઙવ્વિએ, તેયએ, કમ્મએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નારકીઓને કેટલા શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીઓને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ.

૯ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કઙ્ઙ સરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- વેઙ્ઙવ્વિએ તેયએ કમ્મએ ।

एवं तिष्णि तिष्णि एते चेव सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वा ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારને કેટલા શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ. તેમજ સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોને આ જ ત્રણ ત્રણ શરીર હોય છે.

૧૦ પુઢવીકાઙ્યાણં ભંતે ! કઙ્ સરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ તેયએ કમ્મએ ।

एवं आउ-तेउ-वणस्सकाइयाण वि एते चेव तिष्णि सरीरा भाणियव्वा ।

વાઝકાઙ્યાણં જાવ ચત્તારિ સરીરા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ, વેઝવ્વિએ, તેયએ, કમ્મએ ।

बेइंदिय तेइंदिय चउरिंदियाणं जहा पुढवीकाइयाणं ।

पंचेदियतिरिक्खजोणियाणं जहा वाउकाइयाणं ।

મળૂસાણં જાવ પંચ સરીરા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ વેઝવ્વિએ આહારએ તેયએ કમ્મએ ।

वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा णेरइयाणं, वेउव्विय-तेयग-कम्मगा तिष्णि तिष्णि सरीरा भाणियव्वा ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલા શરીર કહ્યા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ.

પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ જ પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિના જીવોને ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

વાયુકાયિક જીવને ચાર શરીર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) તૈજસ (૪) કાર્મણ.

પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. આ ત્રણ શરીર હોય છે.

વાયુકાયની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોને ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ચાર શરીર હોય છે.

મનુષ્યોને પાંચ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

નારકીની જેમ વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોને વૈક્રિય, તેજસ અને કાર્મણ, આ ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

વિવેચન :-

પાંચ શરીરમાંથી તેજસ અને કાર્મણ આ બે શરીર તો સર્વ સંસારી જીવોને હોય જ. મનુષ્ય અને તિર્યચોને ભવસ્વભાવથી ઔદારિક શરીર અને દેવ-નારકીને ભવસ્વભાવથી વૈક્રિય શરીર હોય છે. આહારક શરીર વિશેષ-લબ્ધિ-શક્તિધારી મનુષ્યોને જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં વૈક્રિય શરીર લબ્ધિજન્ય હોય છે. કેટલાક બાદર વાયુકાયને વૈક્રિય શરીર હોય છે તેથી તેમાં ચાર શરીર કહ્યા છે.

ઔદારિક શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૧ કેવઙ્યા ણં ભંતે ! ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જા લોગા । તત્થ ણં જે સે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અણંતા લોગા, દવ્વઓ અભવસિદ્ધિર્ણહિં અણંતગુણા, સિદ્ધાણં અણંતભાગો ।

શબ્દાર્થ :-કેવઙ્યા = કેટલા, બદ્ધેલ્લયા = બદ્ધ-પૃચ્છા સમયે જીવ સાથે સંબદ્ધ શરીર, જીવ સાથે બંધાયેલા શરીર મુક્કેલ્લયા = મુક્ત. પૃચ્છા સમયે તે શરીર જીવે મૂકી દીધું હોય અર્થાત્ પૂર્વભવમાં જે શરીર છોડી દીધા છે તે, તત્થ ણં = તેમાં જે, અવહીરંતિ = અપહત ખાલી થાય છે, અભવસિદ્ધિર્ણહિં = અભવસિદ્ધિક-અભવ્ય જીવો કરતાં, અણંતભાગો = અનંતભાગ ન્યૂન છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધેલક-બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્કેલક-મુક્ત ઔદારિક શરીર. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહત થાય એટલા છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. જે મુક્ત ઔદારિક શરીર છે તે અનંત છે. કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહત થાય એટલા છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ-લોકપ્રદેશ તુલ્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યા અભવ્ય જીવોથી અનંત ગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવ્યું છે

અર્થાત્ વર્તમાન ઔદારિક શરીર અને ભૂતકાલિક મુક્ત શરીર સંખ્યાની વિચારણા છે. જે શરીર જીવે ધારણ કર્યું હોય તે બદ્ધલક કહેવાય છે. તે ભવસ્થિતિ પ્રમાણે બદ્ધલક રૂપે રહે છે. જીવ તે શરીરને છોડીદે ત્યારે તે મુક્કેલગ કહેવાય છે. અસંખ્યાત કાળ સુધી તે પુદ્ગલ તે શરીર રૂપે (અનંત ખંડ થઈને) રહે છે અર્થાત્ મુક્કેલગ શરીરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે. તેટલા કાલ સુધી તે મુક્ત પુદ્ગલ બીજા કોઈ પ્રયોગ પરિણત કે વિસ્રસાપરિણત થયા વિના અને કોઈ શરીરના બદ્ધલક થયા વિના રહી શકે છે. તે પુદ્ગલો દ્રવ્ય નિક્ષેપથી ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તેને અહીં મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર કહ્યા છે.

ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- આ બદ્ધલગ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. અસંખ્યાત અને અનંતની આ રાશિને સૂત્રકારે કાલથી, ક્ષેત્રથી અને દ્રવ્યથી સમજાવી છે.

કાલથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા જાણવા. અર્થાત્ પ્રત્યેક સમયે એક-એક બદ્ધલક શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય ત્યારે જ બધા બદ્ધલગ્ગ ઔદારિક શરીર દૂર થાય. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. અર્થાત્ એક-એક ઔદારિક શરીરને લોકમાં રહેલ એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થાપિત કરવામાં આવે તો આખા લોકના સર્વ આકાશપ્રદેશ તો બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અને આ લોક જેવડા બીજા અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય. અર્થાત્ અસંખ્યાત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે, તેટલા બદ્ધલક ઔદારિક શરીર છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વનસ્પતિમાં અનંત જીવ છે, તો તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત કેમ કહ્યા છે. તેનું સમાધાન એ છે કે વનસ્પતિમાં નિગોદમાં(સાધારણ વનસ્પતિ)એક-એક શરીરમાં અનંત-અનંત જીવો રહે છે. તેઓને જુદા જુદા ઔદારિક શરીર હોતા નથી માટે જીવો અનંત છે પણ તેના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાતા જ છે.

મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. જીવે ઔદારિક શરીર ધારણ કર્યા પછી છોડી દીધું હોય અને પછી તે એક ઔદારિક શરીરના(અનંત સ્કંધ રૂપે પરિણત પુદ્ગલો) ઔદારિકપણાનો ત્યાગ ન કરે, ત્યાં સુધી ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ કહેવાય છે.

કાળથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- કાળની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા જાણવા. પ્રત્યેક સમયે એક એક મુક્ત ઔદારિક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પસાર થઈ જાય.

ક્ષેત્રથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે ઔદારિક મુક્ત શરીર અનંત લોક

પ્રમાણ છે. એક લોકના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ છે. તેવા અનંત લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ મુકકેલગ ઔદારિક શરીર જાણવા.

દ્રવ્યથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્યજીવો કરતાં અનંતગુણ અધિક હોય છે અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્ય છે તો પછી મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત કેમ કહેવાય ? સમાધાન એ છે કે મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત સ્કંધોમાં વિભાજિત થઈ જાય છે. તે સ્કંધો ઔદારિકપણાનો ત્યાગ કરે નહીં, બીજા પરિણામે પરિણત થાય નહીં ત્યાં સુધી તે વિભાજિત થયેલા અનંતસ્કંધો ઔદારિક શરીરના મુકકેલગ કહેવાય છે. આ કારણે એક એક ઔદારિક શરીરના અનંત મુકકેલગ છે. તે જ રીતે વૈક્રિય આહારક શરીરના મુકકેલગ પણ અનંત છે.

વૈક્રિય શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૨ કેવઙ્યા ણં ભંતે ! વેડવ્વિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જાઇભાગો । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણી-ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, સેસં જહા ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા એતે વિ ભાણિયવ્વા ।

શબ્દાર્થ :- સેઢીઓ = આકાશની એક પ્રદેશી શ્રેણીઓ, પત્તરસ્સ અસંખેજ્જાઇભાગો = ઘનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, સેસં જહા = શેષ સર્વ કથન જેમ, ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા = ઔદારિકના મુકકેલગ, તહા = તેમ, એતે = આ વૈક્રિયના મુક્ત શરીરનું પણ, ભાણિયવ્વા = કથન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વૈક્રિય શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વૈક્રિય શરીરના બે પ્રકાર છે. (૧) બદ્ધેલક બદ્ધ (૨) મુકકેલગ-મુક્ત. બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી દ્વારા અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી તે અસંખ્યાત શ્રેણીપ્રમાણ છે અને તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનંત છે. કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી દ્વારા અપહત થાય છે. શેષ કથન ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું.

વિવેચન :-

દેવો અને નારકીને ભવ પર્યંત વૈક્રિય શરીર બદ્ધ રહે છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં વૈક્રિયલબ્ધિધારી

મનુષ્ય કે તિર્યંચ જેટલો સમય વૈક્રિય શરીર બનાવે તેટલો સમય બદ્ધ હોય છે અને તે શરીર છૂટી જાય પછી તે મુક્ત વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે.

વૈક્રિય શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનંત છે.

કાળથી બદ્ધ વૈક્રિય શરીર :- કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. સમયે સમયે એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી વ્યતીત થઈ જાય.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ વૈક્રિય શરીર :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણીપ્રમાણ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. તેનો અર્થ એ થયો કે ઘનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણીઓ હોય અને તે શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર જાણવા.

મુક્ત વૈક્રિય શરીર પરિમાણ :- મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનંત છે. ઔદારિક મુક્ત શરીરની જેમ જ અહીં કાળ અપેક્ષાએ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ, અને દ્રવ્યથી અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત વૈક્રિય શરીર જાણવા.

આહારક શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૩ કેવઈયા ણં મંતે ! આહારગસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સિય અત્થિ સિય ણત્થિ, જઈ અત્થિ જહળ્ણેણં ઇગો વા દો વા તિણ્ણિ વા, ઉક્કોસેણં સહસ્સપુહત્તં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓરાલિયસરીરસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા મ્હાણિયવ્વા ।

શબ્દાર્થ :-સિય અત્થિ = કદાચિત્ હોય, સિય ણત્થિ = કદાચિત્ ન હોય, જઈ = જો (જ્યારે), અત્થિ = હોય, સહસ્સપુહત્તં = અનેક હજાર હોય છે, સહસ્ર પૃથક્ત્વ.

ભાવાર્થ :- પશ્ચ- હે ભગવન્ ! આહારક શરીર કેટલા કહ્યા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના છે-બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર [બે થી નવ હજાર] હોય.

મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. તે ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

લબ્ધિધારી, ચૌદ પૂર્વી સાધુને જ આહારક શરીર હોય છે અને તે પણ જ્યારે બનાવે ત્યારે જ હોય છે. તેની સમય મર્યાદા પણ અલ્પ છે અને સંખ્યા પણ નિયત છે. આહારક શરીરનો વિરહ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે અર્થાત્ ક્યારેક છમાસ પર્યંત આહારક શરીર હોતું નથી.

બદ્ધ આહારક શરીરનું પરિમાણ :- જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર હોય છે. અર્થાત્ બે હજાર થી નવ હજાર સુધીની કોઈપણ સંખ્યામાં હોય.

મુક્ત આહારક શરીરનું પરિમાણ :- અનંત હોય છે. તેનું પરિમાણ અનંત સંખ્યાની અપેક્ષા ઔદારિક શરીરની સમાન હોય છે. અનંતના અનંત ભેદ છે. વાસ્તવમાં મુક્ત ઔદારિકથી અનંતમા ભાગ જેટલા મુક્ત આહારક હોય છે.

તૈજસ શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૪ કેવઙ્યા ણં ભંતે ! તેયગસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અણંતા લોગા, દવ્વઓ સિદ્ધેહિં અણંતગુણા સવ્વજીવાણં અણંત- ભાગૂણા । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અણંતા લોગા, દવ્વઓ સવ્વજીવેહિં અણંતગુણા જીવ- વગ્ગસ્સ અણંતભાગો ।

શબ્દાર્થ :- અણંતભાગૂણા = અનંતમા ભાગે ન્યૂન છે, સવ્વેજીવેહિં = સર્વ જીવની સંખ્યા કરતાં, અણંત ગુણા = અનંતગુણ અધિક, જીવવગ્ગસ્સ = જીવ વર્ગનો, સર્વ જીવોની સંખ્યાનો વર્ગ કરતાં જે સંખ્યા આવે તેથી, અણંતભાગો = અનંતમો ભાગ જાણવો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- તૈજસ શરીર બે પ્રકારના છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે, દ્રવ્યથી સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વ જીવોથી અનંતમાભાગે ન્યૂન છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે. દ્રવ્યથી સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને જીવવર્ગના અનંતમા ભાગે છે.

વિવેચન :-

બદ્ધ તૈજસ શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. સર્વ સંસારી જીવને તૈજસ શરીર સ્વતંત્ર-પોતપોતાનું હોય છે. સાધારણ શરીરી નિગોદિયા જીવને ભલે ઔદારિક શરીર સાધારણ હોય [અનંતજીવોનું એક હોય] પરંતુ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેઓને પૃથક-પૃથક હોય છે. તેથી જેટલા સંસારી જીવ છે, તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીર જાણવા. તેની સંખ્યા બતાવતા સૂત્રકાર કહે છે. (૧) કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા છે. (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે અર્થાત્ અનંતલોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીર છે. (૩) દ્રવ્યથી સિદ્ધજીવો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વજીવો કરતાં અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

તૈજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે. સંસારી જીવ સિદ્ધો કરતાં અનંત ગુણ અધિક છે. તેથી બદ્ધ શરીર પણ સિદ્ધ કરતાં અનંત ગુણ અધિક થાય, સર્વ જીવ રાશિમાંથી સિદ્ધજીવોને તૈજસ કાર્મણ શરીર ન હોય, સિદ્ધો સર્વ જીવ રાશિથી અનંતમા ભાગ જેટલા ન્યૂન છે. તેથી તે ઓછા કરતાં તૈજસ શરીર સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે. આ રીતે બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનંત ગુણ અધિક અથવા સર્વ જીવરાશિના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પરિમાણ :- મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. (૧) કાળની અપેક્ષાએ તે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે, (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે અર્થાત્ અનંત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ તેટલા મુક્ત તૈજસ શરીર છે. (૩) દ્રવ્યથી મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક છે. તેમજ સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ સર્વ જીવ સંખ્યાને તે જ સંખ્યાથી ગુણા કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેના અનંતમા ભાગ જેટલા તૈજસના મુક્ત શરીર છે.

પ્રત્યેક જીવે ભૂતકાળમાં અનંત-અનંત તૈજસ શરીરોને છોડ્યા છે. જીવ તે શરીરને છોડી દે પછી અસંખ્યાતકાળ સુધી તૈજસ પુદ્ગલ રૂપે તે મુક્ત તૈજસ શરીર રહી શકે છે. પ્રત્યેક જીવના મુક્ત તૈજસ શરીર અનંત હોવાથી તેની સંખ્યા સમસ્ત જીવોથી અનંતગણી વધુ થાય છે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જીવોની વર્ગ સંખ્યાના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

કોઈપણ રાશિને તે જ રાશિથી ગુણવામાં આવે તે વર્ગ કહેવાય છે. જેમ કે $૪ \times ૪ = ૧૬$. આ ૧૬ સંખ્યા ચારનો વર્ગ કહેવાય. જીવરાશિને જીવરાશિથી ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે જીવવર્ગ કહેવાય. સર્વ જીવરાશિને આપણે ૧૦,૦૦૦ કલ્પીએ અને અનંતની જગ્યાએ ૧૦૦ કલ્પીએ. મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વજીવથી અનંતગુણ અધિક છે. સર્વ જીવ એટલે ૧૦૦૦૦ અને અનંત એટલે ૧૦૦ ને ગુણતા $૧૦૦૦૦ \times ૧૦૦ = ૧૦૦૦૦૦૦$ (૧૦ લાખ) થાય છે. અન્ય રીતે જોઈએ તો સર્વ જીવરાશિના વર્ગના અનંતમા ભાગે છે. સર્વ જીવરાશિનો વર્ગ એટલે $૧૦,૦૦૦ \times ૧૦,૦૦૦ = ૧૦૦૦૦૦૦૦$ (૧૦ કરોડ) જીવવર્ગ થાય અને તેનો અનંતમા ભાગ એટલે ૧૦૦ મો ભાગ અર્થાત્ ૧૦ કરોડ $\div ૧૦૦ = ૧૦$ લાખ. ૧૦ લાખ તે ૧૦ કરોડનો ૧૦૦ મો ભાગ થાય. આમ સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત તૈજસ શરીર

જાણવા.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વજીવથી અનંતગણા અધિક છે અથવા જીવવર્ગના અનંતમાં ભાગે છે. આ બંને કથનનું તાત્પર્ય એક જ છે, કથનમાં ભિન્નતા છે અર્થમાં નહીં. અસત્કલ્પના દ્વારા સર્વ જીવાદિની સંખ્યા કલ્પી કરવામાં આવેલ ઉપરોક્ત ગણિતમાં બંને રીતે હિસાબ કરતાં ૧૦ લાખનો જ ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે.

કાર્મણ શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૫ કેવઙ્યા ણં ભંતે ! કમ્મયસરીરા પ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।
જહા તેયગસરીરા તહા કમ્મગસરીરા વિ ભાણિયઘ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! કાર્મણ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! કાર્મણ શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધ અને મુક્ત. જેમ તૈજસ શરીરની વક્તવ્યતા પૂર્વે કહી છે તે જ રીતે કાર્મણ શરીર માટે કહેવું.

વિવેચન :-

તૈજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ :- આ બંને શરીર જીવ સાથે અનાદિકાલથી છે. જીવ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે આ બે શરીરને છોડે છે, તો પ્રશ્ન થાય છે કે સિદ્ધ થયા પહેલાં જીવને તૈજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ કેમ હોય ? સમાધાન એ છે કે શરીરધારી જીવને તે ઔદારિક તૈજસ કાર્મણ આદિ શરીરના પુદ્ગલ સમયે-સમયે ક્ષીણ થતા રહે છે. તેમાં યય અને ઉપયય થતા રહે છે. તેથી તે શરીરના જીર્ણ-શીર્ણ અને ત્યક્ત પુદ્ગલ લોકમાં રહે છે. માટે દરેક જીવને તૈજસ કાર્મણના મુક્કેલગ અનંત કલા છે. આ અપેક્ષાએ જ આહારક શરીરના મુક્કેલગ પણ અનંત થાય છે.

કાર્મણ શરીર સર્વ સંસારી જીવને હોય છે માટે તેની સંખ્યા અનંત છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની સંખ્યા અને સ્વામી સમાન છે. આ બંને શરીર સાથે જ રહે છે. તેથી બંનેની સંખ્યા પરિમાણ સમાન છે. તેથી સૂત્રકારે કાર્મણ શરીરમાં તૈજસ શરીરની જેમ સંખ્યા પ્રમાણ જાણી લેવાનું કથન કર્યું છે. હવે પછી શાસ્ત્રકાર નારકી આદિ દંડકમાં બદ્ધ મુક્ત શરીરનું પ્રરૂપણ કરે છે-

નારકોમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૬ ણેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યા ઓરાલિયસરીરા પ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।

તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં ણત્થિ । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિક જીવોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, એ આ પ્રમાણે છે- બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર નારકીઓને હોતા નથી અને મુક્ત ઔદારિક શરીરનું કથન ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ નારકીઓના મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

૧૭ ણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયા વેઽવ્વિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જહાગો । તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂઈ અંગુલપઢમવગ્ગમૂલં બિતિયવગ્ગમૂલપહુપ્પણં, અહવા ણં અંગુલબિતિયવગ્ગમૂલ ઘણપમાણમેત્તાઓ સેઢીઓ । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

શબ્દાર્થ :-તાસિ ણં સેઢીણં = તે શ્રેણીઓની, વિક્ખંભસૂઈ = વિષ્કંભ સૂચિ, પહોળાઈ, અંગુલપઢ મવગ્ગમૂલં = અંગુલપ્રમાણઆકાશ પ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને, બિતિયવગ્ગમૂલ = બીજા વર્ગમૂળથી પહુપ્પણ = (ગુણિત કરતાં), જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તે પ્રમાણ, અંગુલબિતિયવગ્ગમૂલ = અંગુલ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશના બીજા વર્ગમૂળના, ઘણપમાણ = ઘન પ્રમાણ, ત્રણ વાર ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણ, એત્તાઓ સેઢીઓ = આ શ્રેણીઓ (જેટલી હોય છે).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નારકીઓને વૈકિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! નારકીઓને વૈકિય શરીર બે પ્રકારના છે- (૧) બદ્ધ (૨) મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. (૧) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના, સમય પ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી-પહોળાઈ અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત કરતાં જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તેટલા પ્રદેશની પહોળી હોય છે અથવા અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેણીઓ જાણવી અર્થાત્ અંગુલના બીજા વર્ગ મૂલ પ્રમાણ આકાશપ્રદેશોને ત્રણ વાર ગુણવાથી જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેણીઓ અને તે શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય નારકીના વૈકિયશરીરના બદ્ધેલક જાણવા. મુક્ત વૈકિય શરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા છે.

૧૮ ણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયા આહારગસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં ણત્થિ । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એતેહિં ચેવ વેઝવ્વિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! નારકીઓને કેટલા આહારક શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત. નારકીઓને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીરનું કથન ઔદારિક મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું.

નારકીના વૈક્રિય શરીરના વિષયમાં કહ્યું તે જ પ્રમાણે તેજસ-કાર્મણ શરીર માટે જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં નારકીઓના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીરનું પરિમાણ બતાવ્યું છે.

નારકીના ઔદારિક શરીર :- નારકીઓ વૈક્રિય શરીરધારી છે, તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ નારકીઓને ઔદારિક શરીર હોય છે. નારકીઓ પૂર્વભવમાં મનુષ્ય કે તિર્યચ પર્યાયમાં હોય ત્યારે તેમને ઔદારિક શરીર હોય છે. તે ઔદારિક શરીરને છોડીને નારક પર્યાયમાં આવે છે, તેથી નારકીઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે. તે અનંતનું કથન સામાન્ય જીવના મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણ હોય છે.

નારકીના વૈક્રિયશરીર :- નારકીઓને ભવસ્થ શરીર વૈક્રિય છે. જેટલા નારકી તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય. નારકીઓ અસંખ્યાત છે અને પ્રત્યેકને પોતાનું વૈક્રિય શરીર હોવાથી બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. આ અસંખ્યાતનું પરિમાણ કાળ અને ક્ષેત્રથી દર્શાવ્યું છે.

કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે.

ક્ષેત્રથી ધનીકૃત લોકની અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. અસંખ્યાત શ્રેણીનું માપ બતાવવા સૂત્રકાર કહે છે કે 'પયરસ્સ અસંખેજ્જભાગો' ધનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણી હોય તેટલી, શ્રેણીમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ છે તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે. તે શ્રેણીઓના સમૂહને વિષ્કંભ સૂચી કહે છે.

વિષ્કંભસૂચી :- વિષ્કંભ = પહોળાઈ, સૂચી = શ્રેણી. વિષ્કંભ સૂચી = શ્રેણીઓની પહોળાઈ. ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી પહોળી અને સાત રાજુ લાંબી શ્રેણી હોય છે. એવી અનેક કે અસંખ્ય શ્રેણીઓ ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તેની જે પહોળાઈ હોય તે વિષ્કંભસૂચી કહેવાય. જેમકે કલ્પનાથી કોઈ દંડકના

જીવોની ગણતરી માટે પચાસ શ્રેણીઓ ગ્રહણ કરવી હોય તો તે સાત રાજી લાંબી શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચી પચાસ પ્રદેશી કહેવાય અને અસંખ્ય શ્રેણીઓ ગ્રહણ કરવી હોય તો તેની વિષ્કંભસૂચી અસંખ્યપ્રદેશી કહેવાય.

નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર માટે વિષ્કંભસૂચીનું પ્રમાણ :- નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ બતાવવા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં શ્રેણી હોય તેટલી શ્રેણીમાં રહેલ આકાશ પ્રદેશ ગ્રહણ કર્યા છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તો અસંખ્યાત યોજન કોટિ પ્રમાણ શ્રેણીઓ સમાવિષ્ટ થઈ શકે અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ શ્રેણીઓ પણ થઈ શકે, તો કેટલી આકાશશ્રેણી ગ્રહણ કરવી ? તેના માટે શાસ્ત્રકારે તેની વિષ્કંભસૂચી બતાવી છે. આ વિષ્કંભસૂચીના પ્રમાણના આધારે જ અસંખ્યાત શરીરમાંથી કોનો અસંખ્યાત નાનો છે અને કોનો અસંખ્યાત મોટો છે તે નિશ્ચિત થાય છે. ૨૪ દંડકના બદ્ધલક શરીરનું પરિમાણ, આ વિષ્કંભસૂચીના આધારે જાણી શકાય છે.

તેનો આશય એ છે કે અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશ રાશિ છે, તેમાં અસંખ્યાત વર્ગમૂળ છે. તેમાં પ્રથમ વર્ગમૂળને દ્વિતીય વર્ગમૂળથી ગુણતા જે રાશિ આવે તેટલી શ્રેણી ગ્રહણ કરવી, તેટલા પ્રમાણવાળી વિષ્કંભસૂચી અહીં ગ્રહણ કરવાની છે. આ સંખ્યા પરિમાણને સમજવા અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક અંગુલ ક્ષેત્રમાં અસત્કલ્પનાથી ૨૫૬ શ્રેણીઓ છે, તેમ માની લઈ એ તો ૨૫૬નું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ થાય (૧૬×૧૬ = ૨૫૬) તેનું બીજું વર્ગમૂળ ૪ થાય (૪×૪ = ૧૬) અને ત્રીજું વર્ગમૂળ ૨ થાય (૨×૨ = ૪). પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ સાથે દ્વિતીય વર્ગમૂળ ૪ ને ગુણતા ૧૬×૪ = ૬૪ થાય. ૬૪ રાશિ જેટલી શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચી ગ્રહણ કરવાની છે.

બીજી રીતે શ્રેણીનું પ્રમાણ બતાવતા સૂત્રકારે કહ્યું છે કે અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેણીઓ ગ્રહણ કરવી અર્થાત્ અંગુલમાત્ર ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રદેશ છે, તેના બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરી તેટલા પ્રમાણવાળી શ્રેણી ગ્રહણ કરવી. જે રાશિનો વર્ગ હોય તેને તે જ રાશિથી ફરી ગુણતા ઘન થાય છે. અસત્કલ્પનાએ અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક અંગુલ ક્ષેત્રમાં ૨૫૬ શ્રેણી કલ્પી છે. તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ અને બીજું વર્ગમૂળ-૪ છે. આ બીજા વર્ગમૂળ-૪નો ઘન કરતાં ૪×૪×૪ = ૬૪ અથવા બીજું વર્ગમૂળ-૪ છે તેનો વર્ગ ૧૬ ને તે જ રાશિ એટલે ૪ થી ગુણતા-૧૬×૪ = ૬૪ થાય. ૬૪ શ્રેણી પ્રમાણ વિષ્કંભસૂચી થાય છે. ૬૪ શ્રેણી તો કલ્પનાથી છે સિદ્ધાંત દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચી છે. તે શ્રેણીગત જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે.

નારકીને મુક્ત વૈક્રિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

નારકીને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર, બદ્ધ-મુક્ત વૈક્રિય શરીરની સમાન છે કારણ કે આ બંને શરીર બધા જ નારકીઓને હોય છે. વૈક્રિય શરીર પણ બધા નારકીને છે, તેથી તેની સમાન તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું વક્તવ્ય જાણવું.

ભવનપતિદેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૧૯ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવહ્યા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહા ણેરહ્યાણં ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ?

ઉત્તર- અસુરકુમારો માટે નારકીની જેમ ઔદારિક શરીરનું કથન કરવું. અર્થાત્ બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે, તે નારકી પ્રમાણે છે.

૨૦ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવહ્યા વેઝવ્વિયસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઠીઓ પયરસ્સ અસંખેજ્જહાગો, તાસિ ણં સેઠીણં વિક્ખંભસૂઈ અંગુલપદ્મવગ્ગમૂલસ્સ અસંખેજ્જહાગો । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા વૈકિય શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસુરકુમારના વૈકિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, જેમકે બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈકિય છે, તે અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણીઓ જેટલા છે અને તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ છે. મુક્ત વૈકિય શરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

૨૧ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવહ્યા આહારગસરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । જહા ઍસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા ઍસિં ચેવ વેઝવ્વિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

જહા અસુરકુમારાણં તહા જાવ થણિયકુમારાણં તાવ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા આહારક શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે, બદ્ધ અને મુક્ત. તે બંને અસુરકુમારના

ઔદારિક શરીરની જેમ કહેવા.

અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીરની જેમ તેઓના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સંબંધી બદ્ધ—મુક્ત શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી.

નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર સુધીના સર્વ ભવનવાસી દેવોના પાંચ શરીર સંબંધી કથન અસુરકુમારની જેમ જ જાણવું.

વિવેચન :-

નારકીની જેમ અસુરકુમારાદિ દસે પ્રકારના ભવનપતિ દેવો ભવસ્થ વૈક્રિયશરીરવાળા છે. તેથી તેમને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વભવોમાં ઔદારિક શરીર છોડીને આવ્યા હોવાથી તેઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે.

ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. પ્રત્યેક ભવનપતિ દેવને એક—એક વૈક્રિય શરીર છે માટે જેટલી ભવનપતિ દેવોની સંખ્યા તેટલી બદ્ધ વૈક્રિય શરીરની સંખ્યા છે. તે અસંખ્યાત બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પરિમાણ— કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. આ શ્રેણીઓની વિષ્કંભ—સૂચી પણ અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ લેવાની છે. આ વિષ્કંભસૂચી નારકોની વિષ્કંભસૂચીની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણવાળી છે. નારકીમાં અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ૨૫૬ શ્રેણી ગ્રહણ કરી તેના પ્રથમ વર્ગમૂળથી બીજા વર્ગમૂળને ગુણી ૬૪ શ્રેણી ગ્રહણ કરી હતી. અહીં અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ૨૫૬ શ્રેણીમાંથી પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ ના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ગ્રહણ કરવાની છે. અસુરકુમાર નારકોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે રત્નપ્રભા પ્રથમ નરકના નારકીની અપેક્ષાએ સમસ્ત ભવનવાસી દેવ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેથી સમસ્ત નારકોની અપેક્ષાએ તો અસુરકુમાર અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, તે સ્પષ્ટ છે.

ભવનપતિ દેવોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે. ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. ભવનપતિ દેવને વૈક્રિયશરીરની જેમ તૈજસ—કાર્મણ શરીર અવશ્ય હોય છે માટે વૈક્રિય શરીરની જેમ બદ્ધ તૈજસ—કાર્મણ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત અનંત છે.

પૃથ્વી—પાણી અગ્નિમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૨ પુઠ્ઠવિકાઙ્યાણં ધંતે ! કેવઙ્યા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા— બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।
 एवं જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ધાણિયવ્વા ।

પુઠવિકાઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યા વેઙ્વિયસરીરા પ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં ણત્થિ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

આહારગસરીરા વિ એવં ચેવ ભાણિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરાણં જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

જહા પુઠવિકાઙ્યાણં એવં આઙ્કાઙ્યાણં તેઙ્કાઙ્યાણ ય સવ્વસરીરા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓને ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે, બદ્ધ અને મુક્ત. આ બંને પ્રકારના શરીરોની સંખ્યા સામાન્ય બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને વૈક્રિય શરીર કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બદ્ધ અને મુક્ત. આ બે પ્રકારના શરીરમાંથી તેને બદ્ધ વૈક્રિય શરીર નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આહારક શરીરની વક્તવ્યતા પણ તે રીતે (વૈક્રિયની જેમ) જાણવી જોઈએ. બદ્ધ અને મુક્ત તેજસ-કાર્મણ શરીરની પ્રજ્વલણ તેના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

જે રીતે પૃથ્વીકાયિકોમાં પાંચ શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ બતાવ્યું, તે પ્રમાણે અપકાય અને તેઉકાયમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ જાણવું.

વિવેચન :-

પૃથ્વી-પાણી અને અગ્નિ ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીરધારી છે. તેમના બદ્ધ ઔદારિક શરીર સામાન્ય બદ્ધ ઔદારિકની જેમ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત ઔદારિક શરીર-સામાન્ય મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આ ત્રણે સ્થાવરકાયને બદ્ધ વૈક્રિય અને બદ્ધ આહારક શરીર ભવ-સ્વભાવથી હોતા નથી. પૂર્વભાવોની અપેક્ષાએ મુક્ત વૈક્રિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે અને પૂર્વના મનુષ્ય ભવની અપેક્ષાએ મુક્ત આહારક શરીર પણ અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તેજસ-કાર્મણ શરીર, સામાન્ય ઔદારિકવત્ જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ તેજસ કાર્મણ શરીર અસંખ્યાત છે અને મુક્ત તેજસ કાર્મણ શરીર

અનંત છે. પૃથ્વી-પાણી અગ્નિ આ ત્રણે પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા ઔદારિક શરીર હોય તેટલા જ તેજસ-કાર્મણ શરીર હોય. તેથી બદ્ધ-મુક્ત તેજસ, કાર્મણ શરીરમાં ઔદારિક શરીરનો જ અતિદેશ કરેલ છે.

૨૩ વાઝકાઙયાણં ધંતે ! કેવઙયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહા પુઢવિકાઙયાણં ઓરાલિયસરીરા તહા ધાળિયવ્વા ।

વાઝકાઙયાણં ધંતે ! કેવઙયા વેઝવ્વિયસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બઢ્ઢેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બઢ્ઢેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, સમણ-સમણ અવહીરમાળા પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઙ્ઙાઙાગમેત્તેણં કાલેણં અવહીરંતિ । ણો ચેવ ણં અવહિયા સિયા । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયમુક્કેલ્લયા । આહારયસરીરા જહા પુઢવિકાઙયાણં વેઝવ્વિયસરીરા તહા ધાળિયવ્વા ।

તેયગ-કમ્મયસરીરા જહા પુઢવિકાઙયાણં તહા ધાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરની જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલા વૈક્રિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વાયુકાયિકોને વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. જો સમયે-સમયે એક-એક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો (ક્ષેત્ર) પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સંપૂર્ણ રીતે અપહરણ કરી શકાય. પરંતુ તેવો અપહાર ક્યારે ય કર્યો નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા. બદ્ધ આહારક શરીર તેને હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તેજસ-કાર્મણની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકના બદ્ધ-મુક્ત તેજસ-કાર્મણ પ્રમાણે જાણવી.

વિવેચન :-

વાયુકાયિક જીવોના ઔદારિક, આહારક, તેજસ, કાર્મણ શરીર તો પૃથ્વીકાયિકની જેમ જ સમજવા તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી. માત્ર વૈક્રિય શરીરમાં વિશેષતા છે. વાયુકાયમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ બતાવતા કહ્યું છે કે સમયે-સમયે તેમના એક-એક વૈક્રિય શરીરને બહાર કાઢવામાં આવે તો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તે કાઢી શકાય. આ પ્રજ્ઞા કેવળ સમજાવવા

માટે છે. આ રીતે વાયુકાયના વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કોઈ વ્યક્તિએ ક્યારેય કર્યું નથી.

અહીં મૂલ પાઠમાં સામાન્ય રીતે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અપહરણ થાય તેટલા વાયુકાયના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે, તે પ્રકારનું કથન છે, પરંતુ વ્યાખ્યા અનુસાર ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા વાયુકાયના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે. સૂત્રના સામાન્ય અર્થ અનુસાર અદ્ધા પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય પ્રમાણ વાયુકાયના વૈક્રિય બદ્ધ શરીર હોય છે.

વાયુકાયિક જીવોની સંખ્યા તો અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. છતાં તેઓના બદ્ધ વૈક્રિય અલ્પ છે તેનું કારણ એ છે કે વાયુકાયિકના ચાર પ્રકાર (૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા, (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા, (૩) બાદર અપર્યાપ્તા, (૪) બાદર પર્યાપ્તા. તે ચારમાંથી પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયને વૈક્રિયલબ્ધિ હોય છે. પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાં પણ ત્રસ નાડીમાં રહેલા જીવોના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોને જ વૈક્રિય લબ્ધિ હોય છે. વૈક્રિય લબ્ધિવાળા બાદર વાયુકાયિકોના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તી જીવો જ વૈક્રિય શરીર બનાવે તેથી તેનું પ્રમાણ અલ્પ છે.

વનસ્પતિકાયમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૪ વણસ્સઙ્કાઙ્કયાણં ઓરાલિય-વેઙ્કવિય-આહારગસરીરા જહા પુઢ વિકાઙ્કયા તહા ભાણિયવ્વા ।

વણસ્સઙ્કાઙ્કયાણં ભંતે ! કેવઙ્કયા તેયગ-કમ્મગસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહા ઓહિયા તેયગ-કમ્મગસરીરા તહા વણસ્સઙ્કાઙ્કયાણ વિ તેયગ, કમ્મગસરીરા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વનસ્પતિકાયિક જીવોના ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરની જેમ જાણવા જોઈએ.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવોને તૈજસ-કાર્મણ શરીર કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઔદિક તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું જેટલું પ્રમાણ કહ્યું છે, તેટલા વનસ્પતિકાયિકોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર જાણવા.

વિવેચન :-

વનસ્પતિના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે પણ અનંત અનંત જીવ વચ્ચે ઔદારિક શરીર એક એક હોવાથી ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ છે. બદ્ધ વૈક્રિય કે આહારક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીર અનંત છે.

વનસ્પતિમાં બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે. જેટલા વનસ્પતિકાયિક જીવો તેટલા જ બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. અનંત-અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક હોવા છતાં સર્વ જીવોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર સ્વતંત્ર છે. તેથી વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે તેટલા જ અનંત બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર પણ અનંત છે. તે ઔદિક વર્ણન અનુસાર સમજવા. અર્થાત્ સર્વ જીવોથી અનંતગુણ છે અને સર્વ જીવોના વર્ગથી અનંતમા ભાગે છે.

વિગલેન્દ્રિય જીવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૫ **બેંદિયાણં ભંતે ! કેવઈયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ?**

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખેજ્જાઇભાગો, તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂઈ અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડાકોડીઓ, અસંખેજ્જાઈ સેઢી વગ્ગ- મૂલાઈ; બેંદિયાણં ઓરાલિયસરીરેહિં બદ્ધેલ્લયાહિં પયરં અવહીરઈ અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી-ઓસપ્પિણીહિં કાલઓ, ખેત્તઓ અંગુલપયરસ્સ આવલિયાણ ય અસંખેજ્જાઇભાગપઢિભાગેણં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

વેઝવ્વિય-આહારગ સરીરા ણં બદ્ધેલ્લયા નત્થિ, મુક્કેલ્લયા જહા ઓરાલિય સરીરા ઓહિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા ણસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

જહા બેંદિયાણં તહા તેંદિયાણં ચઠરિંદિયાણ વિ ભાણિયવ્વં ।

શબ્દાર્થ:- અસંખેજ્જાઓ જોયણ કોડાકોડીઓ = અસંખ્યાત યોજન કોટાકોટિ પ્રમાણ, અસંખેજ્જાઈ સેઢીવગ્ગમૂલાઈ = (તે વિષ્કંભ સૂચી) એક શ્રેણી પ્રદેશોના અસંખ્ય વર્ગમૂળના યોગ પ્રમાણે, પયરં = પ્રતરનું, અવહીરઈ = અપહરણ કરાય તો, ખેત્તઓ = ક્ષેત્રથી, અંગુલપયરસ્સ = અંગુલ માત્ર પ્રતરના અને, આવલિયાણ = આવલિકાના, અસંખેજ્જાઇ = અસંખ્યાતમા, ભાગપઢિભાગેણ = ભાગરૂપ પ્રતિભાગથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બેઈંદ્રિય જીવોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બેઈંદ્રિયોને ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે- બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીના પ્રદેશ પ્રમાણ

છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ છે. તે વિષ્કંભસૂચી એક શ્રેણીપ્રદેશના અસંખ્યાત વર્ગમૂળના યોગ પ્રમાણે છે. બેઈદ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર દ્વારા પ્રતર અપહત કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં અપહત થાય છે. કાળ-ક્ષેત્રથી અંગુલ માત્ર પ્રતર અને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ પ્રતિભાગથી સંપૂર્ણ પ્રતર અપહત થાય તેટલા બેઈદ્રિયના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. મુક્ત ઔદારિક શરીર ઔઘિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા હોય છે.

બેઈદ્રિયોને બદ્ધ વૈક્રિય અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી, મુક્ત વૈક્રિય, આહારક શરીર, મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર બેઈદ્રિયના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે.

બેઈદ્રિયના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીર પ્રમાણે તેઈદ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના વિષયમાં કહેવું.

વિવેચન :-

બેઈદ્રિય જીવો પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા બેઈદ્રિય જીવો છે તેટલા તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા. બેઈદ્રિય જીવો અસંખ્યાત છે તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. **કાળથી પરિમાણ-** કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા છે. **ક્ષેત્રથી પરિમાણ-** ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનની વિષ્કંભસૂચી પ્રમાણ અસંખ્યાત શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર બેઈદ્રિય જીવોમાં હોય છે.

શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચીનું માપ :- ઘનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી એક શ્રેણીના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે તેના વર્ગમૂલનું વર્ગમૂલ કાઢતાં અસંખ્ય વર્ગમૂલ પ્રાપ્ત થાય તે બધાનો સરવાળો કરતાં જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેણીઓ સમજવી. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચી અસંખ્ય કોટાકોટી યોજન પ્રમાણ થઈ જાય છે. અસંખ્ય વર્ગમૂલને સમજવા માટે એકપ્રદેશી આકાશશ્રેણીમાં રહેલ સમસ્ત પ્રદેશ અસંખ્યાત હોય છે, તેને અસત્કલ્પનાથી ૬૫૫૩૬ છે તેમ સમજી લઈએ અર્થાત્ ૬૫૫૩૬ અસંખ્યાતની બોધક સંખ્યા છે. આ સંખ્યાનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫૬, બીજું વર્ગમૂળ-૧૬, ત્રીજું વર્ગમૂળ-૪ અને ચોથું વર્ગમૂળ ૨ છે. કલ્પિત આ વર્ગમૂળ અસંખ્યાત વર્ગમૂળ રૂપ છે. આ વર્ગમૂળોનો સરવાળો કરવાથી ૨૫૬+૧૬+૪+૨ = ૨૭૮ થાય છે. આ ૨૭૮ પ્રદેશવાળી તે વિષ્કંભસૂચી જાણવી.

બેઈદ્રિય જીવોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરની અસંખ્યાત સંખ્યાનું પરિમાણ સૂત્રકાર બીજી રીતે અર્થાત્ અપહાર વિધિથી બતાવે છે-

પયરં અવહીરઙ્ગ :- પ્રતર અપહાર. અસત્કલ્પનાથી પ્રતરના આકાશપ્રદેશોનો અપહાર કરવામાં આવે, તે આકાશ પ્રદેશોને બહાર કાઢવામાં આવે, તે "પ્રતર અપહાર" કહેવાય છે.

કાળક્ષેત્રથી પ્રતર અપહાર વિધિ :- પ્રતરના આકાશ પ્રદેશ ઉપર બેઈદ્રિય જીવોને સ્થાપિત કરી તેનો અપહાર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વ્યતીત થાય. કેટલા ક્ષેત્ર પર બેઈદ્રિયને

સ્થાપવા અને કેટલા સમયે તે બેઈન્દ્રિય જીવનો અપહાર કરવો તે સૂચવવા સૂત્રકારે અંગુલપયરસ્સ આવલિયાએ ય અસંખેજ્જહાગપહિભાગેણં કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે.

અંગુલપયરસ્સ :- એક પ્રતર સાત રાજુ લાંબો અને સાત રાજુ પહોળો હોય છે. તે પ્રતરના અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અંગુલ પ્રતર કહે છે. તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ અહીં વિવક્ષિત છે. તે પ્રતરનો પ્રતિભાગ કહેવાય છે. પ્રતિભાગ એટલે પ્રતરનો ખંડ કે વિભાગ. તાત્પર્ય એ છે કે અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ ઉપર કમથી એક એક બેઈન્દ્રિય જીવને સ્થાપવા અથવા અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અવગાહના વાળા બેઈન્દ્રિય જીવને પ્રતર ઉપર સ્થાપવા.

આવલિયાએ ય : આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા સમયે તે પ્રતર પર સ્થાપિત બેઈન્દ્રિય જીવોનો અપહાર કરવો. આ રીતે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતરને ખાલી થતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય છે. પ્રતર પર સ્થાપિત અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવને, આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર બેઈન્દ્રિયોથી ખાલી થઈ જાય, એક પણ બેઈન્દ્રિય જીવ શેષ ન રહે, તેટલા બેઈન્દ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

આ રીતે બેઈન્દ્રિય જીવોના બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર (૧) કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે- (૨) ક્ષેત્રથી- ઘનીકૃત લોકની અસંખ્ય કોડાકોડ યોજન પ્રમાણ વિષ્કંભ સૂચીવાળી શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. (૩) દ્રવ્યથી- અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પ્રતર ક્ષેત્રમાં આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે એક-એક બેઈન્દ્રિયને સ્થાપિત કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલી સંખ્યા બેઈન્દ્રિય જીવોની અને તેના ઔદારિક બદ્ધેલકની છે.

તિર્યચ પચેન્દ્રિયોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૬ પચેન્દિયતિરિક્ખજોણિયાણ વિ ઓરાલિયસરીરા એવં ચેવ ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- તિર્યચ પચેન્દ્રિય જીવોના ઔદારિક શરીરની સર્વ વક્તવ્યતા બેઈન્દ્રિય જીવોના ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

૨૭ પચેન્દિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવહિયા વેઝવ્વિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી-ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જહાગો તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂઈ અંગુલપઢમવગ્ગમૂલસ્સ અસંખેજ્જહાગો । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા । આહારયસરીરા જહા બેહંદિયાણં । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા ઓરાલિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક જીવોને કેટલા વૈક્રિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે- બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ, કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાળના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધવૈક્રિય શરીર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચીના આકાશપ્રદેશ તુલ્ય છે. તે વિષ્કંભ સૂચી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ તુલ્ય જાણવી. મુક્ત વૈક્રિય શરીરો સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે અનંત જાણવા. આહારક શરીરનું વક્તવ્ય બેઈન્દ્રિય પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને બદ્ધ આહારક શરીર હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પાંચે શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગનું વર્ણન છે. તેમાં તેના ઔદારિક શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ બેઈન્દ્રિયની સમાન કહ્યા છે. લોકમાં બેઈન્દ્રિય જીવ પંચેન્દ્રિયથી વિશેષાધિક છે માટે પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક શરીર બેઈન્દ્રિયથી કંઈક ન્યૂન સમજવા. પંચેન્દ્રિયના આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ સૂત્રથી જ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ તે પણ બેઈન્દ્રિયની સમાન છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં વૈક્રિય શરીર હોય છે. બેઈન્દ્રિયમાં તે હોતું નથી. તે બદ્ધ વૈક્રિય શરીરના પરિમાણનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના વૈક્રિયશરીર પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગની અસંખ્ય શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય છે. તે શ્રેણીઓ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચીને સમજાવવા માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણીના આકાશપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. અસત્કલ્પનાથી સૂચી અંગુલના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશને ૬૫૫૩૬ માની લઈએ, તો તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫૬ થાય. પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાત્ કલ્પિત ૨૫૬ના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બદ્ધ વૈક્રિયશરીર છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસત્કલ્પનાના એક અંક જેટલા પણ નથી.

મનુષ્યોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૮ મળૂસાણં ભંતે ! કેવઈયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સિય સંખેજ્જા સિય અસંખેજ્જા । જહળ્ણપદે સંખેજ્જા, સંખેજ્જાઓ કોડીઓ, ઇગુણતીસં ઠાણાં, તિજમલપયસ્સ ઉવરિં ચઝમલપયસ્સ હેટ્ઠા, અહવ ણં છટ્ઠો વગ્ગો પંચમવગ્ગપહુપ્પળ્ણો, અહવ ણં છળ્ણઝહ્ણેયળ્ણગદાઠ્ઠાસી ।

ઉક્કોસપદે અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિની-ઓસપ્પિનીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ ઉક્કોસપે રૂવપક્ખિત્તેહિં મણૂસેહિં સેઠી અવહીરંતિ, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિની- ઓસપ્પિનીહિં કાલઓ, ખેત્તઓ અંગુલપઢમવગ્ગમૂલં તતિયવગ્ગમૂલ- પડુપ્પણં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

શબ્દાર્થ :-મણૂસાણં = મનુષ્યોના, સિય સંખેજ્જા = કદાચિત્ સંખ્યાત હોય, સિય અસંખેજ્જા = કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે, જહણ્ણપદે = જઘન્ય પદે, સંખેજ્જા = સંખ્યાત હોય છે, સંખેજ્જાઓ કોઢીઓ = સંખ્યાત કોટાકોટિ હોય છે અર્થાત્, એગુણતીસં ઠાણાઈ = ઓગણત્રીસ સ્થાન અંક પ્રમાણ હોય, (તે ઓગણત્રીસ આંક) તિજમલપયસ્સ ઉવરિં = ત્રણ યમલપદની ઉપર અને, ચડ્ડમલપયસ્સ હેટ્ઠા = ચાર યમલ પદની નીચે હોય છે, અહવ = અથવા, છટ્ઠો વગ્ગો = છઠાવર્ગ પ્રમાણ, પંચમવગ્ગ પડુપ્પણે = પાંચમાં વર્ગથી ગુણિત, છણ્ણઉડ્ડ = છત્તુવાર, છેયણગદાઙ્ગાસી = છેદનકદાથી રાશિ, છેદ કરનાર રાશિ પ્રમાણ હોય છે, ઉક્કોસ પદે = ઉત્કૃષ્ટ પદે, ખેત્તઓ = ક્ષેત્રથી, રૂવ પક્ખિત્તેહિં = રૂપ એટલે એક(શરીર), પ્રક્ષિપ્ત-નભઃ શ્રેણી પર બદ્ધ ઔદારિક શરીર સ્થાપિત કરેલા, મણૂસેહિં = મનુષ્યો, સેઠી = શ્રેણીથી, અવહીરંતિ = અપહરણ કરાતા, અંગુલપઢમવગ્ગમૂલં = અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલ પ્રદેશ રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળને, તિયવગ્ગમૂલ પડુપ્પણં = ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય. જઘન્ય પદે સંખ્યાત હોય છે તે સંખ્યાત કોડાકોડી અર્થાત્ ૨૮ આંક પ્રમાણ હોય છે. તે ૨૮ આંક ત્રણ યમલથી વધુ અને ૪ યમલથી ઓછા પ્રમાણમાં છે અથવા પંચમવર્ગથી ગુણિત છઠા વર્ગપ્રમાણ હોય છે. અથવા ૮૬ છેદનક રાશિ જેટલા હોય છે.

મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ પદે અસંખ્યાત છે. કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીકાલથી તેનો અપહાર થાય. ક્ષેત્રથી એક મનુષ્ય અધિક હોય તો શ્રેણીનો અપહાર થાય. શ્રેણીનો અપહાર કાલ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ રીતે સમજવો. કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીથી તેનો અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રથી અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને તૃતીય વર્ગમૂળથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા ક્ષેત્રમાં એક એક મનુષ્યને રાખે તો એક શ્રેણી પૂરિત થાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા બાકી રહે તેટલા ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્ય જાણવા અથવા તેટલા પ્રદેશોથી એક એક મનુષ્યનો અપહાર થાય તો શ્રેણી પ્રદેશોમાં એક મનુષ્યના પ્રદેશ બાકી રહે ત્યારે મનુષ્યોનો અપહાર પૂર્ણ થઈ જાય. મુક્ત ઔદારિક શરીર મુક્ત ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ જાણવા.

૨૯ મણૂસાણં ભંતે ! કેવઙ્ગયા વેડ્ડવિયસરીરા પણ્ણત્તા ।

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં

જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સંખેજ્જા, સમણ સમણ અવહીરમાણા સંખેજ્જેણં કાલેણં અવહીરંતિ, ણો ચેવ ણં અવહિયા સિયા । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા વૈક્રિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને બે પ્રકારના વૈક્રિય શરીર કહ્યા છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે તે સંખ્યાત છે. સમયે-સમયે અપહત કરતાં, સંખ્યાતકાળમાં અપહત થાય છે પણ તેમ કોઈ અપહત કરતું નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર, મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

૩૦ મળૂસાણં ધંતે ! કેવહ્યા આહારયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં સિય અત્થિ સિય ણત્થિ જહ્ અત્થિ જહણ્ણેણં એક્કો વા દો વા તિણ્ણિ વા ઉક્કોસેણં સહસ્સપુહુત્તં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

તેયગ-કમ્મસરીરા જહા એણ્ણિં ચેવ ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ધાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા આહારક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને આહારક શરીર બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ક્યારેક હોય ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક-બે-ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (બે હજાર થી નવ હજાર) હોય છે. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત હોય છે.

મનુષ્યના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીર, મનુષ્યોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

મનુષ્યને ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીર છે. મનુષ્યના બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય. મનુષ્ય બે પ્રકારના છે. (૧) ગર્ભજ મનુષ્ય (૨) સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનો ઉત્પત્તિ વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્તનો હોય છે. જ્યારે વિરહકાળ હોય ત્યારે એક પણ સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય ન હોય. તે સમયે એકલા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય ત્યારે તે સંખ્યાત હોય છે. તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય તેમ કહ્યું છે અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનો વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો એક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિમ બંને મનુષ્યો મળીને અસંખ્યાત હોય માટે બંનેના મળીને બદ્ધ ઔદારિક શરીર પણ અસંખ્યાત હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્ય સંખ્યાત છે. તેનું સંખ્યાત કોટાકોટિનું પરિમાણ શાસ્ત્રકારે જુદી-જુદી અનેક રીતે બતાવ્યું છે. જેમકે -

(૧) ગર્ભજ મનુષ્યો જઘન્યપદ્ધે સંખ્યાત કોટાકોટિ પ્રમાણ છે. આ સંખ્યાત કોટાકોટિ ૨૯ અંક પ્રમાણ છે

અર્થાત્ ગર્ભજ મનુષ્યો ૨૯ અંક પ્રમાણ હોય છે. તે અંક સ્થાપના આ પ્રમાણે છે. ૭૯૨૨૮૧૬૨, ૫૧૪૨૬૪ ૩૩, ૭૫૯૩૫૪૩૯, ૫૦૩૩૬. આ ૨૯ આંક ત્રણ યમલપદથી વધુ અને ૪ યમલ પદની અંદર છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષા અનુસાર આઠ—આઠ પદોને એક યમલ કહેવામાં આવે છે. આઠનો ઝૂમખો યમલ કહેવાય છે. ૩ યમલ એટલે $૩ \times ૯ = ૨૭$ અંક થાય. ગર્ભજ મનુષ્યો ૨૯ અંક પ્રમાણ હોવાથી ૩ યમલ—૨૭ કરતાં પાંચ અંક વધુ થાય, માટે ત્રણયમલથી વધુ અને ચોથાયમલમાં ૩ અંક ઓછા રહે તેથી ૪ યમલની અંદર કલા છે.

(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાત કોટાકોટિ (૨૯ અંક) પ્રમાણ છે. તે બીજી રીતે સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે. પંચમ વર્ગથી છઠા વર્ગને ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે રાશિપ્રમાણ ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા છે.

કોઈપણ અંક રાશિને તે જ અંકરાશિથી ગુણવામાં આવે તેનું ગુણનફળ વર્ગ કહેવાય છે. વર્ગનો પ્રારંભ બે સંખ્યાથી થાય છે, એકને એકથી ગુણતા ગુણનફળ એક જ આવે તેમાં સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી એકની વર્ગરૂપે ગણના થતી નથી. વર્ગની શરૂઆત બેથી થાય છે $૨ \times ૨ = ૪$, ચાર પ્રથમ વર્ગ છે. $૪ \times ૪ = ૧૬$ સોળ તે બીજો વર્ગ, $૧૬ \times ૧૬ = ૨૫૬$ તે ત્રીજો વર્ગ છે. તે જ રીતે $૨૫૬ \times ૨૫૬ = ૬૫૫૩૬$ તે ચોથો વર્ગ છે. તેમજ $૬૫૫૩૬ \times ૬૫૫૩૬ = ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬$. ૪ અરબ, ૨૯ કરોડ, ૪૯ લાખ, ૬૭ હજાર ૨૯૬ તે પાંચમો વર્ગ છે અને આ અંકરાશિને પરસ્પર ગુણતા ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૯૫૫૧૬૧૬ રાશિ થાય તે છઠો વર્ગ છે. આ છઠાવર્ગને પાંચમાં વર્ગથી ગુણિત કરતાં ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫ ૪૩૯૫૦૩૩૬ આ ૨૯ અંક પ્રમાણ રાશિ નિષ્પન્ન થાય છે. જઘન્ય પદે ગર્ભજ મનુષ્યો આ ૨૯ આંક પ્રમાણ જાણવા. તે ૨૯ આંકને કથન કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે.

સાત કોટાકોટિ—કોટાકોટિ, ૯૨ લાખ કોટાકોટિ કોટિ, ૨૮ હજાર કોટાકોટિ કોટિ, ૧૦૦ કોટાકોટિ કોટી, ૬૨ કોટાકોટિ કોટિ, ૫૧ લાખ કોટાકોટિ, ૪૨ હજાર કોટાકોટિ, ૬૦૦ કોટાકોટિ, ૪૩ કોટાકોટિ, ૩૭ લાખ કોટિ, ૫૯ હજાર કોટિ, ૩૦૦ કોટિ, ૫૪ કોટિ, ૩૯ લાખ, ૫૦ હજાર ૩૩૬.

(૩) મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જઘન્યપદે ૯૬ છેદનકદાયીરાશિ તુલ્ય હોય છે. અંક રાશિના અર્ધભાગ કરવામાં આવે તે છેદનક કહેવાય છે. એકવાર અર્ધભાગ થાય તો એક છેદનક કહેવાય. બે વાર અર્ધભાગ કરી એક પર્યંત પહોંચાય તો તેના બે છેદનક કહેવાય અને ત્રણ અર્ધભાગ થાય તો તેના ૩ છેદનક કહેવાય. જેમ કે પ્રથમ વર્ગ ૪ છે. તેના બે છેદનક થશે. પહેલો અર્ધભાગ—૨ થશે અને તે બે નો પાછો અર્ધભાગ કરતાં એક થશે. માટે ૪ અંકના બે છેદનક કહેવાય. બીજો વર્ગ ૧૬ છે તો તેના ૪ છેદનક થાય. પ્રથમ છેદનક ૮, બીજો છેદનક—૪, ત્રીજો છેદનક—૨ અને ચોથો છેદનક એક થશે. તૃતીય વર્ગ ૨૫૬ના આઠ છેદનક છે. ચોથા વર્ગના ૧૬, પંચમવર્ગના ૩૨ અને છઠા વર્ગના ૬૪ છેદનક છે. પાંચમાં છઠા વર્ગના છેદનકને જોડવાથી ૯૬ છેદનક થશે. આ ૯૬ છેદનક કરનારી રાશિ છે અથવા એક અંકને સ્થાપિત કરી ઉત્તરોત્તર ૯૬ વાર બમણા—બમણા (ડબલ—ડબલ) કરતાં જે રાશિ આવે તે ૯૬ છેદનક રાશિ કહેવાય છે. ૯૬ વાર છેદ આપી શકાય તેવી રાશિ ૨૯ અંક પ્રમાણ છે અને તેટલા ગર્ભજ મનુષ્ય હોય છે. તેટલા જ જઘન્યપદે બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા.

ઉત્કૃષ્ટ પદ્મે મનુષ્યો અને મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. સંમૂર્ચિત્મ મનુષ્યો અસંખ્યાત છે. સંમૂર્ચિત્મ મનુષ્યોનો જ્યારે વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યો અસંખ્યાત હોય છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોય છે. તેથી અસંખ્યાતનું પરિમાણ સૂત્રકારે કાળ અને ક્ષેત્રથી બતાવ્યું છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂલને તૃતીય વર્ગમૂલથી ગુણન કરતાં ઉપલબ્ધ રાશિના આકાશપ્રદેશ પર એક એક મનુષ્યને સ્થાપિત કરતાં એક-શ્રેણી ભરાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા રહે. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ અસંખ્ય મનુષ્ય એક શ્રેણીના પ્રદેશોથી પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા છે. તે ઉત્કૃષ્ટ પદ્મે બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા.

મનુષ્યોને બદ્ધવૈક્રિય શરીર સંખ્યાત છે. વૈક્રિયલબ્ધિ ગર્ભજ મનુષ્યોને જ હોય છે અને તેમાં પણ બધા મનુષ્યોને નથી હોતી, કેટલાકને જ હોય તેથી સંખ્યાત કહ્યા છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનંત છે.

મનુષ્યોમાં બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય ક્યારેક ન પણ હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક-બે-ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (૨ થી ૮ હજાર) સંભવે છે. મુક્ત આહારક-શરીર અનંત છે. બદ્ધ તેજસ-કાર્મણ શરીર ઔદારિકની જેમ બધાને જ હોય છે. અર્થાત્ બદ્ધ અસંખ્યાત અને મુક્ત, તેજસ-કાર્મણ અનંત છે.

મનુષ્યોમાં પાંચે શરીરના બદ્ધ-મુક્ત શરીરનું સંખ્યાપરિમાણ બતાવ્યું, તે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તથા કાળની ભિન્નતાની અપેક્ષાએ છે. કોઈ એક મનુષ્યને એક સાથે પાંચે શરીર સંભવતા નથી. એક જીવને એક સમયે વધુમાં વધુ ચાર શરીર હોય છે. વૈક્રિય અને આહારક બંને લબ્ધિઓ એક સાથે એક મનુષ્યને સંભવે છે પરંતુ બંને લબ્ધિનો પ્રયોગ એક સાથે થતો નથી. તેથી લબ્ધિજન્ય આ બંને શરીર એક સાથે સંભવિત નથી.

આહારક શરીરની સંખ્યામાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા છે અને વૈક્રિય શરીરની સંખ્યામાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા નથી. તેનું કારણ એ છે કે આહારક શરીરની મનુષ્ય ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય પરંતુ વૈક્રિય શરીરધારી મનુષ્ય સદા સંખ્યાતા હોય જ. આ સૂત્રથી અને પ્રજ્ઞાપના, ભગવતી સૂત્રથી પણ સિદ્ધ છે કે મનુષ્યમાં વૈક્રિયશરીર શાશ્વતા હોય છે, તેનો વિરહ થતો નથી. કારણ કે ચક્રવર્તી વાસુદેવ બલદેવ વગેરે સમૃદ્ધિ સંપન્ન મનુષ્યોમાં કોઈ ને કોઈ વૈક્રિય લબ્ધિનો પ્રયોગ કરતા જ રહે છે. મનુષ્યમાં વૈક્રિય યોગ અને વૈક્રિય મિશ્રયોગ બંને શાશ્વત કહ્યા છે.

વાણવ્યંતર દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૧ વાણમંતરાણં ઓરાલિયસરીરા જહા ણેરઙ્યાણં ।

વાણમંતરાણં ભંતે ! કેવઙ્યા વેઙ્ગવિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।

તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઠીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જાહિંભાગો, તાસિ ણં સેઠીણં વિક્ખંભસૂઈ(...). સંખેજ્જજોયણસયવગ્ગપલિભાગો પયરસ્સ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

શબ્દાર્થ :-સંખેજ્જજોયણ સયવગ્ગ = સંખ્યાત સેંકડો યોજનના વર્ગરૂપ, પલિભાગો પયરસ્સ= પ્રતરના પ્રત્યેક ભાગ, પ્રતિભાગ-અંશ રૂપ છે.

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવોના ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ નરકના ઔદારિક શરીર જેમ જ જાણવું અર્થાત્ વાણવ્યંતર દેવોને બદ્ધ-ઔદારિક શરીર ન હોય અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન- વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા વૈક્રિય શરીર હોય ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈક્રિય શરીર છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલમાં અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી જેટલા છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયથી અસંખ્યાતમા ભાગ હીન જાણવી. પ્રતરના સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી એક એક-વ્યંતરનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા વ્યંતર છે. મુક્ત વૈક્રિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

૩૨ આહારગસરીરા દુવિહા વિ જહા અસુરકુમારાણં ।

વાણમંતરાણં ભંતે ! કેવહ્યા તેયગ-કમ્મગસરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહા ઇણ્ણિં ચેવ વેઝવ્વિયસરીરા તહા તેયગ-કમ્મગસરીરા વિ ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરોના બંને પ્રકારના આહારક શરીરનું પરિમાણ અસુરકુમાર દેવોના આહારક શરીરની જેમ જાણવું.

પ્રશ્ન- વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- તેઓના વૈક્રિય શરીર પ્રમાણે જ તેઓના તૈજસ-કાર્મણ શરીર જાણવા.

વિવેચન :-

વાણવ્યંતર દેવો વૈક્રિય શરીરધારી છે. તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે. વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. વાણવ્યંતરના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પરિમાણ ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ બતાવ્યું છે.

તે અસંખ્યાત શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચીનું માપ પ્રસિદ્ધ હોવાથી સૂત્રકારે સૂત્રમાં બતાવ્યું નથી. ટીકાકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે કે વ્યંતરો તિર્યચ પંચેન્દ્રિય કરતાં અસંખ્યાત ગુણ હીન છે માટે તેઓની વિષ્કંભ સૂચી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની વિષ્કંભ સૂચી કરતાં અસંખ્યાત ભાગ હીન જાણવી. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આ પ્રસિદ્ધ પાઠને સૂચવવા સૂત્રપાઠમાં આ (...) અધ્યાહાર ચિહ્ન મૂક્યું છે. દ્રવ્યથી વ્યંતર જીવોના પરિમાણમાં પણ સૂત્રકારે "સંખેજ્જ જોયણસય વગ્ગપલિભાગો પયરસ્સ" કહ્યું છે. તેને સ્પષ્ટ કરતાં ટીકાકારે કહ્યું છે કે સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ જેટલા પ્રતરના પ્રતિભાગ-ખંડ ઉપર વ્યંતરને સ્થાપતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલા વ્યંતરના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. વ્યંતરોમાં બદ્ધ આહારક શરીર નથી.

જ્યોતિષ્ક દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૩ જોહસિયાણં ભંતે ! કેવહ્યા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહા ણેરહ્યાણં તહા ભાણિયવ્વા ।

જોહસિયાણં ભંતે ! કેવહ્યા વેઝવ્વિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા ! તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા જાવ તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂઈ(...) બેહ્ણપ્પણ્ણંગુલસયવગ્ગ-પલિભાગો પયરસ્સ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયઓરાલિયા ।

આહારયસરીરા જહા ણેરહ્યાણં તહા ભાણિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા ણેરહ્યાણં તહા ભાણિયવ્વા ।

શબ્દાર્થ :-તાસિ ણં સેઢીણં = તે શ્રેણીઓની, (પ્રતર અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે), વિક્ખંભસૂઈ = વિષ્કંભસૂચી, બેહ્ણપ્પણ્ણંગુલસયવગ્ગપલિભાગો = પ્રતરના અંશ ૩૫ ૨૫૬ પ્રતરાંગુલના વર્ગપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં, (જ્યોતિષીને સ્થાપિત કરવા.)

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીરો નારકોના ઔદારિક શરીર સમાન છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈક્રિયશરીર છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીર યાવત્ તેઓની વિષ્કંભસૂચી સુધી વર્ણન વ્યંતરની જેમ કહેવું. પ્રતરના પૂરણ અપહારમાં બસો છપ્પન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રમાં એક એક જ્યોતિષીને રાખે તો પ્રતર પૂરિત થાય તેટલા જ્યોતિષી છે અથવા બસો છપ્પન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા જ્યોતિષી છે. તેના મુક્ત વૈક્રિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

જ્યોતિષક દેવોના આહારક શરીર નારકોના આહારક શરીર પ્રમાણે જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ આહારક શરીર નથી અને મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. જ્યોતિષક દેવોના બદ્ધ-મુક્ત તેજસ-કાર્મણ શરીર તેઓના બદ્ધ-મુક્ત વૈક્રિય શરીર જેટલા છે.

વિવેચન :-

જ્યોતિષક દેવોને બદ્ધ ઔદારિક અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યતમા ભાગની અસંખ્યાત શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય છે. વ્યંતર દેવોની જેમ જ્યોતિષક દેવોમાં પણ સૂત્રકારે વિષ્કંભસૂત્રીનું માપ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. ટીકાકારે તેની સ્પષ્ટતા કરી છે કે વ્યંતરો કરતાં જ્યોતિષીઓ સંખ્યાતગુણ અધિક છે માટે તેઓની વિષ્કંભ સૂત્રી સંખ્યાતગુણ અધિક જાણવી. પાઠના આ અધ્યાહારને સૂચવવા મૂળપાઠમાં (...) આ નિશાન પ્રસ્તુત સૂત્રમાં મૂક્યું છે. અહીં જ્યોતિષીની અસંખ્ય સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવતા શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડ પર એક એક જ્યોતિષકના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરને સ્થાપે તો સંપૂર્ણ પ્રતર વૈક્રિય શરીરથી ભરાઈ જાય અથવા તે સ્થાપિત શરીરોને બહાર કાઢવામાં આવે તો ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો જ્યોતિષીના સર્વ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર નીકળી જાય ત્યારે એક પ્રતર ખાલી થાય.

વૈમાનિક દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૪ વૈમાણિયાણં ભંતે ! કેવઙ્ગ્યા ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહા ણેરઙ્ગ્યાણં તહા ભાણિયવ્વા ।

વૈમાણિયાણં ભંતે ! કેવઙ્ગ્યા વેઽવ્વિયસરીરા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ડસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઠીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જાઓ, તાસિ ણં સેઠીણં વિક્ખંભસૂઠ્ઠિં અંગુલબિઙ્ગમૂલં તઙ્ગમૂલપડુપ્પણં, અહવ ણં અંગુલતઙ્ગમૂલઘણપ્પમાણમેત્તાઓ સેઠીઓ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

આહારયસરીરા જહા ણેરઙ્ગ્યાણં । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા ંસિં ચેવ વેઽવ્વિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

સે તં સુહુમે ખેત્તપલિઓવમે । સે તં ખેત્તપલિઓવમે । સે તં પલિઓવમે ।

સે તં વિભાગણિપ્ફણ્ણે । સે તં કાલપ્પમાણે ।

શબ્દાર્થ :- અંગુલબિહય વગ્ગમૂલં = અંગુલના બીજા વર્ગમૂળ, તદ્વયવગ્ગમૂલં = તૃતીય વર્ગમૂળ થી ગુણિત, અંગુલતદ્વયમૂલં = અંગુલના તૃતીય વર્ગમૂળના, ઘણપ્પમાણમેત્તાઓ = ઘન પ્રમાણ આ, સેઠ્ઠીઓ = શ્રેણીઓ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીના ઔદારિક શરીરની જેમ વૈમાનિક દેવના ઔદારિક શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી.

પ્રશ્ન— ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારે છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળમાં અપહત થાય છે.

ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓ જેટલા છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી અંગુલપ્રદેશના બીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ અથવા ત્રીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ છે.

વૈમાનિક દેવોના બદ્ધ મુક્ત આહારક શરીર, નારકીના બદ્ધ—મુક્ત આહારક શરીર જેટલા છે.

બદ્ધ મુક્ત તેજસ, કાર્મણ શરીર તેઓના બદ્ધ—મુક્ત વૈક્રિય શરીરાનુસાર છે.

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ, ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને પલ્યોપમનું વર્ણન સમાપ્ત થયું, તેમજ વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણ અને કાળ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

નારકીની જેમ વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બદ્ધ આહારક શરીર હોતા નથી અને મુક્ત ઔદારિક અને આહારક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે.

વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. સમયે—સમયે એક—એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી વ્યતીત થઈ જાય. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતનું પ્રમાણ બતાવતા કહ્યું છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના જેટલા પ્રદેશ તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર વૈમાનિક દેવોના છે. તે વાતને સ્પષ્ટ કરતા જણાવ્યું છે કે આ શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચીનું પ્રમાણ અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગમૂળ પ્રમાણ છે અથવા અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યાનુસાર શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી હોય છે.

અસત્કલ્પનાથી અંગુલના (અસંખ્યાતમા ભાગમાં) ૨૫૬ પ્રદેશ છે તેમ માનવું, તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬, બીજું વર્ગમૂળ ૪ અને તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ થાય. આ બીજાવર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતા $૪ \times ૨ = ૮$ થાય આ આઠને આપણે અસંખ્યાત શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચી માની લેવાની. આ વિષ્કંભસૂચી રૂપ અસંખ્યાત શ્રેણીઓના જેટલા આકાશ પ્રદેશ છે તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે. અથવા અંગુલનું પ્રમાણ ૨૫૬ છે. તેનું તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ છે તેનો ઘન કરતા $૨ \times ૨ \times ૨ = ૮$ થાય. તે આઠ એટલે અસંખ્યાત શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી જાણવી. આ બંને પ્રકારના કથનમાં કોઈ અર્થ ભેદ નથી. વૈમાનિક દેવોમાં જેટલા દેવ તેટલાં જ બદ્ધ વૈક્રિય તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે. તેથી તૈજસ-કાર્મણના કથન પ્રસંગે વૈક્રિય શરીરની જેમ તૈજસ-કાર્મણ હોય તેમ સૂત્રકારે કહ્યું છે. અંતમાં 'સે તં' પદ દ્વારા સૂત્ર કથિત ઉપવિષય- અને વિષયની સમાપ્તિ સૂચવી છે કે આ રીતે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ, પલ્યોપમ, વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણ અને કાળ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

બદ્ધલક-મુક્તકેલગ શરીર

બદ્ધ ઔદારિક (ઔઘિક)	બદ્ધ વૈક્રિય	બદ્ધ આહારક	બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ
અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ જેટલા	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી જેટલા	ક્યારેય હોય ક્યારેય ન હોય. હોય ત્યારે જઘન્ય-એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ-અનેક હજાર	અનંત કાળથી : અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અનંતલોકના આકાશ પ્રદેશ પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : સિદ્ધજીવોથી અનંતગુણા અને સર્વજીવોથી અનંતમા ભાગ ન્યૂન
મુક્ત ઔદારિક	મુક્ત વૈક્રિય	મુક્ત આહારક	મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ
અનંત કાળથી : અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણા અને સિદ્ધ જીવોના અનંતમા ભાગ જેટલા	અનંત મુક્ત ઔદારિકવત્	અનંત મુક્ત ઔદારિકવત્	અનંત કાળથી : અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણા અને સિદ્ધ જીવોના અનંતમા ભાગ જેટલા

પાંચ સ્થાવરના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ શરીર

દંડક	ઔદારિક		વૈક્રિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
પૃથ્વી પાણી અગ્નિ	અસંખ્યાત ઔધિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત ઔધિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્
વાયુ	અસંખ્યાત ઔધિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત ઔધિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્
વનસ્પતિ	અસંખ્યાત ઔધિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક તેજસ- કાર્મણવત્	અનંત ઔધિક તેજસ- કાર્મણવત્

વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ શરીર

ઔદારિક		વૈક્રિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : એક શ્રેણીના સર્વ વર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેણીઓના પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પર સ્થાપિત બેઈદ્રિયોને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતા સંપૂર્ણ પ્રતર ખાલી થઈ જાય અર્થાત્ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા ખંડ કરતાં પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા.	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત પોતાના બદ્ધ ઔદારિક વત્	અનંત ઔધિક ઔદારિક વત્

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ શરીર

ઔદારિક		વૈક્રિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : કાંઈક ન્યૂન બેઈન્દ્રિયની સમાન જાણવા	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના પ્રદેશ જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલ- પ્રમાણ ક્ષેત્ર પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણી -ઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત પોતાના બદ્ધ ઔદારિક વત્	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્

વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ શરીર

ઔદારિક		વૈક્રિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
સંખ્યાત/અસંખ્યાત જુઘન્યપદે-સંખ્યાત ૨૮ આંક પ્રમાણ, ઉત્કૃષ્ટપદે-અસંખ્યાત કાળથી : સંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : એક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સ્થિતિ આકાશપ્રદેશ તુલ્ય દ્રવ્યથી : અંગુલપ્રમાણ શ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂલને ત્રીજા વર્ગમૂલથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા પ્રદેશ પર એક એક મનુષ્યને	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	સંખ્યાત દ્રવ્યથી-હજારો લાખો એક એક મુહૂર્તમાં એક એક મનુષ્યને અપકાર કરે તો અનેક વર્ષોમાં અપહાર થાય તેટલા	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	હોય- ન હોય જુઘન્ય ૧,૨,૩ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (બે હજારથી વધુ	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત પોતાના ઔદારિક શરીર જેટલા	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્

સ્થાપિત કરતાં સાત રાજુ પ્રમાણ એક શ્રેણી ભરાય જાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા ખાલી રહે તેટલા પ્રમાણના ઉત્કૃષ્ટપદે અસંખ્ય મનુષ્ય હોય.							
---	--	--	--	--	--	--	--

નારકી-દેવના બદ્ધલક-મુક્કેગલ શરીર

દંડક	ઔદારિક		વૈક્રિય શરીર		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
નારકી	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી ના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળ સાથે ગણતા અથવા બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ તુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણીઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસં. પોતાના બુદ્ધ વૈક્રિય વત્	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્
ભવન પતિદેવ	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ વિષ્કંભસૂચી તુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણીઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્રિય વત્	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્
વાણ- વ્યતંર દેવ	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય જેટલા શ્રેયથી : એક શ્રેણીના સર્વવર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેણી-	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્રિય વત્	અનંત ઔઘિક ઔદારિક વત્

જ્યો- તિથી દેવ	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	<p>ઓની વિષ્કંભસૂચિથી અસંખ્યાત ગુણહીન, પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણીઓના પ્રદેશ જેટલા અર્થાત્ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયથી અસંખ્યાતમા ભાગ પ્ર માણ અથવા સંખ્યાત યોજન શતવર્ગ પ્રમાણ ખંડ કરતાં એક પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા.</p>	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્રિય વત્	અનંત ઔદિક ઔદા- રિક વત્
વૈમા- નિક દેવ	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	<p>અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી- અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : એક શ્રેણીના સર્વવર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચીથી (અર્થાત્ વ્યંતરથી) સંખ્યાતગુણ અધિક, પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણીઓના પ્રદેશ જેટલા અથવા ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ જેવડા ખંડ કરતાં એક પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા</p>	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્રિય વત્	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્	

॥ પ્રકરણ-૨૬ સંપૂર્ણ ॥

સત્યાવીસમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણ - પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ

ભાવ પ્રમાણ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ભાવપ્પમાણે ?

ભાવપ્પમાણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ગુણપ્પમાણે ણયપ્પમાણે સંખપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે- (૧) ગુણ પ્રમાણ (૨) નય પ્રમાણ (૩) સંખ્યા પ્રમાણ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ તથા ભેદોનું કથન કર્યું છે. 'ભવનં ભાવઃ' આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર 'હોવા પણું' તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ એટલે સચેતન-અચેતન વસ્તુના પરિણામ. સચેતનના પરિણામ જ્ઞાનાદિરૂપ છે અને અચેતન વસ્તુના પરિણામ વર્ણાદિરૂપ છે. વિદ્યમાન પદાર્થોના વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિ પરિણામોને ભાવ કહેવામાં આવે છે અને આ વર્ણાદિ પરિણામોનો બોધ જેના દ્વારા થાય તે ભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. આ ભાવ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) ગુણ પ્રમાણ (૨) નય પ્રમાણ (૩) સંખ્યા પ્રમાણ.

(૧) ગુણપ્રમાણ :- ગુણથી દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય છે અથવા ગુણો દ્વારા ગુણોનું ગુણરૂપ જ્ઞાન થાય છે. તેથી ગુણપ્રમાણ કહેવાય છે.

(૨) નયપ્રમાણ :- અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક ધર્મને પ્રધાન કરી વસ્તુને જાણવી તે નય પ્રમાણ છે.

(૩) સંખ્યાપ્રમાણ :- સંખ્યા એટલે ગણના કરવી, ગણનાનું જ્ઞાન જેના દ્વારા થાય તે સંખ્યા પ્રમાણ છે.

ગુણ પ્રમાણ :-

૨ સે કિં તં ગુણપ્પમાણે ? ગુણપ્પમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જીવગુણપ્પમાણે

ય અજીવગુણપ્પમાણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગુણ પ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જીવ ગુણ પ્રમાણ (૨) અજીવ ગુણ પ્રમાણ. અલ્પ વક્તવ્ય હોવાથી પહેલા અજીવ ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન કરે છે.

અજીવ ગુણ પ્રમાણ :-

૩ સે કિં તં અજીવગુણપ્પમાણે ?

અજીવગુણપ્પમાણે પંચવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- વળ્ણગુણપ્પમાણે ગંધગુણપ્પમાણે રસગુણપ્પમાણે ફાસગુણપ્પમાણે સંઠાણગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અજીવગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અજીવગુણ પ્રમાણના પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) વર્ણગુણ પ્રમાણ, (૨) ગંધગુણ પ્રમાણ, (૩) રસગુણ પ્રમાણ, (૪) સ્પર્શગુણ પ્રમાણ, (૫) સંસ્થાનગુણ પ્રમાણ.

૪ સે કિં તં વળ્ણગુણપ્પમાણે ?

વળ્ણગુણપ્પમાણે પંચવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- કાલવળ્ણગુણપ્પમાણે જાવ સુક્કિલ્લવળ્ણગુણપ્પમાણે । સે તં વળ્ણગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વર્ણગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વર્ણગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- કૃષ્ણવર્ણગુણ પ્રમાણ યાવત્ શુક્લવર્ણ પ્રમાણ. આ વર્ણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

૫ સે કિં તં ગંધગુણપ્પમાણે ?

ગંધગુણપ્પમાણે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- સુરભિગંધગુણપ્પમાણે દુરભિગંધગુણપ્પમાણે ય । સે તં ગંધગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- ગંધગુણ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રમાણ. આ ગંધપ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

૬ સે કિં તં રસગુણપ્પમાણે ?

રસગુણપ્પમાણે પંચવિહે પળ્લત્તે, તં જહા- તિત્તરસગુણપ્પમાણે જાવ મહુરરસગુણપ્પમાણે । સે તં રસગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— રસગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— રસગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— તીખોરસ યાવત્ મધુરરસ. આ રસ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

૭ સે કિં તં ફાસગુણપ્પમાણે ?

ફાસગુણપ્પમાણે અટ્ટવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા— કક્કખડફાસગુણપ્પમાણે જાવ લુક્કખફાસગુણપ્પમાણે । સે તં ફાસગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્પર્શગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સ્પર્શ ગુણપ્રમાણના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— કર્કશ સ્પર્શ યાવત્ રુક્ષ સ્પર્શ. આ સ્પર્શગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

૮ સે કિં તં સંઠાણગુણપ્પમાણે ?

સંઠાણગુણપ્પમાણે પંચવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા— પરિમંડલસંઠાણગુણપ્પમાણે જાવ આયયસંઠાણગુણપ્પમાણે । સે તં સંઠાણગુણપ્પમાણે । સે તં અજીવગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પરિમંડલ સંસ્થાન યાવત્ આયત સંસ્થાન. આ સંસ્થાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે. આ અજીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે અજીવ ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભાવ—ક્રિયા, કરણ અને કર્મ, આ ત્રણ સાધનોમાં થાય છે. ભાવ સાધન વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ગુણોને જાણવારૂપ પ્રમિતિ, જાણવા રૂપ ક્રિયા પ્રમાણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગુણ સ્વયં પ્રમાણભૂત નથી પરંતુ જાણવા રૂપ ક્રિયા ગુણોમાં થાય છે. તે બંનેમાં અભેદોપચારથી ગુણોને પ્રમાણ માનેલ છે.

કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ગુણો દ્વારા દ્રવ્ય જણાય છે માટે ગુણ પ્રમાણભૂત છે.

કર્મ સાધન વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ગુણ ગુણરૂપે જણાય છે માટે ગુણ પ્રમાણ છે.

આ સૂત્રોમાં અજીવ ગુણ પ્રમાણનું જે વર્ણન છે, તે મૂર્ત પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરે અજીવ દ્રવ્યના ગુણ અમૂર્ત છે, તે દષ્ટિગોચર થતાં નથી, તેથી ઉદાહરણ રૂપે પુદ્ગલના

ગુણો ગ્રહણ કર્યા છે. જે દ્રવ્યમાં વર્ણાદિ હોય, તેમાં આકાર પણ હોય જ. વર્ણ અને આકારથી વસ્તુ દશ્ય બને છે માટે સંસ્થાન-આકારને પણ ગુણ પ્રમાણરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે. અહીં આકાર પાંચ બતાવ્યા છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં દીર્ઘ, હ્રસ્વ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, પ્રથુલ-વિસ્તીર્ણ અને પરિમંડલ સંસ્થાન સાત કહ્યા છે. તેમાં તાત્વિક તફાવત નથી. આ પાંચમાં દીર્ઘ અને હ્રસ્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જીવ ગુણ પ્રમાણ :-

૧ સે કિં તં જીવગુણપ્પમાણે ?

જીવગુણપ્પમાણે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- જાણગુણપ્પમાણે
દંસળગુણપ્પમાણે ચરિત્તગુણપ્પમાણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જીવ ગુણ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ, દર્શનગુણ પ્રમાણ અને ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ.

૧૦ સે કિં તં જાણગુણપ્પમાણે ?

જાણગુણપ્પમાણે ચડવ્વિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- પચ્ચક્ખે, અણુમાણે, ઓવમ્મે,
આગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જ્ઞાનગુણ પ્રમાણના ચાર ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન (૪) આગમ.

૧૧ સે કિં તં પચ્ચક્ખે ?

પચ્ચક્ખે દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ઇંદિયપચ્ચક્ખે ય ણોંદિયપચ્ચક્ખે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઈંદ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોંદ્રિય પ્રત્યક્ષ.

૧૨ સે કિં તં ઇંદિયપચ્ચક્ખે ?

ઇંદિયપચ્ચક્ખે પંચવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સોંદિયપચ્ચક્ખે,
ચક્ખુરિંદિય- પચ્ચક્ખે, ઘાણિંદિયપચ્ચક્ખે, જિભિંદિયપચ્ચક્ખે,

ફાર્સિંદિયપચ્ચકખે । સે તં ઇંદિયપચ્ચકખે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૪) શુભ્રુવેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

૧૩ સે કિં તં ણોંદિયપચ્ચકખે ?

ણોંદિયપચ્ચકખે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ઓહિણાણપચ્ચકખે મણપજ્જવ- ણાણપચ્ચકખે કેવલણાણપચ્ચકખે । સે તં ણોંદિયપચ્ચકખે । સે તં પચ્ચકખે ।

ભાવાર્થ :- નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૩) કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ. આ રીતે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગુણ પ્રમાણના ભેદ પ્રભેદનું કથન છે.

પ્રત્યક્ષ :- પ્રતિ અને અક્ષ આ બે શબ્દથી પ્રત્યક્ષ શબ્દ બન્યો છે. અક્ષ એટલે આત્મા. જીવ-આત્મા પોતાના જ્ઞાન ગુણથી સમસ્ત પદાર્થોને વ્યાપ્ત કરે છે અર્થાત્ જાણે છે. જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય, જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય વગેરે કોઈ માધ્યમની અપેક્ષા ન હોય તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયાદિ માધ્યમની આવશ્યકતા નથી. ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના જ આ ત્રણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યવહારાપેક્ષયા ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ભેદ :- વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેને લક્ષ્યમાં રાખી સૂત્રકારે પ્રત્યક્ષના બે ભેદ કહ્યા છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ :- ઈન્દ્રિય દ્વારા થતાં જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહે છે. ઈન્દ્રિયો પૌદ્ગલિક હોવાથી તેના માધ્યમથી થતાં જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેવાય, પરંતુ લોકવ્યવહારમાં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. યથા- "મેં મારી આંખથી પ્રત્યક્ષ જોયું છે, મેં કાનથી પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યું છે." આ પ્રકારના લોકવ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખીને પરોક્ષજ્ઞાન હોવા છતાં તેને સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ કહે છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રમાણના પાંચ ભેદ કહ્યા છે. પાંચ ઈન્દ્રિયથી આ જ્ઞાન થાય છે માટે તેના શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, શુભ્રુ અને સ્પર્શના આ પાંચ ઈન્દ્રિય દ્વારા થતા જ્ઞાનને શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ જ્ઞાન પ્રમાણ રૂપ કહ્યા છે. અહીં પશ્ચાનુપૂર્વીથી

પાંચે ઈન્દ્રિયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ક્ષયોપશમ અને પુણ્યની પ્રકર્ષતાથી પાંચઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય છે. તે ક્ષયોપશમ અને પુણ્ય હીન હોય તો ક્રમશઃ ચતુરિન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિયપણું આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષયોપશમ—પુણ્યની પ્રકર્ષતાને પ્રધાન કરી પશ્ચાન્નુપૂર્વીથી, ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ સૂત્રકારે દર્શાવ્યા છે.

નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ :- અહીં 'નો' શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે. જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય સહાયક નથી, જે જ્ઞાન આત્માધીન છે, તે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. અવધિ આદિ ત્રણે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયોનો અંશમાત્ર પણ વ્યાપાર હોતો નથી. આ ત્રણે જ્ઞાન આત્માધીન છે, માટે તેને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહે છે. નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે.

અનુમાન પ્રમાણ :-

૧૪ સે કિં તં અણુમાણે ? અણુમાણે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જંહા- પુવ્વવં, સેસવં, વિદ્ધુસાહમ્મવં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દષ્ટસાધર્મ્યવત્.

વિવેચન :-

અનુમાન :- અનુમાન શબ્દમાં અનુ અને માન આ બે અંશ છે. અનુ ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ છે પશ્ચાત્— પાછળ. માનનો અર્થ છે જ્ઞાન. સાધનના(કોઈપણ વસ્તુના) દર્શન કે ગ્રહણ અને સંબંધના સ્મરણ પછી જે જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહેવાય છે. સાધનથી સાધ્યનું જે જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. સાધ્ય સાથે અવિનાભાવ સંબંધ રાખનાર હેતુને સાધન કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ. અવિનાભાવ સંબંધ એટલે' આના વિના આ ન જ હોય—અગ્નિ વિના ધૂમાડો ન જ હોય, વાદળ વિના વરસાદ ન જ હોય તો અગ્નિ અને ધૂમાડા વચ્ચે, વરસાદ અને વાદળ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ કહેવાય. અગ્નિ પ્રત્યક્ષ દેખાતી ન હોય પણ ધૂમાડો જોઈને અગ્નિ અને ધૂમાડાના અવિનાભાવ સંબંધનું સ્મરણ થતાં ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન કહેવાય. અહીં અગ્નિ સાધ્ય છે. ધૂમાડો સાધન છે. સાધન પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેના આધારે પરોક્ષ રહેલા સાધ્યરૂપ અગ્નિનું જે જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

૧૫ સે કિં તં પુવ્વવં ? પુવ્વવં -

માયા પુત્તં જહા ણદ્ડં, જુવાણં પુણરાગયં ।

કાઈ પચ્ચભિજાણેજ્જા, પુવ્વલિંગેણ કેણઈ ॥૧૧૫॥

તં જહા- ખાણ વા વણેણ વા મસેણ વા લંછણેણ વા તિલણ વા । સે

તં પુવ્વવં ।

શબ્દાર્થ :-નટ્ટં = ખોવાઈ ગયેલ, જુવાણં = યુવાન થઈને, પુણરાગતં = પાછા આવેલા, કાર્કૈ = (કવચિત) કાંઈક અંશે, પચ્ચભિજાણેજ્જા = જાણી લે કે, પુવ્વલિંગેણ = પૂર્વલિંગથી, કેણઈ = કોઈ, ચ્ચણ = ક્ષત, કાંઈ વાગવાથી પડેલ ઘા નું નિશાન, ઘા, વણેણ = વ્રણ-કૂતરું વગેરે કરડવાથી થયેલ નિશાન, લંછણેણ = લાંછન-શરીર પરના ચિહ્ન, તિલણેણ = તલ દ્વારા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વે જોયેલ લક્ષણના આધારે પદાર્થ-વસ્તુનો નિશ્ચય કરાય, તેનું જ્ઞાન થાય તેને પૂર્વવત્ અનુમાન કહે છે. જેમ કે બાલ્યકાળમાં ખોવાઈ ગયેલ અથવા પરદેશ ગયેલ, યુવાન બની પાછા આવતા પુત્રને જોઈને માતા પૂર્વનિશ્ચિત કોઈ ચિહ્નથી ઓળખી લે કે 'આ મારો પુત્ર છે.' શરીર પર શસ્ત્રાદિ લાગવાથી પડેલા ઘા, વ્રણ-પ્રાણીઓના કરડવાથી થયેલા ઘા, લાખુ વગેરે લાંછન અથવા ડામ વગેરેના ચિહ્ન, મસા-તલ વગેરે દ્વારા અનુમાન કરવામાં આવે તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પૂર્વજ્ઞાત કોઈ લિંગ કે ચિહ્ન દ્વારા પૂર્વ પરિચિત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તો તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે થશે.

આ મારો પુત્ર છે કારણ કે તેના શરીર પર અમુક ચિહ્ન છે અથવા ક્ષતાદિ વિશિષ્ટ લિંગવાળો છે. બાળપણથી જે પુત્ર માતાથી વિખૂટો પડી ગયો હોય, તેવા પુત્રને વરસો પછી જૂએ, માતા તેના યુવાન શરીરને જોતાં ઓળખી ન શકે પરંતુ પૂર્વે પુત્રના શરીર પર વિશિષ્ટ ચિહ્ન પોતે જોયેલ છે, તેનું સ્મરણ થતાં, તે ચિહ્ન પ્રત્યક્ષ થતાં, આ મારો પુત્ર છે તેવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ જાય છે. તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે.

શેષવત અનુમાન પ્રરૂપણ :-

૧૬ સે કિં તં સેસવં ? સેસવં પંચવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- કજ્જેણં, કારણેણં, ગુણેણં, અવયવેણં, આસણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શેષવત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શેષવત અનુમાનના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કાર્યથી, (૨) કારણથી, (૩) ગુણથી, (૪) અવયવથી, (૫) આશ્રયથી.

૧૭ સે કિં તં કજ્જેણં ?

કજ્જેણં- સંખં સદ્દેણં ભેરિં તાલિણં, વસભં ઢંકિણં, મોરં કેકાઈણં, હયં હેસિણં, ગયં ગુલગુલાઈણં, રહં ઘણઘણાઈણં । સે તં કજ્જેણં ।

શબ્દાર્થ :-કજ્જેણં = કાર્યથી, સદ્દેણં = શબ્દ, શંખના શબ્દથી, સંખં = શંખનું, તાલિણં = તાલ-ધ્વનિથી, ભેરિં = ભેરીનું, ઢંકણં = ભાંભરવાના અવાજથી, વસભં = બળદનું, કેકાઈણં = કેકારવથી, મોરં = મોરનું, હેસિણં = હણહણાટથી, હયં = અશ્વનું, ગુલગુલાઈણં = ચિંઘાડથી, ગયં = ડાથીનું, ઘણઘણાઈણં = ઘનઘનાટથી, રણઝણાટથી, રહં = રથનું જ્ઞાન થાય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાર્યલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર - કાર્ય જોઈ કારણનું જ્ઞાન થાય તેને કાર્યલિંગજન્ય શેષવત અનુમાન કહે છે. દા. ત. શંખનો ધ્વનિ સાંભળી શંખનું જ્ઞાન, ભેરીનો શબ્દ સાંભળી ભેરીનું જ્ઞાન, ભાંભરવાના અવાજ પરથી બળદનું, કેકારવ સાંભળી મયુરનું, હણહણાટ સાંભળી ઘોડાનું, ચિંઘાડવાનો અવાજ સાંભળી ડાથીનું, રણઝણાટ સાંભળી રથનું જ્ઞાન થાય તે શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. અહીં શંખ-બળદ વગેરે પ્રત્યક્ષ નથી, તેમાંથી જે જે અવાજ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ છે. શંખ વગેરે કારણ છે અને તેના શબ્દ વગેરે કાર્ય છે. કાર્ય પ્રત્યક્ષ છે તેના ઉપરથી કારણનું અનુમાન કરવું, જેમકે આ પર્વતમાં 'કેકારવ' સાંભળાય છે માટે ત્યાં મોરનો વાસ છે. આ પર્વતમાં મોરના વાસનું જ્ઞાન થયું તે કાર્યલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે.

૧૮ સે કિં તં કારણેણં ?

કારણેણં- તંતવો પડસ્સ કારણં ણ પડો તંતુકારણં, વીરણા કડસ્સ કારણં ણો કડો વીરણાકારણં, મિપ્પિંડો ઘડસ્સ કારણં ણ ઘડો મિપ્પિંડકારણં । સે તં કારણેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કારણ લિંગ જન્ય શેષવત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કારણના પ્રત્યક્ષથી કાર્યનું જ્ઞાન થવું તે કારણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે તંતુઓ પટનું કારણ છે પણ પટ તંતુનું કારણ નથી, તૃણ ચટાઈનું કારણ છે કારણ કે વિશિષ્ટ પ્રકારના તૃણમાંથી જ ચટાઈ બનાવવામાં આવે છે પણ ચટાઈ તૃણનું કારણ નથી. માટીનો પિંડ ઘડાનું કારણ છે પણ ઘડો માટીનું કારણ નથી. રેશમી તંતુઓના સમૂહ સાથે કાર્ય કરતાં વણકરને જોઈ રેશમી વસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય તેને કારણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે.

૧૯ સે કિં તં ગુણેણં ?

ગુણેણં- સુવણ્ણં ણિકસેણં, પુપ્ફં ગંધેણં, લવણં રસેણં, મદિરં આસાયિણં, વત્થં ફાસેણં । સે તં ગુણેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગુણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન નું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર- ગુણના પ્રત્યક્ષથી, પરોક્ષ એવા ગુણીનું જ્ઞાન થાય તે ગુણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે નિકષ-કસોટીથી સુવર્ણનું, ગંધથી પુષ્પનું, રસથી મીઠાનું, આસ્વાદ-ચાખવાથી મદિરાનું અને સ્પર્શથી વસ્ત્રનું અનુમાન થાય તે ગુણ નિષ્પન્ન શેષવત અનુમાન છે.

૨૦ સે કિં તં અવયવેણ ?

અવયવેણ- મહિસં સિંગેણં, કુક્કુડં સિહાણ, હત્થિં વિસાણેણં, વરાહં દાઢાણ, મોરં પિચ્છેણં, આસં ખુરેણં, વગ્ધં ણહેણં, ચમરં વાલગંડેણં, દુપયં મણૂસમાઈ, ચડપયં ગવમાદિ, બહુપયં ગોમ્હિયાદિ, સીહં કેસરેણં, વસહં કકુહેણં, મહિલં વલયબાહાણ ।

પરિયરબંધેણ ભડં, જાણિજ્જા મહિલિયં ણિવસણેણં ।

સિત્થેણ દોણપાગં, કવિં ચ એકકાણ ગાહાણ ॥૧૧૬॥

સે તં અવયવેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવયવરૂપ લિંગ નિષ્પન્ન શેષવત અનુમાન શું છે ?

ઉત્તર- અવયવી પ્રત્યક્ષ ન હોય પરંતુ અવયવના પ્રત્યક્ષથી, અવયવ- અવયવીના સંબંધનું સ્મરણ કરી, અવયવના આધારે અવયવીનું જ્ઞાન થાય તે અવયવ નિષ્પન્ન શેષવત અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ કે- શીંગડાથી ભેંસનું, શિખા-કલગીથી કુકડાનું, દાંતથી હાથીનું, દાઢાથી વરાહનું, પિંછાથી મોરનું, ખરીથી ઘોડાનું, નહોરથી વાઘનું, વાળના ગુચ્છથી ચમરી ગાયનું, દ્વિપદથી મનુષ્યનું, ચતુષ્પદથી ગાયનું, બહુપદથી ગોમિકાદિનું, કેસરાલથી સિંહનું, કકુદ-ખૂંધથી બળદનું, ચૂડીવાળા હાથથી મહિલાનું.

શસ્ત્ર સજ્જ પોશાકથી યોદ્ધાનું, પહેરવેશથી સ્ત્રીનું, એક દાણાના ચડી જવાથી દ્રોણપાકનું અને એક ગાથાથી કવિનું જ્ઞાન થાય તે અવયવલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. [આ ગાથા પૂર્વે નામ પ્રકરણમાં અવયવ નિષ્પન્નનામમાં આવી ગયેલ છે.]

૨૧ સે કિં તં આસણં ? આસણં- અર્ગિં ધૂમેણં, સલિલં બલગાહિં, વુટ્ટં અબ્ભવિકારેણં, કુલપુત્તં સીલસમાયારેણં ।

ઈક્કિતાકારિતૈર્જ્ઞયૈઃ, ક્રિયાભિર્ભાષિતેન ચ ।

નેત્ર-વક્ત્રવિકારૈશ્ચ, ગૃહ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥૧૧૭॥

સે તં આસણં । સે તં સેસવં ।

શબ્દાર્થ :-આસણ = આશ્રય નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન, વલગાર્હિ = બગલાઓની પંક્તિથી, સલિલં = પાણીનું, વુદ્ધં = વૃષ્ટિનું, સીલસમાયારેણં = શીલ સદાચારથી, કુલપત્તં = કુલ પુત્રનું, ઇન્જિતાકારિતૈઃ = ઈંગિતકાર-શારીરિક ચેષ્ટાઓથી, ગૃહ્યતે = ગ્રહણ થાય છે, અંતર્ગતં મનઃ = અન્તર્ગત મન, આંતરિક મનોભાવનું (જ્ઞાન થાય છે).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આશ્રયલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આશ્રયી પરોક્ષ હોય પણ તેના આશ્રયે જે વસ્તુ હોય તે પ્રત્યક્ષ થવાથી આશ્રયીનું જ્ઞાન થાય, તે આશ્રય નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે અગ્નિના આશ્રયે ધૂમાડો હોય છે. ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય. પર્વત પર ધૂમાડો જોઈ અપ્રત્યક્ષ એવા અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રય લિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય. તે જ રીતે બગલાની પંક્તિથી પાણીનું, મેઘવિકારથી વરસાદનું, શીલસદા-ચારથી કુળપુત્રનું, શરીર ચેષ્ટાઓ, ભાષણ, નેત્ર-મુખ વિકારથી આંતરિક મનોભાવનું જ્ઞાન થવું. આવું આશ્રયજન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

કાર્યથી કારણનું, કારણથી કાર્યનું, ગુણથી ગુણીનું, અવયવથી અવયવીનું અને આશ્રયથી આશ્રયવાનનું અનુમાન કરાય તે શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. સૂત્રકારે ઉદાહરણ દ્વારા આ વાતને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

કાર્યાનુમાનમાં કાર્ય ઉપરથી તેના કારણનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે કેકારાવ રૂપ કાર્યથી તેના કારણભૂત મોરનું જ્ઞાન થાય. મોર પ્રત્યક્ષ નથી પણ તેનો અવાજ સંભળાતા અહીં મોર છે, તેવું જે જ્ઞાન થાય તે કાર્ય જન્ય શેષવત્ અનુમાન છે.

કારણાનુમાનમાં કારણ પ્રત્યક્ષ હોય છે અને કાર્યનું અનુમાન કરાય છે. આકાશમાં કાળા-ઘટાટોપ વાદળને જોઈ તેના કાર્યરૂપ વરસાદનું અનુમાન કરવું તે કારણ જન્ય શેષવત્ અનુમાન છે. સૂત્રકારે તંતુ અને પટનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તંતુ પટનું કારણ છે પણ પટ તંતુનું કારણ નથી. વિશિષ્ટરૂપે તાણાવાણા રૂપે ગોઠવાયેલા તંતુથી જ પટની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તે પહેલા નહીં. પટથી કદાચ કોઈ તંતુને છૂટા કરે તો પટ તેનું કારણ નથી કારણ કે પટ વિના-પટ બન્યા પહેલા પણ તેની ઉપલબ્ધિ હોય છે. જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણત થાય તેવા કારણથી જ કાર્યનું અનુમાન થઈ શકે.

ગુણાનુમાનમાં ગુણ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે આધારે ગુણીનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે સુગંધ પ્રત્યક્ષ થતાં- 'અહીં ગુલાબ હશે' તેવું ગુલાબનું જ્ઞાન ગુણજન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. તે જ રીતે કસોટી પર સુવર્ણને ઘસવાથી જે રેખા થાય છે તેના ઉપરથી સુવર્ણના ટચનું જ્ઞાન થાય છે. તે ગુણજન્ય શેષવત્ અનુમાન છે.

ન દેખાતા અવયવીનું જ્ઞાન તેના અવયવના પ્રત્યક્ષથી થાય, તો તે અવયવ જન્ય શેષવત્ અનુમાન

કહેવાય છે. જેમ કે કોઈ દિવાલ પાછળ ભેંસાદિ હોય પરંતુ તે દેખાતી ન હોય પણ તેના શીંગડા દેખાતા હોય તો શીંગડારૂપ અવયવથી અવયવી ભેંસનું જ્ઞાન થાય તે અવયવજન્ય શેષવત અનુમાન છે.

ધૂમાડો અગ્નિના આશ્રયે રહે છે. ધૂમને જોઈ આશ્રય સ્થાનરૂપ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં ધૂમ પ્રત્યક્ષ છે, અગ્નિ પ્રત્યક્ષ નથી. તેનું જ્ઞાન થાય અથવા બગલા પાણીના આશ્રયે રહે છે. તે બગલાને જોઈ પાણીનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રયજન્ય શેષવત અનુમાન છે. જો કે અગ્નિ અને ધૂમમાં કાર્ય-કારણ ભાવ છે પણ લોકમાં ધૂમાડો અગ્નિના આશ્રયે રહે છે, તેવું પ્રસિદ્ધ હોવાથી આશ્રયાનુમાનમાં સૂત્રકારે તેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન પ્રરૂપણ :-

૨૨ સે કિં તં દિદ્વસાહમ્મવં ? દિદ્વસાહમ્મવં દુવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા-સામળ્ણદિદ્વં ચ વિસેસદિદ્વં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - સામાન્યદષ્ટ અને વિશેષદષ્ટ.

૨૩ સે કિં તં સામળ્ણદિદ્વં ?

સામળ્ણદિદ્વં જહા ંગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા, જહા બહવે પુરિસા તહા ંગો પુરિસો, જહા ંગો કરિસાવળો તહા બહવે કરિસાવળા, જહા બહવે કરિસાવળા તહા ંગો કરિસાવળો । સે તં સામળ્ણદિદ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સામાન્ય દષ્ટ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાન્ય ધર્મના આધારે એકને જોઈ તત્સદશ અનેકનું અને અનેકને જોઈ એકનું સામાન્ય ધર્મથી જ્ઞાન થાય તેને સામાન્ય દષ્ટ અનુમાન કહે છે. જેવો એક પુરુષ હોય છે તેવા અનેક પુરુષ હોય છે. જેવા અનેક પુરુષ હોય છે તેવો એક પુરુષ હોય છે, જેવો એક કાર્ષાપણ (સિક્કો)તેવા અનેક કાર્ષાપણ અને જેવા અનેક કાર્ષાપણ તેવો એક કાર્ષાપણ હોય છે.

૨૪ સે કિં તં વિસેસદિદ્વં ?

વિસેસદિદ્વં- સે જહાળામં કેઙ્ પુરિસે કંચિ પુરિસં બહૂળં પુરિસાળં મજ્ઙ્ઞે પુવ્વદિદ્વં પચ્ચભિજાળેજ્જા- અયં સે પુરિસે, બહૂળં વા કરિસાવળાળં મજ્ઙ્ઞે પુવ્વદિદ્વં કરિસાવળં પચ્ચભિજાળિજ્જા અયં સે કરિસાવળે । તસ્સ સમાસઓ તિવિહં ગહળં ભવઙ્, તં જહા- તીતકાલગહળં પડુપ્પળ્ણકાલગહળં અળાગયકાલગહળં ।

શબ્દાર્થ :-કંચિ પુરિસં = કોઈ પુરુષને, બહુણં પુરિસાણં મજ્ઞે = ઘણા પુરુષોની વચ્ચે (બેઠેલા), પુવ્વદિદ્ધં = પૂર્વદષ્ટ-પૂર્વે જોયેલા, પચ્ચભિજાણેજ્જા = ઓળખી લે કે, અયં સે પુરિસે = આ તે પુરુષ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિશેષદષ્ટ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેમ કોઈ (યથાનામ)પુરુષ ઘણા પુરુષોની વચ્ચે રહેલા પૂર્વદષ્ટ પુરુષને ઓળખી લે કે આ તે જ પુરુષ છે અથવા અનેક કાર્ષાપણ વચ્ચે રહેલા પૂર્વદષ્ટ કાર્ષાપણને ઓળખી લે કે આ તે જ કાર્ષાપણ છે. તેને વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે.

તેનો વિષય સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. (૧) અતીતકાળ-ભૂતકાળ ગ્રહણ, (૨) વર્તમાન કાળ ગ્રહણ (૩) અનાગત-ભવિષ્યકાળ ગ્રહણ અર્થાત્ વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન દ્વારા ત્રણે કાળના પદાર્થનું અનુમાન કરાય છે.

વિવેચન :-

દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન :- પૂર્વમાં દષ્ટ-જોયેલ અનુભવેલ ઉપલબ્ધ પદાર્થની સમાનતાના આધારે જે અનુમાન કરાય તે દષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાન કહેવાય છે. વસ્તુમાં સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારના ગુણધર્મ રહેલ છે. કોઈ એક વસ્તુને જોઈ તત્સદૃશ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય અથવા ઘણી વસ્તુ જોઈ તત્સદૃશ એકનું જ્ઞાન થાય તે સામાન્ય દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ કહેવાય છે. આમાં સામાન્યના આધારે સદૃશતાનો બોધ થાય છે. જેમ કે મનુષ્યત્વ, કર્મભૂમિત્વ, ભરતક્ષેત્રત્વ, આ મનુષ્યમાં રહેલ સામાન્ય ધર્મ છે. જેવો એક મનુષ્ય તેવા અનેક મનુષ્ય, જેવા અનેક મનુષ્ય તેવો એક મનુષ્ય આવું જ્ઞાન સામાન્ય ધર્મના આધારે થાય છે.

વિશેષ દષ્ટ અનુમાન :- વિશેષ ધર્મ વસ્તુને અન્યથી પૃથક્ કરે છે. અનેક વસ્તુઓમાંથી એક ને અલગ કરી વિશેષતાનું જ્ઞાન વિશેષ ધર્મના આધારે થાય છે. વિશેષ દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનમાં જો કે સામાન્ય અંશ તો અનુસ્યૂત રહે જ છે. વિશેષતા એ છે કે પૂર્વ દર્શન સમયે જે વિશેષતા તેમાં જોઈ છે તેના આધારે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ તે પદાર્થને જોઈ, આ તે જ વસ્તુ છે જે મેં પહેલા જોઈ હતી, તેવું અનુમાન કરાય છે.

વિશેષ દષ્ટ અનુમાન - ત્રણે કાલ :-

૨૫ સે કિં તં તીતકાલગહણં ?

તીતકાલગહણં- ઉત્તિણાણિ વણાણિ ણિપ્પક્કણસસ્સં વા મેદિણિં પુણ્ણાણિ ય કુંડ-સર-ણઈ-દીહિયા-તલાગાઈં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઈ જહા- સુવુટ્ટી આસી । સે તં તીતકાલગહણં ।

શબ્દાર્થ :-ઉત્તિણાણિ વણાણિ = ઉગેલા ઘાસવાળા વનો, નિપ્પક્કણ = નિષ્પન્ન, ઊગેલા, સસ્સં = ધાન્યાદિ યુક્ત, મેદિણિં = પૃથ્વીને, પુણ્ણાણિ = જળથી પરિપૂર્ણ, તેણં = તેથી, સાહિજ્જઈ = (સાધ્યને)

અનુમાન કરે કે, સુવુટ્ટી = સુવૃષ્ટિ, આસી = થઈ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અતીતકાળગ્રહણ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વનમાં ઊગેલા ઘાસ, ઊગેલા ધાન્યવાળી પૃથ્વી તથા કુંડ, સરોવર, નદી, તળાવ વગેરેને પાણીથી ભરેલા જોઈ અનુમાન કરવું કે અહીં સારી વૃષ્ટિ થઈ હશે. તે અતીતકાળ ગ્રહણ વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે.

૨૬ સે કિં તં પદુપ્પણકાલગહણં ?

પદુપ્પણકાલગહણં- સાહું ગોયરગ્ગયં વિચ્છદ્ધિયપરરભત્તપાણં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઇ જહા- સુભિક્ખે વટ્ટઇ । સે તં પદુપ્પણકાલગહણં ।

શબ્દાર્થ :-સાહું = સાધુને, ગોયરગ્ગયં = ગોચરીએ ગયેલા, વિચ્છદ્ધિય = ગૃહસ્થ દ્વારા અપાતા, પરર = પ્રચુર, તેણં = તેથી, સાહિજ્જઇ = અનુમાન કરે કે, સુભિક્ખે = (અહીં)સુભિક્ષ, વટ્ટઇ = વર્તે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રત્યુપત્ત-વર્તમાન કાળગ્રહણ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગોચરી ગયેલા સાધુને, ગૃહસ્થ દ્વારા પ્રચુર માત્રામાં આહાર-પાણી આપતા જોઈને કોઈ અનુમાન કરે કે આ દેશમાં સુભિક્ષ છે. તેને વર્તમાનકાળ ગ્રહણ વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન કહે છે.

૨૭ સે કિં તં અણાગયકાલગહણં ? અણાગયકાલગહણં-

અબ્ભસ્સ ણિમ્મલત્તં કસિણા ય ગિરી સવિજ્જુયા મેહા ।

થણિયં વાઝબ્ભમો સંજ્ઞા રત્તા ય ણિદ્ધા ય ॥૧૧૮॥

વારુણં વા માહિંદં વા અણ્ણયરં વા પસત્થં ઉપ્પાયં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઇ જહા- સુવુટ્ટી ભવિસ્સઇ । સે તં અણાગયકાલગહણં ।

શબ્દાર્થ :-અણાગયકાલગહણં = અનાગતકાળગ્રહણ, અબ્ભસ્સ = આકાશની, ણિમ્મલત્તં = નિર્મળતા, કસિણા = કૃષ્ણ, ગિરી = પર્વત, સવિજ્જુયા = વિદ્યુત યુક્ત, મેહા = મેઘની, થણિયં = ગર્જના, વાઝબ્ભમો = અનુકૂળ પવન, સંજ્ઞા = સંધ્યાની, રત્તા = રક્ત, ણિદ્ધા = સ્નિગ્ધ, વારુણં = આદ્રા, માહિંદં = માહેન્દ્ર, રોહિણી વગેરેમાં થનાર અથવા, અણ્ણયરં = અન્ય કોઈ, પસત્થં = પ્રશસ્ત, ઉપ્પાયં = ઉત્પાત, ઉલ્કાપાત વગેરેને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનાગતકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આકાશની નિર્મળતા, કાળા દેખાતા પર્વતો, વિજળી સહિત મેઘની ગર્જના, અનુકૂળ પવન, સ્નિગ્ધ અને રક્તવર્ણી સંધ્યા, આદ્રા-રોહિણી વગેરે નક્ષત્રમાં થનાર અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના

પ્રશસ્ત ઉલ્કાપાત વગેરે જોઈને અનુમાન કરવું કે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થશે. તે અનાગતકાળગ્રહણ વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે.

વિવેચન :-

વિશેષદષ્ટ અનુમાનમાં વિશેષતાના આધારે અનુમાન કરાય છે. વિશેષતાનો વિચાર કોઈક નિમિત્તથી કરાય છે. અહીં કાળના નિમિત્તથી વિશેષદષ્ટ અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) અતીતકાલગ્રહણ (૨) વર્તમાનકાલગ્રહણ (૩) અનાગતકાલગ્રહણ.

૧. અતીતકાળ સંબંધી ગ્રાહ્ય વસ્તુનું જેના દ્વારા જ્ઞાન થાય તે અતીતકાળગ્રહણ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થઈ હતી કારણ કે ઊગેલા ઘાસ, ધાન્યથી પૂર્ણ પૃથ્વી, પાણીથી ભરપૂર સરોવર, નદી વગેરે છે. અહીં અતીતકાલીન સુવૃષ્ટિ સાધ્ય છે. (ગ્રાહ્ય છે.) તૃણ-ધાન્યાદિ વગેરે સાધન છે. અન્ય દેશની જેમ તે દષ્ટાંત છે.

૨. વર્તમાનકાલીન સાધ્યને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન વર્તમાનકાળ ગ્રહણ અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે આ પ્રદેશમાં સુભિક્ષ છે. કારણ કે સાધુને ગોચરીમાં પ્રચુર ભોજન-પાણી પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ભવિષ્યકાલીન સાધ્યને સિદ્ધ કરે તે અનુમાન અનાગતકાળ ગ્રહણ અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થશે કારણકે આકાશની નિર્મળતા વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. સૂવૃષ્ટિના અનુમાનક નક્ષત્ર આ પ્રમાણે છે-

વરુણનક્ષત્ર- પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આશ્લેષા, આર્દ્રા, મૂળ, રેવતી અને શતભિષા.

માહેન્દ્ર નક્ષત્ર- અનુરાધા, અભિજિત, જ્યેષ્ઠા, ઉત્તરાષાઢા, ઘનિષ્ઠા, રોહિણી, શ્રવણ, આ નક્ષત્રોમાં ઉલ્કાપાત વગેરે જોઈ વૃષ્ટિ થશે તેવું અનુમાન કરી શકાય.

પ્રતિકૂળ વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત અનુમાન :-

૨૮ एएसिं चव विवच्चासे तिविहं गहणं भवइ, तं जहा- तीतकालगहणं पडुप्पण्णकालगहणं अणागयकालगहणं ।

શબ્દાર્થ :- एएसिं चव = તેના જ, विवच्चासे = વિપરીત રૂપે.

ભાવાર્થ :- તેની વિપરીતતામાં પણ ત્રણ પ્રકાર ગ્રહણ થાય છે. અતીતકાળગ્રહણ, પ્રત્યુપગ્રહણ ગ્રહણ અને અનાગતકાળગ્રહણ.

૨૯ से किं तं तीतकालगहणं ?

તીતકાલગ્રહણ- णित्तणाइं वणाइं अणिप्फण्णसस्सं च मेइणिं,

સુક્કાણિ ય કુંડ-સર-ણદિ દહ-તલાગાઈં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઈ જહા- કુવુટ્ટી આસી । સે તં તીતકાલગહણં ।

શબ્દાર્થ :- ણિત્તણાઈં વણાઈં = નિતૃણ-તૃણરહિત વનને, અણિપ્પણસસ્સં = અનિષ્પત્ત ધાન્ય-વાળી, મેઈણિં = ભૂમિ, સુક્કાણિ = શુષ્ક, પાણી રહિત, તેણં સાહિજ્જઈ = અનુમાન કરાય છે, કુવુટ્ટી આસી = કુવૃષ્ટિ થઈ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અતીતકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- તૃણરહિત વન, અનિષ્પત્ત ધાન્યવાળી ભૂમિ અને સૂકા-પાણી વિનાના કુંડ, સરોવર, નદી, દ્રહ, તળાવો જોઈ અનુમાન કરાય છે કે આ પ્રદેશમાં વૃષ્ટિ થઈ નથી. તે અતીતકાલગ્રહણ છે.

૩૦ સે કિં તં પડુપ્પણકાલગહણં ?

પડુપ્પણકાલગહણં- સાહુ ગોયરગ્ગયં ભિક્ખં અલભમાણં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઈ જહા દુભિક્ખં વટ્ટઈ । સે તં પડુપ્પણકાલગહણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાનકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગોયરી ગયેલા સાધુને ભિક્ષા મળતી નથી, તેવું જોઈને અનુમાન કરે કે આ પ્રદેશમાં દુર્ભિક્ષ છે. આ વર્તમાનકાળગ્રહણ અનુમાન છે.

૩૧ સે કિં તં અણાગયકાલગહણં ?

અણાગયકાલગહણં અગ્ગેયં વા વાયવ્વં વા અણ્ણયરં વા અપ્પસત્થં ઉપ્પાયં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઈ જહા- કુવુટ્ટી ભવિસ્સઈ । સે તં અણાગયકાલગહણં । સે તં વિસેસદિટ્ઠં । સે તં દિટ્ઠસાહમ્મવં । સે તં અણુમાણે ।

શબ્દાર્થ :- અગ્ગેયં = આગ્નેય મંડળના નક્ષત્ર, વાયવ્વં = વાયવ્ય મંડળના નક્ષત્ર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનાગતકાળગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આગ્નેય અને વાયવ્ય નક્ષત્ર અથવા અન્ય કોઈ અપ્રશસ્ત ઉલ્કાપાત વગેરે ઉત્પાત જોઈ અનુમાન કરવામાં આવે કે કુવૃષ્ટિ થશે. વરસાદ થશે નહીં, તેને અનાગતકાળ ગ્રહણ કહે છે. આ રીતે વિશેષદષ્ટ, દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અને અનુમાન પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

વિશેષદષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનમાં વિશેષનું ગ્રહણ કોઈને કોઈ નિમિત્તથી થાય છે. કાળના નિમિત્તથી

વિશેષદષ્ટના ત્રણ પ્રકાર પૂર્વે બતાવ્યા છે. તે ત્રણેકાળ સંબંધી આ ગ્રહણ-અનુકૂળ પણ સંભવે અને પ્રતિકૂળ પણ સંભવે છે. પૂર્વના સૂત્રોમાં ત્રણે કાળ સંબંધિત અનુકૂળ સુભિક્ષ-સુવૃષ્ટિ સંબંધી કથન હતું અને આ સૂત્રોમાં દુર્ભિક્ષ, કુવૃષ્ટિ સંબંધિત ત્રણે કાળ વિષયક દષ્ટાંત આપ્યા છે.

સૂત્રમાં આગ્નેય અને વાયવ્ય મંડળના નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ છે. તે આ પ્રમાણે- વિશાખા, ભરણી, પુષ્ય, પૂર્વા ફાલ્ગુની, પૂર્વાભાદ્રપદ, મઘા અને કૃતિકા, આ સાત નક્ષત્ર આગ્નેય મંડળના છે. જ્યારે ચિત્રા, હસ્ત, અશ્વિની, સ્વાતિ, માર્ગશીર્ષ, પુનર્વસુ અને ઉત્તર ફાલ્ગુની, આ સાત નક્ષત્ર વાયવ્ય મંડળના છે.

અનુમાન પ્રયોગના અવયવ :- અનુમાન પ્રયોગના અવયવના વિષયમાં આગમોમાં કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ પ્રાચીન વાદશાસ્ત્રને જોતાં પ્રતીત થાય છે કે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે વિશેષતયા દષ્ટાંતનો પ્રયોગ થયો છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના અનુમાન પ્રયોગમાં પ્રયુક્ત દષ્ટાંતથી તે જોઈ શકાય છે. પરંતુ જ્યારે હેતુનું સ્વરૂપ વ્યાપ્તિના કારણે નિશ્ચિત થયું અને હેતુથી જ સાધ્યની સિદ્ધિને સ્વીકારી ત્યારે અનુમાનના ત્રણ અંગ પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને દષ્ટાંત પ્રચલિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી દર્શનશાસ્ત્રોમાં અન્ય અન્ય અવયવોનો સમાવેશ થવાથી દસ અંગ થઈ ગયા. આચાર્ય ભદ્ર બાહુસ્વામીએ દશવૈકલિક નિર્યુક્તિમાં અનુમાન પ્રયોગના અવયવોની ચર્ચા કરી છે. તેમાં તેમણે પાંચ અથવા દસ અવયવનું કથન કર્યું છે. અન્યત્ર કથન કર્યું છે કે જેટલા અવયવોથી જિજ્ઞાસુઓને તદ્વિષયક જ્ઞાન થઈ જાય તેટલા અવયવોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

આ રીતે ભાવપ્રમાણના બીજા ભેદ 'અનુમાનપ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

ઉપમાન પ્રમાણ પ્રરૂપણ :-

૩૨ સે કિં તં ઓવમ્મે ? ઓવમ્મે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સાહમ્મોવણીંણ ય વેહમ્મોવણીંણ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉપમા દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તેને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. તેના બે ભેદ છે. સાધર્મ્યોપનીત અને વૈધર્મ્યોપનીત.

૩૩ સે કિં તં સાહમ્મોવણીંણ ? સાહમ્મોવણીંણ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- કિંચિસાહમ્મે પાયસાહમ્મે સવ્વસાહમ્મે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમાનધર્મોના આધારે જે ઉપમા આપવામાં આવે છે તે સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧)કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીત, (૨) પ્રાય:સાધર્મ્યોપનીત (૩)

સર્વસાધર્મ્યોપનીત.

૩૪ સે કિં તં કિંચિસાહમ્મે ?

કિંચિસાહમ્મે- જહા મંદરો તહા સરિસવો, જહા સરિસવો તહા મંદરો, જહા સમુદ્ધો તહા ગોપ્પયં, જહા ગોપ્પયં તહા સમુદ્ધો, જહા આઈચ્ચો તહા ખજ્જોતો, જહા ખજ્જોતો તહા આઈચ્ચો, જહા ચંદો તહા કુંદો, જહા કુંદો તહા ચંદો । સે તં કિંચિસાહમ્મે ।

શબ્દાર્થ :-તહા ગોપ્પયં = ગોપદ-પાણીથી ભરેલું, ગાયની ખરીનું નિશાન, જહા આઈચ્ચો = જેવો આદિત્ય-સૂર્ય, તહા ખજ્જતો = તેવો ખદ્યોત(આગિયો), કુંદો = પુષ્પ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આંશિક સમાનતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તેને કિંચિત્સાધર્મ્યોપમાન કહે છે. જેમકે- જેવો મેરુ પર્વત તેવો સરસવ અને જેવો સરસવ તેવો મેરુ પર્વત. જેવો સમુદ્ર તેવો ગોષ્પદ, જેવો ગોષ્પદ તેવો સમુદ્ર, જેવો સૂર્ય તેવો આગિયો, જેવો આગિયો તેવો સૂર્ય. જેવો ચંદ્ર તેવું કુંદ-પુષ્પ અને જેવું કુંદ-પુષ્પ તેવો ચંદ્ર. આવું કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ જાણવું.

૩૫ સે કિં તં પાયસાહમ્મે ? પાયસાહમ્મે- જહા ગો તહા ગવયો, જહા ગવયો તહા ગો । સે તં પાયસાહમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઘણા અંશવાળી સમાનતાના આધારે જે ઉપમા આપવામાં આવે તે પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. જેવી ગાય તેવો ગવય, જેવો ગવય(રોઝ) તેવી ગાય. તે પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન છે.

૩૬ સે કિં તં સવ્વસાહમ્મે ?

સવ્વસાહમ્મે ઓવમ્મં ણત્થિ, તહા વિ તેણેવ તસ્સ ઓવમ્મં કીરઈ, જહા- અરહંતેહિં અરહંતસરિસં કયં, એવં ચક્કવટ્ટિણા ચક્કવટ્ટિસરિસં કયં, બલદેવેણ બલદેવસરિસં કયં, વાસુદેવેણ વાસુદેવસરિસં કયં, સાહુણા સાહુસરિસં કયં । સે તં સવ્વસાહમ્મે । સે તં સાહમ્મોવણીએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સર્વ સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સર્વસાધર્મ્યમાં ઉપમા હોતી નથી. તેમ છતાં તેને તેની જ ઉપમાથી ઉપમિત કરાય છે. જેમકે અરિહંતે અરિહંત સદશ, ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીસદશ, બળદેવે બળદેવ સદશ, વાસુદેવે વાસુદેવ સદશ, સાધુએ સાધુ સદશ કાર્ય કર્યું. આ સર્વ સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ સાથે સરખાવવામાં આવે તેને ઉપમા કહે છે અને તે ઉપમા દ્વારા વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

ઉપમા બે પ્રકારની આપી શકાય છે. સમાન—સદશ ગુણધર્મવાળા તુલ્યપદાર્થની અથવા વિસદશ ધર્મવાળા પદાર્થની. તેથી ઉપમાન પ્રમાણના બે ભેદ થાય છે. ૧. સાધર્મ્યોપનીત અને ૨. વૈધર્મ્યોપનીત. આ સૂત્રમાં સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

સાધર્મ્યોપનીત :- સમાનતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તો તે સાધર્મ્યોપનીત કહેવાય છે અને બે કે તેથી વધુ પદાર્થોમાં વિલક્ષણતા બતાવવામાં આવે તો તે વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના ઉપમાન પ્રમાણના પુનઃ ત્રણ—ત્રણ ભેદ છે. કિંચિત્, પ્રાયઃ અને સર્વતઃ

૧. કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીત— બે ભિન્ન—ભિન્ન પદાર્થો વચ્ચે આંશિક ગુણધર્મોની સમાનતા જોઈ એકને બીજાની ઉપમા આપવામાં આવે તો કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ કે મેરુ અને સરસવ વચ્ચે મૂર્તિમાન— પૌદગલિત્વ ગુણધર્મની સમાનતા સ્વીકારી ઉપમા આપી છે. સૂર્ય—આગીયામાં પ્રકાશકત્વ, સમુદ્ર—ગોષ્પદમાં જલત્વ, ચંદ્ર—પુષ્પમાં શ્વેતતા, આ ધર્મની સમાનતાના કારણે ઉપમા આપવામાં આવી છે. પ્રકાશકત્વાદિ એક—એક ધર્મ—અંશમાં સમાનતા છે. શેષ સર્વ રીતે ભેદ છે તે વાત સ્પષ્ટ જ છે.

૨. પ્રાયઃ સાધર્મ્યોપનીત :- બે ભિન્ન વસ્તુના ઘણા ધર્મો સમાન હોય અને ઉપમા આપવામાં આવે, ઉપમાન અને ઉપમેય પદાર્થમાં સમાનતા વધુ હોય અસમાનતા અલ્પ—નગણ્ય હોય તો તેને પ્રાયઃ સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીત કરતાં પ્રાયઃ સાધર્મ્યોપનીતનું ક્ષેત્ર વ્યાપક છે. કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીતમાં શ્રોતાને વસ્તુનું જ્ઞાન તત્કાળ નથી થતું, વસ્તુને સમજવા સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યારે પ્રાયઃ સાધર્મ્યોપનીતમાં સમાનતા વધુ હોવાથી શ્રોતા ઉપમેય વસ્તુને તત્કાળ જાણી લે છે. જેમ કે ગાય અને ગવય(નીલગાય કે રોઝ) ખુર, ખૂંધ, શિંગડા વગેરેમાં સમાનતા છે. ગાયને ગોદડી હોય છે અને ગવય વર્તુળાકાર કંઠવાળા હોય છે.

૩. સર્વ સાધર્મ્યોપનીત :- બે ભિન્ન પદાર્થમાં સર્વાંશ સમાનતા હોય જ નહીં. તેથી તે વસ્તુને તે વસ્તુથી જ ઉપમિત કરવામાં આવે છે. સર્વપ્રકારે સમાનતા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના જેવું કાર્ય અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી. લોક વ્યવહારમાં પણ કોઈ અદ્ભુત કાર્ય કરે તો કહેવામાં આવે છે. તમે જ આ કાર્ય કરી શકો, અન્ય કોઈ ન કરી શકે. અરિહંત જ અરિહંત જેવું, ચક્રવર્તી જ ચક્રવર્તી જેવું કાર્ય કરે છે. તેમાં અરિહંતને જ

અરિહંતની ઉપમા આપી છે. ઉપમાન-ઉપમેયમાં એકરૂપતા હોવા છતાં તત્સદૃશ કાર્ય અન્ય કોઈ કરી શકતા નથી, તે બતાવવાનો સર્વ સાધર્મ્યોપનીતનો હેતુ હોવાથી તેને ઉપમાન પ્રમાણનો જ એક ભેદ કહ્યો છે.

વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ :-

૩૭ સે કિં તં વેહમ્મોવણીં ? વેહમ્મોવણીં તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-કિંચિવેહમ્મે પાયવેહમ્મે સવ્વવેહમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- બે પદાર્થગત વિસદૃશતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તો તેને વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ૧. કિંચિત્વૈધર્મ્યોપનીત ૨. પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત ૩. સર્વસાધર્મ્યોપનીત.

૩૮ સે કિં તં કિંચિવેહમ્મે ?

કિંચિવેહમ્મે- જહા સામલેરો ણ તહા બાહુલેરો, જહા બાહુલેરો ણ તહા સામલેરો । સે તં કિંચિવેહમ્મે ।

શબ્દાર્થ :-જહા સામલેરો ન તહા બાહુલેરો = જેવો શબ્દા અનેક રંગી ગાયનો વાછરડો હોય તેવો બહુલ(એક રંગવાળી) ગાયનો વાછરડો ન હોય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કિંચિત્વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોઈક ધર્મવિશેષની વિલક્ષણતા પ્રગટ કરે તેને કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત કહે છે. જેમકે જેવો શબ્દા-અનેકરંગી ગાયનો વાછરડો હોય તેવો બહુલા-એક રંગવાળી ગાયનો વાછરડો ન હોય, જેવો બહુલા ગાયનો વાછરડો હોય તેવો શબ્દા ગાયનો ન હોય. આ કિંચિત વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

૩૯ સે કિં તં પાયવેહમ્મે ?

પાયવેહમ્મે- જહા વાયસો ણ તહા પાયસો, જહા પાયસો ણ તહા વાયસો । સે તં પાયવેહમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અધિકાંશ રૂપમાં અનેક અવયવગત વિસદૃશતા પ્રગટ કરવી તે પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત કહેવાય છે. ઉદાહરણ- જેવો વાયસ(કાગડો) છે તેવી પાયસ(ખીર) નથી. જેવી ખીર છે તેવો કાગડો નથી. આ પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત છે.

૪૦ સે કિં તં સવ્વેહમ્મે ?

સવ્વેહમ્મે ણત્થિ, તહા વિ તેણેવ તસ્સ ઓવમ્મં કીરઙ્ગ, જહા- ણીણં ણીયસરિસં કયં, દાસેણં દાસસરિસં કયં, કાકેણ કાકસરિસં કયં, સાણેણં સાણસરિસં કયં, પાણેણં પાણસરિસં કયં । સે તં સવ્વેહમ્મે । સે તં વેહમ્મોવણીણં । સે તં ઓવમ્મે ।

શબ્દાર્થ :- ણીણં = નીચ પુરુષે, ણીયસરિસં કયં = નીચ સદશ(જેવું)કર્યું, પાણેણં પાણસરિસં = ચાંડાલે ચાંડાલ જેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સર્વવૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેમાં કોઈપણ પ્રકારની સમાનતા ન હોય તેવી વિસદશતા કોઈ પણ બે પદાર્થમાં હોતી નથી. તેથી સર્વવૈધર્મ્ય ઉપમા નથી. તો પણ તે પદાર્થને તે પદાર્થની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે. નીચે નીચના જેવું, દાસે દાસ જેવું, કાગડાએ કાગડા જેવું, શ્વાને શ્વાન જેવું, ચાંડાણે ચાંડાણ જેવું કાર્ય કર્યું. આ સર્વવૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ છે. આ રીતે વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ તેમજ ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ વર્ણન પુરું થયું.

વિવેચન :-

વૈધર્મ્યોપનીત વિલક્ષણતાનો બોધ કરાવે છે, તેના ત્રણ ભેદ છે-

(૧) **કિંચિત્વૈધર્મ્યોપનીત-** આ ઉપમા પ્રમાણમાં સામાન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ ભેદ નથી. ગોગત ધર્મો શબલ અને બહુલા બંને ગાયના વાછરડામાં સમાન છે પરંતુ તેમાં વર્ણભેદ અવશ્ય છે. આ રીતે આંશિક વિલક્ષણતા પ્રગટ કરી છે.

(૨) **પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત-** તેમાં અનેક અવયવગત વિસદશતા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. વાયસ અને પાયસ આ બે નામમાં બે અક્ષરોની સમાનતા છે. વાયસ ચેતન છે અને પાયસ જડ પદાર્થ છે. તેથી બંનેમાં પ્રાયઃ સામ્ય નથી.

(૩) **સર્વવૈધર્મ્યોપનીત-** તેમાં સર્વસાધર્મ્યોપનીતની જેમ તે વસ્તુને તે વસ્તુની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે. જેમ કે નીચ પુરુષે નીચ જેવું કાર્ય કર્યું. નીચ જેવું કાર્ય અનીચ-ઉચ્ચ વ્યક્તિ કરી જ ન શકે. તે કાર્ય નીચ જ કરે તે બતાવવા તેને અલગ પ્રકાર બતાવ્યો છે.

આગમ પ્રમાણ :-

૪૧ સે કિં તં આગમે ? આગમે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- લોઙ્ગ ય

લોગુત્તરિય ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આગમ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે અ પ્રમાણે છે- ૧. લૌકિક આગમ ૨. લોકોત્તર આગમ.

૪૨ સે કિં તં લોઙ્ણ ?

લોઙ્ણ- જ્ઞાણં ઇમં અજ્ઞાણિણિં મિચ્છાદિટ્ટીણિં સચ્છંદમઙ્ણ(બુદ્ધિ)- વિગપ્પિયં । તં જહા- ભારહં રામાયણં જાવ ચત્તારિ ય વેદા સંગોવંગા । સે તં લોઙ્ણ આગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લૌકિક આગમ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- અજ્ઞાની, મિથ્યાદષ્ટિ લોકો દ્વારા સ્વચ્છંદ મતિથી (બુદ્ધિથી) નિર્મિત જે ગ્રંથો લોકમાં પ્રચલિત હોય, તે લૌકિક આગમ કહેવાય છે. આ લૌકિક આગમનું વર્ણન છે.

૪૩ સે કિં તં લોગુત્તરિય ?

લોગુત્તરિય- જં ઇમં અરહંતેણિં ભગવંતેણિં ઉપ્પણ્ણાણદંસણધરેણિં તીય- પચ્ચુપ્પણ મણાગયજાણણિં તેલોક્કવહિય-મહિય-પૂઙ્ણેણિં સવ્વણ્ણૂણિં સવ્વદરિસીણિં પણીયં દુવાલસંગં ગણિપિટ્ઠગં, તં જહા- આચારો જાવ દિટ્ઠિવાઓ । સે તં લોગુત્તરિય આગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોત્તર આગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શન ધારક, ભૂતકાળ-વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળના જ્ઞાતા, ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા વંદિત, પૂજિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી એવા અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત આચારાંગથી દષ્ટિવાદ પર્યંતના દ્વાદશાંગરૂપ ગણિપિટ્ઠક લોકોત્તર આગમ કહેવાય છે.

૪૪ અહવા આગમે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સુત્તાગમે ય અત્થાગમે ય તદુભયાગમે ય । અહવા આગમે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- અત્તાગમે અણંતરાગમે પરંપરાગમે ય ।

તિત્થગરાણં અત્થસ્સ અત્તાગમે, ગણહરાણં સુત્તસ્સ અત્તાગમે અત્થસ્સ અણંતરાગમે, ગણહરસીસાણં સુત્તસ્સ અણંતરાગમે અત્થસ્સ પરંપરાગમે, તેણં પરં સુત્તસ્સ વિ અત્થસ્સ વિ ણો અત્તાગમે ણો અણંતરાગમે પરંપરાગમે । સે તં લોગુ- ત્તરિય । સે તં આગમે । સે તં ણાણગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- અથવા લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ પ્રકાર છે— ૧. સૂત્રાગમ ૨. અર્થાગમ ૩. તદ્ભયાગમ.

અથવા લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ પ્રકાર છે— ૧. આત્માગમ ૨. અનંતરાગમ અને ૩. પરંપરાગમ. તીર્થકરો માટે અર્થજ્ઞાન આત્માગમ છે. ગણધરો માટે સૂત્રજ્ઞાન આત્માગમ છે અને અર્થજ્ઞાન અનંતરાગમ છે. ગણધરોના શિષ્યો માટે સૂત્રજ્ઞાન અનંતરાગમ છે અને અર્થજ્ઞાન પરંપરાગમ છે. તત્પશ્ચાત્ની શિષ્ય પરંપરા માટે સૂત્રજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાન બંને આત્માગમ નથી, અનંતરાગમ નથી પરંતુ પરંપરાગમ છે. આવું લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ જાણવું. આ રીતે આગમ પ્રમાણ અને જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આચાર્યોએ આગમની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરી છે.

(૧) નિરુક્તિમૂલક વ્યાખ્યા— ગુરુપારમ્પર્યેણ આગચ્છતીત્યાગમઃ । જે જ્ઞાન ગુરુ પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે તે આગમ. આ નિરુક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમ શબ્દ કંઠોપકંઠ શ્રુતપરંપરાનો વાચક છે. અહીં શ્રુત અને આગમ શબ્દ એકાર્થક બની જાય છે.

(૨) વિષય પરક આગમની વ્યાખ્યા— આ સમન્તાદ્ ગમ્યન્તે-જ્ઞાયન્તે જીવાદયઃ પદાર્થા અનેનેતિ આગમઃ। જેના દ્વારા અનંત ગુણ-ધર્મ યુક્ત જીવ-અજીવ વગેરે પદાર્થ જાણી શકાય તેને આગમ કહે છે.

(૩) વીતરાગ સર્વજ્ઞ કથિત છદ્રવ્ય, નવ તત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને વ્રતાદિ અનુષ્ઠાન રૂપ ચારિત્ર, આ રત્નત્રયનું સ્વરૂપ જેમાં પ્રતિપાદિત છે તે આગમ. આ આગમ જ શાસ્ત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે.

(૪) સર્વ દોષ પ્રક્ષીણ થઈ ગયા છે તેવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાની દ્વારા પ્રણીત શાસ્ત્ર આગમ કહેવાય છે.

(૫) આપ્તના વચન તે આગમ છે. આપ્તના વચનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન જ આગમ છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી આપ્તવચનને આગમ કહેવામાં આવે છે.

મિથ્યાદષ્ટિ—અજ્ઞાની દ્વારા રચિત ગ્રંથો લૌકિક આગમ કહેવાય છે. જ્યારે તીર્થકર પ્રણીત દ્વાદશાંગી લોકોત્તરિક આગમ કહેવાય છે.

લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. (૧) સૂત્રરૂપ આગમ (૨) અર્થરૂપ આગમ અને (૩) સૂત્ર-અર્થ ઉભયરૂપ આગમ. તીર્થકરો અર્થરૂપે ઉપદેશ આપે છે. ગણધરો તે ઉપદેશને સૂત્ર રૂપે ગૂંથે છે. બંનેનો મેળ એટલે ઉભયરૂપ આગમ.

બીજી રીતે લોકોત્તરિક આગમના (૧) આત્માગમ, (૨) અનંતરાગમ (૩) પરંપરાગમ. એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. તીર્થકરો અર્થ ઉપદેષ્ટા છે. ગણધરો તેને સૂત્ર રૂપે ગૂંથે છે, સૂત્રબદ્ધ કરે છે. તેથી તીર્થકરો માટે અર્થરૂપ આગમ અને ગણધરો માટે સૂત્રરૂપ આગમ આત્માગમ છે. તીર્થકરો ગણધરોને અનુલક્ષીને

ઉપદેશ આપે છે અથવા ગણધરો સાક્ષાત્ તીર્થંકર પાસેથી અર્થરૂપ આગમ પ્રાપ્ત કરે છે માટે અર્થાગમ ગણધરો માટે અનંતરાગમ છે અને તેમના શિષ્યો તીર્થંકરના અર્થરૂપ ઉપદેશને ગણધરો દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે માટે અર્થાગમ તેઓ માટે પરંપરાગમ છે. ગણધરના શિષ્યો સૂત્રરૂપ જ્ઞાન સાક્ષાત્ ગણધરો પાસેથી મેળવે છે માટે સૂત્રાગમ તેઓ માટે અનંતરાગમ છે. ગણધરોના શિષ્ય પછીની પરંપરા માટે સૂત્રાગમ અને અર્થાગમ બંને પરંપરાગમ રૂપ જ છે, આત્માગમ કે અનંતરાગમ નથી. સંક્ષેપમાં વિચારીએ તો સ્વયં પોતાની રચના આત્માગમ, સાક્ષાત્ જે મેળવે તેને માટે અનંતરાગમ અને પરંપરાએ મેળવે તે પરંપરાગમ કહેવાય છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ ચાર ભેદ સહિત જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

દર્શનગુણ પ્રમાણ :-

૪૫ સે કિં તં દંસણગુણપ્પમાણે ? દંસણગુણપ્પમાણે ચડવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ચકખુદંસણગુણપ્પમાણે, અચકખુદંસણ ગુણપ્પમાણે, ઓહિદંસણગુણપ્પમાણે, કેવલ- દંસણગુણપ્પમાણે ય ।

ચકખુદંસણં ચકખુદંસણિસ્સ ઘડ-પડ-કડ-રથાદિણ્ણુ દવ્વેણ્ણુ, અચકખુદંસણં અચકખુદંસણિસ્સ આયભાવે, ઓહિદંસણં ઓહિદંસણિસ્સ સવ્વરૂવિદવ્વેહિં ણ પુણ સવ્વપજ્જવેહિં । કેવલદંસણં કેવલદંસણિસ્સ સવ્વદવ્વેહિં સવ્વપજ્જવેહિ ય । સે તં દંસણગુણપ્પમાણે ।

શબ્દાર્થ :-આયભાવે = આત્મભાવમાં હોય છે, સવ્વરૂવિદવ્વેહિં = સર્વરૂપી દ્રવ્યોમાં હોય છે, ણ પુણ સવ્વપજ્જવેહિં = પણ સર્વ પર્યાયમાં નહીં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દર્શનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દર્શનગુણ પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ચક્ષુદર્શન ગુણ પ્રમાણ, (૨) અચક્ષુદર્શન ગુણપ્રમાણ, (૩) અવધિદર્શન ગુણ પ્રમાણ, (૪) કેવળદર્શન ગુણપ્રમાણ.

(૧) ચક્ષુદર્શનનીનું ચક્ષુદર્શન ઘટ, પટ, કટ, રથ વગેરે પદાર્થમાં હોય છે. (૨) અચક્ષુદર્શનનીનું અચક્ષુદર્શન આત્મભાવમાં હોય છે અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સાથે સંશ્લેષ થવા પર થાય છે. (૩) અવધિ-દર્શનનીનું અવધિદર્શન સર્વ રૂપી દ્રવ્યોમાં હોય છે પણ તેની સર્વ પર્યાયમાં નથી. (૪) કેવળદર્શનનીનું કેવળ-દર્શન સર્વ દ્રવ્ય અને તેની સર્વ પર્યાયમાં હોય છે. આ દર્શન ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક દ્રવ્ય સામાન્ય વિશેષાત્મક હોય છે. સર્વ દ્રવ્યમાં સમાન રૂપે જે ગુણ રહે તે સામાન્ય કહેવાય છે અને અસાધારણ ગુણને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યગત સામાન્યનો બોધ દર્શન ગુણ દ્વારા થાય છે

અને દ્રવ્યગત વિશેષનો બોધ જ્ઞાનગુણ દ્વારા થાય છે. જીવના જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પદાર્થનું વિશેષરૂપે નામ, સંજ્ઞાદિ વિકલ્પપૂર્વક ગ્રહણ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પદાર્થનું નામ, સંજ્ઞાદિ વિકલ્પ વિના, સત્તામાત્રનું ગ્રહણ થાય તે દર્શન કહેવાય છે. આંખથી પદાર્થને જોઈ, આ કાંઈક છે, તેવો બોધ તે દર્શન છે અને આ શુકલ છે, આ કૃષ્ણ છે, તેવો બોધ થાય તેને જ્ઞાન કહે છે. દર્શનના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ચક્ષુદર્શન :- આંખ દ્વારા પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તે ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. ભાવચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ અને ચક્ષુરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપઘાતથી (કોઈપણ પ્રકારનો ઉપઘાત થયો ન હોય તો) ચક્ષુદર્શન લબ્ધિ(આંખથી જોઈ શકાય તેવી શક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા ચક્ષુદર્શન લબ્ધિ સંપન્ન જીવોને ચક્ષુના આલંબનથી મૂર્ત દ્રવ્યોનો વિકલ્પ વિના એકદેશથી સામાન્ય બોધ થાય છે, તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે. ચક્ષુદર્શનના વિષયને બતાવતા સૂત્રકારે ઉદાહરણ રૂપે ઘટ-પટ વગેરે વિશેષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે સામાન્ય અને વિશેષ આ બંને ધર્મ એક જ દ્રવ્યના ગુણ છે. તેથી બંનેમાં કથયિત્ અભેદ હોય છે. વિશેષ રહિત સામાન્ય ખરવિષાણ-ગઘેડાના શીંગડાની જેમ અસત્ છે. તેથી વિશેષમાં રહેલ સામાન્યને જ ચક્ષુદર્શન ગ્રહણ કરે છે તે સૂચવવા ઘટ-પટ-કટ વગેરેના ઉદાહરણ આપ્યા છે.

૨. અચક્ષુદર્શન :- આંખ સિવાયની શેષ ચાર ઈન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. અચક્ષુદર્શન થવા માટે ભાવ અચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ અને દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપઘાતથી પ્રાપ્ત અચક્ષુદર્શન લબ્ધિની આવશ્યકતા રહે છે. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે. પદાર્થનો સ્પર્શ પામ્યા વિના, દૂરથી જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે પરંતુ શેષ ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે. પદાર્થનો સ્પર્શ કે ગાઢ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે. આ વાતનો સંકેત કરવા જ સૂત્રકારે 'આયભાવે' આત્મભાવ પદ આપ્યું છે. ચક્ષુ સિવાયની શેષ શ્રોત્ર, દ્રાણ, રસના, ત્વચા, પદાર્થ સાથે આત્મભાવને પામે, સંશ્લેષણ પણાને પામી એકરૂપ બને ત્યારે સામાન્યનો બોધ થાય છે.

બીજી રીતે સમજાવે તો અચક્ષુદર્શનમાં પદાર્થની પરોક્ષતા મુખ્ય છે માટે તે પદાર્થોમાં અચક્ષુદર્શનનું અચક્ષુદર્શન ન કહેતાં, તે પરોક્ષ પદાર્થોથી થતાં આત્મભાવમાં અચક્ષુદર્શનનું અચક્ષુદર્શન કહ્યું છે. ભવાંતરમાં જતાં ઔદારિક આદિ શરીર રહિત જીવને અચક્ષુદર્શન હોય છે. તે પણ આત્મભાવમાં જ હોય છે. ત્યાં તો સ્થૂલ ઈન્દ્રિયો પણ હોતી નથી.

ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન બંને પદાર્થને વિકલરૂપે-આશિકરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

૩. અવધિદર્શન :- અવધિદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોનો સામાન્ય બોધ થાય તેને અવધિદર્શન કહે છે. અવધિદર્શન લબ્ધિવાળો જીવ પરમાણુથી લઈ અચિત્ત મહાસ્કન્ધ પર્યંતના સર્વ રૂપી દ્રવ્યને સામાન્ય રૂપે જોઈ શકે છે. તેનો વિષય સર્વ રૂપી દ્રવ્ય હોવા છતાં તે પ્રત્યેક પદાર્થની સર્વપર્યાયને ગ્રહણ કરી શકતો નથી. અવધિદર્શન જઘન્ય વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ ચાર પર્યાય અને ઉત્કૃષ્ટ એક પદાર્થની સંખ્યાત અસંખ્યાત પર્યાયને વિષય કરી શકે છે.

૪. કેવળદર્શન :- સમસ્ત રૂપી-અરૂપી પદાર્થને સામાન્ય રૂપે જાણનાર પરિપૂર્ણ દર્શનને કેવળદર્શન કહે છે. કેવળદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત કેવળદર્શન લબ્ધિ દ્વારા જીવ રૂપી-અરૂપી સમસ્ત દ્રવ્યને તેની સર્વ પર્યાય સાથે સામાન્ય રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

મન:પર્યવ જ્ઞાન વિશેષને જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તેનું દર્શન બતાવ્યું નથી. આ રીતે દર્શનગુણ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

ચારિત્રગુણ પ્રમાણ :-

૪૬ સે કિં તં ચરિત્તગુણપ્પમાણે ?

ચરિત્તગુણપ્પમાણે પંચવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સામાઈયચરિત્તગુણપ્પમાણે છેદોવટ્ટાવણિયચરિત્તગુણપ્પમાણે પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તગુણપ્પમાણે સુહુમસંપરાયચરિત્ત ગુણપ્પમાણે અહક્ખાયચરિત્તગુણપ્પમાણે ।

સામાઈયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ઇત્તરિયે ય આવકહિયે ય ।

છેદોવટ્ટાવણિયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સાઈયારે ય ણિરઈયારે ય ।

પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ણિવ્વિસમાણે ય ણિવ્વિટ્ટકાયિયે ય ।

સુહુમસંપરાયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સંકિલિસ્સમાણયં ચ વિસુજ્જમાણયં ચ ।

અહક્ખાયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પહિવાઈ ય અપહિવાઈ ય, છુમત્થે ય કેવલિયે ય । સે તં ચરિત્તગુણપ્પમાણે । સે તં જીવગુણપ્પમાણે । સે તં ગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચારિત્રગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જીવના ચારિત્રગુણના જ્ઞાનને ચારિત્રગુણ પ્રમાણ કહે છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે- (૧) સામાયિક ચારિત્ર (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર.

(૧) સામાયિક ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઈત્વરિક અને યાવત્કથિત.(૨)

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— સાતિયાર અને નિરતિયાર. (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— નિર્વિશ્યમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક. (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— સંકલિશ્યમાન અને વિશુદ્ધ્યમાન. (૫) યથાખ્યાત ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે—પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી અથવા ઇશ્વસ્થિક અને કેવલિક. ચારિત્રગુણ પ્રમાણનું આવું સ્વરૂપ છે. ચારિત્રગુણ પ્રમાણ અને જીવગુણપ્રમાણ તેમજ ગુણપ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

ચારિત્ર :- ચારિત્ર એ જીવનો સ્વભાવ, ધર્મ, ગુણ છે. સ્વરૂપમાં રમણ કરવું, સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચારિત્ર કહેવાય છે. તે સર્વસાવધવિરતિ રૂપ છે. સંસારના કારણભૂત બાહ્ય અને આંતરિક ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થવારૂપ ચારિત્ર એક જ છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમથી પ્રાપ્ત વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ પણ ચારિત્ર એક જ છે પરંતુ વિભિન્ન દષ્ટિકોણથી ચારિત્રના ભેદ કરવામાં આવે છે.

ચારિત્રના ભેદ :- સ્વરૂપ રમણતારૂપ ચારિત્ર, નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર એક પ્રકારે છે.

બાહ્યનિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર અને આભ્યંતર નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર અથવા વ્યવહાર ચારિત્ર અને નિશ્ચય ચારિત્ર અથવા પ્રાણીસંયમ અને ઈન્દ્રિય સંયમની અપેક્ષાએ ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે.

ઔપશમિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક ચારિત્ર અને ક્ષાયોપશમિક ચારિત્રના ભેદથી ચારિત્રના ત્રણ પ્રકાર છે. સ્વરૂપાયરણ ચારિત્ર, દેશ ચારિત્ર, સકલ ચારિત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદથી ચારિત્રના ચાર પ્રકાર છે. સામાયિક ચારિત્ર, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર, પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર, સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદથી ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર છે. નિવૃત્તિરૂપ વિવિધ પરિણામોની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતભેદ પણ થઈ શકે છે. અહીં પાંચ પ્રકારે ચારિત્રનું સ્વરૂપ સૂત્રકારે બતાવ્યું છે.

૧. સામાયિક ચારિત્ર :- (૧)સમ + આય + ઈક = સામાયિક. સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક અય્ ધાતુ અને ઈક્ પ્રત્યયથી સામાયિક શબ્દ બને છે. સમ્ એટલે એકત્વપણાથી, એકમેક થઈને, આય એટલે આગમન, અર્થાત્ પરદ્રવ્યોથી નિવૃત્ત થઈ આત્મામાં જ ઉપયોગ એકરસ બની જાય, તેનું નામ સામાયિક.

(૨) સમ્ એટલે રાગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ આત્મા, આય એટલે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થવી. આત્મામાં જ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય તે સમાય. તે જ જેનું પ્રયોજન છે તે સામાયિક.

(૩) સમ્ એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર. તેની આય એટલે પ્રાપ્તિ તે સમાય. સમ્ એટલે સાધુની સમસ્ત ક્રિયાઓ, સાધુની સમસ્ત ક્રિયાઓ રાગદ્વેષ રહિત હોય છે તેથી તેને સમ કહે છે. આ ક્રિયાઓની પ્રાપ્તિ તે સમાય. સમાયથી નિષ્પન્ન, સંપન્ન હોય તે સામાયિક અથવા સમાય જ સામાયિક છે.

(૪) સર્વ સાવધ કાર્યોથી, સર્વ પાપકારી કાર્યથી નિવૃત્ત થવા રૂપ મહાવ્રતધારી સાધુ સાધ્વીઓનું ચારિત્ર

તે સામાયિક ચારિત્ર.

સામાયિક ચારિત્રના ભેદ :- સામાયિક ચારિત્રના ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક એવા બે ભેદ છે. (૧) ઈત્વરિક એટલે અલ્પકાલિક. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં કોઈ વ્યક્તિ દીક્ષિત થાય ત્યારે પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર આપવામાં આવે અને પછી મહાવ્રત આરોપણ કરવામાં આવે, જે વડીદીક્ષાના નામે પ્રસિદ્ધ છે. મહાવ્રતમાં સ્થાપિત ન કર્યા હોય તેવા નવદીક્ષિત-શૈક્ષ સાધુનું સામાયિક ચારિત્ર ઈત્વરિક સામાયિક છે અથવા બે ઘડીની કે ચાર ઘડીની શ્રાવકની નિયતકાલની સામાયિક ઈત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

(૨) **યાવત્કથિક :-** યાવત્કથિત સામાયિક એટલે જીવનભર, યાવત્જીવનનું ગ્રહણ કરાતું ચારિત્ર. ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રોમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રના તીર્થકરોના સાધુઓને મહાવ્રત આરોપણની બીજી વાર દીક્ષા અપાતી નથી. તેઓને યાવત્જીવનનું સામાયિક ચારિત્ર જ હોય છે. તે યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે.

૨. છેદોપસ્થાનીય ચારિત્ર :- જે ચારિત્રમાં પૂર્વ પર્યાયનો છેદ કરી પુનઃ મહાવ્રતોની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવે તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે- સાતિચાર અને નિરતિચાર. સાતિચાર- મહાવ્રતાદિમાં દોષ લાગ્યા હોય ત્યારે દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરી પુનઃ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવામાં આવે તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપન કહેવાય છે. નિરતિચાર- ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં જ્યારે મહાવ્રતનું આરોપણ કરાય છે ત્યારે, વડીદીક્ષાના સમયે પૂર્વચારિત્રનો છેદ કરી મહાવ્રતોમાં ઉપસ્થાપિત કરાય અથવા સાધુ એક તીર્થમાંથી બીજા તીર્થમાં સમ્મિલિત થાય ત્યારે પુનઃ દીક્ષા આપવામાં આવે તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. જેમકે પાર્શ્વ પરંપરાના કેશી સ્વામી મહાવીર સ્વામીના તીર્થમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને મહાવ્રતારોપણ કરવામાં આવ્યું તેને પણ નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે.

૩. પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર :- પરિહાર એટલે તપ વિશેષ. વિશેષ પ્રકારના તપથી જે ચારિત્રમાં વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેને પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર કહે છે. આ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રના બે ભેદ છે. ૧. નિર્વિશ્યમાનક અને ૨. નિર્વિષ્ટકાયિક.

નિર્વિશ્યમાનક :- આ ચારિત્રમાં પ્રવેશી તપોવિધિ પ્રમાણે જે તપ કરે છે તે નિર્વિશ્યમાનક કહેવાય છે.

નિર્વિષ્ટકાયિક :- તપોવિધિ અનુસાર તપ આરાધના જેણે કરી લીધી છે તે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. નિર્વિશ્યમાનક તપ આરાધના કરે છે અને નિર્વિષ્ટકાયિક તપ આરાધકોની સેવા કરે છે. પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે.

નવ સાધુ સાથે મળી, ગચ્છથી અલગ રહી પરિહારતપની આરાધના કરે છે. તેમાંથી ચાર સાધક નિર્વિશ્યમાનક બની તપનું આચરણ કરે છે અને શેષ પાંચમાંથી ચાર અનુપારિહારિક હોય છે તે વૈયાવચ્ચ કરે છે. એક સાધુ વાયનાચાર્ય બને છે.

નિર્વિશ્યમાન સાધક ત્રીષ્મકાળમાં જઘન્ય એક ઉપવાસ, મધ્યમ બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ઉપવાસનું તપ કરે છે, શીતકાળમાં જઘન્ય બે ઉપવાસ, મધ્યમ ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ઉપવાસ કરે છે; વર્ષાકાળમાં જઘન્ય ત્રણ, મધ્યમ ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ઉપવાસ કરે છે; પારણાના દિવસે આર્યબિલ તપ કરે છે. કલ્પસ્થિત અન્ય પાંચ સાધુ નિત્ય આર્યબિલ કરે છે. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી તપ કરે છે.

પછીના છ મહિના જે નિર્વિશ્યમાનક હોય તે અનુપારિહારિક-વૈયાવચ્ચ કરનાર બને છે. તેઓ નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. જે વૈયાવચ્ચ કરનાર હોય તે તપ કરનાર નિર્વિશ્યમાનક બને છે. પૂર્વ પ્રમાણે છ મહિના તપ કરે છે.

ત્રીજા છ મહિના દરમ્યાન વાયનાચાર્ય તપસ્વી, નિર્વિશ્યમાનક બને છે. શેષ આઠ સાધુમાંથી એક વાયનાચાર્ય બને અને શેષ સાત નિર્વિષ્ટકાયિક-વૈયાવચ્ચ કરે છે. આ રીતે અઢાર મહિને આ તપ આરાધના પૂર્ણ થાય છે. અઢાર મહિનાનો કલ્પ પૂર્ણ થતાં તેઓ જિનકલ્પ અંગીકાર કરે અથવા ગચ્છમાં પાછા આવે અથવા પુનઃ પરિહાર તપનો પ્રારંભ કરે. તીર્થંકર ભગવાનના સાનિધ્યમાં અથવા જેઓએ આ કલ્પ તીર્થંકર પાસેથી અંગીકાર કર્યો હોય તેઓ પાસેથી જ આ કલ્પનો સ્વીકાર કરાય છે, અન્ય પાસે નહીં. જેઓએ છેદોપસ્થાપના ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું હોય તે જ આ ચારિત્રને સ્વીકારી શકે છે, અન્ય નહીં. તેથી ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના શાસનકાલમાં જ આ ચારિત્ર હોય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કે મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના શાસનકાલમાં છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતું નથી તેથી આ ચારિત્ર પણ હોતું નથી.

આ ચારિત્રના અધિકારી બનવા માટે ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૨૯ વરસની તથા દીક્ષા પર્યાય ઓછામાં ઓછી ૨૦ વરસની જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ પર્યાય તો કાંઈક ન્યૂન કોટિ પૂર્વ વર્ષની જાણવી. આ સંયમના અધિકારી મુનિ સાડા નવ પૂર્વના જ્ઞાતા હોય છે. તેઓ દિવસના ત્રીજા પ્રહરમાં ભિક્ષા અને વિહાર કરી શકે છે. અન્ય સમયમાં ધ્યાન-કાયોત્સર્ગ કરે છે.

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર :- જીવ જેના કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે તેને સંપરાય કહેવામાં આવે છે. કષાયના કારણે જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. માટે ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ કષાયને સંપરાય કહેવાય છે. જે ચારિત્રમાં સૂક્ષ્મ સંજવલન લોભનો ઉદય હોય, અન્ય ક્રોધાદિ કષાય ન હોય તેવા દસમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિઓના ચારિત્રને સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહે છે. આ ચારિત્રના સંકલિશ્યમાનક અને વિશુદ્ધ્યમાનક એવા બે ભેદ છે.

વિશુદ્ધ્યમાનક :- ક્ષપક શ્રેણી કે ઉપશમ શ્રેણી પર ચઢતા જીવ દસમે ગુણસ્થાનકે આવે અને આ ચારિત્ર પામે ત્યારે તે વિશુદ્ધ્યમાનક કહેવાય છે. શ્રેણી આરોહણ કરતાં હોવાથી તેના પરિણામ વિશુદ્ધ હોય અને વર્ધમાન હોય છે.

સંકલિશ્યમાનક :- ઉપશમશ્રેણિવાળા જે જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડે અને દસમે ગુણસ્થાનકે આવી આ ચારિત્ર પામે ત્યારે તે સંકલિશ્યમાનક સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. પતનોન્મુખી દશામાં

સંકલેશની અધિકતા હોય છે. પતનનું કારણ જ સંકલેશ છે.

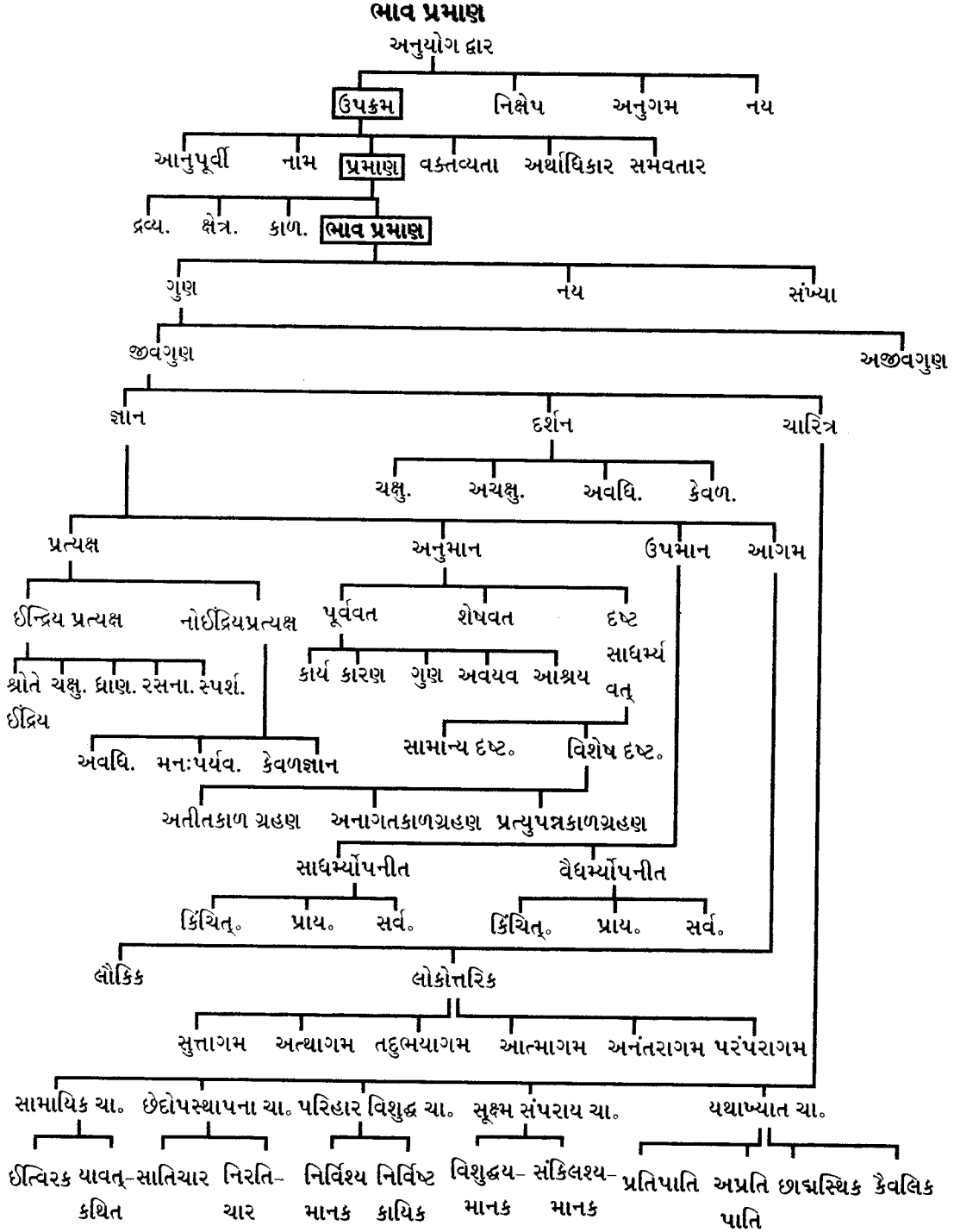
પ. યથાખ્યાત ચારિત્ર :- યથાર્થ રૂપે સર્વાત્મના જે ચારિત્ર કષાય રહિત હોય તે યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે અથવા આત્માનું જેવું કષાય રહિત સ્વરૂપ છે, તે રૂપે જ ચારિત્ર ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધિને પામે છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર.

યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદ :- આ ચારિત્રના બે ભેદ છે. પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી. **પ્રતિપાતી-** જે જીવોના કષાય ઉપશાંત થયા છે, તેવા અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું આ ચારિત્ર પ્રતિપાતી યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે. તેઓનું આ ચારિત્ર અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત જ રહે છે. **અપ્રતિપાતી-** જેઓએ કષાયનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે, તેવા બારમા-તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું આ ચારિત્ર અપ્રતિપાતી હોય છે.

આશ્રયભેદથી આ ચારિત્રના છાન્નસ્થિક અને કેવલિક એવા બે ભેદ થાય છે. અગિયારમા, બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવનું ચારિત્ર છાન્નસ્થિક કહેવાય છે. અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને મોહનીય કર્મનો ઉદય ન હોવાથી વીતરાગ છે પરંતુ શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મ હોય છે. તેથી તેઓ છાન્નસ્થ જ કહેવાય છે. તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી કેવલજ્ઞાની જીવોનું આ ચારિત્ર કેવલિક કહેવાય છે.

આ રીતે ચારિત્રગુણ પ્રમાણ, જીવ ગુણ પ્રમાણ અને ભાવપ્રમાણના પ્રથમ ભેદરૂપ ગુણ પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૭ સંપૂર્ણ ॥

અઠ્યાવીસમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણ - નયના દષ્ટાંત

નય પ્રમાણનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં નયપ્પમાણે ?

નયપ્પમાણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પત્થયદિદ્ડંતેણં વસહિદિદ્ડંતેણં પપ્પસદિદ્ડંતેણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નયપ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે. [ત્રણ દષ્ટાંતથી તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે] (૧) પ્રસ્થકના દષ્ટાંત દ્વારા (૨) વસતિના દષ્ટાંત દ્વારા (૩) પ્રદેશના દષ્ટાંત દ્વારા.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક પદાર્થ અનંત ધર્માત્મક છે. વસ્તુના અનંત ધર્મમાંથી અન્ય ધર્મને ગૌણ કરી, એક ધર્મને પ્રધાન કરી, ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. નય દ્વારા એક ધર્મને મુખ્ય કરી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વક્તાનો જે અભિપ્રાય તે નયપ્રમાણ કહેવાય છે. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક-એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર એક-એક નય છે. આ રીતે નય અનંત છે પરંતુ તેને સંક્ષિપ્ત કરી સાતમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે. તે સાત નયના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. નૈગમનય, ૨. સંગ્રહનય, ૩. વ્યવહારનય, ૪. ઋજુસૂત્ર નય, ૫. શબ્દનય, ૬. સમભિરૂઢ નય ૭. એવંભૂત નય.

(૧) નૈગમનય :- જેને જાણવાની અનેક રીત છે તે નૈગમ. નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ બંનેને ગ્રહણ કરે છે. લોકરૂઢિઓ, લોક વ્યવહારને સ્વીકારે છે અને તે સંકલ્પગ્રાહી છે. જે વસ્તુ સંકલ્પમાં કે વિચારમાં છે, તે વસ્તુરૂપે હજુ અસ્તિત્વમાં ન હોવા છતાં તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો તે નૈગમનય.

(૨) સંગ્રહનય :- સંગ્રહનય માત્ર સામાન્યને જ સ્વીકારે છે. જીવ, અજીવ દરેકમાં સત્-હોવાપણું છે. તે સત્ મહાસામાન્ય અને જીવત્વ, સંસારીત્વ, સિદ્ધત્વ, સ્થાવરત્વ વગેરે અપર સામાન્યનો સ્વીકાર સંગ્રહ નય કરે છે. જેમકે પ્રત્યેક જીવમાં જીવત્વ છે. કોઈ તેમાં વિશેષતા બતાવે કે જીવના બે ભેદ છે સિદ્ધ અને સંસારી, તો સંગ્રહનય કહેશે સિદ્ધના બધા જીવ સમાન છે, તેમાં સિદ્ધત્વ સમાન રૂપે છે. તે જ રીતે સર્વ

સંસારી જીવમાં સંસારીત્વ સમાન છે. તેમાં કોઈ(વ્યવહારનય) વિશેષતા બતાવે કે સંસારી જીવમાં કેટલાક ત્રસ છે, કેટલાક સ્થાવર છે. પુનઃ સંગ્રહનય તેમાં સામાન્યને જ ગ્રહણ કરશે કે ત્રસત્વની અપેક્ષાએ બધા ત્રસજીવ સમાન છે અને સ્થાવરત્વની અપેક્ષાએ સ્થાવર જીવ સમાન છે. આ રીતે સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે.

(૩) **વ્યવહારનય** :- સંગ્રહનય જ્યાં જ્યાં સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય ક્રમથી વિશેષ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. સંગ્રહનયે ગ્રહણ કરેલા વિષયમાં વિધિ પૂર્વક ભેદ કરે તેને વ્યવહારનય કહે છે. સંગ્રહનય કહેશે મનુષ્યત્વની અપેક્ષાએ સર્વ મનુષ્ય એક છે. વ્યવહારનય તેમાં વિશેષતા બતાવશે કે બધા મનુષ્ય સમાન નથી. કેટલાક ભારતીય છે, કેટલાક અમેરીકન, યુરોપીયન છે. સંગ્રહનય કહેશે બધા ભારતીય મનુષ્ય એક છે કારણ કે ભારતીયપણું સમાન છે. વ્યવહાર નય કહેશે બધા ભારતીય મનુષ્ય એક નથી, કારણ કે કેટલાક ગુજરાતના છે, કેટલાક પંજાબના છે અને કેટલાક મહારાષ્ટ્રના છે. સંગ્રહનય ગુજરાતના સર્વ મનુષ્યોમાં ગુજરાતીત્વ સમાન છે, માટે એક છે તેમ કહેશે, તો વ્યવહારનય ભિન્નતા કરશે કે બધા ગુજરાતી સમાન નથી કેટલાક કાઠીયાવાડના છે, કેટલાક સોરઠના છે..આ રીતે સંગ્રહનય જે ક્રમથી એકતા કરે છે તે જ ક્રમથી વ્યવહારનય તેમાં ભિન્નતા કરે છે તે અંતિમ વિશેષપર્યંત ભેદ કરે છે. આ રીતે વ્યવહાર નય વિશેષગ્રાહી છે.

(૪) **ઋજુસૂત્રનય** :- ઋજુસૂત્રનય ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન વિશેષને ગ્રહણ નથી કરતું, વર્તમાન અને તેમાંય સ્વકીય હોય તેને જ ગ્રહણ કરે છે. ભૂતકાળ નષ્ટ થઈ ગયો છે, ભવિષ્ય હજુ ઉત્પન્ન નથી. તેથી કાર્યકારી નથી. વર્તમાનમાં પણ સ્વકીય જ કાર્યકારી છે. પરકીય—પરનું હોય તે કાર્યકારી નથી માટે ઋજુસૂત્રનય તેનો સ્વીકાર કરતું નથી.

(૫) **શબ્દનય** :- વર્તમાનકાલીન અને સ્વકીયમાં પણ લિંગ, કારક, વિભક્તિના ભેદથી શબ્દનય ભેદ માને છે. જેમકે દારા અને કલત્ર બંને શબ્દ સ્ત્રીવાચક છે પરંતુ દારા શબ્દ સ્ત્રીલિંગવાચી છે, 'કલત્ર' શબ્દ નપુંસકલિંગવાચી છે. શબ્દનય તે બંને શબ્દના લિંગ ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન માનશે. ગુલાબ અને ગુલાબો અહીં વચનનો ભેદ છે. એકવચન—બહુવચન છે માટે બંનેને ભિન્ન માને છે.

(૬) **સમભિરૂઢ નય** :- લિંગ, કારક, વચન, એક હોવા છતાં વ્યુત્પત્તિના ભેદથી ભેદ કરે છે. જેમ કે ઈન્દ્ર, પુરન્દર, શક, એક લિંગવાચી છે પણ ત્રણેની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન છે. ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તે ઈન્દ્ર, શત્રુના નગરનો નાશ કરે તે પુરન્દર. આ રીતે વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન હોવાથી તેને ભિન્ન માને છે.

(૭) **એવંભૂતનય** :- વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે શબ્દ ક્રિયા યુક્ત હોય ત્યારે જ એવંભૂતનય તે વસ્તુ માટે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો સ્વીકારે છે. જેમ કે ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય, રાજસિંહાસને બિરાજમાન હોય ત્યારે જ ઈન્દ્ર કહેવાય. ભિક્ષા કરતા હોય ત્યારે જ ભિક્ષુ કહેવાય, અન્ય સમયે નહીં. મૌન રાખે ત્યારે જ મુનિ કહેવાય, બોલતા હોય ત્યારે નહીં.

આ સાતે નયનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. સૂત્રકારે ત્રણ દૃષ્ટાંતથી સાત નયના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

પ્રસ્થકના દષ્ટાંત દ્વારા નયનિરૂપણ :-

૨ સે કિં તં પથગદિદ્વંતેણં ?

પથગદિદ્વંતેણં સે જહાણામએ કેઇ પુરિસે પરસું ગહાય અડવિહુત્તે ગચ્છેજ્જા, તં ચ કેઇ પાસિત્તા વએજ્જા- કથ્થ ભવં ગચ્છસિ ? અવિસુદ્ધો ણેગમો ભણઇ- પથગસ્સ ગચ્છામિ । તં ચ કેઇ છિંદમાણં પાસિત્તા વઇજ્જા- કિં ભવં છિંદસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઇ- પથયં છિંદામિ । તં ચ કેઇ તચ્છેમાણં પાસિત્તા વએજ્જા- કિં ભવં તચ્છેસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઇ- પથયં તચ્છેમિ । તં ચ કેઇ ડકિક્કરમાણં પાસિત્તા વએજ્જા- કિં ભવં ડકિક્કરસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઇ- પથયં ડકિક્કરામિ । તં ચ કેઇ લિહમાણં પાસેત્તા વએજ્જા- કિં ભવં લિહસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઇ- પથયં લિહામિ । એવં વિસુદ્ધતરાગસ્સ ણેગમસ્સ ણામાડડિતઓ પથઓ ।

એવમેવ વવહારસ્સ વિ । સંગહસ્સ ચિતો મિઓ મિજ્જસમારૂઢો પથઓ । ડજ્જુસુયસ્સ પથયો વિ પથઓ મિજ્જં પિ સે પથઓ ।

તિણ્હં સદ્દણયાણં પથયાહિગારજાણઓ પથઓ, જસ્સ વા વસેણં પથઓ ણિપ્ફજ્જઇ । સે તં પથયદિદ્વંતેણં ।

શબ્દાર્થ :-પથગદિદ્વંતેણં = પ્રસ્થકના (ધાન્ય માપવાનું પાલી જેવું પાત્ર વિશેષ) દષ્ટાંતથી, પરસું = કુહાડી, અડવિહુત્તે = અટવી-વનતરફ, તચ્છેમાણં = લાકડાને છોલતા, ડકિક્કરમાણં = ઉત્કીર્ણ, કોતરતા, લિહમાણં = લખતા, અંકિત કરતા, ણામાડડિતઓ = સંકલ્પિત નામ,પ્રાપ્ત, પથઓ = પ્રસ્થક તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી, ચિતોમિઓ = ઉર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થક, મિજ્જ સમારૂઢો = ધાન્ય પ્રસ્થકમાં પૂરિત હોય, મિજ્જં પિ = મેય વસ્તુ પણ, તિણ્હં સદ્દણયાણં = ત્રણ શબ્દનયના મતે, પથયાહિગારજાણઓ = પ્રસ્થકના અર્થાધિકારના જ્ઞાતા અને તેમાં ઉપયોગવાન, જસ્સ = જેનાથી, જે લાકડાથી, ણિપ્ફજ્જઇ = નિષ્પન્ન થયો, તૈયાર થયો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રસ્થકનું દષ્ટાંત શું છે ?

ઉત્તર- કોઈ પુરુષ કુહાડી લઈ વન તરફ જતો હોય, તેને વનમાં જતાં જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું તમે ક્યાં જાઓ છો ? ત્યારે તે પુરુષે અવિશુદ્ધ નેગમનયના મતાનુસાર કહ્યું-પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું. તે પુરુષને વૃક્ષ છેદતા જોઈને પુનઃ કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું- તમે શું કાપો છો ? ત્યારે વિશુદ્ધતર નેગમનયાનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો- પ્રસ્થક કાપું છું. તદન્તર લાકડાને છોલતો જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું- તમે શું છોલો

છો ? ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયની અપેક્ષાએ તેણે જવાબ આપ્યો— પ્રસ્થક છોલું છું. ત્યાર પછી કાષ્ઠના મધ્યભાગને કોતરતો જોઈ પૂછ્યું તમે શું કોતરો છો ? ત્યારે તેણે કહ્યું પ્રસ્થક કોતરું છું. તે ઉત્કીર્ણ કાષ્ઠ ઉપર પ્રસ્થકનો આકાર અંકિત કરતા જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું— શું અંકિત કરો છો ? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે પ્રસ્થક અંકિત કરું છું. આ રીતે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસ્થક તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી વિશુદ્ધતર નૈગમનય સર્વ અવસ્થાને સંકલ્પિત પ્રસ્થક રૂપે સ્વીકારે છે.

નૈગમની જેમ વ્યવહારનું વક્તવ્ય પણ જાણવું.

સંગ્રહનય ધાન્યપરિપૂરિત ઊર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થકને જ પ્રસ્થક કહે છે અથવા ધાન્ય આપવા માટે ઊર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થકને પ્રસ્થક કહે છે.

ઋજુસૂત્ર નયાનુસાર પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને તેથી માપેલ ધાન્યાદિ પદાર્થ પણ પ્રસ્થક છે.

ત્રણે શબ્દ નયો (શબ્દનય, સમભિરૂઢ નય અને એવંભૂતનય) ના મતાનુસાર પ્રસ્થકના અર્થાધિકારના જ્ઞાતાનો તે પ્રસ્થક સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોય, તે ઉપયુક્ત (ઉપયોગવાન) જીવ કે જેનાથી પ્રસ્થક નિષ્પન્ન થાય તે પ્રસ્થક છે. આ રીતે પ્રસ્થકના દષ્ટાંતથી નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્થક એ મગધદેશ પ્રસિદ્ધ ધાન્ય માપવાના એક પાત્રનું નામ છે. કોઈ માણસ લાકડાનો પ્રસ્થક બનાવવાના સંકલ્પથી લાકડું લેવા કુહાડી લઈ વન તરફ જતો હોય અને તેને પૂછવા પર તે ઉત્તર આપે કે પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું. તે જવાબ અવિશુદ્ધ નૈગમ નયને માન્ય છે. નૈગમનય સંકલ્પિત વિષયમાં તે પર્યાયોનો આરોપ કરી તે પર્યાય રૂપે તેને સ્વીકારે છે. લાકડું કાપતા સમયે ઉત્તર આપ્યો તે પહેલા કરતાં વિશુદ્ધ છે. કારણ કે વનમાં પ્રયાણ સમયે માત્ર સંકલ્પ હતો. લાકડું છોલતા, ઉત્કીર્ણાદિ પ્રત્યેક ક્રિયાના સમયે પ્રસ્થક બનાવવાના પ્રયત્ન શરૂ થઈ ગયા છે. કારણની નિકટતા વૃદ્ધિ પામેલી હોવાથી વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. નૈગમનય સંકલ્પ માત્રગ્રાહી હોવાથી સત્ય છે. સંકલ્પના અનેકરૂપ છે, તેથી નૈગમનય અનેક પ્રકારે વસ્તુને માને છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી પ્રત્યેક ઉત્તરો આપવામાં આવે છે.

નૈગમનયમાં લોકવ્યવહારની પ્રધાનતા હોય છે. તે લોકવ્યવહારને પ્રધાન બનાવી પ્રવૃત્ત થાય છે. નૈગમનયોક્ત અવસ્થાઓ (જવા, છેદવા, છોલવાદિરૂપ અવસ્થાઓ)માં પ્રસ્થક રૂપ વ્યવહાર લોકમાં થાય છે. વ્યવહારનય નય પણ વ્યવહારને પ્રધાન બનાવે છે, માટે નૈગમનયની જેમ વ્યવહાર નય પણ છેદવાદિ ક્રિયાઓમાં 'પ્રસ્થક' રૂપ વ્યવહારનો સ્વીકાર કરે છે.

સંગ્રહનય સામાન્યરૂપે સમસ્ત વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. ધાન્યથી પૂરિત પ્રસ્થકને તે પ્રસ્થકરૂપે સ્વીકારે છે. આ નય સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ પ્રસ્થકોનો એકરૂપે સંગ્રહ કરે છે. કોઈ વિવક્ષિત પ્રસ્થકને જ જો પ્રસ્થક રૂપ માનવામાં આવે તો તે પ્રસ્થકથી ભિન્ન પ્રસ્થકોમાં પ્રસ્થકત્વ સામાન્યનો વ્યપદેશ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે સામાન્યથી ભિન્ન વિશેષનું અસ્તિત્વ સંભવિત નથી. દરેક પ્રસ્થકમાં પ્રસ્થકત્વ સામાન્ય

હોય છે માટે બધા પ્રસ્થકો આ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છે.

ઋજુસૂત્ર નયના મતે પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને મેય-ધાન્યાદિક પણ પ્રસ્થક છે. ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાનકાલીન માન અને મેયને જ માને છે. નષ્ટ અને અનુત્પન્ન ભૂત-ભવિષ્યને ઋજુસૂત્ર નય સ્વીકારતો નથી. વર્તમાનમાં જે સમયે પ્રસ્થક હોય ત્યારે જ તે પ્રસ્થક કહેવાય છે.

શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે શબ્દ નય છે. તેમાં શબ્દ પ્રધાન છે. તે શબ્દાનુસાર અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ ત્રણે નયના મતે પ્રસ્થકના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં ઉપયોગવાળો જીવ જ પ્રસ્થક છે. આ ત્રણે નય ભાવપ્રધાન છે. તેઓ ભાવપ્રસ્થક-પ્રસ્થકના ઉપયોગને જ પ્રસ્થક કહે છે. જીવનો ઉપયોગ જ્યારે પ્રસ્થકને વિષય કરે છે ત્યારે તે રૂપે પરિણત થાય છે. માટે પ્રસ્થકના ઉપયોગને પ્રસ્થક કહેવામાં આવે છે. અથવા પ્રસ્થક બનાવનાર વ્યક્તિના જે ઉપયોગ દ્વારા પ્રસ્થક નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઉપયોગમાં વર્તતા, તે ઉપયોગવાન પ્રસ્થક કર્તાને પ્રસ્થક કહેવામાં આવે છે. કર્તા પ્રસ્થક બનાવે છે ત્યારે ઉપયોગથી તેની સાથે એકાકાર બની જાય છે માટે શબ્દાદિ ત્રણે નય તે કર્તાને જ પ્રસ્થક કહે છે.

વસતિના દષ્ટાંત દ્વારા નય નિરૂપણ :-

૩ સે કિં તં વસહિદિદ્વંતેણં ?

વસહિદિદ્વંતેણં- સે જહાણામૈ કેઇ પુરિસે કંચિ પુરિસં વૈજ્ઞા, કહિં ભવં વસસિ ? તત્થ અવિસુદ્ધો ણેગમો ભણ્ઙ લોગે વસામિ ।

લોગે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ઉદ્ધલોૈ અધોલોૈ તિરિયલોૈ, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણ્ઙ- તિરિયલોૈ વસામિ ।

તિરિયલોૈ જંબુદીવાઇયા સયંભુરમણપજ્જવસાણા અસંખેજ્ઞાદીવસમુદ્ધા પણ્ણત્તા, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણ્ઙ જંબુદીવે વસામિ ।

જંબુદીવે દસ ખેત્તા પણ્ણત્તા, તં જહા- ભરહે ઈરવૈ હેમવૈ હેરણ્ણવૈ હરિવસ્સે રમ્મગવસ્સે, દેવકુરા ઉત્તરકુરા પુવ્વવિદેહે અવરવિદેહે, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણ્ઙ ભરહે વસામિ ।

ભરહે વાસે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા દાહિણ્ણુભરહે ય ઉત્તરુદ્ધુભરહે ય, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણ્ઙ દાહિણ્ણુભરહે વસામિ ।

દાહિણ્ણુભરહે અણેગાં ગામ-ણગર-ખેડ-કબ્બડ-મડંબ-દોણમુહ- પટ્ટણા- ડડગર-સંવાહ- સણ્ણિવેસાં, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણ્ઙ પાહલિપુત્તે વસામિ ।

જવાબ આપ્યો 'દેવદત્તના ઘરમાં રહું છું'.

દેવદત્તના ઘરમાં અનેક ઓરડાઓ છે. શું તમે તે બધામાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો 'ગર્ભગૃહમાં રહું છું.'

વિશુદ્ધતમ નૈગમનયના મતે ગર્ભગૃહમાં વસવાને જ વસવું રૂપે કહી શકાય. વ્યવહારનયનું મંતવ્ય નૈગમનય જેવું જ છે.

સંગ્રહનયના મતે શય્યા પર આરૂઢ હોય ત્યારે જ વસે છે, તેમ કહી શકાય. ઋજુસૂત્રનયના મતે શય્યાના પણ જેટલા આકાશપ્રદેશ પર અવગાઢ હોય, તેમાં વસે છે તેમ કહેવાય. ત્રણે શબ્દનયોના મતે આત્મભાવ—સ્વભાવમાં જ નિવાસ હોય છે. આ રીતે 'વસતિ'ના દષ્ટાંતથી નયોનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વસતિ—નિવાસના દષ્ટાંત દ્વારા નયોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલ છે. વસતિ એટલે વસવું—રહેવું. નૈગમનયના અનેક ભેદ છે. પ્રથમ ઉત્તર 'લોકમાં રહું છું' તે અશુદ્ધ નૈગમનયના મતાનુસાર અપાયેલ ઉત્તર છે. ત્યાર પછીના ઉત્તરો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર અને વિશુદ્ધતમ નૈગમનયની દષ્ટિથી છે. અંતિમ કોટિમાં સ્થિત નૈગમ નયના મતે વસતો હોય તો જ વસે છે તેમ કહેવાય અર્થાત્ શેરી વગેરેમાં ગયો હોય, તો વિવક્ષિત ઘરમાં 'તે રહે છે' તેમ કહી ન શકાય. અન્ય ગામમાં તે ચાલ્યો જાય તો, જ્યાં નિવાસ કરશે ત્યાં વસે છે તેમ કહેવાશે.

વ્યવહારનયનું પણ આ પ્રકારનું જ મંતવ્ય છે. જેનું જ્યાં નિવાસસ્થાન હોય તે સ્થાનમાં જ તે વસે છે, તેમ માનવું જોઈએ, તે જ્યાં રહે ત્યાં જ તેનું નિવાસસ્થાન છે. પાટલિપુત્રમાં રહેનાર જો અન્યત્ર જાય તો તે ત્યાંનો કહેવાય છે. પાટલિપુત્ર નિવાસી અમુક વ્યક્તિ અહીં આવેલ છે અને પાટલિપુત્રમાં કહેવાશે કે 'હવે અહીં રહેતો નથી, અન્યત્ર રહે છે. વિશુદ્ધતર નૈગમનય અને વ્યવહારનય વસતાને જ વસતા માને છે.

સંગ્રહનયના મતે 'વસતિ—વસે છે', શબ્દનો પ્રયોગ ગર્ભગૃહ આદિમાં રહેવાના અર્થમાં ન કરી શકાય. વસતિ—વસવાનો અર્થ છે નિવાસ. નિવાસ રૂપ અર્થ સંસ્તારક—પથારીમાં હોય ત્યારે જ ઘટિત થાય છે. સંસ્તારકગત—પથારીમાં શયન કરે ત્યારે જ ચાલવાદિ ક્રિયાથી રહિત હોય છે અને ત્યારે જ વસે છે, તેમ કહી શકાય. સંગ્રહનય સામાન્યવાદી છે તેથી તેના મતે બધી શય્યા એક જ છે, પછી તે શય્યા ગમે તે સ્થાનમાં હોય.

ઋજુસૂત્ર નયના મતે સંસ્તારક—શય્યા પર આરૂઢ થઈ જવાથી 'વસતિ' શબ્દનો અર્થ ઘટિત ન થાય, આખી પથારીમાં નિવાસ કરી ન શકાય. માટે સંસ્તારકના જેટલા આકાશપ્રદેશ વર્તમાનમાં અવગાહ્યા હોય, વર્તમાનમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત હોય તેટલા પર જ 'વસે છે' તેમ કહેવાય. ઋજુસૂત્ર વર્તમાનગ્રાહી છે માટે વર્તમાનમાં પથારીના જેટલા ભાગ ઉપર તે વ્યક્તિ હોય તેટલામાં જ વસે છે તેમ

કહેવું જોઈએ.

શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતના મતે આકાશદ્રવ્ય પર દ્રવ્ય છે. તેમાં રહેવું તે 'વસતિ' શબ્દનો અર્થ નથી. કોઈપણ દ્રવ્ય પર દ્રવ્યમાં રહી ન શકે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં વસે છે. માટે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના આત્માભાવમાં જ નિવાસ કરે છે. આ રીતે 'વસતિ'—નિવાસના દષ્ટાંતે સાત નયોનું સ્વરૂપ જાણવું.

પ્રદેશના દષ્ટાંત દ્વારા નયનિરૂપણ :-

૪ સે કિં તં પएसदिट्टंतेणं ?

પएसदिट्टंतेणં - ણેગમો ભણઙ્છણ્હં પएसો, તં જહા ધમ્મપएसો અધમ્મપएसો આગાસપएसો જીવપएसો ઁંધપएसો દેસપएसો ।

એવં વયંતં ણેગમં સંગહો ભણઙ્જં ભણસિ-છણ્હં પएसો તણ્ણ ભવઙ્, કમ્હા ? જમ્હા જો સો દેસપएसો સો તસ્સેવ દવ્વસ્સ, જહા કો દિટ્ટંતો ? દાસેણ મે ઁરો કીઓ દાસો વિ મે ઁરો વિ મે, તં મા ભણાહિ- છણ્હં પएसો, ભણાહિ પંચણ્હં પएसો, તં જહા-ધમ્મપएसો અધમ્મપएसો આગાસપएसો જીવપएसો ઁંધપएसો ।

એવં વયંતં સંગહં વવહારો ભણઙ્જં ભણસિ- પંચણ્હં પएसો તં ણ ભવઙ્, કમ્હા ? જઙ્ પંચણ્હં ગોટ્ટિયાણં કેઙ્ દવ્વજાએ સામણ્ણે, તં જહા- હિરણ્ણે વા સુવણ્ણે વા ધણે વા ધણ્ણે વા, તો જુત્તં વત્તું જહા પંચણ્હં પएसો ? તં મા ભણાહિ-પંચણ્હં પएसો, ભણાહિ-પંચવિહો પएसો, તં જહા-ધમ્મપएसો અધમ્મપएसો આગાસપएसો જીવપएसો ઁંધપएसો ।

એવં વદંતં વવહારં ઉજ્જુસુઓ ભણઙ્જં ભણસિ પંચવિહો પएसો તં ણ ભવઙ્, કમ્હા ? જઙ્ તે પંચવિહો પएसો એવં તે એક્કેક્કો પएसો પંચવિહો એવં તે પણુવીસઙ્વિહો પएसો ભવઙ્, તં મા ભણાહિ- પંચવિહો પएसો, ભણાહિ- ભઙ્ગ્યવ્વો પएसો- સિય ધમ્મપएसો સિય અધમ્મપएसો સિય આગાસપएसો સિય જીવપएसો સિય ઁંધપएसો ।

એવં વયંતં ઉજ્જુસુયં સંપઙ્ગસદ્ધણઓ ભણઙ્જં ભણસિ ભઙ્ગ્યવ્વો પएसો તં ણ ભવઙ્, કમ્હા ? જઙ્ તે ભઙ્ગ્યવ્વો પएसો એવં તે ધમ્મપएसો વિ સિય અધમ્મપएसો સિયા આગાસપएसો સિય જીવપएसો સિય ઁંધપएसો ૧, અધમ્મપएसો વિ સિય ધમ્મપएसો સિય આગાસપएसો સિય જીવપएसો સિય

ખંધપણ્ણો ૨, આગાસપણ્ણો વિ સિય ધમ્મપણ્ણો સિય અહમ્મપણ્ણો સિય જીવપણ્ણો સિય ખંધપણ્ણો ૩, જીવપણ્ણો વિ સિય ધમ્મપણ્ણો સિય અહમ્મપણ્ણો સિય આગાસપણ્ણો સિય ખંધપણ્ણો ૪, ખંધપણ્ણો વિ સિય ધમ્મપણ્ણો સિય અહમ્મપણ્ણો સિય આગાસપણ્ણો સિય જીવપણ્ણો ૫, એવં તે અણવત્થા ભવિસ્સઇ, તં મા ભણાહિ- ભઇયવ્વો પણ્ણો, ભણાહિ- ધમ્મે પણ્ણે સે પણ્ણે ધમ્મે, અહમ્મે પણ્ણે સે પણ્ણે અહમ્મે, આગાસે પણ્ણે સે પણ્ણે આગાસે, જીવ પણ્ણે સે પણ્ણે ણોજીવે, ખંધે પણ્ણે સે પણ્ણે ણોખંધે ।

એવં વયંતં સહ્ણયં સમભિરૂઢો ભણ્ણ- જં ભણ્ણસિ- ધમ્મે પણ્ણે સે પણ્ણે ધમ્મે જાવ ખંધે પણ્ણે સે પણ્ણે ણોખંધે તં ણ ભવઇ, કમ્હા ? એત્થ દો સમાસા ભવંતિ, તં જહા-તપ્પુરિસે ય કમ્મધારણ ય, તં ણ ણજ્જઇ કયરેણં સમાસેણં ભણ્ણસિ-કિં તપ્પુરિસેણં કિં કમ્મધારણં ? જઇ તપ્પુરિસેણં ભણ્ણસિ તો મા એવં ભણાહિ, અહ કમ્મધારણં ભણ્ણસિ તો વિસેસઓ ભણાહિ- ધમ્મે ય સે, પણ્ણે ય સે, સે પણ્ણે ધમ્મે, અહમ્મે ય સે, પણ્ણે ય સે, સે પણ્ણે અહમ્મે, આગાસે ય સે, પણ્ણે ય સે, સે પણ્ણે આગાસે; જીવે ય સે, પણ્ણે ય સે, સે પણ્ણે ણોજીવે; ખંધે ય સે, પણ્ણે ય સે, સે પણ્ણે ણોખંધે ।

એવં વયંતં સંપયં સમભિરૂઢં એવંભૂઓ ભણ્ણ- જં જં ભણ્ણસિ તં તં સવ્વં કસિણં પહ્ણિપુણ્ણં ણિરવસેસં એગગહણગહિતં દેસે વિ મે અવત્થૂ પણ્ણે વિ મે અવત્થૂ । સે તં પણ્ણસિદ્ધંતેણં । સે તં ણયપ્પમાણે ।

શબ્દાર્થ :-પણ્ણસિદ્ધંતેણં = પ્રદેશના દષ્ટાંતથી, તણ્ણ ભવઇ = તે ઉચિત નથી, તેમ ન કહો, જો સો = જે તે, દેસપણ્ણો = દેશનો પ્રદેશ છે, જહા કો દિદ્ધંતો = તેને માટે ક્યું દષ્ટાંત છે? દાસેણ મે = મારા દાસે(નોકરે), ખરો = ગદેડો, કીઓ = ખરીદ્યો, જઇ = જે માટે, પંચણ્ણં = પાંચ, ગોટ્ટિયાણં = ગોઠીયા મિત્રોનું, કેઇ દવ્વજાણ = કોઈ દ્રવ્ય (ભાગીદારીનું હોય), સામણ્ણે = સામાન્ય હોય, તો જુત્તં = તો યુક્ત કહેવાત, વત્તું = તમારું કહેવું, જહા પચણ્ણં પણ્ણા = પાંચ પ્રદેશ છે તે (પાંચે દ્રવ્યના પ્રદેશ જો સામાન્ય હોત તો પાંચ પ્રદેશ કહેવું યુક્તિ સંગત કહેવાત પણ તેમ નથી માટે) તે = માટે, મા ભણાહિ = કહો નહીં, પંચણ્ણં પણ્ણો = પાંચ પ્રદેશ છે, પંચવિહો પણ્ણો = પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે, ભઇયવ્વા પણ્ણો = પ્રદેશ ભજનીય છે, સિય ધમ્મપદેસો = સ્યાત્-કદાચિત્ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, સિય અધમ્મપદેસો = સ્યાત્ અધર્માસ્તિ કાયનો પ્રદેશ, એવં વયંતં ઉજ્જુસુયં = આમ કહેતાં ઋજુસૂત્રને, સંપતિ = સંપ્રતિ (સમીપ) સહ્ણઓ = શબ્દનય, ભણ્ણ = આ પ્રમાણે કહે છે, જં ભણ્ણસિ ભઇયવ્વો પદેસો તં ણ ભવઇ = પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ કહો છો, તેમ ન કહો, તે ભઇયવ્વો પણ્ણો = તે પ્રદેશ ભજનીય કહેશો તો, ધમ્મે પણ્ણે = ધર્મરૂપ જે પ્રદેશ છે, સે પણ્ણે ધમ્મે = તે જ પ્રદેશ ધર્મ છે (ધર્માત્મક

છે.) અહમ્મે પણ્સે = અધર્મરૂપ જે પ્રદેશ, સે પણ્સે અહમ્મે = તે પ્રદેશ અધર્માત્મક છે, ધમ્મે પણ્સે સે પણ્સે ધમ્મે = ધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ તે પ્રદેશ ધર્માત્મક છે, અધમ્મે પણ્સે = અધર્મરૂપ જે, સે પણ્સે અધમ્મે = તે પ્રદેશ અધર્માત્મક છે, તો વિસેસઓ ભણાહિ = વિશેષતા સહિત કહો, ધમ્મે ય સે પણ્સે = ધર્મ અને તેના જે પ્રદેશ, સે સે પણ્સે ધમ્મે = તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાય છે, તં તં સવ્વં = તે સર્વે, કસિણં = કૃત્સ્ન-દેશ-પ્રદેશની કલ્પનાથી રહિત, પહિપુણ્ણં = પ્રતિપૂર્ણ, ણિરવસેસં = અવયવરહિત, નિરવશેષ, ઇગ્ગહણગહિતં = એક નામ ગ્રહણથી ગૃહિત, મે = મારી દષ્ટિએ, અવત્થૂ = અવસ્તુ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રદેશના દષ્ટાંત દ્વારા નયોનું સ્વરૂપ કેવું દર્શાવ્યું છે ?

ઉત્તર— નૈગમનયના મતે છ દ્રવ્યોને પ્રદેશ હોય છે. જેમ કે (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કન્ધનો પ્રદેશ અને (૬) દેશનો પ્રદેશ.

આ પ્રમાણે કથન કરતાં નૈગમનયને સંગ્રહનય કહે કે— તમે જે આ 'છ દ્રવ્યના પ્રદેશ છે' તેમ કહ્યું તે ઉચિત નથી. શા માટે ? કારણ કે છઠો ભેદ જે દેશનો પ્રદેશ કહ્યો, તે દ્રવ્યનો જ પ્રદેશ કહેવાય માટે પાંચ પ્રદેશ છે, તેમ કહેવું જોઈએ. તેના માટે કોઈ દષ્ટાંત છે. હા. જેમ કે મારા દાસે ગધેડો ખરીદ્યો. દાસ મારો છે તેથી તે ગધેડો પણ મારો છે. દેશ દ્રવ્યનો છે માટે દેશનો પ્રદેશ પણ દ્રવ્યનો જ કહેવાય, માટે છ પ્રદેશ છે, તેમ ન કહો પણ પાંચ પ્રદેશ છે તેમ કહેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે— (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કન્ધનો પ્રદેશ.

આ રીતે પાંચ પ્રદેશનું કથન કરતાં સંગ્રહનયને વ્યવહારનય કહે કે— તમે જે કહો છો પાંચ પ્રદેશ છે તે સિદ્ધ નથી. શા માટે ? વ્યવહારનયવાદી કહે કે — જેમ પાંચ ગોઠીયા મિત્રો વચ્ચે (ભાગીદારોમાં) ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય જેવી કોઈ વસ્તુ સહિયારી હોય છે, તેમ પાંચે દ્રવ્યોના પ્રદેશ સામાન્ય હોત તો તમારું કથન યુક્તિ સંગત કહેવાત કે પાંચેના પ્રદેશ છે. પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી નથી. તેથી 'પાંચના પ્રદેશ છે' તેમ ન કહો પણ એમ કહેવું જોઈએ કે પ્રદેશ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ (૫) સ્કન્ધનો પ્રદેશ.

વ્યવહારનયના આ કથન સામે ઋજુસૂત્ર નય કહે કે તમે જે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહો છો, તે પણ ઉચિત નથી. જો પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેશો તો, એક એક દ્રવ્યના પાંચ-પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેવાશે અને તેથી પાંચ દ્રવ્યના પચ્ચીશ પ્રકારના પ્રદેશ થશે, માટે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે, તેમ નહીં પરંતુ પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ કહેવું જોઈએ. (૧) સ્યાત્ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) સ્યાત્ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) સ્યાત્ આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) સ્યાત્ જીવનો પ્રદેશ, (૫) સ્યાત્ સ્કન્ધનો પ્રદેશ.

આ પ્રમાણે કહેતાં ઋજુસૂત્રનયને શબ્દનયે કહે કે 'પ્રદેશ ભજનીય છે' તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. પ્રદેશને ભજનીય માનવાથી ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાયનો, આકાશાસ્તિકાયનો, જીવાસ્તિકાયનો

અને સ્કન્ધનો પણ પ્રદેશ કહેવાશે.

તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને સ્કન્ધનો પણ પ્રદેશ કહેવાશે.

આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને સ્કન્ધનો પ્રદેશ કહેવાશે.

જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને સ્કન્ધનો પ્રદેશ કહેવાશે.

સ્કન્ધનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ કહેવાશે.

આ રીતે તમારા મતથી પ્રદેશના સ્વીકારમાં અનવસ્થા થશે માટે પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ નહીં, પણ એમ કહેવું જોઈએ કે ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ છે, તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. અધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે અધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. આકાશાસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાયાત્મક છે. એક જીવનો જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ નોજીવ છે, તે જ રીતે સ્કન્ધનો જે પ્રદેશ છે, તે જ પ્રદેશ નોસ્કન્ધાત્મક છે.

આ પ્રમાણે કહેતા શબ્દનયને સમભિરૂઢનય કહે કે તમે જે કહો છો કે ધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે તે ધર્માસ્તિકાયાત્મક(ધર્માસ્તિકાય રૂપ છે) યાવત્ સ્કન્ધનો પ્રદેશ નોસ્કન્ધાત્મક છે, તમારું આ કથન યુક્તિ સંગત નથી. 'ધમ્મે પાણે' = ધર્મપ્રદેશમાં તત્પુરુષ અને કર્મધારય આ બે સમાસ થાય છે. અહીં સંદેહ થાય છે કે આ બે સમાસમાંથી તમે કયા સમાસથી 'ધર્મપ્રદેશ' કહો છો ? જો તત્પુરુષ સમાસથી કહેતા હો તો તેમ ન કહો અને જો કર્મધારય સમાસની અપેક્ષાએ કથન કરવું હોય તો વિશેષતા સાથે કથન કરવું જોઈએ. ધર્મ અને તેનો જે પ્રદેશ તે ધર્મપ્રદેશ (પ્રદેશનું સમસ્ત ધર્માસ્તિકાય સાથે સમાનાધિકરણ થઈ જવાથી) તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયરૂપ છે. અધર્માસ્તિકાય અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાય રૂપ છે. આકાશ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ આકાશસ્તિકાય રૂપ છે, એક જીવ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ નોજીવાસ્તિકાયાત્મક છે તથા સ્કન્ધ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ નોસ્કન્ધાત્મક છે.

આ પ્રમાણે કથન કરતાં સમભિરૂઢ નયને તુરંત જ એવંભૂત નય કહે છે કે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ વિષયમાં તમે જે કહો છો તે સમીચીન નથી. મારા મતે તો દ્રવ્ય, સર્વ કૃત્સ્ન-દેશ-પ્રદેશની કલ્પના રહિત, પ્રતિપૂર્ણ અને નિરવશેષ-અવયવ રહિત છે. એક ગ્રહણ ગૃહીત છે અર્થાત્ એક નામથી ગ્રહણ થાય છે. દેશપણ અવસ્તુ છે અને પ્રદેશ પણ અવસ્તુ છે. આ રીતે પ્રદેશના દષ્ટાંતથી નયનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

જેના વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સ્કન્ધના નિર્વિભાગ અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગલાસ્તિ-

કાયનો સમગ્રપિંડ અર્થાત્ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય માટે અહીં સ્કન્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. સ્કન્ધનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ અર્થાત્ બે—ચાર—દસ વગેરે પ્રદેશોના સમુદાયને દેશ કહેવામાં આવે છે.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ આ બંનેને ગૌણ અને મુખ્યરૂપે વિષય કરે છે. નૈગમનય 'છ પ્રદેશને સ્વીકારે છે. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, આકાશસ્તિકાયનો પ્રદેશ, જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, સ્કન્ધનો પ્રદેશ અને દેશનો પ્રદેશ. આમ છના છ પ્રદેશ સ્વીકારે છે. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોમાં સામાન્યની વિવક્ષાથી પ્રદેશોનું કથન કરે ત્યારે 'ષણ્ણાં પ્રદેશઃ ષટ્પ્રદેશઃ' છના પ્રદેશ—છપ્રદેશ તેમ એક વચન શબ્દપ્રયોગ કરે અને પ્રદેશ વિશેષની વિવક્ષાથી કથન કરે ત્યારે 'ષણ્ણા પ્રદેશાઃ ષટ્પ્રદેશઃ' 'છના પ્રદેશો—છપ્રદેશો' આમ બહુવચનાન્ત શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ રીતે નૈગમનયના મતે 'છ પ્રદેશ' છે.

સંગ્રહનયનું કહેવું છે કે નૈગમનય 'છ પ્રદેશ' કહે છે તે ઉચિત નથી. નૈગમનયે દેશનો પ્રદેશ કહ્યો છે, તે યોગ્ય નથી. દેશનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. તે દ્રવ્યનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ છે. બે—ત્રણાદિ પ્રદેશથી જ નિષ્પન્ન થાય છે માટે વસ્તુતઃ તે ધર્માસ્તિકાયાદિ રૂપ જ છે. દ્રવ્યથી અભિન્ન દેશનો પ્રદેશ દ્રવ્યનો જ પ્રદેશ કહેવાય. મારો દાસ જો ગધેડો ખરીદે તો દાસ મારો હોવાથી તેનો તે ગધેડો મારો જ કહેવાય. તે જ રીતે દેશનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેનો પ્રદેશ કહી ન શકાય. ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યના પ્રદેશ જ સ્વીકારી શકાય, દેશને નહીં. માટે 'છ પ્રદેશ' છે, તેમ ન કહેતાં 'પાંચ પ્રદેશ' છે તેમ કહેવું જોઈએ. સંગ્રહનયનું આ કથન અપર સામાન્યની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ. મહાસામાન્ય વિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે. તે ભેદરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર ન કરતાં પ્રત્યેક પદાર્થને સત્ રૂપે જ જુએ છે. મહા સંગ્રહનય નામનો સંગ્રહનય અનેક દ્રવ્ય કે અનેક પ્રદેશોને સ્વીકાર કરે નહીં. સંગ્રહનયના બે ભેદ છે. (૧) વિશુદ્ધ સંગ્રહનય કે મહાસંગ્રહનય, (૨) અશુદ્ધ સંગ્રહનય અથવા અપર સામાન્યગ્રાહી અપર સંગ્રહનય. તે અવાન્તર ભેદોમાં રહેલ સામાન્યને સ્વીકારે છે. તેની અપેક્ષાએ પાંચ દ્રવ્યના 'પાંચ પ્રદેશ' કહેવા સંગત છે.

વિશેષવાદી વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ સામાન્ય અવસ્તુ છે તેથી સંગ્રહનયના મંતવ્યનું નિરાકરણ કરતાં તે કહે છે કે 'પંચાનાં પ્રદેશઃ પંચ પ્રદેશ' પાંચના (પાંચ દ્રવ્યના) પ્રદેશ પાંચ પ્રદેશ તેમ સંગ્રહનયનું કહેવું ઉચિત નથી. પાંચ ગોઠીયા—ભાગીદારો હોય તો સોનું, ચાંદી, ધન, ધાન્ય વગેરે ભાગીદારીની વસ્તુ તેઓ વચ્ચે સામાન્ય કહેવાય, આ પાંચનું સુવર્ણ છે, તેમ ભાગીદારી હોય તો કહી શકાય. તેમ જો ધર્માસ્તિકાય વગેરેના પ્રદેશ સામાન્ય હોય તો 'પાંચના પ્રદેશ—પાંચ પ્રદેશ' કહી શકાય પરંતુ પ્રદેશ પ્રત્યેક દ્રવ્યના પૃથક્—પૃથક્ છે. સામાન્ય પ્રદેશ જેવું છે જ નહીં ત્યારે પંચાનાં પ્રદેશઃ પાંચના પ્રદેશ તેમ કહેવું અયોગ્ય છે. દ્રવ્ય પાંચ પ્રકારના છે અને પ્રદેશ તેના આશ્રયભૂત છે માટે પ્રદેશ પણ પાંચ પ્રકારના છે, તેમ કહી શકાય. 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ'

ઋજુસૂત્રનય તો વ્યવહારનય કરતાં પણ વધુ વિશેષવાદી છે. તે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિને અયોગ્ય માને છે. તેનું મંતવ્ય છે કે જો પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ, પંચવિધઃ પ્રદેશઃ આ પ્રમાણે કહેશો તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યના પાંચ—પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેવાશે અને તો $૫ \times ૫ = ૨૫$, તો પ્રદેશ પરચીસ

પ્રકારના થઈ જશે અને તે વાત સિદ્ધાંતથી બાધિત છે. માટે ભજનાથી કથન કરવું કે સ્યાત્ કદાચિત્ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશની પાંચ પ્રકારતા નિવારવા સ્યાત્ શબ્દ જોડી કથન કરવું કે સ્યાત્ ધર્મપ્રદેશ, સ્યાત્ અધર્મ પ્રદેશ, સ્યાત્ આકાશપ્રદેશ, સ્યાત્ જીવ પ્રદેશ અને સ્યાત્ સ્કંધ પ્રદેશ. આ પ્રમાણે ભજનાથી કહેવાથી પોત-પોતાના પ્રદેશનું જ ગ્રહણ થશે, પરપ્રદેશનું ગ્રહણ નહીં થાય. સ્યાત્ એટલે અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાયની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ છે, તેમ અર્થ થવાથી પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશ પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે તેવો અર્થ નહીં થાય.

શબ્દનયની દૃષ્ટિમાં ઋજુસૂત્રનયની આ ધારણા ભ્રાન્ત છે. શબ્દનયનું કહેવું છે કે 'પ્રદેશ ભજનીય છે' સ્યાત્ પ્રદેશ કહેશો તો કદાચિત્ 'ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ' તેમ વાક્ય બને અને તો તે પ્રદેશ કદાચ ધર્માસ્તિકાયનો, કદાચ અધર્માસ્તિકાયનો અને કદાચ આકાશનો પણ થઈ શકે. અપેક્ષા શબ્દ ગ્રહણ કરો તો પણ અપેક્ષાએ તે પ્રદેશ ધર્મનો પણ કહેવાય અને અપેક્ષાએ અધર્મનો, અપેક્ષાએ આકાશનો પણ કહેવાય. આ રીતે અનવસ્થા થશે. ભજનામાં અનિયતતા હોવાથી પ્રદેશ પોત-પોતાના અસ્તિકાયનો જ નહીં રહે પણ બીજાનો પણ થઈ જશે અને તેથી અનવસ્થા થશે. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયનો જ રહે, બીજા દ્રવ્યનો ન થઈ જાય તે માટે આ પ્રમાણે કહેવું ઉચિત છે કે જે પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયનો છે તે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન છે તેથી ધર્માત્મક છે. અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. ધર્માસ્તિકાયાત્મક, ધર્માસ્તિકાયરૂપ પ્રદેશ 'ધર્મ પ્રદેશ' આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. અધર્માસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ અધર્મ પ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ-આકાશપ્રદેશ કહેવાય છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય એક-એક દ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ-ધર્માસ્તિકાયના એક દેશ રૂપ છે. તે દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાથી એક પ્રદેશમાં પણ ધર્માસ્તિકાયત્વ સમાયેલ છે.

જીવાસ્તિકાયમાં એક જીવ સકલ જીવાસ્તિકાય-અનંત જીવના એકદેશ રૂપ છે અને એક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ જીવદ્રવ્યાત્મક છે પરંતુ તે સમસ્ત જીવમાં રહેતા નથી. અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય અનંત છે અને પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. સર્વ જીવના મળી (અનંત જીવોના મળીને) અનંત પ્રદેશ છે. જીવનો એક પ્રદેશ જીવ ન કહેવાય કારણ કે અસંખ્યાત પ્રદેશના સમુદાયને જ જીવ કહી શકાય. તેમ તેને અજીવ પણ ન કહેવાય કારણ કે તે જીવ દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે. આ કારણથી જીવના એકપ્રદેશને 'નોજીવ' એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. 'નો' શબ્દ અહીં દેશવાચક છે. સમસ્ત જીવના એક દેશભૂત એક જીવના પ્રદેશની સમસ્ત જીવમાં વૃત્તિ નથી તેથી એક જીવાત્મક પ્રદેશને નોજીવ કહ્યો છે. એક જીવાત્મક પ્રદેશ 'નોજીવ પ્રદેશ' કહેવાય છે.

આ જ પ્રમાણે નોસ્કન્ધ માટે પણ સમજવું. પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપ છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં અનંત સ્કન્ધો છે. એક સ્કન્ધના પ્રદેશની વૃત્તિ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં હોતી નથી. તેથી તેને નોસ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે. સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશ-નો સ્કન્ધપ્રદેશ કહેવાશે. ધર્માસ્તિકાયરૂપ પ્રદેશ-ધર્મપ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાયરૂપ પ્રદેશ-અધર્મપ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાયાત્મક આકાશરૂપ પ્રદેશ-આકાશપ્રદેશ, જીવાત્મક-જીવરૂપ પ્રદેશ નોજીવપ્રદેશ અને સ્કન્ધાત્મક સ્કન્ધરૂપ પ્રદેશ નોસ્કન્ધપ્રદેશ તેમ કહેવું જોઈએ.

શબ્દનયની આ દૃષ્ટિને પરિમાર્જિત કરતાં સમભિરૂઢ કહે છે કે તમારું કથન પણ યુક્તિયુક્ત નથી. **ધર્મપ્રદેશ:** આ સમાસ પદ છે. તેનો વિગ્રહ બે રીતે થઈ શકે—બે સમાસ તેમાં સંભવે છે. તત્પુરુષ સમાસ અને કર્મધારય સમાસ. **ધર્મપ્રદેશ:**માં તત્પુરુષ સમાસ છે તેમ માનવામાં આવે તો ત્યાં સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. જેમ 'વને હસ્તીતિ વનહસ્તી'—વનમાં હસ્તિ—વનહસ્તિ કહેવાય છે. અહીં સપ્તમીમાં આધાર—આધેય ભિન્ન હોય છે. '**ધર્માસ્તિકાયેસુ પ્રદેશ: ધર્મપ્રદેશ:**' ધર્માસ્તિકાયમાં પ્રદેશ તે ધર્મપ્રદેશ. આ સપ્તમી તત્પુરુષમાં ધર્માસ્તિકાય આધાર છે અને પ્રદેશ આધેય છે. **કુંડે બદરાણિ** = કુંડામાં બોર—તેમાં કુંડું આધાર છે બોર આધેય છે. તે આધાર—આધેય ભિન્ન—ભિન્ન હોય છે. ધર્મસ્તિકાયાદિના પ્રદેશમાં સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ કરતાં ધર્માસ્તિકાય અને તેના પ્રદેશ સર્વથા ભિન્ન થશે. આધાર—આધેય ભિન્ન હોય છે. પ્રદેશ અને દ્રવ્યમાં ભિન્નતાની આપત્તિ ન આવે માટે તત્પુરુષ સમાસ માનવો ઉચિત નથી.

કર્મધારય સમાસ છે તેમ કહેશો તો '**ધર્મ: પ્રદેશ: ધર્મપ્રદેશ:**' અહીં સમાનાધિકરણ થઈ જાય છે. થોડી વિશેષતા સાથે કર્મધારય સમાસ કરવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણે '**ધર્મશ્ચ પ્રદેશશ્ચ સ પ્રદેશ: ધર્મ:**' ધર્માત્મક પ્રદેશ સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન થઈને ધર્માત્મક કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાયના એક દેશથી અભિન્ન થઈને નહીં. તે જ રીતે અધર્માત્મક પ્રદેશ સમસ્ત અધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન હોવાથી અધર્માત્મક કહેવાય છે. જીવાસ્તિકાયમાં પૃથક્—પૃથક્ અનંત જીવ છે. જીવપ્રદેશ સકલ જીવાસ્તિકાયનો એકદેશ નથી પણ જીવાસ્તિકાયના એકદેશરૂપ એક જીવનો દેશ છે. આ રીતે સમસ્ત દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાથી પ્રદેશ તે તે દ્રવ્યાત્મક છે. તેવી વિશેષતા સાથે કહેવું જોઈએ.

એવંભૂતનય સમભિરૂઢ નયને કહે છે તમારી આ વાત માનવી ઉચિત નથી. સર્વ દ્રવ્ય, પ્રદેશની કલ્પનાથી રહિત, પરિપૂર્ણ, નિરવશેષ, નિરવયવ તથા એક દ્રવ્ય છે. એવંભૂત નયની દૃષ્ટિએ દેશ—પ્રદેશ અવસ્તુ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને પ્રત્યેક જીવ દેશ—પ્રદેશ રહિત અખંડ દ્રવ્ય છે.

સાતે નયના પ્રદેશ વિષયક મતો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે— (૧) નૈગમનય— **ઘણ્ણાં પ્રદેશ: ષટ્ પ્રદેશ:** । (૨) સંગ્રહનય— **પંચાનાં પ્રદેશ: પંચ પ્રદેશ:** । (૩) વ્યવહારનય— **પંચવિધપ્રદેશ:** । (૪) ઋજુસૂત્રનય— **ભક્તવ્ય પ્રદેશ:** । (૫) શબ્દનય— **ધર્મપ્રદેશ: સ ધર્મપ્રદેશ:** । (૬) સમભિરૂઢ નય— **ધર્મશ્ચ પ્રદેશશ્ચ સ પ્રદેશ: ધર્મ:** । (૭) એવંભૂતનય— દેશ પ્રદેશને અવસ્તુ માને છે, ધર્માદિ દ્રવ્ય અખંડ છે.

આ પ્રમાણે આ સાતે નય પોત—પોતાના મતની સત્યતા સિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થાય અને દુરાગ્રહી બને તો તે દુર્નય કહેવાય. સાતે નય પોતાના નયની સ્થાપના સાથે અન્ય નયની ઉપેક્ષા કરે, તેને ગૌણ બનાવે તો સાપેક્ષ સ્થિતિમાં તે સુનય કહેવાય છે.

उदधाविय सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ हृष्टयः ।

न च तासु भवान् प्रदृश्यते, प्रविभक्तासु सरित्स्ववोदधिः ॥

હે નાથ ! બધી નદીઓ સમુદ્રમાં એકત્રિત થાય છે, સમાય જાય છે તેમ આપના મતમાં બધા નય આવીને સમાય જાય છે. સમુદ્ર કોઈ એક નદીમાં સમાય ન શકે, તેમ આપનો મત કોઈ એક નયમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકતો નથી. બધા વાદીઓ, બધા નય એક-એક દષ્ટિકોણ ધરાવે છે. તે બધા ભેગા થાય, બધી દષ્ટિઓ ભેગી થાય તે જ જૈનમત છે. જૈનમત કોઈ એક વાદીનો મત નથી.

આ ત્રણે દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, આ સર્વે નય પ્રમાણનો વિષય છે. પ્રસ્થકના દષ્ટાંતમાં કાળની મુખ્યતા છે, વસતિના દષ્ટાંતમાં ક્ષેત્રની અને પ્રદેશના દષ્ટાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવની મુખ્યતા છે. આ ત્રણ દષ્ટાંત તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નયો દ્વારા જીવાદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ વર્ણન પણ કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ-૨૮ સંપૂર્ણ ॥

ઓગણત્રીસમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણમાં - સંખ્યા શંખપ્રમાણ

સંખ્યા પ્રમાણનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં સંખપ્પમાણે ?

સંખપ્પમાણે અટ્ટવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- નામસંખા ઠવણસંખા દવ્વસંખા ઓવમ્મસંખા પરિમાણ સંખા જાણણાસંખા ગણણાસંખા ભાવસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંખ્યા પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંખ્યા પ્રમાણના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ સંખ્યા, (૨) સ્થાપના સંખ્યા, (૩) દ્રવ્ય સંખ્યા, (૪) ઔપમ્ય સંખ્યા, (૫) પરિમાણ સંખ્યા, (૬) જ્ઞાન સંખ્યા, (૭) ગણના સંખ્યા, (૮) ભાવ સંખ્યા.

વિવેચન :-

ગણનાને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે અથવા જેના દ્વારા ગણના કરાય તેને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. સંખ્યા રૂપ પ્રમાણ સંખ્યા પ્રમાણ છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણના 'શષોસઃ' આ સૂત્ર દ્વારા શ ના સ્થાને 'સ' આદેશ થાય છે, શંખ શબ્દમાં શ નો સ થવાથી સંખા શબ્દ બને છે. આ સંખા શબ્દ શંખ અને સંખ્યા બંનેનો વાચક છે. 'સંખ' શબ્દથી સંખ્યા અને શંખ આ બંને અર્થ ગ્રહણ થાય છે. નામ-સ્થાપના વગેરેમાં સંખ્યા અને શંખમાંથી જે શબ્દ ઘટિત થતો હોય ત્યાં તે શબ્દ સૂત્રકારે યોજેલ છે.

નામ-સ્થાપના સંખ્યા :-

૨ સે કિં તં નામસંખા ?

નામસંખા- જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા સંખા તિ નામં કજ્જઈ । સે તં નામસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે જીવ, અજીવ, જીવો કે અજીવો અથવા જીવાજીવ, જીવાજીવોનું 'સંખ્યા', એવું નામ રાખવામાં આવે તો તે નામસંખ્યા કહેવાય છે.

૩ સે કિં તં ઠવણાસંખા ?

ઠવણાસંખા- જણ્ણં કટ્ટકમ્મે વા પોત્થકમ્મે વા ચિત્તકમ્મે વા લેપ્પકમ્મે વા ગંથિમકમ્મે વા વેઢિમે વા પૂરિમે વા સંઘાઈમે વા અક્ખે વા વરાડે વા એક્કો વા અણેગા વા સબ્ભાવઠવણાએ વા અસબ્ભાવ ઠવણાએ વા સંખા તિ ઠવણા ઠવેજ્જઈ । સે તં ઠવણાસંખા ।

ણામ-ઠવણાણં કો પઙ્ગવિસેસો ? ણામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થાપના સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે કાષ્ઠ કર્મ, પુસ્તક કર્મ, ચિત્રકર્મ, લેખ્યકર્મ, ગૂંથણકર્મ, વેઢિમ, પૂરિમ, સંઘાતિમ, અક્ષ, વરાટકમાં, એક કે અનેકની સદ્ભૂત અથવા અસદ્ભૂત રૂપે 'આ સંખ્યા છે' તેવી સ્થાપના કરવામાં આવે તો, તે સ્થાપના સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ?

ઉત્તર- નામ યાવત્કથિત હોય અર્થાત્ વસ્તુ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. સ્થાપના ઈત્વરિક-સ્વલ્પકાલિક પણ હોય અને યાવત્કથિત પણ હોય.

દ્રવ્ય સંખ્યા :-

૪ સે કિં તં દવ્વસંખા ? દવ્વસંખા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં-જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યસંખ્યાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા અને નોઆગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા.

૫ સે કિં તં આગમઓ દવ્વસંખા ?

આગમઓ દવ્વસંખા- જસ્સ ણં સંખા તિ પયં સિક્ખિયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ કંઠોટ્ટ વિપ્પમુક્કં ગુરુવાયણોવગયં, સે ણં તત્થ વાયણાએ પુચ્છણાએ

પરિયટ્ટણા઼ ધમ્મકહા઼, ણો અણુપ્પેહા઼, કમ્હા ? અણુવઓગો દવ્વમિત્તિ કટ્ટુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણે 'સંખ્યા' આ પદને શીખી લીધું છે, તે જ્ઞાનને હૃદયમાં સ્થિર કર્યું છે, જિત કર્યું છે- તત્કાલ સ્મરણમાં આવી શકે તેવું યાદ કર્યું છે, મિત-મનન કર્યું છે, અધિકૃત કર્યું છે અથવા આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી પૂર્વક વારંવાર રટી લીધું છે **યાવત્** નિર્દોષ સ્પષ્ટ સ્વરથી જેનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે, ગુરુ પાસેથી વાચના પ્રાપ્ત છે, આ રીતે તે વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના તેમજ ધર્મકથાથી યુક્ત હોવાથી આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. જ્ઞાન છે માટે આગમથી અને ઉપયોગ નથી માટે દ્રવ્ય કહ્યું છે 'અનુપયોગો દ્રવ્યમ્' ઉપયોગ શૂન્ય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્ય સંખ્યાના પ્રથમ ભેદ આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. કોઈ મનુષ્ય સંખ્યા પદનો સર્વપ્રકારે જ્ઞાતા હોય પરંતુ તેમાં ઉપયોગ ન હોય અર્થાત્ તેના ચિંતન, મનન, ધ્યાન, વિચારમાં સ્થિત ન હોય ત્યારે તે આગમ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા વિષયક નયદષ્ટિઓ :-

૬ ણેગમસ્સ ઇક્કો અણુવત્તો આગમઓ ઇકા દવ્વસંખા, દો અણુવત્તા આગમઓ દો દવ્વસંખાઓ, તિણ્ણિ અણુવત્તા આગમઓ તિણ્ણિ દવ્વસંખાઓ, ઇવં જાવહિયા અણુવત્તા તાવહિયાઓ [ણેગમસ્સ આગમઓ] દવ્વસંખાઓ । ઇવામેવ વવહારસ્સ વિ ।

સંગહસ્સ ઇકો વા અણેગા વા અણુવત્તો વા અણુવત્તા વા આગમઓ દવ્વસંખા વા દવ્વસંખાઓ વા સા ઇગા દવ્વસંખા । ડજ્જુસુયસ્સ [ઈગો અણુવત્તો] આગમઓ ઇકા દવ્વસંખા, પુહત્તં ણેચ્છઈ ।

તિણ્ણં સહ્ણયાણં જાણે અણુવત્તે અવત્થૂ, કમ્હા ? જઈ જાણે, અણુવત્તે ણ ભવઈ । સે તં આગમઓ દવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- નૈગમ નયની અપેક્ષાએ એક અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો એક આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા, બે અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો બે આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા અને ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો ત્રણ આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. નૈગમનયની દષ્ટિએ જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલી આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

વ્યવહારનય પણ નૈગમનયની જેમ જ જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલી આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યાને સ્વીકારે છે.

સંગ્રહનય એક અનુપયુક્ત આત્માને એક દ્રવ્ય સંખ્યા અને અનેક અનુપયુક્ત આત્માઓને અનેક આગમદ્રવ્ય સંખ્યા રૂપે ન સ્વીકારતા, સર્વને એક જ આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યારૂપે સ્વીકારે છે.

ઋજુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ વર્તમાન કાલીન એક અનુપયુક્ત આત્મા, એક આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યા જ છે. તે ભેદનો સ્વીકાર કરતો નથી.

ત્રણે શબ્દનય અનુપયુક્ત જ્ઞાયકને અવસ્તુ—અસત્ માને છે. જે જ્ઞાયક છે, તે અનુપયુક્ત—ઉપયોગ રહિત ન હોય અને જે અનુપયુક્ત છે, તે જ્ઞાયક હોઈ શકે નહીં. તેથી આગમદ્રવ્ય સંખ્યાનો સંભવ જ નથી. પૂર્વે આવશ્યકના પ્રકરણમાં નયદષ્ટિએ વિચારણા કરી છે, તેમ જ અહીં સમજવું. અહીં આવશ્યકને બદલે સંખ્યા શબ્દથી વિચારવું.

નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા :-

૭ સે કિં તં નોઆગમઓ દવ્વસંખા ?

નોઆગમઓ દવ્વસંખા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા જાણયસરીરદવ્વસંખા, ભવિયસરીરદવ્વસંખા, જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમ દ્રવ્યસંખ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે— (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા (૩) જ્ઞાયક શરીર—ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સંખ્યા.

જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યસંખ્યા :-

૮ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વસંખા ?

જાણગસરીરદવ્વસંખા— સંખા તિ પયત્થાહિકાર જાણગસ્સ જં સરીરયં વવગય— ચુય—ચઙ્ગય—ચત્તદેહં જીવવિપ્પજઢં જાવ અહો ! ણં ઇમેણં સરીરસમુસ્સણ્ણં સંખા તિ પયં આઘવિયં જાવ ઉવદંસિયં, જહા કો દિટ્ઠંતો ? અયં ઘયકુંભે આસી । સે તં જાણગસરીરદવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— 'સંખ્યા' પદના જ્ઞાતાનું શરીર કે જે વ્યપગત—ચૈતન્ય રહિત થઈ ગયું છે. ચ્યુત, ચ્યાવિત

ત્યક્તદેહ યાવત્ જીવરહિત શરીર. જોઈને કોઈ કહે કે અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સમુદાયે 'સંખ્યાપદ' ગુરુ પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું, વાચ્યું હતું યાવત્ ઉપદર્શિત કર્યું હતું, સમજાવ્યું હતું. સંખ્યાપદના જ્ઞાતાનું આ નિર્જીવ શરીર જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- તેનું કોઈ દષ્ટાંત છે ?

ઉત્તર- હા, ઘડામાં ઘી ભરતા હોય તે ઘડામાંથી ઘી કાઢી લીધા પછી પણ (ભૂતકાળની અપેક્ષાએ) 'આ ઘીનો ઘડો છે' તેમ કહેવાય છે. તે જ રીતે સંખ્યાપદને જાણનાર વ્યક્તિનું મૃતક શરીર હોય તે જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

વિવેચન :-

જ્ઞાયક શરીર નોઆગમ દ્રવ્ય સંખ્યામાં આત્માનો શરીરમાં આરોપ કરી જીવના ત્યક્ત શરીરને નોઆગમ દ્રવ્ય કહેલ છે. મૃતક શરીરમાં જ્ઞાન નથી. માટે નોઆગમતઃ કહેલ છે અને ભૂત પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કહેલ છે.

આયુષ્ય કર્મ ભોગવાય જવાથી સહજ રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જીવરહિત જે શરીર હોય તે ચ્યુત કહેવાય છે. વિષ વગેરે પ્રયોગથી આયુષ્ય તૂટતાં જે નિર્જીવ શરીર હોય તે ચ્યાવિત શરીર કહેવાય છે અને સંલેખના-સંથારાપૂર્વક સ્વેચ્છાથી ત્યાગવામાં આવતું શરીર ચત્તદેહ, ત્યક્ત શરીર કહેવાય છે. આ ત્રણ વિશેષણ કહેવાનો આશય એ છે કે આમાંથી કોઈપણ પ્રકારે મરણ પામેલા વ્યક્તિનું શરીર હોય. તેને નોઆગમતઃ જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહે છે.

ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા :-

૧ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વસંખા ?

ભવિયસરીરદવ્વસંખા- જે જીવે જોળીજમ્મણણિક્ખંતે ઇમેણં ચેવ આદત્તણં સરીરસમુસ્સણં જિણદિટ્ટેણં ભાવેણં સંખા તિ પયં સેકાલે સિક્ખિસ્સઈ, જહા કો દિટ્ટંતો ? અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સઈ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જન્મ સમયે જે જીવ યોનિમાંથી બહાર આવ્યો છે અર્થાત્ જે બાળકનો જન્મ થયો છે, તે ભવિષ્યમાં આ શરીરપિંડ દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર સંખ્યા પદને ભણશે, વર્તમાનમાં ભણતો નથી. ભવિષ્યમાં ભણનાર તેવા બાળકના આ શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન- તેનું કોઈ દષ્ટાંત છે ?

ઉત્તર— હા, ઘી ભરવા માટે ઘડો લાવવામાં આવ્યો હોય, હજુ તેમાં ઘી ભર્યું ન હોય છતાં પણ તે ઘડા માટે 'ઘીનો ઘડો' તેવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે. તેમ આ બાળકે હજુ સંખ્યાપદનું જ્ઞાન મેળવ્યું નથી પણ આ શરીર દ્વારા ભવિષ્યમાં સંખ્યા પદને જાણશે, માટે બાળકના આ શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

અહીં જ્ઞાયકશરીરમાં ભૂતકાલના કારણે નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા અને ભવ્ય શરીરમાં ભવિષ્યકાલના કારણે નો આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેલ છે. જ્ઞાયક શરીરમાં મૃત શરીરનું કથનઅને ભવ્ય શરીરમાં નવજાત બાલકનું કથન છે.

જ્ઞાયક શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શંખ :-

૧૦ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દવ્વસંખા ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દવ્વસંખા તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-
એગભવિએ, બદ્ધાહએ, અભિમુહણામગોત્તે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખ ત્રણ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) એકભવિક, (૨) બદ્ધાયુષ્ક (૩) અભિમુખ નામ ગોત્ર.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં 'શંખ' શબ્દથી બેઈન્દ્રિય જીવવાળા શંખને ગ્રહણ કર્યો છે. 'સંખ' શબ્દની સંસ્કૃત ઇયા સંખ્યા અને શંખ બંને થાય છે. તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યામાં ત્રણ પ્રકારના શંખનું ગ્રહણ કર્યું છે— (૧) એકભવિક, (૨) બદ્ધાયુષ્ક, (૩) અભિમુખ નામગોત્ર.

(૧) એકભવિક— જે જીવ વર્તમાનભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી શંખ રૂપે ઉત્પન્ન થવાના જ છે, તે એક ભવિક કહેવાય છે, (૨) બદ્ધાયુષ્ક— જે જીવ વર્તમાન ભવ પછી 'શંખ' રૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે અને શંખ પર્યાય યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કરી લીધો છે, તે બદ્ધાયુષ્ક કહેવાય છે, (૩) અભિમુખ નામગોત્ર— જે જીવ નિકટના ભવિષ્યમાં શંખરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે. વર્તમાન ભવના આયુષ્યનો જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત જેટલો સમય જ બાકી છે. એક સમય કે અંતર્મુહૂર્ત પછી તે જીવને શંખાયુષ્ય, બેઈન્દ્રિય જ્ઞાતિ વગેરે પ્રકૃતિઓ ઉદયાભિમુખ થશે, તેવા જીવને અભિમુખ નામગોત્ર શંખ કહેવામાં આવે છે.

તદ્વ્યતિરિક્તના ત્રણ ભેદોમાં શંખનું જ્ઞાન ભૂતકાળમાં હોય તેનું અથવા ભવિષ્યમાં મેળવનારનું

કથન નથી પરંતુ શંખભવ પ્રાપ્ત કરનારના પૂર્વભવનું કથન છે. માટે આ ત્રણે ભેદ ભૂત અને ભવિષ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શંખ કહેવાય છે. દ્રવ્યશંખ રૂપે એકભવિક જ ગ્રહણ કરી શકાય. ભાવશંખનું અવ્યવહિત કારણ પૂર્વનો એક ભવ જ છે. દ્વિભવિક, ત્રિભવિક વગેરે ભાવશંખના અવ્યવહિત કારણ નથી. માટે તેનું દ્રવ્ય શંખ રૂપે ગ્રહણ થઈ શકે નહીં. એકભવિક જીવ વર્તમાન ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અવશ્ય શંખરૂપે ઉત્પન્ન થવાનો છે, તેથી તેને દ્રવ્યશંખ કહ્યો છે.

૧૧ **एग भविए णं भंते ! एगभविए त्ति कालओ केवचिरं होइ ? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडी ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એક ભવિક શંખ 'એક ભવિક' રૂપે કેટલો સમય રહે છે ?

ઉત્તર- એક ભવિક જીવ એક ભવિક રૂપે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ પર્યંત રહે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક ભવિક દ્રવ્યશંખની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની કહી છે. પૃથ્વી આદિ ભવમાં અંતર્મુહૂર્ત રહી, મૃત્યુ પામી શંખરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે જીવ અંતર્મુહૂર્ત સુધી એકભવિક દ્રવ્યશંખ કહેવાય છે. કોઈપણ ગતિમાં જીવનું ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય હોય જ માટે એકભવિકની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત કહી છે. કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા મત્સ્યાદિ મરીને શંખપણે ઉત્પન્ન થવાના હોય, તે અપેક્ષાએ એક ભવિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વ કહી છે. કોડપૂર્વથી વધુ આયુષ્ય હોય તો તે અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય અને તેવા જીવ નિશ્ચયથી દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય. કોડપૂર્વથી વધુ આયુષ્યવાળા શંખાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી એકભવિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વની છે.

૧૨ **बद्धाउए णं भंते ! बद्धाउए त्ति कालओ केवचिरं होइ ? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडीतिभागं ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બદ્ધાયુષ્ક જીવ બદ્ધાયુષ્કરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના ત્રીજા ભાગ સુધી બદ્ધાયુષ્ક રૂપે રહે છે.

વિવેચન :-

કોઈ જીવ વર્તમાન આયુષ્ય ભોગવતાં ભોગવતાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધી લે ત્યારથી તે બદ્ધાયુષ્ક કહેવાય છે. બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યશંખના વિચારમાં (૧) કોઈ જીવ વર્તમાન ભવનું અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ આયુષ્ય બાકી હોય અને શંખાયુષ્યનો બંધ કરે તો તે અપેક્ષાએ બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યશંખની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત જાણવી. (૨) કોઈ જીવનું વર્તમાન આયુષ્ય પૂર્વકોડનું હોય અને તેનો ત્રીજો ભાગ શેષ હોય ત્યારે શંખાયુષ્યનો બંધ કરે તો તે અપેક્ષાએ બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યશંખની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોડના ત્રીજાભાગ જેટલી જાણવી.

૧૩ અભિમુહણામગોત્તે ણં ભંતે ! અભિમુહણામગોત્તે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઝ ? જહણ્ણેણં એકકં સમયં, ઉક્કોસેણં અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભંતે ! અભિમુખ નામગોત્ર દ્રવ્યશંખ, અભિમુખ નામગોત્ર દ્રવ્યશંખરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ?

ઉત્તર- તે જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી અભિમુખનામ ગોત્રરૂપે રહે છે.

વિવેચન :-

જે જીવ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત પછી બેઈન્દ્રિય શંખનો ભવ પ્રાપ્ત કરવાના હોય તે જીવ અભિમુખ કહેવાય છે. અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય પછી જે જીવ બેઈન્દ્રિય શંખ થવાનો હોય તો તે અભિમુખ ન કહેવાય. તે જીવ બદ્ધાયુષ્ક અથવા એક ભવિક કહેવાય છે. (૧) આ વર્તમાન ભવ પછી જે શંખ થવાનો છે તે એક ભવિક (૨) જે જીવે શંખનું આયુષ્ય બાંધી લીધું છે તે બદ્ધાયુષ્ક (૩) જેણે બેઈન્દ્રિય શંખનો ભવ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત બાકી છે તે 'અભિમુખ' કહેવાય છે.

દ્રવ્ય શંખ વિષયક નયદષ્ટિ :-

૧૪ ઇયાણિં કો ણઓ કં સંખં ઇચ્છઈ ?

તત્થ ણેગમ-સંગહ-વવહારા તિવિહં સંખં ઇચ્છઈ, તં જહા- એકકભવિયં બદ્ધાઉયં અભિમુહણામગોત્તં ચ । ઉજ્જુસુઓ દુવિહં સંખં ઇચ્છઈ, તં જહા- બદ્ધાઉયં ચ અભિમુહણામગોત્તં ચ । તિણ્ણિ સદ્દણયા અભિમુહણામગોત્તં સંખં ઇચ્છંતિ । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તા દવ્વસંખા । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વસંખા । સે તં દવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કયો નય કયા શંખને માન્ય કરે છે ?

ઉત્તર- નેગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનય એક ભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર આ ત્રણે પ્રકારના દ્રવ્યશંખને શંખરૂપે સ્વીકારે છે. ઋજુસૂત્રનય બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર આ બે પ્રકારના શંખનો સ્વીકાર કરે છે, ત્રણે શબ્દનય માત્ર અભિમુખનામગોત્ર શંખને જ શંખરૂપે માને છે. આ જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નો આગમતઃ દ્રવ્યશંખ અને દ્રવ્ય શંખની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સાત નયમાંથી સ્થૂલ દષ્ટિવાળા પ્રથમના ત્રણ નય એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર, આ ત્રણે પ્રકારના શંખને શંખરૂપે માન્ય કરે છે. ભવિષ્યમાં થનાર કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરી વર્તમાનમાં

તેને કાર્યરૂપ સ્વીકારે છે. જેમ ભવિષ્યમાં રાજા બનનાર રાજકુમારને રાજા કહેવામાં આવે છે તેમ એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક, અભિમુખનામગોત્ર, આ ત્રણે પ્રકારના દ્રવ્યશંખ વર્તમાને ભાવશંખ નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં ભાવશંખ બનવાના છે. તેથી આ ત્રણે નયો તેને શંખરૂપે સ્વીકારે છે.

ઋજુસૂત્ર નય પૂર્વનયની અપેક્ષાએ વિશેષ શુદ્ધ છે. તે બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર શંખને શંખરૂપે સ્વીકારે છે. એકભવિકનું ભાવ શંખથી ઘણું અંતર છે માટે તેને શંખરૂપે માન્ય નથી કરતો.

શબ્દનય, સમભિરૂઢ નય અને એવંભૂત નય ઋજુસૂત્ર નય કરતા પણ શુદ્ધ છે. તે ભાવશંખની અતિ સમીપ એવા અભિમુખનામગોત્ર શંખને માન્ય કરે છે. તે એકભવિક અને બદ્ધાયુષ્કને ભાવશંખથી અતિ વ્યવહિત હોવાથી, અમાન્ય કરે છે.

ઔપમ્ય સંખ્યા નિરૂપણ :-

૧૫ સે કિં તં ઓવમ્મસંખા ?

ઓવમ્મસંખા ચઙ્ચિહા પળ્ળત્તા, તં જહા- અત્થિ સંતયં સંતણં ઉવમિજ્જહિ । અત્થિ સંતયં અસંતણં ઉવમિજ્જહિ । અત્થિ અસંતયં સંતણં ઉવમિજ્જહિ । અત્થિ અસંતયં અસંતણં ઉવમિજ્જહિ ।

શબ્દાર્થ :- અત્થિ સંતયં = જે સત્ છે (તેને), સંતણં = સત્ વસ્તુની, ઉવમિજ્જહિ = ઉપમા આપવી, અસંતણં = અસત્ વસ્તુની, અત્થિ અસંતયં = જે અસત્ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપમ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉપમા આપી કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો તેને ઔપમ્ય સંખ્યા કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સત્ વસ્તુને સત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૨) સત્ વસ્તુને અસત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૩) અસત્ વસ્તુને સત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૪) અસત્ વસ્તુને અસત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં 'સંખ' પ્રમાણના આઠ ભેદમાંથી ચોથા ભેદ 'ઉપમાસંખ્યા'નું વર્ણન છે. અહીં ઉપમાના સત્ અસત્ની ચોભંગી દ્વારા ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. ચાર ભંગ મૂલપાઠ અને ભાવાર્થ થી જ સ્પષ્ટ છે. તેનું ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રકાર સ્વયં કરશે.

સદ્ વસ્તુને સદ્રૂપ ઉપમા :-

૧૬ તત્થ સંતયં સંતણં ઉવમિજ્જહિ, જહા- સંતા અરહંતા સંતણં પુરવરેહિં

સંતર્ણિ કવાડર્ણિ સંતર્ણિ વચ્છર્ણિ ઉવમિજ્જંતિ, તં જહા-

પુરવરકવાડવચ્છા ફલિહભુયા દુંદુભિત્થણિયઘોસા ।
સિરિવચ્છંકિયવચ્છા સવ્વે વિ જિણા ચઠ્ઠ્વીસં ॥૧૧૧॥

શબ્દાર્થ :-સંતા અરહંતા = સદ્રૂપ અરિહંતને, સંતર્ણિ = સત્રૂપ, પુરવરેર્ણિ = શ્રેષ્ઠ નગર, કવાડર્ણિ = કપાટ-દરવાજા, વચ્છર્ણિ = વક્ષ:સ્થલથી.

પુરવરકવાડવચ્છા = (અરિહંત ભગવાનનું) વક્ષ:સ્થલ શ્રેષ્ઠ નગરના દરવાજા જેવું છે, ફલિહભુયા = અર્ગલા જેવી ભુજા, દુંદુભિ = દેવ દુંદુભિ, ત્થણિય = મેઘ ગર્જના જેવો, ઘોસા = સ્વર, અવાજ, સિરિવચ્છંકિય = શ્રીવત્સથી અંકિત, વચ્છા = વક્ષસ્થલવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ :- સદ્ વસ્તુને સદ્ વસ્તુથી ઉપમિત કરાય છે તે આ પ્રમાણે- સદ્રૂપ અરિહંત ભગવાનના પ્રશસ્ત વક્ષ:સ્થલને સદ્રૂપ શ્રેષ્ઠ નગરના સત્ કપાટ(દરવાજા)ની ઉપમા આપવી.

સર્વ ચોવીસ તીર્થકરો ઉત્તમ નગરના દરવાજા સમાન વક્ષ:સ્થલવાળા, અર્ગલા સમાન ભુજા- વાળા, દેવદુંદુભિ તથા મેઘના અવાજ જેવા સ્વરવાળા અને શ્રીવત્સથી અંકિત વક્ષ:સ્થલવાળા હોય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સદ્રૂપ વસ્તુને સદ્રૂપ પદાર્થથી ઉપમિત કરેલ છે. ચોવીસ તીર્થકરો સદ્રૂપ (અસ્તિરૂપ) છે અને નગરના દરવાજાનું પણ અસ્તિત્વ છે. સદ્રૂપ દરવાજાથી અરિહંત ભગવાનના વક્ષ:સ્થલને ઉપમિત કર્યું છે. અહીં દરવાજા ઉપમાન છે અને વક્ષ:સ્થલ ઉપમેય છે. નગરના દરવાજા વગેરે ઉપમાનથી ઉપમેય ભૂત તીર્થકરોનું વક્ષ:સ્થલ આદિ જાણી શકાય છે. વક્ષ:સ્થલ તીર્થકરથી અવિનાભાવી હોવાથી તીર્થકર પણ ઉપમિત થઈ જાય છે.

સદ્ પદાર્થને અસદ્ ઉપમા :-

૧૭ સંતયં અસંતર્ણં ઉવમિજ્જઈ, જહા સંતાઈં ણેરઈયતિરિક્ખજોણિય મણૂસદેવાણં આઠયાઈં અસંતર્ણિં પલિઓવમ-સાગરોવમેર્ણિં ઉવમિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- વિદ્યમાન પદાર્થને અવિદ્યમાન પદાર્થથી ઉપમિત કરવું. જેમકે નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવના વિદ્યમાન આયુષ્યના પ્રમાણને, અવિદ્યમાન પલ્યોપમ અને સાગરોપમ દ્વારા ઉપમિત કરવું.

વિવેચન :-

અહીં નારક, તિર્યચાદિના આયુષ્ય સદ્રૂપ છે. જ્યારે પલ્યોપમ, સાગરોપમ અસત્કલ્પનાથી

કલ્પિત હોવાથી અસદ્રૂપ છે. તેના દ્વારા નરકાદિનું આયુષ્ય પ્રમાણ બતાવાય છે. અહીં ઉપમેય સદ્રૂપ છે અને ઉપમાન અસદ્રૂપ છે. નારકાદિ આયુ ઉપમેય છે, પલ્યોપમ-સાગરોપમ ઉપમાન છે.

અસત્ પદાર્થને સત્ ઉપમા :-

૧૮ અસંતયં સંતણં ઉવમિજ્જઇ, જહા-

પરિજૂરિયપેરંતં, ચલંતર્બેટં પડંત ણિચ્છીરં ।

પત્તં વસણપ્પત્તં, કાલપ્પત્તં ભણઇ ગાહં ॥૧૨૦॥

જહ તુબ્બે તહ અમ્હે, તુમ્હે વિ ય હોહિહા જહા અમ્હે ।

અપ્પાહેઇ પડંતં, પંડુયપત્તં કિસલયાણં ॥૧૨૧॥

ણવિ અત્થિ ણવિ ય હોહી, ઉલ્લાવો કિસલ-પંડુપત્તાણં ।

ઉવમા ખલુ એસ કયા, ભવિયજણ વિબોહણટ્ટાએ ॥૧૨૨॥

શબ્દાર્થ :-પરિજૂરિય પેરંતં = પર્યંત ભાગ સુધી જીર્ણ અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે પરિજીર્ણ, ચલંતર્બેટં = ડીંટીયાથી તૂટેલ-ચલિત થયેલ, પડંત = નીચે પડેલા, ણિચ્છીરં = નિસ્સાર, વસણપ્પત્તં = દુઃખને પ્રાપ્ત વૃક્ષના વિયોગથી દુઃખી, પત્તં = પાંદડાએ, કાલપ્પત્તં = વસંતકાળ ઉત્પન્ન નવા પત્રને, ભણઇ = કહ્યું, ગાહં = ગાથા, ઉપદેશ.

જહ તુબ્બે = તમે જેવા છો, તહ = તેવા, અમ્હે = અમે હતા, તુમ્હે વિ = તમે પણ, હોહિહા = થશો, જહા = જેવા, અમ્હે = અમે છીએ, અપ્પાહેઇ = કહે છે, પડંતં = પડતાં-ખરતાં, પંડુયપત્તં = પીળા જીર્ણ પાંદડા, કિસલયાણં = કિસલય, નવા ઊગેલા પાંદડાને.

ણવિ અત્થિ = થતો નથી, ણવિ હોહી = થશે પણ નહીં, ઉલ્લાવો = આલાપ-વાતચીત, કિસલ = નવા પાંદડા અને, પંડુપત્તાણં = જીર્ણ પાંદડા(વચ્ચે), ઉવમા = ઉપમા, એસ કયા = આ કરવામાં આવી છે, ઉપમા આપવામાં આવી છે તે, ભવિયજણ = ભવ્ય જીવોના, વિબોહણ = વિબોધ, અટ્ટાએ = અર્થે.

ભાવાર્થ :- અવિદ્યમાન-અસત્ વસ્તુને વિદ્યમાન-સદ્ વસ્તુથી ઉપમિત કરવામાં આવે તો તે અસત્-સત્ ઉપમા કહેવાય છે.

સર્વપ્રકારે જીર્ણ, ડીંટીયાથી તૂટીને(મૂળ ભાગ પાસેથી છૂટા પડીને) નીચે પડી ગયેલા, નિસ્સાર-સાર ભાગ જેનો સુકાય ગયો છે, તેવા અને વૃક્ષવિયોગથી દુઃખી એવા જીર્ણ પાંદડાઓએ વસંતમાં નિષ્પન્ન નવી કૂંપળોને કહ્યું.

અત્યારે તમે છો તેવા અમે ભૂતકાળમાં હતા અને અત્યારે અમે જેવા છીએ તેવા તમે ભવિષ્યમાં

થશો.

અહીં જે જીર્ણ પાંદડા અને કૂંપળો વચ્ચેના વાર્તાલાપનો ઉલ્લેખ છે, તેવો વાર્તાલાપ થયો નથી અને થશે પણ નહીં. ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધવા આ ઉપમા આપવામાં આવી છે.

વિવેચન :-

આ દષ્ટાંતમાં 'જહ્નુ તુભ્યે તહ અમ્હે = જેવા તમે, તેવા અમે હતા', અને 'તુમ્હે વિ ય હોહિહા જહા અમ્હે = તમે થશો, જેવા અમે છીએ ! આ બે ઉપમા આપવામાં આવી છે. પ્રથમમાં જહ્નુ તુભ્યે = જેવા તમે તે ઉપમાન છે અને તહ અમ્હે = તેવા અમે, તે ઉપમેય છે. કૂંપળ વિદ્યમાન છે તેથી ઉપમાન સત્ છે અને ઉપમેય જે જીર્ણ પત્ર અવસ્થા કૂંપળમાં તે અવસ્થા અત્યારે વિદ્યમાન નથી માટે અસત્ ઉપમેયને સત્ ઉપમા આપવામાં આવી છે. તે જ રીતે બીજી ઉપમામાં જહા અમ્હે = જીર્ણ પત્ર અવસ્થા વિદ્યમાન છે. તે ઉપમા છે અને તુમ્હે- હોહિહા = તમે થશો. કૂંપળોની તથાવિદ્ય અવસ્થા ભવિષ્યમાં થશે અત્યારે વિદ્યમાન નથી. તે ઉપમેય છે. અસત્ ઉપમેયને સત્ની ઉપમા આપવામાં આવી છે માટે તે અસત્-સત્ ઉપમા સંખ્યા કહેવાય છે.

અપ્પાહેઙ્ઙ :- અહીં સમ્ પૂર્વક દિશ્ ધાતુનો અપ્પાહેઙ્ઙ આદેશ થયેલ છે માટે અપ્પાહેઙ્ઙ નો અર્થ છે, સંદિશતિ = કહે છે.

અસદ્ પદાર્થને અસદ્રૂપ ઉપમા :-

૧૯ અસંતયં અસંતણ ઉવમિજ્જતિ, જહા ધરવિસાણં તહા સસવિસાણં ।
સે તં ઓવમ્મસંખા ।

ભાવાર્થ :- અવિદ્યમાન પદાર્થને અવિદ્યમાન પદાર્થથી ઉપમિત કરવામાં આવે તે અસદ્-અસદ્રૂપ ઉપમા કહેવાય છે. જેમ કે ગદેડાના વિષાણ-શીંગડા, તેવા સસલાના શીંગડા. આ પ્રમાણે ઔપમ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

અહીં ઉપમાન ખરવિષાણ છે. તે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી, અસદ્રૂપ છે. ઉપમેય સસલાના શીંગડા છે. તે પણ અસદ્રૂપ-અસત્ છે. અહીં અસત્થી અસત્ની ઉપમા છે. આ રીતે ઔપમ્ય સંખ્યાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

પરિમાણ સંખ્યા નિરૂપણ :-

૨૦ સે કિં તં પરિમાણસંખા ?

પરિમાણસંખ્યા દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા દિટ્ટિવાયસુય પરિમાણસંખ્યા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પરિમાણ સંખ્યાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા (૨) દષ્ટિવાદ શ્રુતપરિમાણ સંખ્યા.

વિવેચન :-

જેની ગણના કરવામાં આવે તે સંખ્યા અને જે સંખ્યામાં પર્યવ-પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે તેને પરિમાણ સંખ્યા કહે છે.

કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા :-

૨૧ સે કિં તં કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા ?

કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા અળેગવિહા પળ્ણતા, તં જહા- પજ્જવસંખ્યા અક્ખરસંખ્યા સંઘાયસંખ્યા પદસંખ્યા પાદસંખ્યા ગાહાસંખ્યા સિલોગસંખ્યા વેઢ સંખ્યા ણિજ્જુત્તિસંખ્યા અણુઓગદારસંખ્યા ઉદ્દેસગસંખ્યા અજ્ઝયણસંખ્યા સુયખંધસંખ્યા અંગ- સંખ્યા । સે તં કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા અનેક પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે. (૧) પર્યવ સંખ્યા, (૨) અક્ષર સંખ્યા, (૩) સંઘાત સંખ્યા, (૪) પદ સંખ્યા, (૫) પાદ સંખ્યા, (૬) ગાથા સંખ્યા, (૭) શ્લોક સંખ્યા, (૮) વેષ્ટક સંખ્યા, (૯) નિર્યુક્તિ સંખ્યા, (૧૦) અનુયોગદાર સંખ્યા, (૧૧) ઉદ્દેશક સંખ્યા, (૧૨) અધ્યયન સંખ્યા, (૧૩) શ્રુતસ્કન્ધ સંખ્યા, (૧૪) અંગ સંખ્યા. આ કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા છે.

વિવેચન :-

દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં જે શ્રુતની સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તેને કાલિક શ્રુત કહેવામાં આવે છે. અગિયાર અંગ, અંગ પ્રવિષ્ટ કાલિક શ્રુત કહેવાય છે. નંદીસૂત્ર અનુસાર ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુતસ્કન્ધ, વ્યવહારસૂત્ર, નિશીથસૂત્ર વગેરે અંગ બાહ્ય કાલિક શ્રુત છે. તે કાલિક શ્રુતના અક્ષર, પદ, ગાથા, અધ્યયન વગેરેની સંખ્યાના પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે તે કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે. સૂત્રમાં ચૌદ સંખ્યા પરિમાણ કહ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

(૧) પર્યવ સંખ્યા :- પર્યાય અથવા ધર્મ, તેની સંખ્યાને પર્યવ સંખ્યા કહે છે.

- (૨) અક્ષર સંખ્યા :- 'અકાર' વગેરે અક્ષરોની સંખ્યા-ગણનાને અક્ષર સંખ્યા કહે છે. અક્ષર સંખ્યાત છે, અનંત નહીં. તેથી અક્ષર સંખ્યા સંખ્યાત જ છે.
- (૩) સંઘાત સંખ્યા :- બે અક્ષરના સંયોગને સંઘાત કહે છે. તેની ગણના સંઘાત સંખ્યા કહેવાય છે. સંઘાત સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે.
- (૪) પદ સંખ્યા :- ક્રિયાપદ અંતે હોય તેવા શબ્દસમૂહને પદ કહેવામાં આવે છે. આવા પદોની સંખ્યાને પદ સંખ્યા કહે છે અથવા શબ્દને પણ પદ કહેવાય છે. આવા શબ્દોની સંખ્યાને પદસંખ્યા કહે છે. તે પદ પણ સંખ્યાત છે.
- (૫) પાદ સંખ્યા :- શ્લોકના દરેક ચરણને, ચતુર્થાંશ ભાગને પાદ કહેવામાં આવે છે. તેની ગણના તે પાદ સંખ્યા.
- (૬) ગાથા સંખ્યા :- પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ છંદ વિશેષ ગાથા કહેવાય છે. આ ગાથાની ગણના તે ગાથા સંખ્યા.
- (૭) શ્લોક સંખ્યા :- સંસ્કૃતાદિ ભાષામાં લખાયેલ પદ્યાત્મક છંદ વિશેષને શ્લોક કહેવામાં આવે છે. આ શ્લોકની ગણના તે શ્લોક સંખ્યા.
- (૮) વેષ્ટક સંખ્યા :- છંદ વિશેષ વેષ્ટક કહેવાય છે, વેષ્ટકોની ગણના તે વેષ્ટક સંખ્યા કહેવાય છે.
- (૯) નિર્યુક્તિ સંખ્યા :- શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરક વ્યાખ્યા નિર્યુક્તિ કહેવાય છે. તેની ગણના તે નિર્યુક્તિ સંખ્યા.
- (૧૦) અનુયોગદ્વાર સંખ્યા :- ઉપક્રમ વગેરે અનુયોગ દ્વાર છે. તેની ગણના તે અનુયોગદ્વાર સંખ્યા.
- (૧૧) ઉદ્દેશક સંખ્યા :- અધ્યયન અંતર્ગત વિષય પ્રરૂપક વિભાગ ઉદ્દેશક કહેવાય છે. તે ઉદ્દેશકોની ગણના કરવી તે ઉદ્દેશક સંખ્યા કહેવાય છે.
- (૧૨) અધ્યયન સંખ્યા :- શાસ્ત્રના વિભાગ વિશેષને અધ્યયન કહેવાય છે. તેની સંખ્યા તે અધ્યયન સંખ્યા.
- (૧૩) શ્રુતસ્કન્ધ સંખ્યા :- અધ્યયનના સમૂહ રૂપ શાસ્ત્રવિભાગ શ્રુતસ્કન્ધ કહેવાય છે. તેની સંખ્યા તે શ્રુતસ્કન્ધ સંખ્યા.
- (૧૪) અંગ સંખ્યા :- આચારાંગ વગેરે તીર્થંકર કથિત, ગણધર ગ્રથિત આગમો અંગ કહેવાય છે. આગમોની સંખ્યા તે અંગ સંખ્યા કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કાલિકશ્રુતમાં રહેલ અક્ષરો, પદો, શ્લોક, અધ્યયન વગેરેની ગણતરી કરવી તે કાલિકશ્રુત

પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે.

દષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા :-

૨૨ સે કિં તં દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખા ?

દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જવસંખા જાવ અણુઓગદારસંખા પાહુડસંખા પાહુડિયાસંખા પાહુડપાહુડિયાસંખા વત્થુસંખા પુવ્વ સંખા । સે તં દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખા । સે તં પરિમાણસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- પર્યવ સંખ્યાથી અનુયોગ દ્વાર સંખ્યા પર્યતના ૧૦ પ્રકાર તથા (૧૧) પ્રાભૂત સંખ્યા, (૧૨) પ્રાભૂતિકા સંખ્યા, (૧૩) પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકા સંખ્યા, (૧૪) વસ્તુ સંખ્યા, (૧૫) પૂર્વ સંખ્યા. આ રીતે દષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા અને પરિમાણ સંખ્યાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

'દષ્ટિવાદ' તે તીર્થંકર કથિત ભારમું અંગસૂત્ર છે. તેના શબ્દ, પદ, પાદ વગેરેની ગણના તે દષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે. પર્યવથી અનુયોગદ્વાર સુધીના દશ નામ કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા પ્રમાણે જાણવા.

પૂર્વસંખ્યા :- દષ્ટિવાદ અંગસૂત્રના અંતર્ગત વિષય તે પૂર્વ કહેવાય છે. દષ્ટિવાદમાં ચૌદપૂર્વ છે.

વસ્તુસંખ્યા :- પૂર્વની અંતર્ગતના વિષયને વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુની ગણના તે વસ્તુ સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકા :- વસ્તુની અંતર્ગત વિષય પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકા કહેવાય છે.

પ્રાભૂતિકા :- પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકાની અંદરના વિષયને પ્રાભૂતિકા કહે છે.

પ્રાભૂત :- પ્રાભૂતિકાની અંતર્ગત વિષયને પ્રાભૂત કહે છે. તેની ગણના તે તત્ તત્ સંખ્યા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

જ્ઞાન સંખ્યા નિરૂપણ :-

૨૩ સે કિં તં જાણણાસંખા ?

જાણનાસંખા- જો જં જાણઈ સો તં જાણઈ, તં જહા સદં સદ્દિઓ, ગણિયં ગણિઓ, ણિમિત્તં ણેમિત્તિઓ, કાલં કાલણાણી, વેજ્જો વેજ્જિયં । સે તં જાણનાસંખા ।

શબ્દાર્થ :-જાણનાસંખા = જ્ઞાન સંખ્યા, સદં સદ્દિઓ = શબ્દને જાણનાર શાબ્દિક, ગણિયં ગણિઓ = ગણિતને જાણનાર ગણિતજ્ઞ, ણિમિત્તં ણેમિત્તિઓ = નિમિત્તને જાણનાર નૈમિત્તિક, કાલં કાલણાણી = કાળને જાણનાર કાલજ્ઞ, વેજ્જો વેજ્જિયં = વૈદ્યકને જાણનાર વૈદ્ય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- જેના દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી શકાય, નિશ્ચય કરી શકાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનરૂપ સંખ્યાને જ્ઞાન સંખ્યા કહે છે. જે જેને જાણે તે રૂપે તે હોય છે. દેવદત્ત શબ્દને જાણે છે તો તે શાબ્દિક -શબ્દ જ્ઞાનવાળો કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન અને જ્ઞાની આ બંનેમાં અભેદ ઉપચાર કરવાથી દેવદત્ત જ્ઞાનસંખ્યા રૂપ કહેવાય છે. જેમ શબ્દને જાણનાર શાબ્દિક તેમ ગણિતને જાણનાર ગણિતજ્ઞ, નિમિત્તને જાણનાર નૈમિત્તિક, કાળને જાણનાર કાલજ્ઞ, વૈદ્યક જાણનાર વૈદ્ય કહેવાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૯ સંપૂર્ણ ॥

શ્રીસમું પ્રકરણ

સંખ્યાપ્રમાણમાં અનંત સુધીની ગણના

ગણના સંખ્યા નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ગણનાસંખ્યા ?

ગણનાસંખ્યા- એકકો ગણનં ણ ઉવેઈ, દુપ્પભિઈસંખ્યા, તં જહા- સંખેજ્જએ અસંખેજ્જએ, અણંતએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગણના સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પદાર્થની જે ગણતરી તે ગણના સંખ્યા કહેવાય છે. એકની ગણના સંખ્યામાં ગણતરી થતી નથી. બે થી ગણનાનો પ્રારંભ થાય છે. સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત, તેમ ગણના સંખ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે.

સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંતનું સ્વરૂપ :-

૨ સે કિં તં સંખેજ્જએ ?

સંખેજ્જએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જહણ્ણએ ઉક્કોસએ અજહણ્ણમણુક્કો- સએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જઘન્ય, (૨) મધ્યમ (૩) ઉત્કૃષ્ટ

૩ સે કિં તં અસંખેજ્જએ ?

અસંખેજ્જએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પરિત્તાસંખેજ્જએ જુત્તાસંખેજ્જએ અસંખેજ્જાસંખેજ્જએ ।

સે કિં તં પરિત્તાસંખેજ્જએ ? પરિત્તાસંખેજ્જએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-

જહણ્ણએ ઉક્કોસએ અજહણ્ણમણુક્કોસએ ।

સે કિં તં જુત્તાસંખેજ્જએ ? જુત્તાસંખેજ્જએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-જહણ્ણએ, ઉક્કોસએ, અજહણ્ણમણુક્કોસએ ।

સે કિં તં અસંખેજ્જાસંખેજ્જએ ? અસંખેજ્જાસંખેજ્જએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જહણ્ણએ ઉક્કોસએ અજહણ્ણમણુક્કોસએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અસંખ્યાતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પરિત્ત અસંખ્યાત, (૨) યુક્તા સંખ્યાત, (૩) અસંખ્યાતાસંખ્યાત.

પ્રશ્ન- પરિત્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પરિત્તાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન- યુક્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- યુક્તાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન- અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અસંખ્યાતાસંખ્યાતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

૪ સે કિં તં અણંતએ ? અણંતએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- પરિત્તાણંતએ જુત્તાણંતએ અણંતાણંતએ ।

સે કિં તં પરિત્તાણંતએ ? પરિત્તાણંતએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જહણ્ણએ ઉક્કોસએ અજહણ્ણમણુક્કોસએ ।

સે કિં તં જુત્તાણંતએ ? જુત્તાણંતએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જહણ્ણએ ઉક્કોસએ અજહણ્ણમણુક્કોસએ ।

સે કિં તં અણંતાણંતએ ? અણંતાણંતએ દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જહણ્ણએ ય અજહણ્ણમણુક્કોસએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પરિત્તાનંત (૨) યુક્તાનંત (૩) અનંતાનંત

પ્રશ્ન— પરિતાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પરિતાનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ.

પ્રશ્ન— યુક્તાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— યુક્તાનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન— અનંતાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનંતાનંતના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જઘન્ય, મધ્યમ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતના ભેદ—પ્રભેદનો નામોલ્લેખ છે. સંખ્યાતના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ભેદ છે. અસંખ્યાતના પરિત્ત, યુક્ત અને અસંખ્યાત તેવા ત્રણ ભેદ છે. તે ત્રણોના પુનઃ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ—ત્રણ ભેદ, એમ કુલ નવ ભેદ છે. અનંતના પણ પરિત્ત, યુક્ત, અનંત આ રીતે ત્રણ ભેદ છે. તેના પુનઃ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. તેથી કુલ નવ ભેદ છે. તેમાં અંતિમ નવમો ભેદ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત શૂન્ય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતમાં જગતની કોઈપણ વસ્તુ નથી માટે આઠ ભેદ જ કહી શકાય.

અસંખ્યાત, અનંતના ભેદોનું વર્ણન કરવા માટે પ્રથમ સંખ્યાતની પ્રરૂપણા કરે છે.

સંખ્યાત :-

૫ જહણ્ણયં સંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ? દોરૂવાઈં, તેણ પરં અજહણ્ણમણુકકોસયાઈં ઠાણાઈં જાવ ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં ણ પાવઈ .

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જઘન્ય સંખ્યાત કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે ? અર્થાત્ કઈ સંખ્યાને જઘન્ય સંખ્યાત કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર— 'બે' સંખ્યા જઘન્ય સંખ્યાત કહેવાય છે. ત્યાર પછીના ત્રણ, ચાર વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત પર્યંત મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય છે.

૬ ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ?

ઉક્કોસયસ્સ સંખેજ્જયસ્સ પરૂવણં કરિસ્સામિ— સે જહાણામણ્ પલ્લે સિયા, ઇણં જોયણસયસહસ્સં આયામવિક્ખંભેણં, તિણિણ જોયણસયસહસ્સાઈં સોલસ ય સહસ્સાઈં દોણિણ ય સત્તાવીસે જોયણસણ્ તિણિણ ય કોસે અઢ્ઢાવીસં

ચ ધણુસયં તેરસ ય અંગુલાઈ અદ્ધંગુલયં ચ કિંચિવિસેસાહિયં પરિક્ષેવેણં પળ્લત્તે । સે ણં પલ્લે સિદ્ધત્થયાણં ભરિણે । તતો ણં તેહિં સિદ્ધત્થાઈ દીવ સમુદ્ધાણં ઉદ્ધારે ઘેપ્પઈ, એગે દીવે એગે સમુદ્ધે, એગેદીવે એગે સમુદ્ધે એવં પક્કિખપ્પમાણેહિં પક્કિખપ્પમાણેહિં જાવહિયા ણં દીવ-સમુદ્ધા તેહિં સિદ્ધત્થાઈ અપ્પફુળ્લા એસ ણં એ વહિણે ઘેત્તે પલ્લે આઈટ્ટે । સે ણં પલ્લે સિદ્ધત્થયાણં ભરિણે । તઓ ણં તેહિં સિદ્ધત્થાઈ દીવ સમુદ્ધાણં ઉદ્ધારે ઘેપ્પઈ એગે દીવે એગે સમુદ્ધે, એગે દીવે એગે સમુદ્ધે, એવં પક્કિખપ્પમાણેહિં એવં પક્કિખપ્પમાણેહિં જાવહિયા ણં દીવ-સમુદ્ધા તેહિં સિદ્ધત્થાઈ અપ્પફુળ્લા એસ ણં એવહિણે ઘેત્તે પલ્લે પઢમા સલાગા, એવહિયાણં સલાગાણં અસંલપ્પા, લોગા ભરિયા તહા વિ ઉક્કોસયં સંઘેજ્જયં ણ પાવહિ ।

જહા કો દિટ્ઠંતો ?

સે જહાણામણે મંચે સિયા આમલગાણં ભરિણે, તત્થ ણં એગે આમલણે પક્કિખત્તે સે માણે, અણ્ણે વિ પક્કિખત્તે સે વિ માણે, અણ્ણે વિ પક્કિખત્તે સે વિ માણે, એવં પક્કિખપ્પમાણે પક્કિખપ્પમાણે હોહી સે આમલણે જમ્મિ પક્કિખત્તે સે મંચણે ભરિણ્ણિહિણે, હોહી સે આમલણે જે તત્થ ણ માહિણે ।

શબ્દાર્થ :- સિદ્ધત્થયાણં = સરસવથી, ઉદ્ધાર = કાઢીને, ઘેપ્પઈ = નાંખવામાં આવે, અપ્પફુળ્લા = સ્પર્શાય છે, એવહિણે = તેટલા ક્ષેત્રને, પલ્લે આઈટ્ટે = પલ્લ કલ્પવો, નવા પલ્લની કલ્પના કરવી, એવહિયાણં સલાગાણં = આ પ્રકારના શલાકા રૂપ પલ્લમાં ભરેલ સરસવોથી, અસંલપ્પા = અકથનીય, લોગા ભરિયા = લોક (દ્વીપસમુદ્ર) ભરવામાં આવે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે કરીશ. અસત્ કલ્પનાથી એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો અને ત્રણ લાખ, સોળ હજાર, બસો સત્યાવીસ યોજન, ત્રણકોશ, એકસો અઠ્યાવીસ ધનુષ્ય અને સાધિક સાડાતેર અંગુલની પરિધિવાળો, કોઈ એક અનવસ્થિત નામનો પલ્લ હોય, આ પલ્લને સરસવના દાણાથી ભરવામાં આવે. આ સરસવોથી દ્વીપ અને સમુદ્રોનું ઉદ્ધાર પ્રમાણ કાઢવામાં આવે, અર્થાત્ તે સરસવોને એક જંબૂદ્વીપમાં, એક લવણ સમુદ્રમાં, ફરી એક દ્વીપમાં, એક સમુદ્રમાં; આમ કમથી દ્વીપમાં, સમુદ્રમાં, એમ એક-એક સરસવ નાંખતાં નાંખતાં તે પલ્લ ખાલી થઈ જાય અને સરસવના દાણાથી જેટલા દ્વીપ સમુદ્ર સ્પૃષ્ટ થાય (તે અંતિમ દ્વીપ કે સમુદ્ર પર્યંતના) તેટલા વિસ્તૃત ક્ષેત્રનો અનવસ્થિત પલ્લ કલ્પી તે પલ્લને સરસવના દાણાથી ભરવામાં આવે, અનુક્રમથી એક દ્વીપમાં, એક સમુદ્રમાં એક એક સરસવના દાણાનો પ્રક્ષેપ કરતાં-કરતાં તે અનવસ્થિત પલ્લ જ્યારે ખાલી થાય ત્યારે એક દાણો

શલાકા પલ્યમાં નાંખવામાં આવે. આ રીતે શલાકારૂપ પલ્યમાં ભરેલ સરસવોના દાણાથી અસંલપ્ય-અકથનીય પૂર્વે જે દ્વીપ સમુદ્રમાં સરસવ નાંખ્યા છે તેનાથી આગળના દ્વીપસમુદ્ર ભરવામાં આવે, તો પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રશ્ન- તે માટે કોઈ દષ્ટાંત છે ? હા, જેમ કોઈ એક મંચ હોય અને તે આંબળાથી ભરવામાં આવે તેમાં એક આંબળું નાંખવામાં આવે તો તે તેમાં સમાય જશે, બીજું નાંખ્યું તો તે પણ સમાય જશે, ત્રીજું પણ સમાઈ ગયું, આ રીતે નાંખતા-નાંખતા અંતે એક આંબળું એવું હશે કે જે નાંખવાથી તે મંચ પરિપૂર્ણ ભરાય જશે. ત્યાર પછી આંબળું નાંખવામાં આવે તો તે સમાશે નહીં. આ રીતે પલ્યને સરસવોથી આમૂલશિખ ભરવા અને દ્વીપ સમુદ્રોમાં પ્રક્ષેપ કરવા.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં સંખ્યાતના જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આ ત્રણે ભેદોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જઘન્ય સંખ્યાત :- બે નો આંક, બે સંખ્યા જઘન્ય સંખ્યાત છે. જેમાં ભેદની, પૃથક્તાની પ્રતીતિ થાય તે સંખ્યા કહેવાય. પૃથક્તાની પ્રતીતિ બે હોય ત્યાં જ થાય છે, એક માં નહીં, તેથી જઘન્ય સંખ્યાત બે છે.

મધ્યમ સંખ્યાત :- જઘન્ય સંખ્યાત બે થી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પૂર્વ સુધી-અંતરાલવર્તી બધી સંખ્યા મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય છે. માની લઈએ કે ૧૦૦ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત છે, તો બે થી સોની વચ્ચે એટલે કે ત્રણ થી નવાણું સુધીની બધી સંખ્યા મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય.

ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત :- બે થી દસ, સો, હજાર, લાખ, કરોડ, શીર્ષપ્રહેલિકા વગેરે જે સંખ્યાતની રાશિઓ કથનીય છે-શબ્દથી કહી શકાય છે, ત્યાં સુધીપણ સંખ્યાતનો અંત આવતો નથી. તેનાથી આગળની સંખ્યા ઉપમા દ્વારા જ સમજી શકાય છે. તેથી આ સૂત્રમાં ઉપમા-કલ્પનાનો આધાર લઈ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. કલ્પના સત્ અને અસત્ બંને પ્રકારની હોય છે. જે કલ્પના કાર્યમાં પરિણત થઈ શકે તે સત્કલ્પના કહેવાય છે. જે કલ્પના વસ્તુ સ્વરૂપને સમજાવવામાં ઉપયોગી હોય પરંતુ કાર્યમાં પરિણત કરી ન શકાય, તેવી કલ્પનાને અસત્ કલ્પના કહેવામાં આવે છે. સૂત્રોક્ત પલ્યવિચાર અસત્કલ્પના છે. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતને સમજાવવું, તે તેનું પ્રયોજન છે.

સૂત્રમાં એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો, ૩, ૧૬, ૨૨૭ યોજન ૩ કોશ, ૧૨૮ ધનુષ્ય, સાધિક ૧૩ $\frac{૧}{૩}$ અંગુલની પરિધિવાળો એક પલ્ય કલ્પો છે. તે જંબૂદ્વીપ બરાબર છે. તે હજાર યોજન ઊંડો અને તેની ઊંચાઈ ૮ $\frac{૧}{૩}$ યોજન પ્રમાણ છે. તે પલ્ય તળીયાથી લઈ શિખા પર્યંત ૧૦૦૮ $\frac{૧}{૩}$ યોજનનો થશે. આ સૂત્રમાં ઊંડાઈ અને ઊંચાઈનું સ્પષ્ટીકરણ નથી છતાં તે સૂત્ર તાત્પર્યથી અને પરંપરાથી સમજાય છે.

આટલી લંબાઈ-પહોળાઈ, ઊંડાઈ અને પરિધિવાળા ચાર પલ્ય કલ્પવા. તેના નામ ક્રમશઃ (૧) અનવસ્થિત, (૨) શલાકા, (૩) પ્રતિશલાકા (૪) મહાશલાકા છે.

(૧) અનવસ્થિત પલ્ય :- તે ઉપરોક્ત જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ માપવાળો હોય છે પરંતુ તે સરસવથી ખાલી

થઈ જાય ત્યારે તે મોટો મોટો કલ્પિત થતો જાય છે. તે પરિવર્તિત પરિમાણવાળો હોવાથી અનવસ્થિત કહેવાય છે. આ પલ્કની ઊંચાઈ ૧૦૦૮ $\frac{૧}{૨}$ યોજન નિયત રહે છે પરંતુ મૂળ અનવસ્થિત સિવાયના અન્ય પરિવર્તિત-અનવસ્થિત પલ્કોની લંબાઈ-પહોળાઈ એક સરખી નથી. તે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. જેમ કે-

મૂળ અનવસ્થિત પલ્કને સરસવોના દાણાથી આમૂલ શિખ ભરી તેમાંથી એક એક સરસવ જંબૂદ્વીપથી શરૂ કરી એક એક દ્વીપ સમુદ્રમાં નાંખતાં તે મૂળ અનવસ્થિત પલ્ક ખાલી થાય ત્યારે જંબૂદ્વીપથી લઈ અંતિમ સરસવનો દાણો જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં સુધીનો અર્થાત્ તેટલો લાંબો પહોળો પ્રથમ ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્ક કલ્પી, તેને સરસવોથી ભરી, આગળના દ્વીપ સમુદ્રોમાં એક એક દાણો નાંખતાં નાંખતાં અંતિમ દાણો જે દ્વીપ સમુદ્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં સુધી અર્થાત્ તેટલા લાંબા પહોળા બીજા ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્કનું નિર્માણ કરવું. આ રીતે આ પલ્ક વારંવાર પરિવર્તિત થાય છે અને વિસ્તૃત થાય છે. પ્રારંભમાં તે જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ હોય છે, પછી વધતાં વધતાં આગળના દ્વીપ, સમુદ્રપર્યંત વિસ્તૃત થતો જાય છે.

(૨) શલાકા પલ્ક :- એક-એક સાક્ષીભૂત સરસવોના દાણાથી તેને ભરવાનો હોવાથી તેને શલાકા (સાક્ષી)પલ્ક કહેવામાં આવે છે. અનવસ્થિત ખાલી થાય ત્યારે તેની સાક્ષીરૂપે એક સરસવ શલાકામાં નાંખવામાં આવે છે. આ રીતે શલાકા પલ્કમાં નાંખવામાં આવેલ સરસવોથી જાણી શકાય છે કે 'ઉત્તર અનવસ્થિત' પલ્ક કેટલીવાર ખાલી થયો છે અથવા કેટલા નવા અનવસ્થિત પલ્ક બનાવવામાં આવ્યા છે.

(૩) પ્રતિશલાકા પલ્ક :- પ્રતિસાક્ષીભૂત સરસવોથી તે ભરાય છે માટે તેને પ્રતિશલાકા કહે છે. જેટલી વાર શલાકા પલ્ક ભરાઈ જાય અને તેને ખાલી કરવામાં આવે તેટલીવાર તેની સાક્ષીરૂપે એક-એક સરસવ પ્રતિશલાકા પલ્કમાં નાંખવામાં આવે છે. પ્રતિશલાકા પલ્કમાં નાંખવામાં આવેલ સરસવોથી જાણી શકાય છે કે 'શલાકા પલ્ક કેટલીવાર ખાલી થયો. આ પલ્ક સ્થિર માપવાળો જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ રહે છે.

(૪) મહાશલાકા :- મહાસાક્ષીભૂત સરસવો દ્વારા ભરાવાના કારણે તેને મહાશલાકા પલ્ક કહે છે. પ્રતિશલાકા જેટલીવાર ભરીને ખાલી કરવામાં આવે તે પ્રત્યેકવાર એક-એક સરસવ મહાશલાકા પલ્કમાં નાંખવામાં આવે છે. પરિપૂર્ણ ભરેલ મહાશલાકામાં જેટલા સરસવ હોય તેટલીવાર પ્રતિશલાકા પલ્ક ખાલી થયો છે તેમ જાણી શકાય છે.

મૂળઅનવસ્થિતપલ્ક, શલાકાપલ્ક, પ્રતિશલાકાપલ્ક અને મહાશલાકા પલ્ક, એ ચારે ય એક લાખ યોજન લાંબા-પહોળા અને ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે અને તેની ઊંચાઈ ૮ $\frac{૧}{૨}$ યોજનની છે. ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્કો અનિયત માપવાળા છે. તે બધા ઉત્તરોત્તર મોટા થતાં જાય છે.

પલ્ક ઉપયોગ વિધિ :- સૌ પ્રથમ મૂળ અનવસ્થિત પલ્કને આમૂલશિખ સરસવોથી ભરી, તેમાંથી સરસવ લઈ જંબૂદ્વીપથી શરૂ કરી પ્રત્યેક દ્વીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખતાં નાંખતાં તે અનવસ્થિત

પલ્લ બાલી થઈ જાય ત્યારે મૂળસ્થાનથી અંતિમ સરસવ જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય તે દ્વીપ કે સમુદ્ર સુધીનો લાંબો પહોળો ઉત્તર પલ્લ બનાવવો. તેની ઊંચાઈ મૂળ અનવસ્થિત જેટલી જ રાખવી તે અનવસ્થિતને સરસવોથી આમૂલશિખા ભરી પુનઃ જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં પ્રથમ અનવસ્થિતના સરસવ સમાપ્ત થયા હતાં ત્યાંથી આગળના દ્વીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખતાં નાંખતાં તે પ્રથમ ઉત્તર અવસ્થિત બાલી થાય ત્યારે તેની સૂચના રૂપે એક સરસવ શલાકા પલ્લમાં નાંખવો. મૂળસ્થાનથી લઈ પ્રથમ ઉત્તર અવસ્થિત પલ્લનો છેલ્લો સરસવ જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય તે ક્ષેત્ર જેટલો લાંબો-પહોળો બીજો ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્લ બનાવવો. તેને સરસવોથી ભરી, આગળના દ્વીપ-સમુદ્રમાં એક-એક સરસવ નાંખતાં તે બાલી થાય તેના સાક્ષીરૂપે પુનઃ એક સરસવ શલાકામાં નાંખવો. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર નવા નવા ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્લ બનાવવા, સરસવોથી ભરવા અને આગળના દ્વીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખી, બાલી કરવા. પ્રત્યેક ઉત્તર અનવસ્થિત બાલી થાય ત્યારે એક એક સરસવ સાક્ષીરૂપે શલાકામાં નાંખવો. આ પ્રમાણે કરતાં જ્યારે શલાકા પલ્લ આમૂલશિખા ભરાય જાય ત્યારે ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્લ બનાવી, તેને સરસવોથી ભરવો. આ સમયે ઉત્તર અનવસ્થિત સરસવથી પૂર્ણ છે. શલાકા પલ્લ ભરાયેલ છે. પ્રતિશલાકા બાલી છે.

હવે શલાકા પલ્લમાંથી એક એક સરસવ લઈ આગળના (ઉત્તર અનવસ્થિતનો છેલ્લો સરસવ જે દ્વીપસમુદ્રમાં પડ્યો છે, ત્યાંથી આગળના) દ્વીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખી, શલાકા પલ્લને બાલી કરવો અને તે બાલી થાય તેના સાક્ષીરૂપે એક સરસવ પ્રતિશલાકામાં નાંખવો. આ સમયે ઉત્તર અનવસ્થિત ભરેલ છે. શલાકા બાલી છે. પ્રતિશલાકામાં એક સરસવ છે.

હવે અનવસ્થિત પલ્લમાંથી સરસવ લઈ તેને દ્વીપસમુદ્રોમાં એક સરસવ નાંખતાં બાલી કરી એક સરસવ શલાકામાં નાંખવો. પુનઃ નવો ઉત્તર અનવસ્થિત બનાવી સરસવથી ભરી બાલી કરી, એક સરસવ શલાકામાં નાંખવો. આમ અનવસ્થિત બાલી કરતાં સાક્ષીરૂપ સરસવથી શલાકા ભરવો. શલાકાને બાલી કરતાં કરતાં સાક્ષીભૂત એક એક સરસવ નાંખતાં પ્રતિશલાકાને ભરવો. જ્યારે તે ભરાય જાય ત્યારે તેને આગળના દ્વીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખી બાલી કરવો અને તે બાલી થાય ત્યારે એક સરસવ મહાશલાકામાં નાંખવો.

આ પ્રમાણે ઉત્તર અનવસ્થિત બનાવી તે બાલી થાય ત્યારે એક એક સરસવ શલાકામાં નાંખી તે ભરવો, તેને બાલી કરી પ્રતિસાક્ષી રૂપે એક એક સરસવથી પ્રતિશલાકા ભરવો અને તેને બાલી કરતાં કરતાં સાક્ષીરૂપે એક એક સરસવથી મહાશલાકા ભરવો. મહાશલાકા આમૂલશિખા ભરાય જાય ત્યારે તેને તેમજ રહેવા દઈ, પ્રતિશલાકા ભરવો. તે ભરાય જાય ત્યારે તેને તેમજ રહેવા દઈ, શલાકા ભરી લેવો એ પૂર્ણ ભરાઈ જાય પછી અંતિમ ઉત્તર અનવસ્થિતને આમૂલશિખા ભરી રાખી લેવો. આ સમયે ચારે પલ્લ ભરાયેલા છે.

આ ચારે પલ્લના સરસવોનો અને જેટલા દ્વીપ સમુદ્રોમાં સરસવના દાણા પડ્યા છે તે સર્વનો સરવાળો કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, તેમાં એક સરસવ અધિક કરતાં જે સંખ્યા આવે તે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત

છે. [કર્મગ્રંથ અનુસાર એક ઓછો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા થાય છે.] ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની સંખ્યામાંથી એક ઓછો કરતાં ઉચ્ચતમ મધ્યમ સંખ્યાત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરિત્ત અસંખ્યાત નિરૂપણ :-

૭ એવામેવ ઉક્કોસણ સંખેજ્જણ રૂવં પક્કિલ્લત્તં જહણ્ણયં પરિત્તાસંખેજ્જયં ભવઈ, તેણ પરં અજહણ્ણમણુક્કોસયાઈ ઠાણાઈ જાવ ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં ણ પાવઈ ।

શબ્દાર્થ :- એવામેવ = આ પ્રમાણે, ઉક્કોસણ સંખેજ્જણ = ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતમાં, રૂવં = એક, પક્કિલ્લત્તં = પ્રક્ષેપ કરવાથી, ઉમેરવાથી, તેણ પરં = તેનાથી પર, ત્યાર પછી, અજહણ્ણમણુક્કોસયાઈ = મધ્યમ, ઠાણાઈ = સ્થાન, જાવ = જ્યાં સુધી.

ભાવાર્થ :- આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યામાં એક ઉમેરવામાં આવે અને જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત કહેવાય છે. ત્યાં પછી ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાત સ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મધ્યમ પરિત્ત અસંખ્યાતના સ્થાન છે.

૮ ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ?

ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં- જહણ્ણયં પરિત્તાસંખેજ્જયં જહણ્ણયપરિત્તા- સંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં હોઈ, અહવા જહણ્ણયં જુત્તાસંખેજ્જયં રૂવૂણં ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં હોઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિને જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિથી પરસ્પર અભ્યાસ કરી (પરસ્પર ગુણાકાર કરી) જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એક ન્યૂન જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત જ ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાત છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં અસંખ્યાતના પ્રથમ ભેદ પરિત્તઅસંખ્યાતના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણે પ્રકારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે. માની લઈએ કે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ૧૦૦ છે, તો ૧૦૧ જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત કહેવાય. જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાતનો અભ્યાસ કરવાથી જે રાશિ આવે, તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તે ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાત

કહેવાશે.

અભ્યાસ કરવાની રીત :- જે સંખ્યાનો અભ્યાસ કરવો હોય તે સંખ્યાને(આંકને) તેટલી વાર સ્થાપિત કરી પરસ્પર ગુણા કરવાથી જે રાશિ આવે તે તે સંખ્યાનો અભ્યાસ કહેવાય. દા.ત. પાંચનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તો ૫ ને પાંચ વાર સ્થાપિત કરી, પહેલા, બીજા આંકને ગુણવાથી જે ગુણન ફલ આવે તેને ત્રીજા અંક સાથે ગુણાકાર કરી તેના ગુણનફલને ચોથા અંક સાથે ગુણી, તે ગુણનફળને પાંચમા અંક સાથે ગુણવાથી જે ગુણનફલ આવે તે અભ્યાસ રાશિ કહેવાય છે. $૫ \times ૫ \times ૫ \times ૫ \times ૫$ અહીં $૫ \times ૫ = ૨૫ \times ૫ = ૧૨૫ \times ૫ = ૬૨૫ \times ૫ = ૩૧૨૫$. આ ૩૧૨૫ પાંચ સંખ્યાની અભ્યાસ રાશિ છે.

જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાતની અભ્યાસ રાશિ આવે તે જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત છે અને તેમાંથી એક ન્યૂન રાશિ ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિ કહેવાય છે. જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાત વચ્ચેની સર્વરાશિ મધ્યમ પરિત્તઅસંખ્યાત કહેવાય છે.

યુક્ત અસંખ્યાત નિરૂપણ :-

૧ જહણ્ણયં જુત્તાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્ણયં જુત્તાસંખેજ્જયં- જહણ્ણયં પરિત્તાસંખેજ્જયં જહણ્ણયપરિત્તા-સંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણભાસો પહિપુણ્ણો જહણ્ણયં જુત્તાસંખેજ્જયં હવઈ, અહવા ઉક્કોસણ્ણ પરિત્તાસંખેજ્જણ્ણ રૂવં પક્કિલ્લત્તં જહણ્ણયં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઈ, આવલિયા વિ તત્તિયા ચેવ, તેણં પરં અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસયાઈ ઠાણાઈ જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં ણ પાવઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિનો જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિનો પરસ્પર અભ્યાસ કરવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે પરિપૂર્ણ રાશિ જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત કહેવાય છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી પ્રાપ્ત રાશિ જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત કહેવાય છે. જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત તુલ્ય પ્રમાણ- વાળી એક આવલિકા હોય છે. જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાતથી આગળ ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત પર્યંતની રાશિઓ મધ્યમ યુક્તઅસંખ્યાત કહેવાય છે.

૧૦ ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ?

ઉક્કોસેણં જુત્તાસંખેજ્જયં- જહણ્ણણં જુત્તાસંખેજ્જણં આવલિયા ગુણિયા અણ્ણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઈ, અહવા જહણ્ણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં રૂવૂણં ઉક્કોસેણં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિને આવલિકાથી અર્થાત્ જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરતાં જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત કહેવાય અથવા જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત થાય છે.

વિવેચન :-

જઘન્ય પરિત્તઅસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસ રાશિ તુલ્ય જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત છે. તેમાંથી એક ઓછું કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તઅસંખ્યાત થાય. જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાતની રાશિના અભ્યાસ રાશિતુલ્ય જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય. તેમાંથી એક ઓછું કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત થાય છે. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતની રાશિતુલ્ય એક આવલિકાના સમય છે. તેથી જ સૂત્રકારે જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાતથી આવલિકાને ગુણવાનું કથન કર્યું છે. આશય એ છે કે જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાતને જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાતથી અભ્યાસ રૂપ ગુણતા જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય છે.

અસંખ્યાતઅસંખ્યાત નિરૂપણ :-

૧૧ જહણ્ણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્ણણં જુત્તાસંખેજ્જણં આવલિયા ગુણિયા અણ્ણમણ્ણભાસો પહ્હિપુણ્ણો જહણ્ણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઈ, અહવા ઉક્કોસણ જુત્તાસંખેજ્જણ રૂવં પક્કિખત્તં જહણ્ણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઈ, તેણ પરં અજહણ્ણમણુક્કોસયાઈં ઠાણાઈં જાવ ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં ણ પાવઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિને આવલિકાના સમયોથી અભ્યાસ રૂપે પરસ્પરગુણાકાર કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ રાશિ તે જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય છે. જઘન્યથી આગળ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ન આવે ત્યાં સુધીના મધ્યમ સ્થાન જાણવા.

૧૨ ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્ણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં જહણ્ણયંઅસંખેજ્જાસંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઈ, અહવા જહણ્ણયં પરિત્તાણંતયં રૂવૂણં ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાતની રાશિને તે જ જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર અન્યોન્ય અભ્યાસ(ગુણકાર) રૂપે ગુણા કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત બને છે અથવા એક ન્યૂન જઘન્ય પરિતાનંત રાશિ જ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રોમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાતનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. જઘન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત રાશિ જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત કહેવાય છે અને જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિને અભ્યાસ રૂપે ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે જઘન્ય પરીતાનંત છે. તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે.

અસંખ્યાતાસંખ્યાતની બીજે રીતે પ્રરૂપણા :- જઘન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિનો ત્રણવાર વર્ગ કરી, તેમાં ૧૦ અસંખ્યાત રાશિને ઉમેરવી જોઈએ. તે દસ અસંખ્યાત રાશિ સૂચક ગાથા આ પ્રમાણે છે.

લોગાગાસપણ્સા, ધમ્માધમ્મેગજીવદેસા વ ।

દવ્વઠિઆ ણિગોઆ, પત્તેયા ચેવ બોદ્ધવ્વા ॥૧॥

ઠિઙ્ઘંધજ્ઙ્ઘવસાણા અણુભાગા જોગચ્છેઅપલિભાગા ।

દોણ્હ ય સમાણ સમયા અસંખપક્ખેવયા દસડ ॥૨॥

(૧) લોકાકાશના પ્રદેશ, (૨) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ, (૩) અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ, (૪) એક જીવના પ્રદેશ, (૫) દ્રવ્યાર્થિક નિગોદ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ—બાદર અનંતકાયિક વનસ્પતિ(નિગોદ જીવોના શરીર) (૬) પ્રત્યેક કાયિક(પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ) જીવો, (૭) જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના સ્થિતિબંધના અસંખ્યાત અધ્યવસાય સ્થાન, (૮) અનુભાગ સ્થાન, કર્મોની ફળપ્રદાન શક્તિની તરતમતા કે અનુભાવ વિશેષ, તેને અનુભાગ સ્થાન કહે છે, (૯) યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ—મન—વચન—કાયા સંબંધી જે વીર્ય છે તે યોગ, કહેવાય છે. કેવળીના કેવળજ્ઞાનથી તેનો છેદ (વિભાગ) કરતાં કરતાં જે નિર્વિભાગ અંશ, કેવળીના જ્ઞાન દ્વારા પણ જેનો હવે વિભાગ ન થઈ શકે તેવા યોગના નિર્વિભાગ અંશને યોગપ્રતિભાગ કહે છે, (૧૦) ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી બંને કાળના સમયો.

આ અસંખ્યાત રાશિને તેમાં ઉમેરી પુનઃ તેનો ત્રણ વાર વર્ગ કરવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય છે. ત્રણવાર વર્ગ કરવાની વિધિ—જો પાંચનો ત્રણ વાર વર્ગ કરવો હોય તો $૫ \times ૫ = ૨૫$, આ પહેલો વર્ગ કહેવાય, $૨૫ \times ૨૫ = ૬૨૫$ તે બીજો વર્ગ કહેવાય અને $૬૨૫ \times ૬૨૫ = ૩૯૦૬૨૫$ ને ત્રીજો વર્ગ કહેવાય.

આ રીતે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ત્રણવાર વર્ગ + ૧૦ અસંખ્યાત = જે રાશિ આવે તેનો પુનઃ

ત્રણ વાર વર્ગ કરવાથી જઘન્ય પરીતાનંત થાય. તેમાંથી એક બાદ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતની રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રરૂપણા ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આગમમાં તેનો સંકેત નથી.

પરિતાનંત નિરૂપણ :-

૧૩ જહણ્યં પરિતાનંતયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્યં પરિતાનંતયં જહણ્યં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં જહણ્યઅસંખેજ્જા- સંખેજયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણભાસો પઢિપુણ્ણો જહણ્યં પરિતાનંતયં હોઈ, અહવા ઉક્કોસણ અસંખેજ્જાસંખેજ્જણ રૂવં પક્કિસ્સત્તં જહણ્યં પરિતાનંતયં હોઈ । તેણ પરં અજહણ્યમણુક્કોસયાઈ ઠાણાઈ જાવ ઉક્કોસયં પરિતાનંતયં ણ પાવઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જઘન્ય પરીતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિને તે જ જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર પરસ્પર અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ સંખ્યા જઘન્ય પરીતાનંત કહેવાય છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતમાં એક પ્રક્ષેપ કરવાથી પ્રાપ્ત રાશિ જઘન્ય પરીતાનંત કહેવાય છે. જઘન્ય પરિતાનંત પછી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ન આવે ત્યાં સુધી મધ્યમ પરિતાનંતના સ્થાન છે.

૧૪ ઉક્કોસયં પરિતાનંતયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્યં પરિતાનંતયં જહણ્યપરિતાનંતયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં પરિતાનંતયં હોઈ, અહવા જહણ્યં જુત્તાનંતયં રૂવૂણં ઉક્કોસયં પરિતાનંતયં હોઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય પરિતાનંતની રાશિને તે જ જઘન્ય પરિતાનંત રાશિ સાથે (પરસ્પર અભ્યાસરૂપે) ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતનું પ્રમાણ થાય છે અથવા જઘન્ય યુક્તાનંતની સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતની સંખ્યા બને છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રોમાં અનંત સંખ્યાના પ્રથમ ભેદ પરિતાનંતના જઘન્ય, મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ આ ત્રણ ભેદનું વર્ણન કર્યું છે. જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતને અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં જઘન્ય પરિતાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અને જઘન્ય પરિતાનંતને અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં જઘન્ય યુક્તાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તે જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિમાંથી એક બાદ કરતાં નિષ્પન્ન રાશિ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંત સંખ્યા જાણવી.

યુક્તાનંત નિરૂપણ :-

૧૫ જહણ્ણયં જુત્તાણંતયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્ણયં પરિત્તાણંતયં જહણ્ણપરિત્તાણંતયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણભાસો પહ્ધિપુણ્ણો જહણ્ણયં જુત્તાણંતયં હોઈ, અહવા ઉક્કોસણ પરિત્તાણંતણ રૂવં પક્કિખત્તં જહણ્ણયં જુત્તાણંતયં હોઈ, અભવસિદ્ધિયા વિ તેત્તિયા ચેવ, તેણ પરં અજહણ્ણ મણુક્કોસયાઈં ઠાણાઈં જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં ણ પાવઈ તિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જઘન્ય યુક્તાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય પરિતાનંત રાશિને તે જ જઘન્ય પરિતાનંતરાશિ સાથે તેટલી જ વાર (પરસ્પર અભ્યાસરૂપે) ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ રાશિ જઘન્ય યુક્તાનંત છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય યુક્તાનંત બને છે. અભવસિદ્ધિક જીવો જઘન્યયુક્તાનંત રાશિ તુલ્ય હોય છે. જઘન્ય યુક્તાનંત અને ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતની વચ્ચે સર્વ સંખ્યા મધ્યમ યુક્તાનંત છે.

૧૬ ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્ણણં જુત્તાણંતણં અભવસિદ્ધિયા ગુણિતા અણ્ણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં હોઈ, અહવા જહણ્ણયં અણંતાણંતયં રૂવૂણં ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં હોઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિ સાથે અભવ્ય જીવોની રાશિને (જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિને) પરસ્પર અભ્યાસરૂપે (તેટલી જ વાર) ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અથવા જઘન્ય અનંતાનંતમાંથી એક બાદ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં યુક્તાનંતના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, આ ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. સૂત્ર—ભાવ સુગમ છે. આગમમાં અભવ્ય જીવોને અનંત કહ્યા છે. તે અભવ્યોનું નિશ્ચિત પ્રમાણ જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિ જેટલું છે.

અનંતાનંત નિરૂપણ :-

૧૭ જહણ્ણયં અણંતાણંતયં કેત્તિયં હોઈ ?

જહણ્ણણં જુત્તાણંતણં અભવસિદ્ધિયા ગુણિયા અણ્ણમણ્ણભાસો પહિપુણ્ણો જહણ્ણયં અણંતાણંતયં હોઈ, અહવા ઉક્કોસણ જુત્તાણંતણ રૂવં પક્કિચ્છત્તં જહણ્ણયં અણંતાણંતયં હોઈ, તેણ પરં અજહણ્ણમણુક્કોસયાઈ ઠાણાઈં । સે તં ગણ્ણા સંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જઘન્ય અનંતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જઘન્ય યુક્તાનંત સાથે અભવ્ય જીવોની રાશિને (જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિને) પરસ્પર અભ્યાસ રૂપે ગુણિત કરતા પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ સંખ્યા જ જઘન્ય અનંતાનંતનું પ્રમાણ છે. અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય અનંતાનંત થાય છે. જઘન્ય અનંતાનંત પછી મધ્યમ અનંતાનંતના સ્થાન છે. તત્પશ્ચાત્ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત રાશિ નથી. આ રીતે ગણના સંખ્યાનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અનંતાનંતના જઘન્ય અને મધ્યમ, આ બે ભેદનું વર્ણન છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત સંખ્યા ઉપયોગમાં ન હોવાથી સૂત્રકારે તેનું નિરૂપણ કર્યું નથી. કર્મગ્રંથ વગેરેમાં આચાર્યોએ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત સંખ્યાનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કર્યું છે.

જઘન્ય અનંતાનંતનો ત્રણવાર વર્ગ કરી તેમાં નિમ્નોક્ત છ અનંત ઉમેરવા, તે 'છ અનંત' ગાથા દ્વારા બતાવે છે.

સિદ્ધા ણિગોયજીવા, વણસ્સઈ કાલ પુગ્ગલા ચેવ ।

સવ્વમલોગાગાસં, છપ્પેતેઽણંતપક્કેવા ॥

(૧) સિદ્ધજીવ, (૨) નિગોદના જીવ, (૩) વનસ્પતિકાયિક, (૪) ભૂતકાળ, વર્તમાન, ભવિષ્ય ત્રણે કાળના સમયો, (૫) સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય, (૬) લોકાકાશ અને અલોકાકાશના પ્રદેશો, આ છ અનંત રાશિ તેમાં ઉમેરી પુનઃ તે રાશિનો ત્રણ વાર વર્ગ કરવો અને તેમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શન, આ કેવળ દ્વિકના અનંત પર્યાયો ઉમેરવાથી (જોય પદાર્થ અનંત હોવાથી કેવળદ્વિકના પર્યાય અનંત છે.) ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતનું પરિમાણ બોધ માટે છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત પ્રમાણ કોઈપણ વસ્તુ આ લોકમાં નથી. તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી આગમકારોએ તેને ગ્રાહ્ય માનેલ નથી.

આ રીતે ગણના સંખ્યામાં ઉપમા સંખ્યાના ૨૦ ભેદ થાય છે. જેમાં સંખ્યાતના ત્રણ, અસંખ્યાતના ૯, અને અનંતના ૮ ભેદોની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

ભાવસંખ્યા નિરૂપણ :-

૧૮ સે કિં તં ભાવસંખા ? ભાવસંખા જે ઇમે જીવા સંખગણ્ણામ-ગોત્તાઈં

કમ્માઈં વેદેંતિ । સે તં ભાવસંખા । સે તં સંખપ્પમાણે । સે તં ભાવપ્પમાણે ।
સે તં પમાણે ।

॥ પમાણે ત્તિ પયં સમ્મત્તં ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવશંખનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આ લોકમાં જે જીવ શંખગતિનામ—ગોત્ર કર્મને ભોગવી રહ્યા છે અર્થાત્ બેઈન્દ્રિય શંખજીવો શંખરૂપે આયુષ્ય ભોગવી રહ્યા હોય તે ભાવશંખ કહેવાય છે. આ ભાવશંખનું વર્ણન છે. આ પ્રકારે શંખ, સંખ્યા પ્રમાણ તેમજ ભાવ પ્રમાણની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે. તેની સાથે સંપૂર્ણ પ્રમાણદ્વારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

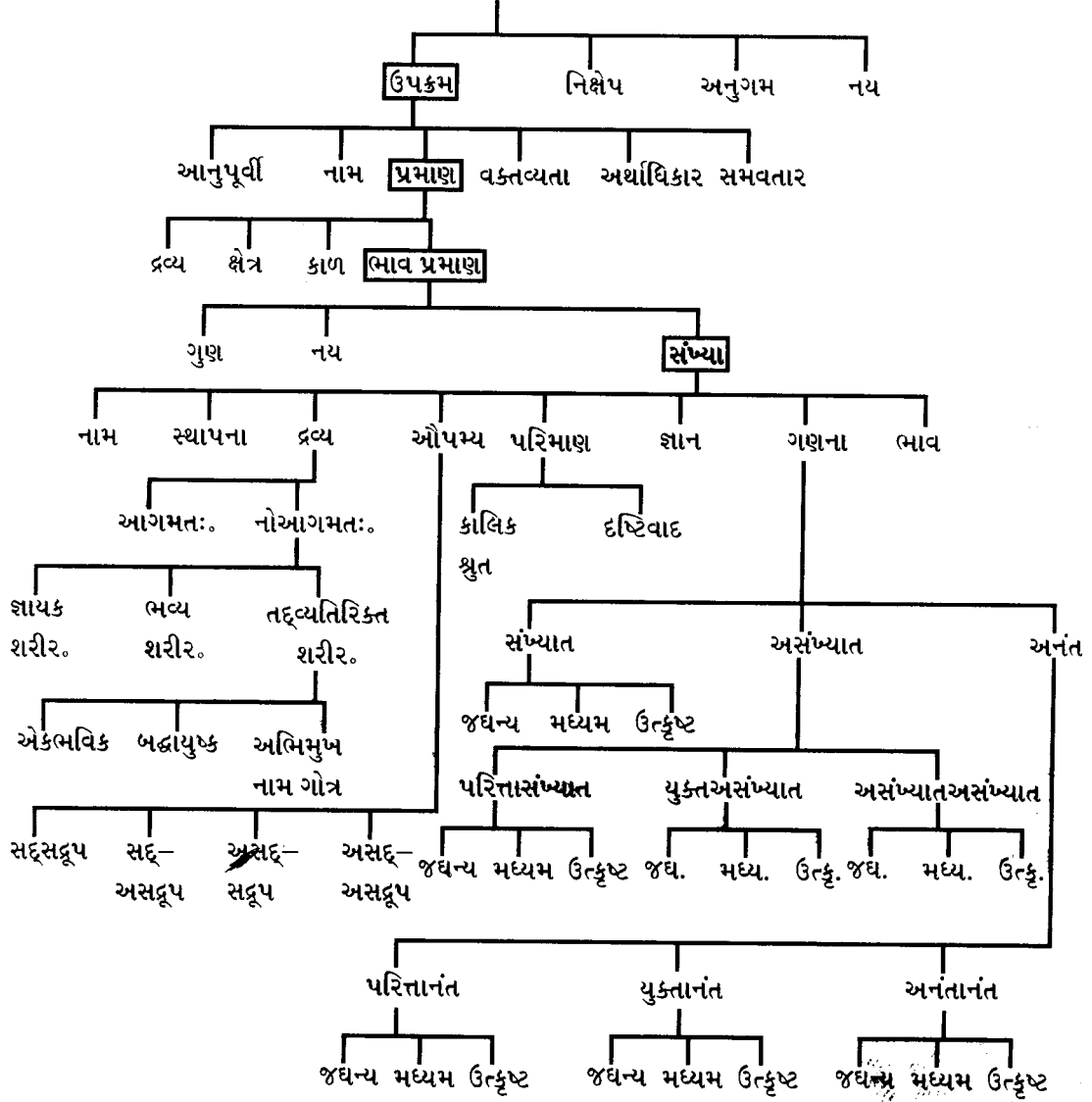
અર્ધમાગધિ 'સંખ' શબ્દની સંસ્કૃત ઇયા શંખ અને સંખ્યા બંને થાય છે. 'સંખાપ્રમાણ' માં ક્યાંક સંખ્યા અને ક્યાંક શંખ શબ્દાર્થ ગ્રહણ કરેલ છે. આ 'ભાવસંખ'માં શંખ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. જે જીવ શંખ પ્રાયોગ્ય તિર્યચગતિ, બેઈન્દ્રિય જાતિ, ઔદારિક શરીર વગેરે નામ કર્મ, નીચગોત્ર વગેરે કર્મપ્રકૃતિઓનું વિપાક વેદન કરતા હોય તે જીવ ભાવશંખ કહેવાય છે. આ રીતે શંખ પ્રમાણનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં અનુયોગના પ્રથમ ઉપક્રમ દ્વારના ત્રીજા ભેદ પ્રમાણદ્વારની સંપૂર્ણ વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

॥ પ્રકરણ-૩૦ સંપૂર્ણ ॥

ભાવ પ્રમાણમાં સંખ્યા

અનુયોગ દ્વાર

એકશ્રીસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમનો ચોથો ભેદ - વક્તવ્યતા

વક્તવ્યતાના ભેદ :-

૧ સે કિં તં વક્તવ્યયા ? વક્તવ્યયા તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-સસમયવક્તવ્યયા પરસમયવક્તવ્યયા સસમયપરસમયવક્તવ્યયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વક્તવ્યતાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સ્વસમયવક્તવ્યતા, (૨) પરસમયવક્તવ્યતા (૩) સ્વસમય-પર સમય વક્તવ્યતા.

વિવેચન :-

અધ્યયનાદિષુ પ્રત્યવચનં યથાસંભવં પ્રતિનિયતાર્થકથનં વક્તવ્યતા = અધ્યયનાદિ પ્રત્યેક અવચવના અર્થનું યથાસંભવ પ્રતિનિયત વિવેચન કરવું, તે વક્તવ્યતા કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં પ્રયુક્ત સમય શબ્દનો પ્રાસંગિક અર્થ સિદ્ધાન્ત કે મત થાય છે. સ્વ-પોતાના સિદ્ધાન્તનું પ્રસ્તુતીકરણ અર્થાત્ સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન તે સ્વસમયવક્તવ્યતા છે, પર-અન્યના સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ તે પર સમય વક્તવ્યતા અને પોતાના અને અન્યના-બંનેના સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કરવું, તે સ્વ-પર સમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

સ્વસમય વક્તવ્યતા :-

૨ સે કિં તં સસમયવક્તવ્યયા ? સસમયવક્તવ્યયા - જત્થ ણં સસમય આઘવિજ્જઈ પળ્ણવિજ્જઈ પરૂવિજ્જઈ દંસિજ્જઈ ણિદંસિજ્જઈ ઉવદંસિજ્જઈ । સે તં સસમય- વક્તવ્યયા ।

શબ્દાર્થ :- જત્થ = જેમાં-જ્યાં, સસમય = સ્વસમયનું, આઘવિજ્જઈ = કથન, પળ્ણવિજ્જઈ = પ્રશ્નાપન, પરૂવિજ્જઈ = પ્રરૂપણ, દંસિજ્જઈ = દર્શન, ણિદંસિજ્જઈ = નિદર્શન, ઉવદંસિજ્જઈ = ઉપદર્શન કરવામાં આવે છે તે, સસમયવક્તવ્યયા = સ્વ સમય વક્તવ્યતા છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્વસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિદર્શન, ઉપદર્શન કરવામાં આવે, તેને સ્વસમયવક્તવ્યતા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

પૂર્વાપર—પહેલાના અને પછીના કથનમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે, પોતાના સિદ્ધાન્ત—માન્યતાથી અવિરોધી એવી ક્રમબદ્ધ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે સ્વસમય વક્તવ્યતા છે. આઘવિજ્જઈ થી ઉવદંસિજ્જઈ સુધીના શબ્દો સમાનાર્થક લાગે છે પરંતુ શબ્દભેદથી અર્થભેદ (વિશેષઅર્થ) થઈ જાય. તેથી તે સર્વનું ભિન્ન—ભિન્ન કથન કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે—

આઘવિજ્જઈ :- સામાન્ય રૂપથી કથન કરવું કે વ્યાખ્યા કરવી. જેમ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ, આ બહુપ્રદેશી પાંચે દ્રવ્ય ત્રિકાલ અવસ્થાયી છે.

પણવિજ્જઈ :- અધિકૃત વિષયની પૃથક્—પૃથક્ લાક્ષણિક વ્યાખ્યા કરવી. જેમ કે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક બને તે ધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે, વગેરે.

પરૂવિજ્જઈ = અધિકૃત વિષયની વિસ્તૃત પ્રરૂપણા કરવી. જેમ ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. તે લોક વ્યાપી એક દ્રવ્ય છે, વગેરે.

દંસિજ્જઈ :- દષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવો. જેમ કે ધર્માસ્તિકાયનો ચલન સહાયગુણ છે, પાણીમાં માછલીનું દષ્ટાંત.

ણિદંસિજ્જઈ :- દષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધ સિદ્ધાંતને દોહરાવવો તે ઉપનય અને તેના દ્વારા અધિકૃત વિષયનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવું. જેમ માછલીના તરવામાં પાણી સહાયક છે તેમ ધર્મદ્રવ્ય પણ જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક થાય છે.

ઉવદંસિજ્જઈ :- સમસ્ત કથનનો ઉપસંહાર કરી, પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરવું. જેમ કે આ પ્રકારના સ્વરૂપવાળા દ્રવ્યને ધર્માસ્તિકાય કહે છે.

પરસમય વક્તવ્યતા :-

૩ સે કિં તં પરસમયવક્તવ્યયા ? પરસમયવક્તવ્યયા— જત્થ ણં પરસમય આઘવિજ્જઈ જાવ ઉવદંસિજ્જઈ । સે તં પરસમયવક્તવ્યયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પરસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે વક્તવ્યતામાં પરસમય—અન્યમતના સિદ્ધાન્તનું કથન કરવામાં આવે. યાવત્ ઉપદર્શન કરવામાં આવે, તે પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

વિવેચન :-

જેમાં સ્વમત નહીં પરંતુ પરમત-પર સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે પરસમયવક્તવ્યતા છે. જેમ કે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં લોકાયતિકોનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે.

સંતિ પञ्चमहभूया, इहमेगेसिं आहिया ।
पुढवी आउ तेउ य, वाउ आगास पंचमा ॥

एए पंचमहभूया, तेभो एगोत्ति आहिया ।
अह तेसिं विणासेणं, विणासो होइ देहिणो ॥

નાસ્તિકોના મતે સર્વલોક વ્યાપી પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, તે પાંચ મહાભૂત કહેવાય છે. આ પાંચ મહાભૂતોથી જીવ અભિન્ન છે. જ્યારે આ પાંચ મહાભૂત શરીરાકાર પરિણત થાય ત્યારે જીવનામક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પાંચ મહાભૂત છૂટા પડી જાય ત્યારે જીવનો નાશ થાય છે.

આ મત જૈન દર્શનનો નથી તે લોકાયતિકનો મત હોવાથી પરસિદ્ધાન્ત છે. આ રીતે જે વક્તવ્યતામાં પરસિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે તે પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતા :-

૪ સે કિં તં સસમયપરસમયવત્તવ્વયા ?

સસમયપરસમયવત્તવ્વયા જત્થ ણં સસમએ પરસમએ આઘવિજ્જઈ જાવ ઉવદંસિજ્જઈ । સે તં સસમયપરસમયવત્તવ્વયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે વક્તવ્યતામાં સ્વસમય-પરસમય બંનેનું કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિદર્શન ઉપદર્શન કરવામાં આવે તેને સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતા કહે છે.

વિવેચન :-

જે કથન સ્વસમય અને પરસમય ઉભયરૂપે હોય તે સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે. જેમ કે-

आगारमावसंता वा, आरणा वावि पव्वया ।
इमं दरिसणमावणा, सव्वदुक्खा विमुच्चइ ॥

જે વ્યક્તિ આગાર-ઘરમાં રહેનાર ગૃહસ્થ હોય, અરણ્યવાસી હોય કે પ્રવ્રજિત(શાક્યાદિ હોય),

આ દર્શન-સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે, ધારણ, ગ્રહણ કરે તો સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ કથનમાં ઉભયમુખી વૃત્તિ હોવાથી જૈન, બૌદ્ધ, સાંખ્ય કોઈપણ દર્શનવાળા માટે તે અર્થ પોતાના મતાનુરૂપ થાય છે. તેથી પોતા માટે સ્વસમય વક્તવ્યતારૂપ અને અન્ય માટે પરસમયવક્તવ્યતા રૂપ થાય, માટે તેને સ્વસમય-પરસમયવક્તવ્યતા રૂપ સમજવું.

વક્તવ્યતા વિષયક નયદષ્ટિઓ :-

૫ ઇયાણિં કો ણઓ કં વત્તવ્વયમિચ્છઈ ?

તત્થ પેગમ-સંગહ-વવહારા તિવિહં વત્તવ્વયં ઇચ્છંતિ, તં જહા- સસમયવ-ત્તવ્વયં પરસમયવત્તવ્વયં સસમયપરસમયવત્તવ્વયં ।

શબ્દાર્થ :- ઇયાણિં = આ ત્રણ વક્તવ્યતામાંથી, કો ણઓ = કયો નય, કં વત્તવ્વયમ્ = કઈ વક્તવ્યતાને, ઇચ્છંતિ = ઈચ્છે છે-માન્ય કરે છે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ ત્રણ પ્રકારની વક્તવ્યતાઓમાંથી કયો નય કઈ વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે ?

ઉત્તર- નૈગમનય, સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નય, ત્રણે પ્રકારની વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે. યથા- (૧) સ્વસમય વક્તવ્યતા (૨) પરસમય વક્તવ્યતા (૩) ઉભય વક્તવ્યતા.

૬ ડ્ઙ્ઙુસુઓ દુવિહં વત્તવ્વયં ઇચ્છઈ, તં જહા- સસમયવત્તવ્વયં પરસમયવત્તવ્વયં તત્થ ણં જા સા સસમયવત્તવ્વયા સા સસમયં પવિટ્ઠા, જા સા પરસમયવત્તવ્વયા સા પરસમયં પવિટ્ઠા, તમ્હા દુવિહા વત્તવ્વયા, ણત્થિ તિવિહા વત્તવ્વયા ।

શબ્દાર્થ :- સસમય = સ્વસમયમાં, પવિટ્ઠા = સમાવિષ્ટ થશે, અંતર્ભૂત થશે, પરસમયં પવિટ્ઠા = પરસમયમાં અંતર્ભૂત થશે.

ભાવાર્થ :- ઋજુસૂત્રનય સ્વસમયવક્તવ્યતા અને પરસમય વક્તવ્યતા, આ બે વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે. તેઓના મતે 'સ્વસમય-પરસમય ઉભયરૂપ આ ત્રીજી વક્તવ્યતા સ્વીકારણીય નથી. આ ત્રીજી વક્તવ્યતામાં જે સ્વસમયરૂપ અંશ છે, તે પ્રથમ ભેદ સ્વસમયમાં સમાવિષ્ટ થઈ જશે અને ત્રીજી વક્તવ્યતાનો 'પરસમય' રૂપ અંશ બીજા ભેદ 'પરસમય વક્તવ્યતા'માં સમાવિષ્ટ થઈ જશે, માટે વક્તવ્યતાના બે જ પ્રકાર સ્વીકારવા જોઈએ. ત્રિવિધ વક્તવ્યતા નથી.

૭ તિણિણ સહ્ણયા [એગં] સસમયવત્તવ્વયં ઇચ્છંતિ, ણત્થિ પરસમયવત્તવ્વયં। કમ્હા ? જમ્હા પરસમયે અણટ્ટે અહેઠ્ઠ અસબ્ભાવે અકિરિયા ઉમ્મગ્ગે અણુવણ્ણે સે મિચ્છાદંસણમિત્તિ કટ્ટુ, તમ્હા સવ્વા સસમયવત્તવ્વયા, ણત્થિ

પરસમયવક્તવ્યયા ણત્થિ સસમયપરસમયવક્તવ્યયા । સે તં વક્તવ્યયા ।

શબ્દાર્થ :- જમ્હા = કારણ કે, પરસમય = પરસમય, અણદ્વે = અનર્થ, અહેતુ = અહેતુ, અસંભાવે = અસંભાવ, અકિરિયા = અક્રિય, ઉમ્મર્ગે = ઉન્માર્ગ, અણુવણ્ણે = અણુવણ્ણે અને, મિચ્છાદંસણમિત્તિ કટ્ટુ = મિથ્યા દર્શન રૂપ છે, તે કારણે.

ભાવાર્થ :- શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય, આ ત્રણે નય એક-સ્વસમય વક્તવ્યતાને જ માન્ય કરે છે. તેઓના મતે પરસમય વક્તવ્યતા નથી, કારણકે પરસમય વક્તવ્યતા અનર્થ, અહેતુ, અસંભાવ, અક્રિય, ઉન્માર્ગ, અણુવણ્ણે અને મિથ્યાદર્શનરૂપ છે, તેથી પરસમયવક્તવ્યતા તેઓને માન્ય નથી. તે જ રીતે સ્વસમય-પરસમય ઉભયરૂપ વક્તવ્યતા પણ સ્વીકારણીય નથી. આ રીતે વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

નયદષ્ટિઓ લોકવ્યવહારથી લઈ વસ્તુના પોતાના સ્વરૂપ સુધીનો વિચાર કરે છે. પૂર્વના નયો સ્થૂલ દષ્ટિથી વિચાર કરે છે. ઉત્તરોત્તર પછીના નયો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરે છે.

સાત નયમાંથી અનેક પ્રકારે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નેગમનય, સર્વ અર્થનો સંગ્રહક સંગ્રહનય, લોકવ્યવહાર પ્રમાણે વ્યવહાર કરવામાં તત્પર વ્યવહારનય, આ ત્રણે નયની માન્યતા છે કે લોકમાં એવી પરંપરા, રૂઢી છે તેથી સ્વ, પર, ઉભય સમયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ઋજુસૂત્ર નય પૂર્વનય કરતાં વિશુદ્ધ છે. તેના મતે ઉભયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વસમય, પરસમય, આ બે વક્તવ્યતામાં સમાવેશ થઈ જાય છે માટે બે જ વક્તવ્યતા છે. ઉભયરૂપ વક્તવ્યતા તે ઋજુસૂત્રનયને માન્ય નથી.

શબ્દાદિ ત્રણે નય એકમાત્ર સ્વસમયવક્તવ્યતાનો સ્વીકાર કરે છે. તેઓના મતે પરસમય-વક્તવ્યતા અનર્થ, અહેતુ વગેરે મિથ્યાદર્શનરૂપ છે માટે અસ્વીકારણીય છે. સ્વમત જ હિતકારી, કલ્યાણકારી, આદરણીય છે, માટે તે એક જ સ્વીકારણીય છે.

(૧) અનર્થકારી :- પરસમય અનર્થરૂપ છે. જેમ કે પરસમય 'નાસ્ત્યેવાત્મા' 'આત્મા નથી' વગેરે અનર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે અનર્થરૂપ છે. જો આત્માનો જ અભાવ છે તો તેનો પ્રતિષેધ કોણ કરે? જે આ વિચાર કરે છે કે 'હું નથી' તે જ જીવ-આત્મા છે. જીવ સિવાયના અન્ય જડ પદાર્થમાં સંશય પણ નથી. આ રીતે અનર્થતા-વિસંગતિઓ, વિસંવાદિતાઓ પરસમયમાં છે માટે તે અનર્થરૂપ છે.

(૨) અહેતુ :- પરસમય અહેતુરૂપ પણ છે. 'નાસ્ત્યેવાત્મા અત્યન્તાનુપલબ્ધે:' આત્મા નથી કારણ કે તેની અત્યન્ત અણુપલબ્ધિ છે. આ અણુમાન પ્રયોગમાં આત્મા નથી, તે વાત સિદ્ધ કરવા જે અણુપલબ્ધિ કારણ-હેતુ આપ્યો છે, તે હેતુ હેત્વાભાસ છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. જેમ ઘડાના રૂપ-વર્ણ વગેરે ગુણો ઉપલબ્ધ હોવાથી, ઘટની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે છે; તેમ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉપલબ્ધ છે માટે તેની સત્તા પણ સ્વીકારવી જોઈએ. અહીં આત્માના ગુણો ઉપલબ્ધ છે

માટે અનુપલબ્ધિ રૂપ જે હેતુ આપ્યો તે અસિદ્ધ છે. આ રીતે પરસમય અહેતુરૂપ છે.

(૩) **અસદ્અર્થ** :- પરસમય અસત્ છે. તેઓ અસદ્ભૂત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. પરસમય આત્માને ક્ષણભંગુર માને છે. તે અસદ્રૂપ છે. આત્માક્ષણિક જ છે, નાશના જ સ્વભાવવાળો છે, તો ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, સત્કાર્યો કરવા વગેરે લોકવ્યવહાર શા માટે ? જો આત્મા ક્ષણભંગુર જ હોય તો પરલોકમાં કોણ જાય ? માટે આત્માને ક્ષણિક કહેવો તે અસત્ માન્યતા છે. અસત્રૂપ છે. આ રીતે પર સમય અસદ્ભૂતને સ્વીકારે છે.

(૪) **અક્રિય** :- પરસમયવાળા એકાન્તે શૂન્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તેમના મતમાં કોઈપણ પ્રકારની ક્રિયા સંભવિત નથી, કર્તા પણ નથી. કર્તા-ક્રિયા બધું જ શૂન્ય માનવું પડશે. જો એમ ન માને તો સર્વ શૂન્યતાનો સિદ્ધાન્ત રહેશે નહીં. આ શૂન્યવાદી પરસમય નિષ્ક્રિય છે.

(૫) **ઉન્માર્ગ** :- પરસમય ઉન્માર્ગગામી છે અર્થાત્ તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનવાળા માર્ગે ચાલનાર છે. પરસમય ક્યારેક એમ કહે કે કોઈ પણ પ્રાણીઓની હિંસા કરવી ન જોઈએ. બધા જ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા માનવા જોઈએ. આવા કથન સાથે તેઓ એમ પણ કહે છે કે અશ્વમેઘ વગેરે યજ્ઞમાં પશુઓનો બલિ આપવો જોઈએ. આ રીતે હિંસા વગેરેનું પ્રતિપાદન હોવાથી અને પૂર્વાપરના કથનમાં વિરોધ હોવાથી તે ઉન્માર્ગે લઈ જાય છે.

(૬) **અનુપદેશ** :- પરસમય અનુપદેશ-કુત્સિત ઉપદેશરૂપ છે. ઉપદેશ તો વ્યક્તિને હિતરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જોડે અને અહિતરૂપ પ્રવૃત્તિથી છોડાવે છે. જ્યારે આ પરસમયવાદીઓના ક્ષણિકવાદરૂપ સિદ્ધાન્ત અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. બધું ક્ષણિક છે. આત્મા પણ ક્ષણિક છે. તો જે પાપકર્મ કર્યું છે, તેવો આત્મા ક્ષણમાં નાશ પામી જવાના કારણે નરક વગેરે ગતિમાં જઈ પાપકર્મનું ફળ-દુઃખ વગેરે ભોગવી શકશે નહીં. નરકગતિમાં જાય તેટલો સમય તે આત્મા ટકશે નહીં. તો પછી આ કરવું, આ ન કરવું એવું શા માટે રાખવું ? ફળનો ડર ન રહેવાથી જીવ અહિતમાં પણ પ્રવૃત્ત થશે, માટે પરસમયનો ઉપદેશ હિતકારી નથી.

આ રીતે પરસમય અનર્થ, અહેતુ વગેરે રૂપ હોવાથી મિથ્યાદર્શન રૂપ છે. તેથી જ શબ્દાદિ ત્રણે નયો પરસમયવક્તવ્યતાને સ્વીકારતા નથી. આ રીતે 'વક્તવ્યતા' નામક ચોથા ઉપક્રમદ્વારનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૩૧ સંપૂર્ણ ॥

ભ્રીસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમનો પાંચમો ભેદ અર્થાધિકાર

આવશ્યકના છ અધ્યયનના અર્થ :-

૧ સે કિં તં અત્થાહિગારે ? અત્થાહિગારે જો જસ્સ અજ્ઝયણસ્સ અત્થાહિગારો । તં જહા-

સાવજ્જજોગવિરહ્, ડક્કિત્તણ, ગુણવઓ ય પહિવત્તી ।
ખલિયસ્સ ણિંદણા, વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૧૨૩॥

સે તં અત્થાહિગારે ।

શબ્દાર્થ :-અત્થાહિગારે = અર્થાધિકાર, જો = જે, જસ્સ = જેનો, અજ્ઝયણસ્સ = અધ્યયનનો, અત્થાહિગારો = (અર્થ વર્ણવિષયક તે તેનો) અર્થાધિકાર કહેવાય છે, સાવજ્જજોગવિરતિ = સાવધયોગ વિરતિ, ડક્કિત્તણં = ઉત્કીર્તન, ગુણવઓ પહિવત્તી = ગુણવાનની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ આદર સન્માન, ખલિયસ્સ = સ્ખલનાઓની, ણિંદણા = નિંદા, વણતિગિચ્છ = વ્રણચિકિત્સા, ગુણધારણા = ગુણધારણા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અર્થાધિકારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યક સૂત્રના જે અધ્યયનનો જે વર્ણવિષય-અર્થ વિષય હોય, તેનું કથન કરવું તે અર્થાધિકાર કહેવાય છે. જેમ કે-(૧) સાવધ યોગ વિરતિ (૨) ઉત્કીર્તન (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપત્તિ (૪) સ્ખલનાઓની નિંદા (૫) વ્રણ ચિકિત્સા (૬) ગુણધારણા. આ સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોનો અર્થાધિકાર છે.

વિવેચન :-

જે અધ્યયનનો જે અર્થ હોય તે તેનો અર્થાધિકાર કહેવાય. આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનના ગાથામાં કહેલ છ વર્ણવિષય છે. તે તેનો અર્થાધિકાર કહેવાય છે.

(૧) સામાયિક અધ્યયનનો વર્ણવિષય-તેનો અર્થ સાવધયોગ વિરતિ એટલે સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ છે.

- (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયનનો અર્થ ઉત્કીર્તન—સ્તુતિ કરવી તે છે.
- (૩) વંદના અધ્યયનનો અર્થ ગુણવાન પુરુષને સન્માન આપવું, વંદના કરવી તે છે.
- (૪) પ્રતિક્રમણ અધ્યયનનો અર્થ આચારમાં થયેલ સ્ખલનાઓની—અતિચારોની નિંદા કરવી તે છે. તેથી તેનો અર્થાધિકાર 'સ્ખલના નિંદા' કહેવાય.
- (૫) કાર્યોત્સર્ગ અધ્યયનનો અર્થ વ્રણ ચિકિત્સા છે .
- (૬) પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનનો અર્થ ગુણધારણા છે. આ રીતે અધ્યયનના અર્થ, વર્ણ્ય વિષય જ અર્થાધિકાર કહેવાય છે.

આ રીતે ઉપક્રમ દ્વારના પાંચમા ભેદ અર્થાધિકારનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૩૨ સંપૂર્ણ ॥

તેશ્રીસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમનો છઠો ભેદ-સમવતાર

સમવતારના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે છવ્વિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ણામસમોયારે ઠવણાસમોયારે દવ્વસમોયારે ખેત્તસમોયારે કાલસમોયારે ભાવસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમવતારના છ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ અને (૬) ભાવ.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવું-સમાવિષ્ટ થવું. વસ્તુ પોતાનામાં, પરમાં, ઉભયમાં ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? ક્યાં અંતર્ભૂત થાય છે, તેનો વિચાર કરવો તે સમવતાર કહેવાય છે. તેના સૂત્ર કથિત નામ આદિ છ ભેદ છે.

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય સમવતાર :-

૨ સે કિં તં ણામસમોયારે ? ણામ-ઠવણાઓ પુવ્વવણ્ણિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામ સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામ સમવતાર અને સ્થાપના સમવતારનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્વવત્ અર્થાત્ આવશ્યકના વર્ણન પ્રમાણે જાણવું.

૩ સે કિં તં દવ્વસમોયારે ? દવ્વસમોયારે દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય । ણોઆગમઓ ય જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યસમવતારના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— આગમતઃદ્રવ્યસમવતાર અને નોઆગમતઃદ્રવ્યસમવતાર યાવત્ ભવ્યશરીર નોઆગમતઃ દ્રવ્યસમવતાર સુધીનું વર્ણન આવશ્યકની સમાન જાણવું.

૪ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વસમોયારે ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વસમોયારે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા— આયસમોયારે, પરસમોયારે, તદુભયસમોયારે । સવ્વદવ્વા વિ ય ણં આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરંતિ, પરસમોયારેણં જહા કુંડે બદરાણિ, તદુભયસમોયારેણં જહા ઘરે થંભો આયભાવે ય, જહા ઘડે ગીવા આયભાવે ય ।

શબ્દાર્થ :-આયભાવે = આત્મભાવ—પોતાના સ્વરૂપમાં જ, સમોયરંતિ = રહે છે, સમાવિષ્ટ થાય છે, પરસમોયારેણં = પર સમવતારની અપેક્ષાએ, જહા = જેમ, કુંડે = કુંડામાં, બદરાણિ = બોર, તદુભયસમોયારેણં = તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ, જહા = જેમ, ઘરે = ઘરમાં, થંભો = થાંભલો, જહા ઘડે ગીવા = જેમ ઘડામાં ગ્રીવા, આયભાવે ય = (તેમ) પરભાવ અને આત્મભાવમાં રહે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારના ત્રણ ભેદ છે. જેમ કે (૧) આત્મસમવતાર, (૨) પરસમવતાર (૩) ઉભયસમવતાર.

આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ સર્વદ્રવ્ય આત્મભાવ—પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. પરસમવતારની અપેક્ષાએ કુંડામાં બોરની જેમ પરભાવમાં રહે છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ ઘરમાં થાંભલો અને ઘટમાં ગ્રીવાની જેમ પરભાવ તથા આત્મભાવ બંનેમાં રહે છે.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું, રહેવું. પ્રત્યેક દ્રવ્ય—પદાર્થ ક્યાં રહે છે ? તેનો વિચાર નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયથી કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી સર્વ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં—આત્મભાવમાં જ રહે છે. નિજસ્વરૂપથી ભિન્ન તેનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. વ્યવહારનયથી વિચાર કરતાં દ્રવ્ય પરભાવમાં પણ રહે છે. જેમ બોર કુંડામાં રહે છે. દેવદત્ત ઘરમાં રહે છે. દ્રવ્ય—પદાર્થનો જે આધાર, તેમાં તે રહે છે, તેમ લોકમાં વ્યવહાર થાય છે. ઉભયરૂપતામાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનો યુગપદ્— એક સાથે વિચાર કરવામાં આવે છે. જે ઘરમાં થાંભલો રહે છે તે આત્મભાવમાં પણ રહે છે અને ઘરમાં પણ રહે છે. તેમ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં રહી, અન્ય દ્રવ્યના આધારે પણ રહે છે.

માત્ર પરભાવ સમવતારનું કોઈ દષ્ટાંત નથી. સૂત્રમાં 'કુંડામાં બોર'નું જે દષ્ટાંત આવ્યું છે, તે ઉભયરૂપતાનું જ દષ્ટાંત કહેવાય, કારણ કે બોર સ્વસ્વરૂપમાં પણ રહે જ છે. એકલા પરભાવમાં રહેતા કોઈ દ્રવ્ય—પદાર્થ નથી. તેથી પરભાવ સમવતારનું દષ્ટાંત શક્ય નથી. તેથી અહીં આત્મભાવથી અલગ

વિવક્ષા ન કરતાં નામ માત્રથી તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરેલ છે. વાસ્તવમાં સમવતારના બે પ્રકાર છે— આત્મસમવતાર અને ઉભય સમવતાર. તે વાતને સ્પષ્ટ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે.

૫ અહવા જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વસમોયારે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા— આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય ।

ચઠસઢ્ઢિયા આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણં બત્તીસિયાએ સમોયરતિ આયભાવે ય । બત્તીસિયા આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભય— સમોયારેણં સોલસિયાએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય । સોલસિયા આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણં અઢ્ઢમાણીએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય । અઢ્ઢમાણી આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણં ચઠમાણીએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય । ચઠમાણી આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણં અઢ્ઢમાણીએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય । અઢ્ઢમાણી આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણં માણીએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય ।

સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વસમોયારે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વસમોયારે । સે તં દવ્વસમોયારે ।

શબ્દાર્થ :—બત્તીસિયા = દ્વાત્રિંશિકા, સોલસિયાએ = ષોડશિકામાં રહે છે, અઢ્ઢમાણીએ = અષ્ટભાગિકામાં, ચઠમાણીએ = ચતુર્ભાગિકામાં, અઢ્ઢમાણીએ = અર્ધમાનીમાં, માણીએ = માનીમાં(માણીમાં—એક મણમાં) રહે છે.

ભાવાર્થ :— અથવા જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. આત્મ—સમવતાર અને તદુભય સમવતાર. જેમ ચતુષ્ષષ્ટિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ દ્વાત્રિંશિકામાં પણ રહે છે અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. દ્વાત્રિંશિકા આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ ષોડશિકામાં અને આત્મભાવમાં રહે છે.

ષોડશિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે. તદુભય સમવતારથી અષ્ટભાગિકામાં અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

અષ્ટભાગિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે. તદુભય સમવતારથી ચાર્તુભાગિકામાં અને આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે.

ચતુર્ભાગિકા આત્મ સમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ

અર્ધમાનીમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. અર્ધમાનિકા આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનિકામાં સમવતરિત થાય છે અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારનું વર્ણન છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યસમવતાર અને સમુચ્ચય દ્રવ્ય સમવતારની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વસ્વરૂપની અપેક્ષાએ પોતાના સ્વભાવમાં, આત્મભાવમાં જ રહે છે, પરંતુ વ્યવહારથી મનાય છે કે તે પોતાનાથી વિસ્તૃતમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. વ્યવહારથી જ્યારે પોતાનાથી મોટા- વિસ્તૃતમાં સમાવેશ પામે તે સમયે પણ તે દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે. કોઈ દ્રવ્ય એકલું પરસમવતાર હોય તેવું સંભવિત નથી. પરમાં રહેવા છતાં પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે માટે આત્મભાવ અને ઉભયભાવ સમવતાર ઘટિત થઈ શકે છે, પણ પરસમવતાર ઘટિત થઈ શકતો નથી. તેથી સૂત્રકારે અહીં બે જ પ્રકારના સમવતાર ગ્રહણ કર્યા છે.

માની અર્ધમાની વગેરે મગધદેશના પ્રચલિત માપ છે. તરલ પદાર્થ-પ્રવાહી પદાર્થને માપવા માટે ઉપયોગમાં આવતા આ પાત્રવિશેષ છે.

૪ પલ	=	ચતુષ્ષષ્ટિકા
૮ પલ	=	દ્વાત્રિંશિકા
૧૬ પલ	=	ષોડશિકા
૩૨ પલ	=	અષ્ટભાગિકા
૬૪ પલ	=	ચતુર્ભાગિકા
૧૨૮ પલ	=	અર્ધમાનિકા
૨૫૬ પલ	=	માનિકા. આ પ્રમાણે માપવિશેષના પાત્ર પ્રચલિત હતા.

નિશ્ચયનયથી આ સર્વ પોતાના સ્વરૂપમાં સમવતરિત થાય છે-રહે છે. વ્યવહારથી પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની સાથે પોતાનાથી વિસ્તૃત માપમાં સમાવેશ પામે છે. ચતુષ્ષષ્ટિકા દ્વાત્રિંશિકામાં, દ્વાત્રિંશિકા ષોડશિકામાં, ષોડશિકા અષ્ટભાગિકામાં, અષ્ટભાગિકા ચતુર્ભાગિકામાં, ચતુર્ભાગિકા અર્ધમાનિકામાં અને અર્ધમાનિકા માનિકામાં રહે છે. પોતાના આત્મભાવમાં પણ રહે છે આમ આત્મભાવમાં અને ઉભયભાવમાં સમવતાર પામે છે.

ક્ષેત્રસમવતાર :-

૬ સે કિં તં ખેત્તસમોયારે ? ખેત્તસમોયારે દુવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા- આયસમોયારે

ય તદુભયસમોયારે ય ।

ભરહેવાસે આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણં જંબુદ્વીવે સમોયરઙ્ આયભાવે ય । જંબુદ્વીવે દીવે આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણં તિરિયલોએ સમોયરઙ્ આયભાવે ય । તિરિયલોએ આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણં લોએ સમોયરઙ્ આયભાવે ય । સે તં યત્તસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ક્ષેત્રસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ક્ષેત્ર સમવતારના બે પ્રકાર, તે આ પ્રમાણે છે — (૧) આત્મસમવતાર (૨) તદુભય સમવતાર. ભરતક્ષેત્ર આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ જંબુદ્વીપમાં અને આત્મભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

જંબુદ્વીપ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ તિર્યગ્લોક(મધ્યલોકમાં)અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

તિર્યગ્લોક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ લોકમાં અને આત્મભાવમાં સ્થિત છે. આ ક્ષેત્રસમવતારનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્ર પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે, સાથે લઘુક્ષેત્ર પોતાનાથી બૃહત્ ક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ થાય, તેને ક્ષેત્ર સમવતાર કહે છે. ભરત ક્ષેત્ર પોતાના નિજસ્વરૂપમાં સમવતરિત છે અને વ્યવહારથી જંબુદ્વીપમાં સમવતરિત છે. જંબુદ્વીપ મધ્યલોકમાં અને મધ્યલોક, લોકમાં સમવતરિત છે. કેટલીક પ્રતોમાં નિમ્નોક્ત સૂત્રપાઠ જોવા મળે છે. લોએ આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ તદુભયસમોયારેણં અલોએ સમોયરઙ્ આયભાવે ય । લોક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ અલોકમાં સમવતરિત થાય છે અને આત્મભાવમાં પણ સમવતરિત થાય છે. અલોકથી મોટું કોઈ ક્ષેત્ર નથી.

કાળસમવતાર :-

૭ સે કિં તં કાલસમોયારે ? કાલસમોયારે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય ।

સમએ આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણં આવલિયાએ

સમોચરઙ આચભાવે ય । ઇવં આવલિયા આણાપાણૂ થોવે લવે મુહુત્તે અહોરત્તે પક્ષ્વે માસે ડઙ અચણે સંવચ્છરે જુગે વાસસાઇ વાસસહસ્સે વાસસચસહસ્સે પુવ્વંગે પુવ્વે તુડિચંગે તુડિઇ અડડંગે અડડે અવવંગે અવવે હુહુચંગે હુહુઇ ડપ્પલંગે ડપ્પલે પડમંગે પડમે ણલિણંગે ણલિણે, અત્થણિડરંગે અત્થણિડરે અડચંગે અડઇ ણડચંગે ણડઇ પડચંગે પડઇ ચૂલિચંગે ચૂલિયા સીસપહેલિચંગે સીસપહેલિયા પલિઓવમે સાગરોવમે આચસમોચારેણં આચભાવે સમોચરઙ, તદુભચસમોચારેણં ઓસપ્પિણી ડસ્સપ્પિણીસુ સમોચરઙ આચભાવે ય, ઓસપ્પિણી-ડસ્સપ્પિણીઓ આચસમોચારેણં આચભાવે સમોચરંતિ, તદુભચસમોચારેણં પોગ્ગલપરિચટ્ટે સમોચરંતિ આચભાવે ય । પોગ્ગલપરિચટ્ટે આચસમોચારેણં આચભાવે સમોચરઙ, તદુભચસમોચારેણં તીતદ્ધાઅણાગચ- દ્ધાસુ સમોચરઙ આચભાવે ય; તીતદ્ધાઅણાગચદ્ધાઓ આચસમોચારેણં આચભાવે સમોચરંતિ, તદુભચસમોચારેણં સવ્વદ્ધાઇ સમોચરંતિ આચભાવે ય ।

સે તં કાલસમોચારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાલસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-કાલસમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આત્મસમવતાર (૨) તદુભચ સમવતાર.

(૧) આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ સમય આત્મભાવમાં રહે છે, તદુભચસમવતારની અપેક્ષાએ સમય આવલિકામાં અને આત્મભાવમાં પણ સમવતરિત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે (૨) આવલિકા (૩) આનપ્રાણ, (૪) સ્તોક, (૫) લવ, (૬) મુહૂર્ત, (૭) અહોરાત્ર, (૮) પક્ષ, (૯) માસ, (૧૦) ઋતુ, (૧૧) અચન, (૧૨) સંવત્સર, (૧૩) યુગ, (૧૪) સો વર્ષ, (૧૫) હજાર વર્ષ, (૧૬) લાખ વર્ષ, (૧૭) પૂર્વાંગ, (૧૮) પૂર્વ, (૧૯) ત્રુટિતાંગ, (૨૦) ત્રુટિત, (૨૧) અડડાંગ, (૨૨) અડડ, (૨૩) અવવાંગ, (૨૪) અવવ, (૨૫) હૂહૂકાંગ, (૨૬) હૂહૂક, (૨૭) ઉત્પલાંગ, (૨૮) ઉત્પલ, (૨૯) પદ્માંગ, (૩૦) પદ્મ, (૩૧) નલિનાંગ, (૩૨) નલિન, (૩૩) અર્થનિકુરાંગ, (૩૪) અર્થનિકુર, (૩૫) અચુતાંગ, (૩૬) અચુત, (૩૭) નિચુતાંગ, (૩૮) નિચુત, (૩૯) પ્રચુતાંગ, (૪૦) પ્રચુત, (૪૧) ચૂલિકાંગ, (૪૨) ચૂલિકા, (૪૩) શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, (૪૪) શીર્ષ પ્રહેલિકા, (૪૫) પલ્યોપમ, (૪૬) સાગરોપમ. આ સર્વ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભચ સમવતારની અપેક્ષાએ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીમાં અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

(૪૭) અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી કાળ આત્મ સમવતારથી આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભચ સમવતારથી પુદ્ગલપરાવર્તન કાળમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૮) પુદ્ગલપરાવર્તનકાળ

આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદુભય સમવતારથી અતીત—અનાગતકાળમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૯) અતીતઅનાગતકાળ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ સર્વાદ્વાકાળમાં તથા આત્મભાવમાં રહે છે. આ રીતે કાળસમવતારનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

સમયાદિથી જે જણાય તે કાળ છે. કાળનું નાનામાં નાનું એકમ સમય છે. તેનાથી નિષ્પન્ન આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ વગેરે ઉત્તરોત્તર મોટા—મોટા કાળવિભાગ છે. નિશ્ચયનયથી તે સર્વ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. વ્યવહારનયથી નિજસ્વરૂપમાં તો રહે જ છે પણ સાથે પોતાથી મોટા કાળ વિભાગમાં પણ રહે છે, (સમાવિષ્ટ થાય છે.) સમય આવલિકામાં, આવલિકા આનપ્રાણમાં, આનપ્રાણ સ્તોકમાં, સ્તોક લવમાં, લવ મુહૂર્તમાં રહે છે. તેમ પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી પુદ્ગલપરાવર્તનમાં, પુદ્ગલપરાવર્તન અતીત અનાગતમાં, અતીત અનાગતકાળ સર્વ અદ્વાકાળમાં સમવતરિત થાય છે.

પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ અસંખ્યાત અવસર્પિણી—ઉત્સર્પિણી કાળ પ્રમાણ છે. સમય માત્ર પ્રમાણવાળા વર્તમાનકાળમાં તેનો સમાવેશ થઈ ન શકે કારણ કે પુદ્ગલ પરાવર્તન બૃહદ્ કાળ વિભાગ છે. વર્તમાન કાળ અલ્પ પ્રમાણવાળો કાળવિભાગ છે. નાનો કાળવિભાગ મોટા કાળવિભાગમાં સમવતરિત થાય પણ પોતાનાથી નાના કાળવિભાગમાં સમવતરિત થઈ શકે નહીં. તેથી અનંત સમયવાળા અતીત—અનાગત કાળમાં પુદ્ગલપરાવર્તન સમવતરિત થાય છે. સર્વાદ્વાકાલથી મોટું કોઈ કાલ નથી તેથી તે કોઈમાં સમવતરિત થતો નથી આત્મભાવમાં જ તેનો સમવતાર થાય છે.

ભાવસમવતાર :-

૮ સે કિં તં ભાવસમોયારે ?

ભાવસમોયારે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા— આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય । કોહે આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણં માણે સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । એવં માણે માયા લોભે રાગે મોહણિજ્જે અટ્ટકમ્મપગડીઓ આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણં છવ્વિહે ભાવે સમોયરંતિ આયભાવે ય । એવં છવ્વિહે ભાવે જીવે જીવત્થિકાએ આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણં સવ્વદવ્વેસુ સમોયરંતિ આયભાવે ય । એથ સંગહણી ગાહા—

કોહે માણે માયા લોભે, રાગે ય મોહણિજ્જે ય ।

પગડી ભાવે જીવે જીવત્થિકાય સવ્વદવ્વા ય ॥૧૨૪॥

સે તં ભાવસમોયારે । સે તં સમોયારે । સે તં ડવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભાવસમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જેમ કે આત્મસમવતાર અને તદુભયસમવતાર. આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ ક્રોધ નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ માનમાં અને નિજસ્વરૂપમાં સમવતીર્ણ છે. તે જ રીતે માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીય, આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદુભયસમવતારથી છ પ્રકારના ભાવોમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. તે જ રીતે ઔદયિક વગેરે છ ભાવ જીવમાં, જીવ જીવાસ્તિકાયમાં, જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં અને નિજસ્વરૂપમાં પણ સમવતરિત થાય છે. તેની સંગ્રહણી ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીયકર્મ, કર્મપ્રકૃતિ, ભાવ, જીવ, જીવાસ્તિકાય અને સર્વદ્રવ્ય, આત્મસમવતારથી પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં અને તદુભયસમવતારથી પરરૂપ અને સ્વસ્વરૂપમાં પણ રહે છે. આ ભાવ સમવતારનું વર્ણન થયું. આ રીતે ઉપક્રમના છઠ્ઠા ભેદ સમવતારની અને અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપક્રમની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જીવના જ્ઞાનાદિક સ્વાભાવિક ભાવો અને ક્રોધાદિ કષાયો વૈભાવિક ભાવોના સમવતારનો વિચાર કરવો તે ભાવસમવતાર કહેવાય છે. તેના આત્મભાવ સમવતાર અને તદુભય સમવતાર એવા બે ભેદ છે. ક્રોધ-માન વગેરે ઔદયિક ભાવ છે. તેથી તેનું ભાવસમવતારમાં ગ્રહણ કર્યું છે. ક્રોધ અહંકાર વિના ઉત્પન્ન ન થાય તેથી ઉભયસમવતારની અપેક્ષાએ ક્રોધનો માનમાં સમવતાર કરેલ છે. ક્ષપકશ્રેણીવાળા જીવ માનના દલિકોને માયામાં પ્રક્ષિપ્ત કરી ક્ષય કરે છે. માયાના દલિકોને લોભમાં પ્રક્ષિપ્ત કરી ક્ષય કરે છે, તેથી માનનો માયામાં અને માયાનો લોભમાં સમવતાર કરેલ છે. લોભ રાગનો જ એક પ્રકાર છે તેથી તેનો રાગમાં અને રાગ એ મોહનીયનો ભેદ છે, તેથી તે મોહનીયકર્મમાં, મોહનીયકર્મ કર્મનો પ્રકાર છે, તેથી તે અષ્ટકર્મ પ્રકૃતિમાં, કર્મપ્રકૃતિઓની ઔદયિક, ઔપશમિક વગેરે ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ છે, તેથી અષ્ટકર્મ ઉપશમ આદિ ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. છ ભાવ જીવને આશ્રિત છે, તેથી તેનો જીવમાં સમાવેશ થાય છે. જીવ જીવાસ્તિકાયના ભેદરૂપે છે, તેથી જીવ જીવાસ્તિકાયમાં અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી સમસ્તદ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે.

સામાયિકનો સમવતાર :- આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ અધ્યયન 'સામાયિક' પર ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. તેમાં પ્રથમ ઉપક્રમ દ્વાર છે. ઉપક્રમનો પ્રથમ ભેદ છે આનુપૂર્વી, આનુપૂર્વીના દસભેદમાંથી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે. નામના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહેવામાં આવે છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ વગેરે છ આવશ્યકોના નામનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ વગેરે છ આવશ્યકોના નામનું ઉચ્ચારણ કરવું તે ઉત્કીર્તન કહેવાય છે. સામાયિક ઉત્કીર્તનનો વિષય હોવાથી તેનો ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમાં સમાવેશ થાય છે.

એક-બે-ત્રણ વગેરે ગણવાની પદ્ધતિને ગણનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. સામાયિકાદિ અધ્યયનોની

ગણના કરી શકાય છે માટે તેનો **ગણનાપૂર્વીમાં સમવતાર** થાય છે. જ્યારે તે છ અધ્યયનોની **પૂર્વાનુપૂર્વીમાં** ગણના કરવામાં આવે ત્યારે સામાયિક અધ્યયન **પ્રથમ સ્થાન** પર, **પશ્ચાનુપૂર્વીથી** ગણના કરતાં **છઠ્ઠા સ્થાનને** અને **અનાનુપૂર્વીથી** ગણના કરતાં **બીજા, ત્રીજા** વગેરે સ્થાને હોય છે. આ રીતે આનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ તેનું નિયત સ્થાન રહેતું નથી. વાસ્તવમાં તો તેનું પ્રથમ સ્થાન જ છે.

ઉપક્રમના બીજા ભેદ 'નામ'ના દસ પ્રકારમાંથી છઠ્ઠા પ્રકાર, ઔદાયિકાદિ છ ભાવમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે. સામાયિક શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે **ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં સમવતરિત** થાય છે.

ઉપક્રમના ત્રીજા ભેદ પ્રમાણના ચાર પ્રકારમાંથી સામાયિક **ભાવપ્રમાણમાં સમવતરિત** થાય છે. ભાવપ્રમાણના ગુણ, નય અને સંખ્યા આ ત્રણ પ્રકારમાંથી સામાયિક **ગુણપ્રમાણમાં** અને **સંખ્યાપ્રમાણમાં સમવતરિત** થાય છે. કેટલાક આચાર્ય નય પ્રમાણમાં પણ સામાયિકને સમવતરિત કરે છે.

ગુણપ્રમાણમાં જીવગુણ પ્રમાણમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે, અજીવગુણ પ્રમાણમાં નહીં. સામાયિક જીવના ઉપયોગ રૂપ છે, તેથી **જીવગુણ પ્રમાણમાં સમાવિષ્ટ** છે. જીવગુણ પ્રમાણમાં જ્ઞાન-દર્શન, ચારિત્ર આ ત્રણ ભેદ છે. સામાયિક આ ત્રણેમાં સમવતરિત થાય છે. દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ બંને સામાયિક ચારિત્ર સ્વરૂપ પણ છે તેથી **ચારિત્ર પ્રમાણમાં** પણ સમવતરિત થાય છે. સમ્યક્ સામાયિક દર્શન પ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનગુણ પ્રમાણમાં સમવતરિત છે.

જ્ઞાનપ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. સામાયિક આપ્ત ઉપદેશરૂપ છે, તેથી તે **આગમ પ્રમાણમાં અંતર્ભાવિત** થાય છે. આગમ લૌકિક અને લોકોત્તર બે પ્રકારના છે. તીર્થંકર પ્રણીત હોવાથી સામાયિકનો **લોકોત્તર આગમમાં** સમવતાર થાય છે.

લોકોત્તર આગમના આત્માગમ, અનંતરાગમ અને પરંપરાગમ ત્રણ પ્રકાર છે, આ ત્રણે પ્રકારમાં સામાયિક સમાવિષ્ટ થાય છે.

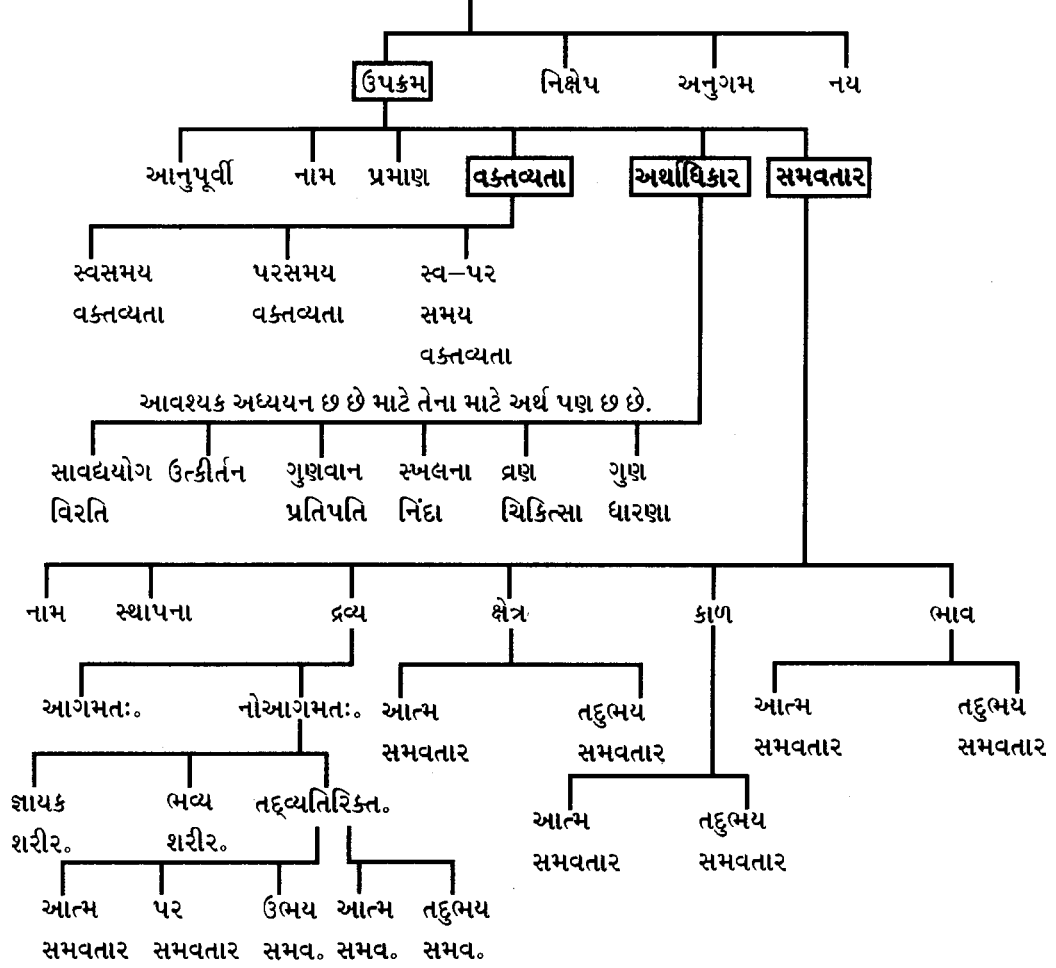
સંખ્યા પ્રમાણના આઠ ભેદમાંથી સામાયિક **'પરિમાણ' નામના પાંચમાં ભેદમાં** સમાવિષ્ટ થાય છે.

ઉપક્રમના ચોથા ભેદરૂપ વક્તવ્યતા બે પ્રકારની છે—સ્વસમય અને તદુભય વક્તવ્યતા. તે બેમાંથી સામાયિક **સ્વસમયવક્તવ્યતામાં સમાવિષ્ટ** થાય છે. આ રીતે સામાયિકનો સમવતાર સમજવો. અહીં સમવતાર વર્ણનની પૂર્ણતા સાથે અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપક્રમ અધિકારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૩૩ સંપૂર્ણ ॥

વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર-સમવતાર

અનુયોગ દ્વાર

ચોત્રીસમું પ્રકરણ

બીજું અનુયોગદ્વાર - નિક્ષેપ

[અધ્યયન - નિક્ષેપ]

નિક્ષેપના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ણિક્ષેવે ?

ણિક્ષેવે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ઓહણિપ્પણ્ણે ય ણામણિપ્પણ્ણે ય સુત્તાલાવગણિપ્પણ્ણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નિક્ષેપના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ, (૨) નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ, (૩) સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન નિક્ષેપ.

વિવેચન :-

ઈષ્ટ વસ્તુના નિર્ણય માટે અપ્રકૃત(અપ્રાસંગિક) અર્થનું નિરાકરણ કરી પ્રકૃત(પ્રાસંગિક) અર્થનું વિધાન કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. પ્રસંગાનુસાર અન્ય અર્થોને દૂર કરી ઉચિત અર્થને ગ્રહણ કરવો, તેને નિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. નિક્ષેપ એટલે મૂકવું. શબ્દને અનેક અર્થમાંથી ઈષ્ટ અર્થમાં મૂકવો તેને નિક્ષેપ કહે છે. જેમ કે 'ઈન્દ્ર' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિનું નામ ઈન્દ્ર હોય તો તે ઈન્દ્ર શબ્દથી ગ્રહણ થાય. ઈન્દ્રની પ્રતિમા ઈન્દ્ર કહેવાય, કોઈ વ્યક્તિ ઈન્દ્ર બનવાની હોય તે ઈન્દ્ર કહેવાય અને દેવોના અધિપતિ પણ ઈન્દ્ર કહેવાય છે. "કોઈ કહે ઈન્દ્રને આ વસ્તુ આપો" ત્યારે દેવોના અધિપતિ ઈન્દ્રને આપવા ન જવાય. ત્યારે જે વ્યક્તિનું ઈન્દ્ર નામ હોય તે વ્યક્તિરૂપ અર્થ ગ્રહણ કરી તેને વસ્તુ અપાય. 'રાજકુંવરી ઈન્દ્રની પૂજા કરશે' તેમ કોઈ કહે ત્યારે વ્યક્તિરૂપ ઈન્દ્રની વાત નથી પણ પ્રતિમા ઈન્દ્રની પૂજા, આ અર્થ ગ્રહણ કરાય છે. આ રીતે અપ્રકૃત અર્થને દૂર કરી, પ્રકૃત-ઈષ્ટ અર્થના વિધાનને નિક્ષેપ કહે છે.

(૧) ઓઘનિષ્પન્ન :- સામાન્યરૂપે અધ્યયન વગેરે શ્રુતનામથી નિષ્પન્ન નિક્ષેપને ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહે છે.

(૨) નામનિષ્પન્ન :- શ્રુતના જ સામાયિકાદિ વિશેષ નામોથી નિષ્પન્ન નિક્ષેપ, નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૩) સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન :- કરેમિ ભંતે સામાઙ્યં વગેરે સૂત્રાલાપકથી નિષ્પન્ન નિક્ષેપ સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાય છે.

ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ :-

૨ સે કિં તં ઓહણિપ્ફણે ? ઓહણિપ્ફણે ચઝવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- અઙ્ગયણે, અઙ્ગીણે, આએ, ઙ્ગવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અધ્યયન, (૨) અક્ષીણ, (૩) આય, (૪) ક્ષપણા.

વિવેચન :-

સૂત્રમાં ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનો જે ચાર પ્રકારનો નામોલ્લેખ છે, તે ચારે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ વગેરે રૂપ શ્રુત વિશેષના એકાર્થવાચી સામાન્ય નામ છે. જે વાંચવા યોગ્ય હોવાથી અધ્યયન રૂપ છે તેમ શિષ્યાદિને ભણાવવાથી સૂત્રજ્ઞાન ક્ષીણ થતું નથી માટે અક્ષીણ છે. મુક્તિરૂપ લાભના દાતા હોવાથી તે 'આય' અને કર્મક્ષય કરનાર હોવાથી તે 'ક્ષપણા' છે.

આ રીતે આ અધ્યયન વગેરે શ્રુતના સામાન્ય નામાન્તર હોવાથી 'ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ છે.'

અધ્યયન નિક્ષેપ :-

૩ સે કિં તં અઙ્ગયણે ? અઙ્ગયણે ચઝવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- ણામઙ્ગયણે ઠવણાઙ્ગયણે દઠ્ઠવઙ્ગયણે ભાવઙ્ગયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અધ્યયનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ અધ્યયન, (૨) સ્થાપના અધ્યયન, (૩) દ્રવ્ય અધ્યયન (૪) ભાવ અધ્યયન.

વિવેચન :-

પ્રરૂપણા માટે ઓઘામાં ઓઘા ચાર પ્રકારના નિક્ષેપથી વર્ણન કરવું તેવો સિદ્ધાન્ત છે. વધુમાં વધુ

૧૦ પ્રકારે નિક્ષેપ કરાય છે પરંતુ અહીં વસ્તુને ચાર પ્રકારે નિક્ષિપ્ત કરવામાં આવી છે. ક્રમથી તેની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર કરશે.

નામ સ્થાપના અધ્યયન :-

૪ નામ-દ્રવણાઓ પુલ્લવણિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના અધ્યયનનું સ્વરૂપ પૂર્વ પ્રકરણમાં વર્ણિત નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય અધ્યયન :-

૫ સે કિં તં દલ્લજ્ઞયણે ? દલ્લજ્ઞયણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યઅધ્યયનના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન અને નોઓગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન.

૬ સે કિં તં આગમઓ દલ્લજ્ઞયણે ?

આગમઓ દલ્લજ્ઞયણે- જસ્સ ણં અજ્ઞયણે ત્તિ પયં સિક્કિલ્લયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ જાવહ્યા અણુવહ્તા આગમઓ તાવહ્યાઈં દલ્લજ્ઞયણાઈં । ઇવમેવ વવહારસ્સ વિ । સંગહસ્સ ણં ઇગો વા અણેગો વા તં ચેવ ભાણિયલ્લં જાવ સે તં આગમઓ દલ્લજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણે 'અધ્યયન' આ પદને શીખી લીધું છે, પોતાના હૃદયમાં સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત, કર્યું છે યાવત્ જેટલા ઉપયોગથી શૂન્ય છે તેટલા આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન છે, ત્યાં સુધીનો પાઠ અહીં પૂર્વવત્ જાણવો. વ્યવહારનયનો પણ તે જ મત છે. સંગ્રહનયના મતે એક અથવા અનેક ઉપયોગ શૂન્ય આત્માઓ એક આગમતઃ દ્રવ્ય અધ્યયન રૂપ છે વગેરે સમગ્ર વર્ણન આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકના વર્ણન પ્રમાણે જાણવું. આ આગમતઃ દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

૭ સે કિં તં ણોઆગમઓ દલ્લજ્ઞયણે ?

ણોઆગમઓ દલ્લજ્ઞયણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જાણયસરીરદલ્લજ્ઞયણે,

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે, જાણયસરીરભવિયસરીરવઝરિત્તે દવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયન, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અધ્યયન (૩) જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયન.

૮ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વજ્ઞયણે ?

જાણગસરીરદવ્વજ્ઞયણે- અજ્ઞયણપયત્થાહિગારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગત- ચુય-ચઇય-ચત્તદેહં જાવ અહો ! ણં ઇમેણં સરીરસમુસ્સણં અજ્ઞયણે ત્તિ પયં આઘવિયં જાવ ઉવદંસિયં તિ । જહા કો દિટ્ઠંતો ? અયં ઘયકુંભે આસી, અયં મહુકુંભે આસી । સે તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અધ્યયન પદના અર્થાધિકારના જ્ઞાતા-જ્ઞાણકારના વ્યપગત ચૈતન્ય, ચ્યુત, ચ્યાવિત કે ત્યક્તદેહને જોઈ યાવત્ અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સંઘાતે આ 'અધ્યયન' પદનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું યાવત્ ઉપદર્શિત કર્યું હતું.

આ વિષયમાં કોઈ દૃષ્ટાંત છે ? હા, ઘડામાંથી ઘી કે મધ કાઢી લીધા પછી પણ આ ઘીનો ઘડો કે આ મધનો ઘડો હતો, તેવો પ્રયોગ થાય છે. આ જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

૯ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે ?

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે- જે જીવે જોણીજમ્મણણિક્ખંતે ઇમેણં ચેવ આદત્તણં સરીરસમુસ્સણં જિણદિટ્ઠેણં ભાવેણં અજ્ઞયણે ત્તિ પયં સેયકાલે સિક્ખિસ્સઈ ણ તાવ સિક્ખઈ । જહા કો દિટ્ઠંતો ? અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સઈ, અયં મહુકુંભે ભવિસ્સઈ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જન્મ સમયે જે જીવે યોનિસ્થાન છોડી દીધું છે અને આ પ્રાપ્ત શરીર સમુદાય દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર 'અધ્યયન' આ પદને જે શીખશે પરંતુ વર્તમાનમાં શીખી રહ્યા નથી તેવા બાળકનું આ શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવાય છે.

તે માટે કોઈ દૃષ્ટાંત છે ? હા, જેમ કોઈ ઘડામાં ઘી કે મધ ભરવાનું હોય તે ઘડાને વર્તમાનમાં ઘી નો

ઘડો કે મધનો ઘડો કહેવો, આવું ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

૧૦ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વજ્ઙ્ગયણે ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વજ્ઙ્ગયણે પત્તય-પોત્થયલિહિયં । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વજ્ઙ્ગયણે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઙ્ગયણે । સે તં દવ્વજ્ઙ્ગયણે ।

શબ્દાર્થ :- પત્તય = પત્ર, પાના પોત્થયલિહિય = પુસ્તકમાં લખેલ.

ભાવાર્થ :- પત્ર પાના અથવા પુસ્તકમાં લખેલ અધ્યયનને જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયન કહે છે. આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયનનું વર્ણન છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન તેમજ દ્રવ્ય અધ્યયનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં દ્રવ્ય અધ્યયનનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. તેનું વિવેચન દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમ જ અહીં જાણવું.

ભાવ અધ્યયન :-

૧૧ સે કિં તં ભાવજ્ઙ્ગયણે ? ભાવજ્ઙ્ગયણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ અધ્યયનના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમતઃ ભાવ અધ્યયન (૨) નો આગમતઃ ભાવ અધ્યયન.

૧૨ સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગયણે ? આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગયણે જાણ્ણ ઉવવત્તે । સે તં આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે અધ્યયનના અર્થને જાણતા પણ હોય અને તેમાં ઉપયોગયુક્ત પણ હોય તેને આગમતઃ ભાવ અધ્યયન કહે છે.

૧૩ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઙ્ગયણે ? ણોઆમગઓ ભાવજ્ઙ્ગયણે-

અજ્ઞાપ્તસ્સાઽઽણયણં, કમ્માણં અવચઓ ઉવચિયાણં ।
અણુવચઓ ય ણવાણં, તમ્હા અજ્ઞયણમિચ્છંતિ ॥૧૨૫॥

સે તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞયણે । સે તં ભાવજ્ઞયણે । સે તં અજ્ઞયણે ।

શબ્દાર્થ :-અજ્ઞાપ્તસ્સાઽઽણયણં = અધ્યાત્માનયનં-અધ્યાત્મ એટલે ચિત્ત અને આનયન એટલે લગ્નાઽવું. તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક વગેરે અધ્યયનમાં ચિત્ત લગ્નાઽવું (તેથી), કમ્માણં = કર્મોના, અવચઓ = અપચય-ક્ષય થવાનું, નિર્જરાનું, ઉવચિયાણં = પૂર્વે બાંધેલા, અણુવચઓ = બંધ જ ન થવા દેવો, ણવાણં = નવા કર્મોનું તમ્હા = તેથી, અજ્ઞયણમિચ્છંતિ = અધ્યયનને ઇચ્છે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ ભાવઅધ્યયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાયિક આદિ અધ્યયનમાં ચિત્ત લગ્નાઽવાથી, પૂર્વે ઉપાર્જિત કર્મોનો ક્ષય-નિર્જરા અને નવીન કર્મબંધ અટકે છે. આ રીતે સંવરનું કારણ હોવાથી સાધકો અધ્યયનની અભિલાષા કરે છે. આવું નોઆગમતઃ ભાવઅધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ભાવ અધ્યયન, અધ્યયન ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં આગમતઃ અને નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. તેમાં આગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ આવશ્યકની જેમ જ છે પરંતુ નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનમાં અહીં કંઈક વિશેષતા છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક આદિ અધ્યયનના ભાવોમાં તલ્લીન થઈ અથવા સામાયિકાદિના આચરણમાં તલ્લીન થઈ જીવ પૂર્વ કર્મોની નિર્જરા અને આગામી કર્મોના આશ્રવનો નિરોધ કરે છે. તે નોઆગમથી ભાવ અધ્યયનરૂપ છે. અહીં નોઆગમતઃના લૌકિક, લોકોત્તર વગેરે ભેદ-પ્રભેદ કર્યા નથી. આ રીતે ભેદ વિના જ નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું તેમજ અધ્યયન નિક્ષેપની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

॥ પ્રકરણ-૩૪ સંપૂર્ણ ॥

પાંત્રીસમું પ્રકરણ

અક્ષીણ આય ક્ષપણા નિક્ષેપ

અક્ષીણ ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ :-

૧ સે કિં તં અજ્ઙીણે ? અજ્ઙીણે ચઙ્ચિહે પ્ણત્તે, તં જહા- ણામજ્ઙીણે ઠવણજ્ઙીણે દવ્વજ્ઙીણે ભાવજ્ઙીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અક્ષીણ ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અક્ષીણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય (૪) ભાવ [શિષ્ય પ્રશિષ્યના ક્રમથી ભણવા-ભણાવવાની પરંપરા ચાલુ રહેવાથી શ્રુતનો ક્યારેય ક્ષય થતો નથી, તેથી શ્રુત અક્ષીણ કહેવાય છે.]

નામસ્થાપના અક્ષીણ :-

૨ ણામ-ઠવણાઓ પુવ્વવણિણયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના અક્ષીણનું સ્વરૂપ નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય અક્ષીણ :-

૩ સે કિં તં દવ્વજ્ઙીણે ? દવ્વજ્ઙીણે દુવિહે પ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય અક્ષીણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- આગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણ અને નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણ.

૪ સે કિં તં આગમઓ દવ્વજ્ઙીણે ?

આગમઓ દવ્વજ્ઙીણે જસ્સ ણં અજ્ઙીણે ત્તિ પયં સિવ્વિખયં ઠિયં જિયં

મિયં પરિજિયં તં ચેવ જહા દવ્વજ્ઞયણે તહા ભાણિયવ્વં, જાવ સે તં આગમઓ દવ્વજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અક્ષીણપદ જેણે શીખી લીધું છે, સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું છે વગેરે જેમ દ્રવ્ય અધ્યયનના પ્રસંગે કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ સમજવું **યાવત્** તે આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણ છે.

૫ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞીણે ?

ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞીણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વજ્ઞીણે ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞીણે જાણયસરીરભવિયસરીરવરિત્તે દવ્વજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે - (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, (૩) જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ.

૬ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞીણે ?

જાણયસરીરદવ્વજ્ઞીણે- અજ્ઞીણપયત્થાહિકારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય- ચુય-ચઇય-ચત્તદેહં જહા દવ્વજ્ઞયણે તહા ભાણિયવ્વં, જાવ સે તં જાણયસરીર- દવ્વજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અક્ષીણપદના અર્થને જાણનાર-જ્ઞાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત દેહ વગેરે દ્રવ્ય અધ્યયનમાં વર્ણન કર્યું છે, તેવું અહીં પણ જાણવું **યાવત્** આવું જ્ઞાયકશરીર નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ છે.

૭ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞીણે ?

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞીણે- જે જીવે જોણીજમ્મણણિક્ખંતે જહા દવ્વજ્ઞયણે, જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે યોનિસ્થાનને છોડી જન્મને પ્રાપ્ત કર્યો છે વગેરે વર્ણન દ્રવ્ય અધ્યયનની જેમ જાણવું **યાવત્** આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણની વક્તવ્યતા છે.

૮ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગિત્તે દવ્વજ્ઙ્ગીણે ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગિત્તે દવ્વજ્ઙ્ગીણે સવ્વાગાસસેઢી । સે તં જાણયસરીર ભવિયસરીર વઙ્ગિત્તે દવ્વજ્ઙ્ગીણે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઙ્ગીણે । સે તં દવ્વજ્ઙ્ગીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સર્વાકાશશ્રેણી, જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ રૂપ છે. આ નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણનું વર્ણન છે. આ રીતે દ્રવ્ય અક્ષીણનું કથન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય અક્ષીણનું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયન અને દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે જ છે. તેથી સૂત્રકારે પૂર્વોક્ત સૂત્રથી તેનું સ્વરૂપ જાણવા ભલામણ કરી છે.

તદ્વ્યતિરિક્તમાં સર્વાકાશ શ્રેણી દર્શાવી છે. કમબદ્ધ એક-એક પ્રદેશની પંક્તિને શ્રેણી કહે છે. લોક-અલોકરૂપ અનંતપ્રદેશી સર્વ આકાશ દ્રવ્યની શ્રેણીમાંથી પ્રતિસમયે એક-એક આકાશ પ્રદેશ બહાર કાઢવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થવા છતાં તે શ્રેણી ક્ષીણ થતી નથી. તેથી ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણમાં સર્વાકાશની શ્રેણીનું ગ્રહણ કર્યું છે.

ભાવઅક્ષીણ :-

૯ સે કિં તં ભાવજ્ઙ્ગીણે ? ભાવજ્ઙ્ગીણે દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ અક્ષીણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

૧૦ સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગીણે ? આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગીણે જાણે ઉવડત્તે । સે તં આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે જ્ઞાયક(જ્ઞાતા) ઉપયોગયુક્ત છે, જે જાણે છે અને ઉપયોગ સહિત છે, તે આગમતઃ ભાવ અક્ષીણ છે.

૧૧ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઙ્ગીણે । ણોઆગમઓ ભાવજ્ઙ્ગીણે-

जह दीवा दीवसयं पइप्पए, दिप्पए य सो दीवो ।
दीवसमा आयरिया, दिप्पंति, परं च दीर्वेति ॥१२६॥

સે તં જોઆગમઓ ભાવજ્ઞીણે । સે તં ભાવજ્ઞીણે । સે તં અજ્ઞીણે ।

શબ્દાર્થ :-જહ = જેમ, દીવા = દીપકથી, દીવસતં = સેંકડો દીપક, પइप्पए = પ્રજ્વલિત કરાય છે, દિપ્પए = પ્રજ્વલિત રહે છે, સો દીવો = તે દીપક (અન્યને પ્રજ્વલિત કરનાર), દીવસમા = દીપક સમાન, આયરિયા = આચાર્ય, દિપ્પંતિ = જ્ઞાનથી પ્રકાશિત રહે છે, પરં = અન્યને, દીર્વેતિ = જ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેમ એક દીપક સેંકડો દીપકોને પ્રજ્વલિત કરે છે અને પોતે પણ પ્રદીપ્ત રહે છે, તેમ આચાર્ય સ્વયં દીપક સમાન દેદીપ્યમાન છે અને અન્ય-શિષ્યવર્ગને દેદીપ્યમાન કરે છે, તે નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણ છે.

આ નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ભાવ અક્ષીણ અને અક્ષીણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

આગમતઃ ભાવ અક્ષીણમાં જ્ઞાતાના ઉપયોગને ગ્રહણ કર્યો છે. શ્રુતકેવળીનો શ્રુતઉપયોગ અંતર્મુહૂર્ત કાલીન હોવા છતાં તેની અનંત પર્યાય છે. તેમાંથી પ્રતિસમયે એક-એક પર્યાયનો અપહાર કરવામાં આવે તો પણ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં તેનો ક્ષય થાય નહીં, તેથી તેને આગમતઃ ભાવ અક્ષીણ કહે છે.

નોઆગમતઃ અક્ષીણમાં નિર્દિષ્ટ આચાર્યના ઉદાહરણનો આશય એ છે કે આચાર્ય દ્વારા શ્રુત પરંપરા નિરંતર રહે છે, શ્રુત પરંપરા ક્ષીણ થતી નથી, તે જ ભાવ અક્ષીણતા છે.

આય ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ :-

૧૨ સે કિં તં આए ? આए ચઙ્ચિહે પળ્ળત્તે, તં જહા- ણામાए ઠવળાए દવ્વાए ભાવાए ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આયના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ આય, (૨) સ્થાપના આય, (૩) દ્રવ્ય આય (૪) ભાવ આય.

વિવેચન :-

અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થાય, લાભ થાય તેને 'આય' કહેવામાં આવે છે. તેના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે.

નામ-સ્થાપના આય

૧૩ નામ-ઠવણાઓ પુલ્લભણિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ આય અને સ્થાપના આયનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્તનામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય આય :-

૧૪ સે કિં તં દલ્વાએ ? દલ્વાએ દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

૧૫ સે કિં તં આગમઓ દલ્વાએ ?

જસ્સ ણં આએ ત્તિ પયં સિક્ખિયં ઠિયં જાવ અણુવઓગો દલ્લમિત્તિ કટ્ટુ, જાવ જાવઙ્ગ્યા અણુવઙ્ગ્યા આગમઓ તાવઙ્ગ્યા તે દલ્લાયા, જાવ સે તં આગમઓ દલ્લાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમતઃ દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણે 'આય' પદના અર્થને શીખી લીધા છે; સ્થિર, મિત વગેરે કર્યા છે યાવત્ ઉપયોગ શૂન્ય હોવાથી દ્રવ્યરૂપ છે યાવત્ જેટલા ઉપયોગ રહિત આત્મા તેટલા આગમ દ્રવ્ય આય જાણવા.(આ નૈગમ-વ્યવહારની માન્યતા છે.) યાવત્ આ આગમથી દ્રવ્ય આયનું વર્ણન છે.

૧૬ સે કિં તં ણોઆગમઓ દલ્લાએ ?

ણોઆગમઓ દલ્લાએ તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- જાણયસરીરદલ્લાએ ભવિય- સરીરદલ્લાએ જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દલ્લાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય

આય, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આય, (૩) જ્ઞાયક શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આય.

૧૭ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વાએ ?

જાણયસરીરદવ્વાએ- આયપયત્થાહિકારજાણગસ્સ જં સરીરગં વવગય-ચુય-
ચાવિય-ચત્તદેહં સેસં જહા દવ્વજ્જયણે, જાવ સે તં જાણયસરીરદવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- 'આય' પદના અર્થ-અધિકારના જ્ઞાતા, વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યકત દેહ વગેરે વક્તવ્યતા દ્રવ્ય અધ્યયનની જેવી જ છે. આ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ છે.

૧૮ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વાએ ?

ભવિયસરીરદવ્વાએ- જે જીવે જોણીજમ્મણણિક્ખંતે સેસં જહા
દવ્વજ્જયણે, જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે જીવ સમય પૂર્ણ થતાં યોનિનો ત્યાગ કરી જન્મને પ્રાપ્ત વગેરે વર્ણન ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅધ્યયનના વર્ણનની સમાન જાણવું. આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ છે.

૧૯ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વાએ ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વાએ તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- લોહ્ણે,
કુપ્પાવયણિએ, લોગુત્તરિએ ।

ભાવાર્થ :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્પાવાચનિક (૩) લોકોત્તર.

૨૦ સે કિં તં લોહ્ણે ? લોહ્ણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે,
મીસએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તદ્વ્યતિરિક્ત લૌકિક દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- લૌકિક દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.

૨૧ સે કિં તં સચિત્તે ?

સચિત્તે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- દુપયાણં ચડપ્પયાણં અપયાણં । દુપયાણં

દાસાણં, દાસીણં; ચડપ્પયાણં આસાણં, હત્થીણં; અપયાણં અંબાણં અંબાડગાણં આયે । સે તં સચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સચિત્ત લૌકિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સચિત્ત લૌકિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે (૧) દ્વિપદ આય, (૨) ચતુષ્પદ આય, (૩) અપદ આય. દાસ-દાસીઓની પ્રાપ્તિને દ્વિપદ આય, અશ્વ, હાથીની પ્રાપ્તિને ચતુષ્પદ આય અને આંબા-આંબલીના વૃક્ષ આદિની પ્રાપ્તિને અપદ આય કહે છે. આ રીતે સચિત્ત આયનું સ્વરૂપ જાણવું.

૨૨ સે કિં તં અચિત્તે ?

અચિત્તે- સુવણ્ણ-રયય-મણિ-મોત્તિય-સંખ-સિલપ્પવાલ-રત્તરયણાણં [સંત- સાવણ્ણસ્સ] આયે । સે તં અચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અચિત્ત આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સોના, ચાંદી, મણિ-મોતી, શંખ, શિલ, પ્રવાલ, રક્તરત્ન વગેરે સારવાન દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ અચિત્ત આય કહેવાય છે.

૨૩ સે કિં તં મીસણે ?

મીસણે- દાસાણં દાસીણં આસાણં હત્થીણં સમાભરિયાડજ્જાલંકિયાણં આયે । સે તં મીસણે । સે તં લોહણે ।

શબ્દાર્થ :-સમાભરિય = ભૂષિત, અલંકૃત, સજ્જિત, આડજ્જાલંકિયાણં = આયુધ અને આભૂષણોથી, આભૂષણાલંકારથી, વાદ્ય અને અલંકારોથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર (સચિત્ત-અચિત્ત ઉભયરૂપ) આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અલંકાર તથા વાદ્યોથી વિભૂષિત દાસ, દાસીઓ, ઘોડા, હાથીઓ વગેરેની પ્રાપ્તિને મિશ્ર આય કહે છે.

૨૪ સે કિં તં કુપ્પાવયણિણે ?

કુપ્પાવયણિણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે, મીસણે ય । તિણ્ણિ વી જહા લોહણે, જાવ સે તં કુપ્પાવયણિણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કુપ્રાવાચનિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કુપ્રાવાચનિક આયના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર, આ ત્રણેનું વર્ણન

લૌકિક આયના ત્રણ ભેદ પ્રમાણે જ જાણવું. આ કુપ્રાવાચનિક આય છે.

૨૫ સે કિં તં લોગુત્તરિણ ? લોગુત્તરિણ તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સચિત્તે અચિત્તે મીસણ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- લોકોત્તરિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.

૨૬ સે કિં તં સચિત્તે ? સચિત્તે- સીસાણં સિસ્સિણિયાણં આયે । સે તં સચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સચિત્ત લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શિષ્ય, શિષ્યાની પ્રાપ્તિ લોકોત્તરિક આય કહેવાય છે. આ સચિત્ત આયનું સ્વરૂપ છે.

૨૭ સે કિં તં અચિત્તે ? અચિત્તે- પઢિગ્ગહાણં વત્થાણં કંબલાણં પાયપુંહણાણં આણ । સે તં અચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અચિત્ત લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પાત્ર, વસ્ત્ર, કંબલ, પ્રાદપ્રોચ્છન વગેરેની પ્રાપ્તિ તે અચિત્ત આય છે. આ અચિત્ત આયનું સ્વરૂપ છે.

૨૮ સે કિં તં મીસણ ? મીસણ- સીસાણં સિસ્સિણિયાણં સમ્બંડોવકરણાણં આયે । સે તં મીસણ । સે તં લોગુત્તરિણ । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વાણ । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વાણ । સે તં દવ્વાણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભંડોપકરણ સહિત શિષ્ય-શિષ્યાઓના લાભને મિશ્ર લોકોત્તરિક આય કહે છે. આ મિશ્ર આયનું સ્વરૂપ છે, આ રીતે જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત આય, નોઆગમતઃ આય અને દ્રવ્ય આયનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

ઓઘનિષ્પત્ત નિક્ષેપનો ત્રીજો પ્રકાર આય છે આ સૂત્રોમાં તેનો વિચાર નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યથી કરવામાં આવ્યો છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય આયમાં જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર સુધીનું સ્વરૂપ વર્ણન દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે જ છે. ઉભયવ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્ય આયના લૌકિક, કુપ્રાવાચનિક અને લોકોત્તર

એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. પુનઃ તે ત્રણેયના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. જે મૂળ પાઠથી અને ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ભાવ આય :-

૨૯ સે કિં તં ભાવા઼ ? ભાવા઼ દુવિહે પ્ણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

૩૦ સે કિં તં આગમઓ ભાવા઼ ? આગમઓ ભાવા઼ જાણ઼ ડવડત્તે । સે તં આગમઓ ભાવા઼ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- 'આય' પદના જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવ આય કહેવાય છે. આગમથી ભાવ આયનું આ સ્વરૂપ છે.

૩૧ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવા઼ ? ણોઆગમઓ ભાવા઼ દુવિહે પ્ણત્તે, તં જહા- પસત્થે ય અપ્પસત્થે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી ભાવ આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત.

૩૨ સે કિં તં પસત્થે ? પસત્થે તિવિહે પ્ણત્તે, તં જહા- ણાણા઼ ડંસણા઼ ચરિત્તા઼ । સે તં પસત્થે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવ આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાન આય, (૨) દર્શન આય (૩) ચારિત્ર આય.

૩૩ સે કિં તં અપસત્થે ?

અપસત્થે ચડવ્વિહે પ્ણત્તે, તં જહા- કોહા઼ માણા઼ માયા઼ લોભા઼ । સે તં અપસત્થે । સે તં ણોઆગમઓ ભાવા઼ । સે તં ભાવા઼ । સે તં આયે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવઆયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવઆયના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ક્રોધ આય, (૨) માન આય, (૩) માયા આય (૪) લોભ આય. આ અપ્રશસ્તનું ભાવ આય સ્વરૂપ છે. આ રીતે નોઆગમથી આય, ભાવ આય અને આયની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ મોક્ષનું કારણ બને છે, તે આત્મિક ગુણરૂપ હોવાથી પ્રશસ્ત આય કહેવાય છે અને ક્રોધાદિની પ્રાપ્તિ સંસારનું કારણ છે તથા આત્માની વૈભાવિક પરિણતિ છે માટે તે અપ્રશસ્ત આય કહેવાય છે.

ક્ષપણા ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ :-

૩૪ સે કિં તં જ્ઞવણા ? જ્ઞવણા ચઽવ્વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ણામજ્ઞવણા ઠવણજ્ઞવણા દવ્વજ્ઞવણા ભાવજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષપણા ચાર પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ ક્ષપણા, (૨) સ્થાપના ક્ષપણા, (૩) દ્રવ્ય ક્ષપણા (૪) ભાવ ક્ષપણા.

નામ સ્થાપના ક્ષપણા :-

૩૫ ણામ-ઠવણાઓ પુવ્વભણિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના ક્ષપણાનું વર્ણન પૂર્વ કથિત, નામ સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય ક્ષપણા :-

૩૬ સે કિં તં દવ્વજ્ઞવણા ? દવ્વજ્ઞવણા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા (૨) નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા.

૩૭ સે કિં તં આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા ?

આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા- જસ્સ ણં ઙ્ગવણેતિ પયં સિવ્વિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં, સેસં જહા દવ્વજ્ઞયણે તહા ભાણિયવ્વં, જાવ સે તં આગમઓ દવ્વજ્ઞ- વણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણે 'ક્ષપણા' પદને શીખી લીધું છે, સ્થિર, જિત, મિત અને પરિજિત કર્યું છે વગેરે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયનની સમાન જાણવું. યાવત્ આ આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા છે.

૩૮ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞવણા ?

ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞવણા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વજ્ઞવણા ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞવણા જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દવ્વજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી દ્રવ્યક્ષપણાના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યક્ષપણા, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા (૩) જ્ઞાયક શરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણા.

૩૯ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞવણા ?

જાણયસરીરદવ્વજ્ઞવણા- ઙ્ગવણાપયત્થાહિકાર જાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય-ચુય-ચાવિય-ચત્તદેહં, સેસં જહા દવ્વજ્ઞયણે, જાવ સે તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞ- વણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું આ સ્વરૂપ છે- 'ક્ષપણા' પદના અર્થને જાણનાર જ્ઞાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત શરીર છે, વગેરે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયન પ્રમાણે જાણવું. યાવત્ આ જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ છે.

૪૦ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞવણા ?

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞવણા-જે જીવે જોણીજમ્મણિવ્વખંતે આયત્તણં જિણદિટ્ટેણં ભાવેણં જ્ઞવણ ત્તિ પયં સેયકાલે સિવ્વિખસ્સહ, ણ તાવ સિવ્વહિ । કો દિટ્ઠંતો? જહા અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સહ, અયં મહુકુંભે ભવિસ્સહ । સે તં ભવિયસરીર- દવ્વજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીર દ્રવ્યક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે જન્મધારણ કર્યો છે, તેવો તે જીવ પ્રાપ્ત શરીર દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુસાર ક્ષપણા પદને શીખશે, વર્તમાનમાં શીખતો નથી, તેવું આ શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા કહેવાય છે.

તેના માટે દષ્ટાંત છે ? હા, જે ઘડામાં વર્તમાનમાં ઘી કે મધ ભર્યું નથી પણ ભવિષ્યમાં તેમાં ઘી કે મધ ભરવાની અપેક્ષાએ અત્યારે તેને ઘીનો કે મધનો ઘડો કહેવો. આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા છે.

૪૧ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દવ્વજ્ઙ્ગવણા ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દવ્વજ્ઙ્ગવણા- જહા જાણયસરીરભવિયસરીર-વઙ્ગરિત્તે દવ્વાએ તહા ભાણિયવ્વા જાવ સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દવ્વજ્ઙ્ગવણા । સે તં જોઆગમઓ દવ્વજ્ઙ્ગવણા । સે તં દવ્વજ્ઙ્ગવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આય જેવું જ સ્વરૂપ ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણાનું જાણવું અર્થાત્ લૌકિક, કુપ્રાવાચનિક, લોકોત્તરિક આવા ત્રણ ભેદ અને તે પ્રત્યેકના સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર તેવા પુનઃ ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા. આ સ્વરૂપે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણા છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા અને દ્રવ્ય ક્ષપણાનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

ભાવક્ષપણા :-

૪૨ સે કિં તં ભાવજ્ઙ્ગવણા ? ભાવજ્ઙ્ગવણા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-આગમઓ ય જોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી ભાવક્ષપણા, (૨) નોઆગમથી ભાવક્ષપણા.

૪૩ સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગવણા ? આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગવણા- જ્ઙ્ગવણા-પયત્થાહિકારજાણએ ઉવઉત્તે । સે તં આગમઓ ભાવજ્ઙ્ગવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવ ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- 'ક્ષપણા' આ પદના અર્થના ઉપયોગવાન જ્ઞાતા આગમથી ભાવક્ષપણા છે. આ આગમથી

ભાવ ક્ષપણાનું સ્વરૂપ છે.

૪૪ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞવણા ? ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞવણા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પસત્થા ય અપ્પસત્થા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમતઃ ભાવક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પ્રશસ્ત, (૨) અપ્રશસ્ત.

૪૫ સે કિં તં પસત્થા ?

પસત્થા ચડવ્વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- કોહજ્ઞવણા માણજ્ઞવણા માયજ્ઞવણા લોભજ્ઞવણા । સે તં પસત્થા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ક્રોધક્ષપણા, (૨) માનક્ષપણા, (૩) માયાક્ષપણા, (૪) લોભક્ષપણા.

૪૬ સે કિં તં અપ્પસત્થા ?

અપ્પસત્થા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ણાણજ્ઞવણા દંસણજ્ઞવણા ચરિત્ત- જ્ઞવણા । સે તં અપ્પસત્થા । સે તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞવણા । સે તં ભાવજ્ઞ- વણા । સે તં જ્ઞવણા । સે તં ઓહણિપ્પણ્ણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાનક્ષપણા- જ્ઞાનનોક્ષય, (૨) દર્શનક્ષપણા- દર્શનનો ક્ષય (૩) ચારિત્રક્ષપણા-ચારિત્રનો ક્ષય. આ અપ્રશસ્ત ક્ષપણા છે. આ રીતે નોઆગમથી ભાવક્ષપણા, ભાવક્ષપણા, ક્ષપણા અને ઓધ નિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સંપૂર્ણ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

કર્મ નિર્જરા, ક્ષય અથવા અપચયને ક્ષપણા કહે છે. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યક્ષપણા નામાદિ 'આય' પ્રમાણે છે. માટે સૂત્રમાં તે જોવાની ભલામણ (અતિદેશ) છે. પરંતુ ઉભયવ્યતિરિક્ત નોઆગમ લૌકિક દ્રવ્ય આયમાં સચિત્ત-હાથી, ઘોડા, દાસ, દાસીની પ્રાપ્તિ કહી છે. તો અહીં તે દાસ, દાસી, હાથી, ઘોડા વગેરેનું દૂર થવું-નષ્ટ થવું, ક્ષય થવો, તેમ અર્થ કરવો. કારણ કે ક્ષપણા, આયથી પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) અર્થ ધરાવે છે.

કેટલીક પ્રતોમાં ભાવક્ષપણાના વર્ણનમાં પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવક્ષપણામાં જ્ઞાનાદિ ત્રણને પ્રશસ્ત અને ક્રોધાદિ ચારને અપ્રશસ્ત બતાવ્યા છે. તે લિપિ દોષ આદિ કારણથી સમજવા.

અહીં ક્રોધાદિ કષાયના ક્ષયને પ્રશસ્ત માનવાનું કારણ એ છે કે ક્રોધાદિ સંસારના કારણ છે. ક્રોધાદિના ક્ષયથી સંસાર પરિભ્રમણ અટકે છે માટે ક્રોધાદિના ક્ષયને પ્રશસ્ત કહ્યો છે. જ્ઞાનાદિ આત્માના ગુણ છે. આ આત્મગુણોની ક્ષીણતા સંસારનું કારણ છે, તેથી જ્ઞાનાદિની ક્ષપણા અપ્રશસ્ત છે. અહીં પ્રશસ્ત—અપ્રશસ્ત વિશેષણ ક્ષપણાના જ છે. આ રીતે ઓઘનિષ્પત્ત નિક્ષેપનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૩૫ સંપૂર્ણ ॥

છત્રીસમું પ્રકરણ

સામાયિક રૂપ નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ

નામ નિષ્પન્ન સામાયિકના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ણામણિપ્ફણ્ણે ?

ણામણિપ્ફણ્ણે સામાઈએ । સે સમાસઓ ચડવ્વિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-
ણામસામાઈએ ઠવણાસામાઈએ, દવ્વસામાઈએ, ભાવસામાઈએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અહીં નિક્ષેપને પ્રાપ્ત આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનનું નિષ્પન્ન નામ સામાયિક છે. તે સામાયિક રૂપ નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપના સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ સામાયિક, (૨) સ્થાપના સામાયિક, (૩) દ્રવ્ય સામાયિક (૪) ભાવ સામાયિક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નિક્ષેપના બીજા ભેદ 'નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ'નું વર્ણન છે. નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકારે 'સામાઈએ' પદ આપ્યું છે.

નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ શું છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત 'નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ' અહીં, આવશ્યકનું પ્રથમ અધ્યયન "સામાયિક" છે. નિક્ષેપના પ્રથમ ભેદ ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપમાં અધ્યયન, અક્ષીણ વગેરે પદો દ્વારા સામાયિકનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં વિશેષ નિર્દેશ પૂર્વક સામાયિકનું નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ રૂપે કથન કરી તેના ચાર નિક્ષેપ કર્યા છે.

સૂત્રગત સામાયિક પદ ઉપલક્ષણ છે. તેથી સામાયિકની જેમ ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ અધ્યયનોના પણ ચાર-ચાર નિક્ષેપ સમજવા. તે અધ્યયન પણ અહીં પ્રસંગ પ્રાપ્ત અને ક્રમ પ્રાપ્ત છે.

નામ-સ્થાપના સામાયિક :-

૨ ણામ-ઠવણાઓ પુવ્વભણિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના સામાયિકનું સ્વરૂપ પૂર્વકથિત નામ-સ્થાપના આવશ્યક જેવું જાણવું.

વિવેચન :-

કોઈ વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિનું નામ 'સામાયિક' રાખવું તે નામ નિક્ષેપ છે. કોઈ પદાર્થ કે આકૃતિ વિશેષને 'આ સામાયિક છે' તેમ સ્થાપિત કરવું, કલ્પિત કરવું તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. સ્થાપના અલ્પકાલની પણ હોય છે અને નામ-જીવનપર્યંત રહે છે. નામ અને સ્થાપના સચિત્ત, અચિત્ત બંને પ્રકારે હોય છે.

દ્રવ્ય સામાયિક :-

૩ દવ્વસામાઈએ વિ તહેવ, જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વસામાઈએ ।

ભાવાર્થ :- ભવ્યશરીર દ્રવ્ય સામાયિક સુધીનું દ્રવ્યસામાયિકનું વર્ણન દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમ જ જાણવું.

૪ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વસામાઈએ ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વસામાઈએ પત્તય-પોત્થયલિહિયં । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઈરિત્તે દવ્વસામાઈએ । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વસામાઈએ । સે તં દવ્વસામાઈએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયક શરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પત્ર કે પુસ્તકમાં લિખિત સામાયિકપદ અથવા અધ્યયન જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિક છે. આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સામાયિકનું સ્વરૂપ છે.

આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યસામાયિકની અને સાથે જ દ્રવ્ય સામાયિકની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

ભાવસામાયિક :-

૫ સે કિં તં ભાવસામાઈએ ? ભાવસામાઈએ દુવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવસામાયિકના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી ભાવસામાયિક, (૨) નોઆગમથી ભાવ સામાયિક.

૬ સે કિં તં આગમઓ ભાવસામાઈએ ?

આગમઓ ભાવસામાઈએ- ભાવસામાઈએ-પયત્થાહિકારજાણએ ઉવડત્તે ।
સે તં આગમઓ ભાવસામાઈએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાયિક પદના અર્થાધિકારમાં ઉપયોગવાન જ્ઞાયક(જ્ઞાતા) આગમથી ભાવસામાયિક છે. અર્થાત્ સામાયિકના મૂલપાઠના અને તેના અર્થ પરમાર્થ ના જ્ઞાતા તેના શુદ્ધયુક્ત ઉચ્ચારણમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તો તેની આગમથી (જ્ઞાન દષ્ટિથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ) ભાવ સામાયિક છે.

૭ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવસામાઈએ ? ણોઆગમઓ ભાવસામાઈએ-

જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા સંજમે ણિયમે તવે ।
તસ્સ સામાઈયં હોઈ, ઇઈ કેવલિભાસિયં ॥૧૨૭॥

જો સમો સવ્વભૂએસુ તસેસુ થાવરેસુ ય ।
તસ્સ સામાઈયં હોઈ, ઇઈ કેવલિભાસિયં ॥૧૨૮॥

શબ્દાર્થ :-જસ્સ = જેનો, સામાણિઓ = સંનિહિત-લીન, અપ્પા = આત્મા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી અર્થાત્ આચારની અપેક્ષાએ સામાયિકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- જેનો આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં લીન હોય તેને નોઆગમથી ભાવ સામાયિક છે, તેવું કેવળી ભગવાનનું કથન છે.

જે સર્વભૂતો, ત્રસ-સ્થાવર વગેરે પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ ધારણ કરે છે, તેને નોઆગમથી- આચારથી ભાવ સામાયિક હોય છે, તેવું કેવળી ભગવાનનું વચન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ભાવ સામાયિકના બે ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ છે- (૧) આગમથી- સામાયિકના જ્ઞાતા અને તેમાં ઉપયોગવાન હોય અથવા સામાયિકના મૂલપાઠ અને તેના અર્થ પરમાર્થના જ્ઞાતા તેમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તો તે આગમથી (જ્ઞાન અપેક્ષાએ) ભાવ સામાયિક છે. (૨) નોઆગમથી-આચારની દષ્ટિએ જે શુદ્ધ સામાયિક હોય તે નોઆગમથી ભાવ સામાયિક છે. તેનું સ્વરૂપ સૂત્રમાં બે ગાથા દ્વારા બતાવ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે જેનો આત્મા તપ સંયમ અને નિયમોમાં અર્થાત્ સામાયિક ચારિત્રરૂપ સંયમાચારના મૂલ ગુણ અને ઉત્તર ગુણોના આચરણમાં લીન રહે છે અને ત્રસ, સ્થાવર, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, તેની તે નોઆગમતઃ(આચારપેક્ષા) ભાવ સામાયિક છે. આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં

સ્પષ્ટતઃ આચારરૂપ સામાયિક ચારિત્રને શાસ્ત્રકારે નોઆગમતઃ ભાવ સામાયિક કહીછે અને ઉપયોગ યુક્ત સામાયિકના જ્ઞાનને આગમતઃ ભાવસામાયિક કહી છે. આચાર્યોએ સામાયિકની લાક્ષણિક ભિન્ન-ભિન્ન અનેક વ્યાખ્યાઓ આપી છે. જેમકે-

- (૧) બાહ્ય પરિણતિઓથી વિરત બની આત્મોન્મુખી બનવું તે સામાયિક કહેવાય છે.
- (૨) સમ્ અર્થાત્ મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત સાધકની મોક્ષાભિમુખી પ્રવૃત્તિ તે સામાયિક કહેવાય છે.
- (૩) મોક્ષના સાધનભૂત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની સાધના તે સામાયિક કહેવાય છે.
- (૪) સામ-સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવની પ્રાપ્તિ તે સામાયિક છે.
- (૫) સાવધયોગથી નિવૃત્તિ અને નિરવધયોગમાં પ્રવૃત્તિ સામાયિક છે.

આ રીતે આ બે ગાથાઓમાં સામાયિક અને સામાયિકવાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

શ્રમણ શબ્દના પર્યાય અર્થ :-

૮ જહ મમ ણ પિયં દુક્ખં, જાણિય એમેવ સવ્વજીવાણં ।
 ણ હણ્ઙ ણ હણાવેઙ્ગ ય, સમમણતી તેણ સો સમણો ॥૧૨૯॥
 ણત્થિ ય સે કોઙ્ગ વેસો, પિઓ વ સવ્વેસુ ચેવ જીવેસુ ।
 એણ હોઙ્ગ સમણો, એસો અણ્ણો વિ પજ્જાઓ ॥૧૩૦॥

શબ્દાર્થ :-જાણિય = જાણીને, સમમણતી = સર્વ જીવોને(પોતાની) સમાન માને છે, સે = તેને, કોઙ્ગ = કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે, વેસો = દ્વેષ, પિઓ = પ્રિય, રાગ, એસો = આ, અણ્ણો વિ = અન્ય રીતે, પ્રકારાન્તરથી, પજ્જાઓ = પર્યાયવાચી નામ છે.

ભાવાર્થ :- જેમ મને દુઃખ પ્રિય નથી, તેમ કોઈ પણ જીવને દુઃખ પ્રિય ન હોય, તે રીતે સર્વ જીવને પોતાની સમાન જાણી, કોઈ પણ જીવને પોતે હણે કે હણાવે નહીં. આ રીતે સર્વ જીવોને આત્મ સમાન રૂપમાં મનન કરનાર તે 'સમ-મન' = સમણ (શ્રમણ) કહેવાય છે.

જેને કોઈપણ જીવ પ્રત્યે ન રાગ હોય, ન દ્વેષ હોય, આ રીતે રાગ-દ્વેષને શમન કરનાર તે 'શમન' (શ્રમણ) કહેવાય છે. તે પણ શ્રમણનું પર્યાયવાચી નામ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રની બે ગાથાઓમાં સામાયિકવાન શ્રમણના બે પર્યાયવાચી શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ પરક અર્થનું નિરૂપણ છે.

(૧) સમન :- જેમ મને દુઃખ ઈષ્ટ નથી તેમ બધા જીવોને હણાવાદિરૂપ દુઃખ પ્રિય નથી. સર્વ જીવને

આત્મવત્ માને, સ્વ સમાન માને, એવું સમાનતાનું મનન કરનાર તે સમમન—સમન—શ્રમણ છે.

(૨) શમન :- કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે રાગ દ્વેષ અથવા પ્રેમ—વેર ન કરનાર, આ દૂષણોનું શમન કરનાર શમન (શ્રમણ) કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સમન અને શમન પર્યાયવાચી શબ્દોથી, આ ગાથાઓમાં શ્રમણનો વિશેષાર્થ સૂચિત કર્યો છે.

શ્રમણોની ઉપમાઓ :-

૧ **ઉરગ ગિરિ જલણ સાગર, ણહતલ તરુગણસમો ય જો હોઈ ।**

ભમર મિગ ધરણિ જલરુહ, રવિ પવણસમો ય સો સમણો ॥ ૧૩૧ ॥

ભાવાર્થ :- જે સર્પ, પર્વત, અગ્નિ, સાગર, આકાશતલ, વૃક્ષસમૂહ, ભ્રમર, મૃગ, પૃથ્વી, કમળ, સૂર્ય અને પવન સમાન હોય, તે શ્રમણ છે.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં શ્રમણોની વિવિધ ઉપમાઓનો ઉલ્લેખ છે. આ સર્વ ઉપમાઓ એક દેશથી સમાનતાવાળી છે. ગાથામાં રહેલા 'સમ' શબ્દ 'ઉરગ' આદિ દરેક શબ્દ સાથે જોડવો જોઈએ. તે ઉપમાઓનો આશય આ પ્રમાણે છે—

(૧) **ઉરગ(સર્પ)સમ :-** સાધુ સર્પની જેમ પરકૃત ગૃહમાં રહે છે, તેથી તે ઉરગસમ છે.

(૨) **ગિરિસમ :-** પરિષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરવામાં પર્વત સમાન અડોલ અને અવિચલ હોવાથી સાધુ ગિરિસમ છે.

(૩) **જ્વલન(અગ્નિ)સમ :-** તપના તેજથી દેદીપ્યમાન હોવાથી સાધુ અગ્નિસમ છે અથવા જેમ અગ્નિ તૃણ, કાષ્ઠ ઈંધનથી તૃપ્ત થતી નથી, તેમ સાધુ જ્ઞાનાભ્યાસથી તૃપ્ત થતા નથી, તેથી અગ્નિ સમ છે.

(૪) **સાગરસમ :-** સમુદ્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તેમ સાધુ આચાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અને ગુણરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા હોવાથી સાધુ સમુદ્રસમ છે.

(૫) **નભસમ :-** આકાશ આલંબનથી રહિત છે, તેમ સાધુ પણ બીજાના આશ્રય—આલંબન રહિત હોય છે. સાધુ અન્યનો સહારો લેતા ન હોવાથી આકાશસમ છે.

(૬) **તરુગણસમ :-** વૃક્ષો તેને સિંચનાર પર રાગ અને છેદનાર પર દ્વેષ કરતાં નથી, તેમ સાધુ નિંદા—પ્રશંસા, માન—અપમાનમાં રાગ—દ્વેષ ન કરતા સમવૃત્તિવાળા હોય છે માટે વૃક્ષસમ છે અથવા જેમ વૃક્ષસમૂહમાં ઘણા વૃક્ષ સાથે—પાસે હોવા છતાં પરસ્પર એકબીજાથી નિરપેક્ષ હોય છે, તેમ સાધુગણમાં સાધુઓ પરસ્પર નિરપેક્ષ હોવાથી તરુગણ સમ છે.

(૭) ભ્રમરસમ :- અનેક પુષ્પોમાંથી થોડો-થોડો રસ લઈ ઉદરપૂર્તિ કરનાર ભ્રમરની જેમ સાધુ પણ અનેક ઘરમાંથી થોડો-થોડો આહાર ગ્રહણ કરી જીવનનિર્વાહ કરે છે, માટે તે ભ્રમરસમ છે.

(૮) મૃગસમ :- જેમ મૃગ, હિંસક પશુ કે શિકારીઓથી હંમેશાં ભયભીત રહે છે, તેમ સાધુ હંમેશાં સંસાર અને પાપથી ભયભીત રહે છે, માટે મૃગસમ છે.

(૯) ધરણિસમ :- પૃથ્વી જેમ બધું સહન કરે છે તેમ સાધુ પણ તિરસ્કાર, ખેદ, કઠોર વચન વગેરે સમભાવથી સહન કરે છે, માટે પૃથ્વીસમ છે.

(૧૦) જલરુહસમ :- જેમ કમળ કાદવમાં જન્મે, કાદવમાં વૃદ્ધિ પામે છતાં કાદવથી નિર્લિપ્ત રહે છે, તેમ સાધુ કામભોગમય સંસારમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, માટે કમળસમ છે.

(૧૧) રવિસમ :- સૂર્ય સર્વ ક્ષેત્રને સમાનરૂપે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સાધુ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ-ઉપદેશ સર્વ લોકોને સમાનરૂપે પ્રદાન કરે છે, માટે રવિસમ છે.

(૧૨) પવનસમ :- પવન-વાયુ સર્વત્ર અપ્રતિહત ગતિવાળો હોય છે, તેમ સાધુપણ સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય છે, માટે પવનસમ છે.

શ્રમણનો પર્યાય શબ્દ સુમન :-

૧૦ તો સમણો જઈ સુમણો, ભાવેણ ય જઈ ણ હોઈ પાવમણો ।

સયણે ય જણે ય સમો, સમો ય માણાઽવમાણેસુ ॥૧૩૨॥

સે તં ણોઆગમઓ ભાવસામાઈણ । સે તં ભાવસામાઈણ । સે તં સામાઈણ ।
સે તં ણામણિપ્પજ્ઞણે ।

શબ્દાર્થ :-તો સમણો = સમણ-શ્રમણ તો જ કહેવાય, જઈ સુમણો = જો સુમન હોય, સયણે = સ્વજન માતા-પિતા વગેરે તથા, જણે = સામાન્ય જન.

ભાવાર્થ :- પૂર્વોક્ત ઉપમાથી ઉપમિત શ્રમણ તો જ કહેવાય જો તે સુમન હોય, ભાવથી પણ પાપી મનવાળો ન હોય, જે સ્વજન અને પરજનમાં સમભાવી હોય, માન-અપમાનમાં પણ સમ હોય.

આ રીતે નોઆગમ ભાવસામાયિક, ભાવસામાયિક, સામાયિક તથા નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં પ્રકારાન્તરથી શ્રમણના લક્ષણ બતાવવાની સાથે તેની યોગ્યતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં શ્રમણ, સમમન = સમન અને શમન આ ત્રણ પર્યાયવાચી શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રસ્તુત ગાથામાં 'સુમન' પર્યાય શબ્દથી શ્રમણનું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે જે માન અપમાનમાં વિષમ ભાવ કરે નહીં, મનને નિષ્પાપ રાખે, પરિણામોને સુંદર-પ્રશસ્ત રાખે તે 'સુમન' (શ્રમણ) કહેવાય છે.

સામાયિક અને સામાયિકવાનમાં અભેદ ઉપચાર કરી અહીં નોઆગમથી ભાવસામાયિકમાં શ્રમણનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ :-

૧૧ સે કિં તં સુત્તાલાવગણિપ્પણ્ણે ?

સુત્તાલાવગણિપ્પણ્ણે ઇદાણિં સુત્તાલાવગણિપ્પણ્ણં ણિક્ખેવેણં ઇચ્છાવેદ્દ, સે ય પત્તલક્ખણે વિ ણ ણિક્ખિપ્પણ્ણ, કમ્હા ? લાઘવત્થં । ઇતો અત્થિ તદ્દયે અણુ- ઓગદ્દારે અણુગમે ત્તિ, તહિં ણં ણિક્ખિત્તે ઇહં ણિક્ખિત્તે ભવદ્દ, ઇહં વા ણિક્ખિત્તે તહિં ણિક્ખિત્તે ભવદ્દ, તમ્હા ઇહં ણ ણિક્ખિપ્પણ્ણ, તહિં ચેવ ણિક્ખિપ્પિસ્સદ્દ સે તં ણિક્ખેવે ।

શબ્દાર્થ:-ઇદાણિં = અહીં, ણિક્ખેવણં = પ્રરૂપણાની, ઇચ્છાવેદ્દ = ઇચ્છા છે, સે ય પત્તલક્ખણે = પ્રાપ્ત-લક્ષણ-અવસર પણ છે, ણ ણિક્ખિપ્પણ્ણ = નિક્ષેપ કરતા નથી.

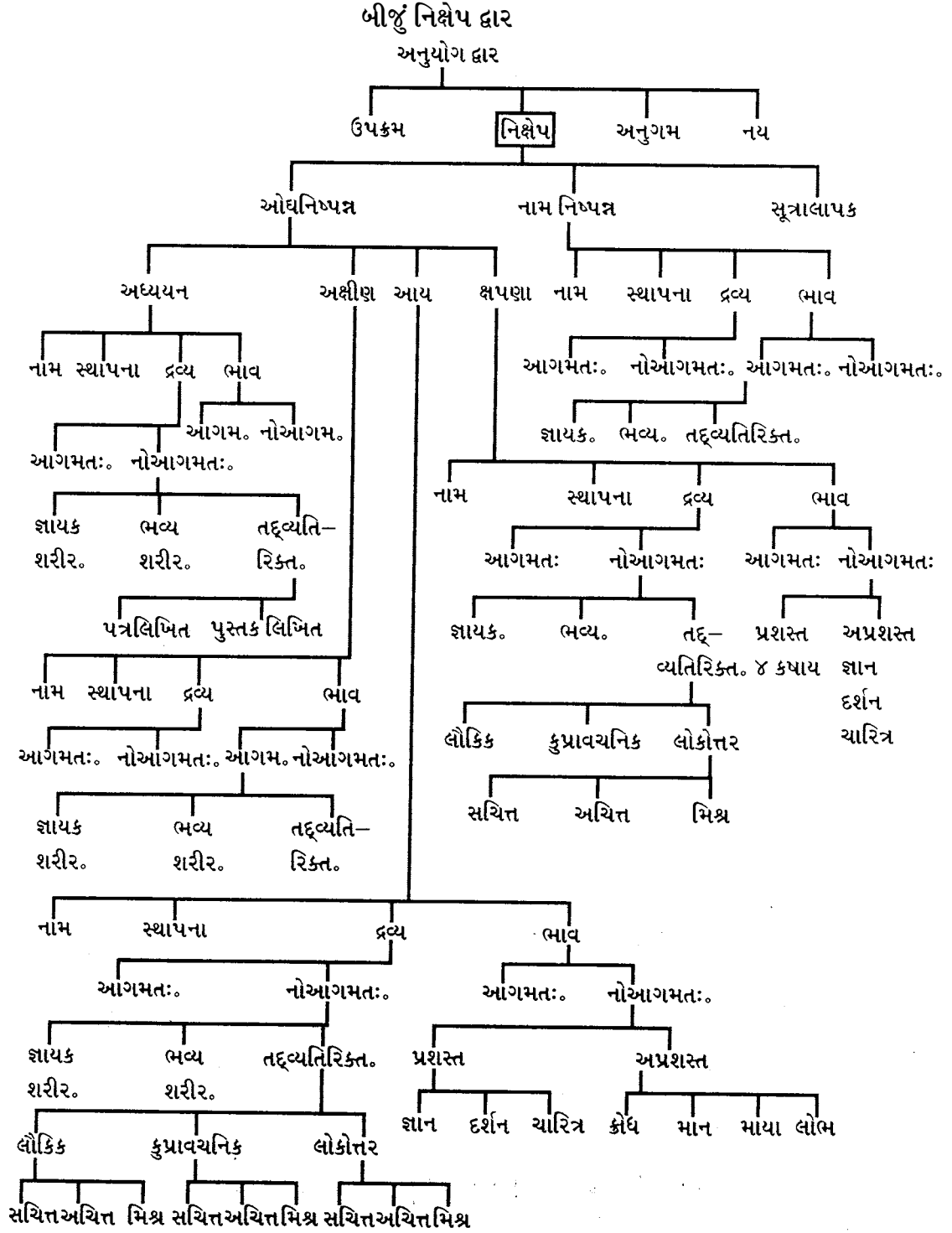
ભાવાર્થ :- અહીં નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપના કથન પછી કમ પ્રાપ્ત સૂત્રાલાપક નિક્ષેપની પ્રરૂપણા કરવાનો અવસર છે, (શિષ્યોની જિજ્ઞાસાથી) કહેવાની ઇચ્છા પણ છે પરંતુ અનુગમના ત્રીજા અનુયોગ દ્વારમાં સૂત્રસ્પર્શી નિક્ષેપનું વર્ણન છે, તેથી લાઘવની દૃષ્ટિએ અહીં તેનો નિક્ષેપ કર્યો નથી. ત્યાં નિક્ષેપ કરવાથી અહીં અને અહીં નિક્ષેપ કરવાથી ત્યાં નિક્ષેપ થઈ જાય છે, તેમ સમજી લેવું જોઈએ. તેથી અહીં નિક્ષેપ ન કરતાં, ત્યાં સૂત્રનો નિક્ષેપ કર્યો છે.

આ રીતે નિક્ષેપ પ્રરૂપણાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અહીં નિક્ષેપ ન કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. સૂત્રોના ઉચ્ચારણને સૂત્રાલાપક કહે છે. અનુયોગના ત્રીજા દ્વાર અનુગમના ભેદ સૂત્રાનુગમમાં સૂત્રાલાપકનો નિક્ષેપ કરવામાં આવશે. અહીં ઉચ્ચારણ વિના આલાપકનો નિક્ષેપ થતો નથી. આ કારણથી અહીં સૂત્રાલાપક પર નિક્ષેપ ઉતાર્યો નથી. અહીં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. આ રીતે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપના કથન સાથે અનુયોગના બીજા દ્વાર 'નિક્ષેપ'ની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૩૬ સંપૂર્ણ ॥

સાડશ્રીસમું પ્રકરણ

અનુયોગનું ત્રીજું ઢાર - અનુગમ

અનુગમનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં અનુગમે ? અનુગમે ઢુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- સુત્તાણુગમે ય ણિજ્જુત્તિઅનુગમે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનુગમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુકત્યનુગમ.

વિવેચન :-

અનુગમ એટલે સૂત્રને અનુકૂળ અર્થ કરવો. સૂત્રાનુગમમાં સૂત્રનો પદચ્છેદ કરી તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે અને નિર્યુકત્યનુગમમાં નિર્યુક્તિ અર્થાત્ સૂત્ર સાથે એકીભાવથી સંબંધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે અને નામ, સ્થાપનાદિ પ્રકારો ઢ્વારા વિભાગ કરી, વિસ્તારથી સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. પુનરુક્તિ દોષથી બચવા સૂત્રાનુગમનું વર્ણન સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિના પ્રસંગે કરવામાં આવશે.

નિર્યુકત્યનુગમ :-

૨ સે કિં તં ણિજ્જુત્તિ અનુગમે ? ણિજ્જુત્તિ અનુગમે તિવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા- ણિક્ખેવણિજ્જુત્તિ અનુગમે ઉવઘાતણિજ્જુત્તિ અનુગમે સુત્તપ્પાસિયણિજ્જુત્તિ અણુ- ગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નિર્યુકત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નિર્યુકત્યનુગમના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નિક્ષેપ નિર્યુકત્યનુગમ, (૨) ઉપોદ્ઘાત નિર્યુકત્યનુગમ (૩) સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુકત્યનુગમ.

નિક્ષેપ નિર્યુકત્યનુગમ :-

૩ સે કિં તં ણિક્ખેવણિજ્જુત્તિઅનુગમે ? ણિક્ખેવણિજ્જુત્તિઅનુગમે અણુગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપની નિર્યુક્તિનો અનુગમ પૂર્વવત્ જાણવો.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નિક્ષેપનિર્યુક્તિ અનુગમનું સ્વરૂપ પૂર્વવત્ જાણવાનો સંકેત કર્યો છે. તેનો આશય એ છે કે નામ, સ્થાપનાદિ નિક્ષેપ રૂપ નિર્યુક્તિના અનુગમને જ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ કહે છે. પૂર્વે જે આવશ્યક, આનુપૂર્વી, પ્રમાણ અને સામાયિકાદિ પદોની નામ, સ્થાપનાદિ નિક્ષેપો દ્વારા જે અને જેવી વ્યાખ્યા કરી છે, તે વ્યાખ્યા જ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ છે. આ રીતે પૂર્વે નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ વર્ણન થઈ ગયું છે તેથી સૂત્રકારે અહીં અનુગતે- (જ્ઞાત છે-થઈ ગયેલ છે.) શબ્દપ્રયોગ દ્વારા વિષય સમાપન કરેલ છે.

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ :-

૪ સે કિં તં ઉવઘાયણિજ્જુત્તિઅણુગમે ? ઉવઘાયણિજ્જુત્તિ અણુગમે
ઈમાહિં દોહિં ગાહાહિં અણુગંતવ્વે । તં જહા-

ઉદ્દેસે ણિદ્દેસે ય, ણિગ્ગમે ખેત્ત કાલ પુરિસે ય ।

કારણ પચ્ચય લક્ખણ, ણયે સમોયારણા ડણુમણ ॥ ૧૩૩ ॥

કિં કઙ્ઘિવિહં કસ્સ કહિં, કેસુ કહં કિચ્ચિરં હવઙ્ઘ કાલં ।

કઙ્ઘ સંતર મવિરહિતં, ભવાડડગરિસ ફાસણ ણિરુત્તી ॥ ૧૩૪ ॥

સે તં ઉવઘાતણિજ્જુત્તિઅણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ બે ગાથાઓ દ્વારા આ પ્રમાણે જાણવું, જેમ કે- (૧) ઉદ્દેશ, (૨) નિર્દેશ, (૩) નિર્ગમ, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ, (૬) પુરુષ, (૭) કારણ, (૮) પ્રત્યય, (૯) લક્ષણ, (૧૦) નય, (૧૧) સમવતાર, (૧૨) અનુમત, (૧૩) શું, (૧૪) કેટલા પ્રકાર, (૧૫) કોને, (૧૬) ક્યાં, (૧૭) કોનામાં, (૧૮) કેવી રીતે, (૧૯) કેટલા કાળ સુધી, (૨૦) કેટલી, (૨૧) અંતર, (૨૨) નિરંતરકાળ (૨૩) ભવ, (૨૪) આકર્ષ, (૨૫) સ્પર્શના, (૨૬) નિર્યુક્તિ. આ સર્વ દ્વારોથી ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે ઉપદ્ધાત નિર્યુક્ત્યનુગમનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમને જાણવા સંબંધી ઉદ્દેશ વગેરેની વ્યાખ્યા સામાયિકના માધ્યમથી નિમ્ન

પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

- (૧) ઉદ્દેશ :- સામાન્યરૂપે કથન કરવું તે ઉદ્દેશ કહેવાય છે. જેમ કે— 'અધ્યયન.'
- (૨) નિર્દેશ :- ઉદ્દેશનું વિશેષ નામોલ્લેખપૂર્વક અભિધાન—કથન કરવું તે નિર્દેશ કહેવાય છે. જેમ કે— 'સામાયિક'.
- (૩) નિર્ગમ :- વસ્તુના મૂળભૂત સ્ત્રોત—ઉદ્ગમ સ્થાનને નિર્ગમ કહે છે. સામાયિકનું ઉદ્ગમ સ્થાન— અર્થ અપેક્ષાએ તીર્થકરો અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણધરો છે.
- (૪) ક્ષેત્ર :- કયા ક્ષેત્રમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ? સામાન્યરૂપે સમયક્ષેત્રમાં—અઠીદ્વીપમાં, વિશેષ રૂપે પાવાપુરીના મહાસેન ઉદ્યાનમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ.
- (૫) કાળ :- કયા કાળમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ? વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ વૈશાખ સુદ અગિયારસના દિવસે, દિવસના પ્રથમ પૌરસીકાળમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ.
- (૬) પુરુષ :- કયા પુરુષે સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું? સર્વજ્ઞ પુરુષોએ સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અથવા વ્યવહારનયથી ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ અવસર્પિણીકાળમાં પ્રથમ તીર્થકર ભગવાન ઋષભદેવે અને વર્તમાન જિનશાસનની અપેક્ષાએ ભગવાન મહાવીરે સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અથવા અર્થ અપેક્ષાએ સામાયિકનું પ્રતિપાદન ભગવાન મહાવીરે અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગૌતમ વગેરે ગણધરોએ કર્યું છે.
- (૭) કારણ :- કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણધરોએ ભગવાન પાસેથી સામાયિકનું શ્રવણ કર્યું? સંયમ ભાવની સિદ્ધિ માટે.
- (૮) પ્રત્યય :- કયા પ્રત્યય (કયા હેતુથી) ભગવાને સામાયિકનો ઉપદેશ આપ્યો? ગણધરોએ કયા હેતુથી તે ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો? કેવળજ્ઞાનના નિમિત્તથી ઉપસ્થિત પરિષદને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સામાયિક ચારિત્રનો ઉપદેશ આપ્યો અને ભગવાન કેવળી છે તે પ્રત્યયથી અથવા આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી ભવ્ય જીવોએ શ્રવણ કર્યો.
- (૯) લક્ષણ :- સામાયિકનું લક્ષણ શું છે? સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા છે. શ્રુત સામાયિકનું લક્ષણ જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન છે અને ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણ સર્વ સાવધ વિરતિ છે. દેશ ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણ વિરત્યવિરતિ (એક દેશ વિરતિ) છે.
- (૧૦) નય :- સાતે નય કેવી સામાયિકને માન્ય કરે છે? પ્રથમના ચાર નય પાઠરૂપ સામાયિકને અને શબ્દાદિ ત્રણ નય જીવાદિ વસ્તુના જ્ઞાનરૂપ સામાયિકને માન્ય કરે છે.
- (૧૧) સમવતાર :- સામાયિકનો સમવતાર કયાં થાય છે? ચારનયોથી સામાયિકનો સમવતાર

આવશ્યકમાં થાય છે. ત્રણનયોથી સંયમરૂપ સામાયિકનો સમવતાર આત્મામાં જ થાય છે.

(૧૨) અનુમત :- કયો નય કઈ સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ રૂપ માને છે ? નૈગમાદિ ત્રણ નય તપ-સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિકને, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનરૂપ શ્રુત સામાયિકને અને તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ માને છે. સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રના પાલનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ઋજુસૂત્રાદિ ચાર નયો સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિકને જ મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

(૧૩) કિમ્ :- સામાયિક શું છે ? દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવનો સમભાવરૂપ ગુણ સામાયિક છે. દ્રવ્ય અને ગુણ અભિન્ન છે માટે બંનેની સમ્મિલિત અવસ્થા જ સામાયિક છે.

(૧૪) પ્રકાર :- સામાયિકના કેટલા પ્રકાર છે ? સામાયિકના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સમ્યક્ત્વ સામાયિક, (૨) શ્રુતસામાયિક અને (૩) ચારિત્ર સામાયિક.

૧. સમ્યક્ત્વ સામાયિક :- તેના ત્રણ ભેદ છે. ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક.

૨. શ્રુત સામાયિક :- તેના બે ભેદ છે. સૂત્ર અને અર્થ.

૩. ચારિત્ર સામાયિક :- તેના બે ભેદ છે. દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ. અપેક્ષાથી ચાર પ્રકારની સામાયિક પણ કહેવામાં આવે છે. (૧) સમ્યક્ત્વ (૨) શ્રુત (૩) સર્વ વિરતિ સામાયિક (૪) દેશવિરતિ સામાયિક.

(૧૫) કોને :- સામાયિક કોને પ્રાપ્ત થાય છે ? જે આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં સન્નિહિત હોય તથા જે જીવ ત્રસ-સ્થાવર સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમતાભાવ રાખે છે તેને સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૬) ક્યાં :- સામાયિક ક્યાં હોય છે ?

૧. ક્ષેત્રાપેક્ષાએ :- ઉર્ધ્વલોકમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત, આ બે સામાયિક હોય છે. અધોલોકમાં સલીલાવતી વિજય આશ્રી ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે. તિર્યગ્લોકમાં અઢીદ્વીપમાં ચારે પ્રકારની, અઢીદ્વીપની બહાર પણ સર્વવિરતિ સામાયિક વર્જિને ત્રણ પ્રકારની સામાયિક હોય છે. જંઘાયરણ વિદ્યાયરણની અપેક્ષાએ અઢીદ્વીપની બહાર સર્વવિરતિ સામાયિક પણ હોય છે.

૨. દિશાપેક્ષાએ :- પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, આ ચારે દિશામાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે ચારે વિદિશાઓ એક પ્રદેશની શ્રેણી રૂપ છે, તેથી ત્યાં કોઈ જીવની અવગાહના થઈ શકતી નથી માટે ત્યાં એક પણ સામાયિક નથી.

ઉર્ધ્વ-અધોદિશા ચતુષ્પ્રદેશિક છે, તેથી ત્યાં પણ જીવોની અવગાહનાનો સંભવ ન હોવાથી ત્યાં એક પણ સામાયિક નથી.

૩. કાળ અપેક્ષાએ :- અવસર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં આરામાં અને ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા

આરામાં ચાર પ્રકારની સામાયિક હોય છે. શેષ આરામાં બે-બે સામાયિક હોય છે. નોઉત્સર્પિણી નોઅવસર્પિણી કાલમાં અર્થાત્ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અકર્મ ભૂમિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ સર્વત્ર બે સામાયિક લાભે છે.

૪. ગતિ અપેક્ષાએ :- મનુષ્યગતિમાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

તિર્યચગતિમાં ત્રણ પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

દેવ-નરકગતિમાં બે પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

૫. ભવ્ય અપેક્ષાએ :- ભવ્ય જીવોમાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

અભવ્ય જીવોમાં સમ્યક્ત્વ સિવાયની ત્રણ સામાયિક હોય છે

અભવ્યો નવપૂર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે અપેક્ષાએ તેઓમાં શ્રુતસામાયિક માનવામાં આવે છે. અને વ્યવહાર નયથી તેઓમાં દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિક માનવામાં આવે છે. નિશ્ચય નયથી તેઓમાં એક પણ સામાયિક નથી.

નોભવ્ય-નોઅભવ્ય (સિદ્ધો)માં એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક જ હોય છે.

૬. સંજ્ઞા અપેક્ષાએ :- સંજ્ઞી જીવોમાં ચારે સામાયિક હોય છે.

અસંજ્ઞી જીવોમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે.

૭. ઉચ્છ્વાસ અપેક્ષાએ :- ઉચ્છ્વાસક-નિઃશ્વાસક જીવોમાં ચારે સામાયિક હોય છે.

૮. દષ્ટિ અપેક્ષાએ :- સમ્યગ્દષ્ટિમાં ચારે સામાયિક હોય છે. મિથ્યા-મિશ્ર દષ્ટિમાં એક પણ સામાયિક નથી.

૯. આહારક અપેક્ષાએ :- આહારકમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અનાહારકમાં દેશવિરતિ છોડી ત્રણ સામાયિક હોય છે.

(૧૭) શેમાં :- સામાયિક શેમાં હોય છે ?, સમ્યક્ત્વ સામાયિક સર્વદ્રવ્ય-સર્વ પર્યાયોમાં તેના શ્રદ્ધાન રૂપ હોય છે. અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાય પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ હોવાથી તેને સમ્યક્ત્વ રૂપ કહેલ છે. શ્રુત સામાયિક સમસ્ત દ્રવ્યમાં છે પણ સમસ્ત પર્યાયમાં નહીં કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્ય છે, સર્વ પર્યાય નહીં. ચારિત્ર સામાયિક સર્વ દ્રવ્યમાં છે, સર્વ પર્યાયમાં નહીં. દેશવિરતિ સામાયિક ન સર્વ દ્રવ્યમાં, ન સર્વ પર્યાયમાં હોય.

(૧૮) કેવી રીતે :- સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મનુષ્યત્વ, આર્યક્ષેત્ર, ઉચ્ચ જાતિ, ઉચ્ચ કુળ, રૂપ, આરોગ્ય, બુદ્ધિ, ધર્મશ્રવણ, ધર્માવધારણ, શ્રદ્ધા અને સંયમ. આ બાર સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જીવ

સામાયિકને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૯) કેટલા કાળ સુધી :- સામાયિક કેટલા કાળ સુધી રહી શકે છે ? કાળમાન કેટલું ? સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કાંઈક વધુ ૬૬ સાગરોપમની છે. ચારિત્ર સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિ વર્ષની છે. દેશવિરતિ અને સર્વ વિરતિ સામાયિકની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષની હોય છે.

(૨૦) કેટલા ? :- વિવક્ષિત સમયમાં (૧) સામાયિકના પ્રતિપદમાન (સામાયિકને વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરતા જીવ), (૨) પૂર્વપ્રતિપન્ન-પહેલાં જેણે સામાયિક ગ્રહણ કરી લીધી છે, તેવા જીવ (૩) સામાયિકથી પતિત જીવ કેટલા ?

૧. પ્રતિપદમાન- કોઈ એક વિવક્ષિત કાળમાં સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદમાનક જીવ જઘન્ય એક, બે, ત્રણ હોય, ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ પ્રમાણ હોય છે. તેમાં પણ દેશવિરતિ કરતાં સમ્યક્ત્વ સામાયિકને ધારણ કરનાર અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. એક કાળમાં શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપદમાનક જીવ જઘન્ય એક-બે અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. સર્વ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદમાન જીવ એક કાળમાં, જઘન્ય એક-બે અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્રપૃથક્ત્વ(બે થી નવ હજાર) હોય છે.

૨. પૂર્વપ્રતિપન્ન- સમ્યક્ત્વ તથા દેશવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત હોય છે. સમ્યક્-મિથ્યાના ભેદ રહિત સામાન્યરૂપે શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક ઘનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશ જેટલા હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક અનેક હજાર કોડ છે. તેમાં જઘન્ય બે હજાર કોડ, ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર કોડ છે.

૩. પતિત- ચારિત્ર સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સમ્યક્ત્વ સામાયિકથી પતિત જીવ સમ્યક્ત્વ વગેરે સામાયિકના પ્રતિપદમાન તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે.

(૨૧) અંતર :- સામાયિકનો વિરહકાળ કેટલો છે ? એક જીવ અપેક્ષાએ સમ્યક્-મિથ્યા એવા ભેદ વિના સામાન્યથી (શ્રુત સામાયિકનું) જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર થઈ શકે. એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ સામાયિકનું અંતર જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન-કાલનું છે. અનેક જીવની અપેક્ષાએ સામાયિકમાં વિરહ નથી.

(૨૨) નિરંતર :- લગાતાર-અંતર વિના કેટલા કાળ સુધી સામાયિક ગ્રહણ કરનાર થઈ શકે ? સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપન્ના ગૃહસ્થ નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત અને ચારિત્ર સામાયિકના પ્રતિપન્ના જીવ નિરંતર આઠ સમય સુધી હોય છે. ચારે સામાયિકને ગ્રહણ કરનાર જીવ જઘન્ય બે સમય સુધી નિરંતર હોય શકે.

(૨૩) ભવ :- કેટલા ભવ સુધી સામાયિક રહે ? સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિક પલ્યના અસંખ્યાતમા

ભાગ પર્યંત, સર્વ વિરતિ સામાયિક આઠ ભવ પર્યંત અને શ્રુત સામાયિક અનંત કાળ સુધી હોય છે.

(૨૪) આકર્ષ :- એક ભવમાં કે અનેક ભવમાં સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય છે ? અર્થાત્ એક કે અનેક ભવમાં સામાયિક કેટલી વાર ધારણ કરી શકાય ? ચારે સામાયિકને એક ભવમાં જઘન્ય એક આકર્ષ હોય છે. સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને દેશવિરતિના એક ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર, આકર્ષ હોય છે અને સર્વવિરતિના અનેક સો આકર્ષ હોય છે. અનેક ભવોની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિકના અસંખ્યાત હજાર આકર્ષ હોય છે. સર્વ વિરતિના અનેક હજાર આકર્ષ હોય છે. સામાન્ય રૂપે શ્રુત સામાયિકના અનેક ભવોમાં ઉત્કૃષ્ટ અનંત આકર્ષ હોય છે.

(૨૫) સ્પર્શ :- સામાયિકવાન જીવ કેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે ? સમ્યક્ત્વ અને સર્વવિરતિ સામાયિક-વાના જીવ જઘન્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગનો અને ઉત્કૃષ્ટ સમસ્ત લોકનો સ્પર્શ કરે છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ શ્રુત અને દેશવિરતિ સામાયિકવાળા જઘન્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગનો ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ રાજુ પ્રમાણ લોકના ૭ રાજુ, પાંચ રાજુ, ચાર, ત્રણ, બે રાજુ પ્રમાણ લોકનો સ્પર્શ કરે છે. કોઈ જીવ ઈલિકા ગતિથી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય તો ૭ રાજુને, વિરાધિત થાય પણ સમ્યક્ત્વથી પતિત થયા નથી તેવા જીવ જેણે નરકાયુ પૂર્વે બાંધી લીધું હોય અને ઈલિકા ગતિથી છટ્ટી નરકે ઉત્પન્ન થાય તો પાંચ રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શે છે. કોઈ દેશવિરતિ ધારણ કરનાર અચ્યુત દેવલોકમાં ઈલિકાગતિથી ઉત્પન્ન થાય તો ચાર રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શે છે.

(૨૬) નિરુક્તિ :- સામાયિકની નિરુક્તિ શું છે ? નિશ્ચિત ઉક્તિ-કથનને નિરુક્તિ કહે છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ અમોહ, શોધિ, સદ્ભાવ, દર્શન, બોધિ, અવિપર્યય, સુદષ્ટિ વગેરે સામાયિકના નામ છે. સામાયિકનું પૂર્ણ વર્ણન જ સામાયિકની નિરુક્તિ છે.

આ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમની વ્યાખ્યા છે. હવે સૂત્રના પ્રત્યેક અવયવની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવા રૂપ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું કથન કરે છે.

સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ :-

૫ સે કિં તં સુત્તપ્પાસિયણિજ્જુત્તિ અણુગમે ?

સુત્તપ્પાસિયણિજ્જુત્તિઅણુગમે સુત્તં ઉચ્ચારેયવ્વં અક્ખલિયં અમિલિયં અવચ્ચામેલિયં પહિપુણ્ણં પહિપુણ્ણઘોસં કંઠોટ્ટવિપ્પમુકં ગુરુવાયણોવગયં । તઓ ણજ્જિહિહિ સસમયપયં વા પરસમયપયં વા બંધપયં વા મોક્ખપયં વા સામાઙ્ગયપયં વા ણોસામાઙ્ગયપયં વા । તઓ તમ્મિ ઉચ્ચારિતે સમાણે કેસિંચિ ભગવંતાણં કેહિ અત્થાહિગારા અહિગયા ભવંતિ, કેસિંચિ ય કેહિ અણહિગયા ભવંતિ, તઓ તેસિં અણહિગયાણં અત્થાણં અભિગમણત્થાણં પણં પયં વત્તહિસ્સામિ-

સંહિતા ય પયં ચેવ પદત્થો પયવિગ્ગહો ।

ચાલના ય પસિદ્ધી ય, છવ્વિહં વિદ્ધિ લક્ષણં ॥૧૩૫॥

સે તં સુત્તપ્પાસિયણિજ્જુત્તિ અણુગમે । સે તં ણિજ્જુત્તિઅણુગમે । સે તં અણુગમે।

શબ્દાર્થ:-અક્ખલિયં = અસ્ખલિત રૂપે, વચ્ચે વચ્ચે અક્ષર છોડ્યા વિના ઉચ્ચારણ કરવું, અમિલિયં = અમીલિત, અક્ષર-પદ મેળવ્યા વિના, અવચ્ચામેલિયં = અવ્યત્યામ્નેડિત, સરખા શાસ્ત્રપાઠોને મિશ્રિત કર્યા વિના, પડિપુણ્ણં = પ્રતિપૂર્ણ, શાસ્ત્રના શબ્દ અને અર્થનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, પડિપુણ્ણઘોસં = પ્રતિપૂર્ણ ઘોષયુક્ત, યોગ્ય રીતે અવાજપૂર્વક પરાવર્તન કર્યું હોય, કંઠોષ્ઠવિપ્પમુક્કં = કંઠોષ્ઠ વિપ્રમુક્ત, કંઠ, તાલુ વગેરે યોગ્ય સ્થાનથી ઉચ્ચારણ કરવું, ગુરુવાયણોવગયં = ગુરુ વચનોથી પ્રાપ્ત, તઓ = અસ્ખલિત વગેરે રૂપ ઉચ્ચારણ કરવાથી, ણજ્જિહિતી = જ્ઞાત થશે, સસમયપયં = આ સ્વસમય પદ છે, કેઇ અત્થાહિગારા = કેટલાક અર્થાધિકાર, અહિગયા ભવંતિ = અધિગત(જ્ઞાત) થઈ જાય છે, કેસિંચિ = કેટલાક સાધુને, કેઇ = કેટલાક અર્થાધિકાર, અણહિગયા ભવંતિ = અનધિજ્ઞાત-અજ્ઞાત રહે છે, તત્તો = તેથી, તેસિં = તેઓના, અણહિગયાણં = અનધિજ્ઞાન, અત્થાણં = અર્થનું, અભિગમણત્થાણ = જ્ઞાન કરાવવા માટે, પદેણં પદં = એક-એક પદની, વત્તઇસ્સામિ = વ્યાખ્યા કરીશ.

સંહિતા = સંહિત, પયં = પદચ્છેદ, પદત્થો = પદના અર્થ, પયવિગ્ગહો = પદવિગ્રહ, ચાલના = ચાલના, પસિદ્ધી = પ્રસિદ્ધિ, છવ્વિહં = છ પ્રકાર, વિદ્ધિ = વ્યાખ્યાવિધિના, લક્ષણં = લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાતી હોય તે સૂત્રને સ્પર્શ કરનાર નિર્યુક્તિના અનુગમને સૂત્ર-સ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ કહેવામાં આવે છે. આ અનુગમમાં અસ્ખલિત, અમીલિત, અવ્યત્યામ્નેડિત, પ્રતિપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ, કંઠોષ્ઠ વિપ્રમુક્ત તથા ગુરુ વાયણોવગત રૂપથી સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. આ રીતે સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે આ સ્વસમયપદ છે, આ પરસમયપદ છે, આ બંધ પદ છે, આ મોક્ષપદ છે અથવા આ સામાયિક પદ છે, આ નોસામાયિકપદ છે. સૂત્રનું નિર્દેશ વિધિથી ઉચ્ચારણ કરાય તો કેટલાક સાધુ ભગવંતોને કેટલાક અર્થાધિકાર અધિગત થઈ જાય છે અને કેટલાક સાધુને કેટલાક (અર્થાધિકાર) અનધિગત-અજ્ઞાત રહી જાય છે. તે અજ્ઞાત અર્થાધિકારનું જ્ઞાન કરાવવા માટે એક-એક પદની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. તે વ્યાખ્યા કરવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે- (૧) સંહિતા, (૨) પદચ્છેદ, (૩) પદોના અર્થ, (૪) પદ વિગ્રહ, (૫) ચાલના (૬) પ્રસિદ્ધિ. આ વ્યાખ્યા વિધિના છ પ્રકાર છે.

આવું સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નિર્યુક્ત્યનુગમ અને અનુગમની વક્તવ્યતાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

સૂત્રાલાપક નિષ્પત્ત નિક્ષેપ સમયે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ

અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. સૂત્રના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

અપ્પગંથમહત્થં, બત્તીસ દોસવિરહિયં જં ચ ।
લક્ષણજુત્તં સુત્તં અટ્ટહિ ય ગુણેહિં ઉવવેયં ॥

સૂત્ર અલ્પ અક્ષર અને મહાન અર્થવાળા, બત્તીસ દોષથી રહિત, આઠ ગુણ સહિત અને લક્ષણયુક્ત હોય છે.

સૂત્રનું પ્રથમ લક્ષણ છે કે તેમાં અક્ષર ઓછા હોય અને તેના અર્થ મહાન હોય. જેમ કે જો **एगं जाणइ सो सव्वं जाणइ** આ સૂત્ર નાનું છે પણ તેનો અર્થ વિશાળ છે.

સૂત્રનું બીજું લક્ષણ છે કે તે બત્તીસ દોષ રહિત હોય. **સૂત્રના ૩૨ દોષો** આ પ્રમાણે છે—

(૧) **અલીક(અનૃત) દોષ** :- અવિદ્યમાન પદાર્થનો સદ્ભાવ બતાવે જેમ કે 'જગત કર્તા ઈશ્વર છે'. અથવા વિદ્યમાન પદાર્થનો અભાવ બતાવવો જેમ કે 'આત્મા નથી.' આ બંને અસત્ય પ્રરૂપક હોવાથી અલીકદોષ કહેવાય છે.

(૨) **ઉપઘાતજનક દોષ** :- 'વેદ કથિત હિંસા ધર્મરૂપ છે.' આવા જીવોની ઘાતના પ્રરૂપક સૂત્ર ઉપઘાત જનક દોષ યુક્ત કહેવાય.

(૩) **નિરર્થક વચન** :- જે અક્ષરોનું અનુક્રમે ઉચ્ચારણ તો થાય પરંતુ અર્થ ન નીકળતો હોય. જેમ કે આ, આ, ઈ, ઈ વગેરે અથવા ડિત્થ, ડવિત્થ. આવા સૂત્રો નિરર્થક વચન દોષયુક્ત કહેવાય.

(૪) **અપાર્થક દોષ** :- અસંબદ્ધ અર્થ વાચક શબ્દો બોલવા. જેમ કે દસ, દાડમ, છ અપૂપ, કુંડમાં બકરા.

(૫) **છલ દોષ** :- એવા પદનો પ્રયોગ કરવો કે જેથી ઈષ્ટ અર્થનો ઉપઘાત થઈ જાય અને અનિષ્ટ અર્થ પ્રગટ કરી શકાય. જેમ 'નવ કમ્બલોડયં દેવદત્ત ઇતિ' આ દેવદત્ત નવ કંબલવાન છે. અહીં નવ નો અર્થ નૂતન—નવી કંબલ થાય પણ નવ શબ્દ સંખ્યાવાચક પણ બની શકે અને તેથી અનિષ્ટ અર્થ પ્રગટ થાય.

(૬) **દુહિલ દોષ** :- પાપ વ્યાપાર પોષક.

(૭) **નિસ્સાર વચન દોષ** :- યુક્તિ રહિત વચન.

(૮) **અધિક દોષ** :- અક્ષર—પદ વધુ હોય, જેમ કે "શબ્દ અનિત્ય છે. કૃતક હોવાથી, પ્રયત્નાનન્તરીય હોવાથી, ઘટ—પટની જેમ. અહીં શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરવા કૃતકત્વ અને પ્રયત્નાનન્તરીયત્વ, આ બે હેતુ અને ઘટ—પટ આ બે દષ્ટાંત આપ્યા છે. સાધ્યની સિદ્ધિ માટે એક હેતુ અને એક દષ્ટાંત પર્યાપ્ત છે, તેથી અહીં અધિક દોષ છે.

(૯) **ઉનદોષ** :- ન્યૂનવચન દોષ. જેમાં અક્ષર—પદ વગેરે ઓછા હોય અથવા હેતુ કે દષ્ટાંતની ન્યૂનતા

હોય. જેમ કે શબ્દ અનિત્ય છે. ઘટની જેમ અથવા શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી. અહીં હેતુ અથવા દષ્ટાંતની ન્યૂનતા હોવાથી ઉનદોષ કહેવાય છે.

(૧૦) પુનરુક્તદોષ :- એક જ શબ્દનો વારંવાર પ્રયોગ કરવો જેમ કે ઘટો-ઘટ અથવા જેના અર્થ સમાન હોય તેવા શબ્દોનો વારંવાર પ્રયોગ કરે, જેમ કે ઘટ, કુટ, કુંભ, ઘડો.

(૧૧) વ્યાહતદોષ :- પૂર્વવચનથી ઉત્તરવચનનો વ્યાઘાત થાય તેને વ્યાહતદોષ કહેવાય. જેમ કે કર્મ છે. તેનું ફળ પણ છે પરંતુ કર્મનો કર્તા કોઈ નથી. કર્મ હોય તો કર્તા હોય જ. પૂર્વ વચનમાં કર્મ છે તેમ કહે અને પછી કર્તાનો નિષેધ કરે, તો પૂર્વવચનથી ઉત્તર વચન વ્યાઘાત પામે છે.

(૧૨) અયુક્તદોષ :- જે વચન યુક્તિ, ઉપપતિને સહન ન કરી શકે, જેમ કે હાથીઓના ગંડસ્થલથી મદનો એવો પ્રવાહ વહ્યો કે ચતુરંગી સેના તણાઈ ગઈ. આવું સૂત્ર, તર્ક કે યુક્તિને સહન કરી શકતું નથી અર્થાત્ સંગત નથી.

(૧૩) કમભિન્નદોષ :- જેમાં કમ ન હોય, ઉલટુ-સુલટુ હોય તો કમભિન્ન દોષ લાગે. જેમ કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ, એમ કમને તોડી, સ્પર્શ રૂપ, શબ્દ, રસ આ રીતે કમભંગથી બોલવું.

(૧૪) વચન ભિન્ન દોષ :- વચનની વિપરીતતા હોય તે. જેમ કે વૃક્ષો ઋતુમાં પુષ્પિત થયું. અહીં વૃક્ષો બહુવચન છે અને ક્રિયાપદ 'થયું' એકવચનમાં તેથી વચનભિન્નદોષ લાગે.

(૧૫) વિભક્તિ ભિન્ન દોષ :- વિભક્તિની વિપરીતતા-વ્યત્યય થવું. 'વૃક્ષં પશ્ય' વૃક્ષને જો, તેના સ્થાને વૃક્ષઃ પશ્ય અહીં વૃક્ષ શબ્દમાં, દ્વિતીયના સ્થાને પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે.

(૧૬) લિંગ ભિન્ન દોષ :- લિંગની વિપરીતતા હોય તે. અયં સ્ત્રી - આ પ્રયોગમાં અયં શબ્દ પુલિંગ છે અને સ્ત્રી શબ્દ સ્ત્રીલીંગવાચી છે.

(૧૭) અનભિહત દોષ :- સ્વસિદ્ધાન્તમાં જે પદાર્થ ગ્રહણ નથી તેનો ઉપદેશ કરવો. સ્વસિદ્ધાન્તમાં જીવ- અજીવ બે રાશિનો સ્વીકાર છે, તેના બદલે જીવ, અજીવ, નોજીવ એમ ત્રણ રાશિનો ઉપદેશ કરવો.

(૧૮) અપદોષ :- અન્ય ઇંદના સ્થાને અન્ય ઇંદનું ઉચ્ચારણ કરવું. જેમ કે આર્યા પદના સ્થાને વૈતાલીય પદ કહેવું.

(૧૯) સ્વભાવહીન દોષ :- જે પદાર્થનો જે સ્વભાવ છે તેનાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરવું. જેમ કે અગ્નિ ઠંડી છે, તેવું કથન સ્વભાવહીન દોષથી દૂષિત કહેવાય.

(૨૦) વ્યવહિતહીન દોષ :- જેની વ્યાખ્યા કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો હોય તે છોડી અન્ય વ્યાખ્યા કરવી પછી પ્રથમ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવી તે.

(૨૧) કાલદોષ :- ભૂતકાળની ઘટના માટે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કરવો. જેમ 'શ્રી રામે વનમાં પ્રવેશ

કર્ચો હતો' તેમ કહેવાના બદલે 'શ્રી રામ વનમાં પ્રવેશ કરે છે' તેમ કહેવું.

(૨૨) યતિદોષ :- અનુચિત સ્થાને વિરામ લેવો—અટકવું અથવા વિરામ લીધા વિના બોલવું.

(૨૩) છવિદોષ :- છવિ એટલે અલંકાર, અલંકાર શૂન્ય કથન.

(૨૪) સમયવિરુદ્ધ દોષ :- સ્વસિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કરવું.

(૨૫) વચન માત્ર દોષ :- નિર્હૈતુક વચનનું ઉચ્ચારણ કરવું.

(૨૬) અર્થાપત્તિદોષ :- જે કથનમાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ અર્થ થતો હોય તેવું ઉચ્ચારણ કરવું જેમ કે ઘરનો કૂકડો ન મારવો. આવા પ્રયોગમાં અર્થાપત્તિ અર્થ એવો થાય કે ઘર સિવાયના અન્ય કૂકડા મારવા જોઈએ.

(૨૭) અસમાસ દોષ :- જ્યાં સમાસ થાય તેમ હોય ત્યાં ન કરવો અથવા જે સ્થાને જે સમાસ થતો હોય તે સમાસ ન કરતાં અન્ય સમાસ કરવો.

(૨૮) ઉપમા દોષ :- હીન ઉપમા આપવી. જેમ કે મેરુ સરસવ જેવો છે. અથવા અધિક ઉપમા આપવી જેમ કે સરસવ મેરુ જેવો છે. વિપરીત ઉપમા આપવી જેમ કે મેરુ સમુદ્ર જેવો છે.

(૨૯) રૂપકદોષ :- નિરૂપણીય મૂળવસ્તુને છોડી તેના અવયવોનું નિરૂપણ કરવું. જેમકે પર્વતનું નિરૂપણ છોડી શિખરનું નિરૂપણ કરવું.

(૩૦) નિર્દેશ દોષ :- નિર્દિષ્ટ પદોની એક વક્તવ્યતા ન હોવી.

(૩૧) પદાર્થ દોષ :- વસ્તુના પર્યાયને અલગ પદાર્થ રૂપ માનવા જેમ કે સત્તા વસ્તુની પર્યાય છે. તેને અલગ પદાર્થ કહેવો. (વૈશષિક તેમ કહે છે)

(૩૨) સંધિ દોષ :- જ્યાં સંધિ થતી હોય ત્યાં ન કરવી અથવા ખોટી સંધી કરવી.

સૂત્રો આ બત્રીસ દોષથી રહિત હોવા જોઈએ. સૂત્રોનું ત્રીજું લક્ષણ છે. આઠગુણથી યુક્ત હોવા જોઈએ. તે આઠગુણ આ પ્રમાણે છે—

નિદ્દોસં સારવંતં ચ, હેઝજુત્તમલંકિયં ।
 ડવળીય સોવયારં ચ, મિયં મહુરમેવ ચ ॥

(૧) નિર્દોષ—સર્વ દોષથી રહિત. (૨) સારવાન—સારયુક્ત હોવું. (૩) હેતુયુક્ત—અન્વય—વ્યતિરેક હેતુઓથી યુક્ત. (૪) અલંકારયુક્ત—ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારથી વિભૂષિત. (૫) ઉપનીત—ઉપનયથી યુક્ત અર્થાત્ દષ્ટાંતને દાષ્ટાન્તિકમાં ઘટિત કરવું. (૬) સોવયાર—સાહિત્યિક ભાષાથી યુક્ત હોય, ગ્રામીણ ભાષાથી રહિત હોય. (૭) મિત—અક્ષરાદિ પ્રમાણથી નિયત હોય. (૮) મધુર—સાંભળવામાં

મનોહર-કર્ણપ્રિય લાગે તેવા મધુર વર્ણોથી યુક્ત હોય.

સૂત્રનું સમ્યક્ ઉચ્ચારણ હોવા છતાં અનધિગત અર્થાધિકારોનું જ્ઞાન કરાવવાની વિધિ.

- (૧) સંહિતા :- અસ્ખલિતરૂપે પદોનું ઉચ્ચારણ કરવું. જેમ કે 'કરેમિ ભંતે ! સામાઈયં' વગરે.
- (૨) પદ :- વિભક્તિ પ્રત્યય અને ક્રિયાપદ પ્રત્યય જેના અંતે હોય તેવા શબ્દોને પદ કહે છે. 'કરેમિ' એ ક્રિયાપદ પ્રત્યયવાળું પદ છે, 'ભંતે અને સામાઈયં' એ વિભક્તિ પ્રત્યયવાળા પદ છે, આ પદોનું જ્ઞાન કરાવવું.
- (૩) પદાર્થ :- પદના અર્થ કરવા તે પદાર્થ કહેવાય જેમ - 'કરેમિ' એટલે કરું છું. આ ક્રિયાપદથી સામાયિક કરવાની ઉદ્દેશ્યતાનો બોધ થાય છે. 'ભંતે' નો અર્થ છે ભગવાન, આ પદ ગુરુજનોને આમંત્રિત કરવા રૂપ અર્થનું બોધક છે. 'સામાઈયં' જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ 'સમ'નો આય એટલે લાભ થાય તે સામાયિક. આ સામાયિક પદનો અર્થ છે.
- (૪) પદવિગ્રહ :- સંયુક્ત પદોના પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યયાત્મક વિભાગ કરવો. સમાસ દ્વારા અનેક પદોને એક કર્યા હોય તેનો વિગ્રહ કરવો અર્થાત્ છૂટા કરવા. જેમ જિનેન્દ્ર આ પદનો વિગ્રહ છે, જિનાનામ ઇન્દ્ર (જિનોના ઇન્દ્ર, જિનેન્દ્ર). ભયાન્તઃ પદનો વિગ્રહ છે- ભયસ્ય અંતો ભયાન્તઃ (ભયનો અંત ભયાન્ત)
- (૫) ચલના :- પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સૂત્ર અને અર્થની પુષ્ટિ કરવી.
- (૬) પ્રસિદ્ધિ :- અન્ય યુક્તિઓ દ્વારા સૂત્રોક્ત યુક્તિઓને સિદ્ધ કરવી અથવા સૂત્ર અને તેના અર્થને વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા સિદ્ધ કરવાને પ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા કરવાના આ છ લક્ષણોમાંથી સૂત્રોચ્ચારણ (સંહિતા) અને પદચ્છેદ કરવો તે સૂત્રાનુગમનું કાર્ય છે. સૂત્રાનુગમ દ્વારા આ કાર્ય થયા પછી 'સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ' સૂત્રને નામ-સ્થાપના વગેરે નિક્ષેપોમાં વિભક્ત કરે છે. પદવિગ્રહ, ચલના વગેરે છ લક્ષણો સૂત્રસ્પર્શિક નિરુક્તિના વિષય છે. અર્થાત્ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ આ કાર્યો સંપાદિત કરે છે. નૈગમાદિનયો જ્યારે પદાર્થને વિષય કરે છે ત્યારે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યનુગમમાં અન્તર્ગત થઈ જાય છે.

(૧) સૂત્રાનુગમ- પદચ્છેદ વગેરે કરે છે. (૨) સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ- સૂત્રને નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપોમાં વિભક્ત કરે છે. (૩) સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ- સૂત્ર ઉચ્ચારણ, સૂત્રની દોષ રહિતતા, સૂત્રના લક્ષણ તથા સૂત્રમાં નયદષ્ટિનું દર્શન કરાવે છે.

આ રીતે સૂત્ર જ્યારે વ્યાખ્યાનો વિષય બને છે ત્યારે સૂત્ર, સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ, આ બધા એક સાથે મળી જાય છે.

સૂત્રગત સ્વસમય વગેરે પદોના અર્થ :-

સ્વસમયપદ :- સ્વસિદ્ધાન્ત સંમત જીવાદિપદાર્થના પ્રતિપાદક પદ.

પરસમયપદ :- પરસિદ્ધાન્ત સંમત જીવાદિ પદાર્થના પ્રતિપાદક પદ.

બંધપદ :- પરસિદ્ધાન્તના મિથ્યાત્વના પ્રતિપાદક પદ. તે પદ કર્મબંધના હેતુ હોવાથી તે બંધ પદ કહેવાય. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશના ભેદથી ચાર પ્રકારના બંધના પ્રતિપાદક પદ બંધપદ કહેવાય.

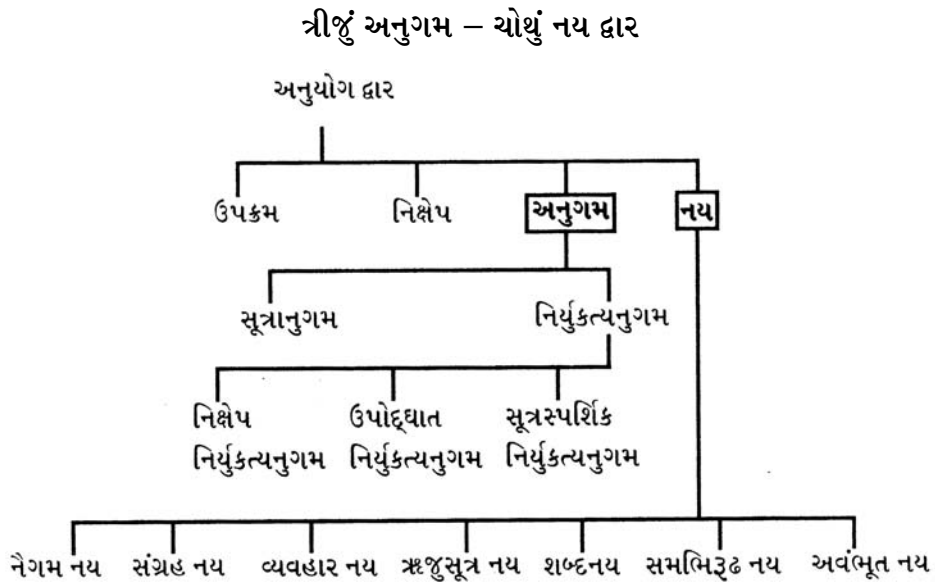
મોક્ષપદ :- પ્રાણીઓના બોધનું કારણ હોવાથી તથા સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષનું પ્રતિપાદક હોવાથી સ્વસમય મોક્ષપદ કહેવાય છે. કૃત્સ્નકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષના પ્રતિપાદક પદ મોક્ષપદ કહેવાય છે.

સામાયિકપદ :- સામાયિકનું પ્રતિપાદન કરનાર પદ સામાયિક પદ કહેવાય છે.

નોસામાયિકપદ :- સામાયિકથી વ્યતિરિક્ત નરક, તિર્યચાદિના પ્રતિપાદકપદ નોસામાયિકપદ કહેવાય છે.

આ રીતે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુકત્યનુગમના નિરૂપણની સમાપ્તિ સાથે નિર્યુકત્યનુગમ તથા અનુગમ અધિકારની સમાપ્તિ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૩૭ સંપૂર્ણ ॥

આડશ્રીસમું પ્રકરણ

અનુયોગનું ચોથું દ્વાર - નય

સાત નય નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ણે ? સત્ત મૂલણયા પણ્ણત્તા, તં જહા- ણેગમે સંગહે વવહારે
ઉજ્જુસુએ સદ્દે સમભિરુદ્દેવંભૂતે । તત્થ-

ણેગેહિં માણેહિં મિણે ત્તિ, ણેગમસ્સ ય ણિરુત્તી ।
સેસાણં પિ ણયાણં, લક્ખણમિણમો સુણહ વોચ્છં ॥૧૩૬॥

સંગહિયપિંડિયત્થં, સંગહવયણં સમાસઓ બિંતિ ।
વચ્ચઈ વિણિચ્છિયત્થં, વવહારો સવ્વદવ્વેસુ ॥૧૩૭॥

પચ્ચુપ્પણ્ણગ્ગાહો, ઉજ્જુસુઓ ણયવિહી મુણેયવ્વો ।
ઈચ્છઈ વિસેસિયતરં, પચ્ચુપ્પણ્ણં ણઓ સદ્દો ॥૧૩૮॥

વત્થૂઓ સંકમણં હોઈ અવત્થું ણયે સમભિરુદ્દે ।
વંજણ-અત્થ-તદુભયં, એવંભૂઓ વિસેસેઈ ॥૧૩૯॥

શબ્દાર્થ :-ણેગેહિં = અનેક, માણેહિં = માનો-પ્રકારોથી, મિણઈ = વસ્તુ સ્વરૂપને જાણે છે, ત્તિ = તે, ણેગમસ્સ = નેગમની, ણિરુત્તી = નિર્યુક્તિ છે, સેસાણં ણયાણં = શેષ નયોની પણ, લક્ખણમ્ = લક્ષણ, ણમો = અહીં, સુણહ = સાંભળો, વોચ્છં = કહીશ, સંગહિય = સમ્યક્પ્રકારે ગૃહિત, પિંડિયત્થં = પિંડરૂપ અર્થાત્ એક જાતિને પ્રાપ્ત અર્થ જેનો વિષય છે, એવું, સંગહવયણં = સંગ્રહનયનું વચન છે, સમાસઓ = સંક્ષેપમાં (તીર્થકરો-ગણધરોએ), બિંતિ = કહેલ છે, વચ્ચઈ (વ્રજતિ) = પ્રવર્તિત થવું, વિણિચ્છિયત્થં = વિનિશ્ચય, વિશેષ ભેદરૂપ નિશ્ચય, કરવા માટે, વવહારો = વ્યવહાર, સવ્વદવ્વેસુ = સર્વ દ્રવ્યમાં, પચ્ચુપ્પણ્ણગ્ગાહી = પ્રત્યુપત્તગ્રાહી-વર્તમાનને ગ્રહણ કરનાર, ઉજ્જુસુઓ = ઋજુસૂત્ર, ણયવિહી = નયવિધિ, મુણેયવ્વો = જાણવી, ઈચ્છઈ = ઇચ્છે છે, વિસેસિયતરં = વિશેષતર, પચ્ચુપ્પણ્ણં = પ્રત્યુપત્ત, ણઓ = નય, સદ્દો = શબ્દ, વત્થૂઓ = વસ્તુનું, સંકમણં = (અન્યત્ર) સંક્રમણ, હોઈ = હોય છે, અવત્થુ = અવસ્તુ, ણે = નય, સમભિરુદ્દે = સમભિરૂદ્ધ, વંજણ

= વ્યંજન-શબ્દ, અત્ય = અર્થ, તદુભયે = તદુભયને, એવંભૂઓ = એવંભૂત, વિસેસેઙ્ગ = વિશેષરૂપે.

ભાવાર્થ :- (૧) જે અનેક માનો-પ્રકારોથી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણે છે, અનેક ભાવોથી વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે, તે નૈગમ નય છે. આ નૈગમનયની નિરુક્તિ-વ્યુત્પત્તિ છે. શેષ નયોના લક્ષણ કહીશ તે તમે સાંભળો.

(૨) સમ્યક્ પ્રકારથી ગૃહીત-એક જાતિને પ્રાપ્ત અર્થ જેનો વિષય છે તે સંગ્રહનયનું વચન છે. આ રીતે તીર્થકર-ગણધરોએ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.

(૩) વ્યવહારનય સર્વદ્રવ્યોના વિષયમાં વિનિશ્ચય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.

(૪) ઋજુસૂત્રનય પ્રત્યુપત્તગ્રાહી-વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે.

(૫) શબ્દનય વર્તમાન પદાર્થને વિશેષરૂપે સ્વીકારે છે.

(૬) સમભિરૂઢનય વસ્તુના અન્યત્ર સંક્રમણને અવસ્તુ-અવાસ્તવિક માને છે.

(૭) એવંભૂતનય વ્યંજન-શબ્દ, અર્થ અને તદુભયને વિશેષરૂપે સ્થાપિત કરે છે.

વિવેચન :-

સૂત્રોક્ત ચાર ગાથામાં નૈગમાદિ સાત નયોના લક્ષણ સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે.

(૧) નૈગમનય :- જે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારે વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તે નૈગમનય. નિગમ એટલે વસતિ. 'લોકમાં રહું છું' વગેરે પૂર્વોક્ત નિગમોથી સંબંધ નય તે નૈગમનય. નિગમ એટલે અર્થનું જ્ઞાન-અનેક પ્રકારે અર્થજ્ઞાનને માન્ય કરે તે નૈગમનય. સંકલ્પ માત્રને ગ્રહણ કરે તે નૈગમનય. પૂર્વોક્ત પ્રસ્થકના દષ્ટાંતથી જાણવું.

ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળ સંબંધી પદાર્થને ગ્રહણ કરે તે નૈગમ. નૈગમનયના મતે ભૂતકાળ વગેરે ત્રણે કાળનું અસ્તિત્વ છે.

(૨) સંગ્રહનય :- સામાન્યથી સર્વ પદાર્થનો સંગ્રહ કરનાર નય સંગ્રહનય કહેવાય છે. આ નય સર્વ પદાર્થને સામાન્યધર્માત્મક રૂપે ગ્રહણ કરે છે. વિશેષ સામાન્યથી પૃથક્ નથી માટે સર્વ વસ્તુ સામાન્ય રૂપે જ છે.

(૩) વ્યવહારનય :- લોક વ્યવહારને સ્વીકારે તે વ્યવહારનય. લોકવ્યવહાર વિશેષથી જ ચાલે છે માટે વ્યવહારનય વિશેષને સ્વીકારે છે. સામાન્ય અનુપયોગી હોવાથી તે સામાન્યને સ્વીકારતો નથી.

(૪) ઋજુસૂત્રનય :- ઋજુ એટલે સરળ-કુટિલતા રહિત, સૂત્ર એટલે સ્વીકાર કરવો. જે કુટિલતા રહિત, સરળનો સ્વીકાર કરે તે ઋજુસૂત્ર નય.

જે વર્તમાનકાલીન પદાર્થને ગ્રહણ કરે, અતીત, અનાગતકાલીન પદાર્થને ન સ્વીકારે તે ઋજુસૂત્રનય.

આશય એ છે કે અતીતકાળ નષ્ટ અને અનાગતકાળ અનુત્પન્ન છે, તેથી તે બંને અસત્ છે. અસત્નો સ્વીકાર કરવો તે કુટિલતા છે. આવી કુટિલતાને છોડી, સરલ વર્તમાનકાલિક વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તે ઋજુસૂત્ર નય છે. વર્તમાન કાલવર્તી પદાર્થ જ અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે. દરેક પદાર્થની કોઈને કોઈ ક્રિયા હોય છે. જેમ કે પાણીને ધારણ કરવું તે ઘટની અર્થ ક્રિયા છે. લેખન કાર્ય કરવું તે પેનની અર્થક્રિયા છે. આ અર્થક્રિયા વર્તમાનકાળમાં જ સંભવે છે માટે ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાનનો જ સ્વીકાર કરે છે.

'उज्जुसुओ' શબ્દની સંસ્કૃત ણ્યા ઋજુશ્રુત પણ થાય છે. જેનું શ્રુત ઋજુ, સરળ, અકુટિલ છે તે ઋજુશ્રુત. શ્રુતજ્ઞાન જ આદાન—પ્રદાન રૂપ પરોપકાર કરે છે માટે આ નય શ્રુતજ્ઞાનને સ્વીકારે છે.

(૫) શબ્દનય :- જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે અર્થ ગૌણ છે તે શબ્દનય. જેના દ્વારા વસ્તુ કહી શકાય, જેનું ઉચ્ચારણ કરી શકાય તે શબ્દ કહેવાય છે. વસ્તુ શબ્દ દ્વારા કહેવાય છે અને બુદ્ધિ તે અર્થને મુખ્યરૂપે સ્વીકારે છે. તેથી શબ્દથી ઉત્પન્ન તે બુદ્ધિ ઉપચારથી શબ્દ કહેવાય છે. ભિન્ન—ભિન્ન લિંગ, વચન, કારક આદિથી યુક્ત શબ્દ દ્વારા કહેવાતી વસ્તુ પણ ભિન્ન—ભિન્ન જ હોય તેમ વિચારી આ નય લિંગ, વચનાદિના ભેદથી અર્થમાં ભેદ માને છે.

तटः, तटी, तटम् આ ત્રણે શબ્દના લિંગ ભિન્ન—ભિન્ન છે. ગુરુ, ગુરુ, ગુરવઃ તે એકવચન—દ્વિ વચન, બહુવચન, તે ભિન્ન—ભિન્ન વચનવાળા શબ્દ છે. ઋજુસૂત્ર આ સર્વના વાચ્યાર્થને એક માને જ્યારે શબ્દનય લિંગાદિના ભેદથી વાચ્યાર્થને પણ ભિન્ન માને છે.

શબ્દનય નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં નિક્ષિપ્ત વસ્તુ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોવાથી, અપ્રમાણ ભૂત માની તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. ભાવથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે માટે ભાવને જ પ્રધાન માને છે.

(૬) સમભિરૂઢનય :- વાચક ભેદથી વાચ્યાર્થને ભિન્ન માને તે સમભિરૂઢ નય અર્થાત્ શબ્દભેદથી અર્થભેદને સ્વીકારે તે સમભિરૂઢ નય. ગાથામાં આ જ વાતને અન્ય રીતે કહી છે. વસ્તુનું અન્યત્ર સંક્રમણ અવસ્તુ કહેવાય છે. જો એક વસ્તુમાં અન્ય શબ્દનો આરોપ કરવામાં આવે તો તે અવસ્તુરૂપ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દનય લિંગ—વચન એક હોય તો એક વાચ્યાર્થને સ્વીકારી લે. જેમ કે ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર એક લિંગ—પુલિંગ છે અને એક વચનવાળા શબ્દ છે. તેથી શબ્દનય તેનો વાચ્યાર્થ એક માને છે. પરંતુ સમભિરૂઢ નયના મતે આ શબ્દોના વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ કે— ઐશ્વર્યવાન હોય તે ઈન્દ્ર.શક્તિ સંપન્ન હોય તે શક અને શત્રુના નગરનો નાશ કરે તે પુરન્દર. આ રીતે પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન છે માટે તેના વાચ્યાર્થ પણ ભિન્ન છે. ઈન્દ્ર શબ્દથી શક શબ્દ એટલો ભિન્ન છે જેટલો ઘટ અને પટ, હાથી અને ઘોડા.

(૭) એવંભૂતનય :- જે વસ્તુ જે પર્યાયને પ્રાપ્ત થઈ હોય, જે વસ્તુ જ્યારે જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત હોય ત્યારે તે નામને સ્વીકારે તે એવંભૂતનય. ગાથામાં આ જ વાત સૂચવી છે કે વ્યંજન એટલે શબ્દ તેના અર્થને

વિશેષરૂપે સ્થાપે તે એવંભૂત. અર્થક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વસ્તુને તે રૂપે એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. જ્યારે આજ્ઞા અને ઐશ્વર્યવાન હોય ત્યારે જ તે ઈન્દ્ર છે, અન્ય સમયે નહીં.

સમભિરૂઢ અને એવંભૂત બંને વ્યુત્પત્તિના ભેદથી શબ્દના અર્થમાં ભેદ સ્વીકારે છે. પરંતુ સમભિરૂઢ વ્યુત્પત્તિને સામાન્ય રૂપે સ્વીકારે છે. દરેક અવસ્થામાં તે વાયક શબ્દને સ્વીકારે, એવંભૂત નય તો વ્યુત્પત્તિ રૂપ ક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વાયક બને તેમ માને છે. જ્યારે ઐશ્વર્યવાન હોય ત્યારે જ ઈન્દ્ર કહેવાય. અન્ય સમયે ઈન્દ્ર ન કહેવાય.

નય પોતાને ઈષ્ટ ધર્મને મુખ્ય કરી વસ્તુગત અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે છે, તે વસ્તુગત અન્યધર્મોનો ગૌણતાએ સ્વીકારે તો જ તે નય સુનય કહેવાય. પોતાને માન્ય ધર્મને સ્વીકારી, વસ્તુગત અન્ય ધર્મોનો જો નિષેધ કરે તો તે દુર્નય કહેવાય છે. નૈયાયિક—વૈશેષિક નૈગમનયવાદી છે, અદ્વૈતવાદી અને સાંખ્યદર્શન સંગ્રહનયવાદી છે, ચાર્વાકદર્શન વ્યવહારનયવાદી છે, બૌદ્ધ ઋજુસૂત્ર નયવાદી છે, વૈયાકરણીઓ શબ્દાદિ ત્રણ નયવાદી છે. એકાન્ત પક્ષના આગ્રહી હોવાથી તે તે નયવાદી દુર્નયવાદી બની જાય છે.

સાતનયોનો સંક્ષિપ્ત સાર :-

આ સાત નયમાંથી પ્રથમ ત્રણ નય દ્રવ્યને પ્રધાન કરે છે માટે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. અંતિમના ચાર નય પર્યાયને મુખ્ય કરે છે માટે પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે.

આ સાત નયોમાંથી પ્રથમના ચાર નય અર્થના પ્રતિપાદક હોવાથી અર્થનય કહેવાય છે, અંતિમ ત્રણ નય શબ્દના પ્રતિપાદક હોવાથી શબ્દનય કહેવાય છે.

આ સાત નયોમાં પૂર્વ—પૂર્વના નય વિસ્તૃત વિષયવાળા અને ઉત્તર—ઉત્તર નયો પરિમિત વિષય—વાળા છે.

સંગ્રહનય માત્ર સામાન્યનો સ્વીકાર કરે છે. નૈગમનય સામાન્ય—વિશેષ બંનેને સ્વીકારે છે માટે સંગ્રહનય કરતા નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે.

વ્યવહારનય સંગ્રહનય દ્વારા ગૃહિત પદાર્થમાંથી વિશેષને જ સ્વીકારે છે જ્યારે સંગ્રહનય સમસ્ત સામાન્ય પદાર્થને સ્વીકારે છે માટે વ્યવહારનય કરતા સંગ્રહનય વધુ વિષયવાન છે.

વ્યવહારનય ત્રણે કાળના પદાર્થને સ્વીકારે છે જ્યારે ઋજુસૂત્ર નય માત્ર વર્તમાનકાલીન પદાર્થ ને જ સ્વીકારે છે માટે ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે.

શબ્દનય વર્તમાન પર્યાયમાં પણ કાલ, લિંગ આદિનો ભેદ કરે છે જ્યારે ઋજુસૂત્રનય કાલાદિનો ભેદ કરતો નથી માટે શબ્દનય કરતાં ઋજુસૂત્ર નય વધુ વિષયવાળો છે.

એવંભૂતનય સમભિરૂઢનયે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં ક્રિયાના ભેદથી ભેદ માને છે. શબ્દની ક્રિયાથી

યુક્ત હોય ત્યારે જ તે પદાર્થ તે શબ્દનો વાચક બને છે તેવી એવંભૂત નયની માન્યતા છે. સમભિરૂઢ નય તે અર્થક્રિયા ન હોય તો પણ વ્યુત્પત્તિ પરક તે શબ્દને સ્વીકારતો હોવાથી એવંભૂત નય કરતા સમભિરૂઢ નય વિસ્તૃત વિષયવાળો છે. [નયના વિશેષ વિવેચન માટે જૂઓ રત્નાકરાવતારિકા]

સામાયિકમાં અનુયોગના ચાર દ્વાર :- સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ ઉપક્રમથી ઉપક્રાંત થાય છે અને નિક્ષેપથી યથાસંભવ નિક્ષિપ્ત થાય છે. તત્પશ્ચાત્ અનુગમથી જાણવા યોગ્ય બને છે અને ત્યાર પછી નયોથી તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

પૂર્વે ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમાં સમસ્ત અધ્યયનના વિષયવાળા નયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે છતાં અનુયોગનું ચોથું દ્વાર નય હોવાથી અહીં તેનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે. આ ચોથું અનુયોગ દ્વાર જ નયવક્તવ્યતાના મૂળસ્થાને છે. અહીં સિદ્ધ થયેલ નયોનો જ ત્યાં ઉપન્યાસ કરેલ છે.

નય વર્ણનના લાભ :-

૨ ણાયમ્મિ ગિણિહયવ્વે, અગિણિહયવ્વમ્મિ ચેવ અત્થમ્મિ ।

જઇયવ્વમેવ ઇઙ્ગો, ઉવણ્ણો સો ણઓ ણામ ॥૧૪૦॥

સવ્વેસિં પિ ણયાણં, બહુવિહવત્તવ્વયં ણિસામેત્તા ।

તં સવ્વણયવિસુદ્ધં જં, ચરણગુણટ્ઠિઓ સાહૂ ॥૧૪૧॥

સે તં ણણ । અણુઓગ દારા સમત્તા ।

શબ્દાર્થ :- ણાયમ્મિ = જાણીને, ગિણિહયવ્વે = ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-ઉપાદેય, અગિણિહયવ્વમ્મિ = અગ્રાહ્ય-હેય, અત્થમ્મિ = અર્થને, જઇયવ્વમેવ = પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, ઇઙ્ગો = આ પ્રકારનો જે, ઉવણ્ણો = ઉપદેશ છે, સો = તે, ણઓ નામ = નય નામ કહેવાય છે.

સવ્વેસિં = સર્વ, ણયાણં = નયોની, બહુવિહ = બહુવિધ, અનેક પ્રકારની (પરસ્પર વિરોધી), વત્તવ્વયં = વક્તવ્યતાને, ણિસામેત્તા = સાંભળીને, તં = તે, સવ્વણયવિસુદ્ધં = સર્વનયથી વિશુદ્ધ, ચરણગુણ = ચારિત્રગુણમાં, ટ્ઠિઓ = સ્થિત, સાહૂ = સાધુ (મોક્ષ સાધક થાય છે.) સે તં ણણ = આવું નયનું સ્વરૂપ જાણવું, અણુઓગદ્વારા = અનુયોગ દ્વાર, સમત્તા = સમાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ નયો દ્વારા હેય-ઉપાદેય અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રકારનો જે ઉપદેશ છે તે નય કહેવાય છે. ॥૧૪૦॥

આ સર્વ નયોની પરસ્પર વિરોધી વક્તવ્યતા સાંભળી સમસ્ત નયોથી વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર અને જ્ઞાન ગુણમાં સ્થિત થનાર સાધુ (મોક્ષ સાધક) છે. ॥૧૪૧॥

આ રીતે નય અધિકારની પ્રરૂપણા છે. અનુયોગ દ્વારનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

વિવેચન :-

ઉપર્યુક્ત બે ગાથામાં નયવર્ણનથી થતાં લાભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'જેટલા વચન માર્ગ છે તેટલા નય માર્ગ છે" આ સિદ્ધાન્તાનુસાર નયોના અનેક ભેદ છે. સંક્ષેપમાં નૈગમાદિ સાત નય, અર્થનય—શબ્દનયના ભેદથી બે પ્રકારના નય, દ્રવ્યાર્થિકનય—પર્યાયાર્થિક નય, જ્ઞાન—ક્રિયા, નિશ્ચય—વ્યવહાર એવા પણ નયના ભેદો થાય છે. મોક્ષ માર્ગના કારણભૂત જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયની અપેક્ષાએ અહીં—પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનનયનું મંતવ્ય છે કે જ્ઞાન વિના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. જ્ઞાનીપુરુષ જ મોક્ષના ફળને અનુભવે છે. જ્ઞાન વિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નથી. વ્રત તથા સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય છે. હેયઉપાદેયનું જ્ઞાન હોય તો જ ઉપાદેયને ગ્રહણ કરી શકાય, હેયને છોડી શકાય.

ક્રિયા નયનું મંતવ્ય છે કે સિદ્ધિ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ ક્રિયા છે. ત્રણે પ્રકારના અર્થોનું જ્ઞાન મેળવી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કથન દ્વારા જ ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે. ક્રિયા મુખ્ય છે જ્ઞાન ગૌણ છે. જીવ માત્ર જ્ઞાનથી સુખ પામતા નથી. ક્રિયા—કાર્યથી સુખ મળે છે. જ્ઞાન—ક્રિયા બંનેના એકાન્ત પક્ષમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. જે સાધુ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં સ્થિત રહે છે, તે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકાંતે જ્ઞાન કે એકાંતે ક્રિયાથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. ક્રિયા રહિત જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, તો જ્ઞાન રહિત ક્રિયા કાર્યસાધક નથી. અંધ અને પંગુ સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરી શકતા નથી. એક પૈડાવાળું ગાડું સ્થાને પહોંચી શકતું નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયા મોક્ષ રથના બે પૈડા છે. જ્ઞાન આંખ છે તો ક્રિયા પગ છે. બંનેના સુમેળથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે માટે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય જ મોક્ષનું કારણ છે. નયોનો સમન્વય કરી સાધક હેયને છોડી, ઉપાદેયને ગ્રહણ કરે, તો સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

પૂર્વે ચોથા પ્રકરણમાં આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવા ચાર અનુયોગ દ્વારા કહ્યા છે.— (૧) ઉપક્રમ (૨) નિક્ષેપ (૩) અનુગમ (૪) નય તેનો આધાર લઈ ક્રમથી ભેદ પ્રભેદોના વર્ણન વિસ્તાર દ્વારા સામાયિકનો અનુયોગ(વ્યાખ્યાન) કર્યો છે. આ ચોથા નયદ્વારથી સાત નયોનું વર્ણન પૂર્ણ થયું છે. આ રીતે ચોથા અનુયોગદ્વારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ છે.

॥ પ્રકરણ-૩૮ સંપૂર્ણ ॥

ઉપસંહાર - સૂત્ર પરિમાણ :-

૧

સોલસસયાણિ ચરુત્તરાણિ, ગાહાણ જાણ સવ્વગ્ગં ।
દુસહસ્સમણુટ્ટુભછંદ, વિત્તપરિમાણઓ ભણિયં ॥૧૪૨॥

ણગરમહાદારા ઇવ, ઉવક્કમદ્વારાણુઓગવરદારા ।
અક્ખર-બિંદૂ-મત્તા લિહિયા દુક્ખક્ખયટ્ટાણ ॥૧૪૩॥

॥ અણુઓગદાર સુત્તં સમત્તં ॥

શબ્દાર્થ :-સોલસસયાણિ = સોળસો, ચરુત્તરાણિ = ચાર ઉત્તર,(વધુ) (૧૬૦૪), ગાહાણં = ગાથા, જાણ = જાણો, સવ્વગ્ગં = સમગ્ર, કુલ મળીને, દુસહસ્સમ્ = બે હજાર, અણુટ્ટુભછંદ વિત્ત = અનુષ્ટુપ છંદ, પરિમાણઓ = પરિમાણ, ભણિયં = કહ્યું છે.

ણગર = નગરના, મહાદારા = મહાદાર, ઇવ = જેમ, ઉવક્કમદ્વારા = ઉપક્રમ દ્વાર, અણુઓગવરદારા = અનુયોગના (ચાર) શ્રેષ્ઠ દ્વાર છે, અક્ખર = અક્ષર, બિંદૂ = બિંદુ, મત્તા = માત્રા, લિહિયા = લખી છે, સંપાદિત કરી છે, રચના કરી છે, દુક્ખક્ખયટ્ટાણ = દુઃખ ક્ષય માટે છે.

ભાવાર્થ :- અનુયોગ દ્વાર સૂત્રની સર્વ મળી કુલ ૧૬૦૪ ગાથાઓ તથા ૨૦૦૦ અનુષ્ટુપ છંદોનું પરિમાણ કહ્યું છે.

જેમ મહાનગરના મુખ્ય-મુખ્ય ચાર દ્વાર હોય છે તેમ શ્રી અનુયોગ દ્વાર સૂત્રના ઉપક્રમ વગેરે ચાર દ્વાર છે. આ સૂત્રમાં અક્ષર, બિંદુ, માત્રાઓ લખી છે તે સર્વ દુઃખોના ક્ષય માટે છે.

॥ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

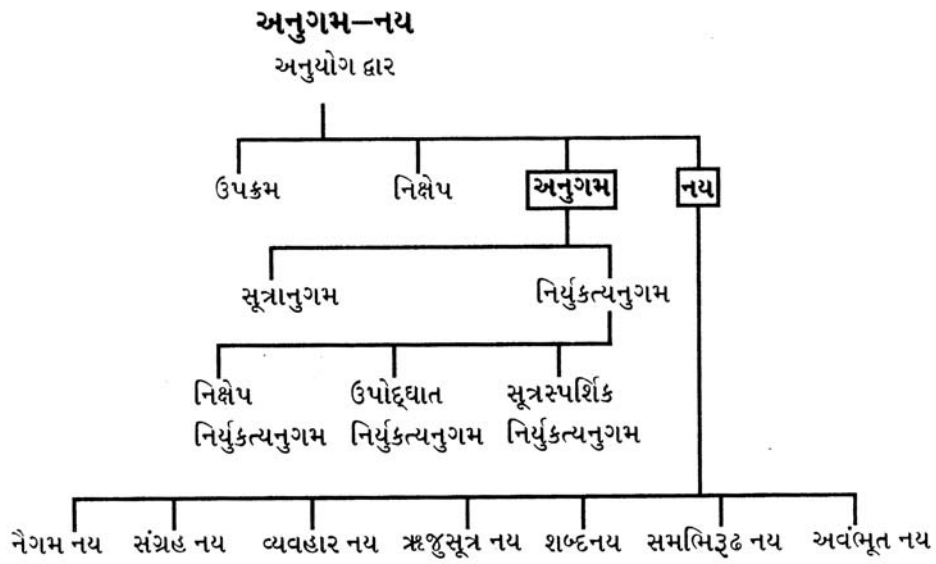
આ ગાથાઓમાં અંતે આવેલ લિહિયા શબ્દને આધારે આ ગાથાઓને લિપિકાર દ્વારા રચિત હોવાની કલ્પના થાય છે. તેના પ્રતિપક્ષમાં ભણિયં શબ્દ પણ ગાથામાં છે. તે પણ વિચારણીય છે. છતાં ગાથા નં: ૧૪૦, ૧૪૧ ની ભાષાશૈલી અને રચના પદ્ધતિ તથા તેની જોડણીની સાથે સરખામણી અને વિચારણા કરતાં જણાય છે કે ગાથાનં- ૧૪૦-૧૪૧-૧૪૨ અને ૧૪૩ એક જ રચનાકારની હોવી જોઈએ.

સ્થવિર રચિત આ સૂત્રની સમાપ્તિમાં આ બંને ગાથાઓ પ્રસંગ સંગત પણ છે. તેથી આ બંને ગાથાઓને પરંપરાનુસાર સૂત્રની અંતર્ગત સ્વીકારેલ છે.

વિશેષ :- આ અનુયોગદ્વારના વિષયોને ભાવાર્થ, વિવેચન દ્વારા બહુ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

વિવેચનની વચ્ચે અને પ્રકરણના અંતે વિવિધ ચાર્ટ દ્વારા વિષયોને સુગમ રીતે સમજાવ્યા છે. છતાં અહીં સૂત્રના અંતે પણ સંપૂર્ણ અનુયોગદ્વાર સૂત્રના વિષયના પરિપૂર્ણ ચાર્ટ પણ જિજ્ઞાસુઓની સુવિધા માટે પરિશિષ્ટરૂપે આપ્યા છે.

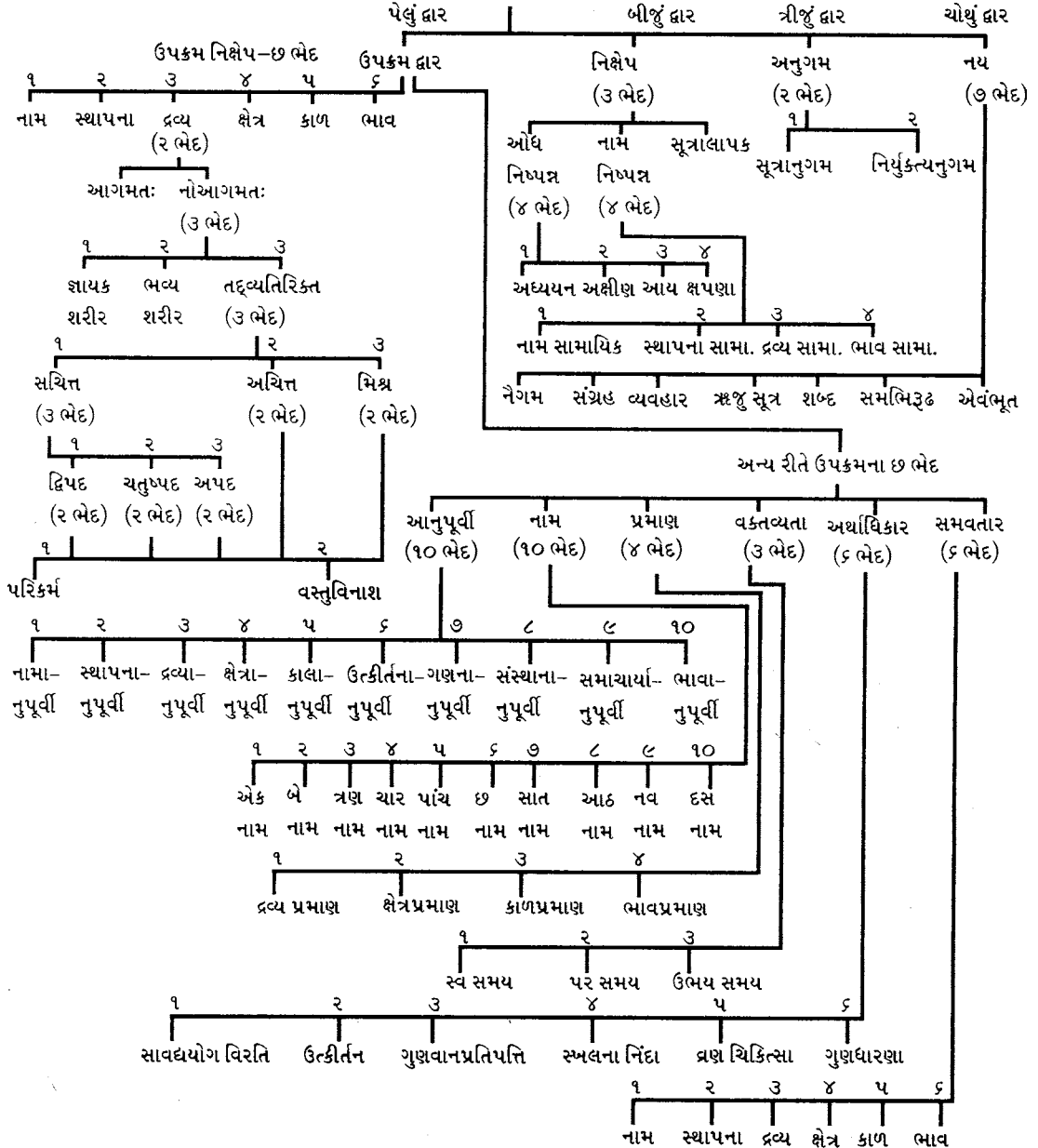
॥ શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

પરિશિષ્ટ-૧

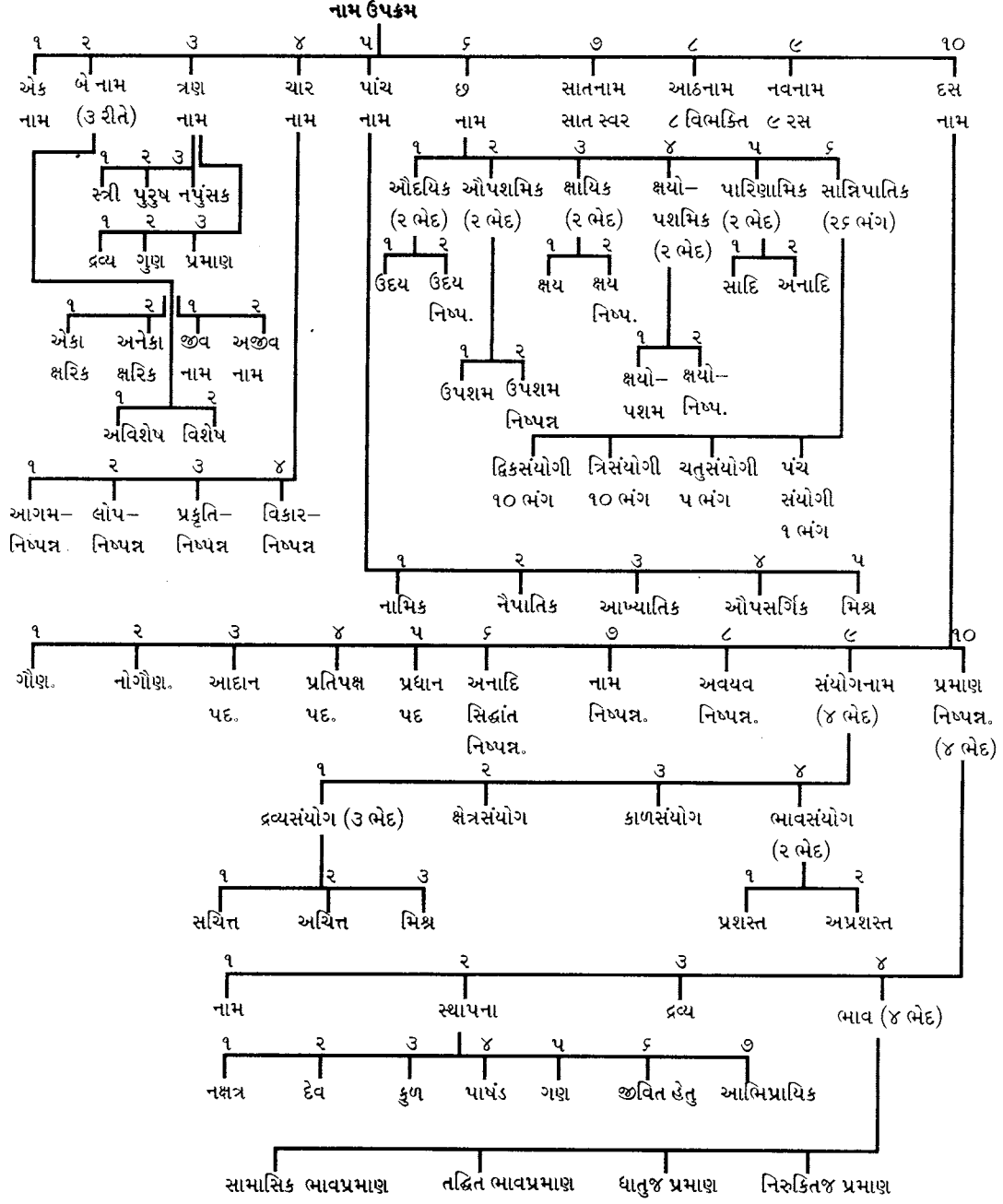
અનુયોગના ચાર દ્વાર અને તેના ભેદ

અનુયોગના ચાર ભેદ

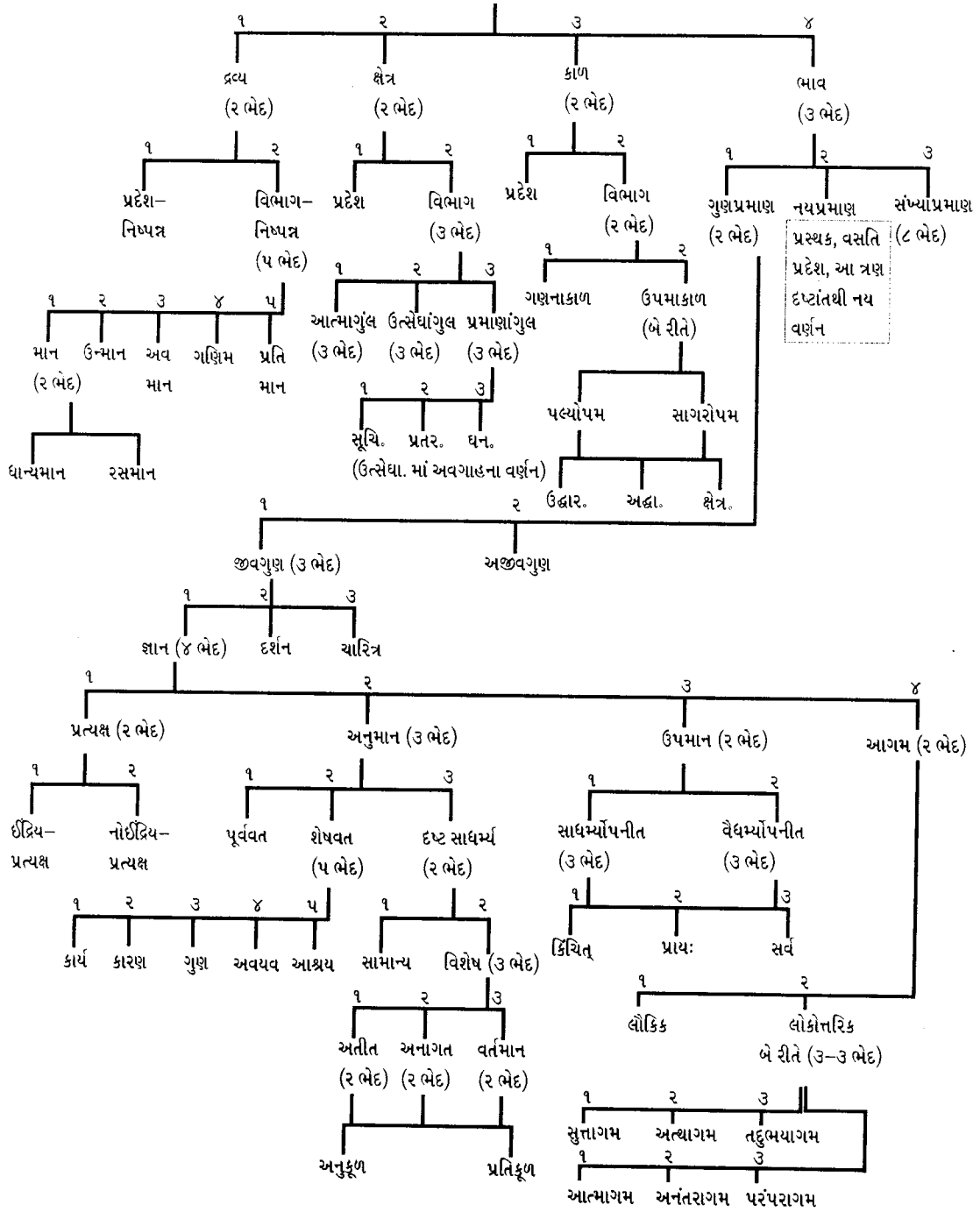

અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપક્રમના છ ભેદમાંથી બીજો ભેદ

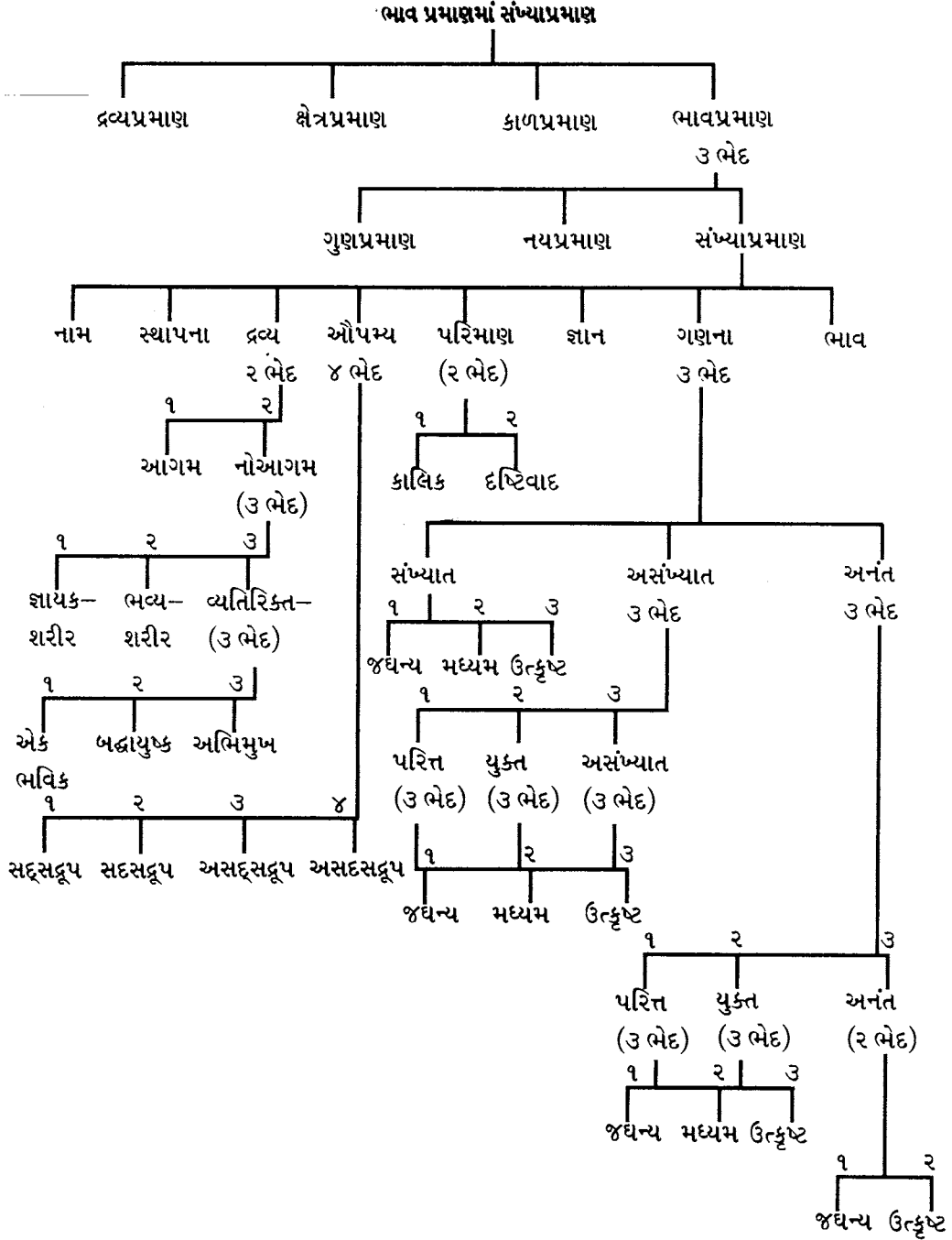
અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર 'ઉપક્રમ'ના છ ભેદમાંથી ત્રીજો ભેદ

પ્રમાણ ઉપક્રમ

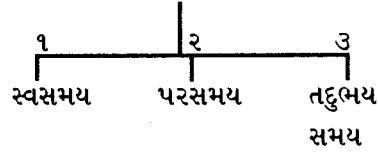

અનુયોગના પ્રથમ ઉપક્રમ દ્વારમાં ત્રીજોભેદ પ્રમાણ ઉપક્રમના

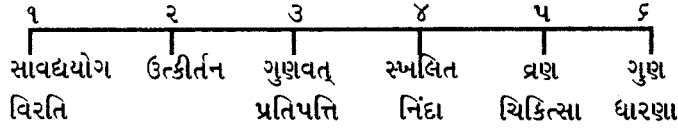

અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર 'ઉપક્રમ'ના છ ભેદમાંથી ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠોભેદ

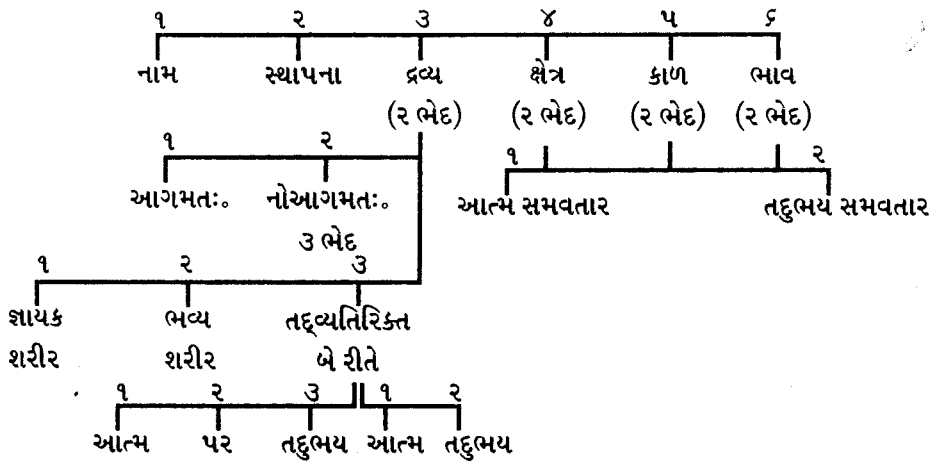
ઉપક્રમનો ચોથો ભેદ
વક્તવ્યતા

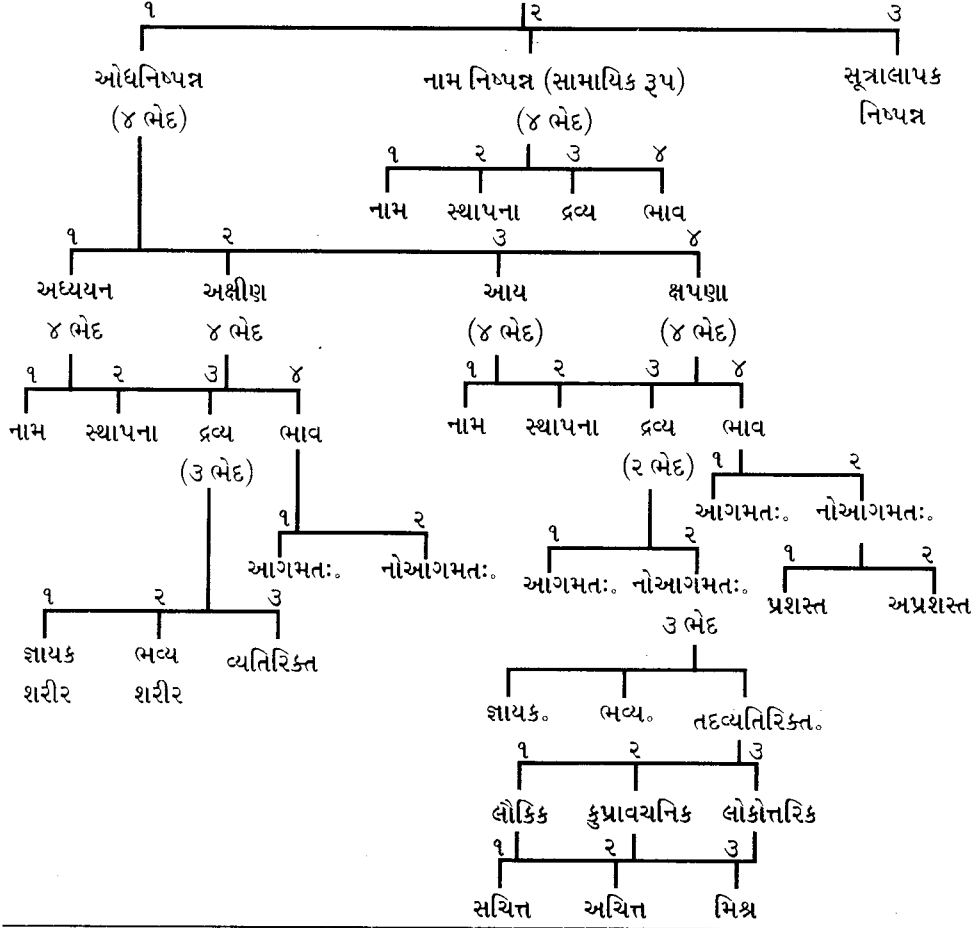
ઉપક્રમનો પાંચમો ભેદ
અર્થાધિકાર

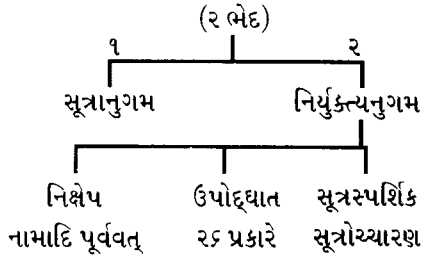
ઉપક્રમનો છઠ્ઠો ભેદ
સમવતાર

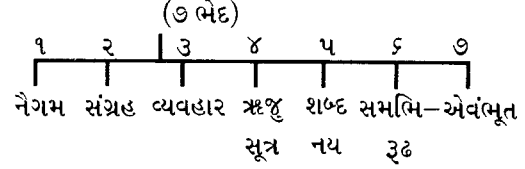
अनुयोगनुं बीजुं द्वार निक्षेप
निक्षेप

अनुयोगनुं त्रीजुं द्वार
अनुगम

अनुयोगनुं योथुं द्वार
नय

परिशिष्ट-२

विवेचित विषयोनी अकारादि अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक	
अ	अयक्षुदर्शन	४४७	उ	आहारक शरीर	३६०	
	अञ्जव उदयनिष्पन्न औद्ययिक भाव	२०२		आहारक शरीर परिणाम	३६६	
	अणाउए, णिराउए खीणाउए	२०६		उत्कीर्तन	५६	
	अणावरणे णिरावरणे खीणावरणे	२०६		उदेश - समुदेश	६	
	अधर्मास्तिकाय	१८५		उन्मान	२८७	
	अनवस्थित पल्य	४८६		उन्मान पुरुष	३००	
	अनानुपूर्वी	१०८		उरपरिसर्प	१७६	
	अनुमान	४२६		ऋ	ऋजूसूत्रनय	४५५
	अनुयोग निरुक्त्यर्थ	७			ऋषभ स्वर	२२५
	अनुयोग कर्तानी योग्यता	८		ऐ	ऐकार्थ	७
	अनुयोग श्रवणना अधिकारी	८	ऐकेन्द्रिय		१७६	
	अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी	७५	औ	ऐवंभूतनय	४५५	
	अपर्याप्त - अपर्याप्त	१७७		औद्ययिक भाव	१६८/१६८	
	अपादानकारक (पंचमी विभक्ति)	२३६		औद्ययिक शरीर	३८६	
	अमोहे णिमोहे	२०६		औद्ययिक शरीर परिमाण	३६३	
	अल्पभङ्गुत्त्व	८७		औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी	७५	
	अवधिदर्शन	४४७		औपशमिक भाव	१६८/१६८	
	अवधिज्ञान	३		औपसर्गिक नाम	१६६	
	अवमान	२८७		क	करणकारक - तृतीयाविभक्ति	२३६
	अवेयणे णिव्वेयणे	२०६			कर्ताकारक - प्रथमाविभक्ति	२३८
	अज्ञायक परिषद	८			कर्मकारक - द्वितीयाविभक्ति	२३८
	अंतर	८७	कार्मण शरीर		३६०	
	आ	आकाशास्तिकाय	१८५	कार्मण शरीर मुकडेलग परिमाण	३६८	
		आभ्यातिक नाम	१६६	काण	१८५	
आगम व्याख्या		४४५	कालिक श्रुत परिणाम संख्या	४८१		
आगमओ		१७	कुब्ज संस्थान	१६५		
आगम निष्पन्न नाम		१६४	केवणदर्शन	४४८		
आघविज्जइ आदि पांथ		५०२	केवणज्ञान	३		
आनुपूर्वी द्रव्य		६०	भ	भेयर	१७८	
आभिनिर्भोधिक ज्ञान		२		ग	गण्डिम	२८७
आवश्यक शब्दनुं निर्वचन		११		गर्भव्युक्तान्त - गर्भज	१७८	

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
	ગુણ	૧૮૬		નામ-સ્થાપના વચ્ચે સમાનતા-ભિન્નતા	૧૬
	ગુણધારણા	૬૦		નિર્ચુકિત	૮
	ગુણવત્ પ્રતિપત્તિ	૫૯		નિષાદસ્વર	૨૨૬
	ગાંધારસ્વર	૨૨૫		નિક્ષેપ	૭
ઘ	ઘન	૩૩૪		નોર્ષદ્રિય પ્રત્યક્ષ	૪૨૯
	ઘનાંગુલ	૩૦૩		નૈગમનય	૪૫૪
	ઘનીકૃત લોક બનાવવાની રીત	૩૩૪		નૈપાતિક નામ	૧૯૬
ચ	ચતુરિન્દ્રિય	૧૭૬	૫	પદ	૫૫૮
	ચક્ષુદર્શન	૪૪૭		પદવિગ્રહ	૫૫૮
	ચાલના	૫૫૮		પદાર્થ	૫૫૮
છ	છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર	૪૫૦		પલ્ભારાણ	૩૩૩
જ	જલચર	૧૭૮		પરમાણુ	૧૮૫
	જીવ ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ	૨૦૧		પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર	૪૫૦
ટ	ટંકાણ	૩૩૩		પર્યાપ્તિ - પર્યાપ્ત	૧૭૭
ણ	ળોઆગમઓ	૧૭		પર્યાય	૧૮૬
ત	તમઃ પ્રભા	૧૩૨		પલ્ય ઉપયોગ વિધિ	૪૯૦
	તમસ્તમા પ્રભા	૧૩૨		પશ્ચાનુપૂર્વી	૧૦૮
	ત્રસ	૩૮૮		પારિણામિક ભાવ	૧૬૯/૧૯૯
	તિર્યચ	૧૭૬		પુદ્ગલાસ્તિકાય	૧૮૫
	તેઈન્દ્રિય	૧૭૬		પુહુત	૩૨૦
	તૈજસ શરીર	૩૯૦		પૂર્વાનુપૂર્વી	૧૦૮
	તૈજસ શરીર પરિણામ	૩૯૭		પૃથ્વીકાય	૧૭૭
દ	દ્રવ્ય	૧૮૬		પ્રકૃતિ નિષ્પન્નનામ	૧૯૫
	દ્રવ્યનિક્ષેપ	૧૨		પ્રતર	૩૩૪
	દ્રવ્યપ્રમાણ	૮૭		પ્રતરાંગુલ	૩૦૩
	દુર્વિદગ્ધ પરિષદ	૮		પ્રતિમાન	૨૮૭
	દ્રોણિક પુરુષ	૩૦૦		પ્રતિશલાકા પલ્ય	૪૯૦
ધ	ધર્માસ્તિકાય	૧૮૫		પ્રત્યક્ષ	૪૨૮
	ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યોના કમની સાર્થકતા	૧૧૦		પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ભેદ	૪૨૮
	ધ્રુવનિગ્રહ	૩૩		પ્રમાણ પુરુષ	૩૦૦
	ધૂમપ્રભા	૧૩૨		પ્રમાણાંગુલ	૩૩૧
	ધૈવતસ્વર	૨૨૬		પ્રસિદ્ધિ	૫૫૮
ન	ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન	૧૬૫		પંકપ્રભા	૧૩૨
	નામ નિક્ષેપ	૧૨		પંચમસ્વર	૨૨૫
	નામિક નામ	૧૯૬		પંચેન્દ્રિય	૧૭૭

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक
	पांय ज्ञाननो क्म	३		समयतुरस संस्थान	१६५
ब	बे छिद्रिय	१७६		समायारीना दश प्रकार	१६७
भ	भागद्वार	८७		समभिर्दृढ नय	४५५
	भावद्वार	८७		स्मलित निंदा	६०
	भावनिक्षेप	१३		सत्पद प्ररूपणा	८७
	भुजपरिसर्प	१७८		स्थावर	३८८
म	मध्यमस्वर	२२५		सन्निधानकारक - सप्तमी विभक्ति	२३८
	मनःपर्यवज्ञान	३		स्पर्शना	८७
	मान	२८७		समुद्रोना पाणीनो स्वाद	१३४
	मिश्रनाम	१८६		समूर्च्छिभ	१७८
य	यथाभ्यात यारित्र	४५२		स्थापना निक्षेप	१२
२	रत्नप्रभा	१३२		सादि संस्थान	१६५
ल	लोपनिष्पन्न नाम	१८५		साधर्म्योपनीत	४४१
व	वक्खारणं	३३३		सामायिकनो निरुक्तार्थ	६२
	व्यवहारनय	४५५		सामायिक यारित्र	४४८
	व्रणयिकित्सा	६०		सावधयोग विरति	५८
	वामन संस्थान	१६५		स्वामित्वकारक षष्ठी विभक्ति	२३८
	वालुका प्रभा	१३२		सिद्ध	३८८
	विकार निष्पन्न नाम	१८५		सिद्धे, बुद्धे, मुत्ते	२०६
	वेङ्कियशरीर	३८८		सुय-सूतर	४०
	वेङ्कियशरीर परिभाषा	३८५		सूर्यगुल	३०२
	वेधर्म्योपनीत	४४३		सूत्रना उर दोष	५५५
श	शब्दनय	४५५		सूक्ष्म	१७७
	शर्कराप्रभा	१३२		सूक्ष्मसंपराय यारित्र	४५१
	शलाका : प्रतिशलाका : महाशलाका पल्य	४८०		सुर्धना पर्यायवाची नाम	५७
	श्रमणोनी विविध उपमा	५४३		संभ्यातना त्रण प्रकार	४८८
	श्रुतना पर्यायवाची नाम	४६		संप्रदानकारक-यतुर्था विभक्ति	२३८
	श्रुतज्ञान	२		संभोधनकारक-अष्टमी विभक्ति	२३८
	श्रेणी आदि स्वरूप	३३४		संछिता	५५८
ष	षड्ज स्वर	२२५	ड	डंड संस्थान	१६५
स	सत्पद प्ररूपणा	८७	क्ष	क्षेत्र	८७
	स्थलयर	१७८	ज्ञ	ज्ञान शब्दनी व्युत्पत्ति	१
	सन्निधानकारक सप्तमी विभक्ति	२३८		ज्ञायक परिषद	८
	स्पर्शना	८७			
	सान्निपातिक भाव	१६८/१८८			

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસીના શ્રુત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતૃશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરષોત્તમદાસ સંઘવી તથા
માતૃશ્રી મૃદુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે
સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી રાજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈલેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

શ્રુતાધાર

- માતૃશ્રી કુસુમબેન શાંતિલાલ શાહ
હસ્તે - સુપુત્ર શ્રી ઈપ્સિત - ડો. નીતા શાહ, શ્રી ભાષિત - દર્શિતા શાહ મુંબઈ
- માતૃશ્રી સવિતાબેન ડો. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી)
સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડો. ભારતી - ડો. રશ્મિકાંત શાહ U.S.A.
- સાધ્વી સુબોધિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટ, માતૃશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી)
બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી આકોલા
- શ્રીમતી દત્તા ગિરીશ શાહ (પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાભી) સુપુત્ર
શ્રી મુંજાલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા U.S.A.
- પૂ. આરતીબાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા
શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાઠીયા હસ્તે - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ મુંબઈ
- માતૃશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતૃશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી
હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી U.S.A.
- ડો. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા
સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા રાજકોટ
- માતૃશ્રી વિજ્યાલક્ષ્મીબહેન માણેકચંદ શેઠ
સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલડસ) રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- માતૃશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી
હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેઘના, કુ. દેશના રાજકોટ

- માતૃશ્રી કાશ્મીરાબેન કાંતિભાઈ શેઠ
હસ્તે - શ્રીમતી હેતલ સંજય શેઠ, કુ. ઉપાસના, કુ. કીજલ રાજકોટ
- માતૃશ્રી જશવંતીબેન શાંતીલાલ તુરખીયા, શ્રીમતી ભાવના દિલીપ તુરખીયા
હસ્તે - દિલીપ એસ. તુરખીયા, સુપુત્ર - શ્રી પારસ - રિક્કિર તુરખીયા મુંબઈ
- માતૃશ્રી કિરણબેન પ્રવીણચંદ્ર દોશી
હસ્તે સુપુત્ર શ્રી નીરવ - તેજલ દોશી, કુ. પ્રિયાંશી, કુ. ઝીલ મુંબઈ
- માતૃશ્રી મંજુલાબેન છબીલદાસ ચૂડગર
હસ્તે - સુપુત્ર શ્રી કેતન - આરતી ચૂડગર, કુ. ધ્રુવી મુંબઈ
- શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈ જસાણી પરિવાર રાજકોટ
- શ્રી પ્રવિણભાઈ ગંભીરદાસ પારેખ મુંબઈ
- કુ. વિધિ ગિરીશ જોશી, કુમાર કુશાન ગિરીશ જોશી
હસ્તે - શ્રીમતી નીલાબેન ગિરીશભાઈ જોશી મુંબઈ
- શ્રી પરેશભાઈ સુમતીભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રી કિશોરભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રી રમેશભાઈ ગટુલાલ કામદાર ચેમ્બુર
- માતૃશ્રી લીલાવતીબેન નીમચંદ નથુભાઈ દોશી, સ્વ. કિશોરકુમાર નીમચંદ દોશી,
સ્વ. મૃદુલા કુંદનકુમાર મહેતા. હસ્તે - હર્ષદ અને કુમકુમ દોશી કલકત્તા
- માતૃશ્રી તારાબેન મોદી કલકત્તા
- માતૃશ્રી મધુકાંતાબેન નંદલાલ ભીમાણી
હસ્તે - શ્રી રાજેશભાઈ ભીમાણી કલકત્તા
- માતૃશ્રી કીકીબેન દેસાઈ, હસ્તે - શ્રી શૈલેશભાઈ-મીનાબેન દેસાઈ મુંબઈ
- શ્રી અંજલભાઈ ઢાંકી મુંબઈ
- ગુરુભક્ત રાજકોટ
- શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ પૂજાણી
- માતૃશ્રી ચંપકબેન શશીકાંતભાઈ મહેતા, હસ્તે - સુપુત્રી શ્રી કિરીટ-અરૂણા,
શ્રી અજય - નીતા, શ્રી કમલેશ - દિવ્યા, સુપુત્રી - નિરૂપમા - નિરંજન દોશી મુંબઈ
- માતૃશ્રી નર્મદાબેન રૂગનાથ દોશી, હસ્તે - શ્રી કાંતીભાઈ રૂગનાથ દોશી કલકત્તા
- શ્રી હેમલતાબેન નટવરલાલ માણીયાર વડોદરા
- માતૃશ્રી અમૃતબેન ભગવાનજી અવલાણી પરિવાર
હસ્તે - શ્રી રમણીકભાઈ ભગવાનજી અવલાણી કલકત્તા
- શ્રી કેશવજીભાઈ શાહ પરિવાર કલકત્તા

શ્રુત અનુભોદક

- શ્રીમતી ડો. ભારતીબેન - ડો. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ U.S.A.
- શ્રીમતી લતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ U.S.A.
- શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી, શ્રીમતી જીમિતા હિરેન મોદી,
શ્રીમતી ડો. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જયંત ઈંગળે આકોલા
- શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્ષાબેન મોદી આકોલા
- માતૃશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા કોલ્હાપુર
- શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ્ર સુતરીયા મુંબઈ
- માતૃશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા મુંબઈ
- શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ કલકત્તા

શ્રુત સદસ્ય

- શ્રી પારિતોષ આર. શાહ મુંબઈ
- શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ મુંબઈ
- જૈન જાગૃતિ સેન્ટર વાશી (મુંબઈ)
- શ્રી મુકુન્દ આર. શેઠ મુંબઈ
- શ્રી કેતનભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રફુલ્લચંદ્ર દોમડીયા મુંબઈ
- શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ મુંબઈ
- શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા મુંબઈ
- શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી મુંબઈ
- હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ હિરેન સંઘવી કલકત્તા

ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା

PARASDHAM

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdham.org
www.jainaagam.org